

1

**ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ
ЖАРИКБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ
ZHARIKBAEV READINGS**

Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың 95 жылдығына арналған
**«ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА
ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**
атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
**«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ»**,
посвященной 95-летию профессора К.Б. Жарикбаева

MATERIALS
*The International scientific and practical conference
dedicated to the 95th anniversary of Professor K.B. Zharikbaev*
**«ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY
AND PEDAGOGY DEVELOPMENT»**

**Алматы
17/11/2022**

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

**Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың 95 жылдығына арналған
«ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ» (ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ) атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
I ЖАРИКБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ»,
посвященной 95-летию профессора К.Б. Жарикбаева**

MATERIALS

**International scientific and practical conference
"ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY
DEVELOPMENT" (ZHARIKBAEV READINGS)
dedicated to the 95th anniversary of Professor K.B. Zharikbaev**

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

Бас редактор

- Түймебаев Ж.Қ.** – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы – ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор
Бас редактордың орынбасарлары:
Айдосов Н.С. – **Әл-Фараби** атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма мүшесі – әлеуметтік даму жөніндегі проректор;
Мейірбаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор;

Редакциялық ұжым

- Мыңбаева А.Қ.** – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.
Алчимбаева А.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті деканының ғылыми-инновациялық қызмет және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;
Садвақасова З.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-инновациялық қызмет пен халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;
Мадалиева З.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының профессоры, психология ғылымдарының докторы;
Кабакова М.П. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;
Жұбаназарова Н.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;
Ахметова М.Қ. – Қайнар академиясының профессоры, психология ғылымдарының докторы;
Кудайбергенова С.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;
Баймолдина Л.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор;
Адилова Э.Т. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының доцент міндетін атқарушы, PhD доктор;
Закарьянова Ш.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;
Молбасынова Ж.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы;
Ғабдрахман Ә.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты.

Профессор Қ.Б.Жарықбаевтың 95жылдығына арналған «ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ» (І ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ) атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 514 б.

ISBN978-601-7419-19-6

АЛҒЫ СӨЗ

Ұлағатты ұстаз, тәлімгер тәрбиеші, берік ұстанымымен және үлкен азаматтық парасаттылығымен өнегелі ұрпаққа үлгі бола білген, психология және педагогика тарихшысы ретінде Кұбығұл Бозайұлы Жарықбаев, білім алушылардың санасын білім мен ғылымның нұрымен, өзінің ғылыми жаңалықтарымен және тамаша іскерлік қасиеттерімен нұрландырып, еліміздегі ғылымының дамуына зор үлес қосты!

Кұбығұл Бозайұлы Жарықбаев – 1954 жылғы Қазақ мемлекеттік университетінің Психология және логика бөлімінің алғашқы түлектерінің бірі. Өмір жолында студенттік кезеңнен академик дәрежесіне дейін көтеріліп, профессор, психология ғылымдарының докторы және педагогика ғылымдарының докторы атанды. Оның есімі отандық ғылымның даму тарихында, психология мен педагогика тарихында алтын әріптермен жазылады.

Тұнып тұрған идеяларға толы, үлкен ұйымдастырушылық қабілеттерге, терең білімге, берік ұстанымға және үлкен азаматтық даналыққа ие ұстаз Қазақстандағы психология ғылымын дамытқан, нағыз ғалым болды!

Кұбығұл Бозайұлы қоғамның игілігі үшін, психология мен педагогиканы нығайту негізінде үлкен жұмыс жасады. Оның еңбектерінің ішіндегі көлемділері: «Қазақстанда психологиялық ой-пікірлердің дамуы» (1968), "Қазақ психологиясының тарихы" (1994-1998 жж.), "Қазақстанның педагогикалық ойының антологиясы"/«Антология педагогической мысли Казахстана» (1996), "Қазақстандағы ғылыми психологияның қалыптасуы мен дамуы" (2002-2006 жж.), "Жантану атауларының түсіндірме сөздігі" (2006ж.), "Ж.Аймауытовтың психологиялық көзқарастары" (2006 ж.), "Халел Досмұхамедовтың психологиялық көзқарастары" (2008), «Абайдың психологиялық көзқарастары» (2022), Қазақстанның жоғары оқу орындары мен университеттері, педучилищелер мен пединституттар үшін «Психология» оқулықтары (1962, 1970, 1982, 1994, 2002, 2005, 2006, 2008). Ғалым еңбектері психология тарихы және этнопсихологиямен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ жалпы педагогикалық жас ерекшелік, әлеуметтік этностық психология салаларында жарық көрген көптеген еңбектердің авторы. Ауыл тұрғындарының психология ерекшеліктері, баланы мектепке дайындаудың психологиялық мәселелері, көп этностық Қазақстандағы отбасы тәрбиесі, ұстаздар ұжымы ынтымақтастығының психологиялық астарлары, жастардың еңбек тәрбиесі мен мамандық таңдау, ақыл-ой, сезім, ерік-жігер қасиеттерінің қалыптасуы секілді толып жатқан тәлімдік сипатта жарық көрген еңбектері – осы айтылғандардың айғағы.

Автор 1953-2021 жылдар арасында газет-журналдар мен ғылыми жинақтарда 1400-ден астам мақала жариялаған.

Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың жетекшілігімен 4 ғылым докторы, 18 кандидат, 1 психология бойынша PhD докторы дайындалды.

Бүгін біз ғалымның, өскелең ұрпақ тәрбиелеудегі өрелі жұмыстарын және мемлекеттің дамуы жолындағы абыройлы істерін, психология және педагогикалық білім беру тарихы, этнопсихология және этнопедагогика саласындағы идеяларды дамытқан ұстаз және ғылымға еңбек сіңірген қоғам қайраткері болғанын еске түсіру үшін алғаш рет жиналды!

Кұбығұл Бозайұлы – отандық психология саласының өркендеп дамуына 74 жылға жуық қызмет еткен **ӨЗІНДІК ТҰЛҒА!**

Конференцияның мақсаты – Қ.Б.Жарықбаевтың идеялары контекстінде қазіргі заманғы психологиялық-педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерін талқылау және шешімдерін іздеу; ғылыми және қолданбалы психология нәтижелері мен зерттеу тәжірибесімен алмасу; ғалымдар, оқытушылар, студенттер, магистранттар, докторанттар және мүдделі тұлғалар арасында ғылыми теориялық және практикалық білімді тарату болды.

Конференцияға Қазақстан, Ресей, Нидерландия, Германия, Өзбекстан және басқа елдердің көрнекті ғалымдары мен оқытушылары қатысты.

Университет ректорының және басшылығының атынан жұмыстарыңызға жемісті пікірталастар мен жаңа зерттеу тәжірибесімен алмасуларыңызға жетістіктер мен табыстар тілейміз!

Кұбығұл Бозайұлының туыстары мен отбасына ҚазҰУ-нің басшылығы атынан зор денсаулық, ұзақ өмір, әр бастамаларыңызға жана табыстар мен жетістіктер тілейміз!

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ
PLENARY SESSION REPORTS**

АРАМЫЗДАҒЫ АБЫЗ АҚСАҚАЛЫМЫЗ ЕДІ

Түрікпен-ұлы Ж.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
ақсақалдар алқасының президенті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада Құбығұл Жарықбаевтың Қазақстандағы психология ғылымының дамуына қосқан еңбек жолы туралы айтылады.

Аннотация

В статье рассказывается о трудовой деятельности Кубыгула Жарыкбаева в развитии психологической науки в Казахстане.

Annotation

The article describes the work of Kubygul Zharykbayev in the development of psychological science in Kazakhstan.

Суық хабар жетті. Ортамызда абзал ақсақалымыз, ғылымның педагогика-психология саласының байтерегі іспеттес Құбекең (Құбығұл Бозайұлы) бұл дүниеден бақилыққа аттаныпты. Табиғат заңдылығы – бұл дүниеде ешкім мәңгілік тұрақтап қалмақ емес. Сонда да ...

Біз де жұрт қатарлы, «Құбеке, топырағың торқа, жатқан жерің жайлы болсын», – деп көңіл білдірмекпіз.

Құбекеңмен таныстығымыз, аралас-кұралас, сыйлас боп, ғылымның бір саласында харекет етіп келе жатқанымызға 60 жылдың жүзі болыпты. 1962-1965 жылдары мен Қазақ Ұлттық Университетінің педагогика һәм психология кафедрасының аспиранты едім, әрі жарты (0,5) ставкада студенттерге сабақ беремін. Ғылыми жетекшім – атақты, оқымысты, мемлекет қайраткері Төлеген Тәжібаев болатұғын. Ол кезде Құбығұл Бозайұлы Шымкент педагогикалық институтында оқытушы, өзі Тәжібаевтың төл шәкірті. Төкеңнің өзі ашқан, дәріс берген Қазақ Ұлттық Университетінің «Психология және логика» бөлімін бітіріп, ұстаздық жолға жолдама алған. Содан бері Төкеңнен қол үзбеген, ұстазының қолдауымен психологиядан диссертация жазып жүрген кезі. Міне осылай, Төкеңнің арқасында Құбекең екеуіміз әріптес, сыйлас болдық. 1964 жылдың жазында Төлеген аға айықпас ауыр науқастан қайтыс болды. Мен бастаған ісімді аяқтай алмай, орта жолда қалдым. Содан Жоғары Білім министірлігінің аппаратына қызметке ауыстым.

Құбекең диссертациясын даярлауға байланысты, әрі кітаптарын шығару үшін Алматыға жиі келеді. Ол уақытта кітап шығару деген бір машақат, оны жазғаннан шығаруы қиын, ол үшін айлар емес жылдар кетеді. Келген сайын маған жолығады, ақылдасамыз мен министрлік басшыларына қолқа салып, Құбекеңнің дайын кітаптарын шығаруға өтініш айтамын Құбығұл Бозайұлының педучилище студенттеріне арналған оқулығын баспадан шығаруға сол кездегі министр Қали Билялов тікелей жәрдем жасады.

Бірде «Құбеке, Алматыға жиі келесіз, бұл оңай шаруа емес, одан да осы қалаға ауыспайсыз ба?» – деп калдым. Ол кісі: «Жолмұхан-ау, ол арман ғой, кім мені мұнда жұмысқа ала қояды» – деп күрсінді. «Егер шын ойыңыз болса, КазГУ-дің ректоры Жолдасбековпен сөйлесіп көрейін. Ол кісі кеңпейіл оқу-білім, ғылымның жанашыры, мүмкін түсінер, қызметке шақырар», – дедім. Сонымен, Ө.А. Жолдасбековтың қабылдауында болып, мән-жайды түсіндірдім, Министрдің Құбекеңді танитынын, кітабын шығаруға қол ұшын бергенін де айттым. «Қазіргі кезде психологиядан іргелі еңбек жазып жүрген тек осы кісі. Болашақта докторлық диссертация қорғайды, мұндай маман сіздерге керек» – дегендей сөздер болды. Өмірбек Арсланович түсінді, шешімді бірден қабылдады. Құбекең КазГУ-дің педагогика және психология кафедрасына доцент болып қабылданды. Ендігі бір қиын мәселе пәтер проблемасы еді. Өмекең кеп кешіктірмей ол мәселені де оңтайынан шешті. Бұдан кейін Құбекең бар пәрменімен творчестволық жұмысқа құлшына кірісті. Көп шаруалар тындырды. Өзі де өте еңбекқор, жанкешті жан еді.

Ендігі бір мәселе, Республикада кенжелеп қалған психолог кадрлар даярлау күн тәртібінде тұрды. Бұған да Құбекен белсенді араласты, бар күш-жігерін аямады. Осы кезде бағымыза қарай, Университетке ректор болып Нәрібаев Көпжасар Нәрібай-ұлы келген еді. Ол азамат психология ғылымының жанашыры еді, психология мәселесін терең түсінетін. Оған бір себеп, ол кісі АҚШ-та ғылыми тәлімгерлікте жүргенде ол елде осы ғылым саласына көп көңіл бөлетінін, психологияның ол елде кең тарағанын, практикалық қолданыста жоғары дәрежеде екенін көзбен көрген адам. Осы жағдайды әбден таразылап, үлкен дайындықпен ректордың алдына бірнеше мәселе қойдық. Ондағы негізгі мәселелер: Университетте психолог мамандар даярлайтын қазақша бөлім ашу; этнопсихология кафедрасын құру; докторлық диссертация қорғайтын кеңес ашу (жалпы психология, педагогикалық психология, этнопсихология мамандықтары бойынша); Төлеген Тәжібаев атындағы психологиялық орталық ашу; үздік студенттерге Т. Тәжібаев атындағы айрықша (көтерме) стипендия тағайындау.

Тоқсаныншы жылғы небір қиын-қыстау кезеңде (штат қысқарып, студенттердің саны азайып жатқан кез, қаржы қысқарған, айнала дағдарыс), жарықтық, елдің ер азаматы Көпжасар Нәрібаев осы мәселенің бәрін түгел есесімен бірден шешті. Жаңадан ашылған «Этнопсихология» кафедрасының меңгерушілігіне КазГУ-ден белгілі психолог, ғалым Сатыбалды Жақыпов шақырылды. Ол кісі жаңадан құрылған Докторлық диссертация қорғау кеңесінің төрағасы болып бекітілді. Жаңа ашылған кафедраға жаңа толқын жас талаптар тартылды. Бұл кез психологияның дәуірлеген заманы болды. Психология саласының жоғарғы дәрежелі мамандары – ғылым кандидаттары мен докторлар лектерімен шыға бастады. Дені жастар, өзіміздің университеттің түлектері. Кафедра жанынан магистратура, докторантуралар ашылып, жастарға ғылымға деген кең жол ашылды. Осы істердің бәрінде күйіп-пісіп, үлкен жанашырлықпен Құбекен жүрді. Шаршамайды, талмайды. Ол кісінің атқарған үлкен ісінің бірі, Ұстазы Төлеген Тәжібаевтың ғылыми мұраларын жинап, зерттеп, зерделеу болды. Т. Тәжібаевтың атындағы ғылыми орталықты басқара отырып, бұл салада жемісті еңбек етті. Жыл сайын Төкеңнің туған күніне (23 ақпан) арнап ғылыми конференциялар өткізіліп, онда жасалған баяндамалар топтастырылып психология-педагогика саласынан үлкен ғылыми жинақ шығып тұрды. Бұл іс, әсіресе, жас талапкерлердің еңбектерінің жарық көруіне зор себепші болды.

Айта берсек сөз көп, жатса да, тұрса да Құбығұл ағамыздың әманда айтуы, Қазақстандағы психология ілімінің күйі еді. Осы ғылымның елімізде етегін кең жаюы туралы жастардың құлағына құядан бір танбайтын.

Сөз соңында айтарымыз, Ұлы Мақтымқұлының: «Бәріміз де өлеміз, жер қойнауы жатағың, Ізің қалар артыңда жақсы болса атағың», – деген аталы сөзі еске түседі. Құбығұл аға, артыңда Ізің қалды – ұрпақ бар, шәкірт бар, істеген игілікті істерің бар. Олар Сізді ұмытпақ емес. Қош, қадірлі Аға, Әріптес, Замандас, Жаның-рухың пейіштің төрінде шалқысын!

АКАДЕМИК Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫН» ҚҰРУДАҒЫ РӨЛІ

Перленбетов М.Ә.

«Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президенті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақала ҚР Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, профессор Қ.Б.Жарықбаевтың «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің құрылуына қосқан үлесіне және Қоғамның атқарған істеріне арналған.

Аннотация

Статья посвящена роли Почетного академика Академии педагогических наук РК, профессора К.Б.Жарықбаева в создании Республиканского общественного объединения «Казакское психологическое общество» и деятельности Общества.

Annotation

The article is devoted to the role of professor K. B. Zharykbayev in creating the Republican public association "Kazakh Psychological society" and the activity of society.

Әлемдік экономикалық дағдарыс, ақпараттық интервенцияның күшеюі, рухани құндылықтардың құлдырауы қоғамның бірқатар өзекті мәселелерін ушықтырды. Оларға қалыптасқан тұрақты отбасылық жүйенің бұзылуы, ата-ана мен бала қарым-қатынасының нашарлауы, өз-өзіне қол жұмсау, деструктивті іс-әрекеттердің санының артып, зорлық-зомбылықтың көбейуі ж.т.б. жатқызуға болады.

Осыны ескере отырып, нарық билеген заманда психология ғылымы мен тәжірибесі қоғамның өзекті әлеуметтік-психологиялық проблемаларын шешуге ат салысуы тиіс.

Психологиялық ғылым мен практиканың аталған проблемаларды шешуден шет қалмауы және психологиялық қызметтердің жұмысын жұмылдыру үшін Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Құрметті Академигі, педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы Қ.Б.Жарықбаевтың мұрындық болуымен және елімізге белгілі педагог, психолог ғалымдардың бастамасымен «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігі құрылды. Қоғамды Қазақстан Республикасының Әділет Министрлігі 2015 жылдың 21-сәуірінде ресми түрде тіркеді.

Профессор Қ.Б.Жарықбаев психология ғылымының жанашары, майталманы ретінде Қазақстанда осы ғылымды дамытуға баға жетпес үлес қосты. Ол кісінің маған айтқан 4 арманы бар еді, соларға тоқтала кетуді жөн көрдім.

1. Қазақстанда психологиялық ғылыми-зерттеу институтын ашу.
2. Мектептерде психология пәнін оқыту.
3. Жоғарғы оқу орындарында психология факультетін және психология кафедраларын көбейту.
4. Қазақ психологиялық қоғамын құру.

Қоғамды құру мәселесі 2014 жылдан басталды. 2014 жылдың басында ол кісі Ресейде және басқа да елдерде психологиялық қоғамдар, ассоциациялар бар екендігін, бізге де сол сияқты Қоғам ашу керек деп, айтып жүрді. Мен ондай ұйымдар бар ғой деп аса көңіл бөлмей жүрдім, себебі профессор С.М.Жақыпов құрған Қазақстан Ұлттық психологтар ассоциациясы (НАПК) және тағы да басқа ұйымдар бар екенін білетінмін. Сол кезден бастап мен осы туралы ойлана бастадым және аталған ұйымдардың қызметін зерделеп, олардың практикалық психологтарға арналғанын және орыс тілді екенін байқадым.

2014 жылы Оңтүстік және Солтүстік Қазақстан облыстарында жұмыссыздарға арналған мемлекеттік бағдарлама пилоттық жоба ретінде жүргізілді. Осы проект бойынша бізге 65-70 жуық психолог мамандарды тарту керек болды. Мен бұл жобаның ғылыми кеңесшісі едім. Психолог таңдауда үлкен сүзгіден өткізе отырып, 800-ден астам психологтан эзер-эзер дегенде 100 психолог таңдап алынды. Таңдау жасаған кезде көбінің сырттай оқығаны, кәсіби шеберлігінің төмендігі жәс кемшіліктері айқындалды және бұл жерде көмкеріліп жатқан мәселелердің көп екені байқалды. Шымкент қаласында психологтардың кәсіби сұраныстарын көріп, және қазақ тілді психологтардың жан айқайын тыңдай отырып, қазақ тіліндегі психологиялық құралдардың аздығы, кәсіби ортаның

жоқтығы, маман аралық кәсіби қарым-қатынастың болмағандығы ж.т.б. мәселелердің бар екенін көрдік.

2014 жылдың қыркүйек айының соңында Алматыға келе сала Құбығұл Бозайұлына хабарласып Қазақ психологиялық қоғамын шұғыл түрде ашу керектігін айттым. Ол кісі тез арада ғалымдар мен мамандарды жинап, жиналыс өткізіп ақылдасайық деді. Содан әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің жанындағы академик Т.Тәжібаев атындағы этнопсихология және этнопедагогика ғылыми зерттеу орталығында педагогика және психология саласының белгілі мамандарын жинап Қоғам құру туралы мәселені көтердік. Жиналысқа қатысқандар арасынан 10 адамды қоғамды құрушылар немесе инициаторлар ретінде ұсынып, Құбығұл Бозайұлы екеуміз даярлаған Қоғамның Жарғысын бекіттік. Қоғамды құрушылар тізіміне Қ.Б.Жарықбаев, Р.Башарұлы, О.Мұсабеков, С.Өтениязов, О.С.Саңғылбаев, А.Т.Акажанова, М.Асылханова, М.Перленбетов, А.Көшербаева, А.Олжаева енді. Осы аталған тұлғалардың жеке куәліктері негізінде заңды құжаттар жиналып Әділет министрлігіне жіберілетін болды. Сол жиында «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігі құрылып және оның президенті болып бірауыздан психология ғылымдарының докторы, профессор М.Ә.Перленбетов сайланды.

Қоғамды Қазақстан Республикасының Әділет Министрлігі 2015 жылдың 21-сәуірінде ресми түрде тіркеді.

Қоғамның міндеттері Қазақстанда психологиялық ғылымның дамуына барынша жағдай жасау, қазақ халқының және елімізде тұрып жатқан басқа ұлттардың мәдениеті мен тарихын есепке алап отырып, қоғамда психологиялық білімді насихаттау және тарату, ғылыми-инновациялық қызметті жүзеге асыру, Қазақстан ғалымдары мен мамандарын өзекті әлеуметтік-психологиялық проблемаларды шешуге жұмылдыру ж.с.с. мәселелер болып анықталды.

Құрылған кезден бастап Қазақ психологиялық қоғамы психологияны мемлекеттік және халықаралық деңгейге шығаруды қолға ала бастады. Халықаралық ынтымақтастықты қылыптастыру үшін Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясына, Ресей психологиялық қоғамына, Қырғызстан психологтарының Ұлттық қоғамына ресми хаттар жолданды.

Осының нәтижесінде 2015 жылдың 23-қыркүйегінде Қазақ психологиялық қоғамы мен Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясы (Ресей Федерациясы) арасында ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды. Ресей жағынан құжатқа академия Президенті п.с.ғ.д. профессор В.В.Козлов қол қойды. Қазақ психологиялық қоғамы қазіргі кезде Украина, Грузия, Өзбекстан, Иран, Пәкістан, Қытай, Монғолия, Түркия сияқты елдердің психологиялық қауымдастықтарымен келіссөздер жүргізуде.

Қазақ психологиялық қоғамы құрылған кезден бері мемлекеттік маңызы бар әлеуметтік-психологиялық проблемаларды шешуге белсенді қатысып келеді.

Қазақстан Үкіметінің сол кездегі вице-премьері Б.М.Сапарбаев психологиялық ғылым мен қызметтің маңыздылығын ескере отырып 2015 жылдың 24 тамызында «Қазақ психологиялық қоғамының» президенті М.Ә.Перленбетовты қабылдады. Б.М.Сапарбаев кездесу барысында Қазақ психологиялық қоғамына нақты тапсырмалар берді. Атап айтқанда, қоғамға ЮНИСЕФ-тің жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу бағдарламасын жүзеге асырудың сараптамасына қатысу ұсынылды. Қазақ психологиялық қоғамы өз тарапынан «Қазақстан Республикасы халқының психологиялық денсаулығы» тұжырымдамасын және «Психологиялық денсаулық туралы» Заң қабылдауды ұсынды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2015, 2016, 2017 жылдары профессор Қ.Б.Жарықбаевтың ұйымдастыруымен пленумдар өткізіп, оларға өңірлердің өкілдері, Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындарының кафедра меңгерушілері қатысты. Пленумдарда психологиялық ғылыми секциялардың жетекшілері, өңірлік бөлімшелердің басшылары мен филиалдардың директорлары тағайындалды. Қазақ психологиялық қоғамы пленумдарының негізгі тақырыбы елде психологиялық білімдерді насихаттау және халықтың психологиялық мәдениетін жоғарылату деген үндеумен өтті.

2016 жылдың 27-сәуірінде Бішкек қаласында (Қырғызстан) ЕАЭО елдерінің «Үшінші мыңжылдықтың психологиялық векторы» атты І Халықаралық психологтар форумы өтті. Форумға Қазақ психологиялық қоғамынан профессор М.Ә.Перленбетов, Ресей психологиялық қоғамынан профессор А.Н.Веракса, Қырғызстан психологтарының Ұлттық қоғамынан профессор Ч.А.Шакеева және Белоруссия, Армения, Израиль, Германия мемлекеттерінің өкілдері қатысты. Онда қазіргі заманғы психологиялық ғылымның өзекті проблемалары талқыланып, ЕАЭО елдері психологтарының ынтымақтастығы туралы қарар қабылданды.

2017 жылдың 5 қазанында Ресейдің Қазан қаласында Ресей психологтарының Форумы ашылды. Осы форум аясында Ресей психологиялық қоғамының (РПК) съезі өтті. Сол форумда Ресей психологтар қоғамы және Қазақ психологиялық қоғамының (ҚПК) арасында Ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды. Ресей тарапынан меморандумға РПК Президенті, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің психология факультетінің деканы, РАО академигі, п.с.ғ.д., проф. Ю.П.Зинченко, ал Қазақстан тарапынан ҚПК президенті проф. М.Ә.Перленбетов қол қойды. Мұндай серіктестік әлемдік психологиялық кеңістікке жол ашатын, интеграциялық идеяларды жүзеге асыратын үлкен мүмкіндік болып саналады.

Қоғам тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі, бұл – 2017 жылдың 7-8 желтоқсанында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде өткен Қазақ психологиялық қоғамының I съезі болды. Ол қазақ психологиясы тарихында Ж.Аймауытовтың 1917 жылы жариялаған «Тәрбие» атты мақаласының 100 жылдығына және профессор Қ.Б.Жарықбаевтың 90 жылдық мерейтойына арналды. Съезге Қазақстанның барлық өңірлерінен 500-ден аса делегат қатысты, онда қазақ психологиясының даму беталыстары, психологиялық ғылым мен практиканы жетілдірудің мәселелері талқыланды, қоғам Жарғысына түзетулер енгізу және қазақ психологиясын одан әрі дамыту бағдарламасы туралы қарар қабылданды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2018 жылдың 29-қарашасында Түркістан қаласында «Отбасы, балалар және жастар орталығы» облыстық орталығымен және Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ бірлесіп Республикалық психологтар форумын өткізді. Форумға Қазақстанның барлық өңірлерінен 600 аса психолог қатысты, онда жасөспірімдер арасындағы аутодеструктивті іс-әрекеттердің алдын алу мәселелері талқыланды, психологиялық ахуалды жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2019 жылдың 15-мамырында Қазақстан халықтары Ассамблеясымен және «Қайнар» Академиясымен бірлесіп ҚазҰЖҒА академигі, профессор С.М.Жақыповтың туылған күніне арналған «Этнопсихологияның қазіргі даму тенденциялары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді. Конференцияда психология саласының жетекші ғалымдары, профессорлар К.Б.Жарықбаев, Ж.И.Намазбаева, Х.Т.Шерьяданова, Р.А.Аязбекова, А.Т.Ақжанова, О.С.Саңғылбаев баяндама жасады. Сол күні «Қайнар» Академиясында М.В.Ломоносов атындағы ММУ түлегі және құрметті профессоры С.М.Жақыпов атындағы «Психологиялық орталық» ашылды. Бұл орталықтың проф. С.М.Жақыптың есімімен аталуы оның Қайнар университетінде психология мамандығын дамытуға қосқан зор еңбегі үшін берілді.

2019 жылдың 2-5 шілдесінде Мәскеуде әлем психологтарының басын қосқан XVI Еуропалық психологиялық Конгрессі өтті. Конгресстің ашылу рәсімі Мемлекеттік Кремль Сарайында өтіп, онда Ресей Федерациясы Үкіметінің, Министрліктерінің өкілдері, М.В.Ломоносов атындағы ММУ ректоры академик В.А.Садовничий баяндама жасады. Конгреске 82 елдің өкілдері, Қазақстан Республикасының атынан «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президенті профессор М.Ә.Перленбетов қатысты. Конгрессте психология саласындағы ғылыми жетістіктер үшін Бүкіләлемдік психологтар қауымдастығының, Еуропалық психологтар қауымдастығының, Ресей психологиялық қоғамының атынан сыйлықтар табысталды.

«Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президенті профессор М.Ә.Перленбетов конгресс барысында Бүкіләлемдік психологтар қауымдастығының және Африка елдері психологтар ассоциациясының президенті, профессор С.Купер мырзамен, Еуропалық психологтар қауымдастығының президенті Т.Баптистамен қоғамды әлемдік психологиялық ұйымдарға қабылдау туралы келіссөздер жүргізді. Конгресс өте жоғары деңгейде өтіп, онда қазіргі заманғы психологиялық ғылым мен практика саласындағы зерттеулердің нәтижелері, алдыңғы қатарлы психологиялық технологиялардың жетістіктері таныстырылды.

24.06.2019 жылы Арыс қаласында орын алған төтенше жағдай кезінде (әскери қару жарактың жарылуы) Қоғам мүшелері, психологтар өз еркімен сол жерге аттанды. Зардап шеккен отбасылармен жұмысқа барлық саны 42 психолог тартылса, соның біразы Қоғам мүшелері еді. Атап айтқанда, М.Еликулова, А.Байзрахманова ж.т.б.

Пандемия жайлаған кезде «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ өз жұмысын онлайн форматта жүргізді. Қоғам Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау Министрлігімен, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетімен және басқа ұйымдармен бірлесіп оқшаулану және карантин жағдайында халыққа тегін психологиялық кеңестер беретін онлайн желілерін ашып, халыққа тегін психологиялық көмек көрсетті. Қоғам мүшелері пандемия кезіндегі проблемаларды шешуге бағытталған көптеген халықаралық және республикалық шараларға (форумдарға, ғылыми конференцияларға, «дөңгелек үстелдерге») қатысты.

Қазақ психологиялық қоғамы Қайнар Академиясында 2019-2020-2022 жылдары республикалық психологиялық фестивальдер «Қазақстандық Интенсив» өткізді. Оған барлық аймақтардан 150-ден астам студенттер, магистранттар, докторанттар, практик психологтар және ғалымдар қатысты. Мұндай Интенсивтер кезінде проф. С.М.Жақыповтың ұйымдастыруымен өткізіліп, соңғы кездері саябырсып қалған болатын. Сондықтан, интенсив психологтарға біліктілікті жетілдірудің, кәсіби шыңдалудың ортасы екенін тағы да бір дәлелдеп берді.

Соңғы жылдары «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президиумының ұсынысы бойынша педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы, профессор К.Б.Жарықбаев пен психология ғылымдарының докторы, профессор Х.Т.Шерьядановаға «Қазақстан Ұлттық академиясының құрметті мүшесі (академигі)» атағы берілді. Сонымен қатар, осындай ұсыныс негізінде психология ғылымдарының докторлары, профессорлар А.Т.Акажанова және О.С.Саңғылбаев Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясының (РФ) толық мүшесі (академигі) деген атаққа ие болды. Бұл «Қазақ психологиялық қоғамының» ғылыми қауымдастықтардың беделді мүшесіне айналғанын көрсетеді.

2021 жылы 17 мамыр күні Қоғам «Психология ғылымы мен тәжірбиесінің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешудегі ролі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция өткізді. Осы конференцияның негізгі спикерлерінің бірі ретінде Қ.Б.Жарықбаев «Қазақ психологиясының өткен жолы, бүгінгісі және ертеңі» деген тақырыпта баяндама жасап, қазақ психологиясының дамуына жол сілтегендей болған. Сұм ажал арамыздан алып кетпегенде, әлі де талай идеяларын бірге жүзеге асырар едік ау деген ой келеді.

Қазіргі кезде Қоғам республикадағы психологтарды аттестациялау, аккредитациялау және сертификациялау мәселелерін қолға алуда. Сол үшін өз құрамында аттестациялау комитетін ашып, алғашқы кандидаттар жіберген құжаттарды қарастыруда. Жалпы Қоғамда 4 комитет құрылған: аттестациялық, эксперттік, этикалық және ғылыми-әдістемелік комитеттер.

Еліміз әлемнің барынша дамыған 30 елінің қатарына кіруі үшін азаматтардың сапалы өмірін ғана емес, олардың психологиялық денсаулығын және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуі тиіс. Ондай жағдайды қамтамасыз етуде психологиялық ғылым мен практика маңызды рөл атқарады. Кейбір елдердің тәжірбиесі көрсеткендей қоғамдағы психологиялық және әлеуметтік проблемаларға көңіл бөлмеу қоғамды рухани дағдарысқа әкелетінін көрсетіп отыр. Заманауи психологияның дамуын психологиялық қызметтің дамыған желісі, алдыңғы қатарлы психологиялық технологиялар, әлемнің үздік ғылыми-практикалық зертханаларымен ынтымақтастық, бәсекеге қабілетті мамандар мен ғалымдарды тарту ғана қамтамасыз ете алады. Бізге әлде кімді қуып жету, басып озу немесе әлде кімге ұқсау маңызды болмауы керек, біз өзіміздің ұлттық бейнемізді сақтап, өз дүниетанымы бар ұлттық контент жасай білуіміз керек.

Академик Қ.Б.Жарықбаев айтқандай, қазір Қазақстанда психология ғылымдарының 40-тан аса ғылым докторы мен 200-ге жуық ғылым кандидаты, көптеген PhD докторлары мен магистрлері жұмыс істейді. Мен ол кісінің, өзі айтқандай, бір ақ арманын жүзеге асырыпшы, ол «Қазақ психологиялық қоғамын» құру, ал қалған армандарын орындау келешек ұрпақтың және уақыттың еншісінде екенін білгеніміз жөн.

ТАРИХИ ПСИХОЛОГИЯ (ПСИХОТАРИХ) ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Әмірова Б.Ә.

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан*

Аннотация

Тарихи психология – тарихи ретроспективада әртүрлі психологиялық әдістерді қолдана отырып, адамның мотивациясын, эмоцияларын, құндылықтарын, фобияларын және сезімдерін зерттейтін жеке ғылыми бағыт. Тарихи психологияның өзектілігі мен маңыздылығы көбінесе қазіргі қоғамының барлық салаларында болып жатқан терең және түбегейлі өзгерістерге байланысты. Көптеген ондаған жылдар бойы өмір сүрген әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесі өзгеруде; рухани өмір саласында, адамның дүниетанымы мен санасында елеулі өзгерістер болып жатыр. Ал мұндай жағдайларда тарих сұрақтарына деген қызығушылық табиғи түрде артып, барлық заманауи оқиғалардың түп-тамыры мен бастауын, өзгермелі әлемдегі өз мәртебесі мен ұстанымын түсінуге, жалпы тарихи дамудың заңдылықтары мен тенденцияларына ой жүгіртуге деген ұмтылыс күшейе түседі.

Аннотация

Историческая психология-это отдельное научное направление, изучающее мотивацию, эмоции, ценности, фобии и чувства человека с использованием различных психологических методов в исторической ретроспективе. Актуальность и значимость исторической психологии во многом обусловлены глубокими и фундаментальными изменениями, происходящими во всех сферах современного общества. Меняется система социально-экономических отношений, существовавшая на протяжении многих десятилетий; происходят существенные изменения в сфере духовной жизни, мировоззрения и сознания человека. А в таких случаях интерес к вопросам истории естественным образом возрастает, усиливается желание осмыслить корни и истоки всех современных событий, свой статус и положение в меняющемся мире, поразмышлять над закономерностями и тенденциями исторического развития в целом.

Annotation

Historical psychology is a separate scientific field that studies motivation, emotions, values, phobias and feelings of a person using various psychological methods in historical retrospect. The relevance and significance of historical psychology is largely due to the profound and fundamental changes taking place in all spheres of modern society. The system of socio-economic relations that has existed for many decades is changing; significant changes are taking place in the sphere of spiritual life, worldview and human consciousness. And in such cases, interest in historical issues naturally increases, the desire to comprehend the roots and origins of all modern events, their status and position in a changing world, reflect on the patterns and trends of historical development in general increases.

Кез келген ұлттық қоғамның қалыптасуына, олардың күнделікті өмір сүруіне субъективті, рухани элементтер ерекше орын алады. Олардың тіршілік жүйесінен, эмоциясынан, сезімінен дүниені қабылдау, түсіну ерекшеліктері және ұлттық дамудағы идеялары мен құндылықтарында бейнеленетін белгілерін этностық қауымдастықта этностық психология деп атау қабылданған.

Этнопсихологиялық мәселелерді қазіргі ғылыми кеңістікте зерттеу жиырмасыншы ғасырдың соңғы жылдарында басталды. Бұл ғылымның негізгі мақсаты – ұлттық ерекшеліктермен қызығатындарға қазіргі заманымыздағы ғылымдар жүйесінде жинақталған этнопсихологиялық мәліметтермен, яғни адамдардың іс-әрекетіндегі, қылықтарындағы ерешеліктерімен, әлеуметтік процестерімен, шет елдер мен әр аймақтағы елдердің психологиялық айырмашылықтарымен оқырман қауымға таныстыру. Себебі бүгінгі ғылыми-экономикалық жоғары даму қарсаңында халықтар арасындағы өзара қарым-қатынастар, осы ерекшеліктерді аңғарып, анықтауды талап етеді [1, 3-5].

Ұзақ жылдар бойы ұлттық мәселелер тоқырап, ғылымдар арасынан өз орнын анықтай алған жоқ. Дегенмен де, бұрынғы кеңестік аймақтың әр жерлеріндегі психолог, әлеуметтанушы және саясаткерлер әредік өз зерттеулерін жүргізген. Соның нәтижесінде қоғамның даму қарқыны

этнопсихологиялық зерттеулерге жүгінулеріне тура келгенде, этнопсихология қайтадан өз қарқынын ала бастады. Мәселен, Д.Н. Узнадзенің «Психология установки (2001)», А.А. Налчджяннің «Этнопсихология (2004)», Т.Г. Стефаненконың «Этнопсихология (1999)», Ю.В. Бромлейдің «Этнос и этнография (1973)» т.с.с. еңбектер.

Бұл еңбектерге негіз болатын ұлттық психологияның ерекшеліктерін түсіндірудің әдістемелік негіздерінің бірі- оның табиғатын және жалпы адамгершілік, таптық-әлеуметтік, ұлттық арақатынасын ажырата білу. Яғни, бұл көзқарас ұлттық ерекшеліктердің екі жағы: идеологиялық және психологиялық қалыптасу негізін анықтауға жол ашқан.

Кезінде, Л.Н.Гумилев өзінің «Этногенез и биосфера земли» деген еңбегінде, этносты оның өзіне тән әлеуметтік және табиғи бірліктерімен қарастыру қажеттігін көрсетеді. Ол этностың тұрақты жүйесі – оның сандық көрсеткішімен және атадан балаға тура таралуымен, сонымен қатар өзара байланыстылығымен анықталады,- дейді. Әр ұлттың құрылымы жекелеген адамдардан, белгілі тұлғалардан құралады. Ұлтты осы тұлға тұрғысынан зерттеуіміздің өзі осында.

Ал, Л.С.Выготский жеке адамның эмоционалды өрісінің дамуын көрсетуде өнер мен мәдениет жеке адамның қайта құралуындағы негізгі құрал екендігін айтып: «өнер адамның аффектілік өрісін өзгертіп, оның мінез-құлықтық дамуында, әлеуметтенуінде келелі роль атқарады»,- деген[2, 59].

Сонымен қатар, сезімнің де қоғамдағы жалпылануы өнер мен мәдениет негізінде болатынын анықтаймыз. Бір ұлттың өкілі, өзіндік ұлт өнері-мен, әдебиетімен, салт-дәстүрімен толысуда, оны білуде өз бойына жаңа мінез-құлық, мінез-құлық таптауының дарытып, өзінің адамзаттық мотивациялық өрісін кеңейтеді.

Халық психологиясын зерттеуге ерекше мән беру қажеттігін неміс әлеуметтік психологы Вильгельм Вундт, – өзінің 1900-1920 жылы шығарған «Халық психологиясы» еңбегінде баса көрсетті. Ол халық психологиясының көрінуін тілден, салт-дәстүрден, аңыздардан анықтау қажеттігін айтты.

С.А. Арутюновтың айтуынша, «этностық өзгешеліктер, олардың киген киімінен, ішкен тамағынан, тұрыстары мен отырыстарынан байқалады». Расында, қазақтардың малдасын құрып отырулары; шешен халықтарының кең маңдайлы қалпақ киюлері; жапон халықтарының жүрістеріндегі аяқ басуларының жиілігі т.с.с.

Қазақстанда ұлттық психологияның ғылыми-теориялық тұжырымдарын М.Жұмабаев, А.Құнанбаев, Т.Тәжібаев, С.Балаубаев еңбектерінен көруге болады. Ұлттық психологиядағы танымдық ерекшеліктерді 60-70 жылдары М.Муқанов тәжірибелік тұрғыда зерттеп көрсеткен. Ол өзінің тәжірибелерінде адамның ақылының генезисінің тарихи-этникалық жақтарын көрсеткен. Әр ұлттың өзіндік реңі бірнеше ұлттардың басы қосылған жерде анық байқалатындығын баса ескерткен. Бұл еңбектердің кеңестік кезеңнен кейін психология, этнопсихология ғылымдарында орын алуы, Кеңестік және қазақстандық ғалым, педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері. «Қазақстан Педагогикалық ғылымдар академиясы» қоғамдық бірлестігінің құрметті академигі, Құбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың еңбектерінен алғаш байқалды.

Мәселен, ғалымның басшылығымен жарық көрген 1986 жылғы «Қазақстандағы психология тарихының мәселелері» атты ғылыми жинақта көптеген күні бүгінге дейін есімдері еске алынбай, қазақстанда психология ғылымының ірге тасын қалаушылар Т. Тәжібаев, А. Ситдықов, С. Кожамбетов, С. Балаубаев, А. Темірбеков, М.Копеев, Е.Суфиев, Т. Өтебойдақ тағы көптеген ғалымдардың еліміздегі медицина, спорт, өнер, заң психологиясындағы рөлдерін тануға болады[3. 54].

Мұнымен қатар, жоғарыда әңгіме желісі болған этнопсихология ғылымының негізін зерттеп, ұлттың қалыптасуына әсер ететін факторларды көрсеткен тағы Құбығұл Бозаулы деуге әбден болады. Себебі, егер біз ресей немесе басқа батыс ғалымдарының 19-20 ғасырлардағы еңбегін көрсететін болсақ, онда қазақ этнопсихологиясын зерттеген Жарықбаев ағамыз дер едік. Бұған дәлел – ғалымның жоғарыда көрсетілген және көрсетілмеген басқа да классик ғалымдардың еңбектерін талдауы, соларды психолог ғалым ретінде көрсетуі. Мәселен, «Ж.Аймауытовтың психологиялық көзқарастары» атты диссертациялық зерттеу беруінің өзі, басқасын айтпағанда, соны дәлелдейді. Ал, еңбектеріндегі ұлттық құндылықтардың адамның ұлт өкілі ретінде дамуына әсер ететіндігі жайлы алғашқы ойларды осы ғалымның «Жантану негіздері» (2002), «Из истории педагогических мысли в Казахстане» (1978), С. Қалиев пен бірігіп жазған «Қазақ тәлім-тәрбиесі»(1995), «История казахской психологии» (1996), «Этнопсихология» (1998),

«Концепция этнопсихологического образования студентов вузов» (1998) т.б. көптеген еңбектерін айтуға болады. Ғалым осылайша этнопсихология ғылымының мәселелерін зерттеу жолдары мен әдістерін бүгінге дейін жеткізді.

Көне зерттеушілер этностық айырмашылықтың себебін белгілі географиялық- аймақтық, климаттық жағдайларынан болады деген.

Гиппократ өзінің «Ауа, су, жер» атты еңбегінде әр халықтың бойындағы ерекшеліктері олардың географиялық орналасуы мен климаттың әсерінен деп көрсетті.

Геродот әр түрлі халықтардың мінез-құлық және өмір сүру ерекшеліктері олардың қоршаған табиғи ортасына байланысты деп түсіндірді. Осыған сәйкес Геродот басқа жердегіден гөрі Египеттегі аспан ерекше, сол сияқты Ніл өзені де басқа өзендерге қарағанда өзінің табиғи ерекшеліктерімен ерекшеленеді дей келе, египеттіктердің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында басқа халықтардікінен өзгешеліктер бар деп көрсеткен.

XIV-XVI ғасырларда алтын кендерін іздеуге деген қызығушылықтың пайда болуы еуропа-лықтарды ұлы географиялық ашылуларға әкелді. Тек халықтар арасында ғана емес, сонымен қатар нәсілдер арасындағы этностық айырмашылықтарды жаңаша меңгеру мен жаңаша ойлау заманы туды. Сөйтіп, этностық айырмашылықтың түсіндірмелі принципі ретінде географиялық немесе аймақтық детерминизм принципі халық жаны тұрғылықты мекен-жайға климаттың, топырақтың, рельефтің әсер ету нәтижесіне байланыстылығын көрсетті. Табиғат жағдайларына тәуелділігіне байланысты халықтарда әлеуметтік қарым-қатынастың ерекше нысандары өз өмірі мен тарихына әсер ететін әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге үйлесімді қалыптасатындығы байқалды.

Оңтүстік және Солтүстік климаттарының өзгерістері адам организміне әсер етеді. Ендеше адам психикасының дамуына да әсері бар деп есептеді Демокрит [1. 9-10.].

Этнопсихологияның жаңа терең мүмкіндігі XVIII ғ. басынан басталды, онда экономикалық даму саяси және ұлттық дербестікті тереңдетті, ол өз кезегінде ішкі ұлттық байланыстар мен қатынастарды дамытуға үлес қосты. Осы жағдайлар үрдісінде ұлттық өмір салты, ұлттық мәдениет, психология өмірлік іс-әрекет аумағында өзіндік орын алып, функционалды мүмкіндіктерге ие болды. Халық мәдениетінің бірлігі, оның рухани – психологиялық жалпылығы төңірегіндегі мәселелер сол кездің мәдениетінде белгілі бір орынға ие болды. Осы мәселелер Г.Гердердің, Г.Гегельдің, И.Канттың, Ш.Монтескьенің, И.Фихтенің, Д.Юмның және т.б. еңбектерінде көрініс тауып, жарыққа шыққандығын да Құбығұл Бозайұлы еңбектерінен таныстық десек артық емес.

Этнопсихологиялық мәселелерді зерттеу әдістері әліде болса өз мәресіне жеткен жоқ. Себебі замануи халықаралық, ұлтаралық қарым-қатынас пен сабақтастық жағдайлар кейбір ұлттың генетикалық негізін анықтауға мүмкіндік ала алмауда. Ол небепті деген сұрақ тұрса, әртүрлі миграциялық, эмиграциялық, космополиттілік т.б. саяси-әлеуметтік жағдайлардың тікелей тұлғаның сана-сезіміне әсер етіп жатыр. Тіпті көпұлтты отбасылардағы тұлғаның ұлт өкілі ретінде анықталуы, ана тілін таңдау мәселелерінің қиындауы, этнопсихологиядағы белгілі стандартты және кросс-мәдени зерттеулерді қиындатады.

Осы тұста XX ғасырдың бас кезінде дүниеге келген психология ғылымының бір саласы, тіпті өзін дербес ғылым деп көрсеткен «Психотарих», «Психоистория» деп аталған Ллойд де Моздың еңбегін этнопсихологиялық мәселелерді зерттеудің бір әдісі деп көрсетуге болады. Әрине, ғалымның ғылыми зерттеу бағыттары адамның тұлғалық, яғни ұлт өкілі ретіндегі даму жолын тереңірек көрсетуді тұжырымдайды. Егер біз адамның өмір жолын оның онтогенетикалық даму барысынан анықтасақ, ал Ллойд де Моз филогенетикалық немесе ана құрсағындағы жетілуінен бастауымыз керек деген ойды айтады.

Сонымен XVIII–XIX ғасырларда Ресейде отбасы тікелей 2-3 ұрпақтық байланысқа дейін даралық мәнге ие болады. Кейіннен ресей мәдениеті тұрақталып кіші отбасының типі: әке – бала – шеше (В.Н. Дружинин) анықталды.

Бала – отбасындағы негізгі дәнекер. Ерлі-зайыптының арақатынасы бала арқылы реттеледі. Сонымен қатар отбасында балалардың да рөлдері белгіленіп, қыз бала көбінесе шешесінің орынбасары ретінде жүреді деген қағида бізге белгілі.

Ал, психотарихшы Л.Демоз отбасы қарым-қатынасының даму моделін нақтылай және олардағы бала тәрбиесіндегі ата-ана мен бала арасындағы қатынасты талдай отырып, балаға деген қатынас өзгерісін көрсетеді:

1. Инфантицидтік (бала өлтірушілік) стиль(көне кезден б.э.д.IV ғ.), жаппай баланы жәбірлеу, өлтіру сипатын алады.

2. Тастап кетушілік стиль(IV-XIII ғғ.), балаға деген өшпенділіктің басым болуымен, баланы ата-ана қолынан монастырьға, жат адамның қолына беруімен сипатталады.

3. Амбиваленттік стиль(XIV-XVII ғғ.), бала әлі рухани тұлға болмаған және отбасының құқылы мүшесі емес; өзінің еркі өзінде жоқ, маңайындағыларға тәуелді. Ол басқалардың қолындағы «қуыршақ» сияқты.

4. Жалықтырушылық стиль(XVIII ғ.), бала ата-анасына жақын, бірақ оның барлық жүріс-тұрысы, ішкі дүниесі үнемі бақылауда болады.

5. Әлеуметтендіруші стиль(XIX ғ. – XX ғ. алғашқы жартысы), бала – тәрбие мен үйрету объектісі, ата-ананың негізгі күштері оны өз бетінше өмір сүруге, ерік-жігерін қалыптастыруға жұмсалады.

6. Көмектесуші стиль (XX ғ. орта кезінен осы кезге дейін), ата-ана балаларының өз бетінше өмір сүруін қамтамасыз етіп, олармен байланысы жан ашырлық, эмоционалдық деңгейде қалыптасады [4,83-86].

Осыған орай, бала отбасында әлеуметтік рөлдерді, өзара әрекет ету дағдыларын меңгеретін болғандықтан, көптеген концепцияларда отбасы ең маңызды әлеуметтену институты ретінде қарастырылады. Отбасындағы ата-аналардың жүріс-тұрысының типтері баланың «Мен» бейнесінің қалыптасуына әсер етеді. Әрине, әлеуметтену институты ретінде, отбасының рөлі, негізінен, қоғамдағы салт-дәстүрлерге, мәдени нормаларға байланысты.

Сонымен, мен оқырман-этнопсихологтар назарына осы ғылыми әдісті сипаттап көрсетуді жөн көрдім. Себебі Құбығұл Бозайұлыда осы бағытты ұстанды, бірақ нақтылы көрсете алмады дей аламын (Менімен бір әңгімесінен байқадым...).

Психотарих – адамдардың өткендегі іс-әрекетінің психологиялық мотивациясын зерттейтін ғылым. Яғни, тарихи мотивация туралы жаңа дербес ғылым. Ол өткен кезеңдегі тарихи процестің барысы бала тәрбиесі стильдерінің үдемелі дамуына байланысты екенін нанымды түрде дәлелдеп, таяудағы тарихи перспективаны болжау әдістемесін ұсынады.

Американдық психоанализ зерттеушісін психотарих сияқты саланың негізін салушылардың бірі. Бұл әлеуметтану, психоанализ, тарих және басқа да көптеген пәндердің қиылысында тұрған пәнаралық ғылым; тарихи оқиғалардың шығу заңдылықтары мен себептерін зерттейді және ашады, оларды тұлғаның өзінің ішкі санасының тарихы мен эволюциясы призмасы арқылы қарастырады. Ллойд Де Моз жеке тұлғаның пренаталдық тәжірибесі құбылысына, әрқайсымыз ана құрсағында басынан өткеретін жарақатқа, сондай-ақ туылу жарақатына тоқталды; С.Грофтың, З.Фрейдтің және басқа да көрнекті ғалымдардың теорияларын келтіреді; ата-ана тәрбиесінің эволюциясына және балалар мен ересектер арасындағы қарым-қатынасқа қатысты...

Осыдан бірнеше онжылдықтар бұрын балаларға садисттік көзқарас, үнемі ұрып-соғу, жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырау және бұл қалыпты жағдай деп есептелгенін байқайсыз. Бірқатар Шығыс және Азия елдерінің мәдениетіндегі ерікті негіздегі жыныстық балалық «құлдық» культі мен жаппай тотал инцест таң қалдырады. Дегенмен, қазіргі кездегі «педафилдік», отбасылық және көшедегі зорлық-зомбылық жағдайлардың психологиялық негізін анықтауға көмек беретін сияқты. Әрине, ғалым өз еңбегін америкалық тарихқа арнап, оған психоанализдік талдаулар жасау арқылы соғыстардың болу себептерін психологиялық тұрғыдан көрсетеді. Ллойд де Моз өз зерттеулерінде төмендегі мәселелерді қарастырады: балалық шақ тарихы, психоөмірбаян, топтық психотарих. Осы көрсеткіштер арқылы адамның, қоғамның психологиялық, этнопсихологиялық жағдайларын көрсетуге болады деген ұстанымды ұсынады.

Этнопсихологтар және психологтар, саясаткерлер үшін қолданып, ғылыми зерттеу жұмыстарын тереңдетуге болады. Бұл жас ғалымдардың үлесінде болмақ.

Мен сіздер бұл бағыт, зерттеу жайлы білмейді деуден аулақпын, еске салу мен ғылыми-әдіснамалық талқыға салу негізгі мақсатым.

Осыған орай, Ллойд де Моз осы психотарихи зерттеудің бірнеше әдістерін ұсынады:

Психотарихтың әдіснамалық негіздерінің тарихнамасы

кешенді тарихи-психологиялық талдауЗ. Фрейд, Э. Фромм және т.б.

топтық фантазия әдісі(символдық түрде көрсетілген бейсаналық түрде таратылған ережелердің жиынтығы. (қиял)

мәтіндерді психодинамикалық талдау, сандық талдау әдістері (ақпараттық технологиямен ұштастыра отырып (неміс ғалымдарының 1995 ж. зерттеуі)

модельдеу (Л.деМос тарихтың психогенетикалық теориясы), тарихи генетикалық сипаттама мен психологиялық интерпретацияның қосындысы (Э. Г. Эриксон).

әлеуметтік-психологиялық әдіс (Великанова О.В. «Бұқаралық санадағы көшбасшы имиджінің функциялары: фашистік Германия және Кеңестік Ресей») [5].

Осы тұста 1997 жылы алғаш жарық көрген В.А. Шкуратовтың «Тарихи психология» оқулығын да ескеруіміз керек.

Тарихи психология – тарихи ретроспективада әртүрлі психологиялық әдістерді қолдана отырып, адамның мотивациясын, эмоцияларын, құндылықтарын, фобияларын және сезімдерін зерттейтін жеке ғылыми бағыт. Тарихи психологияның өзектілігі мен маңыздылығы көбінесе қазіргі қоғамының барлық салаларында болып жатқан терең және түбегейлі өзгерістерге байланысты. Көптеген ондаған жылдар бойы өмір сүрген әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесі өзгеруде; рухани өмір саласында, адамның дүниетанымы мен санасында елеулі өзгерістер болып жатыр. Ал мұндай жағдайларда тарих сұрақтарына деген қызығушылық табиғи түрде артып, барлық заманауи оқиғалардың түп-тамыры мен бастауын, өзгермелі әлемдегі өз мәртебесі мен ұстанымын түсінуге, жалпы тарихи дамудың заңдылықтары мен тенденцияларына ой жүгіртуге деген ұмтылыс күшейе түседі. Бұл жағдайды, кезінде орыс философы И.В. Бердяев өзінің «Смысл истории» (Тарих мәні) деген еңбегінде де көрсеткен болатын[6].

Бұл екі ғылымда адамның, қоғамның психологиялық заңдылықтарын психогенетикалық тұрғыдан қарастырады. Айырмашылықтары: психотарих адам психикасының дамуын ана құрсағынан психоаналитикалық тұрғыдан қарастырса, тарихи психология Выготскийдің тарихи-мәдени даму теориясымен қарастырады. Яғни, кейінгісі адамның, қоғамның психологиялық даму заңдылықтарын жалпыға бірдей қарастырады. Бұл жерде біздің ескеретініміз, әр адамның даму барысындағы әлеуметтік ортасындағы өзгерістер, ондағы мінез-құлыққа, жүріс-тұрысқа әсер ететін саяси-экономикалық, ұлттық факторлар.

Сонымен, заманауи этнопсихологиялық зерттеулерді осы тұрғыдан қарастыру – қазіргі кездегі қоғамның дамуындағы, шешімін таппай, болып жатқан мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Этнопсихология (оқулық). – Қарағанды: «Ақнұр» баспасы, 2014.- 192 б.
2. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. // Әмірова Б.Ә. Этностық жаңсақ нанымдар: теориясы мен практикасы (моногр.) – Қарағанды: «Ақнұр» баспасы, 2013. – 336 б.
3. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. – Алма-Ата: Қазақстан, 1966. -180 б.
4. ЛЛлойд де Моз. Психоистория. – Ростов –на- Дону. «Феникс».2000. -509 с.
5. <https://www.livelib.ru/book/1000253077-psihoistoriya-sbornik-llojd-de-moz>
6. <https://zaochnik.com/spravochnik/psihologija/teorija-i-metodologija-istorii/istoricheskaja-psihologija/>

НАУКА КАК ПРИЗВАНИЕ И ПРОФЕССИЯ

*Ахметова М.К.
Академия Кайнар
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Статья посвящена Заслуженному деятелю науки и техники Казахстана, доктору педагогических наук, доктору психологических наук, профессору Жарикбаеву Кубигулу Бозаевичу.

Аннотация

Мақала Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы, профессор Жарықбаев Кұбығұл Бозайұлына арналған.

Annotation

The article is dedicated to the Honored Worker of Science and Technology of Kazakhstan, Doctor of Pedagogical Sciences, Doctor of Psychological Sciences, Professor Zharikbaev Kubigul Bozaevich.

Как гласит главная заповедь кодекса «Бусидо»: «Важен путь, а не цель», так и я, вспоминая жизнь отца – профессора Жарикбаева Кубигула Бозаевича, прихожу к мысли о том, что он, избрав свой путь, всегда оставался верен ему. Следуя своей цели, планам, он не предавал своих убеждений и умел, несмотря на различные жизненные обстоятельства, наслаждаться красотами живописной прогулки под названием «жизнь».

Как часто человек, оглядываясь назад, вспоминает о возможностях, которые остались навсегда только частью памяти об ушедших днях. Однако история Кубигула Бозаевича не приемлет эпизодов с таким содержанием. Как же так получилось? Ответ достаточно прост: он умел жить, любил свое дело и профессию и, главное, верил в свои идеи. Идя по дороге самопознания, профессор К.Б. Жарикбаев каждый раз открывал для себя новые знания и мир становился лучше, интереснее и содержательнее. Слушая повествования своего отца, я не переставала удивляться его силе, крепости духа, мудрости и кипящей энергии жизни. Порой, смотря на него, я думала, что он легко может дать фору более молодым людям, так как его пытливый ум всегда находился в режиме полной работоспособности.

Мне, как дочери, хочется рассказать о той стороне его жизни, которая остается за кадром, «скрытой» от людских глаз. Но без нее характеристика личности отца не будет полной.

...Каким был стиль его работы, режим рабочего дня, чем он интересовался кроме науки и службы, что и как делал в свободное от работы время, увлечения и многое другое. Прежде всего, нельзя не отметить его высочайшую работоспособность, которая сочеталась с четкой организацией труда. Еще в советские годы из республиканских издательств к отцу чаще всего обращался за статьями научно-методический журнал «Халық мугалими» (современный «Қазақстан мектебі»), получив задание от редакции, он несколько дней по вечерам просматривал литературу – подбирал материал, делал выписки, вырезки. В эти дни на его лице появлялась какая-то необычная сосредоточенность – явный признак интенсивной работы ума... и, в один из своих вечеров, разложив перед собой собранные материалы, сел за большой стол, и за один присест полностью завершал работу над статьей объемом в 10-11 машинописных страниц.

Основные научные интересы К.Б. Жарикбаева сосредоточены вокруг разработки проблем истории казахской психологии и этнопсихологии. В результате многолетних исследований, автор установил, что история психологической мысли в Казахстане своими корнями уходит в глубокую древность. Ее зарождение и становление во многом было подготовлено богатой психолого-педагогической традицией древних тюрков. Предки современных казахов на протяжении веков накопили богатый опыт обучения и воспитания подрастающего поколения, создали своеобразные обычаи и традиции, определенные стереотипы поведения, в которых нашли отражение думы, чаяния, мечты и идеалы кочевника, живущего в тесном единении с природой. Жарикбаев К.Б. расширил и уточнил содержание таких понятий, как «народная психология», «эthropсихология», ввел в научный оборот новые научные понятия: «психология кочевников», «психология старцев наставников» и др. По этой проблеме им опубликованы ряд монографий, таких как: «Развитие психологической мысли в Казахстане» (1968), «Отцовский завет – полезный совет» (1980), «Сокровища памяти» (1991), «История казахской психологии» (1996), «Эthropсихология» (1998), «Эthropсихологические основы национального воспитания» (2005) и др.

Профессор Жарикбаев К.Б. проводит исследования также в области возрастной, педагогической, социальной психологии. Он и его сотрудники занимаются изучением психологических основ подготовки казахских детей к обучению в школе, вопросами преемственности дошкольного и школьного воспитания в условиях полиэтничного Казахстана, выявления этнопсихологических аспектов во взаимоотношении детей и родителей, формирования и становления этничности, своеобразия формирования личности учителя, работающего в малокомплектных казахских школах.

Эти темы в той или иной мере нашли отражение в учебниках К.Б. Жарикбаева "Общая психология" и "Этнопсихология", изданных для высших общеобразовательных школ Республики Казахстан. Ряд его публикаций посвящен методике преподавания (например, "Некоторые вопросы преподавания психологии в педучилище" (1986), "Методика преподавания психологии в средней школе" (2003)).

Большую ценность для казахстанской психологии представляет "Толковый словарь казахской психологической терминологии" (2006), а также "Библиографический указатель аль-Фараби" (1978, 1995), который является первой попыткой систематизации научного наследия великого сына казахской степи. На большом фактическом материале построены его монографии "Развитие психологической мысли в Казахстане" (1968), "Психологические воззрения Жусупбека Аймауытова" (2000), "Психологическая наука в Казахстане (история и этапы развития в XX в.)" (2002), "Психологические взгляды Халела Досмухамедова" (2008) и др. В рамках президентской программы "Культурное наследие" К.Б.

Жарикбаев выпустил десятый специальный том, посвященный истории психологической мысли казахского народа "Казахская психологическая мысль с древнейших времен и до наших дней" (2006).

К.Б. Жарикбаев – автор около 1000 научных и научно-популярных статей и более 50 книг по психологии: учебников, учебных пособий, методических трудов, словарей и библиографических указателей по различным отраслям психологической науки.

Научные труды К.Б. Жарикбаева в разные годы поощрялись различными наградами. В 1998 г. за заслуги перед республикой ему было присуждено почетное звание "Заслуженный деятель науки и техники Казахстана". Он является действительным членом Международной академии акмеологических наук, почетным академиком АПН Казахстана, лауреатом премии им. И. Алтынсарина и А. Байтурсынова.

Мой отец являлся по-настоящему свободным человеком, он жил, как хотел, и поступал так, как считал наиболее правильным. Вспоминая изречение Зигмунда Фрейда о том, что: «Большинство людей в действительности не хотят свободы, потому что она предполагает ответственность», я могу уверенно заявить, что Кубигул Бозаевич никогда не боялся брать ее на себя. Порой он был резок и негибким в вопросах отстаивания своих воззрений, однако при этом обладал особым талантом оставаться спокойным и абсолютно честным по отношению к самому себе и людям вокруг.

Жизнь моего отца – это жизнь человека, являющегося примером стойкости, осознанности и огромной любви к делу, которому он себя посвятил. При знакомстве с его биографией неизменно возникают мысли о чести, высоком достоинстве, вдумчивости и содержательности.

В романе Мухтара Ауэзова «Путь Абая» после смерти главного героя был задан главный вопрос: «Может ли умереть, бесследно исчезнуть тот, кто оставил после себя бессмертное слово?»

Сегодня можно с твердой уверенностью ответить на него: «Он будет жить, пока жива память, пока живы его труды, ученики и соратники».

Когда в жизни человека есть положительные примеры – это, безусловно, помогает ему продолжать расти и, добиваясь цели, становится лучше. Так, и в случае со многими современными учеными Казахстана, роль Жарикбаева в процессе их становления значима и весома. У каждого из нас были учителя, наблюдая за которыми, мы, вдохновляясь, продолжали следовать за своими идеями, за своей мечтой. И сегодня, вспоминая личность отца – этого неординарного человека, я вижу перед собой учителя, друга... Он символизирует любовь к Родине, искренность и доброту многонационального казахстанского народа, мир, взаимопонимание и согласие. Добрый, открытый, настоящий человек с честным и заботливым сердцем.

Когда уходят близкие люди, в сердце остаются глубокие незаживающие раны, но при взгляде на полки с научными работами Жарикбаева Кубигула Бозаевича сказать «прощай» невозможно.

Когда пройдет много лет, русла рек поменяют свои черты, но труды тех, кто, преодолевая трудности жизни, поднимаются на пик высокой горы, будут и дальше освещать наш путь, став основой строительства лучшего будущего для каждого человека.

Литература

1. М.К. Ахметова Академик Т.Т. Тажибаев и современная психологическая наука Казахстана. Монография. – Алматы, 2013. – 446 с.
2. К.Б. Жарикбаев, М.К. Ахметова Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Учебное пособие. – Алматы, 2014. – 495 с.
3. К.Б. Жарикбаев, М.К. Ахметова Казахская этнопсихология. Учебное пособие. – Алматы. – 2014. – 302 с.

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ

Шульга Т.И.

*Государственное образовательное учреждение высшего образования Московской области (МГОУ).
Москва, Россия*

Аннотация

Целью статьи является возможность показать развитие современной психологии в ее историческом ракурсе. Анализ исследований по истории психологии позволяет сделать вывод о том, что в каждом государстве складывается своя незабываемая история развития психологии.

Аннотация

Мақаланың мақсаты – қазіргі психологияның дамуын тарихи тұрғыдан көрсету. Психология тарихы бойынша зерттеулерді талдау әрбір мемлекеттің психология дамуының өзіндік ұмытылмас тарихы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Annotation

The purpose of the article is to show the development of modern psychology in its historical perspective. An analysis of studies on the history of psychology allows us to conclude that each state has its own unforgettable history of the development of psychology.

Ключевые слова: прогресс науки, кризис, цифровизация, инфодемия.

За **полтора века** существования мировой психологии как науки она пережила массу масштабных социальных и политических изменений и катаклизмов, а также собственные взлеты, падения и кризисы. Эти же масштабные изменения произошли и в отечественной психологии.

Также как и в истории психологии Казахстана произошли достаточно серьезные изменения. Это отражено в работах и десятитомнике Жарикбаева Кубигул Бозаевича. История психологии в Казахстане, в трудах великого исследователя рассматривается как одна из фундаментальных отраслей науки психологии, опирается на ряд общефилософских и общепсихологических принципов, которые в историко-психологическом исследовании приобретают специфическое звучание и формулировку.

Кубигул Бозаевич Жарикбаев соединил единство логического и исторического в понимании генезиса развития психологического познания, которое отражает понимание и соотношение внутренних и внешних социокультурных причин, что привело в новому взгляду на ее историю.

В Казахстане понимают историю психологических идей, проблем и направлений, как многоуровневый (фундаментальный и прикладной), многокачественный и многообразный по своим проявлениям процесс, обусловленный многовариантной системой детерминант в конкретной исторической и социокультурной ситуации во многом опираясь на труды Жарикбаева К.Б.

Следует подчеркнуть важность и значимость позиции профессора К.Б. Жарикбаева, который на протяжении последних 60 лет являлся «кузнецом» психологических кадров в стране. В XXI веке бурный рост психологии как науки проявился в том, что во многих вузах Казахстана начата целенаправленная подготовка специалистов-психологов для системы образования, здравоохранения, социальной сферы. Это направление интенсивно развивается и в настоящее время, благодаря идеям и мыслям заложенных К.Б. Жарикбаева.

Среди российских психологов уже достаточно давно распространено критическое отношение к достижениям российской психологии, преобладает мнение о недостаточной перспективности продолжения теоретико-методологических традиций, делается акцент на психологической науке только как практике, развиваются виды психотерапии.

Психологи, оценивая состояние и успехи отечественной науки, нередко обращаются к сравнению ее с естественными науками, как с неким эталоном. Замечательным примером оценки значимости методологии, теории в развитии психологии, является статья А.В. Юревича «Методологический либерализм в психологии» [Юревич, 2001]. «Одна из главных особенностей методологического самосознания психологов, сопровождающая их науку с момента ее официального рождения, состоит в перманентном ощущении кризиса» [Юревич, 2001, с. 3], – пишет А.В. Юревич, и далее: «В основе кризисного самосознания психологии лежит сравнение с «благополучными» естественными науками, как правило, имеющее результатом «комплекс» непохожести на них и прочие методологические «комплексы» [Юревич, 2001, с. 6].

В качестве одной из причин, вызывающих сомнения в отношении прогрессивных изменений психологии, следует считать то смятение в отношении идеалов и ценностей, свидетелями которому мы являемся в современном мире, осознающем себя в своей мультикультуральности, множественности цивилизаций, основанных на различных системах ценностных ориентаций. В настоящее время налицо отсутствие психологической готовности людей адекватно понимать друг друга и взаимодействовать в ситуации множественных и неопределенных ценностных ориентиров. Психологическая наука, как никакая иная, прямо поставлена самой жизнью перед лицом факта отсутствия общечеловеческих ценностей, по отношению к которым можно было бы оценивать быстрый скачок в психологии. Сама психологическая наука весьма разнородна в отношении ценностей. Различаются представления о сущности и идеале человеческой личности в различных психологических теориях. В процессе интеграции мировой науки обнажаются аксиоматические основания различных теорий, основания по сути своей ценностные. Не менее остро стоит проблема дивергенции ценностей в психологической практике.

Важным источником сомнений в резком изменении эффективного развития психологии являются остро обозначившиеся в современном мире противоречия между культурой и цивилизацией, между прогрессом материальным и духовным. Все более отчетливо звучит в трудах современных культурологов мысль о том, что современное развитие цивилизации, понимаемой сейчас прежде всего как материальная сторона жизни общества, научно-технический прогресс, уровень жизни общества и потребляемые блага, в определенных случаях и аспектах разрушает культуру, влечет за собой снижение ее уровня.

В отношении возможного разрушающего влияния научно-технического прогресса на культуру примером является имеющее место у части молодого поколения утрата привычки и навыка серьезного чтения как следствие распространения новых информационных технологий. Цифровизация как высокий уровень применения информационных технологий привела к огромному потоку информации, с которой с трудом справляется взрослый человек и его психические возможности. Инфодемия приводит к поверхностному восприятию информации, возможности получать огромное количество знаний, не осознавая их необходимости. Достаточно большой процент образованных молодых людей испытывает серьезные затруднения в восприятии и понимании традиционной письменной речи с ее усложненными языковыми правилами, оборотами как в сфере научной литературы, особенно в гуманитарных науках, так и применительно к литературе художественной.

Среди причин продолжающегося кризиса не только в отечественной, но и в мировой психологии, можно выделить невозможность удовлетворительно объяснить целый ряд объективно наблюдаемых фактов психической жизни человека – психические заболевания, нарушения восприятия, явление сновидений, эстетические переживания и др. Многие современные психологи, устав от теоретических тупиковых ситуаций, обратились к опыту, к практике, что совпадало с социальным запросом общества: широкое распространение получило психологическое консультирование. Организация психотерапевтических групп, работа с родителями и подростками, в общеобразовательных организациях, многих учреждениях появились штатные психологи, которые занимаются налаживанием психологического климата. Подбором и аттестацией персонала, проектированием деятельности сотрудников предприятий и др.

С 2012 года в России впервые разрабатываются профессиональные стандарты в гуманитарной сфере (до этого были только в технической). Необходимость разработки профессиональных стандартов как раз и определялась их востребованностью в практике, сокращая разрыв между теорией и практикой. Были разработаны и утверждены ряд стандартов: профессиональный стандарт «Педагог-психолог в образовании», «Психолог в социальной сфере», «Специалист по работе с семьей», «Специалист органов опеки и попечительства в отношении несовершеннолетних», «Реабилитолог в социальной сфере», Проф- стандарт «Психолог-консультант» (2022). Благодаря внедрению Проф- стандартов существенные изменения произошли и в подготовке кадров в высших и средних специальных образовательных организациях.

Наиболее востребованной помощью психологов стала в период пандемии. В настоящее время психологическое состояние общества и человека привлекает многих специалистов, но особое пристальное внимание на это обращают социальные психологи. Это связано в первую очередь с тем, что изменения в социальной жизни, связанные с пандемией повышают напряженность в обществе, способствуют особым эмоциональным переживаниям, а также привели к тотальной усталости как взрослых, так и детей.

Изменения в психологическом состоянии личности, связанные с ограничением деятельности членов семьи, вынужденная изоляция по месту жительства без возможности выхода на улицу, переход на дистанционное обучение школьников и студентов приводит к вынужденному сокращению контактов в социуме.

Изоляция многих семей приводит к более частому использованию информации СМИ, телевидения, где постоянные сводки о пандемии усугубляет страхи заболеваний, смерти своей и своих близких, усиливают чувство одиночества, небезопасности, снижением социальных контактов, ограниченностью пространства, дезинформацией в СМИ и др. Эти характеристики социальной депривации ухудшают самочувствие населения.

По мнению Солдатовой Г.В. появилось новое понятие «инфодемия», что привело к необходимости рассматривать две плоскости: информационную и психологическую. Информационная плоскость это продукт современного доминирующего макротренда цифровых трансформаций. Есть данные, что в России среднестатистический взрослый семь часов в день посылает информацию и принимает ее.

Растет потребность в информации – это более широкий вид познавательной потребности, и новые формы этих потребностей: есть потребность в новостной информации, она делится на потребность узнавать информацию и потребность ее рассказывать и обсуждать. Существует общая готовность к распространению информации о пандемии без семейного положения. Потребность в распространении новостей выступает одним из важных источников и механизмов инфодемии. Психологическая часть инфодемии включает в себя четыре основных синдрома: информационные перегрузки, психологической дестабилизации, предпочтения негативной информации и дезинформации, краткосрочного и долгосрочного рискованного и неадекватного поведения. [1; 2]. Анализ синдромов и их определенных симптомов приводит к болезненным разрывам в линии жизни, является рассогласование, схлопывание или утрата временных перспектив.

Психологи, оказывающие помощь в взрослым и детям в период пандемии, обращают внимание на нарушения социализации и проявления депривации, что способствует лучшему пониманию психологических изменений в состоянии личности, а, значит, и поиску путей оказания эффективной помощи.

Исследование многих авторов [2; 3; 4] показывают, что выделенные виды нарушений социализации могут быть связаны с разными проявлениями социальной депривации. Авторы выделяют следующие разновидности проявлений социальной депривации:

- вынужденная (оторванность индивида/группы людей от общества вне зависимости от их воли по причине сложившихся обстоятельств);
- принудительная (обособление социумом людей вне зависимости от их желаний, часто вопреки ему);
- добровольная (дистанцирование индивида/группы людей по их желанию);
- добровольно-вынужденная (направлена на достижение значимой для индивида или определенной группы людей цели, для чего необходимо минимизировать количество привычных социальных контактов, которая может проявляться как режим самоизоляции и др.) [3; 4].

Изучение проблем, с которыми сталкиваются различные социальные группы показало, что можно выделить две глобальные причины нарушения социализации. Первая причина касается внешних требований, которые предъявляют к поведению человека в обществе власти, администрация и т.д. (дистантное обучение, перевод на удаленную работу, ограничения контактов в обществе (закрытие ресторанов, баров, театров, кинотеатров и т.д.), ограничение передвижений – все это приводит к напряжению в обществе. Вторая причина, на которой можно остановиться более подробно- это нарушение взаимоотношений в микросреде семьи, социальной группы, обществе и изменение социализации.

По мнению Ю.П. Зинченко у психологов востребованной стала новая главная компетенция – умение жить и работать в ситуации неопределенности и стресса. Все оказались в ситуации включенного наблюдения и можно изучать, как психологи выходили из ситуации пандемии. Основными методами психологической помощи было ее оказание лицом к лицу. В настоящее время ее перевели и адаптировали в онлайн-режиме и изменили как помощь в саморегуляции и самоорганизации.

В настоящее время подготовлен «Закон о психологической помощи в РФ», который сегодня широко обсуждается в СМИ. Предполагается создание психологических служб во всех организациях образования от дошкольного до высшей школы. В последние годы в России интерес к науке и практике психологии неуклонно возрастает. Все большее количество абитуриентов идут учиться на

психолога в ВУЗы, а представители других профессий изучают психологию самостоятельно для повышения квалификации либо же для общего развития. Психология в наши дни не только модная, но и **востребованная** наука. Психологические знания особо ценятся в бизнес-среде, образовании, политике.

Психология еще не решила многие стоящие перед ней задачи, не интегрировала полностью теоретические и практические знания, не устранила противоречия и пробелы, не нашла ответы на многие актуальные вопросы, но она продолжает развиваться, расширяться и совершенствоваться.

Литература

1. Солдатова Г.В. Выступление на круглом столе. Психологическая газета. 22.10.2000.
2. Тхостов А.Ш., Рассказова Е.И. Психологическое содержание тревоги и профилактики в ситуации инфодемии: защита от коронавируса или «порочный круг» тревоги? // Консультативная психология и психотерапия. 2020. Том 28. №2. С. 70–89. DOI:10.17759/cpp.2020280204
3. Хребина С.В., Власенко А.И. Гендерные особенности самосознания личности условно осужденных в ситуации социальной депривации: электронное учебное пособие. Пятигорск: ПГЛУ, 2016. 204 с.
4. Шаблина С.А. Педагогические условия минимизации последствий материнской депривации у подростков с девиантным поведением: дисс. ... канд. педагог. наук. Великий Новгород, 2017. 341 с.
5. Decancq K. Measuring cumulative deprivation and affluence based on the diagonal dependence diagram [Электронный ресурс] // METRON, 2020. №78. Pp. 103-117. DOI: 10.1007/s40300-020-00173-7

ҒИБРАТЫ МОЛ ҒАЛЫМ, ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ

Сабирова Ж.Н.

*Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада Құбығұл Жарықбаевтың шығармашылық білім беруді, сонымен қатар қазіргі кездегі оқу-тәрбие үдерісінің этнопедагогикалық және этнопсихологиялық контекстінде заманауи білім беруді ұйымдастыру мәселесіне арналған еңбектеріне шолу жасалған.

Аннотация

В статье дан обзор работ Кубыгула Жарыкбаева по проблеме организации творческого обучения, а также современного воспитания в этнопедагогическом и этнопсихологическом контексте учебно-воспитательного процесса в настоящее время

Annotation

The article reviews the works of Kubygul Zharykbayev on the ways of creative organization of education and upbringing in the ethnopedagogic and ethnopsychological context of the educational process at the present time.

Адамзат баласы өзінің өмір жолында ұмытылмастай із қалдырған ғұлама ғалымдар мен тәлімгер-ұстаздарға кезігіп, олардың алдында өзін қарыздар сезінетін сәттер аз болмайды. Соның ішінде, ең алғаш қолына қалам ұстатқан мұғалімнен бастап, өмірдің түрлі саласында өзінің тәжірибесімен, өмірге деген көзқарасымен ақыл-кеңесімен бөлісе білетін тұлғалар, тікелей қарым-қатынас барысында жеке өмірінің үлгісімен танымал ғалым-ұстаздар бар. «Ғылымда даңғыл жол жоқ, онда тек талмай ізденген адам ғана мұратына жетеді», - деген қанатты қағида бар. Бүгінде елімізге танымал жандардың бірі болған, Қазақстаннан тыс жерлерге белгілі ғалым, жоғары оқу орнында бар саналы ғұмырын өткізген, педагогика және психология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ғылымы мен техникасына еңбек сіңірген қайраткер, *Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының Құрметті академигі, Халықаралық Ақмеологиялық ғылымдар академиясының академигі* Құбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың ғылыми-педагогикалық және қоғамдық қызметтегі өсу, өркендеу баспалдақтарына зер салар болсақ, осы қағидаға анық көз жеткізгендей боламыз. Құбығұл Бозайұлы Алла жаратқан Ұлы Ұстаз, Л.Н.Толстой былай деген: «Егер ұстаз өз бойына ісіне және шәкірттеріне деген сүйіспеншілігін біріктірсе, онда ол нағыз ұстаз». Бұл сөздер Құбығұл Бозайұлына қатысты айтылған. Халқымыздың ұлы батыры Бауыржан Момышұлы: «Ұстаздық – ұлы құрмет, себебі ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді. Болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де ұстаз өсіреді. Өмірде ұрпақ берген аналарды қандай ардақтасақ, сол ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарды да, сондай ардақтауға міндеттіміз», - деген болатынды. Мен ғылым жолын бастап, Алматыға келген кезімде ғылыми жетекшілікке келісімін беріп, ұлт мақтанышына айналған тұлғаларды зерттеуге бағыт берді. Сол кезден бастап Құбығұл Бозайұлымен тығыз шығармашылық жұмыс жасадым. Әсіресе кандидаттық диссертация тақырыбын таңдап, бекітуде ағай үлкен жауапкершілікпен, табандылықпен, тамыры тереңде жатырған қазақ психологиясының тарихы әлі толық зерделенбей жатырғандығын, осы бағыттағы тақырыптарға назар аударуға себепші болды. «Мәшһүр Жүсіп, Ғұмар Қараш артына көптеген еңбек қалдырды. Шәкәрім Құдайбердиев – әрі ақын, әрі жазушы, аудармашы, оның да психологиялық мұрасы қаншама! Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, секілді ғұламалардың әр еңбегі – ұлттық психологияның қаймағы. Сонау жиырмамыншы жылдары Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов секілді зиялылар қаншама еңбек қалдырды. Олар – қазақтың халық психологиясын ғылыми тұрғыда қарастырып, осы ғылымның іргетасын қалаған ұстаз-ағартушылар. Ал сонау Х-шы ғасырдағы әл-Фараби бабамыздың психологияға қатысты жеті еңбегі – өз алдына бөлек әңгіме. Бір өкініштісі, осындай дүниелердің бәрі оқу орындарынан бастап, ауыл кітапханасына дейін жетпей тұр. XV ғасырда өмір сүрген Өтейбойдақ Тілеукабылұлы «Шипагерлік баян» еңбегінің құндылығы әлі ашылмай жатыр деді. Ал олардың тарихын әлі ешкім тереңдеп зерттеген жоқ неге біз зерттемейміз?» деп, ұлттың рухани байлығын жарыққа шығаруды көздеді. Ұлттық психологияны өркендетуге үлес қосқандар, оның негізін қалаған Жүсіпбек Аймауытовты, Мағжан Жұмабаевтарды зерттеу басты борыш деп есептеді. Бұл жерде Құбығұл Бозайұлының

ұлтжандылығын, табандылығын, принципшілдігін ұлттық мұрамызды қастерлеу, оған деген сүйіспеншілікті байқадым. Менің ғылым жолындағы жетістіктерімде ғылыми жетекшімнің үлесі көп деп есептеймін. Кандидаттық диссертациямды жазу барысында Құбығұл ағай Т.Тәжібаев атындағы «Этнопедагогика және этнопсихология оқу-зерттеу орталығында», Ұлттық кітапханада отырып менің жұмысымның орындалуына үнемі маған бағыт-бағдар сілтеп, ақыл-кеңесін бере отырып, ғылыми жұмысымды сәтті қорғауыма ғалымның тигізген септігі орасан зор еді. Ғалым-ұстаздың орыс және ТМД елдерінің психологтарының еңбектерін білетіндігі таң қалдырды Және сол еңбектерді оқып, ғылыми жұмысқа пайдалануыма талап қойды. Атап өтер болсақ, орыстың көрнекті ғалымдарымен (Б.Г. Ананьев, В.А. Артемов, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, Н.Ф. Добрынин, Н.И. Жинкин, П.И. Зинченко, Н.Д. Левитов, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, А.Р. Лурия, Н.А. Менчинская, В.С. Мерлин, А.А. Смирнов, Б.М. Теплов, О.К. Тихомиров, Д.Б.Эльконин т.б.) жүздесіп, олардың ғылыми ақыл-кеңестерін тындауға мүмкіндік алады. Құбығұл Бозайұлының ғылыми жетекшісі – Ресей Білім академиясының академигі, психология ғылымдарының докторы, профессор Артур Владимирович Петровский болды. (М.М. Грищенко, Г.С. Костюк, С.Н. Литвинов, Д.Ф. Николенко, Н.Д. Ярмаченко т.б.) ұлттық психология ғылымының негізін салушы ғалымдардың еңбектерін жақсы білетіндігі мені таң қалдырды.

Ұстаздың ізденімпаздығы, еңбекқорлығы, қарапайымдылығы, жан-жақтылығы үлгі боларлық, ардақтауға тұрарлық асыл қасиеттер. Ұзақ жылдар бойғы жоғары оқу орындарындағы іс-тәжірибесінің негізінде профессор Қ.Б.Жарықбаев қазақ тілінде жоғары мектеп ұстаздары мен студенттеріне арнап, психология пәнінен оқу құралдарын жазып ұсынған республикамызда тұңғыш ғалымдардың бірі. Бүкіл республика университеттері, педагогикалық институттарымен колледж, соның ішінде Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің студенттері мен оқытушылары Құбығұл Бозайұлының оқу құралдарын жүйелі түрде пайдаланып келеді. Ғалым 900-ге жуық мақалалардың, 60-тан астам жеке еңбектердің авторы. Бұлардың ішіндегі көлемділері: «Қазақстанда психологиялық ой-пікірлердің дамуы» (1968), «Қазақ психологиясының тарихы» (1996), «Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы» (1994-1998), «Қазақстандағы ғылыми психологиясының қалыптасуы мен дамуы» (2002-2006), «Жантану атауларының түсіндірме сөздігі (2006), «Ж. Аймауытовтың психологиялық көзқарастары» (2006), «Халел Досмұхамедовтың, психологиялық көзқарастары» (2008) т.б. деп аталатын монографиялар мен педагогик училище мен педагогикалық институттарға арналған «Психология» оқулықтары (1962, 1970, 1982, 1994, 2002, 2005, 2006, 2008), Этнопсихология-ұлт тәрбиесінің өзегі (2005ж.), Он томдық таңдамалы шығармалар жинағы (2016ж.), Құғындалған қазақ психологиясы: Х.Досмұхамедұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы- Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 336б. және т.б. Ғалым еңбектері психология тарихи және этнопсихологиямен ғана шектелмейді. Ол сондай-ақ педагогикалық, жас ерекшелік, әлеуметтік этностық психология салаларында жарық көрген, көптеген еңбектердің авторы. Ол еңбектерін көпшілік оқырманға жеткізу мақсатында «Мектептегі психология» журналының негізін қалаушы. Ауыл тұрғындардың психологиялық ерекшеліктері, баланы мектепке дайындаудың психологиялық мәселелері, көп этносты Қазақстандағы от басы тәрбиесі, ұстаздар ұжымы ынтымақтастығының психологиялық астарлары, жастардың еңбек тәрбиесі мен мамандық тандау, ақыл-ой, сезім, ерік-жігер қасиеттерінің қалыптасуы секілді толып жатқан тәлімдік сипатта жарық көрген еңбектер – осы айтылғанның айғағы. Педагогика және психология саласынан білім алатын магистранттардың, студенттердің рухани игілігіне айналды. Профессор Құбығұл Бозайұлының педагогикалық-психологиялық еңбектерінің негізі, жас ұрпақты тәрбиелеу әдістері мен тәсілдерін ұлттық мәселелерімен тығыз байланыста алып қарастырғандығы. Ғылым жолында Алматыда жүрген кезімде ғалымның лекцияларына қатысып байқағаным, ұстаздың білім сапасының жоғары болуына үлкен мән беретіндігі. Профессордың еңбекқорлығы, ізденімпаздығы арқасында әрбір лекциялық тақырыптарының мазмұны жаңашыл идеяларға толы болатын. Ғалымның ұлттық психологияның дамуына сүбелі үлес қосуда қолданған «ұлттық мінез», «ұлттық мақтаныш», «ұлттық намыс», «ұлттық дәстүр», «ұлттық сана» ұғымдарының барлығы өзіне арналған төлқұжаты болып табылады. Бүкілдүниежүзілік ғылымға осы ұғымдарды енгізуімен қазақ психологиясының бар екендігін көрсетті. Ұлттық мінез бітістерін былайша сипаттайды: «Жеріміздің ұланғайыр кеңдігімен, мұндағы табиғат сұлулығының әсерінен ғасырлар бойы қалыптасқан дархан, жомарттық, адамға деген мейірімділік пен өнерпаздық, қазақ биосферасының өзіндік ерекшелігінен туындаған асқан қонақжайлық, жойқын соғыс пен, қуғын – сүргінге ұшырау салдарынан тірнектеп жинаған рухани мұраны өсер ұрпаққа жеткізу ниетінен қалыптасқан балажандық, үнемі мал шаруашылығымен айналасудан қанымызға сінген малжандылық, ешуақытта басқа жұрттың жеріне көз алартпаған бейбітшілік саясат, өзі тиген дұшпанның қабырғасын қақсатқан көзсіз батырлық, «мың өліп, мың тірілген» кездердегі керемет шыдамдылық пен барға қанағатшылдық». Осыған қосып айтарымыз, ғалымның бойынан табылатын –

қандай мәселе туралы айтса да әділдікке бой ұратындығы, ақиқаттан ауытқып кетпейтіндігі деп ерекше атауға болады.

2006 жылы іс-сапармен Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде болып, студенттер мен облыстық көлемдегі педагогикалық ұжыммен кездесіп, қазіргі таңда оқу-тәрбие үрдісіне этнопедагогикалық және этнопсихологиялық тұрғыда білім беру мен тәрбиені шығармашылықпен ұйымдастырудың жолдарына қатысты дәрістер мен пікірталас сабақтарын өткізеді. Және сабақтан тыс уақытта Батыс өңірінің мәдениетімен өмір тіршілігімен танысу мақсатында «Сарайшық» мәдени кешеніне және т.б. мәдениет орындарына барып өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

Қ.Б. Жарықбаев секілді дара тұлғаның ғылыми, педагогикалық, психологиялық мұраларын бүгінгі таңда білім алушыларға, көпшілік қауымға жеткізудің жаңа әдіс-тәсілдерін анықтау ғалымның еңбектерінің өзектілігін айқындай түседі. Ғалымның ағартушылық идеяларын талдау 2008 жылы профессор, педагогика ғылымдарының докторы Қ.Б.Сейталиевтың жетекшілігімен Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің PhD докторы Қ.О.Қазиев «Профессор Қ.Б.Жарықбаевтың педагогикалық-психологиялық көзқарастары» атты магистрлік диссертациясын үлкен ізденіспен орындап, сәтті қорғап шықты. Бұл жұмыста Қ.Б.Жарықбаевтың өмірі мен ағартушылық қызметіне және тәлім-тәрбиелік еңбектеріне ғылыми түрде талдау жасалып, оның Қазақстандағы педагогикалық-психологиялық ой-пікірлердің дамуына қосқан үлесі анықталып, ғылыми тұрғыдан дәйектелді. Сондықтан ұстаздың психологиялық мұраларын қазіргі ұрпаққа жеткізу мақсатындағы зерттеу жұмыстары өзекті, ол болашақ психолог-педагог мамандарды қалыптастыру үрдісіндегі объективті қажеттіліктен туындап отыр. Ұлы тұлғаның ғылыми ізденісінің, психологиялық мұраларының ғылыми астары мол, тұжырымдары терең, атқарған ұстаздық еңбегінен өзі үлгі өнеге, тәлім-тәрбие алған қазақ зиялыларының еңбектерін жалғастыра отырып, қазақ жастарының ұлттық сана-сезімінің ояна түсуіне қозғау салумен қатар, қазіргі таңдағы ұлттық психология-педагогика ғылымның даму жолында маңыздылығы арта түсуде. Халықтың ғасырлар бойы тірнектеп жинаған ұлттық тәлім-тәрбие психологиясының сырсыпатын, жас өскінге халықтық үлгі-өнегенің ғылыми астарларын барынша зерттеп, ұлттық психологияға тән терминдерді тұжырымдап, психология ғылымының өркендеуіне үлес қосқан және ең алдымен өзінің терең де жан-жақты білімі мен саналы ғұмыры арқылы жас ұрпақты тәрбиелеуге, білім-ғылымды меңгеруге баулыған адамгершілігі мол, ұлағатты да инабатты ұстазбен сұхбаттас болып, тәлім-тәрбие алғанымды мақтаныш етемін және басымды иіп, үлкен алғысымды білдіремін.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КОРИФЕЙІ

Ұзақбаева С.А.

*Абылай хан атындағы Қазақ мемлекеттік әлем тілдері университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада ғалым Қ. Б. Жарықбаевтың педагогикалық және психологиялық ғылымды дамытудағы рөлі қарастырылған.

Аннотация

В статье рассмотрена роль ученого К.Б. Жарикбаева в развитии педагогической и психологической науки.

Annotation

The article says that Kubygul Arykbayev left scientific works before the generation, which are an example to follow.

Қазақстанның педагогика және психология ғылымдары еліміздегі ғылыми ойлардың қалыптасып, дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдарымен әлемге танымал. Солардың ішінде, қазақ этнопедагогикасы мен этнопсихологиясы мәселелерін терең зерттеп, зерделеген, олардың балалар мен жастардың ұлттық санасын қалыптастырып, рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытудағы мүмкіндіктерін анықтап, ұлттық идеяға негізделген еңбектер жазып, оларды бүкіл білім беру жүйесіне ендіруде ғасырлық ғұмырын арнаған – ҚР-ның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, Қазақстан Республикасының ұлттық ғылымдар академиясының құрметті академигі, Халықаралық Акмеология ғылымдары академиясының академигі, педагогика және психология ғылымдарының докторы, профессор Құбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың орны ерекше.

Егер, Құбығұл Бозайұлы бүгін ортамызда болғанда оның 95 жасқа толған мерей тойын бірге тойлар едік. Алайда, соған қарамастан, Құбығұл Бозайұлы бізбен бірге, бізбен бірге оның ұлттық рухы, ұлттық идеялары, еңбектері, ұлттық идеяларды санасына сіңірген шәкірттері, одан дәріс алған оқушылары. «Ұстаздың соңында – шәкірті», «Ғалымның соңында – хаты» қалар деп, халық бекер айтпаған.

Ұлағатты ұстаз, ғалым – Құбығұл Бозайұлының соңында ұлттық санасы жетілген, рухы биік шәкірттері де, оқырманға үлгі-өнеге боларлықтай ұлттық тағылымға толы хаты (еңбектері) да қалды.

Құбығұл Бозайұлы педагогика және психология ғылымдарының корифейі. Ғылымда мұндай түсінік жиі қолданылады. Алайда, бұл түсінік кез келген ғалымдарға арнала бермейді. “Ғылым корифейі” деп есімі еңбегімен елге танымал, ой тұжырымдары мен тұжырымдамалық идеялары ұдайы

басшылыққа алынып отыратын, әйтседе еңбегі ешқашан қайтара оқыла бермейтін ғалымдарды айтады.

Академик Құбығұл Бозайұлының тұжырымдамалық идеяларын оқырмандар тек басшылыққа алумен шектелмейді, керісінше, жұмысын бірнеше мәрте қайтара оқиды, өйткені оның айтайын деген ойына терең бойлау, философия мен психологияға, педагогика мен этнопедагогика, этнопсихологияға негізделген іргелі ғылыми дәлелдемелерін ой елегінен өткізу, оның жұмысын бір емес, бірнеше қайтара оқуды талап етеді.

Әдетте, ғылыми зерттеу жұмысының бағытын нақты анықтай білу әрбір ғалымның үлесіне бұйыра бермейді. Құбығұл Бозайұлы болса, өзінің ғылыми жұмысының аясын ерте бағамдай білген. Өзінің ұлағатты ұстазы – қазақ халқының педагогикалық және психологиялық ойларының даму жолын зерттеген, өзіне әлемдік деңгейдегі ғалымдардың назарын аударған, педагогика ғалымдарының докторы, профессор Төлеген Тәжібаевтың ұлттық педагогика мен психология ғылымдары саласында салып кеткен сара жолын үлкен абыроймен жалғастыра білді. Яғни, ұлттық педагогика мен ұлттық психология қайнарына терең бойлады.

Құбығұл Бозайұлы, өзінің этнопедагогика және этнопсихология саласында жарық көрген іргелі еңбектерінде халықтың бала тәрбиесіндегі тәжірибесінің өзіндік ерекшеліктері мен тәлімдік мүмкіндіктеріне, халықтың өмір салты мен мінез-құлық ережелеріне, дүниетанымына, ауызекі шығармаларында көрініс алған педагогикалық идеяларға ғылыми талдау жасап, қазақ даласының ұлы ойшылдары (Қоқыт, Әбу Насыр әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, А. Иассауи және т.б.) мен ақын,

жыршы-жырауларының (Асан қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар, Дулат, Махамбет және т.б.) шығармашылығында орын алған өнегелі өсиет сөздеріне жан-жақты сипаттама береді.

Ағартушы-ғалымдар (Ш. Уалиханов, Ы. Алтынсарин, А.Құнанбаев) мен қоғам қайраткерлерінің (Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов) еңбектерінде көрініс алған, этнопедагогикалық, этнопсихологиялық идеяларға, ұлттық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, ұлттық сана туралы психологиялық ой тұжырымдарға тоқталып, бала дүниетанымын, ой-санасын дамытудағы тәрбиелік мүмкіндіктерін ашып көрсетеді.

Сондай-ақ, ұлттық психология ғылымының даму жолын зерделеп, ұлттың ұлағатты тұлалары – М.Әуезов, Ш. Аманжолов, Т.Тәжібаев пен Б. Момышұлының рухани еңбектеріне мазмұнды талдау беріп, тың мәліметтер ұсынады.

Ұлағатты ғалымның осы зерттеу еңбектерінде көтерілген мәселелер оның ғылыми мектебінде жалғасын табады. Аталған мәселелер бойынша Ғалым, педагогика және психология ғылымдары бағытында 50-ден астам кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғатады.

Құбығұл Бозайұлы осылайша, халық педагогикасы мен ұлы ағартушы ойшылдардың еңбектерінде көрініс алған тағылымдық идеялар мен ой-пікірлердің этнопедагогикалық және этнопсихологиялық мәнін негіздеу арқылы заманауи жастарының санасына ана тіліне, туған жерге, Отанға, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерге ұлтжандылық сезімін оята білді.

Әдетте, тәрбиеленушілерде ұлтжандылық сезімді, ұлтжанды тәрбиеші (ұстаз) ғана оята алады. Құбығұл Бозайұлының бүкіл саналы ғұмыры ұлттық педагогика мен психология ғылымын дамытуға және оның мақсат-міндеттері мен негізгі идеяларын насихаттауға, оқу орындарында пән ретінде оқытуға жұмсалды. Оны ұлағатты ғалымның мына бір сұхбатынан көруге болады: «...ұлттық психология менің өмір бойғы дертім, арманым, жан дүнием болды. Міне, тоқсанға келдім. Енді қанша өмір қалды дейсіз менде. Барлық арманымды түйіндеп айтсам, төрт мәселе шешімін тапса деумен келемін. Сол үшін күрестім, тірестім, іздендім, еңбектендім. *Оның біріншісі* – Қазақстанда психология факультетін ашу, *екіншісі* – Этнопсихологиялық ғылыми-зерттеу институтын ашу, *үшіншісі* – Психологтар қоғамын құру, *төртіншісі* – Төл тілімізде оқулықтар мен ғылыми монографиялар жазып шығарып, мектептерде жаппай ұлттық психологияны балалар санасына сіңіріп тәрбиелеу... Мектептерде ұлттық салт-сана оқушы санасына сіңірілмесе, ол қандай тәрбе болмақ!?».

Құбығұл Бозайұлының бұл сөдерінен өзінің ұлтына деген сүйіспеншілігін, өмірлік ұстанымдарына беріктігін, алдыға қойған армандарының әлі де болса, шешімін таба қоймағанына өкінішінің бар екенін көруге болады.

Өйтседе, Құбығұл Бозайұлының ұлттық педагогика мен ұлттық психологияның дамуына қосқан үлесі телегей теңіз. Оған этнопедагогика және этнопсихология ғылымдары саласында жеткен жетістіктері дәлел болады.

Мұндай жетістіктерге жету Құбығұл Бозайұлына, әсіресе, Тәуілсіздіктің алғашқы жылдары оңай болмады, өзі айтып өткендей, оған жету үшін «күресті», «тіресті», «ізденді». Осындай табандылықты еңбектің нәтижесінде 1993жылы Республиканың жоғары педагогикалық оқу орындарының оқу жоспарына этнопедагогика және этнопсихология пәндері ендіріліп, арнайы «этнопедагогика және этнопсихология» кафедралары ашыла бастады, оқулықтар даярланып, ғылыми зерттеу жұмыстары қолға алынды. Кейінгі жылдары оқулықтар басылым көріп, диссертациялар қорғалып, «Этнопсихология» факультеті ашылып, психологтар қоғамы құрылды. Өкінішке орай, этнопедагогика кафедрасының өмірі ұзаққа созылмады, 4-5 жылдың аралығында жабылып тынды, этнопедагогика пәні де көптеген педагогикалық оқу орындарының назарынан тыс қалып отыр.

Ал, Құбығұл Бозайұлының шешімін таппай қалған армандарына келетін болсақ, ол келешектің, нақтырақ айтсақ, ғалымның шәкірттерінің жетекшілігіндегі шәкірттердің еншісінде.

Қорыта айтқанда, Құбығұл Бозайұлының мазмұнды оқиғаларға толы ғибратты өмірі, ғылымға деген құштарлығы мен шығармашылық ізденісі, этнопедагогика мен этнопсихология ғылымдары бағытында қалдырған қисапсыз мол қазынасы кімді болсын өзіне тәнті етеді және жас педагогтар үшін еліктеуге лайықты өнеге болып табылады.

Ұлағатты тұлғаның табиғи дарындылығы мен жеке басына тән адами қасиеттері, шығармашылық ізденістегі табандылығы оның осындай қарамақайшылыққа толы, күрделі заманда, өзгермелі жағдайлар мен бәсекелестік ортада мағыналы жетістіктерге жетуіне септігін тигізді.

Бүгінгі күні Құбығұл Бозайұлының ғылымдағы жетістіктерін еске түсірумен бірге, онымен бір кездері қызметтес болған адамдардың жүрегінен орын алған оның мейірімге толы жылы жүзін, өзіне жарасымды маңғаздығын, қарапайымдылығы мен еңбекқорлығын еске алған жөн.

Құбығұл Бозайұлының жарқын жүзі біздің жүрегімізде мәңгілік сақталады!

ӨР РУХТЫ ТҮЛҒАЛАР (XX-XXI ғғ.)

Акажанова А.Т.

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада XX-XXI ғасырлар аралығында психология ғылымының дамуына, қалыптасуына үлес қосқан қазақтың зиялы тұлғаларының (Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы, Ш.Есмұхамедұлы, Х.Досмұхамедұлы, Т.Тәжібайұлы, М.Мұқанұлы, Қ.Б. Жарықбаев) еңбектері қарастырылып қазақ психологиясының қалыптасуына және дамуына қосқан үлестері, рухтық азаматтығы олардың педагогикалық-психологиялық шығармашылықтары арқылы дәлелденіп баяндалады.

Аннотация

В статье рассматриваются труды казахских ученых – Ж. Аймаутова, М. Жумабаева, Ш. Есмұхамедова, Х. Досмұхамедова, Т.Тажибаяева, М. Муканова, К.Б. Жарикбаева, внесших вклад в развитие психологической науки в период XX-XXI вв., их педагогическое-психологическое творчество.

Annotation

The article examines the works of Kazakh intellectuals (J. Aimaurov, M. Zhumabayev, Sh. Esmukhamedov, H. Dosmukhamedov, T. Tazhibayev, M. Mukanov, K.B. Zharikbayev) who contributed to the development and development of psychological science in the period from the twentieth to the XXI century, their pedagogical and psychological creativity.

Кіріспе. Тәуелсіз Қазақстанның өсіп келе жатқан ұрпақтары адамның жан дүниесінің қыр-сыры мен тіршілік әрекетін білуімен қатар өткен замандағы рухани мұраға соқпай, оны ой елегінен өткізбей, жан-жақты дамуы мүмкін емес. Адамдар өзінің тарихын, шығу тегін, тілдері мен салт-дәстүрлерін біліп тануында психология ғылымының орны орасан зор.

XX-XXI ғасырлар аралығында психология ғылымының дамуына, қалыптасуына үлес қосқан қазақтың зиялы тұлғаларын атап, олардың еңбектерін қарастыру біздің міндетіміз. Бұл тарихи мезгіл Қазақстанда ғылыми педагогикалық психологияның іргетасының қалануымен, өзіміздің төл тілімізде арнайы психологиялық-педагогикалық оқу-құралдардың, ғылыми еңбектердің жарыққа шығуымен, елімізде білім беру жүйесінің орнауымен, оқыту, тәрбие беру салаларына барынша көңіл аударылуымен, тұңғыш жоғары оқу орындарының ашылуымен сипатталады.

Адам ғұмырының мәні өмірінің ұзақтығымен емес, соңында қалдырған өнегелі үлгісімен, өрнекті ізімен, кемелді ісімен өлшенеді. Сондай ғибраты мол, тағылымды тағдырымен, ғылыми еңбектерімен, жұртшылықтың жадында жаңғырған өр рухты тұлғалардың шығармашылық еңбектеріне тоқтайық.

Бүкіл қазақ қауымына **Жүсіпбек Аймауытұлы(1889–1931 жж.)** өзінің жазушылық, ақын-аудармашылық, публицистік еңбектерімен белгілі. Сонымен қатар Ж. Аймауытұлы алғашқы педагогика және психология мәселелеріне арналған оқулықтар мен мақалалардың авторы. Мектепте сабақ оқыту жүйесіне арналған құралдардың бірі «Комплекспен оқыту жолдары» (1929). Бұл еңбегінде автор өз кезеңінің жағдайларына орайлас: бір мұғалімнің көп сыныпты оқыту жолдары, комплексті есеп түрлері, күнделікті жұмыс жоспары, әдістері, сабақ кестесін құру жүйелерін ұсынған. 1926 жылы «Жан жүйесі және өнер тандау» деп аталатын еңбегі Мәскеуде, 3000 дана болып басылып шықты [1, 251-304 бб]. Автордың аталмыш еңбегіндегі негізгі көтерген мәселе – қазақ жастарының әлеуметтік ортада өздеріне лайықты орнын таба білуге жол көрсету. Ж. Аймауытов осы туындысына эпиграф ретінде ұлы Абайдың «Неге бейім болсаң, соны істе!» деген сөздерін алған. Алғашында жәй сөз болып естілсе де, бұл сөздің мағыналық астарында қоғамға қатысты, адам үшін маңызды терең мәселе жатыр. Істі дұрыс шешу барысында ғылыми зерттеу жолын пайдалану керек деп айта келе, ғалым ойын былай жалғастырады: «Неғұрлым қоғамның әр мүшесінің еңбегі жемісті болса, соғұрлым әлеумет тұрмысы да оңалмақ... Әр адамның еңбегі қай уақытта жемісті болмақ? – деген сұрақ қоя отырып, мынадай жауап қайтарады: әркім өз орнында қызмет істегенде. Олай болса бұл маңызды мәселе», – деп тұжырымға келеді педагог-психолог [1, 252 б.]. Жүсіпбек Аймауытұлының негізгі идеясы – әр адам кәсіптің белгілі бір түрін тандап алар кезде өз мүмкіндігін, өзінің қай кәсіпке бейім екенін білуі қажет, сонда ғана ол қоғамға көп пайда келтіреді деген өзекті ой кітаптың өн бойына арқау болған.

Осы кітапқа материалдар жинау барысында психология ғылымының жеке адам үшін де, тұтас қоғам үшін де тигізетін пайдасын терең түсінген автор қазақ жастарына тәлім берерлік ғылыми-тәжірибелік мағлұматтарды мол қамтуға ұмтылады. Мысалға, неміс психологы, психотехниканың негізін салушы Гуго Мюнстербергтің (1863-1916) тәжірибелерінің нәтижелерін пайдаланады, американдық психологы, әлеуметтік психологияның негізін салушылардың бірі Джеймс Марк Болдуин (1861-1934) жүргізген тәжірибе жұмыстарынан нақтылы мысалдар келтіріледі. Бастон қаласында американдық профессор Ф. Парсонстың жетекшілігімен кәсіби бағдар беру ұйымы құрылғанын (1908) баяндайды. Бұл ұйымға мектеп басшылары, мұғалімдер, балалар және олардың ата-аналарының қатысуымен жүргізілген тәжірибе жұмыстарын (бір үлгідегі сұраққа жауап алу немесе тест, анкета тарату, әңгімелесу) орындау әрекеттерін оқушыларды жақсы білетін, жақын араласатын мұғалімдердің көмегімен жүзеге асырылады.

Педагогикалық-психологиялық тұрғыдағы «Психология» атты ғылыми еңбегі араб әрпімен 1926 жылы алдымен Қызылордада, содан соң Ташкентте теріліп, басылып шыққан [1,24-250 бб.]. Автор қазақ ортасындағы мұғалімдердің, халық ағарту саласы қызметкерлерінің, жалпы оқырман қауымның психология, педагогика пәндері бойынша өз білімдерін көтеруге ұмтылған талаптарына көмектесуді мақсат етті. Оқулық түрінде жазылғандықтан, бұл кітапта жалпы психологияның жүйесі баяндалады. I – VI тараулардың маңыздылығы мен мазмұндылығы келесі қамтылған мәселелерден: «жан» ұғымының, пәлсапа тарихының пайда болуы, зерттеудегі негізгі әдістерді қолдану мақсаттары (тәжірибелік бақылау, әңгімелесу, сұрау).

Бүгінгі күні психологиялық зерттеулерде математиканы қолдана білу өзекті мәселеге айналса, XX ғасырдың алғашқы жылдары ең тұңғыш ізденуші Ж.Аймауытұлы бұған маңызды түрде ерекше көңіл аударған. Оның дәлелі әртүрлі (хроноскоп, гимограф, спигимограф, пневмограф) жайлы аспаптарға түсінік беріп, пайдалану жолдарын көрсете білген. Тәрбиелік жағынан психологиялық-педагогикалық маңызды мәселенің бірі – «әдеп». Әдептенудің жекелеген түрлеріне (салт-дәстүр, әдеп-ғұрып, жөн-жосық т.б.) қысқаша мағлұматтар беріп, жағымсыз (шылым шегу, насыбай ату, арақ, апиын ішу т.б) жақтарын баяндап, «әдет – адамның екінші табиғаты» деп тұжырымдаған. Сөз бен ұғым, ойлау мен сөйлеу, адам психикасы мен жағырапиялық орта, психология мен имандылық қасиеттер арасындағы байланыстар талданып, этникалық психология мәселелері (тіл мен мәдениет, салт-сана мен дәстүр, фольклор мен өнер) және олардың адам психикасына тигізетін әсері сөз болған. Сондай-ақ автор әлеуметтік психологияның жекелеген мәселелеріне (топ, ұжым, тобыр, халық, қоғам) ұғымдарына тоқталып, жеке адамның танымдық процесіне талдау жасаған Ж.Аймауытұлы түс және түс көру сияқты күрделі психикалық құбылыстарға назар аударып, оларды зерттеу керектігін ерекше айтып өткен.

Өкінішке орай, Аймауытұлының ұшқыр ойын, ғылыми шындыққа деген адалдығын, өмір материалдарын қоспасыз саралауын сол кездегі идеологтар қабылдай алмады [2, 248-254]. Мысалы, «Советская степь» газетінің 1928 жылғы 20 қаңтардығы санында басылған «Бір оқулық туралы» деген мақалада А. Михайлов Ж.Аймауытұлының «Психологиясынан» ұлтшылдық пен идеализмнің сарыны бар деп, автордың өзін «ғылымдағы есек» деп балағаттайды. «Бәріне – уақыт таразы» демей ме халық, міне, аз ғұмырында ғажайып біліктілікпен талданған Ж.Аймауытұлы мол мұрасы оқырмандар арасында кең жайылып, бүгінгі ұрпаққа психология тарихының дамуына, педагогикалық-психологиялық білімдердің тереңдеуіне өз үлесін қосуда [3, 184 б.].

1930 жылдардағы зобалаңның құрбаны болған халқымыздың дүлдүл ақыны **Мағжан Жұмабайұлы(1893–1937 жж.)** Ақындығынан басқа педагогика, дидактика, методика салаларына қатысты төл тілімізде алғашқы еңбектерін ұсынған: «Бастауыш мектептегі ана тілі» (1923), ««Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жайлы» (1925), «Букварь для взрослых» (1929) т.б. 1922 жылы Ташкентте, 1923 жылы Орынборте бүкіл түркі тілдес халықтар тарихында тұңғыш рет жарық көрген оқу құралы «Педагогика» (Баланы тәрбиелеу ережелері) атты еңбегі болды. Төртінші тараудан он бесінші тарауға дейін педагогикалық-психологиялық мәселелерді қамтылған. Автор әр жастағы баланың даму ерекшеліктерінің психологиялық өзгерістерін ашып көрсете білген. Бұл оқулықта педагогика негіздері, оның мақсаты мен пәні, негізгі категориялары, тәрбиенің маңыздылығы, тәрбиелеудің негізгі бағыттары, басқаша айтқанда, бір-бірімен тығыз байланысты екі пән – педагогика мен психология мәселелерін ұштастырып баяндайды. М.Жұмабаевтың айтуынша, тәрбие төрт түрге бөлінеді: *дене тәрбиесі, ақыл-ес, эстетикалық, жақсы мінез-құлықты қалыптастыру*. Сыртқы және ішкі ортаның әсерінің есту, көру т.б. мүшелердің дамуына және тірі мен өлі табиғаттың әсерлерін автор ерекше сипаттаған. «Дыбыстар, шулар, шөптің сыбдыры, темірдің үні, жібектің сусылы. Сондай-ақ жылқының

тісінің қайрауын, қойдың маңырауын, мысықтың миялауын, құстардың сайрауын сәбилер жиі естуі қажет», – деген тұжырымға келген [4, 40-41].

Жас ерекшеліктеріне байланысты танымдық процестердің (сезу, қабылдау, елестету, ес, ойлау мен сөйлеу) психологиялық сапалық өзгерістерге ұшырап отыратынын көрсеткен. М.Жұмабайұлы сәбидің сөйлеуіне тоқталып, дұрыс сөйлей білу талаптарын ашқан: «Біріншіден, сәби сөзді бұзбай айтуы, екіншіден, өзінің құрдастарымен ойнап, олармен жиі сөйлесуі қажет, үшіншіден, ұлттық тілді үйрену кезінде оның былдырлап, шүлдірлеп сөйлеуіне қарсылық жасамау» қажет. М. Жұмабайұлының тәрбиеге байланысты негізгі тұжырымдамасын келесі ой-пікірлерінен байқауға болады: «Адамды оның ұлтын, тіпті бүкіл адамзатты бақытты ету, егер ұлт өкілі – әрбір адам – бақытты болса, онда бүкіл адамзат та бақытты болады» [4, 73]. Осы еңбегінде М. Жұмабайұлы тұлғаны тәрбиенің объектісі және субъектісі ретінде қарастырады және өсіп келе жатқан жас буынның адами қасиеттерін күшейту, рухани байлығын қалыптастырудағы педагогикалық-психологиялық ой-пікірі мен тұжырымдары «Педагогика» оқулығының ғылыми өзектілігі қазіргі кезде де құнды екенін көрсетеді.

Қазақстан психология тарихының жаңа кезеңінің басында тұрған ғұлама ғалымдарының бірі профессор **Шәрапи Есмұхамедұлы Әлжанов (1901–1938)**.

Ш.Әлжанов 1925 жылдары Мәскеудегі Жоғары Әскери-педагогикалық курста оқиды, ал 1932 жылы Мәскеудің Н.К. Крупская атындағы Коммунистік тәрбие академиясының аспирантурасын бітіреді. Ұлттық кадрларының жетіспейтін шағында ол мектеп жүйесінің дұрыс ұйымдастырылуына, оқу-тәрбие жұмыстарының жемісті болуына, мұғалімдердің ғылыми білімдерінің жоғарылауына зор мән беріп, осы бағытта өз үлесін қоса білді. Ш. Әлжанов педагогика-психология саласындағы тұңғыш профессор деген атаққа ие болған тұлға, Қазақ АССР Халық ағарту комиссариатының мектеп ғылыми-зерттеу институтының директоры, ал 1932 –1934 жылдар аралығында Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында педагогика факультетінің деканы болып қызмет атқарды. Оқырман қауымға профессор Ш. Әлжановтың көптеген еңбектері белгілі. Атап айтқанда: «Партия оқуының жүйесі мен оқыту әдісі», «Ауыл мектептерін политехникаландыру жолдары», «Аз ұлттарға жоғары оқу орындарында сабақ беру әдістері», «Жоғары оқу орындарында кадрлар даярлау мәселесі» т.с.с. Ғалым С. Балаубаевпен бірлесе отырып ресейлік профессор А.Б. Залкиндтің «Педология» атты оқулығын, П.Н. Сибиревтің «Педагогика для педтехникумов» оқулығын аударып, ондағы білім беру жүйесінің тиімді жолдарына, әдістеріне оқырмандардың назарын аударды. Бірқатар Алжановтың еңбектері жас және педагогикалық мәселелерге арналған. Мысалы, балалардың индивидуалдық ерекшеліктеріне байланысты былай дейді: «кейбір оқушылар тез ойланып шығармашылық әрекеттерге қабілетті, ал басқалар байсалдылық байқатып, аспай-саспай сұрақтарға терең және дұрыс жауап беруге даяр. Мұнда темперамент типтерінің қаншалықты оқу әрекеттеріне әсер ететіні сөз болған» [5, 169 б.]. Профессор-ғалым жоғары оқу орнындағы лекция, семинар, зертханалық сабақ, консультация сияқты оқытудың түрлеріне тоқталып, олардың мазмұнын ашып, даму бағыттарын көрсете білген.

Халқымыздың аяулы да, біртуар перзенттерінің бірі – ғұлама ғалым, тамаша тәлімгер, қоғам қайраткері **Х. Досмұхамедұлының (1883–1939 жж.)** тәлім-тәрбиелік ой-толғаныстары мен сындарлы тұжырымдары кезінде қазақ қауымының ұлттық сана-сезімінің ояна түсуіне қозғау салған. Бұл іздесе таптырмайтын мәдени-ағартушылық, ғылыми педагогикалық-психологиялық мәні зор мұра. Х.Досмұхамедұлы зерттеулерінде этнопсихологияның өзекті ұғым-түсініктерінің бірі – ұлттық психология мәселесіне жәйттерге ерекше назар аударды. Солардың ішінде осы кезге дейін өзектілігін жоймаған тіл және ұлт тіліндегі ғылыми атауларды жасау мәселесі. Мыс., «Тіл – жұрттың жаны...», «Өз тілін білмеген ел – ел болмайды...», «Тілінен айрылған жұрт – жойылған жұрт» т.б. [3, 186-187 бб.]. Ғалым ғылым атауларын тізбектеуде Еуропа тілдерінен енген сөздерге өте сақтықпен қарауды, олардан ғылыми атауларды ала қалған жағдайда оны өз тілімізбен үндестіріп, лайықтап, өз тіліміздің заңдылықтарына сәйкес өзгертіп қолдану қажеттілігіне назар аударған. Х.Досмұхамедұлы жаратылыстану пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған оқулық құрастырып шығарған. Сонымен қатар орта және жоғары мектепте оқылатын педагогика, психология, этнопедагогика т.б. ғылымдарын зерттеуде өз қолтанбасын қалдырған тұңғыш қазақ ғалымы.

XX ғасырда Қазақстанда психология ғылымының өріс алуына айтарлықтай еңбек сіңіргендер отандық ғалымдар: Т. Тәжібаев, Г.Айманов, Ә.Темірбеков, С. Балаубаев, М. Мұқанов, Қ. Жарықбаев, т.б.

Көрнекті ғалым, белгілі қайраткер, тамаша ұстаз, жоғары ғылыми атақтарға (доктор, профессор, академик) ие болған. **Төлеген Тәжібаевтің (1910–1964 жж.)** Қазақстандағы психология ғылымының дамуына қосқан үлесі ерекше зор.

Т. Тәжібаев 1938–1964 жылдары ҚазПИ мен ҚазМУ-де доцент, профессор, кафедра меңгерушісі болды. Осы жылдар ішінде оның бірнеше монографиялары, жүзге жуық ғылыми мақалалары жарық көрді. Бұл еңбектерде психология мен педагогиканың теориясы мен тарихы, мораль, этика мәселелері, Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің даму жолдары сөз болды. Зерттеушілердің (Ж.Түрікпен) деректері бойынша, Т. Тәжібаев жиырмасыншы жылдары Шымкент педтехникумында Ж. Аймауытұлынан дәріс алған. 1939 жылы Т.Тәжібаев «К.Д. Ушинский и педагогическая психология» деген тақырып бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Бұл еңбек орыстың ұлы педагогі К.Д. Ушинскийдің қызметімен психологиялық көзқарасын зерттеуге арналған. Т.Тәжібаев мұғалімдердің кәсіптік білімі мен ұстаздық шеберлігін арттыруға көмегін тигізетін идеяларының сырын ашып көрсетті. Осы ғылыми еңбек арқылы оқырман қауым орыс педагогикасы классигінің озық ойы мен тәлім-тәрбие істерінің мақсаттылығымен танысты.

Жастайынан қалыптасқан зор ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында 40-шы жылдары Т.Тәжібаев аса жауапты қоғамдық-мемлекеттік дипломатиялық қызметтер атқарды, Қазақ ССР Сыртқы істер министрі, Қазақстандағы мемлекеттік университетте логика және психология мамандарын дайындайтын бөлім ашылды, Қазақ мемлекеттік университетінің ректор қызметін атқарды. Төлеген Тәжібаев 1949 жылы профессор, ал 1954 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі болып сайланды. 1962 жылдың желтоқсанында Ленинград пединститутының ғылыми кеңесінде «XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанда халық ағарту ісі, мектеп пен педагогикалық ой-пікірдің дамуы» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады [3, 187-189 бб.].

Т. Тәжібаев еңбектерінің біразы халқымыздың ғұлама перзенттері Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтардың психологиялық-педагогикалық көзқарастарын зерттеуге арналған. Т.Тәжібаев екі көлемді монографиялардың авторы. Соның бірі «Қазақстандағы XIX ғасырдың екінші жартысындағы оқу-ағарту істері мен мектептері» атты еңбекте әрбір ұлт балаларының орыс тілін жақсы меңгерулеріне барынша күш-жігер жұмсап оларды қадағалап отыру мұғалімдерге жүктелетін жауапты міндет екені педагогикалық тұрғыдан дәлелденеді. Әсіресе мұғалім қызметінің әлеуметтік өмірдегі тарихи рөлі, оның кәсіптік даярлығы, білім деңгейі, ұстаздық өнегесі сол дәуірдің талап-мұқтажына лайықты болуына айырықша назар аударылды.

Т. Тәжібаевтің өмір жолы жас ұрпақты біліммен қаруландырып, өнеге көрсеткен ұстаз, халық қадірлеген ардагер азамат, ел-жұртының құрметіне ие болған қоғам және мемлекет қайраткері ретінде бағаланады. Елуінші жылдары Т. Тәжібаевтің ғылыми жетекшілігімен Е. Суфиев, М. Мұқанов, А. Темірбеков сияқты талапкерлер психология мамандығынан кандидаттық диссертация қорғап, Қазақстанның жоғары оқу орындарында жемісті қызмет атқарған. Т. Тәжібаевтің өмір жолын зерттеуші профессор Түркпенұлы Жолмұхан келесі «Төлеген Тәжібаев» (Ғұмырнамалық деректі хикаят) атты еңбегінде былай дейді: «Ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, нар тұлғалы азамат. Талай биіктерге көтерілсе, оны заңдылық дейміз, – бұл оның туа бітті ерекше дарындылығы мен мақсаткерлік өмірінің нәтижесі» [6, 187-189 бб.]. Т. Тәжібаевтің еңбектері отандық психология ғылымының дамуына тиімді ықпал етіп, бұл саладағы ғылыми-зерттеу істерінің өрістеріне қолайлы жағдай туғызды.

Психология ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан академик Тәжібаевтың шәкірттерінің бірі – психология ғылымдарының докторы, ұзақ жылдар бойы Абай атындағы педагогикалық институттың психология кафедрасының меңгеруші қызметін атқарған **Мәжит Мұқанұлы Мұқанов(1920–1985 жж.)**. Ғылыми еңбектерін М. Мұқанов қазақ және орыс тілдерінде жазған. 1962 жылы «Педагогикалық психология очерктері» атты оқулығы жарық көрді. Ерекше маңызды еңбегінің бірі: «Ми және сана», «Бақылау және ойлау», «Жас және педагогикалық психология». Бұл зерттеулерінде ғалым оқу-тәрбие жұмыстарын өзінің жүргізген эксперименттік нәтижелерімен ұштастыра білген. Ал «Ақыл-ой өрісі» деген еңбегінде М.Мұқанов қазақ халқының ғасырлар бойы ойлау жүйесінің өрістеп дамуымен бірге ақыл-ой сапаларына талдау жасаған. Оның ғылыми зерттеулерінде ұстаздық мамандықтың, мұғалімдік қызметтің психологиялық проблемалары жан-жақты сөз болды. Бұл мамандықтың көптеген сыр-сипатының мән-жайын өмір тәжірибесімен, мектеп практикасымен тығыз ұштастыра отырып іздестірді.

М. Мұқанов «Педагогикалық психология очерктері» (1962) және «Жас және педагогикалық психология» (1982) деп аталатын еңбектерінде ұстаздық қызметті өнер мен шеберлік сияқты адам бойында белгілі мамандыққа жетік, кемелденіп қалыптасқан іс-әрекетке тән сапамен салыстыра зерттейді. Автордың пайымдауынша, ұстаз бойындағы мұндай қабілет жүре-бара қалыптасады, сөйтіп ол оның интуициясына (іштей сезе білуіне) байланысты болады деген психологиялық концепция ұсынады. Автордың мұндай пікірінің төркіні К.Д. Ушинскийдің ұстаздық өнерге тән қасиет жайындағы тұжырымымен ұштасады. М. Мұқановтың педагогикалық психология саласынан жазған

еңбектері, негізінен, ұлттық мектептерде өзі жүргізген тікелей бақылау нәтижелері мен арнайы эксперименттік зерттеулеріне негізделген. Ол осы бағытта қазақ халқының балаларды табиғи дамуына қарай жас кезеңдеріне бөлу ерекшеліктеріне талдау жасайды. Осы еңбектерінде ғалым оқу-тәрбие жұмыстары арқылы шәкірттердің ақыл-ой өрісі мен интеллектуалдық қабілетін дамытып отыруға баса мән береді. «Ақыл-ой өрісі» деген еңбегінде М. Мұқанов қазақ халқының ғасырлар бойы дамуындағы ойлау жүйесінің өрістеуі мен ақыл-ой сапаларына талдау жасап, оны этнопсихология тұрғысынан қарастырады. Адам баласы тарихының қай кезеңінде болса да ғылым мен өнердің, білім мен техниканың дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілуі ұстаздық еңбекке, оның сапалы білімі мен өнегелі тағылымына байланысты болатынына тәжірибе көз жеткізеді. Ұстаздың білімдарлығы мен қажырлі еңбегі оны үнемі құрметке бөлеп, мейірін үстем етеді [7, 92 б.].

Қазіргі замандағы психология ғылымдарының дамуына орасан зор үлес қосқан екі мәртебелі доктор, профессор, академик **Құбығұл Бозайұлы Жарықбаев**.

1951 жылы Құбығұл Бозайұлы Қазақтың С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің логика және психология бөлімін бітіргеннен соң, Қызылорданың Н.В. Гоголь атындағы пединститутында ұстаздық қызмет атқарады (қазір Қорқыт ата атындағы мемлекеттік университет). 1958–1977 жылдары Шымкент пединститутының педагогика және психология кафедрасының оқытушысы, кафедра меңгерушісі. 1977 жылдан ҚазМУ-де доцент, кейін 1980 жылдан бастап жаңадан ұйымдастырылған психология кафедрасының меңгерушісі. 1961–1967 жылдары М.В.Ломоносов атындағы университетінің, В.И. Ленин атындағы Мәскеу мемлекеттік пединститутының психология кафедрасының аспирантурасын тәмамдап, «Қазақстандағы психологиялық ой-пікірлердің дамуы» атты кандидаттық диссертацияны қорғайды. 2003 жылы көп жылғы психологияның саласындағы ізденісі тағы бір докторлық еңбек нәтижесіне айналады.

Мәскеу жоғарғы оқу орындарының аспирантурасында оқып жүрген сәттерінде Қ.Б. Жарықбаев психология саласындағы белгілі ғалымдармен (Б.Г. Ананьев, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, Н.Ф. Добрынин, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, А.А. Смирнов, Д.Б. Эльконин т.б.) жүздесіп, олардың ғылыми ақыл-кеңестерін тыңдауға мүмкіндік алады.

1982 жылы Құбығұл Бозайұлы Киевтің М.Горький атындағы мемлекеттік педагогикалық институтында «Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің дамуы» тақырыбында педагогика саласынан докторлық диссертация қорғайды. Осы елдің педагогика және психология ғылымдарының көрнекті ғалымдарымен (М.М. Грищенко, Г.С. Костюк, С.Н. Литвинов, Д.Ф. Николенко, Н.Д. Ярмаченко т.б.) танысып, олармен сұхбаттасады.

Қ.Б.Жарықбаев әріптестерімен бірге елдегі психология, педагогика саласындағы ғылыми кадрларды топтастыруға белсене қатысып, бір топ қазақ ғалымдарымен бірге (Х. Арғынов, М. Құдайқұлов, Ә. Сейтешов т.б.) педагогикалық ғылымдар бойынша докторлық диссертация қорғайтын кеңес ашу мәселесін тиісті орындарға жеткізіп, мұның жүзеге асуына ұйтқы болды. Ғалым-профессор көп жылдар бойы әл-Фараби атындағы ҚазМУ жанынан құрылған академик Т.Т. Тәжібаев атындағы этнопсихология және этнопедагогика Орталығының директоры қызметін атқарады.

Қ.Б. Жарықбаев 75 оқулық, оқу құралдары, монографиялар, 1500-нан астам ғылыми мақалалардың авторы. Ғалымның библиографиялық көрсеткіші психология, педагогика мәселелерімен әуестенетін әрбір оқырманға пайда тигізетіні хақ. Бұлардың ішіндегі көлемділері: «Қазақстанда психологиялық ой-пікірлердің дамуы» (1968), «Қазақ психологиясының тарихы» (1996), «Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы» (1994–1998), «Қазақстандағы ғылыми психологиясының қалыптасуы мен дамуы» (2002–2006), ««Психологическая наука Казахстана в XX веке (2006)», (2006), «Ж.Аймауытовтың психологиялық көзқарастары» (2006), «Халел Досмұхамедовтың психологиялық көзқарастары» (2008), әр жылдары шыққан «Жантану» және «Психология» атты оқулықтар т.б.» [3, 197-200 бб.].

«Рухани жаңғыру» идеяға қатысты психология тарихына ерекше бағалы Қ.Б. Жарықбаевтің «Қазақ психологиясының тарихы». Бұл еңбегінде автор халқымыздың өмір салтымен қазақтың психология ерекшеліктерін, мақал-мәтелдерін, мінез-құлық көріністерін ғылыми білімдермен сабақтастыра отырып мазмұнын терең талдап, оқырмандарға ұсынады. Оның ішінде: түркі ғұлама ғалымдарының рухани мұралары (Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Ахмет Жүйнеки, Қожа Ахмет Яссауи т.б.), XV-XVII ғғ. қазақ хандығы тұсындағы ақын-жырауларының (Асанқайғы, Қазтуған, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қ. Жалаири, Ә.Баһадүрхан, Шалкиіз жырау, Жиёмбет жырау т.б.) этнопсихологиялық ой-пікірлері, ағартушы философ Ш. Уәлихановтың этнопсихологиялық көзқарасы, философ-ақын Абай Құнанбаевтың философиялық-психологиялық тұжырымдары, педагог Б.Алтынсариннің педагогикалық-психологиялық ой-пікірлері жан-жақты ашылып, баяндалған. XX

ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының (Ш. Құдайбердіұлы, С.Көбеев, С.Дөнентаев, М.Дулатов т.б.) мәдени-ағартушылық, психологиялық көзқарастары туралы қызықты мәліметтер берілген [7, 189-192 бб.].

Құбығұл Бозайұлының ғылыми-зерттеулерінің негізгі бағыты – Қазақстандағы психология, педагогикалық ой-пікірлердің даму тарихы және этнопсихологиялық мәселелер. Ол сондай-ақ педагогикалық, жас ерекшелік, әлеуметтік, этностық психология салаларында жарық көрген, көптеген еңбектердің авторы. Ауыл тұрғындардың психологиялық ерекшеліктері, баланы мектепке дайындаудың психологиялық ерекшеліктері, Қазақстандағы көп этносты отбасы мәселелері, ұстаздар ұжымы ынтымақтастығының психологиялық астарлары, жастардың тәрбиесі мен мамандық таңдау, ақыл-ой, сезім, ерік-жігер қасиеттерінің қалыптасуы секілді толып жатқан тәлімдік сипатта жарық көрген еңбектер – осы айтылғанның айғағы.

Екі заман аралығында өмір сүрген ұстаз-ғалым Қ.Б. Жарықбаев бүгінгі ұрпаққа психология тарихының дамуына, педагогикалық-психологиялық білімдердің тереңдеуіне ізгі жол сілтеп, халықтың мақтаулы азаматы болып өзінің мол мұраларымен мәңге есте қала бермек.

Әдебиеттер

1. Аймауытұлы Жүсіпбек. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 бет.
2. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Қазақтың психологиялық ой-пікірлері. – Алматы: Таймас, 2006. – 480 б.
3. Акажанова А.Т., Түрікпенұлы Ж. Психология тарихы. Оқулық. – Алматы: NURPRESS, 2019. – 292 б.
4. ЖұмабаевМағжан. Педагогика (Баланы тәрбия қылу жолдары). – Алматы: Рауан, 1993. –112 бет.
5. Жарықпаев Қ.Б. Психологическая наука Казахстана в XX веке. Учебник для студентов вузов РК. – Алматы: Эверо, 2006. – 429 с.
6. Жакып М., Түркпенұлы Ж. Төлеген Тәжібаев. – Алматы: Қазақстан, 2008. – 248 б.
7. Акажанова А.Т. Возрастная и педагогическая психология Казахстана. Монография. – Алматы: Альманах, 2017. – 246 с.

Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВ – ЕЛІМІЗДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫН ИНСТИТУТТАНДЫРУҒА ҮЛЕС ҚОСУШЫ ТҮЛҒА

Сейітнұр Ж.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада кеңестік кезеңдегі және Қазақстан Тәуелсіздігі кезеңіндегі психологияны әлеуметтік институттандырудың ерекшеліктері ашылған.

Аннотация

В статье раскрыты особенности социальной институционализации психологии в советское время и в период Независимости Казахстана.

Annotation

The article describes the features of the social institutionalization of psychology in the Soviet era and during the period of Independence of Kazakhstan.

Ғылымды институттандыру – ғылымды тұрақты әлеуметтік құрылымға ұйымдастыру процесі. Әлеуметтік институт ретінде ғылым XVI-XVII ғасырларда пайда болады. Ежелгі және ортағасырлық қоғамда ғылым әлеуметтік институт ретінде қалыптаспады. Өйткені, ғылым ғалымдар сыйақы алатын кәсіби қызмет емес еді. Ғылымды кәсібилендіру негізінен университеттік білім беру тарихымен байланысты. Бұл жерде ғылымды кәсіби қызметке айналдыру маңызды белгі боп табылады. Жалпы ғылымды институттандыру процесі мынадай мақсаттарды көздейді: ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру, ғылыми білімді өндіруді, таратуды және енгізуді, сондай-ақ ғылыми қызметкерлер саны молайтуды қамтиды. Ғылымды институттандыру бойынша келесі қызмет түрлері бөлінеді: ғылыми қауымдас-тықтардың пайда болуы және шоғырлануы (бірігуі), ҒЗИ құру, оқу орындарын ашу, ғылыми журналдар құру.

Қазақстанда психология ғылымының институттануы өте күрделі жүрді. Егер бұрынғы Кеңес Одағында психология ғылымы дамуына қажет материалдық, техникалық және ұйымдастыру шаралары қай республикаларда қалай жүзеге асқанына назар аударсақ, келесі деректерге куә боласың: 1943 жылы Мәскеу университеті, ал 1944 жылы блокададан жаңа босаған Ленинградта психология кафедрасы мен бөлімі (1966 ж. бұлардың негізінде психология факультеттері құрылады) ашылады, кейін осындай бөлімдер Киев, Тбилиси қалаларында дүниеге келді. Ірі психологиялық орталықтар мына республикаларда қызмет істей бастайды: Грузияда (Д.Н. Узнадзенің жетекшілігімен Грузин ССР ҒА құрамындағы психология Институты), Украинада (Г.С. Костюк басқарған психология Институты), Ресейде (С.Л. Рубинштейн жетекшілік еткен СССР ҒА философия Институты жанындағы психология секторы). Байқап отырсақ, психология ғылымы дамуына қолайлы жағдай Кеңес Одағының орталық аймақтарында, негізінен европалық бөлігінде жасалыпты. Ал азиялық Өзбекстанда психологтарды даярлау 1974 жылы басталыпты (М.В. Вахидовтың жетекшілігімен ТашГУ-дің тарих факультетінде психология бөлімінде өзбек және орыс топтары құрылады). 1991ж. Орта Азияда алғаш рет Ферғана мемлекеттік университетінде психология факультеті ашылды. Ал кеңестік Қазақстанда психология ғылымы қалай дамыған еді?

Сол кездерде Қазақстанда психология саласында небәрі 2 ғылым докторы және он шақты ғылым кандидаттары болатын. Психология ғылымы саласында ғылыми зерттеу ісімен айналысқысы келетін жандар үшін ғылыми жетекшілік етегін адам табудың өзі мұң еді. Жоғары білікті психолог кадрларға деген тапшылық өте күшті білінді. Ол уақыттарда еліміз психология саласында (институционалдық жағынан немесе ғылыми кадрлар мен мамандар саны жағынан болсын) көрші мемлекеттерден көп артта қалып қойған едік.

Қазақстандағы психология ғылымы дамуы өзге одақтас республикалармен салыстырғанда артта қалуының негізгі себебі неде жатыр? Мұны түсіну үшін көптеген тарихи деректерді салыстыра талдау қажет. Бұл жерде біздің психолог ғалымдар еліміздегі психология ғылымының дамуына деген өзінің тарихи жауапкершілігін қаншалықты сезіне алды деген сұрақ туады. Әрине, ол заманда Қазақстан сияқты шеткері аймақ болды (зерттелінетін тақырыптарды бағыты, мазмұны орталықта қарастырылған проблемалармен үндес болуы не идеологиялық талаптарға сай интернационализмді уағыздауы

шарт еді) және психология сияқты ғылымның дамуы саяси биліктің, компартияның шешімдеріне тікелей байланысты болды. Оның үстіне жоғары білікті психолог мамандар бізде жетіспеді. Бірен-сараң кездескен білікті ғалымдар болғанымен, олар психология дамуына динамика бере алмады. Ұзақ уақыт бойы отандық психология саласында лайықты көшбасшының болмауы өткір сезілді.

Жалпы ғылымның даму деңгейі тек оқулықтар мен әдістемелік оқу құралдарын бастырып шығарумен ғана анықталмайды. Мұнда жоғары білікті ғылыми кадрларды даярлау және сол салада кандидаттық пен докторлық диссертациялық жұмыстарды қорғауға мүмкіндіктер болуына байланысты. Институционалдық формасыз мазмұнның жоғары болуы күмәнді дүние. Тәуелсіздік қарсаңында Қазақстанда психология бойынша не факультеті, не диссертациялық кеңес ашатын жеткілікті ғалымдары болмады. Өзбекстанның, Қырғызстанның ғалымдарына кіріштар болдық.

Қазақстанда психология ғылымының институттануына айтарлықтай үлес қосқандардың бірі – профессор Қ.Б. Жарықбаев. XX ғ. 60-жылдары МГУ-дің психология кафедрасының аспирантурасына түседі. 1967 жылы Мәскеуде “Қазақстандағы психологиялық ой-пікірдің дамуы” атты кандидаттық диссертациясын қорғайды (ғылыми жетекшісі- белгілі кеңес психологы А.В. Петровский). 1977 ж. Шымкенттен Алматыға көшіп келеді. ҚазМУ-дің педагогика және психология кафедрасында жұмыс істейді. Ол кісі 1980 жылы біздің университетте дербес психология кафедрасы ашуға мұрындық болды. 1992 ж. Алматы облыстық “Ұлттық тәлім- тәрбие” ассоциациясы атты қоғамды басқарады. 1998 ж. Қазақ ұлттық университетінде академик Т. Тәжібаев атындағы этнопедагогика және этнопсихология орталығын ашты. Қ.Б. Жарықбаевтың жетекшілігімен академик Т. Тәжібаев атындағы «Этнопсихология және этнопедагогика» ғылыми-зерттеу орталығы Қазақстандағы жоғары оқу орындарының студенттеріне этнопсихологиялық білім беру концепциясын даярлады. Бұл орталық университеттің психология кафедрасымен бірлесіп жыл сайынғы Т.Тәжібаевтың оқулықтарын өткізіп отырды. Сондай-ақ, Орталыққа тұрақты түрде ай сайын этнопсихология және этнопедагогика мәселелеріне байланысты семинарлар жүргізді. Орталық этнопсихология міндеті, теориялық және практикалық саласы бойынша ғылыми – зерттеу жұмыстарын жүргізуге талпыныстар жасады.

Еліміздің психология ғылымының институционалдық дамуындағы маңызды бір оқиға 2000-жылы орын алды. Сол жылдың 22 ақпанында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің Ғылыми Кеңесі бұрынғы психология кафедрасын екі дербес кафедраға – «этникалық және педагогикалық психология» кафедрасы мен «жалпы психология» кафедрасына бөлу жөнінде қаулы қабылдайды. Сөйтіп университетте психология бойынша екі кафедра жұмыс істей бастады. 2000 жылдың 14 сәуір айында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің ректоры К. Нәрібаевтың №3-512 Бұйрығына сәйкес құрылған этникалық және педагогикалық психология кафедрасының меңгерушісі болып психология ғылымдарының докторы, профессор С.М. Жақыпов тағайындалады. Кафедраның ашылу кезінде оның құрамында 12 оқытушы жұмыс істеген еді. Қысқа мерзім ішінде аталмыш кафедраның сандық әрі сапалық тұрғыда биік деңгейге шықты.

2001-2005 жылдары аралығында Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де алғаш рет Қазақстан бойынша тұңғыш рет психология саласы бойынша Д 14.А.02. 32 докторлық диссертациялық кеңесі жұмыс істеді. Оның құрылуына Қ.Б. Жарықбаевтың қосқан үлесі зор. Көрнекті ғалым «Мектептегі Психология» журналын ашып, өзі оның редакторы болып материалдарды редакциялап отырды. Еліміздің университеті үшін қазақ тілінде бірнеше оқулық жазды.

Жалпы психологиялық ғылымдардың Қазақстанда дамуы тәуелсіздік алғаннан кейін ғана кең өріс алғаны көп жайдан хабар бергендей. Ең алдымен бұл елімізде дамуы әр түрлі себептерге байланысты кенже қалған психология саласын дамытудың маңыздылығын мемлекеттік деңгейде сәл болса да түсіну бар екендігін білдіреді.

ӘЛЕМДІК ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЖАҢА БАҒЫТТАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

*Бердібаева С.Қ., Ибатулин Б.Ш., Шеримбетов Е.Б., Алпысбаев Т.М.,
Лимашиева Л.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
С.Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлерінің Әскери институты
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада әлемдік психологиядағы жаңа бағыттағы зерттеулерді талдай отырып, Қазақстандық психология мектебіне жаңалықтар ендіру, Қазақстандық психологиялық зерттеулер бағытын әлемдік бағыттағы жаңа мазмұнды зерттеулермен үндестіру. Шет елдік зерттеу жұмыстарымен таныса отырып қазіргі уақыт талабына орай өз зерттеулерімізді де әлемге паш ету мақастында өзіміз қатысқан конгресстер мен конференциялар негізінде баяндалған зерттеу нәтижелеріне психологиялық талдаулар жасау, ғылыми ынтымақтасу мақсатында жұмыс жасауға бағдарлану.

Аннотация

В статье изложен краткий анализ новых направлений исследований в мировой психологии. Авторы знакомят с новостями казахстанской психологии, синхронизируя направление казахстанских психологических исследований с исследованиями в мире. Знакомство с зарубежными исследованиями, психологический анализ результатов исследований, представляемых на международных конгрессах и конференциях, позволяет наметить пути сотрудничества отечественных психологов с зарубежными коллегами.

Annotation

The article analyzes the research of new directions in world psychology, familiarization with the news of the Kazakh school of psychology, and synchronization of the direction of Kazakh psychological research with the research of new content in the world. to present our research to the world, getting acquainted with foreign research, conducting a psychological analysis of the results of research presented in the materials of congresses and conferences in which we participated, and focusing on work with the goal of scientific cooperation.

Кіріспе

Әлемдік конференция жұмыстарына тікелей қатысу көптеген бірегей мүмкіндіктерді береді. Көптеген тың жаңа зерттеулермен танысып, өзіңе ғылыми тәжірибелер жинаудың өте ұтымды тәсілі, әрі жаңа ғылыми ынтымақтасулар табу, өзіміздің зерттеу нәтижелерімізді әлем деңгейіне шығарудың мүмкіндіктеріне де қол жеткізуге болады.

Әлемде зерттеулері бренд болып келе жатқан атакты психологтармен кездесіп, диалог жасау және олардың зерттеулерін елімізге әкеліп, ғылым жолындағы жастармен, әріптестермен бөлісу бәріміз үшін өте үлкен тәжірибелер болып табылады. Әлем психологиясы, оның әдіснамасы, теориялық-эксперименттік зерттеулер негізі қай бағытта дамуда, қандай қиындықтар бар, қандай ұсыныстар бере алады деген сияқты тың ойлар біздің психологиялық мектептің зерттеулерін, жетістіктерін баяндау, өзімізді таныстыру сұрақтары да ұтымды шешіліп жатады. Сондықтан мұндай конференция жұмыстарына қатысу өз маңыздылығын ешқашанда жоймайды.

Негізгі бөлім

Мақалада талданатын әлемдік зерттеулерді 3 бағытта айтуға болады.

Бірінші бағыт өзіміз қатысқан, 4 жылда бір рет болатын, 32-ші бүкіл әлемдік психологтардың конгресі (ICP 2020). Өзіміз білетіндей Ковидке байланысты 2021 жылға ауыстырылған әлемдік психологиялық конгресс 2021 жылдың 18-23 шілде аралығында Чехияда он-лайн форматта өтті. Конгрестің «21 ғасырдағы психология: ашық ойлар, қоғамдар және әлем» атты тақырыбы баршамыз үшін аса өзекті. Алғаш рет 1889 жылы Парижде (Франция) өткен еске алу конгресінен бері төрт жыл сайын өткізіліп келеді.

Халықаралық психологиялық ғылымдар одағының (IUPsyS) басшылығындағы әріптестер, оның 87 мүше ел ғалымдары және 24 халықаралық және аймақтық филиалдар 2021 жылдың шілдесінде

Прагада он-лайн форматта кездесті. Психологияның бүгінгі күнгі міндеті бүкіл адамзатқа қызмет ете беруі үшін өзімізде жаңа міндеттер мен мүмкіндіктерді ашамыз.

Конгрессте симпозиумдар, мастер класстар, шақырылған атақты бренд ғалымдар, ғылыми семинарлар психологияның 30 саласы бойынша ой бөлісті. Баяндалған зерттеулер бағытына қысқаша шолу жасап келесі негізгі зерттеулерді айта отырып қазіргі әлемдік психологиядағы зерттеу бағыттарын білуге болады, өзіне деген жанашырлық, жанашырлық және мейірімділік, метатану және зейін, медитация және ойлау, ойлау психотерапиясы, сәулелену, ойдың қылаң беру психологиясы (созерцательная психология) және ғылым, білім беру психологиясы, білім саласындағы балалардың құқығы, қабылдау және нейроэстетика, психологиялық методология және зерттеулер, қоғамдық және индивидуалды денсаулық, діни мінез-құлық, ойлау және әлеммен, тәнмен қарым-қатынас, психологияның пластикалық ластанудың жақандық мәселесіндегі рөлі, балалық көзқарас тұрғысынан тұлғаның дамуы, басқа, зорлық-зомбылық және адамның жаһандық ұтқырлығын басқарудың жаңа әдістері, психикалық денсаулық пен Киелі кітап (библия) тарауларының арасындағы байланыс, смартфонға ие болған балалардың сатып алу мінез-құлқын зерттеу, мобильді нашақорлық балалардағы психологиялық мәселе ретінде, мәдени интеллект жаңа жұмыс орнына бейімделу факторы ретінде, ата-ана мен бала қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктері: «эмоциялық инвестиция» және стресс, эмоциялардың мәдени аралық психологиясы, эмоциялық инвестицияның мінез-құлыққа әсер етуінің психологиялық сипаттамасы, қоғамның эмоциялық сферасын зерттеуге қажетті эмоциялық мәдениет, эмоциялық режим, эмоциялық идеология, эмоциялық тәжірибелер, эмоциялық нормалар мен ауытқулар [1].

Екінші бағыт ағымдағы жылдың маусым айында Ұлыбритания мемлекетінде, Ноттингем Трент университетінде өткен 7- тәуелді мінез-құлық бойынша өткен өзіміз қатысқан конференция (7th International Conference on Behavioral Addictions (ICBA) at Nottingham, Trent University on 22nd–24th of June 2022, United Kingdom).

Бұл конференцияны 2011 жылдан бері әлемнің әр түкпірінде ұйымдастырып келе жатқан Венгрия мемлекеті, Будапешт қаласында тұратын психологияның докторы, профессор Жолт Деметрович, ол есірткіге тәуелділер қауымдастығының Венгриядағы бұрынғы президенті.

Ол Behavioral Addictions (импакт-факторы 7.62) журналының негізін қалаушы және бас редакторы және мінез-құлыққа тәуелділіктерді зерттеу халықаралық қоғамының президенті, психоактивті заттарды теріс қолданудың халықаралық ынтымақтастық (ICASA) және Еуропалық қауымдастықтың басқарма мүшесі (EASAR). Гибралтар университеті мен Этивеша Лоранд атындағы ELTE Университетінің тәуелділікті зерттеу орталығының төрағасы, клиникалық психолог, денсаулық психологы. Осы орталық ұйымдастырған «Тәуелді мінез-құлық бойынша өткен б-халықаралық конференция (Жапония, Иокогама қаласы, 2019 жыл) жұмысына да қатыстық.

Англия, Ноттингем қаласында өткен бұл конференция бірегей мүмкіндік беретін, өте маңызды конференциялардың бірі, келесі мәнді мәселелермен танысуға мүмкіндік берді:

2. Мінез-құлық бойынша тәуелділіктер туралы ғылыми біліммен бөлісу.

3. Көпсалалы жағдайда жиі кездесетін және сирек кездесетін мінез-құлыққа тәуелділік туралы біліміңіз бен хабардарлығыңызды кеңейту.

4. Тәуелділіктің әртүрлі тәсілдері, әртүрлі мінез-құлықтардың тәуелділік үлгілері, әсіресе импульсивті-компульсивті спектр бұзылыстары туралы зерттеулер туралы жақсырақ түсіне аласыз.

5. Генетикалық және нейробиологиялық зерттеулерден психологиялық және клиникалық психиатриялық тәсілдер арқылы эпидемиологиялық, әлеуметтанулық және антропологиялық аспектілерді қамту ауқымымен танысасыз [2].

Үшінші бағыт жақында өзіміз қатысқан, Америка, Флорида штаты, Орlando қаласында өткен – «Нашақорлықтар (медициналық мінез-құлық) және мінез-құлық денсаулығы және психиатрия бойынша өткен 3- жаһандық конференция (GAB 2022), Орлонда қаласында 24-26 қазанында сәтті аяқталған конференция (3rd Edition Of Global Conference On Addiction Medicine, Behavioral Health And Psychiatry, Event organized by Magnus Group, 24 – 26 October, 2022, USA, Orlando, Florida,) зерттеулерін талқылай отырып әлемдік психологиялық зерттеулердің бағытын көруге болады [3].

Бұл конгресс «Нашақорлық пен психиатриядағы прогрессивті іздеуді түсіну» тақырыбына арналды. Клиникалық практиктер мен зерттеушілер арасындағы тығыз ынтымақтастықты ынталандыру өз мақсаттарының бірі болды. Бұл кездесуде соңғы трендтер мен технологиялық жетістіктер туралы білуге тамаша мүмкіндік болды.

Ғылыми кездесу бүкіл әлемнен жүздеген қатысушыларды ойландыратын негізгі дәрістер, пленарлық баяндамалар, шақырылған баяндамалар, симпозиумдар, нашақорлық медицинасы, мінез-

құлық денсаулығы және психиатрия салаларындағы әлемге әйгілі академиктердің ауызша және постерлік баяндамалары талқыланды.

Зерттеушілер, ғалымдар, академиктер, психиатрлар, денсаулық сақтау мамандары, сала жетекшілері мен академиктер озық зерттеулер мен технологияларды талқылау үшін Америкаға жиналды.

Бұл конференцияны ұйымдастырған әлемнің әр жерінде, атап айтсақ, негізгі офисі Америкада, Чикаго қаалсында, ал филиалдары Сингапурда, Жапонияда, Италияда орналасқан Магнэс груп (Magnus Group (MG) компаниясы, ғылым, техника және технология саласына назар аудара отырып, ғылыми қауымдастықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру және ұжымдық мақсаттарға қол жеткізу, ғалымдар, академиктер мен зерттеушілер арасындағы ынтымақтастықты жеңілдететін идеялар мен білім алмасуды қолдау үшін құрылған компания, аталған мемлекеттерде жыл сайын көптеген конгресстер мен конференциялар ұйымдастырып отырады.

Magnus Group бүкіл әлем бойынша тамаша және теңдесі жоқ спикерлермен конференцияларды, кездесулерді, семинарларды және шеберлік сабақтарын ұйымдастырады, бұл сізге және сіздің ұйымыңызға зерттеулеріңізді жаһандандыру және өзіңіздің жеке тұлғаңызды құру үшін кең ауқымды желілік мүмкіндіктер береді.

Конференцияда Американың атақты университеттерінің, зерттеу орталықтарының ғалымдары (Питтсбург университеті, Американың қалпына келтіру орталықтары, Флорида университеті, Калифорния мемлекеттік университеті, Топтық терапияны дамыту институты, Американдық профилактикалық медицина кеңесі, Америкаандық өмірді қалпына келтіру орталығы, ақыл ой және ми институты), Австралиядан, Сидней университеті, Канададан, Саскачеван политехникалық институты, Қытайдан, Бейжің Андин ауруханасы, Капитал медициналық университеті ғалымдары және басқа да мемлекеттер қатысты (Нидерланды, Франция, Индия, Пакистан, Қазақстан).

Америка конференциясындағы ғылыми сессиялардың кейбіреулерін атап өтейік: нашақорлық және неврология, нашақорлық медицина және ғылым, нашақорлықты емдеу, алдын алу және саясаты, клиникалық зерттеулер және тәуелділік туралы білім (CARE), нашақорлықтың фармакологиясы, тәуелділікке балама тәсілдер, ауырсынуды басқару және тәуелділік, тәуелділіктің генетикасы мен эпигенетикасы, нашақорлық психиатриясы, наркологиялық тәжірибенің этикалық және құқықтық мәселелері, әйелдер және есірткі, мінез-құлық денсаулығы және мінез-құлыққа тәуелділік, мінез-құлық денсаулығы мен психикалық денсаулық, опиоидтерге тәуелділік, неврология және отбасылық мінез-құлық туралы ғылым, жастық және тәуелділік.

Басты баяндамаларды атасақ, олар келесі бағыттарды көрсете алды: пандемиялар мен табиғи апаттардың ұзақ мерзімді әсері: не күту керек, қалай дайындалу керек, көңіл-күй бұзылысы бар жастардағы тәуекелге төзімділік, сандық детоксикацияға тұрақты технологияны пайдаланудың стрессті және физикалық әсерін азайтуға көмегі, номофобияның жасөспірімдерге әсері және араласу стратегиялары (NOMORNOBIA: NO MOBILE PHONE PHOBIA), адамдар өздерінің технологиялық құрылғыларынсыз өмірді елестете алмайтындай күйлері психологиялық мәселе ретінде, бақыттың математикасы, жаңа нарцисизмді қалай ұстауға болады, смартфон – зомби, иммигранттар отбасыларынан шыққан жасөспірімдер мен студенттердің әлеуметтік және эмоционалды бейімделуі және тәуелді мінез-құлық, Америкадағы азиялық ата-аналардың нәсілдік және этностық әлеуметтену шкаласын жасау, тамақтанудағы тәуелді мінез-құлық, массаж, микробиоманы қалпына келтіру, саунаға детокс, тоқ ішек терапиясы, отбасылық терапияны қолдану, метамфетамин қаупі «артқы асүйлерден, үйлерден немесе сарайлардан» емес, тікелей Мексикадан келетін таза метамфетамин мен кокаиннің жаңа толқыны психологиялық мәселе ретінде, топтық терапия.

Қорытынды

32- әлемдік конгресс симпозиумдар, семинарлар, арнайы құрметпен шақырылған негізгі лекторлардың баяндамалары, тақырыптық сессиялар, көпшілікке арналған баяндама-зерттеулер және секция жұмыстар бір апта бойы үзіліссіз бір бірімен параллель жүріп, әлемдік ғылыми жаңалықтармен танысудың мол мүмкіндігін берді.

GAB 2022 бүкіл әлемдегі нашақорлық медицинасы, мінез-құлық денсаулығы және психиатрия саласындағы сарапшылар арасындағы өзара әрекеттесу үшін подиум ретінде қызмет еткен бұл американдық конференция сәйкес салалардағы әртүрлі жетістіктер туралы көптеген зерттеулермен бөлісуге бағытталды.

Жаһандық конференция өзінің кәсіби өмірін адамдарға тәуелділіктен арылуға және мүмкіндігінше ертерек табысты өмірге оралуға көмектесуге арнаған бүкіл әлем адамдарымен өзара әрекеттесу үшін осы форум қамтамасыз етілді. Бұл дүниежүзілік конференция нашақорлықтан арылу, мінез-

құлық денсаулығы және психиатрия жетістіктері бойынша заманауи технологиялар туралы білімдермен, ғылыми тәжірибелермен алмасу үшін тамаша ауқымды оқиға болды.

Бұл конференция практикалық, дәлелді шешімдер, өмірлік тәжірибе арқылы алынған нашақорлық, тәуелділік, құмар ойындарға және басқа да мінез-құлыққа тәуелділік туралы ең соңғы зерттеу нәтижелері туралы біле алатын форум болып саналады.

GAB 2022 басты мақсаты – әлемнің болашағына әсер ететін зерттеулердің болашағын анықтау үшін зерттеушілерді, ғалымдарды, психиатрларды, невропатологтарды, денсаулық сақтау мамандарын, терапевтерді, студенттерді және қамқоршыларды қоса алғанда, пікірлес адамдарды біріктірді. Бұл іс-шара озық технологиялар мен әдістерді қолдана отырып, өзін-өзі бағалау мен сенімділікті арттыра алды.

Америка конгресі клиникалық практиктер мен зерттеушілер арасындағы тығыз ынтымақтастықты ынталандыру өз мақсаттарының бірі болады. Бұл әсер етушілермен кездесуге және соңғы трендтер мен технологиялық жетістіктер туралы білуге тамаша мүмкіндік болды.

Әлемдік конгресс, конференцияларға қатыса отырып көптеген әлемдік психологиялық зерттеулермен танысып, тәжірибелер алмасып және өз елімізді таныстырып көптеген жаңа зерттеу идеяларын алып, жаңа ғылыми ынтымақтастықты жасап, көптеген психологиялық ұйымдармен кездесіп оларды қазақстанға шақырдық [4].

Атап айтсақ, Сидней университетінің профессоры, психикалық аурудың алдын аалтын арнайы «өнер және стресс-көркемдік мінез-құлық» бағытындағы бағдарлама авторы, зерттеуші клиникалық психолог Анж Вайнрабе Қазақстанға өзінің қайырымдылық қорын әкелуге уәде берді

Әдебиеттер

1. ICP 2021- Чехия , Прага, 32- әлемдік психологиялық конгресс материалдары \\32nd International Congress of Psychology – ICP 2021 Prague, Czech Republic on July 19th – 24th, 2021\\ www.ICP 2021
2. ICBA 2022-7 th international conference on behavioral addictions conference – 22-24 June 2022 in Nottingham, United Kingdom\\www.ICBA 2022.
3. GAB 2022, “3rd Edition of Global Conference on Addiction Medicine, Behavioral Health and Psychiatry (Hybrid Event)” scheduled during October 24-26, 2022 in Orlando, USA\\addiction-bihavioral.conference.com
4. Бердібаева С.Қ. Әлемдік психологиядағы зерттеулер бағытына көзқарас және иннова-циялық әлует (шет ел зерттеулер тәжірибелерінен)\\ Хабаршы, серия: психология және социология, Қазақ университеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ №2 (65) 2018 34-46 бб.

СЕКЦИЯ I
ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЛЕМДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ
ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ

СЕКЦИЯ I
ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ И СОВРЕМЕННАЯ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ
В КАЗАХСТАНЕ И МИРЕ

SECTION I
THE HISTORY OF PSYCHOLOGY AND MODERN
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL THOUGHT
IN KAZAKHSTAN AND THE WORLD

АБАЙ(ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВ МҰРАЛАРЫН ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Халитова И.Р.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Ғалым және тұлға ретінде профессор Қ. Б. Жарықбаев педагогика мен психологияны дамытуда үлкен үлес қосты. Ол тек студенттерге ғана емес, зерттеушілерге де қазақ тілінде жазған "Психология" оқулығы психологиялық ғылым әлеміне ену алаңына айналды. Профессор Қ. Б. Жарықбаев этнопедагогикада жаңа бағыт ашты. Сонымен қатар, ғалым өз еңбектерінде Абай Құнанбаевтың шығармашылығын қарастырып, оның идеяларының қазіргі заманға сай болуын негіздеді. Қазіргі жағдайда Абай шығармаларының психологиялық мән-мәтінін зерттеу адамның рухани әлемін байыта алады.

Аннотация

Как ученый и личность профессор К.Б.Жарикбаев внес большой вклад и занимает особое место в развитии педагогики и психологии. Учебник «Психология», написанный им на казахском языке не только для студентов, но и для исследователей, стал платформой для вхождения учащихся в мир психологической науки. Профессор К.Б.Жарикбаев открыл новое направление в этнопедагогике. Кроме того, в своих трудах ученый рассматривал творчество Абая Кунанбаева, обосновал современность его идей. В условиях XXI века исследование психологического контекста произведений Абая может обогатить духовный мир человека.

Annotation

As a scientist and personality, Professor K.B.Zharikbayev has made a great contribution and occupies a special place in the development of pedagogy and psychology. The textbook "Psychology", written by him in Kazakh, not only for students, but also for researchers, has become a platform for entering the world of psychological science. Professor K.B.Zharikbayev has opened a new direction in ethnopedagogy. In addition, in his writings, the scientist considered the work of Abai Kunanbayev, justified the modernity of his ideas. In modern conditions, the study of the psychological context of Abai's works can enrich the spiritual world of a person.

Кіріспе. Қазақстанда психологияның ғылым ретінде дамуына елеулі үлес қосқан профессор Қ.Б.Жарықбаев педагогика саласына да айтарлықтай үлес қосты. Ғалым педагог, профессор С.Қалив пен бірге жарыққа шығарған еңбектері «Қазақтың педагогикалық ойлар антологиясы»[1] және «Қазақтың педагогикалық ойлары» [2] оқу құралдары осы күндері аса қажет болыуда. Ғалым педагог, психолог профессор Қ.Б. Жарықбаевтың қай еңбегін алып қарасақ та одан Абай Құнанбаев шығармаларына қатысты пікірлер көрінеді. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары 1995 жылы ақынның 150 жылдық мерей тойы өтті. Сол кездерден бастап ақын мұраларын оқу-тәрбие үрдісіне ендіру мәселесін зерттеп келеміз. Жұмыс барысында ақын мұраларының музыка оның ішінде ән өнеріне қатысты пікірлері қызықтырып бұл мәселеге біздің жетекшілігімізбен Ж.Зейнуллина[3] арнайы зерттеуді жүзеге асырып кандидаттық диссертация қорғады. Ақын мұралары арқылы эстетикалық талғам қалыптастыруды ағылшын тілі сабағында студенттермен жүзеге асыруды Ұ.Қансейітова[4] зерттеп кандидаттық диссертация қорғады, ғұламаның дидактикалық ойларын Г.Төретаева[5] зерттеп кандидаттық диссертация қорғады. Бірақ та ғұлама ақын шығармаларының психологиялық тұстары қарастырылмай келеді.

Негізгі бөлім. Ғұлама ақын Абай мұраларын оқу-тәрбие үрдісіне ендіру мәселесін зерттеу барысында әлі де болса ғылымнан тысқары қалып келе жатқан тұстары бар екені белгілі болды. Бұл ретте өз зерттеуіміз тарихи мәнде болса да бірқатар теориялық мәселелерге де назар аударуға тура келді. Атап айтсақ шығармаларын зерттеу барысында олардағы абай өзі қолданған иландыру тәсілінің психологиялық астарларына зейін қойдық[6].

Пайымшыл Абай өлеңдері мен қара сөздерінде адам психологиясына қатысты ойларды тізбек-тізбегімен көреміз. Айталық ақыл психологиясы, иландыру мен таным психологиясы, адамның мінезі

мен қылықтары, құлық-ниеті мен санасы, жүріс-тұрысы әйтеуір барлығы қамтылған деуге болады. Өлеңдері мен қара сөздерінде қу, сұм, алдамшы, өтірік, ұрлық, арсыздық пен қоса қайырым, мейірім, адалдық, наным, сенім, илану секілді адамның ішкі жандүниесіне қатысты әрекеттерді көп айтады. Бір өкініштісі, ақын мұраларында тұнып тұрған психология теориясы мен практикасына байланысты ой-пікірлері осы уақытқа дейін арнайы психология, әлеуметтік психология ғылымы тұрғысынан жан-жақты терең зерттелмей келе жатқаны. Ақын сөздерінің психологиялық мән-мағынасын талдап халық санасына жеткізу керек-ақ. Әсіресе мынадай аумалы-төкпелі заманда. Шығармаларынан адамды нашар істерден тежейтін, торыққанда жол көрсететін, тосылғанда бағыт-бағдар нұсқайтын, күйзелгенде жұбататын пайдалы жақтарын іске асыру жолдарын қарастыру психолог ғалымдар үлесінде. Озбыр, алаяқ, арсыз, надандар туралы көп айтты.

Мысалы мына «Ойға түстім, толғандым» [7] деп басталатын өлеңін алайық:

Айламенен амалды,
Меруерттей тізіппін,
Жалмауыздай жалаңдап,
А, ұяттан күсіппін.
Қулық пенен сұмдыққа

Құладындай ұшышпын...өлеңнің мән мағынасы көрініп-ақ тұр. Осы өлең туралы түсінік жазған Д.Жанботаұлы «Ел арасындағы тартыс пен таластыңшоғын үрлеп, жүрген сол қоғамның «белсенді» мүшелерін аяусыз сынайды. Мінезіңнен де атқарған қазметіңнен де халық силар қасиет табылмайды.Білімдімін, пысықпын деп жанталасқан жалқы басыңның қамы ғана.Сен соның жолында ар ұяттан да айрылдың, адамдық парызыңды да ұмыттың, жүрегінде тірі пенда сүйсінер тазалық жоқ, деп олардың бар болмысын баян етеді» деп жазады[8]. Бұдан басқа қулық тақырыбын өлеңдерінде «ұры, залым қуларға...бәрі алдамшы саудагер... қулық емес-бұл бір дерт...тіл үйренген нәпсінің қу мінезін...» -дғтғн тармақтардан көреміз.

Сұм тақырыбына «сұм нәпсің үйір болса...сыпыра батыр,сұм құрбәт...» десе қулық туралы баяғы қулық, бір алдау... жүз кісі сұмға...» тағы сондай ұнамсыз қылықтар көп айтылады. Бұндай қылықтар қазіргі күні де кең етек алып отырған жоқ па? Айталық кейінгі кезде «алаяқ»-деп айтылып жүрген осы Абай атқын «сұмырай» тағы чол секілді «пысық» немесе «пысықай» деген де ұғымдар ертеден келе жатқан сөздер.

Адамдардың қылықтарының ішінде Абай жек көріп қатты айтқандарының бірі «пысық». Бұл туралы ол Момыннан жаман қорқақ жоқ «қу», «пысық»-деген ат қайда? Десе тағыда:

Псықтар шайқайды,
Таласып тендеске
Қағысып шонтайды,
Өзі мен жемдеске ...

Осы секілді ақын арам, мақтан, ойсыз деген секілді көптеген психологиялық астарын ашып түсіндіруді қажет ететін ой-пікірлер айтқан. Ендігі жерде психолог, әлеуметтік психолог ғалымдардан осылар және басқа да ұғымдардың сыр сипатын ашу терең ғылыми еңбекті талап етеді.

Айталық ақын мұраларындағы мінез және қылық пен құлық ұғымдары. Мсалы, мінездің сипаттамасы психлогияда келтірілген, ал құлық және қылық қазақ тіліндегі түсініктер мен талдауларды талап етеді. Мысалы, біз характер- дегенді қосанжарлы мінез-құлық деп жүрміз. Нақтылай түссек мінез-характер, қылық- адамның ішкі сезімдерінің сыртқы әрекеті, сөзі, ісі мен қимылында байқалатын тұсы. Бұл сөздің орыс тілінде баламасы жоқ та шығар. Бұдан басқа құлық немесе хұлық-бұл да сезімнің сыртықы қимыл қарекетіндегі көрінісі. Ал біздер «миссия» деп жүрген нәрсе «ниет» деп аударуға болады. Осылардың барлығы ақын сөздігінде бар нәрселер. Егер оларды психоллингвистика тұрғысынан зерттеп психолог ғалымдар қазақша мән-мағынасын ашып түсіндірсе, орыс басқа да шетел тілдерінен келген сөздерді дұрыс аударып түсіндіруге болар еді.

Абай, ақылды адамның ой-санасы мен парасаттылығының өлшеуші таразысы, уәзіні ретінде “ақыл мизан өлшеу қыл...” дегені ақылы бар мөлшерлей алады, алды-артын болжайды, ісінің нәтижесін алдын-ала тексере алады дегенге саяды. Ал “...ақыл жоқ, қайғы жоқ онда, ісі жоқ теріс пе оң ба”-өзі айтып тұрғандай халқымыздың “Қайғысыз, қара суға семірген”-дегенінің дәл өзі емес пе екен? Дәл солай! Адамдар ешнәрсенің байыбына бармайды, келер, кетер пайда зиянын тек өз басы тұрғысанан ғана ойлайды. Сол себепті болса керек “ақылды көпті ойлайды” немесе “көптің жайын ойлаған ақылды” дегені. Абай өзі айтқан “атаның баласы болма, адамның баласы бол”-деп. Осының өзін –ақ күнделікті өмірде басшылыққа алуға болады. Осы тұрғыдағы ақынның “ақыл сенбей, енбеңіз, бір іске кез келсеңіз...” өлең тармақтары да ақылдың басшылық қызметін көрсетіп тұр.

Абай пайымдауында ақыл кейбіреулерде болмайды, жоқ, немесе ақыл қонбайтын, ақылсыз-томырық, адамдар болады. Оларды ақылы тапшы, артын байқай алмайды, надан, ары тапшы, ақылдан бойы қашық, ақылы кенде, олар жігерсіз, келеді дейді. Осылардың әр қайсысына психологиялық спаттаулар беретін болсақ жеке адамның мінез-құлық. Жан дүние ерекшеліктері келіп шығады. Ондайлар да ақын өлеңдерінен табылып қалады. Мсалы, “интернатта оқып жүр” немесе ақылсыз адамның толық сипатын нақты атын атап, түсін түстемесе де былай көрсетеді “ арсыз, малсыз, шаруасыз...оған ақыл-арам, без. ақыл жоқ, қайғы жоқ онда ісі жоқ, теріс пе оң ба?”

Абайдың ақыл туралы пікірнен оның психолог –ғалым болмаса да оймен жеткен тұсынан ақылға симайтын, одан артық немесе ақылмен жетіп болмайтын нәрселер бар екенін айтуынан – ақ көреміз. Оның ақыл туралы пақымдауларын талдай келе ақыл – басшы, ақыл – бағыт береді, ақыл – ақыл жетелейді, ақыл – басқарушы, ақыл – болжайды, ақыл –күзетші, ақыл-байқайды, ақыл ойға қондырады, ақыл –жол табады -деп оның қызметіне қатысты айтылады. Мсалға мына өлең жолдарын келтіруге болады:

Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі...
 Ақыл анық байқаған қылығыңды...
 Өзгені ақыл ойға қондырады...
 Ақылы болмаған соң артын байқар
 Қайратпен ақыл жол табар,
 Қашқанға да, қуғанға ...
 Ақыл көзбен баққанға...

Ақылдың сөзіндей ойлы күйді...

Сонымен осы өлең жолдарындағы пікірлерді талдайтын болсақ, ақылдылықтың белгілерін мыналардан көреміз: бірінші, ақылды кісі арлы, ұятты немесе сондай адамды ақылды деуге болады. екінші, ақынның «ақылмен ойлап білсеңіз» дегені ақылдың адамға ой салатыны туралы айтып отыр. Демек ақылдылықтың тағы бір белгісі адамының ойлылығы. Ақылдың қызметі оның сапасына байланысты. Ал сапа дегеніміз зат, не бұйымның өзіне тән қызметін ұтымды, жақсы, дұрыс, анық, пайдалы орындауына мүмкіндік беретін ерекшелігі. Олай болса ақылдың сапасын немен анықтауға болады? Бұл туралы Абай поэзиясынан мыналарды анықтадық:

Арың, ақылың –бұл күннің мәртебесі...
 Ары бар, ақылы бар, ұяты бар...
 Ақылы бар...
 Ақымақ көп, ақылды аз...

Бұл өлең жолдарында ақыл –күзетші, мәртебе, сөзге сай немесе сәйкес, көзбен емес, ақылмен көру, ақыл бар, ақылды аз және ақыл ол жалғыз емес ар, ұятпен қоса байқалатынын көрсеткенін байқаймыз. Абай мұраларында ақылдың тағы бір қасиеті оның сыншылдық қызметіне байланысты. Ол көбінесе бағалау арқылы көрсетіледі:

Ақылдылар арланып ұялған соң,
 Ойланып түзеле ме деп айтқанмын...
 Менсінбеуші ем наданды,
 Ақылсыз деп қор тұтып...
 Ақылы, ары тапшыдан,
 Қу сөзін алма қолқаға...
 Ақылдан бойы қашық тұр...
 Ақылы кімнің бар болса...

Кетірілген өлең үзінділерін талдау арқылы Абайдың ақыл туралы пікірлерін былайшы топтастыруға болады: ақыл – жетекші, ақыл – өлшейтін таразы, ақыл- сыншы, ақыл- бақылаушы. Бұлардың әр қайсысы өз ішінде бірнеше қызмет атқарады.

«Иландыру – внушение – адамның психикасына ықпал ету процесі...сөз, сөздің ырғағы, ым, ишарат, қимыл, әрекет, оны жүзеге асыратын негізгі құрал» (276) (ауд.-И.Р.) болып олар арқылы адамның бойына белгілі бір іс-әрекетті, мінез-хұлықты, ой-пікірт.б. мақсатты түрде сіңіруге болады, немесе оларды реттеуге болатындығы белгілі.

Сөз өнерінің иландырушылық күшіне нанғандықтан болар, «Тулап, қайнап» әлек еткен жүрегін, албырт сезімін басу үшін сөз өнерінің қасиетіне қайрылған, ол:

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
 Саяламай, сай таппай,
 Не күн туды басыңа,

Күні-түні жай таппай?

Сен жайыңа жүргенмен...

Сөз өнерінің иландырушы қасиетін адамдардың психикасын реттеу теориясы мен практикасында қолдану мүмкіншілігін дәріптеуші ғалымдар, керекті іс-әрекетті адамның бойына сіңіріп әдет, дағдыға айналдыру үшін оны білдіретін сөз түріндегі формуланы көп рет қайталау әдісін қолдану керек екендігін дәлелдеген. Ал ақын шығармаларын осы тұрғыдан пайымдап қарасақ, оның да өз сезімі мен көңіл-күйін, одан соң санасын, іс-әрекетін реттеуде осы тәсілге қайрылғандығын байқаймыз:

Сап, сап, көңілім, сап көңілім,

Сабыр түбі сары алтын.

.....

Сап, сап, көңілім, сап көңілім,

Сана қылма бекерге.

.....

Сап, сап, көңілім, сап көңілім,

Сағынышқа сарғайма.

.....

Сап, сап, көңілім, сап көңілім,

Сарқа берме санасын...

-деп ол өзін «бейнет көрмей дәулет жоқтығына», «жан-жағына жалтақтап...қарсақ жортпас қара адырда қарамай шаппай-ақ...қалың беріп...көріктіні көріп, тектіні таңдап» алуға болатындығына өзін-өзі иландырады. Мұндағы «сап, сап, көңілім» деген сөз тіркестері жаңағы, ғалымдар айтқан сөз түріндегі «формула» – екендігі көз көрінеу.

Абай орта жасқа келіп, ақылы әбден жетіліп, өмір тәжірибесі толысқан кезде, өз халқының кейбіреулерінің надандығына, өзі білмей, білгеннің тілін алмаған «білімсізбен алысып» одан түк шықпаған соң көңілі қалып, түңілген кезде өзіне өзі басу айтып:

Қайғы шығып иыққа,

Қамалтпасын тұйыққа,

Сергі, көңілім сергі енді

.....

Қанатыңды қомданып,

Жатпа ұяды қорғанып,

Ұш, көңілім, көкке сергі енді

.....

Көңілде қайғы, қалың зар,

Айтатұғын сөзім бар,

Салсын құлақ ұққандар,

Өрбі, сөзім, өрбі енді...

деген екен. Мұнда ақын, «сергі көңілім, сергі енді...ұш көңілім көкке кергі енді...өрбі сөзім, өрбі енді» – деген сөз тіркестері арқылы – «формулалар» арқылы жігерін жанып, күйзелген көңіліне күш, қуат, шабыт шақырады. Ел қамын ойлап жай таппаған ақын «Ем таба алмай» деген өлеңінде мазасызданған жүрегіне басу айтып, жаратушыдан тілек тілеп, өзін-өзі жұбатады:

Өзің онда,

Жақсы жолға,

Ақырын.

Мұнда бір жағынан істің соңын, артын «ақырын» ондай көр-деп Алладан жебеу сұраса, екіншіден, өз жігер-қайратын жұмылдыру үшін өзін-өзі осы өлең шумақтарымен қуаттандырады. Ал Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңін алатын болсақ, мұнда алдымен өзіне шабыт шақырған сәтін көреміз:

Қиналма бекер тіл мен жақ,

Көңілсіз құлақ-ойға олақ...

Болғанымен «көкірегі сезімді, тілі орамдылары да» бар, сөзді соларға айту керек дегендей өзіне-өзі шабыт беріп:

Толғауы тоқсан қызыл тіл,

Сөйлеймін десең өзің біл...

дейді. Осы өлеңнің «шымырлап бойға жайылған... тағыны жетіп қайырған» – деген жолдары, ақыынның сөздің қуатына сүйеніп, оны өзіне жәрдемші құрал етіп отырғандығынан хабар береді.

Сөздің, адамның бойына тарап, саяздығын қозғап, ондағы күш қорын жинақтап, оятып белгілі бір іске бағыттайтын, рухтандырушы қуатын іс жүзінде пайдалануға болатындығын ақын осы өлеңінде:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған.

деп көрсетеді. Өлеңді осы иландырушы күш тұрғысынан талдасақ, ол сонда қай «тағыны» айтып отыр? адамды ма, жоқ әлде малды ма? Әрине, адамыды айтып отыр. Өйткені, қандай тағы болса да сөз адмаға бағытталады. Оны тек адам ғана ұғып, түсіне алады. Сонда «тағыны жетіп қайырған» дегені не? Тағы адамды малға ұқсатып, қуып жетіп қайыра ма? Әрине жоқ. Сөз арқылы иландырумен адамның жан дүниесін, тән саулығын реттеу, адамның ішкі дүниесіндегі сөздің әсерінен пайда болған қозғалыстар мен толқулардың денеде көрініс беруіне сүйене отырып, оның психикасын реттеуде, дене кемшіліктерін (аурулар) реттеуге болатындығын ғалымдар дәлелдеген. Келтірген мысалдар ғұламаның сөз өнерінің сиқырлы күшін терең ұғынып, оның адамның жан және тәнге әсерін пайдалана білгенін көрсетеді:

Буынсыз тілің,
Буулы сөзің,
Әсерлі адам ұғына

деген жолдар бұған дәлел, сөздің әсері адамға ғана тиесілі. Абай өлеңдерінің иландырушы күшін тексеріп, дәлелдеуді қажет етпейтін бұлтартпас шындық. Өзін-өзі тәрбиелеуде Абай сөздеріне сүйене отырып, иланудан сенімге өтуге болады.

Қорытынды. Абай(Ибраһим) Құнанбаев мұраларын «бай», «терең»-дейді ғой зерттеуші ғалымдар. Солай екеніне әрбір зерттеу кезінде, мақала және басқада ақын мұрасына қатысты еңбек жазғанда көз жеткіземіз. Өмір бойы ақын мұрасын зерттеген ғалым Қ.Мұхаметханов «өмір бойы зерттесем де Абай ойларының шетін ғана көтердім» деген екен. Осы сөздің шындығына көз жеткізгендердің бірі біз.

Ендігі кезек психология, әлеуметтік психология тұрғысынан зерттеуді қолға алу. Себебі ақын шығармаларының психологиялық астарларын талдау, сөздерінің мән-мағынасын зиялыға түсіндіру психология ғалымдарының үлесінде. Біз өз шама-шарқымызға қарай осының шетін ғана көтердік.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Қ.Б.,Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы.-Алматы,1995
2. Жарықбаев Қ.Б.,Қалиев С.Қазақ тәлім-тәрбиесі.-1995.
3. Зейнуллина Ж.Е. Абай Құнанбаевтің музыкалық мұралары арқылы студенттерге эстетикалық тәрбие беру, канд. дисс. Алматы.-2007.
4. Қансейтова Ұ.Р. Абай шығармалары негізінде студенттерге эстетикалық тәрбие беру(ағылшын тілі пәні материалдары негізінде, канд.дисс.Алматы.- 2010
5. Төретаева Г.И. Абай Құнанбаев шығармаларындағы дидактикалық ойлар канд. дисс,Алматы.-2006
6. Халитова И.Р. Идеи психологии «внушения» в поэтическом наследии Абая (Ибрагим) Кунанбаева. - Вопросы педагогики и психологии.Сб.материалов XXXV науч-пр конференции №2 (35) Москва, 2015.
7. Абай(Ибраһим)Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.»-«Ғылым» баспасы.- Алматы-1977.І-ІІ томы.
8. Жанботаұлы Д.«Ойға т.үстім, толғандым».-Абай Энциклопедия. «Атамұра»-1995.Алматы.- 443-444б.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ТАРИХ ПӘНІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Исламжанова Г.Б., Рахатова К.О.

Талдықорған, Қазақстан

Аннотация

Адамзат жаралғаннан бастап ғылымның үлкен саласына айналған психология саласы. Психология адамның мінез құлқы санасы ойлау қабілеті. Әр саланың өзіндік тарихы бар. Тарих танымдық ғылым. Психология адам жетістігінің жемісі. Психология – адамзаттың тұлғалық қасиетін мінезін, сана сезімін, ортамен байланысын зертейтін ғылым санасы. Психология мен тарих пәнінің байланысы бұл екі салада қоғам мен ортада болып жатқан оқиғамен, адамның басынан өткен кезеңдегі саланы, ой санамен жетелейтін ғылым. Психология қоғамдық пән тарихпен тығыз байланыста.

Аннотация

Психология – важная отрасль науки, имеет истоки развития с момента зарождения человечества. Психология изучает человеческое поведение, разум и способность мыслить. Психология – это наука, изучающая черты личности человека, его характер, сознание и отношения между людьми и обществом, окружающей средой.

Annotation

The field of psychology, which has become the main field of science since the dawn of mankind, The study of human behavior, the mind, and the ability to think is known as psychology. Each branch has its own history. History is a cognitive science. Psychology is the result of human achievements. Psychology is a science that studies the personality traits of a person, his character, consciousness, and relationship with the environment. The connection between the subject of psychology and psychology as a science that leads the field takes into account the events taking place in society and the environment in these two fields. Psychology is a social subject that is closely related to history.

Адамзат жаралғаннан бастап ғылымның үлкен саласына айналған психология саласы. Психология адамның мінез құлқы санасы ойлау қабілеті. Әр саланың өзіндік тарихы бар. Тарих танымдық ғылым. Психология адам жетістігінің жемісі. Психология – адамзаттың тұлғалық қасиетін мінезін, сана сезімін, ортамен байланысын зертейтін ғылым санасы. Психология мен тарих пәнінің байланысы бұл екі салада қоғам мен ортада болып жатқан оқиғамен, адамның басынан өткен кезеңдегі саланы, ой санамен жетелейтін ғылым. Психология қоғамдық пән тарихпен тығыз байланыста. Мысалы, қандай да тарихи оқиғаны біліп тану үшін, оқушы сол оқиғаны түсіну үшін, жан дүниесімен сезінуі қажет. Психология адам баласының логикасын, ақыл ойын зерттесе, тарих пәні сол оқиғаның басты кейіпкері. Психологияның тарихпен байланысы көшбасшы ғалым философ Аристотельдің психологиялық тарихи көзқарасы. Қоғам, қоршаған орта, рухани құндылық, дін, тіл, адамгершілік тарихтың басты құндылықтары. Адамның басты байлығы жан дүниесі оны сезініп іске асыруы болса, тарихтың басты құндылығы, оқиғаны танып білуі, ел тарихын құрметтеуі білуінде.

Психологияда ұлттық сананы қалыптастырудың маңызы зор. Ұлттық сана- ұлттық тарихтың болмысы. Адамның басты байлығы қай мемлекеттің болмасын, сол елдің рухани және материалдық құндылығы оның тарихы. Тарих тек тарихпен байланысты емес, ол медицина, жаратылыстану, география педагогика, психология пәнімен тығыз байланысты. Психология негізі оның тарихы. Қай саланы алсақ сол саланың зерттелу нысаны тарихы болады. Яғни, тарих психология зерттеу барысында екеуін ажырату мүмкін емес. Тарих белгілі бір оқиғаны зертеп сараласа сол оқиға барысында жан дүниесімен ынтасымен сезінуі. Әрине, ол адамның ішкі сезіну, түсіну бағытымен сабақтас болып келеді. Әр халықтың өзіне тән тарихы психологиясы бар. Мысалы, қазақ халқы, батыр, ержүрек еркіндікті, сүйгіш, қайсар деп суреттесе психологияда жігерлі, мықты адамның бойындағы, ізгі қасиеттер туралы айтып отыр. Тарих пен психологияны ажыратып қарау мүмкін емес. Қандай да бір тарихи оқиғаны сабақ барысында түсінгенде, оқушының қызықтыру үшін, оқушыға ең бірінші оқиғаның айтылуы эмоционалды жағымды, жағымсыз әсерлі жеткізу үшін мұғалім сол образға кіру үшін, оқиғаны жан дүниесімен, сезініп айтса, адамда солай қабылдайды. Зейінді артыру үшін сол тарихи оқиғаның шынайы бейнесін психологиямен байланыстырудың маңызы зор.

Психология тарих туралы алғашқы ғылыми түсініктер. Антикалық кезеңнен (Үндістан, Египет, Қытай), философия негізінде қалыптасты. Адамзаттың өркениетке өтуі, жазу, сызу ортаны сезіну,

адамзаттың жан дүниесінің сыртқы факторы болса,оны зерттеп саралап жеткізу тарихтың бір бөлшегі[1]. Адамзаттың өнердегі бейнесі, таңбалы тастардағы суретті тұнып тұрған психология мен тарих.Суретті қарап отырып жан дүниең санаңнан өткізу арқылы сезінесің Ласко үңгіріндегі суретті көріп жан дүниеңмен таңғалмауың мүмкін емес. Сондықтанда, қандай да бір тарихи оқиға психологияның үні секілді. Өйткені адам оқиғаны біліп, тану үшін, ойлау, зейін, сана сезім түйсігі арқылы қабылдап барып қана есте сақтай алады. Психологияда есте сақтау дегеніміз-жадында тұру. Ұмытпау, тезарада ой елегінен өткізу, еске түсіру болып табылады. Психология адамзат үшін ең басты құндылық. Біз күнделікті өмірімізде ой санамызбен, алдыға қойған мақсатымен, арнамьмызбен оянамыз.

Мақсат алдыға жетелейді.Осы қағидаларды сақтап қол жеткізуіміз үшін бізге психологиялық тұрғыда күш жігер сенім керек.Ежелгі тарихты зертеген кезде ең бірінші адамзат қалай пайда болды, жазу, сызу, сөйлеу өнер деп ойлаған кезде түйсігімізбен, санамызға, есте сақтауымызға сол оқиғаны сезінуге тырысамыз. Яғни, бұл психологиялық эмоция екенін байқаймыз. Психология мен тарих пәні ғылымның басты ажырамас бөлшегі деп айтуымыз сондықтан.

Психология – рухани жетістіктің айнасы. Адамзат психологиясыз ешкім емес.Адам күнделікті ойлау, сезіну, түсіну арқылы бейімделеді, зейінін ашады. Біз күнделікті өмірде қажет нарсе, ол сабақ өту барысында қандай да бір тарихи оқиғаны есте сақтау үшін-жадымызға жүгінеміз.Қазіргі таңдағы тарих сабағын меңгерту, есте сақтау үшін баланың есте сақтауы оқиғаны маңызды Бұл дегеніміз, балалардың алған білімдерін меңгеруі үшін көп еңбекті талап етеді. Оны жүзеге асыру жолдары балалардың естесақтау қабілетін жақсарту қажет.Оқушының ойын зейінін қабылдауын жақсарту үшін әртүрлі тиімді әдіс пайдалану деген сөз.Тағыда психологияға жүгінеміз. Сақтау, ойлау, түсіну, сезіну психологияның басты құралы. Психология басты ғылымның құндылығы адамзаттың басты қайнар бұлағы. Адам психикасы оның жан дүниесі болып табылады. Адамның күнделікті өмір сүруі тарих болса оны көңілді саналы сапалы өткізуі, ол психология. Мысалы, күнделікті өмірде бір-бірімізге жылы сөз мейірімдік сыйласақ, көңіл күй көтеріңкі болады. Жұмысқа деген құлшыныс артады. Адамзат үшін адам психологиясы ең басты құндылық[2]. Тарих мәдениеттің жетістігі. Мәдениет – адамның өз қолымен, ақыл-ойымен жасағандары және жасап жатқан жетістік жиынтығы. Мәдениеттің саласы жоғары. Сурет өнерін алсақ сурет салу барысында адамның ойы ұшқыр, зейіні терең дамиды. Қол саусақтары қимылға түседі.Суретті салып аяқтау үшін сол жанрдың ішкі сыртқы жан дүниесіне ұялайды. Міне тарих психология! Адамның зейіні, түйсігі дами бастағанда өнер де ғылымда жетістіктік шыңына шығады. Мәдениет – тарихи құбылыс.Мәдениет, ол тарих психология, өйткені ол материалдық рухани мәдениет жиынтығының туындысы. Кез келген ұлттық мәдениеттің негізі мен ділін, ондағы адамгершілік қасиеттер мен дүниетанымын тану үшін рухани құндылық дінін білу қажет. Яғни, дін тарихы психологиялық дамуынан туындағанын көруге болады. Дүниежүзіндегі өркениеттің дамуын алсақ адамның ой санасың жетістігі деп қараймыз. Ал пирамидаларға келсек ойлау санамыз әртүрлі тарихи аспектілермен қатарласып жатады. Міне нағыз тарих психология өркениет мәдениет.[3] Психология философияның жиынтығы ретінде есептеуге болады. Адамның қандай да бір жетістігі- ол психологияның жетістігі. Мақсат қою, ойлау, ұмтылу осының жиынтығы.

Әр халықтың өзіне тән тарихы бар. Тарихсыз ел болуы мүмкін емес, тарих өткенді білу болашақ бастар жол. Әр нарсенің тарихы бар. Адамның дүниеге келуі, өмір сүруінің қоршаған ортамен байланысының өзі тарих пен психология. Психология мен тарих қазіргі таңда оқиғалар мен әлеуметтік экономикалық өзгерістерге баға бере отырып ажыратады, нақты тарих және психологиялық фактілерге сүйену оны тек зерттеп қана қоймай, оның адамзат үшін құндылықтарын көрсетіп жатыр.Бұл дегеніміз адамзаттың даму сатысының көрсеткіші деуге болады. Бүгінгі күн – ертең тарих деуі сондықтан!

Ұлы ғұлама, данышпан Әбу Насыр Әл Фараби айтқандай, бүгінгі күн ертеңгі тарих. Ұлттық, сана болмыс, көңіл-күй, адамзат тарихы. Тарих психология тауысылмайтын, сарқылмайтын құбылыс, өзгеріс. Адамның психикасы ол адамның өмірі.[4]

Психологияның даму тарихы тереңде. Қай заманда болмасын, адамзатты қызықтыратын, адамның ішкі және сыртқы жан дүниесі түйсігі. Сондықтанда, бүгінгі ұрпақ есте сақтау қабілеті, жоғары тарихы, терең саналы ұрпақ жан дүниесі, рухани құндылықтарға бай болуы керек.Психология ғалымдары айтқандай, адамның сана сезімінің жақсы түйсікте болуы, ішкі сыртқы факторға әсер ететін мойындауымыз керек. Адам психологиясы -адамзаттың өмірі!. Тарихта атың қалу үшін ғылым болу маңызды емес.Өзің өскен ортаға жұмыс жасаған ортаңа бақыт сыйлау.

Психология педагогиканың бір жиынтығы. Психология адамның жан дүниесі сезімі ойлау қабілеті санасы болса педагогика адамның психологиясын үйлестіретірін құндылық болып табылады [5]. Педагогика психология тарих пәндері адамзат өмірімен қоғаммен тікелей байланысты. Біздің күнделікті өміріміз тарих және психологиялық тұжырымнан тұрады .Психология тарихтың қайнар

бұлағы.тарих адамзат дамығаннан пайда болған кезеңнен бастау алып зерделесе психология сол кезеңдегі адамның бет бейнесі көңіл күйі ой санасы мінезі туралы жазып келеді. Адамның өмірі күнделікті тіршілігі этика мен эстетикалық бағытының символы ол психологияның тарихы.

Адамзаттың қайнар бұлағы психология адамның жан дүниесі жүйкесі даму қалыптасу процесі ол тарих.Тарих болашаққа апарар жол. Тарихты білмей алдыға жылжу оңай емес. Адам бойындағы ізгі құндылықтар психология болса ол құндылықтар тұжырымдамасы тарих болып табылады. Бүгінгі күн ертеңгі тарих болып саналады. Бүгінгі еліміздің басты бағытты мақсатты саналы ой санасы терең кемелденген ұрпақты тәрбиелеу. Тәрбие адамнершілік адалдық ар намыс ол психологиялық тұжырым.

Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ деген сияқты адамзаттың психология тарихсыз ештеңкесі жоқ. Бүгінгі әр адамзаттың өзіндік тарихы бар. Мысалы жер жақанды жаулаймын деген Шыңғыс ханның өзі жан жүниесі тылсым тарихы психологиялық ерліктері сансыз тарихқа толы болып табылады. Ал психология адамның жан дүниесін көңілін ішкі сырын зерттей отырып адамға қуаныш мейірім сыйлайтын пән. Неге психологияны жан тыныштандырушы мақсатқа жетелуші көңіл күй сыйлаушы дейді психология тарихы адамның жан дүниесін түсіну пәні болып табылады.Тарихи бір оқиғаны алсақ Шырақтың ерлігі, Кенесарының батырлығы, Томирисінің ержүректілігі тұлғалардың жан дүниесінің батырлығы мейірімділігі жайлы айтқанда тыңдап естіп отырған адамның психологиясыны керемет әсер қалдырады. Міне психологияның кереметі адамның жан дүниесін жаулауы қандай тұлға болсын адам психикасымен әсері.Адам тұнып тұрған психология тарих қой. Адамзат өмірі тіршілігі психология тарих.

Психологиялық дамудың бастауы антикалық кезеңнен тұрады. Еліміздің тұлғалары Ұлы ұстаз ойшыл философ Әл-Фарабидің психологиялық көзқарастары XI-XII ғ.ғ. Ю.Баласағұни, М.Қашғари, А.Яссауидің психологиялық ой-пікірлері сондай керемет айтылған.

Қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі психологиялық көзқарастары: Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев т.б. М.Мұқановтың, Ж.И.Намазбаева, Қ.Б.Жарықбаев, В.К.Шабельников, Н.А.Логинова, С.М.Джакупов, Х.Т.Шерьязданова және т.б. психологиялық зерттеулері адамның жан байлығы мінезі жан дүниесін саралауы сондай терең тұжырамыдарға бай зерделенген[6].

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Қ.Б., Ахметова М.К. Казахская психологическая мысль. Основные этапы ее развития: Монография. Том второй. – Алматы: Нур-Принт, 2016. -313 с.
2. Сейдахметова Л. Патриотизм ұғымының маңызы //Қазақстан мектебі, 2006, №1.-52-54 б.
3. Макаренко А.С. Проектировать лучшее в человека. – Минск: Университет, 1989.-416
4. Сухомлинский В.А. Балаларға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1989.-128 б
5. Наурызбай Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы: Ана тілі, 1995.- 190 б.
6. Махмуд Қашғари. Диавани лұғат-ат-түрк. –Алматы: Жазушы. 1992.
7. Жаңабаева Г. Патриоттық тәрбие және Б. Момышұлы //Қазақстан мектебі, 2005, №8. – Б. 72.
8. Сайдахметова Л.Т. Қазақстан мектептерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің дамуы (1970-2000 жж.). Пед.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2002. – 31 б.

ИСТОРИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ

Юсупова И.Б., Матниязова С.А.

*Алматинский технологический университет
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В современном мире определенные направления психологии набирают особую популярность, так как многие люди не только в Казахстане, но и во всём мире начали больше интересоваться психологией. В данной статье рассмотрены основные этапы развития психологии как науки. Автором сделан вывод о том, что психология в современном мире очень важна, потому что помогает человеку реализовать свои возможности, стать увереннее в себе и эффективнее решать производственные и личностные вопросы.

Annotation

In the modern world, certain sections of psychology are gaining particular popularity, as many people not only in Kazakhstan, but also around the world have become more interested in psychology. This article discusses the main stages of the development of psychology as a science. The author concludes that psychology is very important in the modern world, because it helps a person to realize their capabilities, become more confident in themselves and solve production and personal issues more effectively.

Аннотация

Қазіргі әлемде психологияның белгілі бір салалары ерекше танымалдылыққа ие болуда, өйткені көптеген адамдар тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде психологияға көбірек қызығушылық таныта бастады. Бұл мақалада психологияның ғылым ретінде дамуының негізгі кезеңдері қарастырылады. Автор қазіргі әлемдегі психология өте маңызды деген қорытындыға келді, өйткені ол адамға өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруға, өзіне сенімді болуға және өндірістік және жеке мәселелерді тиімді шешуге көмектеседі.

В настоящее время стали актуальными вопросы о саморазвитии, о личностном росте, о поддержании здоровья и здорового образа жизни. Вместе с этим исследования психологической науки набирают большие обороты. По нашему мнению, это объясняется тем, что психология также связана с саморазвитием. Саморазвитие – это стремление стать лучше, найти себя, а психология в свою очередь помогает нам понять себя лучше. Для нас психология очень важна, так как она присутствует в разных сферах жизни. Общение, эмоции, реакции, самоконтроль, выстраивание личных границ – это всё связано с психологией. Та же самая психология общения является очень актуальной в разных областях деятельности. Психология общения связана и с нашей деятельностью, так как помогает правильно преподнести себя обществу, учит правильно вести диалог и лучше понимать собеседника.

Обратимся к истории. Великий философ Аристотель во IV в. до н.э. в трактате «О Душе», рассматривал некоторые из понятий психологии, впервые выдвинул идеи о том, что душа и живое тело неразделимы. Аристотель выделил три основных души: растительная, животная и разумная. Чуть позже появились два противоположных друг другу понятия, связанные с психикой: материалистическая (понятие Демокрита) и идеалистическая (понятие Платона). Суть материалистической психики заключалась в том, что природа материальна. Демокрит считал, что душа состоит из тонких атомов, а человек познаёт мир через органы чувств. А идеалистическая теория Платона заключалась в том, что душа идеальна и не имеет ничего общего с материей. Познание мира – это воспоминания души из идеального мира, где он был до того, как попал в тело человека. Также очень долгое время люди считали, что душа может оказывать влияние на тело, но не наоборот.

На втором этапе развития психологии рассматриваются предпосылки научного понимания сознания. Декарт считал, животные не обладали душой, а их поведение – это рефлекс на внешние воздействия. Душа и тело действуют по разным законам. И у каждого из них свои функции. Если тело действует по законам механики, то душа имеет способность чувствовать, помнить и мыслить.

В XVII – XVIII вв. из-за развития естественных наук, психология стала наукой о сознании. Сознание сопоставляли с мыслями человека, его чувствами и желаниями. И тут возникает вопрос, под каким влиянием формируется сознание человека. Предполагали, что все, что существует во внешнем мире влияет на внутреннее, с помощью органов чувств.

Английский философ Дж Локк сравнивал душу с чистой доской, и представлял как пассивную среду. Дж. Локк ввел в психологию понятие ассоциации. Ассоциация – связь между психическими явлениями, где при важности одного из них появляется другая.

Психология стала самостоятельной наукой в 60-х годах 19 века. Большое влияние на развитие психологии, как отдельной науки, оказала физиология.

В начале 20 в. основатель биохевиоризма, американский психолог Д. Уотсон указал, что психология должна отказаться от декарто-локковской концепции и должна устремить своё внимание на то, что доступно наблюдению (то есть поведению человека).

В середине 20 в. психология стала прикладной областью знаний и начала рассматривать интересы практической деятельности человека и общества.

Таким образом, историю развития психологии можно разделить на 4 основных этапа:

› 1 этап – донаучный этап (VII-VI вв. до н.э). На данном этапе психология рассматривается, как наука о душе.

› 2 этап – научный период (VII-VI вв. до н.э). Психология рассматривается как наука о сознании.

› 3 этап – экспериментальный этап (XX в.). **Здесь** психологию рассматривают как науку о поведении.

› 4 этап – данный этап рассматривает психологию как науку, изучающую закономерности психики и их проявления.

Целью психологии, как науки, является изучение различных фактов и механизмов в психической/ психологической жизни человека. Помимо этого, психология помогает донести и описать, как эти факты и законы стали доступны для человеческого ума.

Можно выделить основные задачи и цели истории психологии:

1)История психологии необходима для развития знаний в области психологии;

2)История психологии также важна для раскрытия взаимосвязи психологии с другими науками/ дисциплинами, которые также влияют на её развитие;

3)История психологии нужна для получения знаний и том, как появилась и развивалась психология.

Основателем психологии в Казахстане является К.Б. Жарикбаев.

К.Б. Жарикбаев – выдающийся психолог, который занимался историей казахской психологии. История развития и становления психологической науки в Казахстане была разделена на три периода.

1й период – (15-20 вв.) – это период казахской психологии до установления советской власти.

2й период – (1920-1990 гг.) – этот период называют марксистской советской психологией.

3й период – (1991-2006гг.) – новый этап развития психологии в суверенном, независимом Казахстане.

В 2003 году К.Б. Жарикбаев защитил свою диссертацию «Развитие и становление казахстанской психологии». В его трудах также анализируются многовековые представления о казахском народе. Основные его работы: "Краткий библиографический указатель психологии" (1917 г. – 1967 г.), «Развитие психологической мысли в Казахстане», «Жизнь и здоровье», «Этикет и самопознание » и др.

Сегодня Казахстан также активно развивает научные исследования и психологическая практика. 7 ноября 2022 г. было проведено интервью с магистром психологии и педагогики Ксенией Марченко, которая познакомила сообщество со своим практическим опытом: за время пандемии она провела более 500 бесплатных тренингов делового общения и стрессоустойчивости в Казахстане и странах СНГ. В программе «Диалог» на сайте 24.kz она ответила на вопросы: «В какой профессиональной психологической помощи в настоящее время нуждаются казахстанцы? С какими обращениями чаще всего приходят люди к психологам? и т.д.». Самым актуальным запросом сейчас является вопрос: «Как бороться со страхом и стрессом?»

Стресс фактически является реакцией, возникающей когда человек чувствует давление или угрозу. Обычно стресс происходит, когда человек оказывается в ситуации, которую он не в силах контролировать. В статье «Как справиться со страхом?» автор указывает на актуальный и востребованный способ – встретиться со страхом лицом к лицу. Пользоваться этим советом также нужно с умом. И если это какая-либо сложная ситуация, то лучше всего работать со специалистом и обратиться к психологу.

Заключение. В статье рассмотрены этапы развития психологии и вопросы востребованности психологической практики в современную эпоху. Психология важна в жизни каждого человека. Психология помогает человеку разобраться проблемы в самых разных сферах его жизни. Ситуация влияет на поведение и восприятие каждого человека по-разному, что зависит от разных обстоятельств.

Именно, психология помогает рассмотреть ситуацию с разных сторон, и понять людям друг друга правильно.

Литература

1. Крысько В.Г. Психология. Курс лекций.- ИНФРА-М, 2020. – стр. 17.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии.-Издательский центр «Академия», 2004 – стр. 20.
3. <https://akademik.expert/subjects/psikhologija/samples/istorija-psikhologii-kak-nauka-osnovnye-ehrapy-ee-razvitija/>
4. Столярская Е.В., История психологии. Учебно-методический комплекс для студентов.- Минск, 2011 – стр. 56.
5. Бороздина Г.В., Психология и этика делового общения.- учебник: М: Юрайт, 2019 – стр. 453.
6. Бороздина Г.В., Психология делового общения.- учебник: ИНФРА-М, 2020 – стр. 320.
7. <https://24.kz/ru/tv-projects/dialog/item/567332-magistr-pedagogiki-i-psikhologii-kseniya-marchenko-dajte-proizojti-tomu-cto-zadumano-ne-vami-no-dlya-vas-dialog>
8. <https://4brain.ru/blog/kratkaja-istorija-psihologii-ot-antichnosti-do-nashih-dnej/>
9. https://psy.su/persons/100_psihologov_rossii/psy/147806/
10. <https://melimde.com/bibliograficheskij-ukazatele-po-psihologii--1917-1967--razviti.html>
11. <https://articlekz.com/article/28106>
12. <https://works.doklad.ru/view/tDj4bQxi5bM.html>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Молдасан Қ. Ш., Мергенова Р. М.

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Ежелгі заманнан бері әлеуметтік қажеттіліктердің арқасында адам адамдардың жеке психикалық ерекшеліктерін ажыратып, ескеруге мәжбүр болды. Сол кездің өзінде адамдар өздерінің мінез-құлқын басқаратын қандай да бір рухани принциптің бар екендігі туралы ойлана бастады. Адамның мінез-құлқын түсіндіруге тырысқан алғашқы теориялар бұл үшін сыртқы факторларды, мысалы, денеден өмір сүретін және өлгеннен кейін оны тастап кететін "көлеңке" немесе адамдардың барлық әрекеттеріне жауапты деп саналатын құдайларды тартты. Кейінірек грек философтары, әсіресе Аристотель, жанның бар екендігі туралы идеяны алға тартты. Олар жан денемен біртұтас және ойлар мен сезімдерді басқарады деп сенді, ал олар өз кезегінде өмір тәжірибесіне сүйенеді. Аристотель "жан туралы" трактатында психологияның негізін білімнің тәуелсіз саласы ретінде қалады. Осылайша психология бастапқыда жан туралы ғылым ретінде әрекет етті.

Аннотация

С древних времен, благодаря социальным потребностям, человеку приходилось различать и учитывать индивидуальные психические особенности людей. Уже тогда люди начали задумываться о существовании какого-то духовного принципа, который управлял их поведением. Первые теории, которые пытались объяснить человеческое поведение, привлекли для этого внешние факторы, такие как "тень", которая живет в теле и покидает его после смерти, или божества, которые считаются ответственными за все действия людей. Позже греческие философы, особенно Аристотель, выдвинули идею существования души. Они считали, что душа едина с телом и контролирует мысли и чувства, которые, в свою очередь, опираются на жизненный опыт. В трактате "О душе" Аристотель заложил основы психологии как самостоятельной области познания. Таким образом, психология изначально действовала как наука о душе.

Annotation

Since ancient times, due to social needs, a person has had to distinguish and take into account the individual mental characteristics of people. Even then, people began to think about the existence of some spiritual principle that governed their behavior. The first theories that tried to explain human behavior attracted external factors for this, such as the "shadow" that lives in the body and leaves it after death or deities who are considered responsible for all human actions. Later, Greek philosophers, especially Aristotle, put forward the idea of the existence of the soul. They believed that the soul is one with the body and controls thoughts and feelings, which, in turn, are based on life experience. In the treatise "On the Soul," Aristotle laid the foundations of psychology as an independent field of knowledge. Thus, psychology initially acted as a science of the soul.

Ғылыми білімде психологиялық идеяның қалыптасуы әрдайым дүниетанымның басым тұжырымдамасын дамыту процесінде жүрді. Жан идеясы Сократ, Платон, Аристотельдің философиялық жүйелеріндегі орталық нүктелердің бірі ретінде әрекет етеді. Кейінгі барлық ғасырларда философияның дамуы психологияның қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Алайда, философиядағы жаратылыстану білімі саласындағы, ең алдымен медицинадағы психологиялық білім кешенінің дамуымен бірге адам ағзасы, оның анатомиясы, физиологиясы және биохимиясы туралы ақпарат жинақталды. Сонымен бірге жан туралы философиялық, психологиялық білімнің және адам туралы жаратылыстану білімінің қарама-қайшылығы барған сайын анықталды. Философиялық психология да, адам ағзасы туралы ғылым да бұл қайшылықты қалай жоюға болады деген сұраққа жауап бере алмады. Адам психикасы, мінезі, темпераменті туралы білімді дамыту процесі ғасырлар бойы жалғасып келеді және бұл процестің өзі де, нәтижесі де маңызды – ғылым психологиясы.

Посткеңестік кезеңдегі Қазақстандағы психологиялық ғылымның жай-күйін оның дамуындағы елеулі өрлеу кезеңі ретінде бағалауға болады. Қазір ол үнемі жаңа ғылыми мәліметтермен байытылып, оның тұжырымдамалық аппараттары мен зерттеу әдістері жетілдірілуде. Қазіргі уақытта біздің республикада адамдардың психологиясының әртүрлі өзекті мәселелерін қарқынды дамытуға деген

қызығушылығы мен қажеттілігі күрт өсті. Ғылыми зерттеулер деңгейі артты, психологиялық білімді насихаттау кеңейтілді, бірқатар ғылыми-теориялық конференциялар өткізілді, монографиялар шығарылды, оқулықтар мен оқу құралдары, үлгілік бағдарламалар, әдістемелік әзірлемелер, библиографиялық көрсеткіштер, терминологиялық сөздіктер шығарылды.

Қазақстанның қазіргі заманғы психологиялық ғылымының перспективадағы міндеттерінің бірі осы үлкен аймақтың этнопсихологиялық, демографиялық, экологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, осы білім саласының теориялық-әдіснамалық негіздерін әзірлеу болып табылады, өйткені басқа әдіснамаға негізделген батысты психологиялық зерттеу әдістемесін көшіру жағымсыз нәтижелерге әкелуі мүмкін. Біздің ойымызша, психология саласындағы басым бағыттар этникалық тұлғаны қалыптастыру және дамыту жолдарын зерделеу, ол дүниеге келген сәттен бастап терең кәрілікке дейінгі психикалық даму заңдылықтарын белгілеу, оның жоғары рухани-адамгершілік саласын тәрбиелеу, қазақстандық патриотизм сезімдерін қалыптастыру тетіктері болуы тиіс [1].

Психологияның білім берудің әртүрлі буындары жүйесінде қандай рөл атқаратыны ерекше дәлелдерді қажет етпейді. Оқу-тәрбие жұмысының, білім берудің бүкіл жүйесі психологиялық қамтамасыз етусіз мүмкін емес.

Қазақстанда психологиялық ғылымды дамытудың қазіргі кезеңі практикалық психологияны аса маңызды ғылыми-практикалық бағыттың бірі ретінде өзектендірумен сипатталады. Бұған қоғамның әртүрлі құрылымдары мен жекелеген азаматтардың психологтардың, психотерапевттердің практикалық көмегіне, психологиялық кеңестер мен қолдау алуға, психологиялық білім саласындағы психологиялық құзыреттілік пен хабардарлықты арттыруға, сәйкесінше психологиялық мәдениетті қалыптастыруға деген қажеттілігінің артуы ықпал етеді.

Адамның экономикалық тұрақсыздық кезеңінде, тарихи анықталған өзгерістердің өтпелі кезеңдерінде бастан кешіретін әлеуметтік-психологиялық шиеленіс оны жоғарыда аталған психологиялық қажеттіліктерді жүзеге асырудың әртүрлі көздерін іздеуге итермелейді. Біздің қоғам адамдарының психологияға нақты практикалық көмек көрсетуге шақырылған және қабілетті ғылым ретінде көзқарасының өзгеруімен, сондай-ақ психологиялық мәселелер бойынша жалпыға қол жетімді әдебиеттер санының артуымен және бұқаралық ақпарат құралдарының әмбебап "психологизациясымен" психология өзекті, маңызды және сұранысқа ие салаға айналууда. Осыған байланысты, бүгінгі таңда қазақстандық зерттеу ғылымы үшін практикалық психологиялық көмек көрсетуге бағдарланған консультациялық қызметтерді дамыту мәселесі ерекше өзекті болып отыр деп сеніммен айтуға болады [2].

Жаңа мыңжылдықтың басынан бастап қазақстандық психологтардың (С.М.Жақыпова, Н.К. Сатыбалдина және т. б.) жарияланымдарында отандық ғылымда практикалық психологияны дамыту қажеттілігі туралы ой жиі көрініс табады. Консультациялық психологиялық қызметтердің ғылыми-практикалық және әдістемелік базасын әзірлеу практикалық психологияның өзекті және басым бағыттарының біріне айналууда. Сонымен қатар, практикалық психология психологиялық ғылымның жаңа саласы ретінде "психологиялық көмекке мұқтаж адамдармен жұмыс істеудің психотехникалық және психотерапиялық технологияларын әзірлеп қана қоймай, республикада ғылыми теориялық-әдіснамалық базаны қалыптастыру үшін осы салада жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізуі керек.

Соңғы уақытқа дейін мектептің психологиялық қызметінде, сондай-ақ психикалық денсаулық орталықтары, емханалар, есірткі диспансерлері сияқты арнайы медициналық мекемелерде практикалық психологияны дамытуға ерекше назар аударылды. Теориялық және практикалық зерттеулердің назарынан тыс бизнес-құрылымдардағы, әскери бөлімдердегі, колониялардағы психологиялық қызметтердің проблемалары, сондай-ақ босатылған адамдарды оңалту және қайта бейімдеу, мүгедектерге психологиялық көмек және т. б.

Бүкіл посткеңестік кеңістікте дағдарыс орталықтары желісінің, әртүрлі халықаралық қорлардың қолдауымен құрылған және дамып келе жатқан "сенім телефоны" қызметтерінің пайда болуы халықтың қаржылық және әлеуметтік қорғалмаған топтары үшін психологиялық қызметтердің жетіспеушілігін ішінара өтеді. Дағдарыс орталықтарының психологиялық қызметтерінің жұмысы аясында практикалық психологияның дамуы, біздің ойымызша, өздігінен, интуитивті түрде жүрді. Психологиялық көмектің тиімділігі психологтардың практикалық психология саласындағы заманауи ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдалануына емес, психологтың жеке басына, оның психологияның қазіргі жетістіктеріне деген көзқарасына, көмек көрсетуге кәсіби және жеке дайындық деңгейіне байланысты болды [3].

Сонымен қатар, 90-жылдардың ортасынан бастап Қазақстанда дағдарыс орталықтарының психологиялық қызметі бірте-бірте жүгінген клиенттердің дағдарыс жағдайларының проблемалары

туралы, психологтың, психотерапевттің клиентпен қарым-қатынасының ерекшеліктері туралы, психологиялық көмек тәжірибесіндегі тұжырымдамалық тәсілдер мен жекелеген әдістердің тиімділігі мен тиімсіздігі туралы көптеген құнды эмпирикалық мәліметтерді жинақтағанын атап өткен жөн. Нәтижесінде, қазіргі уақытта психологиялық көмектің жинақталған тәжірибесін талдау және жалпылау, теориялық негіздерді анықтау және консультациялық психологиялық қызметтің технологиялық базасын нақтылау қажеттілігі өткір болды.

Психологияны практикаға кеңінен енгізу дәстүрлі түрде психологиялық әсер ету әдістері ретінде белгіленген оның салаларының дамуына әкеледі. Олардың ішінде психологиялық көмектің консультациялық қызметінде психологиялық кеңес беру және психотерапия басым болып қала береді [4].

орытындылай келе, психологияның адам өміріндегі рөлі шынымен маңызды деп айтуға болады. Басқа ғылымдармен барлық байланыстарында психология өз пәнін, теориялық принциптерін және осы пәнді зерттеу әдістерін сақтайтынын нақты түсіну және есте сақтау қажет. Психологияда білімнің ерекше саласы ретінде бірқатар арнайы салалар біріктіріледі, олардың арасындағы байланыстар әрдайым біркелкі бола бермейді. Бірақ олардың кейде "үйлесімсіздігіне" қарамастан, олардың барлығы бірдей білім саласына жатады. Психологиялық пәндердің бүкіл жүйесін зерттеудің негізгі объектісі-адам, оның психикалық процестері, күйлері мен қасиеттері. Психологтардың жаңа буыны психологиялық ғылым мен практиканың қазіргі әлемдік деңгейіне жауап беріп қана қоймай, қазақстандық психологияның өзіндік тұжырымдамасын жасайды деген үміт бар. Мұндай тұжырымдаманың қажеттілігі Қазақстан халқының ерекшеліктерімен, оның этнопсихологиялық сипаттамаларымен айқындалады, соның арқасында біздің еліміз, бүгінде барлығы бірегей қазақстандық "ноу-хау" ретінде танылатын ұлтаралық келісім мен қоғамдық тұрақтылыққа қол жеткізді.

Әдебиеттер

1. Сатыбалдина Н.К. Тенденции современной психологической науки. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – Алматы. – 2000.- С.33-39.
2. Донцов А.И., Жуков Ю.М., Петровская Л.А. Практическая социальная психология как область профессиональной деятельности //Введение в практическую социальную психологию. – 1999.- С.7-21.
3. Жарикбаев К.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане (со второй половины XIX в. до наших дней). – Алма-Ата: Қазақстан, 2000.
4. <http://psysologia-in-life.blogspot.com>

ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

*Қалмаханбет Г.М., Амангелді Г.М., Манабаева С.С., Усипбекова А.С.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада ұлттық рухани құндылықтар оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады. Ж. Пиаженің теориясы негізінде қазақ ағартушыларының ұлттық бірегейлікті сақтаудағы жастарды тәрбиелеудегі ұлттық психологияның рөлі туралы көзқарастары талданды.

Аннотация

В данной статье рассматриваются национальные духовные ценности как средство формирования мировоззрения учащихся. На основе теории Ж. Пиаже проанализированы взгляды казахских просветителей на роль национальной психологии в воспитании молодежи в сохранении национальной идентичности.

Annotation

This article discusses national spiritual values as a means of forming the worldview of students. Based on the theory of J. Piaget analyzed the views of Kazakh educators on the role of national psychology in educating young people in preserving national identity.

Ұлттық таным мен өзін-өзі танудың нәтижесі – ұлттық өзін-өзі анықтау және бірегейлік болып табылады. Бірегейлік, сәйкестілік – даму барысында пайда болады және тұтас құрылымға тиістілігін сезімін белгілейді. Адамның саналы түсінуі – бұл құрылымның бөлігін құрайды және онда белгілі бір ережеге ие болады. Бірегейлік – адамға өзінің әлеуметтік сатыны табуға және негізгі қажеттіліктерін іске асыруға көмектеседі, ол ең жаман қайғыдан – жалғыздық пен күдіктен құтылуға мүмкіндік береді.

Ұлттық бірегейлік – индивидке туылғаннан, өзі тап келген мәдени қоршауынан, «Ана» тілінде сөйлей алуынан «беріледі», өз кезегінде мінез-құлықтың жалпы қабылданған стандартын және өзін-өзі танытуын «көрсетеді». Балада ұлттық (этникалық) топқа тиістілігін жете түсінудің дамуының алғашқы тұжырымдамасын Ж.Пиаже ұсынды. Ол бір үдерістің екі жағын – балада «Отан» ұғымын және «басқа ел» және «шетел» үлгісін қалыптастыруды талдады. Ұлттық бірегейліктің дамуын «Отан» ұғымымен байланысты когнитивті үлгіде құру ретінде қарастырады, ал ұлттық сезім Ж.Пиаженің пікірінше ұлттық құбылыстар туралы білімге жауап болып табылады.

Ж.Пиаже [1] ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы үш кезеңді бөліп көрсетеді:

- 6-7 жастағы бала өз этникалық тиістілігі бойынша (фрагментарлық және жүйесіз білімді) алғашқы білімді игереді. Осы кезеңде бала үшін ел мен ұлттық топ емес, отбасы мен тікелей әлеуметтік қоршауы өте маңызды болып табылады;

- 8-9 жастағы бала өзін этникалық тобына анық ұқсастырады, бірегейліктің негізін – ата-ананың ұлтын, мекен-жайын, ана тілін алға қояды, әрі этникалық сезімі оянады;

- кіші жасөспірімдік жаста (10-11 жас) ұлттық бірегейлік толық көлемде қалыптасады, әртүрлі халықтың ерекшеліктері ретінде тарихтың бірегейлігін, дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің өзгешелігін көрсетеді.

Өзінің ұлтын және этникалық бірегейлігін жағымды қабылдау тұлғаның ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Жағымсыз қабылдауда маргиналды бірегейліктің, өзгерген бірегейлік немесе этникалық бірегейліктің жоқтығы (өзінің тиістілігін төменгі деңгейде түсіну) қалыптасуы мүмкін.

Ж.Пиаженің теориясымен келісе отырып, біз қазақ ағартушыларының жастарды ұлттық бірегейлікті сақтауға тәрбиелеуде ұлттық психологияның рөлі жайлы көзқарастарын талдап, қарастыруды жөн көрдік. Айталық, ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде педагогика, психология саласында ұлттық бірегейлік туралы өздерінің соны да сындарлы пікірлерімен көрінген қазақ ғұламаларының ішінде М.Ж.Көпеев ерекше орын алады.

Дін оқуынан мейлінше сусындап, кейіннен белгілі фольклоршы-публицист атанған шежіреші ақын М.Ж.Көпеев Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде-ақ әр түрлі тақырыпта бірнеше кітап жазып

шығарған. Бұларда тәлім-тәрбие, педагогика, психология мәселелері, атап айтқанда, сезім мүшелері, ми мен жүрек, қиял, ойлау, бала мен үлкендердің қарым-қатынасы, әйелдерге білім беру және т.б. қатысты ой-пікірлер көптеп кездеседі.

Мәселен, «Аспан, жер және адам жаратылысы туралы» еңбегінде былай дейді: «Дене – бір қараңғы үй. Жан – сол үйдегі жарық қылып тұрған бір сәуле, Әркімнің жаны бір қалыпта, бір түрде болмайды. Сондай болғаны үшін айтылады: «Арық пен семіздің басы бір ме, жақсы мен жаманның жаны бір ме?» – дейді... Алайда, жан бар, дене бар. Екеуі бірінен-бірі жасырын емес, бірақ «Жан» деген нәрсені ешкім көрген емес. Адамның денесі өзіне де, басқаға да көріністе тұр. Жанның өзі көрінбейді, бірақ белгісі көрінеді, жанның барлығы сонан танылады. Барлық белгісі – адамда бір нәрсені ойына салып ойлау бар, сезу бар. Ойланып сезген нәрсесін орындап, орнына келтіру бар. Жылынады, тынығады, бір нәрсені жақсы көреді, бір нәрсені жек көреді. Міне, осындайлар – жанның барлық белгісі... Денедегі жанға серік болуға жарайтұғын нәрсе – қан» [2].

М.Ж.Көпеев айналадағы дүниені танып-білу үшін көз бен құлақтың зор маңыз алатынына тоқталады. Көз мимен жалғасып жатады. Ол миға сыртқы дүниедегі әр түрлі нәрселерден ақпарат ақелуші дәнекер рөлін атқарады.

Танымның бірінші түрі – адамның бір көрген нәрсесін қайта жаңғырту қабілеті.

Танымның екінші түрі – бұл сырттан келген нәрсенің бәрін жазып отыратын хатшы іспеттес аппарат.

Танымның үшінші түрі – аппараттың дұрыс-бұрыстығын тексеріп, бақылаушы мидың әрекеті.

Танымның төртінші түрі – кісінің көрген-білгеніне қоса көрмегенін де тануға жәрдем беретін ішкі танымның, яғни қиялдың мазмұнымен үйлесіп келеді. Қиял неғұрлым ұшқыр да, аумақты болса – таным соғұрлым тереңдей түспек. Қиялда елестетудің де мәні зор [3].

Адам танымды бес бастаудан нәр алатын асау өзен іспеттес. Оның бірі – көру, екіншісі – есту, үшіншісі – түйсіну, төртіншісі – иіс сезу, бесіншісі – дәм... Сезім органдарына тек тап-таза бейнелер ғана келіп түспейді, сонымен бірге бұған ескі-құсқысы аралас, тіпті лас нәрселер де келеді. Ойлау – оларды сұрыптай отыра жарамдыларын ғана қабылдап, жарамсызын шығарып тастайды. Тіл – ой маржаны, ойсыз – тіл жоқ. Арман – сөздің қаймағы, нәр-тұзы. Қиял – өмірдің гүлі, әдеміліктің мәйегі. Қиялсыз адам – дәрменсіз. Қиял мен арман үміт пен тілек ақылды дамытып, дүниетанымды кеңейтіп, ойды тебіреніп толқытады. Осындай қиял ғана мінез-құлықты түзетіп, кісіні адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелейді... Егер біреу бақытсыздыққа душар болса, екіншісі оған көңіл айтып, қайғысын бөліседі. Ал қуаныш пен шаттыққа кенелген кісі дәл қайғыға ортақтасқандай болмайды. Өзгенің қайғы-қасіретіне шын мәнісінде ортақтаса білу үшін тәрбие барысында біртіндеп қалыптасқан адамгершілік қажет... Ғұлама ақын ерік-жігер туралы айта келіп, еркі күшті адам алға қойған мақсаты жолында ештеңеден қайтпай, талабынан бас тартпай, үміт үзбей, ұсақ-түйекпен айналыспай, жоқшылыққа мойымай әрекет етеді.

Ғұмар Қарашев – қазақтың рухани мұрасының дамуына елеулі үлес қосқан, психология ғылымдары саласында сындарлы ой-пікір айтқан ғұлама тәлімгер ақын, кезінде ишан, ахун, қазы атанғанымен, өмірінің соңғы жылдарында ол ағартушылық жолға түседі. Оның демократиялық көзқарасының қалыптасуына 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс буржуазиялық төңкерісінің, сондай-ақ орыс, қазақ ағартушы-демократтарының, идеялары елеулі әсер етеді.

Ол – адамның мінез-құлқын қалыптастыруда еңбектің маңызына ерекше мән береді, кімде-кім өзінің мінезі және істейтін жұмысы туралы ылғи да ойланбай тұра алмайды, адал іс-әрекет үстінде өсіп-жетіледі, мінез-құлқын дұрыс қалыптастыру үшін жалаң ой мен жел сөзден аулақ болып, бала тәрбиелеу ісіне ерекше көңіл аудара қарап, ақтара тексеріп отыру қажет, «Ата-ана бала мінезін жақсы жолға салуда, кей нәрсенің себебін түсіндіріп, ерте бастан мынау жақсы, мынаны істеуге болмайды деп үйретуі тиіс» дейді. Баланың ақылы бірте-бірте өспекші, міне осы мезгілде оған жолбасшылық ету тәрбиенің басты бір шарты. Үйретудің, жол көрсетудің қай орында тұрғандығы осыдан көрінсе керек. Балаға ұрсу, жекіру жолымен үгіттеудің пайда бермейтіндігін айта келіп: «Бала өзіне жаза күтіп тұрған кезінде, із болмаса жаза тартып болысымен үгіттеуден сақтану керек. Мұндай кезде берілген үгіттің тудыратын әсері жақсы сөзден жиренуден басқа ештеңе емес!» – деп мәселенің психологиялық астарына үңіледі [4].

Ғ.Қарашев – баланың үйдегі тәлім-тәрбиесіне де ерекше мән береді. Тәлім-тәрбие ісі, әулеттің ортақ мүддесі екендігін айтады. Сондай-ақ, іскерлігі мол адамдардың да өнеге үлгісінің үлкен маңызы бар. «Бір адам өзінің жағымсыз мінез-құлқын түзететін болса, – дейді ол – мұның әсері тіпті отбасынан да асып, туысқан ұрпақтарына, онан да кеңейіп отандастарына да жұғады».

Х.Досмұхамедовтың психология ғылымдарына қатысты басқа да әр түрлі ой-толғаныстары толып жатқанын жоғарыда айттық. Бұлардың бәрін ғылыми талдауға алу – арнаулы зерттеуді қажет етеді. Өзінің құнды психологиялық көзқарастарымен артына мол мұра қалдырған М.Дулатов қалдырған рухани мұрасында кешегі көшпелі қазақ елінің әдет-ғұрпы, дәстүр-салты, жол жоралғысы, тәлім-тәрбиесі мен үлгі-өнегесі, өзіне тән этикалық, эстетикалық ұнам-талғамдары ұлттық колоритке толы сан алуан нақты деректермен безендіріле баяндалған. Осы тұрғыдан «Оян, қазақ» атты туындысының орны бөлек [5].

Н.Құлжанова баланы жас кезінде көбінде табиғат аясында бағып-қағудың тиімділігін айтады: «Жаратылыстың, – деп жазды ол, өз дүниесінде, даланың кеңшілігінде шалпылдап суына түсіп, жүгіріп, құспен бірге сайрап, көбелек қуып, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқамен бірге көкорай шалғын, тоғай арасында сайраңдап жүріп, көңілі де, жан-тәні де бірдей тегіс өсіп, өркендемек». Ол осы пікірін әрмен қарай жалғастыра келіп: «Әрбір құлықты, жақсы адам мінезінің түпкі негізінде болатын еңбек ету, көңіл және дене мүшелерінің машықтары бала әдетіне төңіректің бәріне еліктегіш, талшы-бықтай икемді, нәзік, жас кезінде кіріп, сіңіп қалады», – дейді автор.

Ойын – баласының мектеп жасына дейінгі бүкіл тыныс-тіршілігі, оның, мектепте алар тәлімінің әзірлік сатысы болып табылатындықтан осы кезеңдегі тәлім-тәрбиеге ерекше мұқият қараудың маңыздылығына тоқталады.

XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың аса талантты демократ ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың психологиялық пікірлерінің негізгі желісі Қазан төңкерісі алдыдағы дала өміріндегі дүрбелеңмен сабақтасып отыратындығы белгілі. Сондықтан да оның пәлсапасынан қоғамдағы өзгеріс, жаңа заманның лебі жақсы байқалады. *Мәселен, оның таным жайлы пікірінің негізгі түйіні:* бізді қоршап тұрған сыртқы дүниенің ұшы-қиыры жоқ, ол сансыз атомдардан тұрады, бұлардың бірі тозып, өшіп жатса, екіншілері жаңадан пайда болып жатады, адамның жан дүниесі де атомдардан тұрады, жан тәннің өзіндік заңдылықтарына орай көрініп атырады деуі – ғылыми тұжырымның жақсы айғағы [5].

Дүние, табиғат, тіршілік жөнінде осындай ғылыми-жаратылыстық пікір айтқан ойшыл ақын айнала да болып жатқан дүбірлі өзгерістер мен оқиғалардың шығу себебін, олардың түпкі негізінің неде жатқандығын, қозғаушы күштері кімдер екенін ажырата алмай, бұлардың басты себебін адамның ақылы мен ой-санасынан іздейді.

С.Торайғыров адамның ең жоғарғы сезімдерінің (эстетикалық, адамгершілік және т.б.) табиғатына ерекше көңіл беледі, бұлардың қалай пайда болып, қалыптасып отыратындығын сөз етеді: *Мәселен, оның айтуынша «жақсы ән мен тәтті күй», яғни жақсы музыкалық әуен адам құлағының құрышын қандырып қана қоймай, оның сұлулық, әсемдік сезімдерінің қалыптасуына да ерекше әсер етеді. «Халықтың арғы-бергісін қозғап, – деп жазды ол «Өлең һәм айтушылар» деген мақаласында, – естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі даусымен құйқылжытып тұрғанда қандай тас бауыр болса да жібімеген еркіне қоймайды.*

Әдебиеттер

1. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – Питер, 2004
2. Мәшһүр Жүсіп *Көпеев* /Құрастырушылар: С.Е. Нұрмұратов., Б.М. Сатершинов, А.Д.Шағырбаев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
3. *Қарашев Ғұмар*. //Дұрыстық жолы. – 1999. – №1. 75.
4. Денсаулығыңды сақтай біл. *Досмұхамедұлы Х.* – А.: Балауса, 1993. – 16с.
5. Торайғыров С. *Шығармалары: Толық шығармалар жинағы.* – Алматы, 1933.

ЗАЧИНАТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Қасен Г.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасында психологияның қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ірі маман – Кубигул Бозайұлы Жарықбаевтың еңбегі қарастырылады. Сондай-ақ оның ғылымның дамуына қосқан үлесіне, еңбектеріне талдау жасалынады.

Қ. Б. Жарықбаевтың еңбектерінде көшпелі халықтардан ерекше айырмашылықтары ежелгі кезеңінен бастап Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің қазіргі кезеңіне дейінгі психологиялық идеялардың дамуының бір жарым мыңжылдық тарихы байқалатынына баса назар аударылады.

Оның фундамталдық еңбегінің ерекшелігі – 10 томдық "таңдалған шығармалар жинағы" – бұл психология тарихын мәдени және кәсіби шекаралардан тыс біртұтас ғылыми ойдың қозғалысы ретінде, Орталық Азия елдерінде әртүрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген және асыл идея ретінде қызмет еткен көптеген ғалымдардың, ойшылдардың бірлескен жаулап алуы ретінде көрсетуге деген ұмтылыс. – адамды тану.

Түйінді сөздер: тарихи-психологиялық дәстүр, этнопсихология, қазақстандық психологияның патриоты, психологиялық таным, ұлттық психология, мұра.

Аннотация

В статье рассматриваются заслуги выдающейся личности, крупнейшего специалиста, внесшего вклад в становление и развитие психологии в Республике Казахстан – Кубигул Бозаевича Жарикбаева. Приводится анализ его вклада в развитие науки, его трудов. Делается акцент на том, что в трудах К. Б. Жарикбаева прослеживается полтора тысячелетняя история развития психологических идей, начиная с периода кочевого народа, имеющего своеобразные отличия от оседлых народов, до современного периода Независимости Республики Казахстан.

Отмечается, что особенностью фундаментального его труда – 10-томного «Собрания избранных сочинений» является стремление показать историю психологии как движение единой научной мысли вне культурных и профессиональных границ, как совместное завоевание многих ученых, мыслителей, живших в разные исторические периоды в странах Центральной Азии и служивших благородной идее – познать человека.

Ключевые слова: историко-психологическая традиция, этнопсихология, патриот казахстанской психологии, психологическое познание, национальная психология, наследие.

Annotation

The article examines the merits of an outstanding personality, the largest specialist who contributed to the formation and development of psychology in the Republic of Kazakhstan – Kubigul Bozaevich Zharikbayev. The analysis of his contribution to the development of science and his works is also given. The emphasis is placed on the fact that K. B. Zharikbayev's works trace the one and a half thousand-year history of the development of psychological ideas, starting from the period of the nomadic people, which has peculiar differences from the settled peoples, to the modern period of independence of the Republic of Kazakhstan.

It is noted that the peculiarity of his fundamental work – the 10-volume "Collection of Selected Works" is the desire to show the history of psychology as a movement of unified scientific thought beyond cultural and professional boundaries, as a joint conquest of many scientists, thinkers who lived in different historical periods in the countries of Central Asia and served a noble idea – to know a person.

Key words: historical and psychological tradition, ethnopsychology, patriot of Kazakh psychology, psychological cognition, national psychology, heritage.

Кубигул Бозаевич Жарикбаев – доктор педагогических и психологических наук, профессор, Заслуженный деятель науки и техники Республики Казахстан, профессор кафедры общей и прикладной психологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, директоро организованного им Центра этнопедагогики и этнопсихологии имени академика Тулегена Тажибаева, крупнейший специалист, внесший вклад в развитие психологической науки Казахстана, стран СНГ и тюркоязычных стран.

Научные труды К.Б. Жарикбаева в разные годы отмечались различными правительственными наградами. В 1998 г. за заслуги перед республикой ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки и техники Казахстана». Авторитетный специалист по истории психологии и педагогики в Казахстане за научные заслуги был удостоен звания Почетного члена Национальной академии наук Казахстана.

Год назад – 28 октября 2021 г. на 95-м году жизни известный ученый, патриот казахской психологической науки, крупнейший историк и просто очень внимательный и ответственный человек, коллега, заботливый отец. покинул нас, будучи в здравом уме, переполненный идеями модернизации психологической мысли в стране, оставив незабываемый след в науке и, в целом, в истории независимого Казахстана.

Основные научные интересы К.Б. Жарикбаева были сосредоточены вокруг разработки проблем истории казахской психологии и этнопсихологии. Так, в своих многочисленных изысканиях автор приходит к выводу, что история психологической мысли в Казахстане, уходящая своими корнями в глубокую древность (древнетюркские письменные памятники, наследие аль-Фараби, казахских мыслителей-жырау и др.), во многом была подготовлена богатой психолого-педагогической традицией древних тюрков.

Будучи профессором кафедры общей и прикладной психологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, всю свою долгую насыщенную жизнь К.Б. Жарикбаев посвятил Alma Mater. Неслучайно, свыше 100 работ Кубигул Бозаевича посвящены фигуре Аристотеля Востока, второго учителя – Абу Насыра аль-Фараби [1]. Большую ценность представляет его «Библиографический указатель аль-Фараби (870– 950)», который является первой попыткой систематизации научного наследия ученого (содержит более 1500 наименований публикаций, изданных на многих языках мира).

К.Б. Жарикбаевым не только изучено наследие великого мыслителя и опубликованы труды психологического и педагогического содержания, но и раскрыт взгляд на психологию в Казахстане в разрезе её прошлых и сегодняшних интегративных тенденций, где панорама культуры нашей республики в контексте современных цивилизационных процессов представлена в соответствии с мировой культурой Востока и Запада. Патриоты казахстанской психологии в лице К.Б. Жарикбаева и его учеников не случайно обратили внимание на исследования социально-философской, художественно-эстетической и этической мысли казахского народа, ценностей и универсалий традиционной культуры казахского этноса. Это способствовало выработке путей возрождения национальной духовной культуры и социально-политического развития современного казахстанского общества, что способствовало выделению этнопсихологии как базовой науки в подготовке специалистов высшего звена.

Высокая компетентность ученого-историка не вызывает сомнения, так как на протяжении всей сознательной жизни он занимался вопросами развития истории психологии, что нашло отражение в 10- томном «Собрании избранных сочинений».

«Собрание избранных сочинений» – Избранные психологические труды в 10-ти томах, изданные под общим названием «Қазақ психология ғылымы» посвящено фундаментальным исследованиям истории становления и развития казахской психологической мысли и науки, начиная с VI по XXI век, которые проводились в течение шестидесяти лет (с конца 50-х годов прошлого столетия до наших дней). В «Собрании избранных сочинений» представлены основные вехи и результаты научного поиска профессора К.Б. Жарикбаева: научные труды, опубликованные в отечественных изданиях за период с 1957 по 2018 год, на казахском и русском языках. Они системно взаимосвязаны и логически, и исторически. В них прослеживается полутора тысячелетняя история развития психологических идей, начиная с периода кочевого народа, имеющего своеобразные отличия от оседлых народов, до современного периода независимости Республики Казахстан.

Если анализировать каждую книгу по отдельности, то видим, что тома содержат законченную мысль, раскрывают заявленную тему. Так, первая книга [2] посвящена истории становления и развития казахской психологической мысли (VI–XX вв.), второй том раскрывает эту же тему на русском языке, но стоит отметить, что это не перевод с казахского, а специально написанный труд [3].

Третий том «Қуғындалған қазақ психологиясы» посвящен анализу психологического наследия почитаемых ученых, активных представителей движения «Алаш» – Халеля Досмухамедова, Жусипбека Аймауытова, Магжана Жумабаева [4].

В четвертом томе представлены «Тексты психологических исследований, изданных в советское время (1917–1991 гг.). – это первое казахстанское издание научных текстов по психологии [5].

Пятый том – это труд для высших учебных заведений по общей психологии [6]. Шестой том под названием «Национальная психология и этика», предназначен для учащихся средних школ.

В седьмом томе «Жалпы және қазақ этнопсихологиясы» – «Общая и казахская этнопсихология» представлено учебное пособие на казахском и русском языках [7].

Особое внимание можно обратить на восьмую книгу, в которую включена работа известного ученого Омирзака Озганбаева «Қазақтың шешендігі мен көсемдігі психологиясы (публицистикалық психология)» – «Психология ораторства и лидерства казахов (публицистическая психология)».

В девятом томе можно увидеть психологическую библиографию научных трудов, изданных на протяжении I века в течение 1917–2017 гг.».

Десятый том – «Казахский толковый словарь психологии» полезен и интересен не только профессионалам, в неё воедино соединены житейские термины по психологии, используемые казахским народом на протяжении веков и научная терминология современной казахстанской психологической мысли [8].

К.Б. Жарикбаев соединяет единство логического и исторического в понимании генезиса развития психологического познания, которое отражает понимание и соотношение внутренних (влияние традиций, динамика структуры науки, взаимосвязи и взаимовлияние разных научных дисциплин, изменение категориально-понятийного аппарата) и внешних социокультурных причин (общественная практика, идеолого-политические влияния, воздействия научно-технического прогресса, особенности духовной и интеллектуальной атмосферы в обществе), что приводит в новому взгляду на ее историю.

Особенностью 10-томного «Собрания избранных сочинений» К.Б. Жарикбаева является стремление показать историю психологии как движение единой научной мысли вне культурных и профессиональных границ, как совместное завоевание многих ученых, мыслителей, живших в разные исторические периоды в странах Центральной Азии и служивших благородной идее – познать человека. В этой связи, К.Б. Жарикбаеву удалось освещение проблем развития психологии в Казахстане в контексте мировой психологии, за что по праву Кубигул Бозаевича можно назвать зачинателем казахской историко-психологической традиции.

Последовательность логики и жизненная позиция К.Б. Жарикбаева прослеживается в продвижении этнопсихологии как самостоятельной науки в Казахстане, он подготовил и опубликовал одно из первых учебных пособий по этнопсихологии, несколько раз дорабатывал и переиздавал его [9]. Им же организован Этнопсихологический центр в КазНУ им. аль-Фараби.

Его многочисленные популяризаторские статьи, опубликованные в газетах и разных журналах привлекали внимание читателей к психологическим вопросам жизни общества, семьи и личности, знакомили с наукой, которая могла ответить на эти вопросы. Своей настойчивостью и пропагандой психологии в прессе и в устных выступлениях в разных аудиториях, в том числе и среди влиятельных людей, при поддержке психологической общественности республики он внес существенный вклад в принятие решения правительства Казахстана об открытии отделения психологии (в 1988) году.

Также Кубигул Бозаевич умел оперативно организовать издание сборников научных статей и учебных пособий по психологии, собирал авторские коллективы и редактировал издания, подтягивал к науке молодых коллег и обучающихся.

Особенно важно, что все фундаментальные работы К.Б. Жарикбаева выполнены на казахском языке, что способствовало выделению предмета исследования в образовательные программы нового поколения, направленные на подготовку специалистов-психологов высшего звена.

Кубигул Бозаевич Жарикбаев одной из важнейших задач психологической науки Казахстана считал разработку теоретико-методологических основ этой отрасли знаний с учетом своеобразных особенностей этого большого региона, так как, по его мнению, перенесение методологии психологического исследования Запада, основанной на иных менталитетах, может привести к нежелательным результатам. В связи с этим, по его мнению, приоритетными направлениями в области психологии должны выступать изучение путей формирования и развития полиэтнической личности, установление общих закономерностей социализации детей различных этнических групп и общностей, изучение их духовно-нравственной сферы, механизмов формирования чувств казахстанского патриотизма.

Сегодня, в годовщину его кончины, мы заново пересмысливаем Личность этого неугомонного человека и ученого, воодушевленного наукой, преданного психологии независимого Казахстана, патриота своей страны. Вместе с памятью о выдающемся современном мыслителе, наступает сожаление-

ние – о быстротечности времени и рутинности нашей жизни, не позволившим вдуматься в идеи ученого и коллеги; о той малой толике общения с ним, не давшей нам соприкоснуться с духовной средой этого прекрасного и великого человека.

Светлая память о Кубигул Бозаевиче Жарыкбаеве навсегда сохранится в наших сердцах!

Литература

1. Жарыкбаев К.Б.: библиографиялық көрсеткіш / құраст. С.Т. Туреханова, Г.Әбдібекова; жауапты ред. З.А. Мансұров; ред. Б.М. Мансурова және т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 101 б.
2. Жарыкбаев Қ.Б. Он томдық тандамалы шығармалар жинағы: Қазақтың психологиялық ой-пікірлерінің қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: «Эверо», 2017. – 308 б.
3. Жарыкбаев К.Б., Ахметова М.К. Казахская психологическая мысль. Основные этапы ее развития: Монография. Том второй. – Алматы, Нур-Принт, 2016-313 с.
4. Жарыкбаев К.Б. Қуғындалған қазақ психологиясы: Х. Досмұхамедұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаұлы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 336 б.
5. Жарыкбаев К.Б. Қазақ психология ғылымы. Он томдық тандамалы шығармалар жинағы / К.Б. Жарыкбаев. – Алматы: Қазақ университеті 2017. – 329 б. Т.4. Кеңестік кезеңдегі қазақтың ғылыми психологиясы (1917-1991).
6. Жарыкбаев К.Б. Он томдық тандамалы шығармалар жинағы: Жалпы психология: Бесінші том/ К.Б. Жарыкбаев. – Алматы: «Эверо», 2017. – 324 б.
7. Жарыкбаев К.Б. Он томдық тандамалы шығармалар жинағы. -Алматы: Қазақ университеті. 2016. – 306 б. Т. 7: Жалпы және қазақ этнопсихологиясы. Общая и казахская этнопсихология.
8. Жарыкбаев К.Б., Ахметова М.К. Психологияның қазақша түсіндірме сөздік / Он томдық тандамалы шығармалар жинағы. – Оныншы том. -Алматы: Нур-Принт, 2016. – 358 б.
9. Жарыкбаев К.Б. и др. Казахская этнопсихология: учебное пособие / К.Б.Жарыкбаев, А.К. Олжаева, М.К. Ахметова. -Алматы: Қазақ университету 2019. -304 с.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ДАМУДАҒЫ ЖҮЙЕЛІ-КОМПОНЕНТТІ ТАЛДАУЛАР

Орынғалиева Ш.О., Мауэнова А.Е.
«Alikhan Bokeikhan University» ББМ
Семей, Қазақстан

Аннотация

Психологиялық құзіреттілік теориясындағы маңызды мәселелердің бірі оның мағыналы құрамдас бөліктерін сипаттау және жүйелеу болып табылады. Құзіреттіліктің бастамашылық (ішкі уәжді, сырттан таңылған емес) сияқты құрамдастары бар; адамға мәселенің бар екендігі немесе шығармашылық идеяның тууы туралы айтатын анық емес саналы өткініші сезімдерді талдау және толық нақтылау тенденциясын қамтитын құндылық құрамдас бөлігі; сапаны жақсарту мақсатында өз бастамасы бойынша жұмысқа кірісуге және оның нәтижелерін бақылауға дайындығы мен дайындығы, адам өзі үшін жаңа салада қандай да бір әрекетке кіріскенде, алаңдаушылықпен күресу қабілетін дамыту, басқа адамдардың қолдауына жүгіну қабілеті мақсатқа жету.

Аннотация

Одной из важнейших проблем теории психологической компетентности является описание и систематизация ее содержательных составляющих. Компетентность имеет такие компоненты, как инициативность (внутренняя мотивация, а не навязывание извне); ценностный компонент, который включает в себя тенденцию анализировать и полностью прояснять нечеткие сознательные мимолетные чувства, которые говорят человеку о существовании проблемы или рождении творческой идеи; готовность и готовность приступить к работе по собственной инициативе и контролировать ее результаты с целью улучшения качества, развивать умение справляться с тревогой, когда человек начинает предпринимать какие-либо действия в новой для себя сфере, умение заручиться поддержкой других людей.

Annotation

One of the most important problems of the theory of psychological competence is the description and systematization of its substantive components. Competence has components such as initiative (internal motivation, not external imposition); a value component that includes a tendency to analyze and fully clarify vague conscious fleeting feelings that tell a person about the existence of a problem or the birth of a creative idea; willingness and willingness to start work on their own initiative and monitor its results in order to improve quality, develop the ability to cope with anxiety when a person begins to take any action in a new area for themselves, the ability to enlist the support of other people.

Психологиялық құзіреттілік кәсіпқойлық контекстінде зерттеледі, оның тұлғаның профессиогенез процесінде «акмеге» көтерілудегі рөлі атап өтіледі, құзіреттілік оның тұлғалық, әлеуметтік және кәсіби жетілуінің көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Кәсіби және психологиялық құзіреттілік саласындағы зерттеулерді ғылыми-теориялық талдау оны «адам – әлем» және неғұрлым нақты деңгейде «адам – кәсіп» қарым-қатынасын ұйымдастыруда белгілі бір мақсатты көздейтін жүйелі білім ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Психологиялық құзіреттіліктің қызмет етуінің мақсаты ретінде кәсіби мәселелерді шешудің психологиялық қолайлы стратегияларын, әдістері мен әдістерін қолдану арқылы қызметтің жоғары өнімділігін қамтамасыз етуді қарастыруға болады.

Психологиялық құзіреттілік өзінің дамыған түрінде кәсіби жағдайдың психологиялық ресурсын пайдалануға мүмкіндік береді; «Мәселенің мәні – іс-әрекеттің психологиялық мәні» сәйкестігін қамтамасыз ету арқылы шығындарды барынша азайту; кәсіби қызметке қызмет көрсететін функционалдық күйлер кешенін оңтайландыру; басқалардың жасырын мүмкіндіктерін іске асыру; өзінің мінез-құлқын, басқалардың мінез-құлқын және жалпы жағдайды басқару мақсатқа сай; кәсіби қызметтің жағдайлық және кешіктірілген әсерін болжау. Осыған байланысты, кәсіби іс-әрекет субъектісінің психологиялық құзіреттілігінің функционалдық мақсаты адамның кәсіби шындыққа бейімделуін арттыру тұрғысынан емес, кәсіби даму және акмеге жету мүмкіндіктері тұрғысынан қарастырылуы керектігі туындайды [1].

Психологиялық құзіреттіліктің жүйелі-компонентті талдауы оның құрамдас элементтерін – жүйенің құрамдас бөліктерін таңдауды ұсынады. Психологиялық құзіреттілік белгілі бір тасымалдаушыға, белгілі бір кәсіптің өкіліне тиесілі деген алғышартқа негізделеді. Сондай-ақ құзіретті тасымалдаушы бір мезгілде кәсіби қызметтің, қарым-қатынастың, әлеуметтік өзара әрекеттің және аутопсихологиялық қызметтің субъектісі екендігін ескере отырып, психологиялық құзіреттіліктің құрамдас бөліктері ретінде когнитивтік, коммуникативті, әлеуметтік және аутопсихологиялық құзіретті ажыратуға болады. Оларды бір құзіреттілік жүйесіне біріктірілген ішкі жүйелер ретінде қарастыруға болады. Олардың бағыты мен қызмет ету саласы мұнда іріктеу критерийі болып табылады. Танымдық құзіреттілік когнитивтік сала қызметінің психологиялық мақсатқа сәйкестігіне, психологиялық білімді интериоризациялау және когнитивті дамытудың психологиялық әдістерін қолдану арқылы танымдық процестер мен кәсіби ойлау қасиеттерін оңтайлы пайдалану және дамыту мүмкіндігіне жауап береді.

Кәсіби іс-әрекет жағдайында танымдық құзіреттілік жағдайды гестальтизациялауды, оны жүйелі талдауды, мәселені оқшаулауды және бөлуді, психологиялық мақсатқа сай шешім алгоритмін табуды қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде кәсіби маманның сыртқы, көзге көрінетін көріністерге емес, осы көріністердің психологиялық мазмұнына (мотивация, әрекеттің мағыналық мақсаты, қиындықтардың себептері, жас және жыныс ерекшелігі және т.б.) бағдарлануын қамтамасыз етеді. Импульсивті өзара әрекеттестікке тән «бала-бала» емес, «ересек-ересек» түріне сәйкес құрылған өзара әрекеттесуде кәсіби позицияны алуға мүмкіндік беретін когнитивтік құзіреттілікті дамыту.

Екінші ішкі жүйе – іскерлік өзара әрекеттестіктің прогрессивті дамуын және кәсіби қарым-қатынас субъектісінің дамуын қамтамасыз ететін коммуникативті құзіреттілік. Кәсіби тұлғаның кәсіби психологиялық құзіреттілігі құрылымында коммуникативтік құзіреттілік орталық орын алады, бұл іс-әрекеттің өзіндік сипатына байланысты.

Шығармашылық идеялар, кәсіби жаңалықтар тек интерактивті жазықтықта өзінің шынайы көрінісін табады. Осыған байланысты кәсіби маманның акмеологиялық дамуы үшін коммуникативтік құзіреттілік үлкен маңызға ие.

Кәсіби адам өзінің қызметін әлеуметтік контекстен тыс жүзеге асыра алмайды. Өзінің әлеуметтік позициясының өміршеңдігін дәлелдеу, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің сауатты стратегияларын көрсету қабілеті жоғары кәсібилік портретіндегі маңызды штрихтар болып табылады.

Кәсіби даму субъектісі ретінде әрекет ете отырып, кәсіпқой аутопсихологиялық қызметті жүзеге асырады, оның тиімділігі мен прогрессивті сипаты аутопсихологиялық құзіреттің ішкі жүйелерінің дамуына байланысты. Кәсіби дамудың әлеуметтік жағдайының динамизмі, инновациялық технологиялардың тығыздығы, экономикалық және әлеуметтік-психологиялық қатынастардың күрделілігі, сонымен қатар қоғам тарапынан кәсіби маманға қойылатын талаптардың жоғары деңгейі оның психологиялық және кәсіби денсаулығына ерекше талаптар қояды. Осыған байланысты аутопсихологиялық құзіреттілік прогрессивті кәсіби дамуды да, сыртқы шындықтың жағымсыз әсерлеріне төзімділікті де қамтамасыз ететін маңызды фактор мәртебесіне ие болады. Осы бағыттағы зерттеулерді зерттеу осы психологиялық білімнің негізгі компоненттерін және олардың арасындағы қарым-қатынастардың мазмұнын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Таңдалған ішкі жүйелердің дамуы өзара байланысты, бұл процесс барысында олар бір жүйеге біріктіріледі. Құзіреттіліктің дамуына макроәлеуметтік, микроәлеуметтік және субъективті факторлар әсер етеді. Субъективті деңгейде психологиялық құзіреттіліктің спецификалық мазмұны құндылықтармен, кәсіби іс-әрекеттің мәнімен белгіленеді, кәсіби өзін-өзі тану деңгейінде нормативтік біліктілік талаптар жүйесі арқылы көрсетіледі. Субъективті бақылаудың жеке жүйесі модельдің құрамдас бөліктері арасындағы қатынасты сақтай отырып және оның тұрақтылығын қамтамасыз ете отырып, осы процесті реттейді және корреляциялайды.

Кәсіби мінез-құлықтың нақты әрекеттерінде құзіреттің белгіленген түрлері бір мезгілде қызмет етеді, оларды зерттеу немесе түзету мақсатында шартты түрде ғана ажыратуға болады. Сонымен бірге, қойылған кәсіби тапсырмаға немесе акмеограммада көрсетілген даму тапсырмасына сәйкес олардың біреуіне екпін беруге болады.

Психологиялық құзіреттіліктің ішкі жүйелерін салыстырмалы талдау кейбір жалпы белгілерді анықтауға мүмкіндік береді:

- жүйе құраушы фактор субъективті бақылау;
- білім, білік, тұлғалық қасиеттерді конструктивті қызметтің жалпыланған тәсіліне біріктіретін компоненттің болуы (конструктивті стратегиялар, мәселелерді шешудің сауатты тәсілі, құзіретті стиль);

– біріктіруші, түзетуші-дамытушы, шоғырландырушы, бақылаушы және реттеуші, элементтерді бір жүйеге біріктіруші сипаттағы буындардың болуы;

– қажетті психологиялық ақпаратты белсенді іздеу, құрамдас бөліктерді өзара байыту, қалыптасқан дағдылар жиынтығын қалыптастыру есебінен мазмұндық және аспаптық компоненттердің ұтқырлығы мен динамизмі.

Психологиялық құзіреттіліктің ішкі жүйелерінің үлгілерін біріктіру әрекеті негізгі элементтерді анықтауға әкелді: психологиялық білім, арнайы психологиялық дағдылар, маңызды сипаттамалар мен танымдық процестер, тұлғалық қасиеттердің сәйкес жиынтығы, субъективті бақылау жүйесі, құзыретті стратегия, әдіс немесе стиль. Модель элементтерінің әрқайсысының өзіндік мазмұндық ерекшеліктері мен бірыңғай модель шеңберінде жұмыс істеу ерекшеліктері бар.

Психологиялық білім кәсіпқойға берілгеннен асып түсуге, құбылысты психологиялық заңдылықтарға, заңдылықтарға және механизмдерге сүйене отырып зерттеуші тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді, бұл кәсіби сананы кеңейтуге, кәсіби іс-әрекеттің конструктивтілігін арттыруға, кәсіпқой және кәсіби болуға мүмкіндік береді. мінез-құлықтың өзі тиімді. Психологиялық білімнің мүмкіншіліктері оларды интернационализациялау жағдайында іске асады, сөйтіп олар кәсіби маманның кәсіби іс-әрекетінің құралына айналады.

Ішкі психологиялық білім, белсенді дағдылар кешендері, кәсіби маңызды қасиеттер конструктивті стратегиялар мен құзіретті іс-әрекет стиліне, қарым-қатынасқа және өзін-өзі дамытуға жобаланады. Оның феноменологиясы мен инструментализм мәселесі кәсіби өмірде өзін-өзі жүзеге асыру механизмдері мен әдістері қазіргі акмеологиялық зерттеулердің алдыңғы қатарында.

Кәсіби тұлғаның дамуы интегралды, көп деңгейлі жүйе ретінде өзін-өзі жетілдіру мен өзіндік ерекшелікті құруды бастайтын және модельдейтін субъектінің даму процесі ретінде қарастырылады. Психологиялық құзіреттілік акмеге жетудің негізгі шарттарының бірі және акме тұлғасының ажырамас сипаттамасы ретінде әрекет етеді. Өзіндік тиімділікке сенімділік, дербестік, өзін-өзі жүзеге асырудың жоғары деңгейі, өз бетінше қолдау таба білу сияқты психологиялық тұлғаның дамуындағы іргелі ұстанымдар. ішкі шындық, психологиялық құзіреттіліктің негізгі түрлерімен корреляциялық прогрессивті өзін-өзі дамытуды бастау және құру қабілеті.

Психологиялық құзіреттілікті зерттеудің акмеологиялық аспектісі «құзіреттілік – тұлғалық және кәсіби даму» қатынасының мазмұны мен процессуалдық сипаттамаларын анықтаумен байланысты. Қазіргі психологиялық ғылымдарда психологиялық құзіреттіліктің біртұтас теориясы жоқ, дегенмен оның әртүрлі салалардағы түрлерінің көрінісін көрсететін, оның функциялары мен механизмдерін, сондай-ақ модельдеу шарттары мен факторларын ашатын эмпирикалық материалдың алуан түрлілігі бізге мүмкіндік береді. акмеологиялық , кешенді және жүйелік тәсілдерге негізделген тұжырымдамалық теориялық модельді әзірлеуге көзқарас [2].

Психологиялық құзіреттілік – күрделі құрылымды және субъект болмысының әртүрлі жазықтықтарында әрекет ететін тұлғаның көп анықталатын интегралды сипаттамасы.

Акмеологиялық талдау шеңберінде кешенді тәсілді қолдану кәсіби қызмет субъектісінің интегралды жүйелі акмеологиялық сипаттамасы ретінде психологиялық құзыреттілікті қалыптастыру мен қызмет етуінің тұтас бейнесін алуға мүмкіндік береді [3].

Психологиялық құзіреттілік біртұтас білім ретінде оның құрамдас бөліктерінің жиынтығына дейін төмендемейді және жеке, кәсіби және әлеуметтік өмірдің мәселелерін сапалы түрде басқа деңгейде шешуге мүмкіндік беретін жаңа жүйелі психологиялық білім беру болып табылады. Психологиялық құзіреттіліктің құрылымдық элементтері ретінде интегралды жүйе сипаттамасы ретінде психологиялық білімдер, бар дағды жинақтары, өзара әрекеттесу актілерінде көрсетілетін кәсіби мәнді психологиялық қасиеттер, құзіретті стильдің тұрақтылығын реттейтін және қамтамасыз ететін субъективті бақылау қарастырылады.

Кәсіби іс-әрекет субъектісінің психологиялық құзіреттілігінің динамикалық сипаттамасы төрт жазықтықта көрінеді: «тұлға – кәсіби іс-әрекет», «тұлға – кәсіби қарым-қатынас», «тұлға – әлеуметтік серіктестік», «тұлға – өзін-өзі дамыту процесі». Осы жазықтықтар тұлғаның өзіне қатынасы, эмоциялық қатынас, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі өзектендіру процестерінен тұратындығын атап өткіміз келеді.

Психологиялық құзіреттілік қалыптасқан нысанда репродуктивті қызмет деңгейінде немесе ситуациялық қызмет деңгейінде қызмет ете алады, сол арқылы кәсіби тапсырманы және құзіретті тасымалдаушы ретінде өз мүмкіндіктерін түрлендіру мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Кәсіби даму процесіндегі психологиялық құзіреттіліктің көріністері мен рөлін акмеологиялық талдау оның негізгі функцияларын анықтауға мүмкіндік береді: гностикалық, селективті, рефлексиялық, проекциялық, трансформациялық.

Психологиялық құзіреттілікті интегралды жүйе сипаттамасы деңгейінде қалыптастыру адамға тиімдірек, сонымен бірге автономды болуға және жоғары өнімділікке қол жеткізуге, ресурстарды үнемдеуге және кәсіби денсаулықтың жоғары мәртебесін сақтауға мүмкіндік береді.

Жүйелік-құзіретті талдау тұрғысынан модельдеудің акмеологиялық принципін қолдана отырып, когнитивтік, коммуникативті, әлеуметтік және аутопсихологиялық құзіреттілік модельдерін құруға болады.

Психологиялық құзіреттіліктің элементтері ретінде модельдер өзінің түріне мәні жағынан сәйкес келетін ішкі психологиялық білімдерді, психологиялық дағдылардың операциялық кешенін, танымдық процестердің сипаттамаларын, субъектілікке байланысты құзыретті әдіске, стратегияға немесе стильге біріктірілген тұлғалық қасиеттердің сәйкес кешендерін ұсынады. Ғылыми-теориялық талдау негізінде элементтердің мазмұндық ерекшелігі және олардың біртұтас жүйе шеңберінде қызмет ету ерекшеліктері сипатталады.

Жүйені қалыптастырудың соңғы кезеңінде әрекеттің, қарым-қатынастың немесе өзін-өзі дамытудың тұрақты құзыретті стилінің болуын айтуға болады, ол өз кезегінде акмеологиялық даму процесінде құзыретті өмір салтына біріктіріледі.

Субъективті бақылау негізгі фактор ретінде құзіреттілікті өздігінен дамытуға бағытталған қызметті таңдау, реттеу, бақылау және басқару қызметін атқарады. Субъективті бақылаудың үш деңгейі – концептуалды, тактикалық және операциялық – әртүрлі тәсілдермен көрінеді. Концептуалды деңгей психологиялық білімге құндылық қатынасты және оны қолдану әдістерін реттейді, психологиялық әдістемелердің «рұқсат ету» дәрежесін бақылайды. Тактикалық деңгей құзыреттілік деңгейі мен жағдайдың сұранысын корреляциялауға мүмкіндік береді. Оперативтік құзыретті мінез-құлықты қажет ететін нақты жағдайларда аффективті және функционалдық күйлерді реттейді.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, болашақ педагогтердің психологиялық құзіреттілігін қалыптастыру өзінің жүйелік сипатына байланысты олардың болашақта кәсіби іс-әрекетінің табысты болуына ықпал ететінін атап өткен жөн.

Әдебиеттер

1. Кожеурова Я.С. Роль идеала в становлении жизненной позиции молодежи (теоретический аспект) / Н. С. Кожеурова // Культура. Политика. Молодежь: сборник научных статей. Москва, 2001. Вып. 4, ч. 1. С. 147-165.
2. Иванова И. Ю. Педагогическая компетентность в становлении будущего педагога / И. Ю. Иванова // Личностно ориентированное профессиональное образование: материалы 3-й Всероссийской научно-практической конференции / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. Екатеринбург, 2003. С. 124-127.
3. Деркач А. А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А. А. Деркач, Л. Е. Орбан. Москва: РАГС при Президенте РФ, 1995. 206 с.

ЭТНОСАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ҚОҒАМЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫНА ӘСЕРІ

Трегубова В.В., Сарыбекова Ж.Т.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада этносаралық қатынастардың Орталық Азия қоғамының трансформациясына оң әсері талданған. Философиялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік өзгерістер процесінде аймақ мемлекеттерінің алдында тұрған проблемалар талданады. Этносаралық қатынастар Орталық Азиядағы ұлттық келісімге ықпал ететін факторларға негізделген философиялық категория ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: *этнопсихология, полиэтникалық қоғам, этносаралық қатынастар, Орталық Азия, философия*

Аннотация

В статье проанализировано положительное влияние межэтнических отношений на трансформацию общества Центральной Азии. С философской точки зрения раскрыты проблемы, с которыми сталкиваются государства региона в процессе социальных изменений. Межэтнические отношения рассматриваются как философская категория на основе факторов, способствующих национальному согласию в Центральной Азии.

Ключевые слова: *этнопсихология, полиэтничное общество, межэтнические отношения, Центральная Азия, философия*

Annotation

This article examines the positive aspects of interethnic relations on the transformation of Central Asian society. From a philosophical point of view, the problems faced by the states of the region in the process of social change are analyzed. Interethnic relations are considered as a philosophical category based on factors contributing to national harmony in Central Asia.

Keywords: *ethnopsychology, polyethnic society, interethnic relations, Central Asia, philosophy*

Орталық Азия өңірдің адамгершілік және руханият құндылықтарын құрумен және ілгерілетумен қатар, осы көпұлтты кеңістіктің үлкен этноәлеуметтік және мәдени бытыраңқылығын бейнелейді. Осы көпұлтты қоғамның негізін құрайтын ұлттар мен этникалық топтардың этникалық және мәдени сұраныстарының, тілектері мен қажеттіліктерінің алуан түрлілігі сараланған және осы проблемалар мен қажеттіліктерді шешу аймақтағы этносаралық қатынастарды трансформациялау моделін құрайды және трансформациялық процестердің оңтайлы сипатын көрсетеді. Осылайша, полиэтникалық қоғамдастықтың аймақтық моделі ретінде қарастырылатын мәселенің теориялық аспектілерін зерттеу Орталық Азияның дамуындағы этносаралық қатынастардың орнын анықтайды. Рационализм-бұл этносаралық қатынастарға ақылға қонымды және нақты көзқарасты қажет ететін ғылыми және философиялық шындықтар негізінде мәселелерді шешуді анықтаудағы теориялық тәсілдің негізгі парадигмасы.

Орталық Азия республикалары ғасырлар бойы этникалық тағдырдың ортақтығы, аймақтың бірлігі, ислам мәдениеті және халықтардың этникалық менталитеті арқасында бейбітшілік пен келісімде өмір сүрді және бұл трансұлттық, сауда-экономикалық және әлеуметтік қатынастар біздің халықтарымыз арасындағы салыстырмалы байланыстарды дамытты. Бұл, өз кезегінде, аймақтағы өзара түсіністіктің дамуына, сондай-ақ осы процестің аймақ тұрғындары арасындағы қарым-қатынас деңгейін арттырудың маңызды факторы ретінде өзгеруіне ықпал етеді.

Орталық Азия республикаларының әлеуметтік-саяси және мәдени ынтымақтастығы қазіргі жағдайда аймақтың полиэтникалық мәніне негізделген ұлт туралы теорияларды талдау сапалы жаңа деңгейге шығуда:

Біріншіден, этносаралық қатынастардың теориялық негіздерін әлеуметтік-психологиялық зерттеу, сондай-ақ ұлттық ғылымның дамуына қосқан үлесі өзара қарым-қатынас пен тату көршіліктің өсуіне ықпал ете отырып, өңір халықтары арасындағы қарым-қатынастардың теориялық-әдіснамалық негіздерін нығайтуға ықпал ететін болады;

Екіншіден, бұрынғы кеңестік жүйеден айырмашылығы, аймақтағы қоғамдық қоғамдар аумағында азаматтық қоғам институттарының қалыптасуының қазіргі кезеңінде этникалық және этносаралық қатынастар классикалық-идеологиялық перспективаға негізделмейді, бірақ демократиялық принциптерге негізделген әмбебап принциптер мен құндылықтарға сүйене отырып, ұлттық мемлекеттіліктің дамуы және ұлттық өзін-өзі тану процесінің өсуі сияқты әлеуметтік және мәдени факторлардың ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық этномәдени қоғамдастық этникалық, тарихи, мәдени және рухани мұрамен және оның этносаралық қатынастарды жақсартуға оң әсерімен бірге өзінің өткенін зерттейді, бірлік пен үйлесімділіктің дамуына оң әсер етеді;

Үшіншіден, посткеңестік тарихқа негізделген этносаралық қатынастардың теориялық-әдіснамалық аспектілерін, атап айтқанда Орталық Азия аймағының көп ұлттылығын бүгінгі өмір шындығына сүйене отырып зерттеу, аналитикалық қорытындыларды ілгерілету бүгінде қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғам институттарына, әлеуметтік-мәдени дамудың оң нәтижелерін қамтамасыз ету рөліне байланысты ұсыныстарға сәйкес шешуші мәнге ие;

Төртіншіден, этносаралық қатынастардың мәні, этностардың әртүрлілігімен және олардың кейінгі прогрессивті эволюциясымен қатар, олардың аймақтағы полиэтникалық қауымдастықтағы және теориялық перспективадағы әлеуметтік-мәдени өмірдің рөлі, тұжырымдамалық көзқарастардың дамуы, этникалық, этникалық топ, диаспора, этносаралық қатынастар, сондай – ақ процестің жаңа кезеңі трансформацияның дәлелі болып табылады.

Этносаралық қатынастар категориясына келетін болсақ, "қатынастар – бұл жүйенің белгілі бір элементтері арасындағы байланысты білдіретін философиялық ұғым" [1; 454 б.]. Бұл зерттеу аясында жүйе қоғам болып табылады, ал оның элементтері ұлт пен этнос. Бұл элементтер арасындағы қатынастар жүйені және оның мәнін құрайтын этносаралық қатынастар, сондай-ақ әртүрлі этностардың тұлғааралық қарым-қатынас, ынтымақтастық немесе қайшылықтар тұжырымдамасы ретінде түсіндіріледі. Бұл құбылыс диалектикалық әдісті қолдана отырып, зерттеуге эпистемологиялық сипат береді. "Диалектикалық әдіс ұлттық қатынастарды зерттеу әдістемесінде және ұлт пен этносаралық қатынастар теориясын құруда маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс оқиғалардың өзара байланысын, олардың тарихи генезисін, құбылыстың пайда болуы мен дамуын, адамның бүкіл тәжірибесін тақырыпты анықтауға қосуды, дерексіз шындықтардың бар екендігін және шындық әрқашан айқын болатындығын болжайды" [2; 13 б.]. Мәселені шешудегі айқын факт-бұл этносаралық қатынастарды тұжырымдамалық зерттеуде шешуші болып табылатын эпистемологиялық тәсіл.

Осы тұрғыдан алғанда, этносаралық қатынастар әлеуметтік-психологиялық категория ретінде қарастырылады, бұл әртүрлі этностар мен этникалық топтардың өкілдері арасындағы әлеуметтік-саяси, мәдени, экономикалық және рухани байланыстардың үйлесімі, олар әртүрлі ұлт өкілдерінің өзара әрекеті мен мінез-құлқын білдіреді. "Этносаралық қатынастардың мәні – бұл мәдениетаралық диалогпен, сондай-ақ этносаралық қатынастарды институционалдық түсінумен өзара байланысты" [3; 4 б.]. Этносаралық қатынастардың бұл институционалдық мәні оны зерттеуге эпистемологиялық көзқарасты қажет етеді.

Этносаралық қатынастар функционалдық сипаттағы әлеуметтік-саяси институционалдық деңгеймен, пәнаралық және конфессияаралық деңгеймен, сондай-ақ мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар деңгейіндегі жеке тұлғалар топтары мен этникалық топтар арасындағы қарым-қатынас тенденциясымен сипатталады. Әр түрлі ұлт өкілдері мен этноәлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасты этносаралық қатынастарды ынталандыратын және осы қатынастардың белгілі бір аспектілеріне ықпал ететін қарқынды дамып келе жатқан генератор ретінде қарастыруға болады. Осылайша, ұлттық азшылықтардың жеке тұлғалары немесе топтары теңдік немесе теңсіздік, құқықтардағы кемсітушілік немесе түсінбеушілік, бірлік немесе бытыраңқылық туралы толық түсінікке ие, бұл тақырыпта толеранттылық немесе төзімділік; төзбеушілік немесе стационарлық; достық; бейтарап; қақтығыстар сияқты қарастырылады.

Орталық Азия өңірі контекстіндегі көпұлтты даму саясаты-бұл көпмәдениетті даму саясаты, әсіресе Өзбекстан, Қазақстан және Қырғызстан үшін. Қазақстандағы жүзден астам ұлттық-мәдени орталықтарды біріктіретін Қазақстан халқы Ассамблеясы, Өзбекстандағы жүзден астам ұлттық-мәдени орталықтарды үйлестіретін шет елдермен ұлтаралық қатынастар және достық ынтымақтастық жөніндегі Комитет және Қырғызстан халқы Ассамблеясы. Осы әлеуметтік-мәдени бірлестіктер шеңберіндегі қоғамдық бірлестіктер ұлттық-аумақтық бірліктердегі ұлттар мен ұлыстардың мәдениетін, тілін, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын дамыту арқылы көпұлтты дамуды қамтамасыз етуге ұмтылады, бұл Орталық Азиядағы этносаралық қатынастардың өзгеруін көрсетеді. Шынында да, елдегі ұлттық мәдениетті дамыту арқылы, аймақтағы әрбір ұлттық елде 120-дан 140 ұлтқа дейін тұратын этникалық

топтардың мәдениетін дамыту арқылы азаматтық менталитетті тәрбиелеу жалпыға бірдей даму жолындағы маңызды қадам болып табылады.

Полиэтникалық қоғамда этносаралық қатынастар саласында проблемалар болуы заңды, бірақ моральдық-этикалық факторлар да кейде осындай проблемаларға алып келеді. Расында да, белгілі бір мәселені шешуге ұмтылу прогресті қамтамасыз етеді. Әйтпесе, тұрақты жағдай шешіліп, даму баяулайды. Мәселелер объективті және субъективті факторлардан туындайды. Объективті фактор – әлеуметтік-саяси, экономикалық, мәдени және рухани процестер белгілі бір этникалық топтардың мүдделерімен үйлеспейді, ал субъективті фактор – кейбір екі этникалық топтың өкілдері арасындағы қатынастардың шиеленісуі, оларды кейде жеке топтардан іздеуге және ұлттық тұлғаға айналдыруға болады. Ұлтаралық қатынастар саласындағы проблемалық жағдайлар мынадай жағдайларда туындауы мүмкін:

Біріншіден, полиэтникалық әлемде, белгілі бір ұлттың немесе этностың және қоғамның мүдделері арасындағы тепе-теңдіктегі айырмашылықтар контекстінде, иеліктен шығару, жекешелендіру және жалпылау категориясында (жалпы мағынада және жеке мағынада);

Екіншіден, көпұлтты қоғамда бір ұлт немесе мемлекет пен екінші ұлт немесе отан өкілдері арасындағы қарым-қатынас нормалары (жеке мағынада және жеке мүдделер арасында) нашарлай бастайды;

Үшіншіден, біртұтас қоғам мен билеуші мемлекеттің мүдделері шеңберіндегі полиэтникалық қауымдастық (тұтастай алғанда және ортақ мүдделер арасында)

Төртіншіден, әр түрлі ұлттың немесе этностың екі мәдениеті арасындағы тепе-теңдік өзгерген кезде, бұл кейде ұлттық сипатта көрінеді (бөлек және жеке топтар арасында).

Қоғамдағы ұлттар мен этностар арасында жоғарыда атап өткеніміздей, мұндай жағымсыз сәттерді болдырмау үшін көпұлтты этносаралық қатынастар мәдениетінің сапалы көрсеткішіне, ұлттық толеранттылық деңгейіне қол жеткізу қажет.

Эпистемологиялық тәсілге негізделген қатынастардың дамуы объект пен субъект арасындағы немесе субъект пен субъект арасындағы жағымсыз стереотиптерді жою шартымен оң қабылдау мен жағымды көңіл-күйдің шарты болып табылады. Этносаралық қатынастарды жақсарту ұлттық немесе этникалық топтар арасындағы нәсілдік, әлеуметтік және мәдени факторлардың ажырамас бөлігі болып табылады, бұл адамның руханилығы алдыңғы қатарда болатын достық пен жалпы даму үшін жауапкершілік сезімін арттырады.

Этносаралық қатынастарға келетін болсақ, екі нәрсені атап өткен жөн: біріншісі – белгілі бір қоғамдағы этникалық топтар мен этностар арасындағы қарым-қатынас, ал екінші жағынан, полиэтникалық қауымдастықаралық қатынастардың нақты күйінің көрінісі ретінде жалпыға бірдей танылуы өте маңызды.

Оны қолдану тұрғысынан этносаралық қатынастар кең, орта және тар мағынада кеңінен қолданылады. Кең мағынада бұл әлеуметтік, экономикалық, саяси, ұлттық, мәдени және рухани қызмет процесінде, ал орта мағынада бір ұлтқа қатысты әр түрлі ұлттардың қарым – қатынасында көрінетін әлеуметтік белсенділік. Тар мағынада бұл жеке адамдар мен этникалық топтар арасындағы қарым-қатынаста көрінеді. Алайда, бұл сөздің мағынасын кез-келген кең және орташа қабылдау айқын баяндаудан басталады. Яғни, этносаралық қатынастар бастапқыда тұлғааралық қарым-қатынаста және басқа коммуникацияларда ашылады. Әсіресе, жергілікті неке қоғамдастықта болған кезде, этникалық қатынастар қарым-қатынасты дамытудың негізгі факторы болып табылады. Сондықтан ішкі қатынастар әлеуметтік қатынастардың дамуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, кез-келген әлеуметтік қатынастарды отбасылық қатынастардың дамуына түрткі ретінде қарастыруға болады. Осылайша, этносаралық қатынастардағы қатынастардың диалектикасы жоғарыда келтірілген мысалда көрінеді және осы процестің трансформациялық сипатын анықтайды.

Конфессияаралық мәдениет әртүрлі этникалық топтарды білдіретін этносаралық қатынастарды дамытуда жетекші орындардың бірін алады. Шынында да, бұл мәдениет қоғамдағы ұлттық бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін өте маңызды толеранттылықты қалыптастырады" этносаралық қатынастар мәдениеті қоғамға, жеке әлеуметтік топқа немесе жеке адамға да тән болуы мүмкін. адамдар арасында этносаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру критерийлері мыналар болып табылады:

- Адамның ұлттық мәдениетке, тарихқа, дінге, тілге және дәстүрге деген хабардарлығы мен көзқарасы;

- Адамның ұлттың қажеттіліктері мен мүдделері туралы хабардар болуы және оларға деген көзқарасы;

- Адамда ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыру;

- Адамның басқа ұлттық құндылықтарға қатынасы және т. б. " [4; 4-5 б.]

Жоғарыда аталған тармақтар ұлттық өзін-өзі сәйкестендірудің атрибуттары болуы мүмкін. Этносаралық қатынастарда жеке тұлға немесе ұлттық мәдениет жеке тұлғамен немесе ұлттық бірегейлікпен тығыз байланысты. Ұлттық өзін-өзі тану этносаралық қатынастардың оң мәнін сақтаудың қажетті факторы екені сөзсіз, өйткені ол өзін немесе өз халқын басқалардан төмен санамайды.

Этносаралық қатынастардың жай-күйі этноәлеуметтік процестермен тығыз байланысты. Бүгінгі таңда этникалық проблемалар мыналар: этникалық шоғырлану, этносаралық интеграция және ассимиляция. Бұл процесс әр елде бір жерде немесе басқа жерде де жүреді. Этникалық консолидация-этностың өзін-өзі дамытуымен сипатталатын этносішілік процесс. Ұлттық сананың әртүрлі кезеңдеріндегі ұлттардың шоғырлануы ұлттық бірлікті қалыптастыру үшін маңызды, бұл ұлттық қатынастардың оң дамуын қамтамасыз етуге тән, тіпті егер ол бір ұлттың ішінде болса да. Этносаралық интеграция – бұл ұлттардың бірін-бірі толықтыратын үлесі мен байытуының нәтижесі, сондай-ақ этносаралық қатынастарды трансформациялаудың негізі. Интернационализация белгілі бір ұлттың жеке басын, тілін, әдет-ғұрпы мен дәстүрін игереді және басқа ұлттардан төмен болса да, ұлттық қатынастардың шекараларын бейнелейді.

Этносаралық қатынастар үш бағытта дамиды: төмен, орта және жоғары. Оның төмен көрінуі-бұл ықтимал этносаралық қақтығыстар кезінде пайда болған қатынастар, ал орташа-бұл қоғамдағы ұлттық төзімділік пен ұлттық ынтымақтастықтың көрінісі. Этносаралық қатынастардың жоғары деңгейі-бұл екі ел арасындағы тек бір мемлекет деңгейінде ғана емес, сонымен қатар көрші елдер деңгейінде де осы қатынастардың оңтайлы және үйлесімді сипатын қамтамасыз ететін өзара іс-қимыл. Ұлттық келісім-бұл әртүрлі этностардың оң әлеуметтік-саяси және мәдени атмосферасы, сондай-ақ трансформациялық процестердің оң мәнін қамтамасыз ететін өзара тиімді ынтымақтастық негізінде әртүрлі мәселелерде нақты жетістіктер шеңберіндегі әртүрлі этникалық топтар мен этногруппалар арасындағы қарым-қатынас.

Этносаралық қатынастарды жақсарту полиэтникалық қатынастар субъектілері ішіндегі қарым-қатынастың, сондай-ақ ұлттар арасындағы ынтымақтастықтың, достық пен өзара қолдаудың әдістеріне қол жеткізудің тиімді құралы болып табылады. Этносаралық қатынастардың теориялық негіздерін зерттеу, жетілдіру процестерін талдау, практикалық тұжырымдарды ілгерілету және осы тұжырымдарды қоғамдық өмірге қолдану процестің оң дамуы үшін қажетті фактор болып табылатыны белгілі.

Осылайша, ғылыми-психологиялық көзқарас негізінде этносаралық қатынастардың теориялық негіздерін зерттеу, осы саладағы ғылыми-тұжырымдамалық көзқарастарды ілгерілету, біздің ұлттық ғылымымыздың дамуын қамтамасыз етумен қатар, этносаралық қатынастар саласындағы халықаралық қатынастар тұжырымдамаларын, сондай-ақ ұлттық ғылымның ғылыми ортадағы ролін одан әрі байытуға қызмет етеді. Бұл Орталық Азияның саяси құбылыстары контекстіндегі трансформациялық процестердің оң сипатын қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Аверинцев С. С., Араб-Оглы Э. А., Ильичев Л. Ф. Философский энциклопедический словарь – М.: Советская энциклопедия – с. 454;
2. Дробижева Л.М. Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – с. 13;
3. Karimov, B. R. (2003). *Nation, human, language: developmental problems*. (p. 132, p.4). Karshi: Nasaf.
4. Otamuratov, S. (2005). *The Philosophy of National Development*. (p.4-5). Tashkent: "Academy" Publishing House.

ПРОФЕССОР Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВТЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Абеуова И.Ә.

Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті

Махаманова М.Н.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Қасымбаева Г.Н.

Сураншиева М.К.

Қазақ спорт және туризм академиясы,

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Қ. Б. Жарықбаевтың Қазақстандағы психологиялық ғылымның даму тарихына қосқан үлесі талданды. Авторлар практикалық психологияның қазақ тіліндегі бағытын белсенді дамытуды, сондай-ақ психологиялық қызметтердің қызметін жаңа сапалы деңгейге шығаруды ұсынады.

Аннотация

Проанализирован вклад К. Б. Жарықбаева в историю развития психологической науки в Казахстане. Авторы предлагают активно развивать казахоязыное направление практической психологии, а также вывести деятельность психологических служб на новый качественный уровень.

Annotation

Reflections of K. B. Zharikbayev, who made a minor contribution to the history of the development of psychological science in Kazakhstan The role of modern psychological science in society Orientation of actual problems in psychological science to the needs of society.

Кіріспе

Бұл мақаланы біз қазіргі кездегі Қазақстандағы психология ғылымының жай-күйін қарастыруға арнадық. Мақалада негізінен еліміздегі философтар, психологтар еңбектерін талдап қарастырумен қатар, практикалық психология мәселелері де көрініс тапқан.

Психология ғылымының даму саласында, әсіресе қазақ тілді бөлімінде қаралған мәселелерге назар аударуға тырыстық. Мақалада үш негізгі бағыттар келтірілген:

- 1.Қазақстандағы психология ғылымының даму тарихы;
- 2.Психология ғылымының қоғамдағы орны мен рөлі;
- 3.Психология ғылымындағы жетістіктерді қоғам қажеттіліктеріне бағыттау жолдары.

Негізгі бөлім

Қ.Б.Жарықбаевтың Қазақстандағы психология ғылымының даму тарихына арналған киелі еңбектерінің бірі «Қазақтың ұлттық психологиясының тарихи-теориялық аспектіде дамуы» атты еңбегі [1]. Бұл еңбек сегіз бөліктен тұратын ауқымды еңбек.

Еңбекте Қазақстандағы психологиялық ойлардың ерте кездегі (V-IX ғ.ғ.) шығу тарихынан бастап, кеңестік дәуірден кейінгі (1991-2001 ж.ж.) кезеңдерге дейін психология ғылымының даму тарихы қамтылған. Еңбекте әлемнің екінші ұстазы аталынған Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыздың (870-950) психологиялық мұрасына ауқымды талдау жасалынған.

Шығыстың ұлы ғұлама ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми ізденістерінде этнопсихологиялық білімдер жөнінде жекелеген мәселелер елеулі орын алды. Сондықтан да, ол былай деген: «халықтар бір – бірінен уш табиғи қасиеттерімен ерекшеленеді: құқық, мінез-құлық және тіл». Оның ойынша осы ерекшеліктер бірқатар факторлардың айырмашылықтарымен түсіндіреді: аспан денелер ережесі, планеталардың жақындап немесе алыстауы, жұлдыздардың үйлесім табуы, сонымен бірге географиялық шарттар (ауа, жер сапасы, ландшафттар т.б.).

Кейінгі бөлімдерде: ұлы дала ғұламаларының ой-тұжырымдары, қазақ ағартушыларының психологиялық, этнопсихологиялық ұстанымдары қарастырылған. Авторлардың пікірінше, Қазақстанда ғылыми негіздерінің қалыптасуы (1920-1991) Алаш арыстарының еңбектеріндегі психология мәселелері өз септігін тигізгені көрсетіледі.

Қазіргі таңда этнопсихология зерттейтін проблемалар (ұлттық тұрпат, ұлттық сана, халық рухы, дәстүр, салт т.б.) сан алуан. Қазақтың мінез-құлқы, ұлттық ерекшеліктері, яғни ұлттық психологиясы оның ғасырлар бойы қалыптасып ұрпақтан ұрпаққа аманат ретінде ауызша жетіп, ауызша таралып келе жатқан мақал-мәтелдері мен нақыл сөздеріне тұнып тұр. Яғни, қазақ халқының ұлттық психологиясының білгісі келген адам ең алдымен оның жазылмаған заң іспетті «том-томдаған» мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерін тереңірек білсе жетіп жатыр. Сонда ғана ол ұлттың өзіне ғана тән ерекше бет бейнесін, мінез-құлқы мен жан дүниесін аңғартатын болады [2, 104 б]. Бүгінгі таңда қоғам жаппай сана, өзіндік сана сияқты философиялық, психологиялық ұғымдардың мән мен мағынасын түсінуге құлшыныс танытуда. Негізінде еліміздің көрнекті психолог ғалымдары сана, тұлға және іс-әрекет категориялары бойынша іргелі зерттеу жұмыстарын көп жылдар бойы жүргізуде.

«Мен» және өзіндік сана-сезім – бұл біртұтас дүние. Өзіндік сана – бұл адамның өзінің қажеттіліктеріне және қабілеттіліктеріне, құмарлықтарына және мінез-құлық түрткісіне, күйзелістері мен ойларына саналы түрде қатынасы болып табылады. Тұлғаның санасы дегеніміз оның өзіндік «Менінің» тұтас бейнесі салыстырмалы тұрақты болатын азды-көпті дәрежеде саналы түрде сезілінетін, индивидтің өзі туралы түсініктерінің жүйесі болып табылады. Тұлғаның өзіндік санасы бар саналы субъект (белсенді адам) туғаннан берілмейді. Өзін жеке субъект ретінде, «Мен» ретінде сезіну дамудың нәтижесі болып табылады. Өзіндік сана тұлға дамуынан бөлек жеке дами алмайды. Сана өзіндік санадан туындамайды, керісінше жеке субъект ретінде тұлға санасының дамуы кезінде сана-сезім қалыптасады. «Мен» тұжырымдамасы дегеніміз – индивидтің өзі туралы барлық түсініктердің жиынтығы болып табылады. Бұл индивидтің қандай екенін анықтап қана қоймай, сонымен қатар оның өзі туралы ойын, қызметіне деген, болашағына деген көзқарасын анықтайды.

Этникалық өзіндік сана адамдардың ұлттық тиістілігін анықтау үшін негізгі белгі болып есептеледі. Бұл өз кезегінде әлемнің көптеген елдерінде мәселенің маңыздылығын анықтады. Ұлттың жалпы өзі туралы түсінігі, ұлттың мүддесі басқа ұлттармен қатынастағы үндьлық бағдарлары мен нұсқаулардың саналуы, басқа ұттық қоғамдастықтар ішіндегі өз орнын саралауға байланысты сезімдер, көзқарастың қалыптасуы, отансүйгіштік ұғымын сипаттайтын қоғамдық түсінік.

Қудалауға ұшыраған қазақ ғалымдарының еңбектеріндегі ғылыми психология негіздерін қарастыруда Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Т.Тәжібаев, В.Я Струминский, А.П Нечаев, т.б ой-тұжырымдары келтірілген.

Психология ғылымының теориялық негіздерін қайта қарастыру мәселелері, қолданбалы психологияның қоғамдағы рөлінің дамуы және де қазақ этнопсихологиясының проблемаларын дамыту авторлардың пікірінше, уақыт талабы – деп тұжырымдалады.

Қазіргі кездегі кез келген психология оқулығын алып қарасақ, жалпы психология ғылымының даму тарихы бірнеше кезеңдерден тұрады деп қарастырылуда:

1.Ежелгі грек еліндегі грек ойшылдары (Аристотель, Платон, Сократ, т.б);

2.Еуропа құрылығындағы қайта өрлеу кезеңі;

3.1879ж. В. Вундттың тұңғыш эксперименталды психологиялық лабораторияны ашумен байланысты, психологияның дербес ғылымға айналуы;

4.Қазіргі психология және оның көптеген тармақтарының дамуы.

Енді осы кезеңдерге мұқият көз жүгіртсек, бірінші кезең мен екінші кезең аралығы (б.з.д IV ғ.- XVII ғ.) ұзынды-қысқалы 20-21 ғасырды құрайды. Дәл осы кезеңде өмір сүрген (IX-XI ғ.ғ), әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр Әл-Фарабидің, шығыстың ғұламалары Ибн Сина, Ибн-Рушд, Низами, Науаи т.б. еңбектеріндегі құнды тағылымдардың әлемдік дүниетанымға әсерін алып тастауға болады ма?

Философ Т.Х. Ғабитовтың айтуынша, IX-XI ғ.ғ. Орталық Азияда Ислам ренессансы (қайта өрлеу кезеңі) өзінің шарықтау шегіне жеткенін «көзқамандардан» басқалардың бәрі аңғара алады [4, 40 б.].

Шығыс ғұламаларының еңбектері тек Шығыстағы дүниетанымға ғана емес, прогрессивті философиялық (Ф.Бэкон, Г.Галилей, Р.Декарт, Б.Спиноза, т.б) ой-пікірлердің дамуына ықпал еткен [4].

«Осы тұста қазақ даласынан шыққан ғұламалар Заратуштра, Анахарсис, Қорқыт, Әбу Насыр Әл-Фараби, Абай бейнелері арқылы ұлтымыздың дүниетанымының жалпыадамзаттық өркениетпен байланысына, біздің де әлемдік пәлсапалық ойға қосқан қомақты үлесіміз бар екенін көрсетпекпіз» – деп жазады академик Ә.Нысанбаев [5].

Демек, әлемдік ой-тұжырымдарда Еуропалық Ренессанстан бұрын бой көтерген Исламдық (Шығыстық) Ренессанстың қосқан үлестерін ескермеуге болмас.

Қазіргі психология ғылымының қоғамдағы рөлі күн сайын артуда. Отандық психолог-ғалым С.М.Жақыпов «Ноу-хау: природа феномена» мақаласында әр этностың бірлескен іс-әрекетінің тиімділігін арттыруға бағыттайды. Халық психологиясының терең ізі адамдардың өзара қатынас жасау мәдениетінде жататындығын және адамның жеке басының ерекшелігі сол топтың адамдарына пайдалылығы ескеріліп, мінез-құлықтың ең тиімді түрлері қалыптасады.

Еліміздегі мектептерде психологтар қызмет атқаруда, Қ.Б. Жарықбаевтың басшылығымен республикалық «Мектептегі психология» журналы, тағы да басқа басылымдар баршылық. Практикалық психологтар, әсіресе ұлттық бірыңғай тестілеу кезінде, басқа да аяқ астынан болған қиын жағдайларда өз көмектерін көрсетуде. (З.Б.Мадалиева, М.П.Қабақова, Э.Қ.Байзdraхманова т.б.). Яғни психологтар практикалық психологияның түрлі психотерапиялық әдістерін іс жүзінде пайдаланып жүр, дегенмен бұл қызметтердің көбі негізінен орыс тілінде жүргізілетіні белгілі. Психология мен этнопсихологияның қазақ тілінде сөйлесу мәселесі – С.М.Жақыпов, И.Ә. Абеуова, Н.С.Жұбаназарова, М.Оспанбаева т.б еңбектерінде көрсетілгенімен, бұл проблеманың әлі де ақсап жатқаны бәрімізге аян.

Осы орайда Қ.Б. Жарықбаевтың көзқарасына жүгінсек: «Қазақстандағы психотерапияның прогрессивті бағыты ретінде, қазақ даласының ғұламалары Әл-Фараби, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы, Асан-қайғы жырау, Абай Құнанбаев, т.б еңбектеріндегі гуманистік ойлары, гуманистік психологияның белгілі өкілдері А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, т.б. негізгі ой –тұжырымдарымен сәйкес келетінін байқаймыз» – дейді [1, 309 б.].

Осы бағытта гуманистік теорияның қазақша нұсқасын жасау мәселесі ұсынылады. Тағы бір айта кететін жәйт, профессор Қ.Б. Жарықбаев психологияны оқытуды мектептегі кезеңнен бастау керек деген еді. Ресей, Грузия, Өзбекстанда осы мәселе 5 сыныптан бастап қолға алынған.

1998 ж. профессор Жарықбаевтың басшылығымен академик Т.Тәжібаев атындағы этнопедагогика орталығында (Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті) айына бір рет ғылыми семинарлар ұйымдастырылып отыратын. Сондай семинарларда психологияны мектеп қабырғасынан бастап оқыту мәселері бірнеше рет қарастырылды. Тіпті білім министрлігіне де бірнеше рет ұсыныстар жіберілді, дегенмен әлі де болса бұл проблема толық шешімін таба қойған жоқ.

Соңғы жылдары Қ.Б.Жарықбаевтың "Қазақ психологиясы ғылымындағы библиографиялық көрсеткіштері (1917-2017)" атты жинағы жарияланғанын да атап өткеніміз абзал. Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың Қазақстандағы ғылыми психологияның дамуындағы рөлі өте зор.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда, Қазақстандағы қазақ тілді психологияны дамыту мақсатында төмендегідей мәселелерді ұсынамыз:

1. Психология ғылымының даму тарихына байланысты болашақтағы психология оқулықтарына міндетті түрде – ІХ-ХІ ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақ ғұламаларының еңбектерін енгізіп, психология ғылымы дамуының екінші кезеңі – деп айқындау керек;

2. Қазіргі кездегі психология ғылымының өзекті мәселелерін қоғам қажеттіліктеріне бағыттауда, қазақ тілді психологияны практикалық бағытта дамыту керек;

3. Психология ғылымының қоғам қажеттіліктерін өтеуі үшін мектептегі және жалпы қоғамдағы психологиялық қызметтерді жаңа сатыға көтерген дұрыс.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Алматы: ДК-print, 2014. – 496 б.
2. Жарықбаев К.Б. Жалпы психология: оқулық.- өнд. 6-шы басылуы.- Алматы, 2004. – 377 б.
3. Жақыпов С.М. «Казахстанская правда» газеті.- «Ноу-хау: природа феномена», 7 наурыз 2008. – 10 б.
4. Ғабитов Т.Х. Қазақ философиясы – Алматы: Раритет, 2011. – 280 б.
5. Нысанбаев Ә. Қазақстан. Демократия. Рухани жаңғыру. – Алматы, 1999. – 135 б.
6. Абеуова И.Ә. Білім беру саласындағы психологиялық қызмет: Әдіснама. технология, практика. Алматы: ЖНК «Эверо», 2011. – 452 б.

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ МАЗМҰНДЫ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙ – ӨРІСІН ДАМУ

Турабаева М.К., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Бүгінгі күн баланың ақыл-ой дамуын, оның ойлауын жетілдіруді, тұлғаның болашақ іскерлік қасиеттерін қалыптастыруды талап етеді. Ойын әрекетін баланың өмірінің алғашқы күндерінен бастап танымын дамыту құралы ретінде пайдалану, сондай-ақ ойынды оқыту мен тәрбиелеудің бір түрі ретінде пайдалану үлкен әсер етеді.

Аннотация

Сегодняшний день требует умственного развития ребенка, совершенствования его мышления, формирования будущих деловых качеств личности. Большое влияние оказывает использование игровой деятельности как средства развития познания ребенка с первых дней его жизни, а также использование игр как формы обучения и воспитания.

Annotation

Today requires the mental development of the child, the improvement of thinking, the formation of their own business qualities, and the education of a modern runner. For this purpose, the use of play activities has a great influence, which is a means of developing the child's cognition from the first days and forming the foundations of his education and upbringing.

Ойын – баланың дамып, жетілуіндегі және қажеттіліктерін өтеудегі негізгі іс-әрекеттің бірі болғандықтан, олардың дағдылары, бейімділігі, ептілігі, тіршілікке қажетті әдеттері қалыптасады. Анатомиялық, физиологиялық, педагогикалық, психологиялық жағынан дамып, жетілуде маңызы зор қызметтер атқарады [1].

Ойын технологиясын қолданудағы мақсат: Білім, білік дағдылар жайында түсінік бере отырып, оларды қалыптастыру, тиянақтау, пысықтау немесе тексеру сипатында.

Міндеті: Баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынған мазмұнымен айқындалады. Ойынның тәрбиелік мәнін А.С. Макаренко былай түсіндіреді: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады». Еңбек үстінде адамның көптеген ерекшеліктері дамиды, өмір сүру барысында ол түрлі жолдармен жарыққа шығады. Үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында көрсетсе, ал мектеп оқушылары сабақ үстінде, ойын үстінде көрсетеді. Ойынды тек балаларды қызықтырып, уақыт өткізудің құралы деп қарамай, балаға берілетін білім мен тәрбиенің құнды негізі деп қараған дұрыс. Оқыту-тәрбиелеу жұмысын бағдарлама талаптарына сәйкес ойын түрлерінде ұйымдастыра отырып, баланың ойлануына, тапсырмаларды өз бетінше зерттеп, орындауына, шешім жасауына, өз ойындағысын айту жағдайларына мүмкіндік туғызылса ғана еркін ойлы, өзіне сенімді, ерік-жігерлі, дүниетанымы кеңейген, сөйлеу тілі жақсы қалыптасқан, болашаққа қызығушылығы ояңған дара тұлға ретінде жан-жақты дами алады.

Мазмұндық, рөлдік, логикалық, дамытушылық, танымдық, қимылды ойындар баланың тәлім-тәрбиелік іс-әрекеттерді игеруімен бірге ойлау, қиялдау, есте сақтау, елестету, зейін қою қабілеттерімен қоса, танымдық, іскерлік, шығармашылық қасиеттерін дамытып, қалыптастыруда зор маңыз атқарады. Өмір тәжірибесін бір жүйеге келтіруге үйретіп, жүйке жүйесін демалдырады. Сондықтан да ойын оқыту мен тәрбиелеуде жетекші рөл атқарады. «Ойын деген менің түсінігімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір мағыналары болған»,- деп М.Әуезов ойындарға көңіл бөле отырып, осындай пікірін білдірген. Ойын өмірде пайдасыз көрінгенмен аса қажетті әрекет. Оқушы үшін психологиялық жағымды. Ол кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті үлгерімі төмен, тәртібі қиын, өз ойын айтуға жасқанып жүрген оқушының өзі ойын барысында түрленіп, берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды. Олар өздерінің ойларын, пікірлерін, көзқарастарын таласты түрде дәлелдейді [2].

Ойын түрлері сабақтың, сыныптан және сабақтан тыс шаралардың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдылық маңызы да арта түседі. Мектебімізде дәстүрлі түрде ұйымдастырылып жүрген «Қарсы алу», «Мамандық таңдау», «Жаңа жыл» кештерінде, девиантты балалармен жүргізілетін, ұстаздар күніне арналаған шараларда, интеллектуалдық сайыстарда, сынып және тәрбие сағаттарында «Қызыл табан», «Жарнама», «Балық, құс, аң», «Бір әріпке бес жауап», «Әйнек», «Әріптердің құпиясы», «Тапқыштар», «Мақал жарыс», «Мамандықтар таңдау» ойындарын жүргізу арқылы оқушылардың дене қимылдарын жетілдіре отырып, логикалық ойлауын, зейінін, байқампаздығын дамытуға, сондай-ақ, білімдерін кеңейте отырып, өз мақсаттарына жетуге болатындығын ұғындыруға, ұйымшылдыққа, әдептілікке үйретуге болады. Мысалы:

«Жарнама» ойыны

Берілген сөздерден жарнама құрастыру. Сөздер: лицей, бақыт, бантик ...

(өткізілетін шараның мазмұнына қарай сөздерді өзгертіп отыру керек). Жұмыс уақыты 5 минут.

«Бес әріпке бес жұмбақ» ойыны

Мысалы: «Б»

Қыздың аты-Бота

Оқулықтың аты-Биология

Дала құсы-Бөдене

Ата-ананың перзенті-Бала

Ағаш жаратын құрал- Балта

«Әйнек» ойыны

Қатысушылардың біреуі паракқа бір мәтінді жасырады (ол-мамандық түрі, іс-әрекет түрі, жануарлар бейнесі... болуы мүмкін), келесі топтың ойыншылары оны әйнек арқылы, яғни, ым-ишарамен, мимикамен көрермендерге жеткізеді. Олар ұққандарын айтады. Одан әрі ойын жалғаса береді.

«Қызыл табан» ойыны

Ойынның шарты түсіндіріледі. Осы жердегі бір адамның табанына «қызыл табан» белгісі жасырылған. Ол белгі кез-келген адамда болуы мүмкін. Қай топ сол адамды бірінші тауып, әуелі әдепті сөздер көмегімен табанын көрсетуін сұрап, дәл тапса, солар ұтады [3].

«Мақал жарыс» ойыны

I-нұсқа

Оқушыларды топқа бөлу. Алдын ала дайындалып қойылған сөздер топқа беріледі. Қай топ сол сөз кіріктірілген мақалдарды көп тапса солар ұтады. Мысалы: «Ас» деген сөзге-«Ас атасы-нан» деген мақал айту.

II-нұсқа

Қағазға жазылған әр түрлі мақалдар тең етіп екі топқа таратылады. Жүргізуші бір тақырыпты айтады. Сол тақырыпқа қатысы бар мақалы бар бала ортаға шығып, дәлелдер келтіріп, түсіндіруі керек. Қай топтан көбірек, әрі дәлелді жауаптар болса, сол топ ұтады.

«Мамандықтар таңдау» ойыны

Ортаға әр түрлі мамандықтардың аты жазылған қағаздар тасталынады. Әр бала бір-біреуден алады. Әркім өзіне тиесілі мамандық бойынша: шағын көрініс, тақпақ, қысқаша монолог, сипаттама жасап, мамандықты барынша дәріптейді, презентация жасайды. Ойын соңында «Ең жақсы презентация» марапатталады. (барлық қатысушыларды қамту мақсатында әр түрлі марапаттар ұйымдастыруға болады)

Осындай ойындарды тиімді пайдалану оның әсерлігін, тартымдығын күшейтеді. Ойын түрін қолданар алдында мына жағдайларды ескеру қажет:

1. Әр ойынның тәрбиелік, білімділік, дамытушылық, маңызын алдын ала жете түсініп, оның балаларға қандай нәтиже беретіндігін анықтау.

2. Ойын жүргізетін орынның мүмкіндігі, ойын жабдықтарының эстетикалық талаптарға сай болуы, алдын ала әзірлеу.

3. Оқушылардың жас, психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне, сөздік қорына сәйкес келуі.

4. Ойын кезіндегі қозғалысын, техникалық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету.

5. Ойынның оқушылардың ынтасын, қызығушылығын арттыруға бағытталуы.

6. Оқушылардың іс-әрекетінде ойын түрлерімен оқуды байланыстыру және біртіндеп қызықты, жеңіл ойындардан ойын тапсырмалар арқылы оқу-тәрбие мәселесіне көшу [4].

Педагогика, психология ғылымында ойын әрекетінің оқу-тәрбие үрдісінде алатын орны туралы зерттеліп жүрген еңбектер аз емес. Атақты педагогтар В.А Сухомлинский, Н.К. Крупская, К.Д. Ушинский ойынның балалардың ой-өрісін дамытуда, дүниетанымын қалыптастыруда тәжірибелік маңызы зор екенін айтса, әйгілі психологтар Д.Б. Эльконин мен А.Н. Леонтьев ойынның мінез-құлықтың ырықты дамуының алғашқы баспалдағы, іс-әрекеттегі әдептілікке үйрену мектебі болып табылатынын атап көрсетті. Ойын-оқу, еңбек іс-әрекеттерімен бірге адамның өмір сүруінің маңызды бір түрі. Психология ғылымы оқушылардың психикалық қабілеттерін, ой-санасының даму заңдылықтарын, іс-әрекеттерінің объективті заңдарын және қабылдау, түйсіну, ойлау, пайымдау, қиялдау, психикалық құбылыстарының даму жолдарын зерттейді. Ойынды оқу және еңбек секілді адам іс-әрекетінің бір түрі ретінде таниды.

Ойынның маңызды ерекшелігі – оқытушының атқаратын қызметі. Ол ойынды жүргізушінің рөлін атқара отырып, өзі де ұжымдық қызметке араласады, оқушылардың жолдасы болып табылады. Бұл оқушыларды өзін еркін ұстауға және оларды шығармашылыққа жетелейді. «Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірімен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты», - деп В.А.Сухомлинский айтқандай, оны үйренудің, оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуде пайдасы орасан зор [5].

Әдебиеттер

1. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Ғылым. 2016.
2. Даулетбаева Г. Жазғы балалар демалысын қызықты ойындар арқылы тиімді ұйымдастыру. – Алматы: Ұлағат, 2015.
3. Қызықты психология. Республикалық ғылыми-практикалық, танымдық-психологиялық журнал. №10.2012 ж , №12. 2012 ж
4. Нұрмұхамбетова Т.Р. Тәжірибелік психология. IVт. –Алматы: Ұлағат. 2016
5. Ушинский К.Д. Избранные педагогическом развитии ребенка. – Москва: Рассвет. 2019

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ТАРИХЫНЫҢ ДАМУЫ

Салиханов Д.

Түркістан облысы, Сауран ауданы Ахмет Юғнаки
атындағы жалпы орта мектебі
Түркістан, Қазақстан

Аннотация

Мақалада Қазақстан мен әлемдегі психология тарихының дамуы ашылады. Біздің республикамызда тұлға психологиясының әртүрлі өзекті мәселелерін қарқынды дамытуға деген қызығушылық пен қажеттілік күрт өсті. Ғылыми зерттеулер деңгейі жоғарылайды, психологиялық білім кеңейеді, бірқатар ғылыми-теориялық конференциялар өткізіледі, монографиялар, оқулықтар мен оқу құралдары, типтік бағдарламалар, әдістемелік әзірлемелер, библиографиялық көрсеткіштер, терминологиялық сөздіктер шығарылады, бұл қоғам үшін өте маңызды.

Аннотация

В статье раскрывается развитие истории психологии в Казахстане и мире. В нашей республике резко возрос интерес и потребность в интенсивном развитии различных актуальных проблем психологии личности. Повышается уровень научных исследований, расширяются психологические знания, проводится ряд научно-теоретических конференций, издаются монографии, учебники и учебные пособия, типовые программы, методические разработки, библиографические указатели, терминологические словари, что очень важно для общества.

Annotation

This article talks about the history and development of psychology in Kazakhstan and around the world. The development of science, including psychology, is a very complex process. By constantly focusing on evaluating achievements and costs during each time period, he reveals and fully explains new aspects of psychic reality. The interest in and need for intensive development of various topical problems of human psychology has sharply increased in our republic. The level of scientific research is increasing, psychological knowledge is expanding, a number of scientific and theoretical conferences are held, monographs, textbooks, manuals, standard programs, methodological developments, bibliographic indexes, and terminological dictionaries are published, which is very important for all of us.

Адам психикасы күрделі және алуан түрлі. Ежелгі заманнан бері философтар оның тереңдігіне енуге тырысты. Бұрын психологтар адамның тек санасы бар және оның барлық әрекеттері оған бағынады деп сенген. Сана адамның қалауын, іс-әрекетінің мотивациясын және т.б. анықтайды. Егер психикалық (виртуалды) шындық пен объективті арасындағы шекаралар бұлыңғыр болса, онда психиканың тұтастығы мен жеткіліктілігі бұзылған болар еді. Саналы адам көбінесе бейсаналықта сақталған тілектер мен ойлар туралы білмейді.

1. Психологиялық білімнің пайда болуы "психология" термині ежелгі грек тіліндегі "психе" – жан және "логос" – білім немесе зерттеу деген екі сөзден шыққан. Уақыт бойынша психологиялық білімнің пайда болуы адамзат өркениетінің пайда болуымен салыстырылады. Психологиялық білімнің дамуы адамның шығармашылық танымдық іс-әрекетінің нәтижесі ретінде оның тұтастығы мен нақты диалектикасында адамзаттың мәдени эволюциясының әртүрлі кезеңдерінде психология тарихының объектісі болып табылады. Психология ежелгі ғылымдардың бірі болып табылады, өйткені жан туралы алғашқы ілім ежелгі грек философтары Фалес, Анаксагор, Демокрит, Платон және Аристотельдің еңбектерінде пайда болды.

Психология тарихында екі үлкен кезең ерекшеленеді: біріншісі, психологиялық білім жер қойнауында дамыған кездегі философия, сондай – ақ басқа ғылымдар, ең алдымен жаратылыстану ғылымдары; екіншісі-қашан психология дербес ғылым ретінде дамыды. Жан туралы алғашқы философиялық ілім "панпсихизм" деп аталды. Ол әлемнің әмбебап руханиятына сенуге негізделген. Бұл ілімде әрбір оқиғаның немесе құбылыстың, әрбір тірі және жансыз заттың жаны бар екендігі айтылды. Жанның болуы сөзсіз, өсімдіктерде, жануарларда және, әрине, адамдарда кездеседі. Көптеген ойшылдар жан туралы ежелгі философиялық ілімге өз үлестерін қосты, бірақ ең толық, жүйеленген түрде жан туралы ілім ежелгі грек философы Аристотельдің еңбектерінде ұсынылды, ол

жан туралы алғашқы тәуелсіз ғылыми еңбектерге ие болды: жан, есте сақтау және арман туралы трактаттар.

Барлық ежелгі ғалымдар жанның функцияларын бірдей түсінді, бірақ оның табиғаты әртүрлі түсіндірілді. Идеалистер жанды ерекше, материалдық емес тұлға деп санады, ал материалистер оны материямен сәйкестендіруге тырысты. Ежелгі дәуірдің тағы бір әйгілі философы Платон мен оның ізбасарларының еңбектерінде алғаш рет рухани құбылыстардың жіктелуі ұсынылды. Идеал деп түсінген олар ақылға (ойлауға), батылдыққа (ерік-жігерге) және құмарлыққа (қажеттіліктерге) бөлінді. Психикалық құбылыстардың аталған түрлерінің әрқайсысы дененің әртүрлі бөліктерінде араласқан: ақыл – басында, батылдық – кеудеде, құмарлық – іште. Адамның жанның бір немесе басқа бөлігінің басым болуы оның әлеуметтік жағдайы мен шығу тегімен байланысты болады.

Платонның пікірінше, барлық адамдар ақылға қонымды, еркектік және тек дене ләззатын іздейтін болып бөлінеді. Милет мектебінің өкілдері психикалық табиғаттың материалдық сипатын көрсете отырып, адамның рухани өмірінің салыстырмалы түрде егжей-тегжейлі көрінісін бермеді. Бұл бағыттағы алғашқы қадам Эфестегі ең ірі ежелгі грек философы Гераклитке (б.з. д. 530 – 470 жж.) тиесілі. Жан-бұл Гераклит "психика" деп аталатын организмдегі оттың басталуының ерекше өтпелі күйі. Гераклит енгізген психикалық шындыққа арналған атау алғашқы психологиялық термин болғанын атап өткен жөн. Оның негізінде 1590 г. Гоклениус "психология" терминін ұсынады, ол Х. Вольфтың еңбектерінен бастап эмпирикалық психология "(1732) және"рационалды психология" (1734) адам психикасын зерттейтін ғылымға сілтеме жасау үшін кеңінен қолданылады.

Ғылымның, оның ішінде психологияның дамуы өте күрделі процесс. Тұтастай алғанда, психологиялық білімнің өсу процесін олардың пайда болуының хронологиялық дәйектілігімен қадағалау. Әр уақыт кезеңінде жетістіктер мен шығындарды бағалауға үнемі назар аударып отырып, психикалық шындықтың және жаңа жақтарын ашады және оларды толығымен түсіндіреді. Қайта өрлеу дәуірі ғылымдарды діни догмалардан және технологиямен қойылған шектеулерден босатты, жаратылыстану, биологиялық және медициналық ғылымдар белсенді дами бастады. Дарвин жануарлар мен адамдар қауымдастығын танудағы алғашқы шешуші қадам жасады.

Ал енді қазақстандағы психология тарихының дамуы туралы айта кетсем. Қазақстандағы психологиялық ғылымның жай-күйін оның дамуындағы елеулі өрлеу кезеңі ретінде бағалауға болады. Қазір ол үнемі жаңа ғылыми мәліметтермен байытылып, оның тұжырымдамалық аппараттары мен зерттеу әдістері жетілдірілуде.

Қазіргі уақытта біздің республикамызда адамдардың психологиясының әртүрлі өзекті мәселелерін қарқынды дамытуға деген қызығушылығы мен қажеттілігі күрт өсті. Ғылыми зерттеулер деңгейі артты, психологиялық білімді насихаттау кеңейтілді, бірқатар ғылыми-теориялық конференциялар өткізілді, монографиялар шығарылды, оқулықтар мен оқу құралдары, үлгілік бағдарламалар, әдістемелік әзірлемелер, библиографиялық көрсеткіштер, терминологиялық сөздіктер жарық көрді.

Өкінішке орай, біздің республикамыздағы психологияның мәртебесі төменгі деңгейде. Психологияға тікелей қатысы бар көптеген мәселелер оның қатысуынсыз шешіледі. Осылайша, экономиканың, білім берудің, денсаулық сақтаудың, мәдениеттің, мемлекеттік аппараттың, құқық қорғау органдарының, әскери және де басқа салаларында психологиялық деректер өте нашар пайдаланылады. Полиэтикалық қоғамның рухани-адамгершілік өмірі саласында өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі жетілдіруге бағытталған толыққанды дамыған тұлғаның жалпы адамзаттық мәдениетінің маңызды элементі ретінде психологиялық білім мен дағдылардың негіздерін игеру үшін жағдайлар жасалмаған.

Қазақстанның қазіргі заманғы психологиялық ғылымының перспективадағы міндеттерінің бірі осы үлкен аймақтың этнопсихологиялық, демографиялық, экологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, осы білім саласының теориялық-әдіснамалық негіздерін әзірлеу болып табылады, өйткені басқа әдіснамаға негізделген Батысты психологиялық зерттеу әдістемесін көшіру жағымсыз нәтижелерге әкелуі мүмкін. Біздің ойымызша, психология саласындағы басым бағыттар этникалық тұлғаны қалыптастыру және дамыту жолдарын зерделеу, ол дүниеге келген сәттен бастап терең кәрілікке дейінгі психикалық даму заңдылықтарын белгілеу, оның жоғары рухани-адамгершілік саласын тәрбиелеу, қазақстандық патриотизм сезімдерін қалыптастыру тетіктері болуы тиіс.

Оқу-тәрбие жұмысының, білім берудің бүкіл жүйесі психологиялық қамтамасыз етуді мүмкін емес. Қазақстанда психологиялық ғылымды дамытудың қазіргі кезеңі практикалық психологияны аса маңызды ғылыми-практикалық бағыттың бірі ретінде өзектендірумен сипатталады. Бұған қоғамның әртүрлі құрылымдары мен жекелеген азаматтардың психологтардың, психотерапевттердің практикалық көмегіне, психологиялық кеңестер мен қолдау алуға, психологиялық білім саласындағы

психологиялық құзыреттілік пен хабардарлықты арттыруға, сәйкесінше психологиялық мәдениетті қалыптастыруға деген қажеттілігінің артуы ықпал етеді.

Жаңа мыңжылдықтың басынан бастап қазақстандық психологтардың жарияланымдарында отандық ғылымда практикалық психологияны дамыту қажеттілігі туралы ой жиі көрініс табуда. Консультациялық психологиялық қызметтердің ғылыми-практикалық және әдістемелік базасын әзірлеу практикалық психологияның өзекті және басым бағыттарының біріне айналуда. Сонымен қатар, практикалық психология психологиялық ғылымның жаңа саласы ретінде "психологиялық көмекке мұқтаж адамдармен жұмыс істеудің психотехникалық және психотерапиялық технологияларын әзірлеп қана қоймай, республикада ғылыми теориялық-әдіснамалық базаны қалыптастыру үшін осы салада жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізуі керек.

Соңғы уақытқа дейін мектептің психологиялық қызметінде, сондай-ақ психикалық денсаулық орталықтары, емханалар, есірткі диспансерлері сияқты арнайы медициналық мекемелерде практикалық психологияны дамытуға ерекше назар аударылды. Теориялық және практикалық зерттеулердің назарынан тыс бизнес-құрылымдардағы, әскери бөлімдердегі, колониялардағы психологиялық қызметтердің проблемалары, сондай-ақ босатылған адамдарды оңалту және қайта бейімдеу, мүгедектерге психологиялық көмек және т. б.

Жоғарыда аталған мәселелердің ішінен психологиялық кеңес беру және психотерапия саласындағы ғылыми-практикалық зерттеулердің кейбір бағыттарын бөліп көрсетуге болады: халыққа психологиялық көмек көрсету практикасында Батыс технологияларын қолдану тәжірибесін жалпылау, психологиялық кеңес беру мен психотерапияның теориялық базасы ретінде отандық әзірлемелерді талдау, психологиялық кеңес беру клиентіне практикалық көмектің тиімді технологияларын құру және пысықтау.

Біздің ойымызша, ең негізгі бағыт-психологиялық қызметтің клиентінің өзін "ерекше әсер ету субъектісі" ретінде зерттеу, клиенттердің психологиялық кеңес алуға көмек сұрауының себептерін анықтайтын психологиялық айнымалыларды анықтау, олардың табиғаты мен жұмыс істеу механизмдерін білу, психологиялық жұмысты диагностикалау және құру мүмкіндігі болып табылады.

ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯ МЕКТЕБІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ТУРАЛЫ МАҚАЛА

Давлетова А.А., Қуандықова Б.Ж.

*Тұран Университеті
Алматы, Қазақстан*

Исман А.Д.

*Нархоз университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан білім беру реформасының бұрынғыдан айырмашылығы, ол ең алдымен терең саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістермен және таза психологиялық – педагогикалық жағдайлармен айқындалады. Қазақстандық білім берудің ерекшелігі-баланы психологиялық сүйемелдеу мектепке дейінгі жасан бастап студенттік жасқа дейін жүргізіледі. Мақалада білім беру жүйесінің қажеттіліктеріне байланысты Қазақстанда психологияның қалыптасуының бастапқы кезеңдері қарастырылады, қазақстандық ғалымдардың қосқан үлесі сипатталады.

Аннотация

Отличие реформы образования, проводимой в настоящее время в Республике Казахстан от предыдущей, заключается в том, что она определяется прежде всего глубокими политическими, социальными и экономическими изменениями и чисто психолого – педагогическими условиями. Особенность казахстанского образования заключается в том, что психологическое сопровождение ребенка ведется с дошкольного до студенческого возраста. В статье рассматриваются начальные этапы становления психологии в Казахстане, обусловленные потребностями системы образования, описывается вклад казахстанских ученых.

Annotation

The difference between the education reform currently being carried out in the Republic of Kazakhstan from the previous one is that it is determined primarily by profound political, social and economic changes and purely psychological and pedagogical conditions. The strategic goal of the entire education system of Kazakhstan is to create the most favorable conditions for the formation of a highly educated, competitive personality with an ethical worldview, a type of innovative, creative thinking, and a developed worldview culture. independently formulate the problems of the state and solve them independently [1].

Кіріспе. Біздің елімізде баланы мектеп жасындағы бүкіл кезеңде білім беру ұйымында психологиялық қолдау ерекше өзекті болып табылады. Мектеп оқушыларымен психологиялық жұмыс мәселесінің бастауын ежелден өмірді тануға, адамның өмір сүру мақсаты, оның өмір сүру мақсаты туралы сұрақтарға жауап іздеумен айналысатын ғылымдар ретінде белгілі философия, әлеуметтану, педагогика және психологияның тереңінен іздеу керек. қоғамдағы рөлі мен орны, өмірдегі мақсатын жүзеге асыруға дайындық. Ұлы ойшыл Әл-Фараби «Бақытқа апарар жолды нұсқаушы», «Музыканың үлкен кітабы» трактаттарында оқу мен тәрбиенің психологиялық-педагогикалық аспектілеріне оқырмандардың назарын аударады. Алынған білімнің қолжетімділігі, жүйелілігі және беріктігі, балалардың интеллектінің дамуы, мінез-құлқы, қабілеттерінің қалыптасуы, сондай-ақ тәлімгерлердің қамқоршыларымен жұмыс істеу әдістері мен тәсілдері ерекше қызығушылық тудырады, оларда бұл жұмыстар көрініс табады.

Баласағұнның «Құдағу білім», Қашқаридің М. «Дивани лұғат аттүрк», А.Юцагидскийдің «Ақиқат сыйы» (XI-XII ғғ.) трактаттары тәлімгер мен ұстаздың психологиялық-педагогикалық жұмысының әдіс-тәсілдеріне сілтеме жасайды. Орталық Азия халықтарының әмбебап, этикалық және философиялық мәдениетін құрайтын әлемдік өркениет қазынасына баға жетпес үлес қосты. Қазақстан аумағында 1867-1868 және 1891 жж. әкімшілік реформалардың жүргізілуі, білім беру мен мектептегі білім беруді дамытуға қолайлы жағдай жасады. 60-шы жылдарға дейін. Негізінен мешіттер мен қазылар үшін кадрлар дайындайтын медреселер, сондай-ақ балаларға дін негіздерін үйрететін мектептер жұмыс істеді. Бұл балаларды оқытуға қабылдайтын қатып қалған ұйымдар болды, олардың ата-аналары тәлімгерлермен «Еті сенікі, сүйегі біздікі» қағидасы бойынша келісіп, студенттердің сөзсіз бағынуын білдіреді.

XIX-XX ғасырлар тоғысында. «Жадизм» атты реформа жүргізіліп, онда ауқатты ата-ананың балаларымен жұмыс істеуге кадрлар даярлауға ерекше көңіл бөлінді.

Қазақтың ұлы ойшылы А.Құнанбаевтың психологиялық-педагогикалық ой-пікірінің дамуына қосқан үлесін бағаламауға болмайды. Абай жас ұрпаққа арнаған барлық сөздерінде негізгі ойды былайша білдірді: «Кез келген адамның білімін немесе өнерін меңгеру процесі. Қолөнер – ең жоғары игілік, оны меңгеру үшін тірі ақыл, күшті ерік пен асыл мұрат қажет»[2]. Құнанбаев бала тәрбиесіне атсалысқандардың еңбегін жоғары бағалады.

Қазақтың алғашқы ұстаздарының бірі Ы.Алтынсарин өз еңбектерінде бүкіл оқу-тәрбие жүйесін мұғалім тұлғасының ықпалымен оқушы тұлғасының қалыптасу процесі ретінде қарастырған. Бұл ережелер оның «Әлеуметтік психология мәселелері» атты елеулі еңбегінде көрсетілген[3].

XX ғасырдың бірінші онжылдығында. Қазақстанда «Жаңа әдіс үшін» қозғалысы кең өріс алуда, оның негізгі қағидаларының бірі «Біздің балаларымызға ең жақсы тәлімгерлер қажет» болды. Ол Ресеймен сауда қатынасының дамуымен байланысты болды. Бұл бағыт Қазан, Орынбор және Еділ бойы мен Оралдың басқа қалаларының «жаңа әдіспен» мектептері мен медреселерінде білім алған кейбір молдалар мен мұғалімдерден қолдау тапты[4].

Негізгі бөлім.

Біздің елімізде білім беру процесін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз ету бірнеше даму кезеңдерін басынан өткерді. Психологиялық-педагогикалық білімді балаларды тәрбиелеу мен оқытуда іс жүзінде қолданудың алғашқы талпыныстары 19-20 ғасырлар тоғысында жасалды. Ол кезде педология дамып келе жатқан, өсіп келе жатқан адам туралы оның барлық биологиялық және әлеуметтік айырмашылықтарын қамтитын ғылым дамыды. 20-30 жылдары өткен ғасырда бүкіл оқу процесін психологиялық және педологиялық қамтамасыз ету кеңінен тарады. Оқыту тәжірибесіне әртүрлі психологиялық тесттер енгізілді, олардың негізінде мектеп оқушыларының психикалық даму деңгейі, оларды арнаулы мектептерге ауыстыру, таңдауға қажетті мамандықтар туралы және т.б. 1916 жылы Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық Комитетінің «Ағарту халық комиссариаты жүйесіндегі педологиялық бұрмалаулар туралы» қаулысымен оқу процесін психологиялық қамтамасыз ету бойынша барлық жұмыстар тоқтатылды, оқу-тәрбие үрдісін дамыту келесі психологиялық бағыттар ұзақ уақыт бойы тоқтап қалды: даму психологиясы, психодиагностика, практикалық психология және т.б.

Біздің елімізде психологиялық-педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау жүйесінің қалыптасуы 20 ғасырдың басынан басталады. Дәл осы кезеңде оны құрудың негізгі принциптері жасалды. Алғашқы талқылау «Қазақстан мектебі» (1925) журналының беттерінде жүргізілді.

1919 жылы Халық ағарту комиссариаты Бөкей бөлімшесінің баспасынан «Мұғалім» педагогикалық журналынан басқа «Еңбек мектебі», «Балаларды қалай тәрбиелеу керек» және т.б. мақалалар жарық көрді. 1923 жылы Ташкентте Архангельский П.Н. балалардың танымдық процестеріне толық психологиялық сипаттама беретін және оқушылардың қабілетін дамытуға психологиялық-педагогикалық әсер ету әдістерін сипаттайтын «Мектептегі психологиялық зерттеулер». Психолог Струминов В.Я. Орынборда «Еңбек мектебінің оқу-ағарту қызметкерлеріне арналған анықтамалық» еңбегін, орта арнаулы оқу орындарына арналған «Психология» оқулығын шығарды.

Психологиялық-педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау жөніндегі жұмыс айтарлықтай өсті. Білім беру мекемелерінің түрлері мен бөлімдеріне қарай белгілі бір жүйелер қалыптасты: мектепке дейінгі, мектеп, орта арнаулы, жоғары оқу орындары және т.б. Кадрларды дайындаудың бұрынғы дәлелденген түрлері жетілдірілді, жаңалары пайда болды – «Педагогикалық шеберлік мектептері», «Ашық есік күндері», «Жас психолог мектептері», кластерлік семинарлар мектеп тәжірибесіне шұғыл енгізілді.

1928 жыл Досмұхамедов Х Қазақстанда тұңғыш педагогикалық университеттің ашылуымен, ал 1929 жылы Абай атындағы қазақ ұлттық университеті ҚазҰПУ. Қазақ тілінде психология 1938 жылы осы институт қабырғасында оқытыла бастады.

1926 жылы Ж. Айтмауовтың «Психология және мамандық таңдау» атты кітабы жарық көрді, онда психологтың балалармен, оның ішінде дарынды балалармен жұмысы талданады. «Өнерге деген қабілет өмір, оқу, іс-әрекет барысында қалыптаспайды. Адам өнерге деген туа біткен қабілетпен туады» [5].

Қазақстандағы біліктілікті арттыру жүйесінің тарихи дамуының мысалы ретінде ең ірі Республикалық мектептер институтының қызметін айтуға болады. Мұнда мектептерге арналған оқулықтар мен бағдарламалар мен мұғалімдерге арналған әдістемелік әзірлемелерді дайындау мен басып

шығаруға байланысты көптеген жұмыстар жүргізілді. Сонымен қатар, қысқа мерзімді курстар ұйымдастырылды, олардың тақырыбы мен ұзақтығы әртүрлі. Олар оқытудың сараланған тәсілін ұсынды. Осы институттың аға ғылыми қызметкері Ш.Әлжанов мектеп оқушыларының ақыл-ой қабілеттерін талдай келе, өз пікірі бойынша: «Сұрақтарды тез түсініп, тез жауап беретін студенттер бар, ал басқалары өте салқын, сабырлы, баяу жауап береді. Дегенмен, олардың дұрыс әрі терең жауап бере алатынына күмән жоқ» деген сөздері сталиндік қуғын-сүргін кезінде барлық балаларды озық, орташа, әлсіз деп үшке бөлудің педологиялық аспектісі үшін айыпталды. Жиырмасыншы ғасырдың 80-жылдарының аяғында ол ақталды.

Қазақстандық психологтарды балалармен жұмыс істеуге дайындаудағы елеулі кезең атакты орыс психологы Нечаев А.П. қызметінің кезеңі болып табылады.

Абай атындағы ҚазҰПУ-де 1946 жылы алғашқы психология кафедрасы ашылды. С.М. Киров 1947 жылы логика және психология кафедрасын ашты. 1951 ҚазГУ-де жылы психологтар мен логиктердің алғашқы түлектері өтті. 1980 жылы сол университетте бірінші психология кафедрасы құрылды.

Тәжібаев Т.Т. 1954 жылы «Психология және педагогика» мамандығы бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі (академик) болып сайланды. 1958 жылы қыркүйекте КСРО Психологтар қоғамының Қазақстандық бөлімшесі құрылып, онда алғаш рет ғылыми тұрғыдан қабілетті студенттермен жұмыс жасау мәселелері қарастырылды.

Қазақстанның көрнекті психологтарының бірі Мұқанов М.М. «Балалардың қабілеттерін анықтау және дамыту» (1960) атты еңбегінде психологтың біліктілігі мен тәжірибесіне ерекше көңіл бөлген.

Тек ХХ ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында психологияның даму, практикалық психология және психодиагностика сияқты бағыттары бойынша зерттеулер қайта жанданды, оның нәтижелері мектепте қолданыла бастады. Эксперимент ретінде халық ағарту жүйесінде психологтар – ғылыми-зерттеу институттарының қызметкерлері, кәсіптік лицейлер мен мектептерде психологиялық-педагогикалық зерттеулер жүргізген университет оқытушылары, сондай-ақ өндірістік тәжірибеден өткен студенттер жұмыс істей бастады. 1966 жылы Алматыда өткен педагогика, психология және оқыту әдістемесі бойынша бірінші Республикалық семинарда да мектеп оқушыларымен жұмыс істеуге кәсіби психологтарды дайындау мәселелері дәл осылай қарастырылды.

Қорытынды. Болашақ мамандарды дайындауда теория мен практиканың психологиялық-педагогикалық аспектілеріне қазақстандық ғалымдар Хмель Н.Д., Бейсенбаева А.А., Жақыпов С.М., Шерязданова Қ.Т., Жанпейісова Қ.Қ.

Дарынның жетекшілігімен Педагогикалық ғылымдар академиясы А.В. 1970 жылы ересектердің үздіксіз оқыту білін бастады. Пригожин И, Князева Е., Жаңабаев З, іс-әрекетті табысты орындауға туа біткен қабілеттердің әсерін зерттеді.

2000 ж. – Жарықбаев Қ.Б. кітабының қазақ тілінде басылуы. Орта мектепке арналған «Психологияға кіріспе», мұнда автор психологтың оқушылармен жұмысының негізгі аспектілерін сипаттайды [6].

Соңғы жылдары біліктілікті арттыру мәселесіне бұрынғыға қарағанда көбірек көңіл бөлінуде. Ұзақ үзілістен кейін мектеп психологы біліктілігінің үлгілерін әзірлеу әрекеттері қайта басталды. 90-жылдардың аяғында пайда болған қызықты еңбектердің ішінде қазақ ғалымдарының: Ж.О. Үмбетова, Г.С. Байтөреева, Л.М. Нәрікбаева, У.Б. Жексенбаева, А.Қ. Сатова, З.Б. Мадалиева және т.б. еңбектерін атап өтуге болады. Осылайша, теориялық және практикалық аспектілері, мектеп оқушыларымен жұмыс жасау мәселесі ғалымдардың зерттеулерінде әрқашан маңызды орын алады.

Отандық әдебиеттерде кәсіби психологтарды дайындаудың негізгі аспектілері тұлғаны дамыту шарттарының бірі ретінде әрекет ететін кәсіби әлеуметтену және кәсіби тұлғаны қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады. Осылайша, қазақстандық қоғам дамуының жаңа тенденциялары балалар мен жастарды психологиялық қолдау мәселесін бірінші кезектегі білім беру міндеттерінің қатарына қойды, бұл отандық психологтар мен педагогтар тарапынан оған деген қызығушылықтың артқанын түсіндіреді.

Әдебиеттер

1. Кушербаев К.А., Ахметов А.К., Абылкасимова А.Е., Рахимбек Х.М., Стратегия развития высшего образования в Республике Казахстан. – Алматы: Білім, 1998.
2. Кунабаев А. «Лирика и поэмы» п/р Соболева Л.-М.: Госполитиздат, 1940 с. 128.
3. Жарықбаев Қ.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане (со второй половины XIX в. до наших дней). – Алма-Ата: Казахстан 1968 с. 35.
4. Акажанова А.Т. «Становление и развитие возрастной и педагогической психологии в Казахстане». Автореферат на звание к.п.н. Алма-Ата 1989г.
5. Айтмауытов Ж. «Психология и выбор профессии» – М.: Изд. Народов СССР, 1926 с.7
6. Мектептегі психология в школе №4, 2000г.

Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҒҰЛАМА – ОЙШЫЛДАРДЫҢ ИДЕЯЛАРЫ

Садыкова А.А.
Қайнар Академиясы
Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада Қ.Б.Жарықбаевтың ортағасырлық ғұлама – ойшылдардың еңбектеріне сүйене отырып жазған этнопсихологиялық зерттеулері сипатталған. Академиктің тұжырымдары бойынша, қазіргі таңда Батыс мәдениетінен енген психологиялық тәжірибедегі әдістер мен көзқарастар қазақтың ұлттық психологиялық мәселерін шешуге бейімделмеген.

Аннотация

В статье описаны этнопсихологические исследования К.Б. Жарикбаева, основанные на трудах великих ученых – мыслителей средневековья. Академик предполагал, что нынешние методы и подходы в психологической практике, введенные от западной культуры, не способны решить наши национально – психологические проблемы.

Annotation

The article describes the ethnopsychological research of K.B. Zharikbayev, based on the works of great scientists – thinkers of the Middle Ages. The academician suggested that current methods and approaches in psychological practice, introduced from Western culture, are not able to solve our national-psychological problems.

Кіріспе

Қ.Б. Жарықбаев қазақ халқының ежелден келе жатқан психологиялық ойлар тарихын зерттеген, егемен Қазақстанда психологиялық ғылымның меңгерушілері қатарындағы зерттеуші, ғалым, академик, жазушы, профессор. Ғалымның ғылыми еңбектері Қазақстанның көпұлттылығын, көпбалалы және халықаралас отбасыларының салт – дәстүрі мен ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ балаларын мектепте оқыту үшін психологиялық негіздерді зерттеуге, орыс – қазақ мектептеріндегі мұғалімдер арасындағы өзара қарым – қатынастарды, мұғалімдердің жеке тұлғасы беделінің қалыптасуына бағытталған.

Сонымен қатар, академик өзінің көптеген басылымдары мен монографияларында, оқулықтары мен баспаларында Қазақстанда психологиялық және этнопсихологиялық ғылымның дамуына көп көңіл бөліп, психология мамандарын қазақ тілінде оқытуға үлкен үлесін қосып, ат салысқан тұлға. Көп жылдық шығармашылығы барысында жазушы Қазақстанның психологиялық идеялары мен толғауларының көзі ежелгі заманнан басталғанын, ежелгі түрік халықтарының психологиялық және педагогикалық тұрғыдан қарастырылатын салт – дәстүрлерінің негізінде қаланғанын аңғарған. Қазақ халқының ата – бабалары өсіп келе жатқан ұрпақты үйрету мен тәрбиелеу бойынша ғасырлар бойы барынша кең байытылған тәжірибе жинап, өзіндік салт – дәстүр, жүріс – тұрыс, мінез – құлқын жеткіншіктерге жастайынан баулып, қалыптастыруға, жас ұрпаққа «көшпенділердің» арман – тілектерін, ойлары мен толғауларын, табиғатпен етене өмір сүрулерін ана сүтімен сіңіруге тырысқандарын өз жұмыстарында анық талдаған [1. 11б.].

Негізгі бөлім

Академик Жарықбаев Әбу – Насыр әл – Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари, Ахмет Яссауи сияқты зиялылардың, ортағасырлық ғұлама – ойшылдардың туындыларын терең де жан – жақты зерттеуге өз үлесін қосқан.

Академиктың зерттеуі бойынша Қазақстандағы психологиялық ой – пікірлердің дамуына, оның біртіндеп қалыптасуына ықпалын тигізген атақты ғалым, философ Әбу – Насыр әл – Фараби. Өзінің психологиялық тұжырымдарында қоғамдық психология туралы ерекше идеялары: тұлға мен қоғам арасындағы қарым – қатынас, адамдардың үлкен және кіші топтары, әр түрлі даму деңгейінде адамдар мен топтардың әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері туралы сөз еткен. Фарабидің саликалы пікірлері бойынша адам қоғамның ажырамас бөлігі, ол қоғамнан тыс өмір сүре алмайды, өмір сүруге қажетті мұқтаждарын басқа адамдармен өзара қарым – қатынасқа түсу арқылы қанағаттандырады. Ғұлама тұлғалардың тұрмыс – тіршілігіне талдау жасап, ондағы жекелеген топтардың әлеуметтік

жағдайын саралаған бір ғақпиясында ерекше географиялық ортада орналасуына байланысты елдер бір – бірінен әдеттерімен, мінез – құлықтарымен, тілдерімен ерекшеленетінін жазған. Сонымен қатар, философ зерттеулерінің өзекті мәселесі болып ғылым мен кәсіпкерлікті үйрену жолымен адамның бақытқа жету проблемасы танылады. Адамның шын бақытқа қол жеткізуі тек осы дүниеде ғана мүмкін екендігіне назар аударған әл-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруден және қиындықтан қашпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам өміріндегі «жақсылық» пен «жамандық» адамдардың күнделікті белсенді әрекетіне ғана байланысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы әдетті де, жаман әдетті де істеуге бірдей мүмкіндік береді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінез-құлқына байланысты. Фарабидің мәлімдемесі бойынша, тұлға кемелдікке тек ақыл – ойы дамығанда ғана жете алады. Сондықтан да адамның жақсы істерге үйір болуы оның мінез-құлығының жетілуіне де тәуелді. «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы» трактатында, «Мемлекеттік белсендінің афоризмдері» деген еңбектерінде Әл – Фарабидің арабтілдес Шығыстың психологиялық жүйесінің негізін қалаушы екендігін дәлелдей отырып, қызығушылық тудыратын түпнұсқалық идеялары баршылық.

Фараби шығармашылығындағы психологиялық тұрғыдан маңызды ғылыми проблемалардың бірі – музыканың әсері жайлы толғаныстары. Әлемдегі эстетикалық ойлардың шедевры болып танылатын «Музыка жайлы үлкен кітабында» ғалым «адамның тумысынан тұла бойына біткен қасиеттерге байланысты музыка ғылым ретінде дамығанын, ішкі жан дүниесінің тепе – теңдігін қалыпқа келтіріп, адамның эстетикалық қажеттілігін қанағаттандыратынын жазған. «Музыка туралы ғылымның жанның саулығы, тәннің саулығына пайдасы көп. Себебі, тән ауырса, жан да ауырады, тән белгілі бір кедергілерге ұшыраса, жан да сол кедергілерге ұшырап ауырады» деп жазған. Өзінің медицина туралы жазбаларында ойшыл тән мәселерін де көтерген. «Медицина өнерінің мәні адамның ағзасы, ал мақсаты ағзаны аурулардан аман алып қалу» деп білген [2. 12-43б.].

Академик Жарықбаевтың жұмыстарына сүйене келе, Жүсіп Баласағұнидің «Құдатғу білік» – отбасы тәрбиесі – бала мінез – құлқы мен психологиялық бейнесін қалыптастырудағы негіз деп қарастыратын туынды, ой – сананың дамуы ата – тегін, тілін білуден басталатынын айқындай түсетін «Диуани лұғат ат – түрік» атты Махмұд Қашғаридің түркі тілдерінің сөздігі көненің көзіндей болып жеткен асыл қазына, Ахмет Яссауидің «Ақиқат сыйы» атты әдеби ескерткіші «білім алған ер халыққа белгілі болады», «білімдінің сөзі үгіт, насихат, үлгі – өнеге» деген сөздерімен «білім – қайнар көзі» деп танытатын терең мұралар Орталық Азия халықтарының этико – философиялық, адами мәдениетке теңдесі жоқ зор ықпалын тигізген, осы рухани құндылықтар қатарындағы туындылар – қолжетімді, нақты және реттелген білім алатын құралдар ретінде бүгінгі күнге дейін қызығушылық тудыратынын көруге болады [2. 43-51б.].

Сонымен қатар, профессор Жарықбаевтың XV – XVII ғасырларда, қоғамдық дамудың құлдыраған ауыр кезеңдерінде қазақ халқының жырау – ойшылдары ұлттың рухани қалыптасуына үлкен ықпалдарын тигізгені жөнінде ой – толғаулары да бар. Қазақ халқының сөз өнерін қаншалықты киелі санағанын «Сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді», «жақсы сөз – жарым ырыс» сияқты ұлағатты сөздерден байқауға болады. Жыраулар, «дала ғалымдары» ақыл – ой тәрбиесіне, адамгершілік, сана – сезім тәрбиесіне көп көңіл бөлген. Жыраулардың тұлға мен оның ерекше қасиеттері, хандар мен сұлтандардың елді басқарудағы басты талаптары туралы ойларымен таныса келе, осы ой – толғаулардың қазіргі заманғы жалпы, әлеуметтік және медициналық ғылыми қондырғылардың мазмұнымен сәйкестігін көреміз. Тағылымдық терең ойларға ие жыраулар поэзиясы көпшілікке демеу болып, ұлттың сана – сезімін оятқан, жан – ұя ішіндегі қарым – қатынасты, әйел затының әлеуметтегі рөлін, үлкендерді сыйлау, көшпенді халықтың тұрмысын бағалау идеяларын сомдаған [3. 246 б.].

Жарықбаев Құбығұл Бозайұлы қазақтардың ұлттық мінез – құлқын алғашқы болып зерттеген және отандық этнопсихологияның негізін қалаушы ретінде танымал болған этнограф – ғалым Шоқан Уәлиханов екенін айтып өткенімізді жөн көрген. Өзінің зерттеулерінде қазақтар мен қырғыз халқын салыстыра отырып, олардың шыдамдылығы мен жоқшылыққа деген төзімділігі жағынан келетін ұқсастықтарын атап өткен. Қазақ халқының ағартушы – ұстазы Ыбырай Алтынсарин де, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, ұстаз, философ Абай Құнанбаев та Шоқан сияқты ұлтаралық, әсіресе қазақ және орыс халықтарының достастығын қолдаған, оларды қазақ халқына білім мен мәдениетті, шыншылдық пен адал еңбек етуді үйрететін үлгі деп таныған. Дегенмен, қазақтың ұлы ағартушы-демократының сыншылық ой-пікірлерін шолып өткен уақытта үшеуіне тән үш ерекшелік анық байқалады: Шоқан Уәлиханов өзінің әдебиет жайындағы ойларын ғылыми арнамен, Ыбырай Алтынсарин педагогикалық жүйемен баяндаса, Абай Құнанбаев эстетикалық таныммен тұжырымдап отырды [4. 78-79 б.].

Оқымысты ғалымдардың бар арманы өз халқының төл мәдениетін, тарихын, тілін жоғары деңгейге көтеріп, жалпы адамзаттық мәдениетке теңестіру болғанын академик өзінің көлемді де күрделі жұмыстарында көрсеткен.

Қорытынды бөлім

Педагогика және психология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері Құбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың шығармашылығының, мындаған басылымдары мен жүздеген кітаптарының, ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі бағыты: Қазақстандағы психологиялық және педагогикалық ой-пікірлердің даму тарихы, этнопсихология мәселелері.

«Әр ұлттың өзіндік мінез-құлқын, өзіндік табиғатын зерттейтін ғылымды меңгеру өркениеттің бір белгісі болса керек. Біз де қазақтың балаларына толыққанды білім мен тәрбие беру үшін мектепте қазақ педагогикасы ұстанымдары арқылы олардың санасына қазақтың ұлттық психологиясын сіңіруге міндетті едік» – деген академиктің сөздері өз ұлтының жарқын болашағы, ежелден келе жатқан ұлттық ата – мұраның, ата – бабаларымыздың өсиеттерінің сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып таралуы мәселесін жиі қозғағанын дәлелдейді [5].

Қ.Б. Жарықбаевтың қазақ халқының өзіне тән ерекшеліктерін ескеріп жазған ойлары – қазіргі таңдағы замануи ұлттық психологиялық проблемалардың шешімін табудағы өте бағалы идея. Академик Жарықбаевтың қазақтардың шыққан тегі мен ерекшеліктерін есепке ала отырып тұжырымдаған алдыңғы қатарлы ойларын Қазақстанның ұлттық психологиялық ғылымы мен психолог мамандардың тәжірибесіне енгізу орынды және ғылымды дамытудағы үлесі зор екендігіне күмәніміз жоқ.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Кубигул Бозаевич: Библиографический указатель. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. -101с.
2. Жарықбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко – теоретическом аспекте. Учебное пособие. – Алматы: DKPrint, 2014. -496 с.
3. Ахметова М.К. Академик Т.Т. Тажибаев и современная психологическая наука Казахстана. – Алматы: DKPrint, 2013. -448 с.
4. Жарықбаев К.Б., Олжаева А.К., Ахметова М.К. Казахская Этнопсихология. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. -304 с.
5. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/15259>

СЕКЦИЯ II
ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ,
ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

СЕКЦИЯ II
ПРИКЛАДНЫЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ,
ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

SECTION II
PRACTICAL PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL,
ETHNOPSYCHOLOGICAL RESEARCH

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ (ИНДУКТИВТІ ЖӘНЕ ДЕДУКТИВТІ) ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жубаназарова Н.С., Ақаш Ж., Дүйсенбай Г.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада бастауыш мектеп оқушыларының математикалық (индуктивті және дедуктивті) ойлау қабілетінің даму ерекшеліктері қарастырылған

Аннотация

В статье рассмотрены особенности развития математического (индуктивного и дедуктивного) мышления младших школьников.

Annotation

The article discusses the features of the development of mathematical (inductive and deductive) thinking of younger schoolchildren

Қазақстан Республикасының білім беру стандартында білім берудің басты міндеті ойлау қабілетін дамыту болып табылатындығы атап айтылған. Сондықтан, қазіргі уақытта білім беруді дамыту мен реформалау барған сайын қарқынды түрде дамып келеді. Қоғамдық дамудың өзекті қажеттіліктеріне жауап беру және рухани жаңғыртуға ат салысу үшін сапалы білім беру өте қажет.

Оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бастауына негізделген түрде, математикалық ойлау әдістеріне дедуктивті ойлау әдістері мен индуктивті ойлау әдістері жатады. Сондықтан, математикалық сапалы білім беру қажеттілігін тереңдету үшін, ең алдымен оқушылардың «Белсенді байқау» қабілетін дамытып, оқушыларды белсенді түрде бақылауға, салыстыруға, болжауға, сынауға және қорытынды жасауға бағыттауымыз керек. Осы барыста тағы, оқушылардың нақты математикалық мысалдардан жалпы математикалық қорытынды жасай білу қабілетін белсенді түрде тәрбиелеп шығуға болады.

Осы мәселенің өзектілігін ескере отырып, бұл мақалада ойлаудың рөлі мен математикалық ойлаудың даму тарихы және қазіргі заманғы ойлау психологиясы мен ғылыми әдісін талқылап, сипаттадық.

Ойлау – күрделі, пәнаралық зерттеу пәні. Философияда материя мен ойлаудың арақатынасы, дүниені ойлаудың көмегімен тану мүмкіндіктері мен жолдары зерттеледі. Ойлаудың негізгі формалары (ұғымдар, пайымдаулар, қорытындылар) логикамен қарастырылады. Ойлаудың социологиялық аспектісі әртүрлі қоғамдардың әлеуметтік құрылымына байланысты оның тарихи процесін талдаумен сипатталады. Физиология ойлау әрекеттері жүзеге асатын ми механизмдерін зерттейді. Кибернетика ойлауды компьютер жұмысындағы және адамның психикалық іс-әрекетіндегі ортақ және өзгешелікті бекітетін ақпараттық процесс ретінде қарастырады. Психологтар ойлауды танымдық әрекет ретінде зерттейді, оны жалпылау деңгейлері мен қолданылатын құралдардың сипатына, олардың субъект үшін жаңалығына, оның белсенділік дәрежесіне, психикалық шындықтың сәйкестігіне қарай түрлерге ажыратады.

«Ойлау объективті шындықтың маңызды қасиеттері, байланыстары мен қатынастары туралы білім береді, ал таным процесінде «құбылыстан мәнге» ауысуды жүзеге асырады», – деп жазады А.Н. Леонтьев [1, б. 60]. Ойлауды «адамның объективті шындықтың объектілері мен құбылыстарын олардың маңызды қасиеттерінде, байланыстары мен қатынастарында делдалдық және жалпылама білуі» деп түсінеді. Бұл адам білімінің ең жоғарғы деңгейі болып табылатын объективті шындықты бейнелеу процесі» [2].

Ж. Пиаженің ойынша, бастауыш мектеп жасы – интеллект дамуының келесі кезеңін орналастыру, бірақ бір кезеңнен екінші кезеңге өту емес. Ол ойлаудың дамуын оқудан тәуелсіз және соңғысына қарама-қарсы интеллект құрылымдарының табиғи жетілу процесі ретінде қарастырады [3, б. 213].

Балалардың ойлауын дамытуды зерттеудің бұл тәсілінен айырмашылығы, орыс психологиясында басқа зерттеу стратегиясы жүзеге асырылуда. Л.С.Выготскийдің мектеп жасындағы ойлаудың,

ғылыми ұғымдардың дамуының қайнар көзі мектептегі тәрбие екендігі [4, б. 254] ұстанымына, сонымен қатар С.Л. Рубинштейннің бірден-бір дұрыс көзқарас деген ұстанымына негізделген. Балалардың таным психологиясы, атап айтқанда олардың ойлауы «балаларды зерттеуді, оларға білім беруді және оқытуды» талап етеді [5, б. 183].

Кіші мектеп оқушыларының ойлауын, онда қарастырылатын аспектілердің саны бойынша ең маңызды зерттеулер балалардың салыстырмалы түрде жоғары деңгейге жетуіне ықпал ететін оқудағы жағдайларды анықтауға бағытталған эксперименттік оқыту жүйесі шеңберінде орналастырылды. осы жастағы балаларға тән болып саналғанмен салыстырғанда психикалық белсенділікті қалыптастыру.

Мысалы, Л.В. Занковтың жетекшілігімен салынған кіші мектеп оқушыларын эксперименттік оқыту жүйесі осындай [6]. Бұл жүйенің мақсаты балалардың жалпы психикалық дамуының, атап айтқанда олардың бақылау, практикалық іс-әрекеті мен ойлау қабілетінің дамуы үшін жағдай жасау болды. Тәжірибе көрсеткендей, Л.В. Занков тұжырымдаған дидактика принциптеріне негізделген оқыту кіші жастағы оқушыларда ойлауды қалыптастырады, ол объектілерді әртүрлі аспектілерде саналы түрде қарастырумен және таңдалған аспектінің өзгеруімен сипатталады.

Бастауыш сыныптарда эксперименттік оқытудың басқа жүйесінде кіші мектеп оқушыларының ойлауын зерттеудің мақсаты бағдарламаланған оқыту шеңберінде осы жастағы балалардың ойлау қабілетінің әдеттегіден жоғары деңгейіне жағдай жасау болды. Бұл жүйе А.И. Раевтың жетекшілігімен ұйымдастырылды [7]. Оның идеялары бойынша ойлаудың негізгі көрсеткіштері, біріншіден, психикалық іс-әрекеттердің берілу ерекшеліктері мен шекаралары және екіншіден, орындалатын психикалық әрекеттерді сезінудің тереңдігі мен толықтығы болып табылады» [8, б. 19].

Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың жетекшілігімен орта мектептің бастауыш сыныптары үшін эксперименттік оқу бағдарламалары жасалды. Бұл бағдарламалар психикалық дамудың әрбір кезеңіне тән жетекші қызмет түрлері туралы идеяларға негізделген. Сонымен бірге, ойлауды зерттеудің мақсаты – кіші жастағы оқушыларда оның даму мүмкіндіктерін белгілеу. Бұл жаста балалар заттар мен құбылыстардың сыртқы байланыстары мен қатынастарын ғана емес, сонымен қатар олардың ішкі, тұрақты, тұрақты бірлігін, т.б. Кіші мектеп оқушыларының ойлауын дамыту эмпирикалық ойлаудан теориялық ойлауға, мәнін түсінуге көшуден тұрады.

Р. Атаханов ойлауды зерттеу мәселесімен айналыса отырып, оның қандай да бір нақты пәндік мазмұнды негізге ала отырып, қызмет ететінін көрсетеді. Мектеп жағдайында оқу пәні қандай да бір түрде сұрыпталған пәннің бастапқы мазмұны болып табылады. Ойлау берілген материалды түрлендіреді, ал ойлау объектісін дәйекті түрлендіру ұғымдар жүйесінің қалыптасуына және заңдылықтардың орнығуына әкеледі. Нәтижесінде психикалық әрекеттерді орындаудың кейбір дағдылары қалыптасады. Осыған байланысты Атаханов математикалық материалда әрекет ететін ойлауды бөліп алып, оны шартты түрде «математикалық ойлау» деп атайды [9, б. 10].

Одан әрі автор бұл ұғымның мәнін ашады. Ол былай деп жазады: «Математикалық ойлаудың бастауында психикалық өзгерістерге және түрлендіруге ұшырайтын қандай да бір субъектілік-мазмұндық шындық бар және өнім жаңа математикалық білім немесе математикалық есептің шешімі болып табылады. Математикалық ойлаудың қалыптасуы білім берудің ерекшеліктеріне және берілген ғылымға тән оның мазмұнының қалыптасуына байланысты.

Адамзат қоғамының практикалық қажеттіліктерімен және адамдардың танымдық қызығушылықтарымен анықталатын математикалық білім мазмұны шындықты терең білуге бағытталған адам ойлауының өнімі ретінде бекітілген объективті түрде бар қатынастардың көрінісі болып табылады. Мұндай ойлау өзінің мазмұндық негізі ретінде шындық объектілеріндегі математикалық қатынастар туралы білім жүйесіне ие. Математикалық ойлау нақты дүниенің сандық қатынастарында бағдарлаудың математикалық әдістерінің көмегімен формалданған материалда жүзеге асырылады» [9, б. 14].

Адамның ойлауының, оның ішінде математикалық ойлауының қалыптасуы оның психикалық дамуының құрамдас бөлігі болып табылады. Математиканың оқу пәні ретіндегі ерекшелігі математикалық білім жүйесін меңгеру және математикалық дағдыларды меңгерумен қатар балалардың ой-өрісін қалыптастыру жұмыстарының оқытудың ерекше міндетіне айналуынан көрінеді. Оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастырудың жолы – оларды математикалық материал бойынша ой-әрекетін жүзеге асыру жолдарымен қаруландыру. Математикалық ойлау ғылыми ойлаудың талаптарына қанағаттандырады, оның белгілері икемділік, өзіндік, мақсаттылық, сыншылдық, ақыл-ойдың кендігі (жалпылау) сияқты ойлаудың белгілі жалпы қасиеттері болып табылады [10, б. 144 – 147].

Математикалық ойлаудың қалыптасуы мен дамуын әдіскер-математиктер (Бантова М.А., Зак А.З., Максимов Л.К. және т.б.) ең алдымен ойлауды «оперативті» қолдау қажеттілігімен байланыстырады: математиканы оқыту процесі (осы материал негізінде) жасайды. оқушыларды ой-әрекеті

ретінде де, математиканы оқытудың нақты оқыту әдістері ретінде де талдауға, синтездеуге, жалпылауға және т.б. үйрету мүмкіндігі [11, б. 14].

Негізінде барлық айтылған пайымдауларда математикалық ойлау мәселесі ойлау түріне қарамастан қарастырылады, яғни, олардың теориялық алғышарттары ойлаудың рационалды-эмпирикалық теориясы болып табылады.

Математика сабағында оқушылардың ойлауын дамыту математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды меңгеру арқылы анықталатын логикалық ойлауды қалыптастырумен тікелей байланысты. Логикалық ойлауды қалыптастыруға мұғалімнің ұғымдарды қалыптастырудағы жұмысы, оқушылардың логикалық ережелерді сақтауы, логикалық жалғаулардың мағынасын түсінуі және логикалық операцияларды орындау, сонымен қатар дәлелдеудің әртүрлі әдістерін меңгеру, математикалық белгілерді қолдану, математикалық есептерді шешуге үйрету. Дәл математикада «өзінің спецификалық ерекшеліктеріне байланысты логикалық ойлауды дамытудың үлкен әлеуетті мүмкіндіктері бар (дәлелдеу, талдау, абстракциялау, жалпылау, қолдану және т.б.)» [12, б. 27].

«Танымдағы математикалық ойлау – бұл кеңістіктік және функционалдық ойлау сияқты көріну түрлері бар жүйелі ойлау, ал ақыл-ойдың атап өтілетін қасиеттері математикамен айналысатын адамда көбірек көрінеді» [13, б. 33].

Сонымен, математикалық ойлаудың дамуына әсер ететін факторлар оқу материалын терең талдау және оқытуға әдістемелік тұрғыдан негізделген көзқарас болып табылады.

Әдіскерлердің бірқатар еңбектерінде (Л.Ф. Пичурин, Е. Колман, А.Д. Семушин, т.б.) математикалық ойлау логикалық ойлау болып табылатындығы, оның оқушыларды ұғымдармен әрекет етуге үйрету процесінде және нәтижесінде қалыптасатындығы айтылған.

Математикалық ойлаудың ерекшеліктерін осылайша түсіндіру тенденциясы математикалық білім беру мәселелерімен айналысатын математиктерге (Эрдниев П.М., Колмогоров А.Н., Виленкина Н.Я. және т.б.) және математиканы оқыту әдістемесінің мамандарына да тән. Бұл ұстаным басқа ғылымдардың, атап айтқанда психологияның өкілдері арасында да кездеседі.

Математикалық білім беру мәселелерін талқылайтын математиктердің еңбектер тобында олар логикалық тұрғыдан дұрыс ойлау қабілетін, бұл арқылы пайымдаудың айқындылығын, жүйелілігін және бөлшектеуін, логикалық нәтижелерді шығара білуді, оларды дәлелдеу, т.б. [12, б. 21]. Ал кей жерлерде П.М. Эрдниев «математиканы оқытудың ең жоғарғы мақсаты логикалық (математикалық) ойлауды дамытуға бағытталған» дейді [14, б. 195].

Математикалық ойлау А.И. Маркушевичтің пікірінше, бұл дағдылар:

- маңызды емес бөлшектерден абстракциялау және мәселенің мәнін көрсету;

- математикалық қатынастардың сипатын анықтау:

а) тапсырыс

б) керек-жарақтар

в) мөлшерлер

г) шаралар

д) кеңістіктік орналасу [15, б. 9]

А.Н. Колмогоров пен С.И. Шварцбург материалмен жұмыс істей білудің маңыздылығы туралы ойларын айтады: өмірлік жағдаятты математикалық тілге аудару, жинақталған математикалық материалды (ақпаратты) жүйелеу және оларды түрлендіру.

Адамның ойлауы, кез келген психикалық құбылыс сияқты, адамның өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруының нәтижесі болып табылатын жеке қасиеттерге ие.

В.А. Крутецкий өзінің «Мектеп оқушыларының математикалық қабілеттерінің психологиясы» атты еңбегінде математикалық тұрғыдан өте дарынды мектеп оқушыларының арасында психиканың ерекше ұйымдасып, оны «ақыл-ойдың математикалық бағдары» деп атайтынын көрсететін бақылаулар туралы айтады. Көбінесе бұл қасиет мектеп оқушыларында 7-8 жастан бастап көріне бастайды және кейінірек өте кең таралады.

Математикалық ойлау мәселесіне күмәнмен қарайтын математиктер де (мысалы, Л. С. Трегуб, Г. Фрейндеталь және т.б.) бар. Бұл көзқарас математикалық ойлауға мәнді рөл берілмейтіндігінен, сондықтан оның ұғымдық күшінің болмауынан көрінеді. Бұл ойды барынша анық айтқан Л.С. Трегуб: «математикалық ойлаудың арнайы әдістері жоқ» десе [46, б. 7], ал Г. Фрейндеталь «математикалық ойлаудың мәні неде екендігі туралы әлі де сенімді жауап беру мүмкін емес» деп күдіктене жазады [46, б. 7].

Математикалық ойлауды зерттеуді шетелдік және отандық психологтар жүргізді. Л.И. Ланданың бірқатар зерттеулері осы мәселеге арналған. Бұл топтаманың алғашқы еңбектерінің бірі –

«Оқушылардың ойлауын зерттеудегі кейбір кемшіліктер туралы» – Л.И. Ланда «ойлау қабілетінің» психологиялық табиғатын, ішкі механизмін ашу қажеттілігі туралы мәселені көтереді. В.А. Крутецкий математикаға қабілетті балаларды анықтап, олардың математикалық материал бойынша ойлауының көріністерін зерттеді. Бұл зерттеуде математикалық қабілеттердің құрылымындағы негізгі қабілет «математикалық объектілерді, қатынастарды және әрекеттерді жалпылау қабілеті» болды, бұл оның пікірінше, математикалық материалға қатысты нақты қабілет болып табылады [10, б. 103].

Математикадағы логикалық ойлаудың аспектілері біздің отандастарымыздың еңбектерінде де айқындалған.

Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде «Баланың логикалық ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» – делінген [17, б. 38].

Психолог Н.С. Жубаназарованың еңбектерінде – бастауыш сыныпта арифметикаға кіріспені оқушыларда шама түсінігін қалыптастырудан бастайды. Арифметиканы оқытуды ұйымдастыруға қатысты, шама түсінігі негізінде бірлік түсінігін енгіземіз. Шама мен өлшеуді енгізгеннен кейін, кез келген сан өлшеу операциясының нәтижесі ретінде шығады. Бұл сандық қатынастарды бағалаудың эмпирикалық ықпалы. Сандық қатынастарды бағалауда көзқарастың және оқушы позициясының өзгеруі математикалық ойлаудың дамуына, оқуы ойлауының өзгеруіне алып келеді, ал бұл математикалық білімнің мақсаты логикалық ойлау болып, бала өзінің көзқарастарын білуге қол жеткізе алады [18, б. 17].

Балалардың ойлауын дамытуда мектептегі оқу-тәрбие процесі шешуші рөл атқарады. Бастауыш мектеп жағдайында бала ойлауы қалайша дамып отырады? Бала ойлауын дамыту үшін мұғалім тиісті жұмыстар жүргізіп отыруы тиіс. Осындай ойлау тәрбиесіне қатысты шараларын кейбірі мыналар:

1. Балаларды белгілі ережелер (грамматикалық, математикалық) жөнінде өз беттерінше қорытынды жасай алуға үйрету үшін мұғалім сабақта мүмкіндігінше эвристикалық әдісті пайдаланып отыруы қажет. Оқу материалдарын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас өзгешеліктерін ескере отырып ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндіктер туады.

2. Балалардың сөйлеу қабілетін дамытып отыру олардың ойлауын дамытуға үлкен әсерін тигізеді.

3. Ойлау қабылдаулар мен елестердің негізінде жасалады. Сондықтан оқушының сабақты мүмкіндігінше жақсы қабылдай алуына, елестердің тиянақты қалыптасуына мұғалім айрықша қамқорлық жасамаса болмайды.

4. Мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс. Бұған оқу процесін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

5. Оқушылардың өз беттерінше жасаған ой операциясының дұрыс-бұрыстығын тексертікізу, олардың бір мәселенің өзін түрлі жолдармен шешуге үнемі бағыттап отыру (тапқыштық пен зеректік) ойлауды қажет ететін мысалдар құрастырту, есептер шығару, шығармалар жаздыру бала ойлауын тәрбиелеудің тиімді жолдары.

6. Ойлауды тәрбиелеу бала психологиясын жан-жақты дамыумен тығыз ұштасып жатады. Бұл оның білуге құмарлығын, тану қызығуларын көзқарасымен сенімін тәрбиелеумен қоса жүргізілуі тиіс. Мысалы, қораш сөз, солғын сезім ойдың айқын болуына бөгет жасайды, ал ақылға қонымды жақсы сөз жанға жылы тиіп, адамды небір тамаша сезімдерге жетелейді. Қысқасы ой тәрбиесі адамның психологиясын жан-жақты етіп тәрбиелеумен ұштасып жатады деген пікірді жақсы дәлелдейді.

Біз зерттеу жұмысымызда математиканың ойлауды дамытудағы алатын орны туралы ғалымдардың нақты дәлелдері мен зерттеулерін қарастырып, ұсынған өз бағдарламаларын мысал ретінде көрсетуіміздің өзіндік себебі бар. Алдағы уақытта бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетін дамыту бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ұсыныстар беру жоспарлануда.

Әдебиеттер

1. Леонтьев А.Н. Мышление // Хрестоматия по психологии. Психология мышления. М., МГУ, 1981 г.
2. Педагогическая энциклопедия. т.2. М., 1965 г.
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М., Просвещение, 1969 г.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений. т. 2, М., Просвещение, 1982 г.
5. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. М., АН СССР, 1958 г.
6. Занков Л.В. Проблемы обучения и развития и ее исследование. – В книге Развитие учащихся в процессе обучения. М., Просвещение, 1963 г.
7. Раев А.И. Умственное развитие школьников в условиях программного обучения. Ленинград, 1977 г.

8. Раев А.И. Управление умственной деятельностью младших школьников. Ленинград, 1976 г.
9. Атаханов Р. Математическое мышление и методики определения уровня его развития. Москва – Рига, 2000 г.
10. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М., Просвещение, 1968 г.
11. Максимов Л.К. Развитие основных компонентов теоретического мышления школьников. Дисс. на соиск. уч. ст. канд. психол. наук. М., 1979 г.
12. Глас Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. М., Прогресс, 1976 г.
13. Епишева О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода. М., Просвещение, 2003 г.
14. Виленкина Н.Я. М., Просвещение, 1982 г.
15. Маркушевич А.И. Об очередных задачах преподавания математики в школе.// Математика в школе, № 2, 1962 г.
16. Трегуб Л.С. Элементы современного введения в математику. Ташкент, 1973
17. Жарыкбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005 ж., – 415 б.
18. Жубаназарова Н.С. Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық ойлау іс-ірекетін дамыту: Автореф. канд. дис. – А., 2005. – 30 б.

ПРИНЦИПЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ (на примере ПТСР)

Кудайбергенова С.К., Садыкова Н.М.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Мақалада жарақаттан кейінгі стресстік бұзылыстың (ЖКСБ) салдары бар мамандар жұмысының ұйымдастырушылық және мазмұнды аспектілері ашылады.

Annotation

В статье раскрываются организационные и содержательные аспекты работы специалистов с последствиями посттравматического стрессового расстройства (ПТСР).

Annotation

The article reveals the organizational and substantive aspects of the work of specialists dealing with the consequences of post-traumatic stress disorder (PTSD).

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № 09259875 «Разработка алгоритмов распознавания негативных эмоциональных состояний военнослужащих Вооруженных сил РК», руководитель Мадалиева З.Б.)

Введение. Непростая социально-политическая ситуация в мире и в Казахстане в последние годы, гипотетическая и реальная необходимость привлечения Вооруженных Сил Республики Казахстан для решения внутригосударственных и межгосударственных конфликтов увеличивает значимость психологической службы ВС РК. Для поддержки высокой боевой готовности и морального духа солдат и офицеров, преодоления возможных негативных психологических последствий участия в боевых, а иногда учебных операциях, необходимо развивать методы психологической коррекции и реабилитации таких негативных эмоциональных состояний, как посттравматическое стрессовое расстройство, депрессия, тревога, страх и др. Так называемые «Январские события» зимы 2022 года показали особую востребованность методов психологической помощи преодоления ПТСР как у населения в целом, так и у военнослужащих, в частности.

В данной статье будут раскрыты принципиальные основы оказания психологической поддержки при ПТСР, основанные на практическом опыте авторов статьи, а также по данным зарубежных источников. Материалы данной статьи были частично освещены на Республиканском семинаре военных психологов, который прошел на базе Военного института сухопутных войск имени Сагадата Нурмагамбетова в феврале 2022 года.

Основанная часть.

Вкратце опишем признаки ПТСР, согласно Международной классификации болезней 10-го пересмотра (МКБ-10), принятой в Казахстане и во многих других странах [1]. Согласно данной классификации, ПТСР относится к рубрике F43.1. Данное расстройство возникает как отсроченный или затянувшийся ответ на стрессовое событие (краткое или продолжительное) исключительно угрожающего или катастрофического характера, которое может вызвать глубокий стресс почти у каждого. Данное событие, как правило, выходит за рамки нормального человеческого опыта.

1. Человек находился под воздействием травматического фактора. Он пережил, был участником или свидетелем события, которые представляли реальную или возможную угрозу смерти, серьезного вреда или нарушения физической целостности самому человеку или другому вреду травмирующего события. Реакция была в виде страха, ужаса, беспомощности.

2. Травматические события переживаются повторно в виде одного или нескольких проявлений (интрузии):

- повторные навязчивые воспоминания (образы, мысли, ощущения)
- повторяющиеся и беспокоящие сновидения о произошедшем событии

– действия и ощущения, словно травмирующее событие случилось снова (ощущения воссоздания пережитого, иллюзии, галлюцинации, диссоциативные эпизоды и т.д.)

– сильный психологический дистресс и физиологическая реактивность под влиянием внешних или внутренних раздражителей, которые символизируют какой-то аспект травматического события

3. Имеет место постоянное избегание стимулов, связанных с травмой и общее оцепенение (отсутствовавшее до травмы), связанное с травмой.

4. Устойчивые проявления повышенного возбуждения, отсутствовавшие до травмы (гиперактивность)

ПТСР может проходить в острой, хронической и отсроченной формах. В случае острого расстройства, симптомы сохраняются меньше 3 месяцев. Хроническое ПТСР диагностируется, если симптомы сохраняются более 3 мес. При отсроченном ПТСР симптомы возникают, по меньшей мере, через 6 месяцев после окончания воздействия стрессора.

Хотя психотравмирующее событие (стрессор) необходимо для развития ПТСР, ранимость психики пострадавшего играет ключевую роль в развитии данного нарушения. Одни люди в состоянии перенести сильную психическую травму, а у других ПТСР развивается после гораздо менее серьезного события. В основе большей личностной уязвимости к ПТСР могут быть: травма в детском возрасте, некоторые особенности личности, наличие пограничной психической патологии, неадекватные социальные отношения, психические заболевания в семье, недавние психотравмирующие события в личной жизни, злоупотребление алкоголем и т.д. [2].

Психологическая травма, как правило, оказывает негативное воздействие на все сферы жизни человека, начиная от физических ощущений (на уровне Я-физического), ощущения себя и своего места среди других людей (Я – реальное и Я – социальное). Как сильное переживание, травматическое событие оказывает влияние и на экзистенциальный уровень бытия человека, его духовные ценности, происходит переосмысление отношения к жизни, смерти и т.д. Как правило, люди, пережившие ПТСР отмечают, что «жизнь разделилась на ДО и ПОСЛЕ» [3].

Современная психологическая и психотерапевтическая практика предлагает достаточно большой арсенал техник и методик, направленных на преодоление ПТСР и его последствий. Прежде всего, это различные направления когнитивно-поведенческой терапии (КПТ), десенсибилизация и переработка травмы быстрыми движениями глаз, дебрифинг, методы психодинамической терапии, групповая и семейная терапия и др.

Основной результат работы с переживаниями ПТСР – это переосмысление произошедших событий, интеграция травматического опыта, избавление от симптомов повторного переживания травмы. Однако какое бы это направление не было бы, работа специалист-психолога должна учитывать следующие моменты:

1. Необходимо создание доверительных отношений и терапевтического альянса между специалистом и клиентом уже с первых моментов встречи. Создание доверия всегда важно в построении терапевтических отношений, однако в случае травмы можно помнить, что постаравшийся испытывает сильное чувство напряжения, страха, дискомфорта, часто – противоречивые чувства, боязнь быть неправильно понятым или осужденным за то или иное действие. Сам специалист должен быть готов, что клиент может открываться постепенно, но это необходимое условие для облегчения состояния и снижения внутреннего напряжения.

2. Специалист, сохраняя эмпатию, должен безоценочно принимать пережитый опыт и связанные с ним мысли, чувства, ощущения и переживания. В моменты, когда клиент раскрывается и находит в себе силы делиться переживаниями, психолог должен быть максимально «слушающим и слышащим». Возможно именно на таких встречах клиент сможет впервые рассказать о чем-то сокровенном, постыдном, тяжелом, страшном. Можно метафорически сравнить такие моменты с очищением организма после тяжелого отравления – врач предпринимает все усилия, чтобы пациент «очистил» свой желудок от некачественной еды. Основная терапевтическая идея, которую в этот момент транслирует специалист клиенту: «Твое состояние – это нормальная реакция на ненормальные, экстраординарные, катастрофические обстоятельства». Такой подход дает терапевтический эффект, который выражается в ослаблении чувства напряжения, страха и изоляции.

3. Необходимо развитие/подкрепление защитных факторов вокруг клиента, и, прежде всего, установление эмоциональной поддержки близкого окружения. Специалист, по возможности, старается помочь организовать такое окружение. Как правило, чем больше человек ощущает поддержку, тем быстрее идет процесс восстановления. Иногда для родных и близких необходимо разъяснение, почему психолог или психотерапевт активно вторгается в область воспоминаний и воспроизведения

травматического опыта, в то время как окружающие невольно поддерживают свойственные клиенту «избегающие» стратегии поведения.

Если говорить о специфике оказания первой психологической помощи при ПТСР для военно-служащих, то следует формировать благоприятную обстановку для военнослужащих в подразделении. Командиры должны обеспечить заботу и оказать психологическую поддержку бойцам [4]. Начальный период реабилитационной работы направляется на постепенный вывод сознания военнослужащих из вовлеченности в травматическую ситуацию. Для этого периода характерно наличие значительного уровня высоко стимулированной боевыми стрессами психической и физической энергии. Весь этот потенциал нуждается в реализации. Иными словами, накопленная энергия должна иметь выход. С этой целью возможна организация занятий, требующих физической нагрузки, однако не превышающей объема общей нагрузки, предусмотренных программой боевой подготовки.

4. Ключевым моментом психотерапии ПТСР является интеграция чуждого и неприемлемого опыта, произошедшего с ним, в его «образ Я» и представление о себе. При этом психотерапия должна обращаться к двум фундаментальным аспектам ПТСР: снижению уровня тревоги и восстановлению чувства личностной целостности и контроля над происходящим. Необходимо помочь клиенту постепенно (или медленно, шаг за шагом) встретиться с воспоминаниями о травмирующих событиях до тех пор, пока воспоминания не будут вызывать меньше стресса и желания их избегать. Специалисту необходимо выявить мысли клиента о прошлой травме и/или связанные с ней чувства и переживания, уменьшить чувство страха, тревоги, когда он/она думает и /или говорит о травмирующих переживаниях [5].

5. Сам специалист (психолог или другой помогающий специалист) должен быть готов к мощному воздействию травматических переживаний на него самого. В литературных источниках описан ряд случаев, когда у специалистов возникал ряд соматических нарушений или идентификация с чувствами и переживаниями пострадавшего. Поэтому сами специалисты, работающие с ПТСР, должны получать профессиональную поддержку. Это могут быть работа с супервизором с обсуждением сложных моментов, баллинтовские группы и т.д.

6. Работа по преодолению травмы должна быть комплексной. Мы отметили ранее, что травма охватывает все уровни бытия личности. Поэтому и помощь должна оказываться на разных уровнях [3].

Например, для восстановления «физического Я», программы помощи должны включать методы восстановления естественной способности организма к саморегуляции. Это могут быть методы телесноориентированной терапии, направленные на восстановление соматического состояния: методы релаксации, медитации, дыхательные практики, которые дают клиенту позитивные ощущения на уровне тела. Телесно-ориентированные методы помогают создать предпосылки дальнейшей интеграции личности и переосмысления травматического опыта.

Для восстановления «Я – реального» и «Я- социального» будут полезны методы когнитивно-поведенческой терапии, психодинамической и гуманистической терапии, используемые в индивидуальном и групповом формате. Основная цель здесь будет переработка ощущения собственной неадекватности и вины, что приводит к низкой самооценке клиентов после ПТСР. Самораскрытие и самоуглубление помогают восстановить отношения с окружающим миром, поменять негативное отношение к самому себе на более продуктивное. Например, метод «сократовского диалога», используемый в КПТ, может помочь выявить неадаптивные мысли и убеждения и проработать их.

Методы экзистенциальной терапии помогут переработать травматические переживания на уровне духовных ценностей («Я-духовное») личности. Сильные переживания, какие бы они ни были, влияют на переосмысление отношения к жизни, смерти, свободе и др. экзистенциям. Переосмысление произошедшего, «придание смысла» травме является важным элементом полноценного завершения исцеления после ПТСР. Здесь сложно выделить какие-то конкретные методики, однако психолог должен способствовать тому, чтобы в ходе терапии клиент принял факт произошедшего с ним, осознал контакт со своими ценностями, принял ответственность за свое поведение в экстремальной ситуации. Наивысшим уровнем, который можно достигнуть в результате терапевтической работы – это принятие травматического опыта как ресурса для дальнейшей жизни.

7. Использование метафор может помочь «передать» терапевтические идеи на уровень бессознательного. Один из удачных примеров – использование метафоры раны и ее лечения: «Были ли у вас раны или порезы? Что вы делали, когда поранились или порезались? Очищали раны мылом или дезинфицирующим средством? Почему вы очищали рану или порез? Чтобы произошло, если бы вы не очистили рану? Работа с травматическими переживаниями похожа на процесс очищения раны. Порой, это может быть неприятно и даже больно, но это необходимо для дальнейшего выздоровления»

Заклучение. Когда человек избавляется от ПТСР, то наступает посттравматический рост, это неизбежно: появляется много энергии и сил, которые человек может инвестировать в свою жизнь, в свои отношения, работу в «поиск себя». Как ни парадоксально, но мы все развиваемся в кризах, поэтому часто люди, которые пережили ПТСР, существенно меняют качество своей жизни, они начинают ценить, понимать, хотеть, желать – обретают «нового себя». Такой парадокс в мире существует, чтобы приобрести, надо потерять.

Литература

1. Классы МКБ-10. Психические расстройства и расстройства поведения (F00-F99) [Электронный ресурс] // URL: <https://mkb-10.com/index.php?pid=4001> (дата обращения: 28.10.2022).
2. Kendall-Tackett K. Emerging findings on trauma in the military // Psychological trauma: theory, research, practice, and policy. – 2019. – Т. 11. – №. 4. – С. 369.
3. Кадыров Р.В. Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, диагностика и психологическая помощь. СПб, Речь, 2012. – 448 с.
4. Пашкин С. Б. и др. Посттравматические стрессовые расстройства и особенности медико-психологической реабилитации военнослужащих-участников боевых действий // Научные проблемы материально-технического обеспечения вооруженных сил Российской Федерации. – 2018. – №. 1. – С. 130-141.
5. Шамрей В. К. и др. Современные стратегии психотерапевтической коррекции посттравматических стрессовых расстройств у военнослужащих // Психиатрия, психотерапия и клиническая психология. – 2018. – Т. 9. – №. 3. – С. 443-453.

ИССЛЕДОВАНИЕ САМООЦЕНКИ И СПОСОБЫ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ

Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье анализируются исследования о самооценке личности, ее повышении и понижении в течение жизни, проживания различных ситуаций. Предложены упражнения по улучшению самооценки человека.

Аннотация

Мақалада адамның өзін-өзі бағалауы, оның өмір бойы жоғарылауы мен төмендеуі, әртүрлі жағдайларда өмір сүруі туралы зерттеулер талданады. Адамның өзін-өзі бағалауын жақсарту бойынша жаттығулар ұсынылады.

Annotation

The article analyzes research on personal self-esteem, its increase and decrease during life, and its impact in different situations. Exercises to improve a person's self-esteem are proposed.

Для формирования высокой самооценки, необходимо постоянно работать над собой во всех сферах жизни, заниматься своим телом, расти духовно, прислушиваться к своему внутреннему голосу, реализовывать свой потенциал в социуме и черпать силы и энергию в семье. Наиболее эффективны в социальном взаимодействии лица с умеренно положительным отношением к себе. Люди с завышенной и заниженной самооценкой к успешному социальному взаимодействию не способны. Самооценка личности – это автономная личностная характеристика, функцией которой является регуляция поведения личности. Согласно О.М. Анисимовой, более высоким интеллектуальным показателям соответствует более низкая самооценка уверенности в себе, обусловленная более критичным отношением к себе. [1, С. 92].

Низкий социально-экономический статус, жизнь в одиночестве, безработица, инвалидность способствуют снижению самооценки [2]. Отсутствие отца, бедность и плохая домашняя обстановка негативно сказываются на самооценке [3].

Люди с низкой самооценкой не заботятся об укреплении своего здоровья, в то время как высокая самооценка связана с физическим благополучием. Напротив, пониженная самооценка может привести к ухудшению физического здоровья и снижению способности восстанавливаться после болезни [4]. Согласно исследованию Orth, самооценка растет от 4 до 11 лет, затем остается стабильной в подростковый период с 11 до 15 лет, затем до 30 лет растет, а пик высокой самооценки приходится на 60 летний возраст, самооценка остается стабильной до 70 лет, а затем постепенно снижается, но человек может иметь высокую самооценку и в пожилом возрасте. Самооценка относительно стабильна на протяжении всей жизни [5]. У людей с прочными социальными связями самооценка намного выше, чем у остальных людей. [6].

Для повышения самооценки необходимо достигать положительных результатов, преодолевать свои страхи, брать ответственность, рисковать, разрешать конфликты и быть осознанным. Безусловное принятие и самоуважение – это первый шаг на пути к построению здоровой самооценки. Невозможно иметь здоровую самооценку, если презирать и не принимать себя. Когда отсутствует страх, уверенность является естественным состоянием человека. Подлинная самооценка – это то, что мы чувствуем к себе, когда все не в порядке. Люди жертвуют собой каждый день. В этом и заключается их трагедия. Уважать себя, оберегать личные границы, чтить разум, ценности – это и есть мужество. В долгосрочной перспективе, самооценка – лучший предсказатель счастья. В краткосрочной же, самооценка требует готовность терпеть дискомфорт, после которого идет духовный рост. Нужно брать ответственность за свое будущее, бросать себе вызов и идти на встречу своим страхам, расширять сознание путем разумного риска, проверяя себя на прочность. Дисциплина, планирование, постоянное развитие и новые достижения, а также абсолютная вера ваших близких в вас и формируют здоровую самооценку. Активные действия, социальная вовлеченность, спорт, хобби и активная жизненная позиция очень важны для развития самооценки. Нужно упорство и мужество для постоянного саморазвития. Для повышения самооценки жизненно важно преодолевать трудности, менять и

улучшать свою внешность, здоровье, улучшать взаимоотношения и повышать качество своей жизни. Достигая поставленных результатов у человека повышается уверенность в себе и растет самоуважение. Человек, который не любит себя, не может любить других. Помощь другим в ущерб себе приводит к накоплению раздражения, злости, обиды, а в дальнейшем и к ненависти за то, что никто не оценил по достоинству старания человека, т.к. возможно никто и не просил о помощи. Если же человек любит себя и находится в гармонии с собой, делает добро и не ждет благодарности от других, то у него достаточно ресурсов для полноценной жизни и хорошее настроение. Согласно исследованию Джо Диспензы, у человека, который благодарит или находится в состоянии благодарности, происходит 1200 восстановительных реакций в организме. Избегание неудач, страх провала, нежелание покидать зону комфорта истощает ресурсы человека, необходимые для эффективного саморазвития и реализации своего потенциала, именно поэтому оптимисты тратят все свои силы на воплощение своей мечты, не теряя ни минуты своего драгоценного времени на обдумывание своего решения.

Согласно Джону Гроссу глобальная самооценка (кто мы есть) обычно постоянна, а ситуационная самооценка (что мы делаем) колеблется в зависимости от обстоятельств, событий и социальных ролей. Вот несколько его способов для повышения самооценки:

- 1 Для того, чтобы остановить саморазрушающее поведение можно пойти в группу 12 шагов.
- 2 Практика ухода за собой и своим здоровьем.
- 3 Определить триггеры низкой самооценки.
- 4 Остановитесь и обратите внимание. Человек одинаково остро реагирует на одно и то же событие каждый раз. Осознание сходства может быть сигналом к замедлению нашей реакции.
- 5 Признать реакцию (опишите действие, чувство, мысль). Активно делайте что-то с осознанием, а не пассивно отмечайте это. В результате мы замедляем импульс и даем себе выбор, как мы хотим реагировать.
- 6 Попытка заменить неадаптивный способ реакции на более осознанный. Действовать необходимо с заботой.

Выбирая действовать более функциональным способом, мы делаем шаг на встречу со своими страхами. [7].

Упражнение на поднятие самооценки:

Нужно представить себя уверенным и описать себя со стороны, когда я чувствую в себе уверенность. Затем войти в это состояние и почувствовать состояние уверенности. Проанализировать, что дает эту уверенность, чем она отличается от меня и что бы я изменил в себе, чтобы стать таким же. Важно наладить контакт с собой через спорт, который вам нравится. Нужно прислушиваться к себе и своим потребностям. Выбирать те места в которых я чувствую себя хорошо, выбирать приятных для себя людей, вести дневник благодарности и достижений.

Упражнение на принятие своего тела (Н.Брэндон).

Нужно встать перед зеркалом и внимательно посмотреть на свое тело и лицо. Важно понаблюдать за своими чувствами, когда вы смотрите на себя. Сфокусируйте внимание на своем отражении в зеркале на несколько секунд и скажите себе: «Какими бы ни были мои дефекты или недостатки, я принимаю себя безоговорочно и полностью». Оставаясь сосредоточенным, не торопясь и погрузившись в процесс, глубоко дышите и повторяйте это снова и снова в течение одной или двух минут. Несмотря на то, что вам может не нравится ваша внешность, скажите себе: «Прямо сейчас – это я. И я не отрицаю этого факта. Я принимаю это».

Это упражнение необходимо делать каждое утро и каждый вечер в течение двух недель.

Упражнение на ресурс:

1 В чем ваша уникальность как личности, как мужчины/женщины и как специалиста (по 5-7 пунктов).

2 Перечислите ваши ресурсы: Что вас усиливает?

Это могут быть материальные и нематериальные вещи (квартира, машина, знания, связи). Пунктов может быть сколько угодно.

3 Что меня вдохновляет и наполняет?

Что дает вам заряд бодрости, желание двигаться дальше, радует и заряжает энергией (20 пунктов).

Для поднятия самооценки, важно записывать свои достижения.

Занятия спортом поднимают настроение, сжигают негативные эмоции, формируют красивое тело, что положительно сказывается на самооценке. Полезно регулярно визуализировать свой успех, используя все органы чувств. Новые увлечения, разнообразные виды спорта, путешествия, поиск

новых граней своей личности в новых сферах деятельности, в искусстве, в новых социальных ролях. Борис Литвак считает, что самооценка у женщин будет повышаться не от достижений, а от получения удовольствия от жизни. Когда человек чувствует себя эмоционально защищенным, его самооценка повышается. Светлана Комиссарук, профессор Колумбийского университета заметила, что люди, которые критично к себе относятся, добиваются больше, работают намного уверенней, стремятся и получают лучший результат. А люди, уверенные в себе, с более высокой самооценкой ломаются быстрее и очень уязвимы. Люди с высокой самооценкой обвиняют других в своих неудачах, а люди с низкой самооценкой обвиняют во всем себя. Не надо постоянно хвалить детей, а нужно научить детей справляться с трудностями и не бояться провалов. Родители должны уважать и поддерживать стремление ребенка преодолевать трудности и попытки попробовать свои силы. Нельзя сравнивать детей из одной семьи. Три психологических задачи родителей: научить детей регулировать эмоции, правильно выстраивать социальные связи и научить зарабатывать деньги.

Хасай Алиев считает, что для того, чтобы была стабильная самооценка, важно прокачивать разные сферы жизни одновременно, заниматься разными видами спорта, творчества, иметь бизнес, строить отношения, иметь много друзей и тогда в сложные моменты жизни, когда в одной из сфер падает самооценка личности, это состояние может перекрыть успех в другой сфере и потери в этом случае будут минимальными.

Литература

1. Анисимова О.М. Самооценка в структуре личности студента Канд. диссертация. 1984.
2. T. von Soest, Wagner J., Hansen T., Gerstorff D. Self-esteem across the second half of life: The role of socioeconomic status, physical health, social relationships, and personality factors. *JPers Soc Psychol.* 2018 Jun;114(6):945-958. doi: 10.1037/pspp0000123. Epub 2017 Feb 2.
3. Orth, U., The family environment in early childhood has a long-term effect on self-esteem: A longitudinal study from birth to age 27 years. *J Pers Soc Psychol.* 2018 Apr;114(4):637-655. doi: 10.1037/pspp0000143. Epub 2017 Feb 9.
4. Frederick S. Stinson, Ph.D., Deborah A. Dawson, Ph.D., Rise B. Goldstein, Ph.D. Prevalence, Correlates, Disability, and Comorbidity of DSM-IV Narcissistic Personality Disorder: Results from the Wave 2 National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *J Clin Psychiatry.* 2008 Jul; 69(7): 1033–1045. doi: 10.4088/jcp.v69n0701
5. Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), 381–387. <https://doi.org/10.1177/0963721414547414>
6. Tice, D. M., & Gailliot, M. (2006). How Self-Esteem Relates to the Ills and Triumphs of Society. In M. H. Kernis (Ed.), *Self-esteem issues and answers: A sourcebook of current perspectives* (pp. 412–419). Psychology Press.
7. <https://psychcentral.com/lib/how-to-raise-your-self-esteem#1>

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ: КВАЛИФИКАЦИОННЫЙ АСПЕКТ

Красмик Ю.Н., Аймагамбетова О.Х.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Актуальность исследования связана с повышающимися с каждым годом требованиями к физической подготовке, выносливости, жесткой конкуренции среди профессиональных спортсменов, что приводит к истощению мотивационных ресурсов. В статье рассматривается мотивация как основа спортивной деятельности и ведущий компонент психологической подготовки спортсмена. Проведено эмпирическое исследование особенностей мотивации спортсменов в зависимости от квалификационной категории (N=60). Сделаны выводы о различиях в структуре мотивации в подгруппах мастеров спорта, кандидатов в мастера спорта и спортсменов без квалификационной категории.

Аннотация

Зерттеудің өзектілігі жыл сайын дене шынықтыруға, төзімділікке, кәсіби спортшылар арасындағы қатаң бәсекелестікке қойылатын талаптардың артуымен байланысты, бұл мотивациялық ресурстардың сарқылуына әкеледі. Біз мотивацияны спорттық іс-әрекеттің негізі және спортшының психологиялық дайындығының жетекші компоненті ретінде қарастырамыз. Біліктілік санатына байланысты спортшылардың мотивациясының ерекшеліктеріне эмпирикалық зерттеу жүргізілді (N=60). Спорт шеберлерінің, спорт шеберіне кандидаттардың және біліктілік санаты жоқ спортшылардың кіші топтарындағы мотивация құрылымындағы айырмашылықтар туралы қорытындылар жасалды.

Annotation

The relevance of the study is associated with the increasing demands for physical fitness, endurance, and fierce competition among professional athletes every year, which leads to the depletion of motivational resources. Motivation is considered by us as the basis of sports activity and the leading component of the psychological preparation of an athlete. An empirical study of the characteristics of the motivation of athletes depending on the qualification category (N=60) was carried out. Conclusions are drawn about the differences in the structure of motivation in the subgroups of masters of sports, candidates for master of sports and athletes without a qualification category.

Введение

Профессиональный спорт включает в себя не только участие в соревнованиях и победы, но и подготовку к ним, которая сопряжена с длительным напряжением, стрессом, тревогой, накапливающейся усталостью, травмами, потерей мотивации. Спорт можно рассматривать как феномен, имеющий две стороны: первая сторона связана с процессом профессиональной и личностной самореализации, вторая сторона представляет собой тяжелейшие нагрузки на человеческий организм [1, с.2]. Спорт связан с проявлением физических и духовных сил, специальных умений и навыков, развитием моторных способностей, постоянным поддержанием их на высоком уровне, а также предполагает достаточно высокий уровень мотивации, что объясняется как стремлением достигнуть наиболее эффективного результата, так и сформированным чувством ответственности.

Основа достижений в спорте – это тренировка – подготовка спортсмена к соревнованиям, которая заключается не только в формировании физических и тактических навыков, а также и вбирать в себя знания и методы психологической подготовки, в частности связанной с формированием мотивации спортсмена [2, с.57]. Повышающиеся с каждым годом требования к физической подготовке, выносливости, жесткая конкуренция, растущий поток информации, которую необходимо уметь воспринимать, перерабатывать и применять в короткие сроки, приводят к ухудшению физиологического состояния спортсмена и к истощению его мотивационных ресурсов [3, с.34].

В качестве дополнительного звена в исследовании был взят аспект жизнестойкости. Жизнестойкость рассматривается нами как создание мотивации к трансформационному совладанию, которое подразумевает открытость всему новому, готовность спортсмена активно действовать в стрессовой ситуации подготовки к соревнованиям и выступления на них [4, с.100].

Проблемное поле исследования задано исследованием как особенностей мотивации профессиональных спортсменов различной квалификации.

В исследовании принимало участие 60 профессиональных спортсменов (КМС, МС, МСМК, 1-2 разряд). Средний возраст профессиональных спортсменов 23,1 лет, в спорте они в среднем 11,5 лет. Из них 32 женщины и 28 мужчин. Уровень спортивной квалификации подтверждался наличием званий «Мастер спорта международного класса» и «Мастер спорта» объединены в одну группу (МС) и «Кандидат в мастера спорта» (КМС) и третья группа спортсмены, имеющие разряд 1-3 и не имеющие спортивной квалификации (Р).

Для проведения диагностического тестирования было взято 3 методики, которые соответствуют выделенным диагностическим единицам: методика «Изучение мотивов занятий спортом» В.И. Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди (адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой).

Математическая обработка данных исследования производилась с помощью программы SPSS, версия 26.0. Были использованы следующие методы: описательная статистика, для сравнения трех групп был использован Н-критерий Крускала-Уоллиса.

Основная часть

Было проведено сравнение в выраженности мотивов в зависимости от уровня спортивной квалификации у профессиональных спортсменов по опроснику МСД Калинина. Полученные данные представлены в таблице 1, в таблице представлены только показатели, по которым выявлены различия.

Таблица 1

Различия в выраженности отдельных мотивов у спортсменов-профессионалов по опроснику МСД Калинина в зависимости от спортивной квалификации

Переменные	Н-критерий Крускала-Уоллиса и уровень значимости	Уровень квалификации	Ранги
Борьба	Н =5,680 р=0,050	МС/МСМК	28,13
		КМС	26,45
		Разряд/отсут.	16,11
Поощрение	Н =5,718 р=0,050	МС/МСМК	28,15
		КМС	24,15
		Разряд/отсут.	17,07

Полученные данные показывают, что выявлены значимые различия в выраженности отдельных мотивов в группе профессиональных спортсменов с зависимости от уровня спортивной квалификации:

-Мотив борьбы (р=0,050) – данный мотив чаще более выражен в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса и подгруппе кандидатов в мастера спорта, чем в подгруппе с разрядом или отсутствием спортивной квалификации.

-Мотив поощрения (р=0,050) – данный мотив также чаще более выражен в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса и подгруппе кандидатов в мастера спорта, чем в подгруппе с разрядом или отсутствием спортивной квалификации.

Следовательно, уровень спортивной квалификации оказывает влияние на формирование мотивационного профиля у профессиональных спортсменов и по мере роста спортивной квалификационной категории способствует усилению влияния мотивов борьбы и поощрения.

Затем было проведено сравнение в выраженности мотивов по методике Тропникова в зависимости от уровня спортивной квалификации у профессиональных спортсменов. Полученные данные представлены в таблице 2.

Различия в выраженности отдельных мотивов у спортсменов-профессионалов по методике Тропникова в зависимости от спортивной квалификации

Переменные	Н-критерий Крускала-Уоллиса и уровень значимости	Уровень квалификации	Ранги
М. развития характера и психических качеств	Н =4,707 p=0,050	МС/МСМК	20,76
		КМС	33,85
		Разряд/отсут.	20,16
М. потребность в одобрении	Н =4,704 p=0,051	МС/МСМК	28,99
		КМС	28,25
		Разряд/отсут.	16,96
М. повышение престижа, желание славы	Н =4,940 p=0,044	МС/МСМК	29,07
		КМС	26,35
		Разряд/отсут.	15,00

Полученные данные показывают, что выявлены значимые различия в выраженности отдельных мотивов по методике Тропникова в группе профессиональных спортсменов с зависимости от уровня спортивной квалификации:

– Мотив повышение престижа, желание славы ($p=0,044$) – данный мотив чаще более выражен в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса и подгруппе кандидатов в мастера спорта, чем в подгруппе с разрядом или отсутствием спортивной квалификации.

– Мотив развития характера и психических качеств ($p=0,050$) – данный мотив чаще более выражен в подгруппе кандидатов в мастера спорта, чем в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса и подгруппе с разрядом или отсутствием спортивной квалификации.

– Мотив потребность в одобрении ($p=0,051$) – данный мотив также чаще более выражен в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса и подгруппе кандидатов в мастера спорта, чем в подгруппе с разрядом или отсутствием спортивной квалификации.

Следовательно, спортивная квалификационная категория оказывает влияние на формирование спортивной мотивации у профессиональных спортсменов и способствует усилению влияния мотивов престижа, развития характера и психических качеств и потребности в одобрении.

Полученные нами результаты исследования не совпадают с данными исследования А.А. Сергеевой, которая показала, что в группе мастеров спорта более выражены мотивы познания и престижа по сравнению с группой кандидатов в мастера спорта. Однако в ее исследовании в структуре мотивации КМС также выделяется мотив развития характера и психических качеств [2, с.64]. Эти различия могут быть объяснены разной системой психологической подготовки профессиональных спортсменов.

Затем было проведено сравнение в выраженности показателей жизнестойкости по тесту С. Мадди от уровня спортивной квалификации у профессиональных спортсменов. Полученные данные представлены в таблице 3.

Различия в выраженности показателей жизнестойкости у спортсменов-профессионалов по тесту С. Мадди

Переменные	Н-критерий Крускала-Уоллиса и уровень значимости	Уровень квалификации	Ранги
Вовлеченность	Н=5,991 <i>p=0,050</i>	МС/МСМК	21,48
		КМС	33,40
		Разряд/отсут.	21,43
Приятие риска	Н =8,117 <i>p=0,017</i>	МС/МСМК	20,02
		КМС	34,65
		Разряд/отсут.	22,93
Уровень жизнестойкости	Н =7,718 <i>p=0,021</i>	МС/МСМК	20,83
		КМС	34,65
		Разряд/отсут.	21,61

Представленные в таблице 3 данные показывают, что выявлены значимые различия в показателях жизнестойкости в зависимости от квалификации профессиональных спортсменов:

–По шкале вовлеченности ($p=0,050$) – для КМС характерна большая уверенность в себе, удовлетворенность от своей спортивной деятельности и восприятие мира как великодушного, дающего шансы на самореализацию их потенциала.

–По шкале принятия риска ($p=0,017$) – для КМС свойственна позиция активного усвоения новых знаний, опыта, стремление извлечь опыт из любых жизненных спортивных событий, как позитивных, так и негативных, выраженное стремление действовать на свой страх и риск в соревнованиях ради достижения победы.

–Общий уровень жизнестойкости ($p=0,021$) – для КМС характерна такая система убеждений и мотивации, которая препятствует возникновению высокого уровня напряжения на тренировках и соревнованиях, благодаря стойкому совладанию с тревогой и стрессом.

Следовательно, уровень квалификации влияет на развитие потенциала жизнестойкости и тот факт, что у профессиональных спортсменов более высокой квалификации (МС/МСМК) уровень жизнестойкости снижается может указывать на снижение мотивационного уровня, наступление профессионального выгорания или отсутствие дальнейших возможностей для самореализации своего потенциала.

Заключение

Мотивацию следует рассматривать как основу спортивной деятельности и ведущий компонент психологической подготовки спортсмена, главное условие психолого-педагогического взаимодействия тренера и спортсмена при формировании позитивной и высокой мотивации достижения спортивных результатов. Мотивация спортсмена в значительной степени обуславливает высокий уровень физической, технической, тактической и психологической подготовленности, а в результате и готовности к соревнованиям [5, с.65].

Таким образом, результаты исследования особенностей спортивной мотивации и жизнестойкости у спортсменов-профессионалов в зависимости от их спортивной квалификации позволяют сделать следующие выводы:

1. Структура мотивации профессиональных спортсменов различается в зависимости от их квалификационной категории, что необходимо учитывать тренерам при подготовке спортсменов к соревнованиям.

2. В структуре мотивации профессиональных спортсменов в подгруппе мастеров спорта и мастеров спорта международного класса преобладают мотивы борьбы, поощрения, повышения престижа и славы, потребность в одобрении.

3. В структуре мотивации профессиональных спортсменов в подгруппе кандидатов в мастера спорта преобладают мотивы борьбы, поощрения, повышения престижа и славы, развития характера и психических качеств и потребность в одобрении.

4. Отметим, что структура мотивов третьей подгруппы исследуемых спортсменов, у которых отсутствует квалификационная категория мотивационная структура не обладает сформированными ведущими мотивами спортивной деятельности, в следствии чего тренерам необходимо уделять особое внимание развитию и формированию мотивов молодых спортсменов.

5. Уровень жизнестойкости, вовлеченность и склонность к риску, проявляющиеся в уверенности в себе, способности извлекать опыт из побед и поражений, рисковать на соревнованиях и препятствовать возникновению высокого уровня напряжения на тренировках и соревнованиях, характерна для подгруппы кандидатов в мастера спорта. В целом, данная подгруппа характеризуется более сформированной и гибкой системой убеждений и мотивации, позволяющей совладать со стрессом и тревогой во время тренировок и соревнований.

6. Необходимо обратить внимание, что в первой подгруппе профессиональных спортсменов (МС и МСМК) уровень жизнестойкости значимо ниже, что может свидетельствовать о профессиональном выгорании и возникновении демотивационных тенденций.

Для спортивной деятельности характерны высокая конкуренция и четкие критерии оценки результатов, что формирует сильнейшую мотивацию спортсменам. В исследованиях психологических особенностей спортивной деятельности и личности спортсмена проблема мотивации имеет стержневое значение. Принципиально важно отметить, что необходимость управления мотивами спортсмена возникает на всех этапах их становления и, особенно, на пике спортивной карьеры. Более того, высокий уровень мотивации занятия спортом считается одним из главных и необходимых факторов, способствующим самореализации личности спортсмена [6, с.370].

Литература

1. Бочавер К.А., Довжик Л.М. Совладающее поведение в профессиональном спорте: феноменология и диагностика // Клиническая и специальная психология, 2016. -Том 5. № 1. – С. 1–18.
2. Сергеева А.А. Особенности самореализации личности в спортивной деятельности // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2011. № 1.- С.56-67.
3. Панкратова И.А. Влияние копинг-стратегий на мотивацию у спортсменов-профессионалов // Мир науки. Педагогика и психология, 2021. – Том 9. №4. – С.32-44.
4. Никитина Е.В. Феномен жизнестойкости: концепция, современные взгляды и исследования // Academy, 2017. № 4 (19).- С.100-103.
5. Мнацаканян Б.Х., Хачатурова Э.В., Степанян Л.С. Основные факторы демотивации у спортсменов различных групп видов спорта // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта, 2016. №1. С.64-68.
6. Багадирова С.К. Структурная модель самореализации спортсмена в условиях профессионализации в дзюдо // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта, 2019 №12(178). – С.369-374.

ВЛИЯНИЕ САМООТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СВОЕЙ ВНЕШНОСТИ НА ИХ ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ

Хафизова Э.Э, Ахтаева Н.С.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В этой статье будут представлены данные влияния самооотношения студентов к своей внешности и к своему телу.

Аннотация

Бұл мақалада студенттердің сыртқы келбеті мен денесіне деген көзқарасының әсері туралы мәліметтер келтірілген.

Annotation

This article will present data on the influence of students' self-attitude to their appearance and to their body.

Введение

В статье сделана попытка выяснить причины негативного отношения к своей внешности студентов и как данная оценка мешает им в эмоциональной сфере. Для современной молодежи самопознание своей внешности и своего тела остается инструментом, определяющим все психические процессы. Игнорирование принятия своей внешности блокирует осознание уникальности субъекта. Неудовлетворенность образом внешности и тела может вызвать негативное отношение к себе и привести к снижению самооценки, лишения чувства собственной уникальности. Отношение к собственному телу и внешности формируют установки, влияющие на представление человека о себе как о целостном субъекте.

Проблематика принятия любви к своему телу является актуальной в любой временной эпохе. На наш взгляд, определение самооотношения можно выразить как многоступенчатый компонент, включающий в себя определение «Я», эмоциональная оценка себя.

Студенческие годы относятся к периоду развития собственной идентичности, в том числе развитие таких чувств, как собственная автономия, связность, преемственность. Внешний вид часто является решающим фактором во всех сферах жизнедеятельности.

Исследования, касающиеся студентов, показывают наличие определенной тенденции неправильной оценки (переоценивают или недооценивают) представление о себе. Индивид может к себе и своей внешности предъявлять разные требования. В исследовании нам нужно будет принимать во внимание тот факт, насколько важна для нашего испытуемого его внешность, считает ли он внешность значимой характеристикой, либо испытывает нейтральные чувства к ней. Положительная оценка своей внешности даёт нам чувство удовлетворения и восхищения собой. Но эталоны современной красоты требуют чрезмерной идеализации своего внешнего вида. Несовпадение данной картины с реальным «Я» несёт за собой отторжение, неприязнь к себе. Существует феномен, при котором объективно красивые люди могут занижать свою самооценку из-за высоких требований.

Интересно будет отменить защитные механизмы при определении своей самооценки. Идеализация и обесценивание- это вечное стремление к идеалу и никогда не быть довольным собой. У студентов с отрицательной оценкой были определены такие механизмы, как вытеснение, замещение и чувствовать себя депрессивно.

Нужно проследить закономерность определения взаимосвязи состояния преобладания «красивых» людей над «некрасивыми». Собственные установки не дадут студенту с отрицательной оценкой создать успешную карьеру, найти вторую половину, который, по его мнению, является привлекательнее, чем он. Негативное восприятие себя может привести к различным видам расстройств, поэтому важно научить студентов иметь адекватное восприятие своего внутреннего самоощущения. Непринятие себя ведёт к проблемам в личной жизни, трудностям социальной адаптации, нелюбви к себе. По исследованию наших коллег было определено, что студенты, имеющие негативное самооотношение к своей внешности, склонны к наркотической и алкогольным зависимостям [1].

Важно студенту понимать насколько он неповторим и прекрасен, и научиться формировать правильное позитивное мышление к своей внешности.

Тем не менее самооценка не отражает реальный внешний вид; это больше похоже на субъективное суждение; поэтому, созданный человеком канон красоты, является основой для самооценки собственной внешности.

С другой стороны, неудовлетворенность своей внешностью введёт к всяческому её улучшению и развитию. Так студент, который не доволен своей внешностью, проводит время в спортзале, укрепляя не только «веру в свою привлекательность», но и своё здоровье. Кроме внутреннего самоощущения своей привлекательности, в большинстве случаев нужна поддержка извне. Подкрепление со стороны близких людей положительной оценкой внешности ведёт к закреплению позитивного отношения к своей внешности.

В статье необходимо также рассмотреть гендер, ведь женский пол считается более чувствительным к внешним своим изменениям из-за навязанного исторического образа и установок выбора и определения «девушки» по её красоте. С детства девочкам внушают необходимость быть аккуратной и опрятной, быть лучше, чем другие и без соблюдения данных норм самоотношение девушки не может быть удовлетворённо. По данным наших коллег было выявлено, что женскому полу намного важнее понимать свою привлекательность. [2]

Большое социальное и культурное давление оказывают принятые нормы для девушек: стройное тело становится синонимом успеха, социальным признанием, проявление чувств собственного достоинства. Девочки и женщины характеризуются меньшей удовлетворенностью своим телом, желая более совершенную внешность и иметь минимальный вес. [3]

Образ тела является одним из важнейших компонентов самооценки, влияющих на психологическое здоровье личности. Нужно найти взаимосвязь между реальной фигурой и образом тела студента. Стабильная самооценка тела – неотъемлемая часть психического здоровья человека.

Представление о теле является одним из наиболее значимых компонентов образа-Я. Несовпадение между «реальное Я» и «идеальное Я» связаны с низкой самооценкой студента. Способность дать оценку своему телу, как у юношей, так и у девушек является

главной составляющей этого процесса. Кроме того, уровень самооценки тела у студентов определяется многими факторами, в том числе социальными, культурными, физическими и личностным восприятием. [4]

С позиций культурно-исторического подхода телесный опыт человека можно описать как иерархически организованная квазисистема, нижний уровень которой основан на работе физиологических механизмов, регулируется вышележащим психологическим уровнем. Этот уровень включает когнитивный и эмоционально-семантический подуровни, к которым относятся такие феномены, как ментальные репрезентации телесного я, категориальная структура телесных переживаний, оценок, ценностей, связанных с внешним видом и телом. [5]

По некоторым данным, уровень удовлетворенности собственной внешностью не обязательно переводить в объективные индексы массы тела. Факторы оценки не столько показывают действительные физические размеры, а скорее субъективные представления об этих размерах. Формирование и развитие самооценки тела можно описать как непрерывный процесс, так как на него влияют многие аспекты, начиная с прямого и косвенного влияния других людей и их оценка через призму повседневных жизненных ситуаций, постоянного влияние СМИ. Текущая и желаемая фигура, масса тела – это разные социальные явления, протекающие вместе с сопутствующими деформациями в когнитивной, эмоциональной и социальной сферах.

Думается, важно ввести в университетах дисциплину психологического направления на умение самоопределять себя с позитивной точки зрения, так как эта способность поможет в будущем сформировать адекватную оценку восприятия себя и поможет в студенческие годы, в период становления личности, облегчить кризисы в эмоциональной сфере.

Литература

1. Дайбова Е.В., Отношение к собственному телу у студентов первого курса вуза, 2010
2. Как девочки-подростки относятся к своей внешности [Электронный ресурс] URL: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/423277-neidealnaya-forma-pupka-kak-devochki-podrostki-otnosyatsya-k-svoey-vneshnosti> (Дата обращения 29.10.2022)
3. Станковская Е.Б., Специфика современного отношения женщины к себе в аспекте телесности., 2010. с. 110-114
4. Чичерина Е.Л., Эмоциональная сфера и иррациональные установки личности с внутриличностным конфликтом в период взрослости. 2010
5. Концепция телесности в интегративно психотерапии [Электронный ресурс].URL: <https://s.econf.rae.ru/pdf/2010/03/0deb1c5481.pdf> (Дата обращения 28.10.2022)

СОЦИАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫЕ ПРЕДИКТОРЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ

Жеңісова Ә.Е.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье рассматриваются предикторы, которые влияют на эмоциональное выгорание учителей.

Аннотация

Мақалада мұғалімдердің күйін қалуына әсер ететін болжаушылар қарастырылады.

Annotation

The article discusses the predictors that affect the emotional burnout of teachers.

В современных реалиях сохранность психического здоровья учителей – является одной из важных проблем. В системе образования в течение последних лет происходят значительные перемены, которые приводят к более высокому уровню академических и личностных требований к учителям. На эмоциональное состояние учителей большое влияние оказывают такие факторы, как нехватка времени, высокая динамичность работы и взаимодействие с различными социальными группами населения. Под влиянием этих обстоятельств учителя испытывают высокий уровень стресса и напряжения. Данные эмоциональные особенности профессии могут спровоцировать возникновения синдрома «эмоционального выгорания» учителей.

Психолог Х. Фрейденберг впервые ввел понятие «психического выгорания» в 1970 г. В ходе проведенного исследования выяснилось, что работники социальных профессий больше подвержены к «психическому выгоранию». Наряду с термином «психического выгорание» появились такие похожие понятия как «эмоциональное выгорание» и «профессиональное выгорание».

В нынешнее время термин «психического выгорания» подразумевает состояние умственного утомления, умственного и эмоционального выгорания, которые проявляются в связи с профессиональной деятельностью. К. Маслач разделяет синдром «психического выгорания» на три основные составляющие: эмоциональную истощенность, редукцию профессиональных достижений и деперсонализацию. «Эмоциональное истощение» понимается как чувство эмоциональной усталости связанной с работой. Под «редукцией профессиональных достижений» подразумевается, возникновение у работников чувства некомпетентности в своей отрасли, сопровождающимися мыслями о неуспехе. «Деперсонализация» циничное отношение к своему труду, предполагающее негуманное, пренебрежительное отношения учителей направленное к ученикам.

Синдром «Эмоционального выгорание» может возникнуть по причине длительного стресса, который возникает по причине продолжительных стрессов средней интенсивности в связи с работой. [1]

Эмоциональное выгорание учителя носит очень специфический характер, так как отражается не только на самой личности учителя, а имеет отражение на его учениках и профессиональной деятельности.

У каждого учителя эмоциональное выгорание проявляется по-своему. При высоком уровне данного синдрома проявляется эмоциональное истощение, снижается самооценка и вырастает уровень негативизма. [2]

Эмоциональное выгорание вызывает различные перемены в психическом здоровье профессионала: начиная от поведенческого до сомато-физиологических уровней. Есть три главных стадий эмоционального выгорания: напряжение, резистенция, истощение.

Существуют внешние и внутренние детерминанты развития синдрома «Эмоционального выгорания». Под внутренними предпосылками подразумеваются ценностно-смысловые образования, включающие в себя временные перспективы. Наиболее здоровая временная перспектива – это позитивное восприятие прошлого, при доминированной ориентации на настоящее, с устремлением в будущее. Десинхронизация временной перспективы у учителя является симптомом синдрома эмоционального выгорания. Застывший в субъективном «будущем» или «прошлом» профессионал начинает

выполнять работу в «настоящем» без энтузиазма и теряет возможность испытывать эмоции в спонтанном порядке, становится отрешенным в общении с собеседниками, выдавливает эмоции из себя, что приводит к искажению эмоционального реагирования, к ошибкам восприятию эмоций собеседников. Таким образом, начинается развитие синдрома эмоционального выгорания, приводящий к еще большему усилению десинхронизации временных перспектив. [3]

На возникновение эмоционального выгорания учителя влияет и то, что он юридически ответствен за ученика. Также могут повлиять взаимоотношения с учениками, например, их низкая активность или нежелание воспринимать информацию, сопротивление учиться. [4]

Согласно В. В. Бойко, синдромом эмоционального выгорания является механизмом психической защиты выработанный личностью, который в полной или в частичной мере исключает эмоции на психотравмирующие ситуации. Для учителя, который подвержен синдрому эмоционального выгорания, характерно замечать и заикливаться на негативных сторонах ученика. Еще одна особенность учителя подверженному данному синдрому, является слабая мотивация в эмоциональной отдаче. Профессионал будет стремиться уменьшить или каким-либо образом сократить нагрузку, связанную с эмоциональной отдачей. Утрачивается интерес к обучению ученика, он начинает восприниматься объектом манипуляций. [5]

Существует три кризисных периода в деятельности учителей, которые находятся продолжительное время в эмоциональном выгорании:

– Кризис первого года, обычно возникает у молодых специалистов, уверенных в том, что они будут «идеальными» учителями. На своем пути они сталкиваются с некоторыми нюансами, которые встречаются в практике. Требования, которые они должны выполнять, занимают много времени, что в итоге приводит к уменьшению эмоциональной энергии. Для некоторых специалистов первый год является последним.

– Кризис пяти-семи лет, проявляется у постоянно развивающихся учителей. У большого количества учителей со стажем 5–7 лет есть внутри свой «педагог», который приказывает ему выполнять все, даже если не было поручений. Такой специалист со временем перестает радоваться своим достижениям. Встречи с коллегами в неформальной обстановке начинают вызывать беспокойство у такого профессионала, из-за нежелания обсуждать новости сферы образования.

– Кризис двенадцати-пятнадцати лет, чаще выявляется у специалистов с большим опытом к сорока годам. Выполнение обязательств вызывает агрессию и неприятие. Появляется страх перед аттестацией, который связан с заниженной самооценкой. Пропадает желание коммуницировать с людьми, хочется остаться незамеченным.

Так как эмоциональность преподавателя является одним из главных факторов в развитии учащихся, ученики у профессионалов с выгоранием будут иметь некоторые трудности с формированием эмоционального реагирования. У учеников специалистов подверженных эмоциональному выгоранию, появляются проблемы с восприятием себя, с нарушением рефлексии, которая в свою очередь приводит к нарушениям социальных норм поведения.

Наиболее высокий риск к данному синдрому проявляется у профессионалов, которые предъявляют слишком высокие требования по отношению к себе. У такой категории педагогов образцом «настоящего профессионала» является человек, который умеет все. Эмоциональное выгорание учителей не остается бесследным и на окружающих его людей. По причине деперсонализации специалист начинает негативно оценивать учеников, без возможности исправить ситуацию ученику. [6]

Эмоциональное выгорание развивается на протяжении всего учебного года и обостряется в преддверии каникул. Во время каникул, даже если у педагога есть время заняться бумажной работой, он не сможет ее выполнить по причине эмоциональной истощенности. После каникул учитель не может вступить в работу с полной силой. Вместо этого на фоне раздражительности, усталости начинается физическая и эмоциональная истощенность. Педагог начинает часто болеть, раздражаться. У него пропадает мотивация и желание работать. [7]

Таким образом в статье мы рассмотрели социально-личностные предикторы как: длительный стресс, негативизм, временные перспективы, кризисные периоды, деперсонализация, которые обуславливают проявление симптомов эмоционального выгорания.

Литература

1. Сайбулаева Д. Г., Кагирова П. М. Особенности проявления синдрома "эмоционального выгорания" педагогов // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – №. 3 (70). – С. 368–371.
2. Нуркенова А. С. Особенности профессионального эмоционального выгорания учителя средней школы // Калининградский вестник образования. – 2019. – №. 4. – С. 9–15.

3. Дьяконова В. А., Елфимова М. М. Анализ результатов содержания эмоционального выгорания учителей с разной временной перспективой //Евразийский Союз Ученых. – 2020. – №. 6–3 (75). – С. 45–50.
4. Никифоров, Г. С. Психология здоровья: учебник для вузов / Г. С. Никифоров. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с
5. Бойко, В. В. Энергия эмоций. / В. В. Бойко. – СПб.: Питер, 2004. – 474 с.
6. Пестов А. В., Богданжиева Т. М. Влияние эмоционального выгорания педагогов на отношение к образовательной среде всех её участников //Мир науки. Педагогика и психология. – 2020. – Т. 8. – №. 1. – С. 54.

АСПЕКТЫ ИГРОВОГО РАССТРОЙСТВА

Казиханов Б.М., Касымканов А.Б.

*Академия Комитета национальной безопасности
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Статья посвящена изучению особенностей формирования игровой зависимости. Анализируются характерные черты лица с игровым расстройством. Показана роль психологических, социальных и правовых аспектов в формировании игровой зависимости. Представлены описания игровых расстройств и их последствий. Обоснована необходимость изучения проблемы формирования игровой зависимости.

Аннотация

Мақала ойынға тәуелділіктің қалыптасу ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Ойынның бұзылуымен бет әлпеті талданады. Ойынға тәуелділікті қалыптастырудағы психологиялық, әлеуметтік және құқықтық аспектілердің ролі көрсетілген. Ойын бұзылыстарының сипаттамалары және олардың салдары ұсынылған. Ойынға тәуелділікті қалыптастыру мәселесін зерттеу қажеттілігі негізделген.

Annotation

The article is devoted to the study of the features of the formation of gambling addiction. The characteristic features of a person with a gaming disorder are analyzed. The role of psychological, social and legal aspects in the formation of gambling addiction is shown. Descriptions of gaming disorders and their consequences are presented. The necessity of studying the problem of the formation of gambling dependence is substantiated.

На сегодняшний день проблема психологической зависимости от азартных игр оказалась одной из первоочередных в современном обществе. В мире наблюдается рост численности лиц, систематически попадающих под негативное влияние азартных игр и наметилась тенденция снижения возраста игроманов. С 2018 года Всемирная Организация Здравоохранения (ВОЗ) включила в перечень заболеваний такой диагноз, как: «игровое расстройство» и в настоящее время в Республике Казахстан действует МКБ-10 (*международная квалификация болезней десятого пересмотра*) согласно Международной статистической классификации болезней и проблем, связанных со здоровьем. Патологическое влечение к азартным играм классифицируется в рубрике психические поведенческие расстройства, расстройства привычек и влечений (*шифр F 63.0*).

Проблема игромании в Казахстане также приобрела такие размеры, что ее уже невозможно игнорировать. Пагубная привычка часто оборачивается долгами, разводами, уголовными преступлениями и случаями суицида. В республике насчитывается порядка 350 тысяч игроманов, при этом средний возраст зависимых – 35 лет. По неофициальным данным, усредненный размер долга казахстанского игромана колеблется в пределах 10 млн. тенге, 7 из 10 семейных пар распадаются из-за чрезмерной увлеченности азартными играми одного из них [1, с. 1–2]. Основная масса игроманов имеют небольшой достаток и годовые траты на игры составляет около 300 тыс. тенге, что эквивалентно примерно их двухмесячному доходу.

Социологами построен портрет азартного игрока, регулярно посещающего игорные заведения, по его социально-демографическим метрикам: возрасту, полу, образованию, наличию работы, семейному положению [2, с. 49-50]. Установлено, что возрастные интервалы 18-25 лет и 26-35 лет наиболее подвержены игровой зависимости и составляют соответственно 31,2% и 29,7% от всех исследуемых респондентов, при этом несовершеннолетние – 3,9%. Подавляющее большинство игроков – мужчины (92,7% опрошенных). По семейному положению только 35,7% имеют официально зарегистрированный брак, каждый пятый опрошенный игроман не имеет работы, лишь 15,7% респондентов имеют высшее образование.

В таблице (на основе статьи «Классификация посетителей казино, залов игровых автоматов» [3, с. 49–50]) представлены различные типы в зависимости от их отношения к игровому процессу.

Таблица №1. Классификация игроков по отношению к игровому процессу

Тип игрока	Характеристика
Тусовщик	Игрок, периодически посещающий игровые зоны и получающий удовольствие от самого игрового процесса и общения с партнерами
«Пехота»	Постоянные клиенты игровых заведений, как правило, играющие в одну игру без значительных проигрышей
Случайный игрок	Редкие посетители игорных заведений с целью общения с определенной компанией и создания статуса участника, играющие аккуратно и бережливо до определенного проигрыша
Интеллектуальный игрок	Клиент, умеющий математически просчитывать соотношение проигрыш-выигрыш, для него игра – проявление интеллекта, приносящее моральное удовлетворение при выигрыше
Статусный игрок	Посетители игровых зон с целью поддержания социального статуса и общения со «своим кругом», достаточно обеспеченные, играющие с увлечением
«Вип-персона»	Игроки, занимающие высокое положение, отличаются высокими ставками, проигрыш для них не является серьезным материальным ущербом, играют с целью подтверждения своего статуса
Профессиональный игрок	Постоянные участники, для которых азартные игры – способ получения дохода, своеобразная профессиональная деятельность, имеют холодный расчетливый ум, терпение, знают в совершенстве механизм игры и играют до крупного выигрыша
Отчаянный игрок	Человек, случайно ставший клиентом игорных заведений с целью решения возникшей реальной жизненной проблемы, как материальной, так и моральной; зачастую становятся впоследствии постоянными игроками
Лудоман	Игроман с патологическим, навязчивым влечением к азартным играм, не умеющий останавливаться даже в случае крупного проигрыша, но не признающий себя зависимым от игры
Жулики	Мошенники, целью которых является любым доступным способом, необязательно в процессе игры, обманом завладеть чужими средствами; эта категория игроков, как правило, не обладает игровой зависимостью

Анализ игроков по отношению к игровому процессу показывает, что молодые люди в возрасте 18–25 лет чаще являются постоянными клиентами игровых зон и относятся к категории «пехота». В возрастной категории 25–35 лет преобладают игроки, периодически посещающие игровые заведения «тусовщики». Игроки более старшего возраста относятся по классификации к статусным, «вип-персонам» и профессиональным игрокам, они посещают игровые зоны с целью поддержания социального статуса и собственного престижа. В категории «отчаянный игрок» и «лудоман» может входить игрок любого возраста, попавший в тяжелую жизненную ситуацию или имеющий психические отклонения [4, с. 97].

Следует отметить, что в формировании игровой зависимости имеются гендерные различия. Так, наличие большей склонности к игровой зависимости у мальчиков. К группе риска автором отнесены 58% мальчиков и 41% девочек. Сформированная игровая зависимость наблюдалась у 12% лиц мужского пола и 6% женского [5, с. 62].

В Международной классификации болезней патологическая склонность к азартным играм в казино находится в одном подразделе с такими заболеваниями, как kleптомания, пиромания, трихотилломания, патологическая импульсивная склонность к жестокости, потеря контроля над влечением к быстрой езде на автомобиле. Данные психические расстройства объединены общим названием: «личностные и поведенческие расстройства, связанные с потерей контроля над внутренними импульсами» [6, с. 10-16].

Патологическая склонность к азартным играм – самое распространенное среди перечисленных психологических расстройств. По мнению ряда психиатров, этим расстройством в современном обществе страдает около 2-3% взрослого населения. Преимущественно этим расстройством страдают лица мужского пола. Его распространение в некоторой степени зависит от национальности, региона,

мира, религиозной принадлежности [7, с. 141-143]. В этом нет ничего удивительного, потому что это психическое расстройство, в котором ярко выражена социальная составляющая. То, что общество принимает активное участие в распространении или, наоборот, профилактике этого заболевания, является признаком, отличающим это расстройство от других из рубрики «потери контроля над внутренними импульсами». Это обстоятельство сближает его с синдромом зависимости от химических наркотических веществ.

Для изучения ситуации по развитию игровой формы зависимости от азартных игр было проведено экспериментальное психологическое исследование вовлечения молодых людей в карточные азартные игры в казино. В качестве объекта исследования были выбраны молодые люди, увлекающиеся в игровую деятельность в виде азартных игр в казино с последующим возникновением и формированием субъективной зависимости от них, выражающейся в аддиктивных тенденциях и паттернах поведения, а также отражающейся в деструктивных изменениях системы сознания и самосознания, личности и индивидуальности.

В Казахстане юридический термин лудомания введен в ходе поправок в Закон «Об игорном бизнесе» от 12 января 2007 года, согласно которого возрастной ценз для участия в азартных играх законодательно определен – 21 год. Но по факту данная норма не соблюдается, так как отсутствует ответственность субъектов игорного бизнеса в случае принятия ставки у лица, не достигшего 21 года. В частности, согласно части 2 статьи 444 Административного кодекса РК указано, что «вовлечение и допуск граждан РК в возрасте до 21 года в занятия азартными играми и (или) пари на деньги, вещи и иные ценности – влекут штраф на физических лиц в размере 200 МРП. При этом о каком именно лице идет речь законодатель не поясняет, хотя прослеживается необходимость привлечения к ответственности юридического лица, так как игорный бизнес осуществляется субъектами предпринимательства с колоссальными оборотами денежных средств. По оценкам независимых экспертов ежегодный оборот букмекерских контор и тотализаторов составляет 600 млрд. тенге. При этом из данных Министерства культуры и спорта за 2019 год налоговые поступления составили около 17 млрд. тенге, что подразумевает оплату только 1/3 от всего годового оборота (*в так называемой в серой зоне остается около 43 млрд. тенге в виде не уплаченных налогов*).

Как один из вариантов решения проблемы лудомании со стороны государства планировалось внедрение единого оператора по учету ставок (*ЦУС-Центр учета ставок*), однако данный регулятор не работает (*хотя с 4 января 2021 года вступили поправки в Закон «Об игорном бизнесе»*). Также появилась возможность добровольно ограничить себя от посещения игорных заведений.

В сфере медицинского обеспечения – согласно параграфу 1 главы 20 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» (*с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.03.2021 год*) регламентируется оказание медицинской помощи в области психического здоровья лицам с психическими, поведенческими расстройствами (*заболеваниями*). То есть, в правилах оказания стационарной помощи, утвержденных приказом Министра здравоохранения и социального развития РК от 29.09.2015 года №761, патологическое влечение к азартным играм подлежит лечению в рамках гарантированного объема бесплатной медицинской помощи. При этом со стороны уполномоченного органа не наблюдаются принятие каких мер для внедрения принудительных мер лечения лудомании, как на примере статьи 1 Закона РК «О принудительном лечении больных алкоголизмом, наркоманией и токсикоманией», где предусмотрено принудительное лечение с привлечением к труду на период прохождения лечения.

В текущем году филиалом Республиканского научно-практического центра психического здоровья г. Павлодар лицам, страдающим патологическим влечением к азартным играм оказывается медико-социальная реабилитация, в текущем году добровольно прошли курс 4 пациента с игровой зависимостью [8, с. 1-2].

Проведенный анализ показал, что игровая зависимость является актуальной и злободневной проблемой нашего современного общества. Для борьбы с данной аддикцией необходимо применение в совокупности социальных, психологических и законодательных мер. Природа игровой зависимости исходит из сознания человека, при котором императивные меры запрета не смогут полностью устранить болезнь, возможна лишь временная ремиссия. Психологические меры способны изменить мышление, переключить внимание на иную деятельность, при благоприятных условиях заново сформировать взгляды на виртуальный и реальный мир. Первостепенной задачей психологической науки республики в ближайшие годы является разработка теоретико-методологических основ этой отрасли знаний с учетом своеобразных особенностей этого большого региона, так как перенесение

методологии психологического исследования Запада, основанной на иных менталитетах, может привести к нежелательным результатам [9, с. 249].

Правовое регулирование должно быть направлено на недопущение бесконтрольного развития игорного бизнеса и его негативных последствий посредством урегулирования налогового и административного законодательства, усилением контроля за деятельностью специальных игорных зон, запрет на реализацию игр несовершеннолетним без экспертного заключения об их безопасности. Также в проблеме юридического регулирования игрового бизнеса есть и интересный правовой аспект, а именно нарушают ли запретительные меры в отношении видеоигр и игрового бизнеса право человека на досуг, гарантированное Всеобщей декларацией прав человека (см. 24).

Литература

1. Депутатский запрос исх. № ДЗ-189 от 15.06.2022г. с.1
2. Гребенникова Н.В. Характерологические особенности старших подростков, склонных к компьютерно-игровой зависимости // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2017. № 3. с. 56–67.
3. Караваев А.Ф. Классификация (типология) посетителей казино, залов игровых автоматов // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2008. № 3 (34). С. 48–52.
4. Гребенникова Н.В. Характерологические особенности старших подростков, склонных к компьютерно-игровой зависимости // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2017. № 3. с. 56–67.
5. Чагина М.А. Игровая зависимость как социальная проблема: механизмы социально-психологической профилактики и юридического регулирования // Administrative Consulting. Volume 7. Issue 3 (15).
6. Егоров А.Ю. Алкоголизация и алкоголизм в подростково-молодежной среде: личностные особенности, клинические проявления, половые различия // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2003. – № 1. – с. 10-16.
7. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. – СПб. : Речь, 2007. – 343 с.
8. Ответ на депутатский запрос исх. №.21-09/3341дз от 15.07.2022г.
9. Жарыкбаев К.Б., Ахметова М.К. Казахская психологическая мысль. Основные этапы ее развития: Монография. Том второй. – Алматы, Нур-принт – 2016. с.249

ПРОБЛЕМАТИКА ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗОВ

Давыдов И.А.

*Казахский Университет Путей Сообщения
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье кратко изложены основные причины психоэмоционального выгорания преподавателей, объяснены факторы, влияющие на возникновение истощения и перечислены симптомы выгорания, которые помогут определить уровень истощения человека.

Annotation

This article talks about the main causes of psycho-emotional burnout in teachers. In simple terms, it exposes the factors influencing the occurrence of exhaustion and helps to determine the level of exhaustion by symptoms.

Аннотация

Мақалада мұғалімдердің психоэмоционалды күйінің негізгі себептері қысқаша баяндалады, сарқылудың пайда болуына әсер ететін факторлар түсіндіріледі және адамның сарқылу деңгейін анықтауға көмектесетін күй белгілері келтірілген.

Психоэмоциональное выгорание – одна из актуальных проблем нашего времени. Она затрагивает в первую очередь те сферы деятельности, где специалист из-за специфики рабочей деятельности должен непосредственно общаться с другими людьми. Есть определённый набор качеств, обладая которыми человек становится больше подвержен стрессам, а в последствии и эмоциональному выгоранию: восприимчивость, чувствительность, ранимость и подобные. Все эти качества чаще всего встречаются у представителей женского пола, чем мужского, поэтому и синдрому эмоционального выгорания чаще всего подвергаются женщины. Также, женщины чаще встречаются в качестве преподавателя. Работа преподавателя очень энергозатратна из-за постоянного и непосредственного контакта с коллегами и учениками [1].

Так как вся работа преподавателя направлена на результат, именно на это и тратится огромное количество времени, сил и энергии. Нервная система постоянно под сильным давлением, в активном и рабочем режиме. Но отдача от их работы не соизмерима тратам, всегда кто-то остается недовольным, что сказывается на психическом состоянии преподавателя. Часто, одним из инструментов для преподавателя, чтобы справиться со стрессом и тревогой, – является подавление. Подавление отрицательных эмоций приводит к разочарованию от работы и потери смысла дальше ею заниматься.

Изучение психолого-педагогической литературы, в частности, работы Г.А. Макарова по синдромам эмоционального выгорания, выявили пять главных групп симптомов истощения [2]:

1) Физические симптомы – это усталость, истощение, изменение питания, что приводит к изменению веса, быстрая утомляемость, нехватка и проблемы со сном, слабый иммунитет, чрезмерное потоотделение, дрожь, головокружение, изменение в кровяном давлении, воспаление хронических болезней;

2) Эмоциональные симптомы – это эмоциональная пассивность, пессимизм, истощение и легкая раздражительность, внутренняя тревога, непроизвольное или неоправданное беспокойство, сложность в сосредоточении, безразличие к себе, личной жизни и работе, неоправданное чувство вины, разочарование в своих идеалах и профессиональных перспективах, деперсонализация себя и окружающих, чувство одиночества, находясь в социуме;

3) Есть поведенческие симптомы – переработка (работа больше установленных 40 часов в неделю), постоянная необходимость в перерыве в процессе работы, плохой аппетит, низкая физическая активность, частое использование сиюминутных увеселителей (табак, алкоголь, жирная и соленая пища, гормональные лекарства, импульсивность в поведении);

4) Интеллектуальные симптомы: апатия и нежелание искать новые способы решения насущных рабочих задач, отсутствие интереса к новым теориям и идеям, тоска, скука, решение проблем с помощью стандартных и рутинных путей, отстраненность от участия в конференциях, тренингах, экспериментах, только формальное выполнение работы строго по шаблону.

5) Социальные симптомы: отсутствие желания и сил на общественные активности, уменьшение времени на досуг и хобби, круг общения включает в себя только близких родственников и коллег с работы, изолированность, недопонимания с окружающими, ощущение отсутствия поддержки.

Синдром эмоционального выгорания приходит незаметно и обнаруживается только тогда, когда у человека уже не первая стадия. Это происходит из-за условий непрерывной загруженности, т.е. обстоятельства постоянно подстегивают преподавателя работать дальше, часто, «несмотря ни на что», он с большим усилием погружается дальше в работу. К сожалению, некоторые люди перестают следить в это время за своим здоровьем и иммунитетом, не уделяют должного внимания другим сферам жизни, поэтому и случается дисгармония.

У преподавателей можно выделить три главные стадии профессионального эмоционального выгорания [3]:

а) первая – это нервное или тревожное напряжение, она происходит, когда вокруг человека образуется хроническая психоэмоциональная атмосфера, непривычная обстановка за пределами привычного, когда повышается ответственность за работу и проблемы с коммуникацией;

б) вторая стадия называется резистенция (или сопротивление), когда человек сопротивляется симптомам выгорания и огораживается от неприятных впечатлений, влияющих на психоэмоциональное состояние;

в) третья стадия – это истощение, когда психологические ресурсы человека снижаются, ухудшается эмоциональный тонус, потому что на второй стадии сопротивление симптомам оказывается неэффективным.

Несмотря на то, что мнения русскоязычных и англоязычных специалистов по поводу стадий психоэмоционального выгорания схожи, в них есть некоторые расхождения, о которых стоит упомянуть. Первая стадия эмоционального выгорания наступает именно в тот момент, когда преподаватель горит энтузиазмом в работе, идет напролом и тратит колоссальное количество сил, времени, эмоций для достижения профессиональных целей [4]. У него появился новый проект, мысли о котором заняли голову на все время. В это время у преподавателя начинается серотониновая зависимость, в последствии чего он не может переключиться ни на что другое. Как результат, во время определения результатов получает приток дофамина, что подталкивает только больше углубиться в работу и отодвинуть на задний план другие семь сфер жизни (отдых, семья, дружба, хобби, саморазвитие, внешний вид и здоровье), что дисгармонизирует вашу жизнь.

Вторая и третья стадии (резистенция и истощение) не отличаются в описаниях в зарубежной и отечественной литературе, но, по мнению доктора медицины и философии Медицинской школы Орегонского университета здоровья и науки в Портленде К. М.Уилер [5], существует и четвертая стадия психоэмоционального выгорания под названием «необратимое истощение». Смысл такого истощения в том, что специалист теряет смысл работы, он ощущает её как вредоносную и испытывает только отрицательные эмоции ко всему, что связано с работой, даже косвенно. С человеком происходит злокачественная профессиональная деформация. Полицейские воспринимают каждого прохожего, как преступника, психотерапевт воспринимает каждого, как психически нездорового, врач воспринимает других людей больными [5].

В.В. Бойко в работе «Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других» [3] ещё в 1997 году распределил причины выгорания в две группы. Распределение проходило по внешним и внутренним факторам. Первые включают в себя общественно-организационную сферу работы человека, его условия труда и социально-психологические условия деятельности. В эту группу относят хроническую напряженность от психоэмоциональной деятельности, безграмотно организованную систему работы, нестабильную организацию работы, чрезмерно высокую ответственность за выполняемые поручения и прямые обязанности, неблагоприятную психоэмоциональную атмосферу, тяжелая работа с трудным контингентом, с которым преподаватель встречается постоянно из года в год.

Вторая же группа факторов включает в себя индивидуальные психологические особенности самого человека. В состав группы входят: эмоциональная неустойчивость или слабая ригидность, постоянные переживания и близкое восприятие всех неудачных или тяжелых случаев на работе, слабую мотивацию, недостаток эмоциональной отдачи от объектов работы, нравственные дефекты и дезориентация личности, эмоциональная неподготовленность и недостаточная стрессоустойчивость начинающего специалиста к трудностям на предприятии.

Чтобы провести профилактику синдрома эмоционального выгорания, О. И. Бабич в своей работе «Профилактика синдрома эмоционального выгорания педагогов: диагностика, тренинги, упражнения» [6] традиционно выделяет три способа: первичная, вторичная и третичная профилактики.

В первую очередь необходима профилактика, предвидение появления синдрома. И в начале работы стоит определить группу риска (насколько человек подвержен нарушению психоэмоционального здоровья), к которой относится человек, и организация мер по отношению к каждой из групп. Вторичная профилактика именно для тех специалистов, у которых уже проявились явные признаки выгорания. Мероприятия направлены на работу с неблагоприятной динамикой возникших нарушений, их становления хроническими, на снижение или улучшение состояния человека. Эти мероприятия направлены на понимание и осознание проблемы, восполнение ресурсов [7]. Во вторичной профилактике самыми главными задачами можно назвать изобретение системы раннего выявления проблемы у представителей профессии, которые постоянно работают с другими людьми, и создать социальную атмосферу, в которой люди всегда могут обратиться к специалистам, чтобы привести свое здоровье в норму. Последняя же, третья ступень психологической профилактики, – это уже работа со специалистами с высочайшей степенью профессионального психоэмоционального выгорания. Она должна предотвращать последствия многолетней хронической тревоги, депрессии, психосоматических расстройств и самого истощения. Также очень важно следить за тем, чтобы у специалиста на реабилитации не случился рецидив [8].

Главный критерий для избавления от эмоционального выгорания для человека является осознанность. Если он действительно понимает, что «увяз» в работе и уже имеет хроническую усталость или даже истощение, то это сильнейшим образом упрощает лечение, самостоятельное или с помощью специалиста.

Литература

- 1) Гиппенрейтер Ю.Б., Романова В. Я. Психология индивидуальных различий. – Москва: МПСИ, 2006;
- 2) Макарова Г. А. Синдром эмоционального выгорания: «Консультативная психология и психотерапия». Том 11. – Москва: ФГБОУ, 2003;
- 3) Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других – Москва: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996;
- 4) Никифорова Г.С. Психология здоровья: учебник для вузов. – СПб: Питер, 2003;
- 5) Клэр Майклс Уилер. Стресс: 10 способов, которые помогут обрести покой. – Москва: Манн, Иванов, Фербер, 2021;
- 6) Бабич. О.И. Профилактика синдрома эмоционального выгорания педагогов: диагностика, тренинги, упражнения. – Волгоград: Учитель, 2021;
- 7) Лапина И.А. Эмоциональное выгорание: причины, последствия. – Москва: Молодой ученый, 2016;
- 8) Имоджен Далл. От выгорания к балансу. Как успокоить нервы, снять стресс и подзарядиться. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2021.

ПСИХОАНАЛИЗ АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ ШАКЕРИМА

Қудиярова А.М.

Институт психоанализа

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада автор Шаһкәрімнің "Мұтылғанның өмірі" өмірбаяндық поэмасын психоанализдің іргелі идеялары тұрғысынан зерттейді, сонымен бірге поэманың мазмұнын Шаһкәрімнің басқа еңбектерімен, сондай-ақ өмірбаянының белгілі фактілерімен сәйкестендіре отырып салыстырады. Психоанализдің зерттеу пәні бейсаналық мотивтер, сезімдер мен ойлар болғандықтан, бұл мақалада Шаһкәрімнің жұмысы оның бейсаналық құлшыныстарының көрінісі ретінде қарастырылады. Автор поэманың хронологиялық тәртібін сақтай отырып онда жасырылған Шаһкәрімнің тұлғайшілік қақтығыстарын, олардың шығу тегі мен Шаһкәрімнің оларды шешу әрекеттерін талдайды. Мақалада автор сонымен қатар Шаһкәрімнің тұлғалық құрылымының қалыптасуы мен дамуын және ақын философиясындағы қатаң ар-ұжданның пайда болуын талдайды.

Annotation

In the article, the author examines Shakerim's autobiographical poem "Mutylgannyn omiri" from the point of view of the fundamental ideas of psychoanalysis, also compares the content of the poem with other works, as well as with the known facts of Shakerim's biography. Since the subject of psychoanalysis is unconscious motives, feelings and thoughts, in this article Shakerim's poems are considered as a manifestation of his unconscious mind. The author chronologically analyzes Shakerim's intrapersonal conflicts hidden in the poem, including their origin and Shakerim's attempts to reconcile them. In the article, the author also analyzes the formation and development of Shakerim's personality structure, and the origin of strict Conscience in his philosophy.

Аннотация

В статье автор исследует автобиографическую поэму Шакерима «Мұтылғанның өмірі» с точки зрения фундаментальных идей психоанализа, при этом сопоставляет и сравнивает содержание поэмы с другими трудами, а также с известными фактами биографии Шакерима. Так как предметом изучения психоанализа являются бессознательные мотивы, чувства и мысли, в данной статье творчество Шакерима рассматривается как проявление его бессознательных влечений. Автор в хронологическом порядке анализирует скрытые в поэме внутриличностные конфликты Шакерима, в том числе их происхождение и попытки Шакерима согласовать возникающие противоречивые, конфликтующие влечения. В статье автор также анализирует формирование и развитие структуры личности Шакерима, и происхождение строгой Совести в философии поэта.

Сегодня сложно представить казахскую философию и культуру без упоминания имени Шакерима Кудайбердиева. Хотя этому предшествовал долгий тридцатилетний период, когда имя мыслителя было предано забвению. Прозорливый Шакерим предвидел этот факт и отразил его в своей автобиографической поэме «Мұтылғанның өмірі»:

*Жаралы жаным шықсын деп,
Қара жер мені жұтсын деп,
Өлген соң елім мұтсын деп,
Атымды қойдым – «Мұтылған»*

В данной статье впервые предпринимается попытка дать психоаналитическую интерпретацию автобиографической поэме Шакерима, сопоставляя и сравнивая содержание поэмы с его другими трудами и с известными фактами его биографии. Произведения и биография Шакерима рассматриваются и анализируются с точки зрения фундаментальных идей психоанализа как сублимация либидо, различные области психики сознание, предсознание и бессознательное и Я, Сверх-Я и Оно.

Подобный метод психоаналитической интерпретации был впервые описан основателем теории психоанализа Зигмундом Фрейдом в его очерке под названием «Леонардо да Винчи. Воспоминание

детства» (1910). В указанном очерке Фрейд манифестирует идеи переноса и сублимации на примере Леонардо да Винчи и предлагает свой анализ художника, который дает возможность интерпретировать его искусство в аспекте теории влечений. Фрейд полагал, что главным двигателем любой художественной деятельности является либидо, и, соответственно, искусство художника концентрируется на тех или иных образах, мотивах, которые ему интересны.

Основополагающим предметом изучения психоанализа являются бессознательные мотивы, чувства и мысли, и поэтому труды Шакерима рассматриваются в качестве источника свободных ассоциаций. Уместность такого метода находит подтверждение в трудах Фрейда, где он описывает творческое поведение и его результат как «изживание гнетущих эмоций», возникающих из бессознательных конфликтов, которые прямо связаны с развитием врожденных тенденций. По Фрейду, процесс «изживания» этих неугомонных чувств продолжается до тех пор, пока не будет достигнут терпимый для души уровень. Последовательница Фрейда продолжила эту идею, что основная функция творческого воображения заключается в защите личности и компенсации негативных переживаний, которые, возникают не от бессознательных процессов, а от предсознательных, фиксирующих социальные конфликты личности (Хорни, 1966).

Лейтмотивом одного из таких предсознательных социальных конфликтов в поэме Шакерима выступает нравственный облик и необразованность людей того времени, и его разочарование в их «человечности».

*Туган елім – надан жұрт,
Жуандық-тағы – бір қылқұрт,
Жетім, ерке, болып қырт
Мансапқа мінген мен бір мас...
...Білімсіз елде туам деп,
Жетім қап ойын қуам деп...
...Туган елім – надан ел,
Жетімдік қаза қайтпайды ол.*

Интересен тот факт, что в его строках два источника «конflikта» – необразованность народа и сиротство (потеря отца) идут рядом. Что невольно толкает на мысль, что часть вины за смерть отца от неизлеченной болезни Шакерим проецирует на необразованность людей и неразвитость медицины в то время. Этот конфликт сопровождает его в течение всей последующей жизни и становится основанием его просветительской деятельности. Потеря отца стала самым первым травмирующим событием в его беззаботном детстве. Его первый стих, написанный в 8 лет, вскоре после смерти отца, когда он раздавил жука, свидетельствует о его эмпатии – способности вникать в чувства другого и о строгой совести:

*Өлтірдің, онан таптың қандай пайда,
Өмір сүріп жүруші ем жазда сайда.
Жетімдік қандайлығын көзің көрді,
Кешегі тірі жүрген әкең қайда?!*

*Менің де жетім қалды балаларым,
Олар да жылайды аңсап аналарын.
Өзің жетім, жетімді аясаңшы.
Жоқ екен басыңда ми-саналарың...*

Однако еще одним интересным психоаналитическим фактом в его поэме является отсутствие образа его собственной матери, и то, что при живой матери он все равно называет себя сиротой. Чтобы восполнить отсутствующий в анализируемой поэме образ матери перейдем к другим трудам Шакерима, где есть несколько противоречивых упоминаний образа матери. К примеру, в своем стихе под названием «Күн – атам, анық жер – анам» образ его бабушки представляется как свет и согревающие лучи солнца, в то время как мать – кормящая, но в то же время разрушающая. Он представляет землю одновременно как мать и как могилу, намеренную поглотить его тело, в то время как душа его стремится к лучам света.

*Жанымыз күннен келген нұрдан,
Тәніміз топырақ пенен судан.
Күн – атам, анық жер – анам,
Бірі нұр беріп, бірі – тамақ,
Өсірген күтіп, әлпештеп-ақ,
Бұзады бірақ қайтадан.*

*Ер жетем, толам, қайта солам,
Әрі анам бұл жер, әрі молам,
Денемді жұтпай тынбаған.
Кетеді жаным нұрға таман...*

В воспоминаниях об отце Ахат Кудайбердиев упоминает интересный эпизод из детства, связанный с бабушкой – матерью Шакарима. Он описывает, что впервые увидел унижение своих родителей, когда его бабушка Толебике ударила тростью взрослого Шакерима за то, что он не встретил ее. Несмотря на злость и недовольство матери, Шакерим не перечил, не защищался, а пытался обнять и успокоить мать. О естественной физической сепарации с матерью Шакерим пишет в «Анадан алғаш туғанымда»:

*Анадан алғаш туғанымда,
Жыладым неге дабыстап.
Кіндікті кесіп қизанында,
Анамнан кеттім алыстап...*

Гораздо болезненной была эмоциональная дистанция между сыном и матерью, которая была властной и требовательной. Кажется, для Шакерима роли отца и матери были замещены. В связи с продолжительной болезнью, его отец Кудайберды проводил время с детьми, читал им множество книг, рассказывал истории, принимал участие в детских играх и забавах. Уважительное прозвище его матери Есті мырза Дәметкен доказывает более мужественную позицию женщины, которая вела хозяйство, занималась кузнечным и ювелирным делом.

*Жылылық, жарық, нұрын беріп,
Сездірген атам – күн шебер.
Балына қосып уын беріп,
Өсірген анам – қара жер.*

Таким образом, влияние суровой матери и преобладающий идеализированный образ рано ушедшего отца сформировали достаточно критическое Сверх-Я Шакерима. Согласно трехкомпонентной структуре личности Фрейда Сверх-Я – «успешное самоотождествление с родительской инстанцией», когда Сверх-Я предстает как отцовский закон. Сверх-Я (Супер-Эго) произрастает из Эго и является хранилищем моральных норм, законов, ограничений и запретов.

В автобиографии Шакерим на стороне своего Сверх-Я, критикует свое **Оно** – влечения и инстинкты, изначально заложенные в человеке, что не поддается законам логики, хаотично и не организовано и безгранично воздействует на Я и Сверх-Я. В концепции художественных и философских трудов Шакерима эта часть души человека представлена как *тойымсыз нәпсі* и *құмарлық*, которые он сравнивает с животными строго осуждает.

*Құмарлық деген бір ит бар,
Жаныңа жау шын ит бар.
Алды-артыңа қаратпас,
Рахымы жоқ тым ит бар...
(«Құмарлық»)*

Фрейд полагал, что Сверх-Я выполняет три основные функции, к которым относятся совесть, самонаблюдение и формирование идеалов. В философии Шакерима мы наблюдаем строгое, наблюдающее и наказывающее Сверх-Я, которое предстает в образе совести (ар, ұждан), и призывает

человека не поддаваться Ид. Сверх-Я, по мнению Фрейда, «представляет дискурс отца, который ребенок обречен воспроизвести, включенность в него как звено включено в цепь, эта цепь это замкнутый круг, образуемый речью, который может включать в себя семью...нацию или полмира». Следует отметить, что в становлении Сверх-Я Шакерима немаловажную роль сыграл Абай, который наставлял своего племянника на путь науки и намеревался взять все финансовые тяготы, связанные с научной деятельностью Шакерима, на себя. Однако, согласно фактам из биографии Шакерима, Абай не успел исполнить свое намерение, которому сначала препятствовали смерть родственников, а затем и сам Абай скоропостижно скончался. Шакерим в возрасте около сорока лет все же последовал напутствию Абая и отправился за знаниями в Стамбул, Мекку, Медину, и это событие оказало значительное влияние на личность поэта, в частности на дальнейшее становление Я и смену Я-Идеала Шакерима.

Фрейд утверждал, что посредством создания Я-Идеала, представляющего собой выражение «сильнейших побуждений Оно» и «судьбу либидо», индивид одолевает эдипов комплекс и одновременно подчиняет себе Оно. Таким образом, до сорока лет мы наблюдаем нарциссическую направленность Я-Идеала Шакерима, которая приведена в поэме в следующих строках, описывающих его молодость:

*Он жасыма кірген соң,
Домбыра, гармонь білген соң,
Мылтық атып жүрген соң,
Аңшы боп түстім азапқа.*

*Өзгеше болмақ сүйгенім,
Осыған басты игенім.
Киімді бөтен кигенім,
Ұқсатпай орыс, қазаққа.*

Однако далее, в анализируемой поэме, все свои увлечения, занятия и деятельность до сорока лет Шакерим называет «пустой тратой времени».

*Жиырма мен қырық арасы –
Жас өмірдің сарасы,
Бос өткенін қарашы
Жүрекке төгіп қанды ірің.*

*...Қырыққа келіп астым бел,
Деді бір ой: «Көзіңді аш!»*

*Араб, парсы оқымай,
Орышаны тоқымай,
Бұтасыз біткен шоқыдай,
Ғылымнан едім жалаңаш.*

Таким образом, после сорока лет происходит полная сублимация нарциссического либидо, Ид и связанных с ним влечений, то есть, вся психическая энергия поэта направляется на философию и творчество. Отшельнический образ жизни Шакерима в последние годы жизни можно отнести к проявлению депрессии и разочарованию в обществе. Разрыв с Ид Шакерима можно также наблюдать в следующих строках его стиха «Құмарлық».

*...Естігенді ұға бер,
Ыдысың болса – тыға бер.
Пайдасыз болса құмарың,
Сілкініп тастап шыға бер.*

С другой стороны, следует также учитывать тот факт, что Шакерим принял решение уединиться после поездки в Семей для судейства над делом учителя Габдуллы Коскеева и сбежавшей с ним дочери Белгибая.

*Семейді ақтар меңгеріп,
Қазаққа соттық жол беріп,
Сыртымнан сайлап жөн көріп,
Шақырып хабар берген соң.*

*Ақтар кетіп қалғанын,
Семейді қызыл алғанын,
Жолшыбай естіп барғамын,
Әділет іздеп төнген соң.*

Из его поэмы мы наблюдаем, что эта поездка оказалась еще одним разочарованием для Шакерима, потеряй надежды увидеть добрые перемены для народа от смены власти.

*Партия – соры көп елдің,
Айта алмай соны бөгелдім,
Соттықты тастап жөнелдім,
Дедім де: «Етек жабайын»...*

*...Өнері жоқ, ғылым жоқ,
Партия қуған көп надан.
Адам улап, жеген боқ,
Іші – айуан, сырты – адам...*

*Тағы да талай сөз жаздым,
Елім тәлім алсын деп.
Қазақтың мінін көп қаздым,
«Адам емес, аңсың» деп.*

*Сөзіме құлақ қоймады,
Партияға тоймады.
Кім өз елін ойлады
«Надандықта қалсын» деп?*

Шакерим был убежден, что главная наука для человека – это наука совести. Смыслом жизни он считал нравственное совершенствование личности, которое заключается в «человеческой скромности, справедливости, доброте». Шакерим, который называл себя учеником и единомышленником Толстого, был пацифистом и придерживался философии непротивления злу. Поэтому борьба за власть и все связанные с ней политические, социально-экономические процессы и события того времени противоречили и не вписывались в его мировоззрение. И возможно эти противоречия и внутренние конфликты между действительностью того времени и мировоззрением Шакерима вынудили его на отшельничество и уединение.

*Ойла, мен бір азатпын,
Бар бейнеттен құтылған,
Тіпті, қызық мазақпын,
Жетпіс жыл ойнап ұтылған.*

*Сақтамаймын жанға кек,
Не десе де сыртымнан.
«Міндеген аузың мынау», – деп,
Қан ағызса мұртымнан.*

*Дұспаным жоқ, досым жоқ,
Қайғыдан да шошу жоқ,
Рахат іздеп тосу жоқ,
Бір жындымын құтырған.*

В этих строках Шакерим декларирует, что обрел освобождение души, подавив бессознательные влечения Ид и полностью подчинив их Сверх-Я, то есть совести.

Известно, что восприятие читателями самого Шакерима и его творчества полны противоречивых эмоций – сначала общественное признание, затем тридцатилетнее забвение, и, наконец, прославление поэта после его реабилитации. Такое разнообразие отношений к поэту можно приписать отчасти к различным уровням психоаналитической культуры разных функционеров того времени (одни пытались оклеветать, другие оправдать). В этой связи уместно упомянуть утверждения Фрейда о том, что каждым человеком руководят два влечения: к жизни/любви (Эрос) и смерти/разрушению (Танатос). Эти конфликтующие между собой влечения могут быть проявлены в разной степени в зависимости от уровня психоаналитической культуры личности и его умения сублимировать. Поэтому изучение искусства не должно ограничиваться исследованием его художественно-образного содержания, исторического и эстетического аспектов, но и интегрировать психоаналитическую культуру как автора, так и потребителей искусства.

Литература

1. Фрейд З. Введение в психоанализ. – 1917.
2. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. – 1901.
3. Фрейд З. Краткое изложение психоанализа. – 1924.
4. Фрейд З. Психология масс и анализ. – 1921.
5. Фрейд З. Тотем и табу. – 1913.
6. Фрейд З. Я и Оно. – 1923.
7. Фрейд З. Недовольство культурой. – 1930.
8. Фрейд З. Леонардо да Винчи. Воспоминание детства. 1910.
9. Ногпеу К. Our Inner conflicts. N. Y., 1966.
10. Шәкерім. Өлеңдер.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ СЛЫШАЩИХ РОДИТЕЛЕЙ СЛАБОСЛЫШАЩИХ ДЕТЕЙ

Тюрина А.В., Иванов Д.В.

Самарский государственный социально-педагогический университет
Самара, Россия

Аннотация

Статья посвящена актуальной психолого-педагогической проблеме необходимости разработки модели психолого-педагогического консультирования слышащих родителей слабослышащих детей. Показана роль атмосферы в семье и психического состояния слышащих родителей на развитие слабослышащего ребенка, рассмотрены факторы, приводящие к потере слуха. Обоснована актуальность создания комплексной психолого-педагогической модели психологического консультирования слышащих родителей слабослышащих детей и представлена данная модель. Авторы раскрывают принципы и направления психологического консультирования слышащих родителей слабослышащих детей.

Ключевые слова: слышащие родители, слабослышащий ребенок, модели поведения родителей, психолого-педагогическая модель, консультирование

Аннотация

Мақала есту қабілеті нашар балалардың ата-аналарына психологиялық-педагогикалық кеңес беру моделін жасау қажеттілігінің өзекті психологиялық-педагогикалық мәселесіне арналған. Есту қабілеті нашар баланың дамуына еститін ата-аналардың отбасындағы атмосфераның және психикалық жағдайының ролі көрсетілген, есту қабілетінің жоғалуына әкелетін факторлар қарастырылған. Есту қабілеті нашар балалардың ата-аналарына психологиялық кеңес берудің кешенді психологиялық-педагогикалық моделін құрудың өзектілігі негізделген және осы модель ұсынылған. Авторлар есту қабілеті нашар балалардың ата-аналарына психологиялық кеңес берудің принциптері мен бағыттарын ашады.

Түйінді сөздер: еститін ата-аналар, нашар еститін бала, ата-аналардың мінез-құлық үлгілері, психологиялық-педагогикалық модель, кеңес беру

Annotation

The article is devoted to the actual psychological and pedagogical problem of the need to develop a model of psychological and pedagogical counseling for hearing parents of hearing-impaired children. The role of the atmosphere in the family and the mental state of hearing parents on the development of a hearing-impaired child is shown, the factors leading to hearing loss are considered. The relevance of creating a complex psychological and pedagogical model of psychological counseling for hearing parents of hearing-impaired children is substantiated and this model is presented. The authors reveal the principles and directions of psychological counseling for hearing parents of hearing-impaired children.

Keywords: hearing parents, hearing-impaired child, parental behavior patterns, psychological and pedagogical model, counseling

Согласно данным Министерства здравоохранения и социального развития Российской Федерации, каждый год в России появляется на свет от полутора до двух тысяч детей с проблемами слуха, и, кроме того, столько же из них теряют слух в более позднее время. Слуховой дефект накладывает ограничения на количество внешних стимуляций слабослышащего ребенка, обедняет активные контакты со средой, осложняет коммуникацию с социумом, а, как известно, средовые воздействия являют собой непереносимые предпосылки продуктивности психического развития детей. Роль профессионального участия сурдопедагогического, психокоррекционного характера достаточно велика – различия в психическом развитии слабослышащих детей с детьми, не имеющих данного дефекта, возможно свести к минимуму. Кроме того, психическое развитие слабослышащих детей в семьях без сурдологических проблем является той благоприятной средой, которая способна обеспечить продуктивное психическое развитие ребенка. В связи с этим особое значение приобретают частные знания об особенностях психического развития детей с нарушениями слуха, воспитывающихся у родителей без сурдологических проблем.

Проблема психического развития детей с нарушением слуха по-прежнему актуальна. Среди выдающихся ученых современности можно назвать Д.И. Тарасова, А.Н. Наседкина, В.П. Лебедева, О.П. Токарева и др. благодаря их работам становится известно о существовании трех групп факторов, влияющих на потерю слуха. Среди них:

- фактор наследственности;
- особенности течения беременности (например, интоксикация организма матери);
- разнообразные факторы, воздействующие при жизни на орган слуха ребенка, приводящие к его ухудшению или потере [1].

Ученые также считают, что весьма часто причиной потери слуха является совокупность нескольких факторов, один из которых является ведущим – манифестом, а другой ведомым – фоновым фактором. Так, например, манифесты – это те факторы, которые резко угнетают слух, а фоновые факторы – это факторы медленного воздействия. В качестве примера фонового фактора является инфекция матери в период вынашивания, сопряженная с приемом сильнодействующих препаратов, или сложные роды, нарушение кислородного обмена в утробе или в процессе родов. Данные факторы в зависимости от силы своего воздействия могут привести либо к тугоухости, либо к частичной потере слуха, либо не отразится, на первый взгляд, вовсе. Однако воздействие перечисленных факторов на организм ребенка не проходит бесследно, и может проявить себя в самый неожиданный момент. Например, осложненная детская инфекция – грипп, оспа или иная инфекция может послужить как раз тем манифестным фактором, привести к резкому ухудшению или потере слуха.

Появление слабослышащего ребенка в семье слышащих родителей всегда сопровождается тяжелыми эмоциональными переживаниями родителей, оказывая тем самым дестабилизирующее влияние как на взрослых членов семьи, так и ребенка, а также на психологическую атмосферу в семье в целом. Согласно совместно проведенным исследованиям представителей Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина – доктора медицинских наук И.К. Шац и доктора педагогических наук Овчинниковой Т.С., модели родительского поведения, отражающие переживание ситуации появления в семье слабослышащего ребенка, могут быть различными: от чувства вины перед ребенком за собственные действия или бездействия, приведшие к болезни, до отвержения ребенка, чувств гнева, злости, досады за бремя, возложенное им. Промежуточной моделью является отрицание болезни ребенка, которая может принимать форму расогласованности – когда один родитель признает проблему, а другой отрицает [2]. Между тем, ни одна из этих моделей родительского поведения не способствует созданию благоприятных условий для развития и социализации ребенка с ограниченными возможностями здоровья.

В психолого-педагогической науке особая роль в развитии всегда отводилась сензитивным периодам, т.е. периодам, благоприятным для формирования определенных свойств, качеств, умений, когда ребенок наиболее восприимчив к изменениям. Сензитивный период особенно важен для детей с ограниченными возможностями здоровья, как один из немногих шансов на обретение полноценной жизни.

В современных исследованиях (С.Д. Забрамная, И.Ю. Левченко, Э.И. Леонгард, Н.В. Мазурова, Г.А. Мишина, Е.М. Мастюкова, Л.И. Солнцева, В.В. Ткачёва и др.) выявлена прямая зависимость особенностей развития ребенка от семейного фактора: чем сильнее проявляется семейное неблагополучие, тем более выражены нарушения развития у ребенка, то есть исследователями внутрисемейная атмосфера рассматривается как коррекционная среда, которая своим гармоничным воздействием развивает ребенка [3, с. 4].

Безусловно, родители, находящиеся в аффективном состоянии, как следствия воздействия на них травмирующего обстоятельства, а именно появление в семье слышащих родителей слабослышащего ребенка, не могут выступать благоприятной коррекционной средой для своего ребенка [4].

Таким образом, становится очевидной необходимость оказания качественной профессиональной психологической помощи слышащим родителям, направленной на преодоление ими негативных установок, неадекватных моделей поведения, состояний во взаимодействии со слабослышащим ребенком. Одним из возможных путей преодоления аффективных состояний и поведения является разработка комплексной психолого-педагогической модели психологического консультирования слышащих родителей слабослышащих детей.

Данная модель должна базироваться на идее Л.И. Швецовой – российского политического деятеля, много лет оказывающего поддержку инвалидам и курирующего работу Научно-практического центра медико-социальной реабилитации инвалидов г. Москвы: «Важно, чтобы люди не чувствовали

себя инвалидами... Это люди, которым судьба послала сложные испытания... Только сочувствия мало, надо развивать возможности».

Цель модели: преодоление аффективно-деструктивных психических состояний слышащими родителями, обусловленных появлением в семье слабослышащего ребенка.

Задачи, направляющие психолога-консультанта на достижение цели:

1. Снижение интенсивности деструктивных психических состояний родителей: тревожности, вины, гнева, апатии и т.д.
2. Работа по оптимизации копинг-стратегий поведения родителей в стрессовых ситуациях.
3. Формирование умений, направленных на саморегуляцию своих психических состояний.

В процессе психологического консультирования слышащих родителей слабослышащих детей важно опираться на следующие принципы работы.

Принцип гуманизма. Использование принципа гуманизма предполагает признание права за родителем на различные чувства, эмоции и состояния, которые могут возникнуть в ситуации переживания на появление в семье ребенка с ограниченными возможностями здоровья.

Принцип эмпатии. Использование принципа эмпатии предполагает активную позицию психолога в процессе консультирования, направленную на осознанный отклик на чувства клиента (родителя), искреннее сопереживание и стремление помочь.

Принцип индивидуальности. Использование данного принципа предполагает необходимость учитывать индивидуально-психологические особенности каждого человека, его уникальность, а также своеобразие семьи и ситуации, что позволит психологу четко планировать свою деятельность, рационально использовать время, средства для достижения намеченной цели в уникально-субъективном ее воплощении.

Среди направлений работы можно выделить следующие:

1. Моделирующее направление.
2. Конструирующее направление.
3. Информационно-просветительское направление.

Назначением первого направления является побуждение клиента (родителя) на осознание своих чувств, состояний и их проживание; осознание стратегий поведения в стрессовых ситуациях, и в конечном счете, принятие ситуации в специально смоделированных условиях.

Назначением второго направления является формирование умений, направленных на саморегуляцию своих психических состояний посредством психологических игр, упражнений.

Назначением третьего направления является информационное обеспечение и формирование понимания родителей о целях, возможностях профессиональной реабилитации их ребенка.

Таким образом, все элементы данной модели ориентированы на достижение прогнозируемого результата: преодоление аффективно-деструктивных психических состояний слышащими родителями, обусловленных появлением в семье слабослышащего ребенка. В свою очередь, гармоничное, сбалансированное эмоциональное состояние родителей, их информированность о целях и возможностях реабилитации ребенка и его социализации [3, с. 61], готовность активно и целенаправленно действовать, являются теми компонентами, которую в своей совокупности составляют внутрисемейную коррекционную среду, благоприятно воздействующую на ребенка, в частности, и взрослых членов семьи, в целом [5].

Литература

1. Тарасов Д.И., Наседкин А.Н., Лебедев В.П., Токарев О.П. Тугоухость у детей. – М.: Медицина. 1984. – 239 с.
2. Шац И.К., Овчинникова Т.С. Психологическое консультирование в коррекционной педагогике: особенности, возможности и обучение // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2019. – №4. – С. 190-200.
3. Ткачёва В.В. Семья ребенка с ограниченными возможностями здоровья: диагностика и консультирование. – М.: Национальный книжный центр, 2014. – 149 с.
4. Конева О.Б. Психологическое консультирование семьи, воспитывающей ребенка с ограниченными возможностями здоровья: учебное пособие – Челябинск: Издательский центр ЧИППКРО, 2018. – 100 с.
5. Анохина С.А. Социальная поддержка и уровень психоэмоционального напряжения у родителей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями здоровья // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки 2018. – № 2. – С. 37-50.

ЖАСЫРЫН АҚПАРАТТЫ ТАНУДАҒЫ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯЛАР

Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Мадалиева З.Б., Казиханов Б.М., Касен Г.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада полиграфты қолдана отырып зерттеу жүргізу барысында жасырын ақпаратты танудағы психофизиологиялық реакциялардың параметрлері толығырақ қарастырылған. Мақала «Полиграф көмегімен радикалистік көңіл күйге сезімталдықты психофизиологиялық зерттеу және студенттер радикализмінің алғашқы алдын-алу» Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің жобасы аясында жазылған (ИРН- АРО 9261155).

Аннотация

В статье более подробно описаны параметры психофизиологических реакций при распознавании скрытой информации при проведении исследований с применением полиграфа. Статья написана в рамках Проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН- АРО 9261155).

Annotation

This article describes in more detail the parameters of psychophysiological reactions at recognition of the hidden information during researches with application of polygraph. This article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and High Education of Kazakhstan: "Psychophysiological Study of Exposure to Radicalism with the Polygraph and Primary Prevention of Radicalization of Students" (IRN-ARO 9261155).

Сауалнама кезінде полиграф көмегімен тестіленетін адамның бірқатар психофизиологиялық процестері жазылады. Құрылғы жазып алған сұхбаттасушының әрбір психофизиологиялық параметрін толығырақ қарастырайық.

Полиграфтық тест сұрақтары симпатикалық жүйке жүйесін белсендіреді және тіркеуге, өлшеуге және талдауға болатын физиологиялық өзгерістерді тудырады. Полиграф – бұл тыныс алу амплитудасы, импульс, қан қысымы, терінің электрлік белсенділігі, ми мен жүрек ырғағы сияқты белгілі бір физиологиялық параметрлерді түзетуге мүмкіндік беретін бірнеше төмен жиілікті күшейткіштердің жиынтығы. Көрсеткіштер неғұрлым көп болса, тест нәтижелері соғұрлым сенімді болады. Сәтті нәтиже көбінесе полиграфологтың тәжірибесіне байланысты, өйткені өтіріктің объективті көрсеткіштері жоқ. Ол физиологиялық параметрлерді – тұрақты емес тыныс алуды, жүрек соғу жиілігін жоғарылатуды, қан қысымын көтеруді – психологиялық параметрлермен байланыстыра білуі және ең бастысы оларды дұрыс түсіндіре алуы қажет.

Осы саладағы беделді ғалымдардың бірі, отыз жылдық тәжірибесі бар полиграфолог Ю.И. Холодный, Ю.И. Лурияның жұмыстарына сүйене отырып, полиграфты тексеру процедурасының негізінде жатқан құбылысты бірінші болып анықтады. Бұл құбылысты ол психофизиологиялық құбылыс ретінде тұжырымдады [1].

Психофизиологиялық құбылыс адамның белгілі бір жағдайда оның жадында сақталған оқиға туралы маңызды ақпарат беретін сыртқы тітіркендіргіш физиологиялық реакцияны үнемі бір жағдайда туындайтын тітіркендіргіштерге жауаптарынан туындайтындығынан тұрады, алайда аталған оқиғамен байланысты емес және адамға ситуациялық маңызды ақпаратты жеткізбейді [2].

Сұхбаттасқан адамның жазылған психофизиологиялық процестерінің ақпараттық мазмұны дәрежесіне қарай саралау кезінде терінің гальваникалық реакциясы каналы ең маңызды болып табылады. Бірқатар ғалымдар эмоционалдық шиеленісті бағалау кезінде орталық жүйке жүйесінің жағдайының жетекші көрсеткіштерінің бірі терінің гальваникалық реакциясы (ТГР) немесе терінің реакциясы (ТР) екенін атап өтті. Мәселен, канал индикаторларының ақпараттылығы туралы екі көзқарас бар: 1) Дж.Рейд пен Ф.Инбаудың пікірінше, жүрек-қан тамырлары жүйесі мен тыныс алу ақпараттылығы жоғары канал; 2) Леонард Киллердің айтуы бойынша ең ақпараттық канал – терінің гальваникалық реакциясы (бұдан әрі – ТГР).

Тері реакциясы (ТР) немесе гальваникалық тері реакциясы (ТГР) – бұл потенциалдар айырымының өзгеруі және тері бетінің екі аймағы арасындағы электр кедергісінің төмендеуі [3].

Респонденттердің көпшілігі үшін ТГР арнасы ең ақпараттандыратын арна екенін баса көрсетуге болады. Енді осы құбылыстың ашылу тарихына жүгінейік. Алғаш рет француз дәрігері Ч.Фере 1888 жылы эмоционалды жағдайларда терінің электрлік қасиеттері өзгеретіндігін дәлелдеді [4].

Кейінірек орыс физиологы И.Р. Тарханов эндогендік және экзогендік тітіркендірулермен электр-тері потенциалы өзгеретінін анықтады.

Санкт-Петербург психиатрлар мен невропатологтар қоғамдастығының отырысында ұсынылған өз жұмысында И.Р. Тарханов адамға жасырын кезден біраз уақыт өткен соң кез келген тітіркену тіркелген көрсеткіштер деңгейінің қатты өзгеруіне әкеледі дейді.

Тітіркену міндетті түрде терінің өзіне байланысты емес. Арифметикалық операцияның ойша орындалуы да терінің әлеуетінде айтарлықтай өзгерістер тудырады. Бұл жағдайда ауытқудың шамасы сналушының күйіне және оның қиялының тереңдігіне байланысты болады. Шаршаудың дамуымен қарымта реакция мөлшері азаяды.

И.Р. Тарханов жасаған жаңалық әлем әдебиетінде «Тарханов құбылысы» ретінде көрініс тапты, ол зерттелетін организмнің әр түрлі жағдайында тері бетінің электрлік потенциалы сезімтал гальванометр көмегімен өлшенетінді деп түсіндіріледі.

Тері реакциясы – бұл орталық жүйке жүйесінің қысқа ситуациялық тітіркендіргішке реакциясы, оны ақпараттың жаңалығына жауап деп атайды. Көбінесе эксперименттік жұмыста, сондай-ақ полиграфты қолданған зерттеулерде бұл процесс металл тактайшалары бар датчиктерді қолдың саусақтарының немесе алақанның бірінші фалангына қою арқылы жазылады. ТГР проблемалары бойынша көптеген зерттеулер, жалпы алғанда, ТГР эмоциялар қарқындылығының жарамды индикаторы ретінде қарастырылуы керек екенін растайды, бұл полиграфологтың көзінен жасырын кішігірім айырмашылықтарын басқа психофизиологиялық процестермен салыстырғанда аффективті процестердің қарқындылығын бақылауға мүмкіндік береді. Э.Х. Соколовтың зерттеулері бойынша терінің реакциясы тек алынған ақпарат пен күтілген ақпараттың сәйкес келмеуі нәтижесінде пайда болады және бұл сөздің әдеттегі мағынасында «тітіркенудің» нәтижесі емес деп айтуға болады. [5].

Кейбір зерттеушілер терінің гальваникалық реакциясының сипатына жас пен жеке жыныстық айырмашылықтар айтарлықтай әсер ететіндігін атап өтеді. Е.Н. Кутчик өзінің даму процесінде адам терісінің қарсыласуының өзгеруін зерттей отырып, ең төменгі сандар жаңа туған нәрестелерде байқалатынын анықтады және бір жастан бастап теріге төзімділік біртіндеп артады. Қартайған кезде тері реакциясының төмендеуі байқалады [6-7].

В.Н. Мясичев зерттеулері тітіркендіргіштің шамасы мен терінің реакциясы амплитудасы арасындағы тікелей байланысты анықтады. Сонымен қатар, тері реакциясы адамның барлық психикалық процестерімен бірге жүреді, әсіресе олар айқын эмоционалды болса. Танымдық психикалық процестер: сезім, қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиял, сөйлеу – іс-әрекеттің маңызды компоненттері ретінде әрекет етеді. Ақыл-ой процестері белсенділікке қатыса бермейді, олар дамиды, қалыптасады, маңызды қасиеттерге ие болады [8]. Зерттеулер көрсеткендей, екі қолмен жазылған реакциялар, егер бірдей болмаса, онда кез-келген жағдайда ұқсас (екі жақты симметрия деп аталады) болады. Академик В.А. Варламов полиграфологтардың назарын тері реакциясын талдау кезінде аймақтық және ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, адамдардың жүйке жүйесінің қозғалғыштығының ерекшеліктерін ескеру қажет екендігіне аударады. Грузин немесе шешен қай ұлттың өкілі сыналатындығын ТГР қисығы арқылы анықтау мүмкін емес, бірақ олардың қозғалмалы жүйке жүйесі бар, «темпераментті», «оңтүстік» халықтардың өкілдері екендігі анықталады». Осы пікірге сүйене отырып, В.Д. Небылицын, Б.М. Теплов, В.М. Русалов және басқа зерттеушілер мектебінің тұжырымдамасында қарастырылған темперамент ТГР индикаторына әсер етуі мүмкін.

Фотоплетизмограмма – ұлпалардың оптикалық тығыздығын тіркеу әдісі. Датчик биологиялық ұлпадан шағылысқан және мөлдір жарық сигналдарын тіркейді. Фотоплетизмограмма (бұдан әрі – ФПП) тұтастай алғанда дененің күйін көрсететін ажырамас индикатор. Фотоплетизмограмма параметрлерін талдағанда соққы «көлемді» деп аталады. Инструменталды «полиграф» барысында ФПП датчиктің көмегімен жазылады, ол сақина саусағының бірінші фалангына бекітілген. Қарастырылып отырған психофизиологиялық процесс тек жиілікпен ғана емес, өлшеу алаңынан өтетін текше миллилитрдегі қан мөлшерімен де сипатталады.

Өлшеу аймағында қан көп болса, бұл аймақтағы қысым соғұрлым көп болатынын, қисық амплитудасы аз болатынын ескеру қажет. Бұл қысымның жоғарылауы қанның бірдей көлемін берген кезде пульсация деңгейінің төмендеуіне әкелетіндігімен байланысты.

Полиграф көмегімен жасырын ақпаратты инструменталды анықтау міндетті түрде зерттелушімен сұхбаттасу кезінде оның тыныс алу параметрлерін тіркеуді қамтиды. Тыныс алу – бұл организмге оттегінің түсуін, оны органикалық заттардың биологиялық тотығуында қолдануды және организмнен көмірқышқыл газын шығаруды қадағалайтын процестер жиынтығы. Нәтижесінде жасушаларда энергия бөлінеді, ол организмнің тіршілік әрекетін қамтамасыз етуге жұмсалады. Тыныс алудың өзгеруі жағымды да, жағымсыз да эмоциялардан туындауы мүмкін, өйткені кез-келген эмоциялар дененің энергия тұтынуын жоғарылатуға әкеледі.

Тыныс алу процесінің екі компоненті – ТГР, ФПГ-ні тіркеу кезінде респонденттің тремор индикаторы да тіркеледі. Тремор – «... антагонистердің бұлшық еттерінің дәйекті жиырылуы нәтижесінде дененің әртүрлі бөліктерінің ырғақты, стереотипті тербелмелі қозғалыстары». Дененің кеңістіктегі үйлестіру жүйесін орталық жүйке жүйесі жүзеге асырады. Демек, адамның жүйке кернеуінің шамасын, басқалармен бірге, тремор көрсеткіштері бойынша анықтауға болады. Тек тремор эмоционалды стрестің дәрежесін бағалау үшін ақпараттық индикатор ретінде қолданыла алады. Ресейлік ғалымдар [9] зерттеулері адамның орталық жүйке жүйесінің қозу деңгейінің жоғарылауы тремордың күшеюіне әкелетінін анықтады.

Полиграфты қолданатын классикалық сауалнама міндетті түрде респонденттің қан қысымын (бұдан әрі – ҚҚ) тіркеуді қамтиды. Біз бұл параметрді арнайы психофизиологиялық зерттеу жүргізу кезінде барлық іс-шараларда қолданбайтын болғандықтан, біз оны тек ескере айтып кетеміз. Қан қысымын тіркеу респонденттің қолын «манжетпен» қысқандықтан, қысқа мерзім ішінде ыңғайсыздық пен ауырсынуды тудырады, бұл әрі қарай «артефактілерді» полиграммаға бекітуге әкеледі. 1895 жылы Чезаре Ломбросо осы саладағы эксперименттермен (ҚҚ құбылысын талдау) айналысып, гидросфигмографтың көмегімен «субъектінің айғақтарының дұрыстығын» зерттеді, ҚҚ өзгерісі психологиялық стресті зерттеуде ақпараттық болуы мүмкін деп тапты. ҚҚ жүрек-қан тамырлары жүйесінің ерекше маңызды индикаторы болып табылады.

Полиграфта тестілеу кезінде жазылған зерттелушінің денесінің психофизиологиялық реакциялары күрделі жүйе болып табылады және одан кез-келген компоненттерді бөліп алу эмоционалдық стресс жағдайында алдауды анықтауға толық жауап бермейді.

Өтірікті психофизиологиялық анықтау барысында полиграф жоғарыда аталып өткендей дәстүрлі түрде кем дегенде 4 сенсордың көмегімен физиологиялық белсенділікті тіркейді: қан қысымының манжеттері, электродермиялық реакция датчиктері және екі түрлі тыныс алу датчиктері. Кейбір құрылғылар, сонымен қатар, фотоплетизмографты қолдану арқылы саусақ импульсінің амплитудасын тіркейді [10].

Респонденттің компьютерлік полиграфтың сенсорлық қондырғысы арқылы жазылған психофизиологиялық реакциялары: тыныс алу, терінің гальваникалық реакциясы, фотоплетизмограмма, қан қысымы және т.б. «сигналдар» полиграммасын ұсынады, оның негізінде маманның ықтимал тұжырымдары жасалады.

Полиграмма термині бойынша полиграфологтар мынаны түсіндіреді: қағазға (сия жазу полиграфына) немесе электронды (компьютерлік полиграф монитормының экранына) орналастырылған тексеру кезінде жазылған физиологиялық процестердің динамикасын үздіксіз синхронды графикалық жазу.

Полиграмманың құрылымдық компоненттерінің бірі – сұхбаттасқан адамның жазылған психофизиологиялық фоны. Ю.И. Холодный «фон» терминіне былайша анықтама береді: «Демалыс жағдайындағы адамның физиологиялық процестерінің салыстырмалы түрде тұрақты жүрісі». Яғни, сигналдардың бұл деңгейі тақырыптың тыныштық жағдайындағы «стимулсыз» деп аталатын «қалыпты» күйі болады [11].

Біз П. Экманның өзін төмендегідей білдірген пікірімен келісеміз: «... алдаудың нақты белгілері жоқ – мұнда адам өтірік айтып тұр дегенді білдіретін жалғыз ым, бет әлпеті немесе бұлшықеттің еріксіз жиырылуы жоқ. Тек сөздер нашар ойластырылған немесе эмоциялар сөздерге сәйкес келмейді деген қорытынды жасауға болатын белгілер бар» [12].

Жасырын ақпаратты ашу мақсатында тексерілетін адамның жазылған психофизиологиялық «жауаптарымен» полиграмма құратын фон, реакциялар мен артефактілер одан әрі талданады. Қазіргі уақытта полиграф зерттеушілерінің арасында полиграммаларды екі сыныпқа бөлетін әр түрлі бағалау қабылданады: 1) сараптамалық бағалау және 2) кәсіби компьютерлік полиграфтың бағдарламалық жасақтамасын қолдана отырып компьютерлік бағалау.

Полиграммаларды сараптамалық бағалау үш жолмен жүзеге асырылады:

а) сапалы талдау;

- b) балл;
- c) метрикалық талдау.

Полиграммаларды сапалы бағалау аспаптық полиграф технологиясымен бір уақытта пайда болды. Алынған психофизиологиялық сигналдарды сапалы бағалаудың мәні – маман оларды өзінің субъективті тәжірибесіне сүйене отырып бағалайды. Кез-келген мәселенің маңыздылығын бағалау критерийі бұл жағдайда тек белгілі физиологиялық процестердің ақпараттық белгілері болып табылады. Өткен ғасырдың 80-ші жылдары полиграфологтар баллдық полиграммаларға көшті. Алайда, Рейд сияқты полиграфологтар балл қою әдісіне сенімсіздікпен қарады.

Американдық полиграф стандарттарына сәйкес, ынталандыру психофизиологиялық сараптама кезінде тіркелген кем дегенде екі физиологиялық процесте ақпараттық өзгерістер болған кезде ғана маңызды болады.

Сапалық бағалау келесі жағдайларда қолданылады: 1) реакциялар бірдей тест сұрақтарына тұрақты; 2) тексеру сұрақтарына реакциялар «жарқын», ал басқа тітіркендіргіштерге жауаптар тегіс және тұрақсыз.

Баллдық бағалаудың бірнеше әдісі бар: үш және жеті баллдық. Үш баллдық полиграмманы бағалау – ФСБ полиграф мектебі жасаған әдістеме.

Үш баллдық шкала бойынша реакцияларды бағалау әдісі – бұл басқарылатын физиологиялық процестердің әрқайсысының графикасында байқалатын реакциялар – тыныс алу (жоғарғы тыныс алу және төменгі тыныс алу арналары), гальваникалық тері рефлексі және жүрек-қан тамырлары жүйесі (ЖТЖ) (плетизмограмма және қан қысымы) – ұпайлар келесідей тағайындалады: тесттің таныстырылымы кезінде жоғары мәні бар реакциялар таңдалады және олардың әрқайсысына 2 балл, әр реакцияда орташа мәні бар болса – 1 балл, барлық қалған елеусіз реакцияларға 0 балл қойылады.

Тіркелген реакцияларды санағаннан кейін (бақыланатын физиологиялық процестердің әрқайсысы үшін және барлық сынақ презентациялары үшін) оларға берілген ұпайлар жинақталады. Сондай-ақ, психофизиологиялық реакцияларды жеті баллдық бағалау әдісі полиграммаларды бағалаудың сапалы қол әдістеріне жатады.

Жеті баллдық шкала бойынша реакцияларды бағалау әдісі бақылау сұрақтары техникасының (БСТ) кейбір сынақтарын қолдану кезінде алынған полиграммаларды өңдеу кезінде қолданылады.

Бұл техникада қолданылатын бірқатар ережелер бар екенін айта кету керек. Полиграммаларды өңдеудің осы әдісінің мәні физиологиялық көрсеткіштерде (тыныс алу, терінің гальваникалық реакциясы және жүрек-қан тамырлары жүйесі) туындайтын кейбір реакцияларды (бақылау және тексеру сұрақтары үшін) өзара салыстырады. Сонымен қатар, бұл реакциялар арасындағы айырмашылық келесідей жіктеледі:

- «+ 3 ұпай» – бақылау сұрағына реакция тексеру сұрағына деген реакциядан күрт асып түседі,
- «+ 2 ұпай» – бақылау сұрағына жауап тексеру сұрағына жауаптан айтарлықтай асып түседі,
- «+ 1 ұпай» – бақылау сұрағына жауап тексеру сұрағына жауаптан біршама асып түседі,
- «+ 0 ұпай» – бақылау мен тексеру сұрақтарына реакциялар ажыратылмайды,
- «1 ұпай» – тексеру сұрақ жауап бақылау сұрақ жауаптан біршама асып түседі,
- «2 ұпай» – тексеру сұрақ жауап бақылау сұрақ жауаптан айтарлықтай асып түседі,
- «3 ұпай» – тексеру сұрақ жауап бақылау сұрақ жауаптан күрт асып түседі.

Жоғарыда аталған өңдеу жүйесін К. Бакстер ұсынған, сонымен бірге ол сауалнамаға шешім кестесін жасаған.

Полиграмманы тігінен бағалай отырып, біз әр сұрақты үш индикатормен (терінің гальваникалық реакциясы, плетизмограмма, тыныс алу), ал көлденеңінен – барлық тіркелген презентациялар, әр индикатор үшін ағымдағы мөлшер, сондай-ақ қорытынды балл нәтижелерін бағалау.

Тәжірибелік қызмет барысында көп уақытты алатын және аз қолданылатын – метрикалық талдау арқылы полиграммаларды сараптамалық бағалау әдісі. Бұл әдіс полиграфологқа күрделі жағдайларда шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, дәл осы әдістің негізінде болашақта полиграфологтар полиграфты қолдану арқылы арнайы психофизиологиялық зерттеулер жүргізеді (мұндай прецеденттер Ресейде бар).

Бір немесе басқа сараптамалық есептеулер жүргізгеннен кейін маман тергеуге алынған оқиғаға сыналуды адамның қатысы бары немесе жоғы туралы шешім қабылдауы керек.

Ақпаратты бағалау әдістерін стандарттау дәлелденбеген қатынастардың жақсартатын анықтайды. Барлық баллдық жүйелердің жалпы кемшілігі-ұпайларды анықтау белгілі бір дәрежеде реакцияның қарқындылығын субъективті бағалауға негізделген. Сондай-ақ, жүйелердің ешқайсысы объективті әдістерге толық негізделмеген. Баллдық бағалау жүйелерінде субъективизм маңызды рөл

атқарады, осыған байланысты ұпайларды анықтау адами факторға тікелей байланысты, мысалы, белгілі бір тәжірибенің болуы. Адами факторлар белгілі бір дәрежеде шешім қабылдау процесінде қателіктер тудыруы немесе тудырмауы мүмкін. Олар, әрине, осы факторлардың әр түрлі әсер ететін сарапшылар арасында дау туғызуы мүмкін.

Жауаптарды бағалау мәселесі шешім қабылдау ережелерімен тікелей байланысты. Барлық ұпайлар белгілі бір дәлдік деңгейін орнатады, сондықтан шешім шекараларын анықтау қателіктер коэффициентін белгілейді. Реттік мән түріндегі баллдық бағалау салыстырмалы реакцияларға сәйкестендіріледі. Шешім ережелері полиграфта өтіріктің бар немесе жоқ екендігі туралы шешім қабылдағанда осы реттік мәндердің қалай қолданылатынын анықтайды. Көптеген полиграфиялық зерттеу мектептері +6 немесе одан жоғары мәнге ие барлық жеке баллдардың қосындысы өтіріктің жоқтығын немесе төменгі мәндегі өтіріктің бар екенін көрсетеді, қалған барлық мәндер «пікір жоқ» шешім ретінде түсіндіріледі деген пікірде.

Шешімдер шекаралары бойынша мәселелер сыншылар арасында қарама-қайшы болып қала береді, өйткені әдебиетте олардың барлығы немесе кейбір жағдайлары үшін оңтайлы деген тұжырым жоқ. Сонымен қатар, көптеген тәжірибелік сарапшылар полиграфологиялық шешімді шығарарда жеке сұрақты бағалауға емес, тәуелсіз жалпы бағалауға негізделген бағалау әдісін қолданады.

Әдебиеттер

1. Холодный Ю.И. Методические средства судебной психофизиологической экспертизы с применением полиграфа // Юридическая психология. 2014. № 2. С. 26–32.
2. Белкин А.Р. Допустимость, достоверность, процессуальная пригодность, или еще раз о роли полиграфа в уголовном судопроизводстве // Уголовное судопроизводство. 2013. № 2. С. 14–20.
3. Алесковский С.Ю. Становление и развитие полиграфа в Казахстане // Эксперт-Криминалист: Федеральный научно-практический журнал. – М., 2015. – № 4. – С. 23.
4. Inbau F.E., Methods of Detecting Deception, J. Crim. L. 24 (1934): 1140-47
5. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты/АН СССР. Институт высшей нервной деятельности и нейрофизиологии. М.: Наука, 1975, с.129.
6. Данилова Н.Н., Крылова А.Л. Физиология высшей нервной деятельности: Учебник – М.: Московский университет, 1989. – С 120.
7. Ильин Е.И. Дифференциальная психофизиология. – СПб.: Питер, 2001. -464с.
8. Изард К.Э. Психология эмоций/ Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464с.
9. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1992. – 194с
10. Дикая Л.Г., Деятельность и функциональное состояние: активационный компонент деятельности// Психологические проблемы профессиональной деятельности/Отв.ред.Л.Г. Дикая и др. М.: Наука, 1991. С.93-111.
11. Жуматова Н. Перспективы развития и теоретический анализ полиграфологического метода исследования. Материалы Республиканской научно – теоретической конференции – Астана: ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, 2015. – 99 – 103 с.
12. Холодный Ю.И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты). Монография. – М.: «Мир безопасности», 2000. – 160 с.
13. Экман П. Психология лжи – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 272 с.

ПРОКРАСТИНАЦИЯ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ И СПОСОБЫ ЕЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Борисова А.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье рассматривается прокрастинация в студенческой среде и способы ее преодоления. Классифицированы виды прокрастинаций. Академической прокрастинации – это добровольная задержка важной деятельности, даже если эта деятельность обязательна к выполнению.

Аннотация

Мақалада студенттік ортадағы прокрастинация және оны қалай жеңуге болатындығы қарастырылады. Прокрастинация түрлері жіктеледі. Академиялық прокрастинация – бұл іс-әрекетті орындау қажет болса да маңызды іс-әрекеттің ерікті кідірісі.

Annotation

The article examines procrastination in the student environment and ways of overcoming it. The types of procrastination are classified. Academic procrastination is the voluntary delay of an important activity, even if this is a mandatory activity.

Введение

В последнее время многие студенты высших учебных заведений сталкиваются с проблемой задолженностей по учебе, в самом худшем случае из-за этого они вынуждены бросить учебу в университете. Существуют множество причин для такого исхода, но одной из самых часто встречаемых является – прокрастинация. Академическая прокрастинация имеет как и личные негативные последствия для студентов, так и финансовые убытки для учебных заведений. В данной статье будут рассмотрены общие представления о феномене прокрастинации, факторы, которые влияют на ее проявление. В статье будут проанализированы исследования по теме прокрастинации в студенческой среде.

Основная часть

Изучению прокрастинации посвящено много трудов, так как природа ее негативно влияет на многие стороны жизни человека. Впервые рассмотрен термин «прокрастинация» в статье А.А Чевренидии. В научный оборот был введен П. Рингенбахом (1977) в книге «Прокрастинация в жизни человека». Тогда же вышло в свет и исследование «Преодоление прокрастинации» А. Эллиса и В. Кнауса (Ellis, Knaus, 1977). В его основе лежат клинические наблюдения и попытки когнитивного объяснения данного феномена [1].

После работ Рингенбаха постепенно начинается выделение отдельного направления прокрастинации – академическая прокрастинация. В.С. Ковылин в своей работе «Теоретические основы изучения феномена прокрастинации», предполагает, что чаще всего прокрастинация характерна в учебном процессе, что приводит к определенным негативным последствиям. Согласно имеющимся данным, прокрастинация является одним из наиболее существенных факторов, порождающих трудности в обучении. От 46% до 95% учащихся средних и высших учебных заведений считают себя прокрастинаторами. Большинство из них отмечают, что нуждаются в профессиональной помощи по преодолению прокрастинации [2]. Исследования прокрастинации обозначили проблематичный характер этого иррационального явления, поскольку она связана с повышенным уровнем стресса и беспокойства, снижением качества жизни и продуктивности у студентов.

Современное определение академической прокрастинации – это добровольная задержка важной деятельности, даже если эта деятельность обязательна к выполнению. Откладывание происходит даже несмотря на ожидание потенциальных негативных последствий.

Факторы, порождающие прокрастинацию. Имеются данные о том, что прокрастинация вызвана и поддерживается целым рядом факторов, к которым относятся:

- отсутствие намерения;
- плохое планирование и управление временем;
- отсутствие воли;
- трудности с поддержанием определенного действия;

- эмоциональные препятствия;
- низкие ожидания от тех или иных действий.

Стоит отметить, что прокрастинация – явление достаточно неоднородное, в зависимости от приведенных выше факторов, ее классифицирует на различных основаниях.

Н. Милграм с соавторами изначально выделял 5 видов прокрастинации:

- 1) академическая, т.е. откладывание подготовки к проверочным работам, домашним заданиям;
- 2) прокрастинация в принятии решений (в том числе и незначительных);
- 3) компульсивная, которая чаще всего проявляется как хроническое промедление в любой ситуации;
- 4) невротическая, т.е. прокрастинация в принятии жизненно важных решений (создание семьи, выбор жизненных перспектив и профессии);
- 5) бытовая, или ежедневная – неспособность справляться с рутинной, регулярной деятельностью (работа по дому, покупка продуктов и др.).

Позже Милграм в соавторстве с Р. Тенне преобразовали данную классификацию, сохранив в ней лишь два вида прокрастинации: откладывание выполнения заданий и откладывание принятия решений [3].

Прокрастинации в студенческой среде в основном предполагает откладывание выполнения заданий на более поздние сроки. Это в дальнейшем становится причиной долгов, неудовлетворенности своим положением в среде однокурсников, недовольством учебным процессом в целом. Данный негативный сценарий закрепляется у обучающихся и становится стилем жизни.

Исследования авторского коллектива под руководством В.С. Корнилова подтверждают тот факт, что прокрастинация мешает студентам достигать поставленных целей; проявлять себя в учебной и внеучебной деятельности; заставляет испытывать дискомфорт, тревогу и беспокойство; снижает концентрацию памяти и внимания; нарушает самооценку; делает человека безвольным и беспомощным. Люди, страдающие прокрастинацией, обычно стараются скрыть свои задатки и способности, предпочитая выполнять несложную, рутинную работу, часто фокусируются на прошлом и редко воплощают свои намерения в реальность [4].

Современные работы уже определили, как можно измерить прокрастинацию, как можно ее снизить и в самом лучшем случае преодолеть.

К примеру, в работе О.С Виндекера «Формальный и содержательный анализ шкалы общей прокрастинации С.Н. Lay (на примере студенческой выборки)» очень подробно расписан один из основных инструментов для определения уровня прокрастинации – шкала общей прокрастинации (General Procrastination Scale). Методика разработана С.Н. Lay и позволяет определять степень выраженности склонности откладывать дела «на потом». Шкала общей прокрастинации С.Н. Lay включает в себя 20 утверждений, касающихся откладывания дел «на потом» в различных обстоятельствах. В качестве шкалы ответов предлагается 5-балльная шкала Лайкерта (от 1 – совершенно не характерно, до 5 – абсолютно характерно). Шкала общей прокрастинации была переведена на русский язык и апробирована на студенческой выборке О.С. Виндекер и М.В. Останиной на базе Уральского Федерального университета [5]. Данная шкала – хороший инструмент для начальной стадии исследования прокрастинации в студенческой среде.

В последних исследованиях направленных на изучение *способов преодоления прокрастинации, были выделены такие методы, как:* применение техник тайм-менеджмента; селф-менеджмент; когнитивно-поведенческая терапия; терапия принятия и обязательств/ответственности; область подходов, основанных на сильных сторонах личности; терапия регуляции эмоций.

Согласно предварительным результатам исследований амстердамского университета (Van Eerde and Klingsieck, 2017), вмешательства, основанные на когнитивно-поведенческой терапии (КПТ), являются наиболее перспективными для преодоления прокрастинации [6]. Например, в исследовании турецкого профессора Узун Озера (2013) учили студентов определять свои личные модели прокрастинации и справляться со своими иррациональными мыслями с помощью КПТ. [7]

Заключение

Таким образом, прокрастинация является актуальной проблемой нашего времени. Более высокий уровень прокрастинации соответствует более сильным негативным эмоциям. Негативные эмоции вызваны сбоями саморегуляции. Предполагается, что студенты, которые приписывают прокрастинацию своим внутренним факторам (например, недостаток в таланте, неуверенность в своих способностях) в дальнейшем испытывают достаточно сильно выраженные негативные эмоции. Из-за индивидуальных различий между студентами предполагается, что подход «один метод подходит всем» не будет

успешным для преодоления прокрастинации. Плодотворный подход к преодолению прокрастинации должен быть нацелен на различные точки зрения на прокрастинацию, пытаясь использовать существенные аспекты проблемы для каждого отдельного студента. Задачей будущих исследований будет сосредоточение именно на данной сфере.

Литература

1. Чевренди А.А. Обзор исследований феномена прокрастинации в исторической ретроспективе // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2016. №4-1.- С.16-25.
2. Ковылин В.С. Теоретические основы изучения феномена прокрастинации // Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие. 2013. -№2. – С. 22-41.
3. Калинина Т.В., Кудачкин Д.А. Феномен прокрастинации: современные исследования // Приволжский научный вестник. 2016. -№11- (63). – С. 58-61.
4. Корнилова В.С. Пути преодоления «пандемии» прокрастинации у студентов: современные исследования // Наука и образование: поиск новых перспектив в условиях пандемии COVID-19: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции 11 сентября 2020 г.: Белгород: ООО Агентство перспективных научных исследований (АПНИ), 2020. – С. 54-57.
5. Виндекер, О.С. Формальный и содержательный анализ шкалы общей прокрастинации С.Н. Lay (на примере студенческой выборки) / О.С. Виндекер, М.В. Останина // Актуальные проблемы психологического знания. – 2014. – № 1(30). – С. 116-126.
6. Van Eerde, W. A meta-analytically derived nomological network of procrastination. *Pers. Individ. Dif.* 35. – 2003. – с. 1401–1408. doi: 10.1016/S0191-8869(02)00358-6.
7. Uzun Ozer, B., Demir, A., and Ferrari, J. R. Reducing academic procrastination through a group treatment program: a pilot study. *J. Rational-Emotive Cogn. Behav.* -2013. – Ther. 31, 127–135. doi: 10.1007/s10942-013-0165-0

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛИЧНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ)

Свишникова Н.С.

*Алматинский филиал Санкт Петербургского гуманитарного университета профсоюзов
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В данной статье рассмотрены некоторые результаты экспериментальной работы по исследованию эмоционального здоровья личности. сделан акцент на показателях социально-психологической адаптации личности, что наибольшим образом будет оцениваться в показателях эмоционального здоровья.

Аннотация

Бұл мақалада тұлғаның эмоционалды денсаулығын зерттеу бойынша эксперименттік жұмыстың кейбір нәтижелері қарастырылады. тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделу көрсеткіштеріне баса назар аударылады, бұл эмоционалды Денсаулық көрсеткіштерінде ең жоғары бағаланады.

Annotation

This article discusses some of the results of experimental work on the study of the emotional health of the individual. emphasis is placed on indicators of socio-psychological adaptation of the individual, which will be most evaluated in terms of emotional health.

Введение. Основным приоритетом развития программы здравоохранения в Республике Казахстан является решение проблем в вопросах улучшения здоровья и поддержания здорового образа жизни всех казахстанцев. Необходимость динамичного развития национальной системы здравоохранения и обеспечения охвата всего населения обязательной медицинской помощью должно идти в соответствии с принципами политики «Здоровье – 2020», организованной ВОЗ.

Результатами Государственной программы развития здравоохранения «Денсаулық» на 2016-2019 годы явились улучшение и создание эффективных механизмов по укреплению здоровья населения и различных его составляющих [1]. Новая же программа, запущенная на 2020-2025 годы, направлена на то, чтобы сформировать у людей положительный настрой на здоровый образ жизни [2].

Взаимодействие составляющих здоровья (физической, психологической и социальной) имеет качественные особенности. С одной стороны, здоровье является основным условием полноценной жизни, оно помогает решать возникающие ситуации и преодолевать значительные перегрузки. А, с другой, различные изменения в организме позволяют нам говорить об патологических изменениях, которые могут сказываться на субъективных ощущениях благополучия человека и его работоспособности.

Основная часть. Оценка здоровья населения определяется по объективным показателям (критерии здоровья определены нормативными показателями) и субъективными показателями (само-оценка здоровья человека в данный момент времени). Хорошее состояние здоровья может зависеть от различных показателей, таких как качество жизни в психологической и социальной сферах. Качество жизни может зависеть от необходимости укрепления здоровья населения, удовлетворения социальных и духовных потребностей каждого человека.

В Казахстане охрана здоровья общества выступает государственной и социально-экономической задачей. Обеспечить необходимый уровень здоровья нации является тяжелой задачей, которая может затрагивать многие стороны жизни населения. Показатели здоровья человека во всех возрастных группах могут быть социально-значимыми показателями медико-демографической характеристики всего населения страны. Состояние здоровья разных возрастных групп тесно связано со способами сохранения и укрепления здоровья населением.

Условия современной жизни, негативно влияющие на состояние физического, психологического и социального здоровья, являются одним из факторов повышения риска развития психоэмоциональной напряженности, истощения адаптационных возможностей и обострения различных видов заболеваний. В структуру факторов, помогающих развитию патологии в организме человека, входят ведение

определенного образа жизни (51%), показатели генетических изменений в организме (19%), внешняя среда (20%), качество оказания медицинских услуг (11%). Из этого следует сделать вывод, что меры по сохранению и укреплению здоровья всех возрастных групп должны предприниматься в соответствии с различными показателями, такими как физическое и психологическое состояние личности, а также образом жизни.

Эти показатели обусловили актуальность нашего исследования по изучению психологической составляющей здоровья – эмоционального здоровья, которое определяется как удовлетворенность жизнью и, является крайне важным для благополучия человека.

Понятие «эмоциональное здоровье» включает в себя, с одной стороны, разнообразие различных эмоциональных реакций, с другой – оценочные показатели взаимодействия с окружающей средой, субъективную оценку отношения к здоровью и различных видов отношений с другими людьми. Современное состояние проблемы эмоционального здоровья личности может иметь множество значений.

При анализе теоретических источников можно выдвинуть свое определение «эмоционального здоровья», которое учитывает психологические составляющие эмоционального здоровья [3; 4; 5, с.349-362.]. Эмоциональное здоровье – это оптимальный баланс мыслей, чувств и поведения, которые составляют как внутренний, так и внешний мир человека. Это состояние психологического функционирования, приводящее к позитивным изменениям и личностному росту, уверенности в себе и позволяющее человеку соответствовать требованиям общества.

Структурными компонентами эмоционального здоровья личности выступают следующие показатели: социально-психологическая адаптация личности, уровень психологического благополучия, физическая и психологическая составляющая здоровья, субъективное отношение к здоровью в общем по пяти компонентам (эмоциональный, когнитивный, практический, поступочный, интенсивность). Данные компоненты могут иметь отличия в зависимости от условий среды и специфики деятельности на каждом возрастном этапе.

Нами в данной статье был выбран показатель социально-психологической адаптации, диагностика данного компонента эмоционального здоровья было проведено на четырех возрастных категориях. Изучаемые возрастные группы находятся практически в одинаковых условиях среды, но существуют различия в особенностях субъективной оценки компонентов эмоционального здоровья. Особенность изучения данного компонента во всех возрастных группах состоит в осмыслении человеком методов достижения эмоциональной регуляции, что оказывает влияние на стратегии построения межличностных отношений с другими людьми.

Методика диагностики социально-психологической адаптации (К.Роджерс, Р. Даймонд) позволила нам получить распределение интегральных показателей диагностики уровня социально-психологической адаптации в четырех возрастных категориях. В данном исследовании нас больше будут интересовать показатели адаптации, самопрятия и эмоционального комфорта, потому что данные показатели играют главную роль в исследовании социально-психологической адаптации.

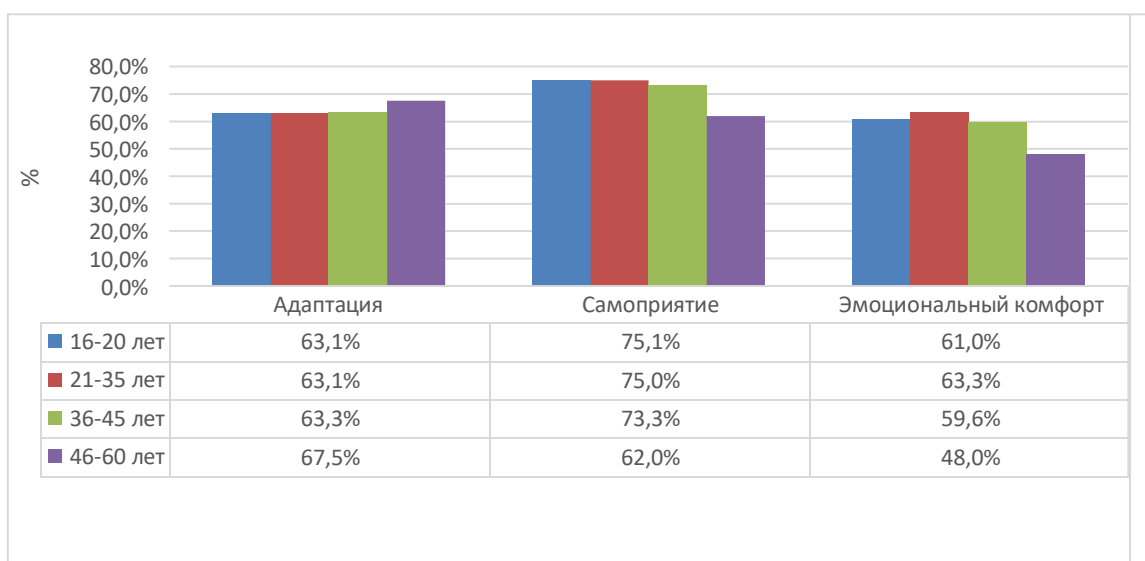

Рисунок 1. Распределение интегральных показателей уровня социально-психологической адаптации

Из рисунка 1 видно, что показатель «Адаптация» во всех четырех возрастных категориях имеет высокий уровень. Учитывая возрастные периоды, которые изучаются и меняющиеся условия жизни, в которых человек находится, психологическое удовлетворения средой и положение индивида в определенной сфере будут влиять на показатели успешности социально-психологической адаптации.

Позитивная оценка себя при изучении показателя «Самопрятие» находится у представителей изучаемых групп тоже на высоком уровне. Высокие показатели говорят нам о том, что у представителей молодого поколения (16-20 лет и 21-35 лет) формируется Эго-идентичность, выражающаяся в позитивном отношении к себе и к миру. Одобрение себя и своих поступков будет влиять на поставленные цели в будущем и их успешное достижение. В возрастных категориях 36-45 лет и 46-60 лет принятие себя выражается в положительной оценке своего прошлого опыта, интеграция и оценка прожитой жизни будет влиять на личную идентичность.

Имеющиеся высокие показатели по шкале «Эмоциональный комфорт» в возрастных группах 16-20 лет (61%) и 21-35 лет (63,3%) и средние показатели в возрасте 36-45 лет (59,6%) и 46-60 лет (57%) говорят нам о том, у обследуемых отсутствует внутренняя напряженность, уравновешенность и они умеют открыто выражать свои чувства. Удовлетворенность окружающей действительностью может выражаться в позитивном отношении к людям.

Заключение. Итак, подводя итоги исследования некоторых показателей эмоционального здоровья можно сказать, что большое влияние на уровень социально – психологической адаптации оказывают интегральные ее компоненты (адаптация, самопрятие, эмоциональный комфорт), которые в основном имеют высокие или средние значения. Адаптационные возможности испытуемых, которые выражены в значениях социально-психологической адаптации, могут быть выше при выборе эффективных стратегий поведения в различных стрессовых ситуациях. Студенты в возрасте 16-20 лет оказались наиболее адаптивными по сравнению с другими возрастными периодами, они оценивают себя более позитивными, успешными и счастливыми.

Литература

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 15 октября 2018 года №634 // URL:<https://www.enbek.gov.kz/ru> (дата обращения: 31.10.2022)
2. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2020-2025 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 725 // URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982> (дата обращения: 31.10.2022)
3. Тарабакина Л.В. Эмоциональное здоровье школьника: теория и практика психологического сопровождения. Дисс. доктора психол.н. – Нижний Новгород, 2000, с. 70.
4. Kelly K, Dudgeon P, Gee G, Glaskin B: Living on the edge: Social and emotional wellbeing and risk and protective factors for serious psychological distress among Aboriginal and Torres Strait Islander people. Cooperative Research Centre for Aboriginal Health Discussion Paper Series: Casuarina, NT: Cooperative Research Centre for Aboriginal Health. – 2009. – №10.
5. You S., Furlong M., Felix E., & O'Malley M. Validation of the Social and Emotional Health Survey for Five Sociocultural Groups: Multigroup Invariance and Latent Mean Analyses. // *Psychology in the Schools*. – 2015. – №52(4). – p.349-362

ФРУСТРАЦИЯНЫ ПСИХИКАЛЫҚ КҮЙ РЕТІНДЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Тохтаров А.М.
Токсанбаева Н.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада фрустрацияны психикалық күй ретінде теориялық және психологиялық талдау мәселелері қарастырылған

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы теоретического и психологического анализа фрустрации как психического состояния.

Annotation

The article deals with the issues of theoretical and psychological analysis of frustration as a mental state

Қазіргі таңдағы қоғамдық өзгерістер білім саласының жүйесіне әсері бір шама. Жылдан-жылға еліміз студенттерге барынша үлкен талаптар қойып жатыр. Себебі жастар мемлекетіміздің болашағы. Олардың білімі елдің мәдени-ғылыми дамуы. Студенттер одан әрі жұмыс істеу үшін қажетті кәсіби білім мен дағдыларға ие болып қана қоймай, сонымен қатар өмірлік қиындықтарға төтеп бере алып және әртүрлі кедергілерді сәтті жеңіп, мақсаттарына қол жеткізе алу керек. Осыған байланысты әртүрлі фрустраторларды (сыртқы және ішкі болуы мүмкін кедергілер, қиындықтар) анықтау өте маңызды болып табылады, бұл сәтсіздікке, қандай да бір маңызды қажеттілікке қанағаттанбауға байланысты психикалық жағдайдың фрустрациясына әкеледі. Адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне, оның деструктивті көріністеріндегі фрустрацияға бейтараптандырушы әсер ете отырып, өмір сапасына және қызметтің, оның ішінде білімнің жетістіктеріне және студенттердің қарым-қатынасына теріс әсер етеді.

Осы уақытқа дейін фрустрацияны психикалық күй ретінде қарастырып, бұл мәселені жан-жақты көптеген ғалымдар зерттеп келеді. Мысалы ретінде З.Фрейд белгілі психоаналитиктен бастап, фрустрацияның теориясының бір шамасын талданған С. Розенцвейг айтуымызға болады. Олар фрустрацияның белгілі екі бағытқа бөліп қарастыруымызға мүмкіндік берді. Сол теориялар негізінде студенттердің қарым-қатынасына фрустраторлар мен фрустрациялық жағдайлардың әсері бар екенін айта аламыз.

Фрустрацияларды зерттеу мәселесінде фрустраторларға яғни фрустрация тудырушы жағдайларға арналған зерттеулер ерекше орынға ие. Бұл ретте Т. Дембо, Е. Ильин, А. Маслоу, М.Д. Робер, А.Н. Налчаджян, Н.Д. Левитов тұжырымдарын атауға болады.

Тұлғаның фрустрацияларға толеранттылық мәселесіне арналған Н.Д. Левитов, Л.М. Митина, А.А. Реан, А.А. Барсов зерттеулерінде адамның фрустрация жағдайын орынды бағалау мен фрустрация күйінен шыға алу мүмкіндіктері ашылады. Қоршаған ортаны бақылау үстінде әрбір әрекет белгілі бір дәрежеде кезкелген психикалық күймен байланысты. Бұл, атап айтқанда, оқу процесіне, студенттердің психикалық жағдайына қатысты. Психикалық күйлер жеке және жағдайлық болып қарастырылады. [1] Бұндай психикалық жай-күйлер фрустрация кезінде болуы мүмкін.

Сонымен қатар, қазіргі психологияда сыни өмірлік жағдайларды сипаттайтын негізгі ұғымдардың бірі-фрустрация. Фрустрация кез-келген мақсаттар мен қажеттіліктерге қол жеткізудегі сәтсіздіктерге және мақсатқа жетуге кедергі келтіретін ішкі кедергілердің пайда болуына жауап ретінде пайда болатын эмоционалды жағдайды білдіреді. [2]

Фрустрация (ағылш. frustration – "бұзылыс, жоспарлардың бұзылуы, күйреу") – мақсатқа жету жолында кедергілер мен қарсылықтар пайда болған уақытта, оларды жеңіп, өту мүмкіндігін еңсерілмейтін немесе сол сияқты қабылданатын жағдайларда пайда болатын ерекше эмоционалды жағдай. [3] Т.П. Пушкина өз кезекте осылайшы қарастырса. Ал, фрустрация саласында танымал.

С. Розенцвейг келесі анықтаманы береді: «Адам денесі өмірдің кез-келген қажеттілігін қанағаттандыру жолында көп немесе аз шешілмейтін кедергілерге тап болған жағдайларда фрустрация орын алады»

"Фрустрация" термині ұзақ уақыт бойы күнделікті тілде қолданылған, сондықтан әртүрлі тәртіптегі құбылыстарды белгілеу үшін қолданылған. Оны ғылыми терминге айналдыру процесі бірнеше жолмен жүрді.

1. Біріншіден, фрустрация өзіндік құндылығы бар және зерттеуге арналған тәуелсіз пән ретінде қабылданды. Бұл кезең салыстырмалы түрде тәуелсіз "теориялар құру" ретінде сипатталды.

2. Әрі қарай, бұл фрустрацияны кейбір жалпы мінез-құлық теориясының шеңберіне кіретін деп талқылауға кірісті.

3. Ақыр соңында терминнің айтарлықтай үнілуі басталды, яғни "негізгі" тұжырымдар мүмкіндігінше.[4]

Фрустрация сөзі-күнделікті сөйлеуде пайда болатын және түбегейлі әр түрлі мағыналарға тым сезімтал көптеген психологиялық ұғымдардың бірі. Тіпті психологтар бұл терминді әртүрлі тәсілдермен қолданды, кейде сыртқы арандатушылық жағдайды, кейде дененің осы оқиғаға реакциясын білдіреді.[5]

Фрустрация теориясын талдау кезінде шетелдік ғылыми әдебиеттерде "фрустрация" ұғымына арналған зерттеулерде екі негізгі тәсіл бар екенін көрсетті: психоаналитикалық (З. Фрейд) және мінез-құлық (с. Розенцвейг, Д. Доллар, Н. Миллер, Н. Майер және т. б.).

30-шы жылдары өмірдің күрделі мәселелерінің бірі ретінде фрустрацияға деген қызығушылық пайда болды, әрине оны Фрейдтің жұмыстарынан бәле аламыз, жаңа атап өткендей. Психоаналитикалық тәсіл аясында фрустрация "жеке тұлға өзінің саналы немесе бейсаналық мақсаттарына жету жолында қандай да бір кедергіге (көбінесе субъективті түрде шешілмейтін) тап болған кезде ерекше жағдай немесе ішкі жанжал" ретінде қарастырылады (З. Фрейд). Мінез-құлық тәсілі аясында басты назар жеке адамға күтілетін ләззат алуға кедергі келтіретін сыртқы жағдайларға аударылды.[6] Бірақ фрустрацияның теорияларын жаңа беттерін ашу З.Фрейдтің тұжырымдарына байланысты болды.

30-40 жылдары фрустрацияның бірнеше тәуелсіз теориялары пайда болды, бірақ олардың барлығы бірнеше жалпы ережелермен бөлісті: олар "фрустрацияны" белгілі бір дәрежеде өз құқықтары бар ерекше тақырып ретінде анықтады, терминді қарапайым операциялар арқылы анықтауға тырысты; басты назар осы құбылыстың мінез-құлық әсеріне аударылды.

Қазіргі таңда фрустрация құбылыстары іс-әрекеттегі кедергілерге қатысты ең көп зерттелген, сондықтан болашақта іс-әрекет еңсерілмейтін кедергіге байланысты бағатталған жағдайлар туралы, дегенмен мұндай жағдайлар фрустрация саласын шектей алмайды.[7]

Көптеген анықтамаларға сәйкес, фрустарция жағдайдың қажетті белгілері-мақсатқа жетуге деген күшті сенімнің болуы (қажеттілікті қанағаттандыру) және осы жетістікке кедергі келтіретін кедергілер.

Осыған сәйкес фрустрация жағдайлары фрустрацияланған мотивтер мен "кедергілердің" табиғаты бойынша жіктеледі. Бірінші типтегі жіктеулерге, мысалы, А. Маслоу жүргізген негізгі, "туа біткен" психологиялық қажеттіліктерді (қауіпсіздік, құрмет және махаббат) ажырату жатады, олардың фрустрация табиғатта патогенді және "алынған қажеттіліктер", олардың фрустрациясы психикалық бұзылулар тудырмайды.

Белгілі бір мақсатқа жетуге деген күшті мотивацияның және оған барар жолдағы кедергілердің үйлесуі, сөзсіз, фрустрацияның қажетті шарты болып табылады, бірақ кейде біз фрустрация күйіне түспестен айтарлықтай қиындықтарды жеңеміз. Сонымен, фрустрацияның жеткілікті жағдайлары туралы мәселе қойылуы керек, немесе, сонымен бірге, іс-әрекеттегі қиындық жағдайының фрустрация жағдайына ауысуы туралы мәселе қаралуы керек.

Әдетте, фрустрация тітіркендіргіштерге немесе фрустратор деп атауға болатын жағдайларға реакция ретінде зерттеледі. Реакция әр түрлі адамдарда әр қалай көрінуі мүмкін, көбінде адамның эмоциялық күйіне негізделеді.

Фрустрация психологиялық мазмұны немесе бағыты бойынша ғана емес, сонымен қатар ұзақтығы бойынша да ерекшеленеді. Фрустрацияны сипаттайтын психикалық күйлер агрессияның немесе аффективті типтегі депрессияның қысқаша өршуі болуы мүмкін немесе ұзақ көңіл-күй болуы мүмкін, кейбір жағдайларда адамның жеке басына елеулі із қалдырады.[8]

Фрустрация жағдайына тән белгілер:

1. Қажеттіліктің, мотивтің, мақсаттың, бастапқы іс-қимыл жоспарының болуы.

2. Қарсылықтың болуы (кедергі – фрустратор). Қарсылық сыртқы және ішкі, пассивті және белсенді болуы мүмкін.

Фрустрация жағдайында адам өзін жетілген адам немесе нәресте ретінде көрсете алады. Бейімделгіш мінез-құлқы бар адам мотивацияны күшейтеді, мақсатқа жету үшін белсенділік деңгейін жоғарылатады, мақсатты сақтап қалу үшін. Нәрестелік тұлғаға тән конструктивті емес мінез-құлық сыртқы агрессияда өзіне немесе жеке тұлға бағытталған ретінде көрініс табуы мүмкін.

Бұл жағдай адам өзі үшін маңызды тілектерді жүзеге асыру жолында қарсы келе алмайтын кедергілерге (қақтығыстарға) тап болған кезде пайда болады, қол жеткізуге болатын нәрсе қол жетімсіз болатынын түсінеді; бұл мінез-құлық процесі мен нәтиже арасындағы сәйкессіздікті білдіреді, бұл студенттік жастағы жастарға тән жеке жетілмегендікті көрсететін күшті эмоционалды реакцияда көрінеді. Осыдан студенттердің фрустрациялық жағдайларға көп кезігетінің байқауымызға болады.

Фрустрация, барлық психикалық күйлер сияқты, 1) адамның мінезіне тән, 2) атиптік емес, бірақ жаңа мінез белгілерінің пайда болуының басталуын білдіреді және 3) эпизодтық, өтпелі болуы мүмкін.

Егер біз жастарға тән психикалық күйлер туралы айтатын болсақ, интроспекцияға деген шамадан тыс сүйіспеншілікті білдіретін болсақ, онда олар қателік жіберер еді, өйткені бұл жағдай тек кейбір ұлдар мен қыздарға ғана тән, бұл бүкіл кеңестік жастарға тән емес. Типтік психикалық күй, әдеттегі мінез сияқты, әрқашан өзінің жеке өрнегін тауып қана қоймайды, тек жеке-жеке өмір сүреді; сондықтан оларды жеке ерекшелікті ескермей, схемалауға болмайды.

Фрустрацияның психикалық күй ретінде талдайтын болсақ, әр түрлі ұғымдармен түсіндіріледі. "Фрустрация" ұғымы екі мағынада қолданылады: 1) маңызды мақсатқа жетуге бағытталған мінез-құлықты блоктау немесе тоқтату актісі (яғни, фрустрациялық жағдай); 2) сәтсіздіктен, кез-келген күшті қажеттілікті қанағаттандырмаудан, сыртқы қорлаудан кейін пайда болатын адамның эмоционалды жағдайы. [9]

Сонымен қорыта келе, фрустрация деп – тұлғада еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен күйзелістерінде көрініс беретін психикалық күй. Фрустрациялық күй адамда түрлі мінез-құлық өзгерістерімен сипатталады, мәселен, өкпе, реніш, мұң, өкініш, торығу, ашу, булығы, жабығу, жабырқау, қамығу, аңсау, қайғы, зар, кінә сынды эмоциялы күйлер арқылы көрініс береді. Фрустрацияға реакция ретінде көбінесе жоспарсыз, мақсатсыз және ретсіз қозғалыстар, апатия, агрессия мен деструкция, стереотипизация, регрессия орын алуы мүмкін.

Фрустрацияның даму салдары ретінде фрустрациялық мінез-құлық болуы мүмкін (экстрапунитивті, интрапунитивті, импунитивті). Мотивтектілік пен мінез-құлықтың ұйымдастырылуы фрустрациялық күйдің даму дәрежесінің көрсеткіштері ретінде есептеледі.

Осы тұрғыда психологиялық қызмет көрсетудің аса маңызды бағытарының бірі – психологиялық қолдау фрустрациялық жағдайға тап болып, мәселелден шығу жолын таба алмай қиналған жанға адастырмайтын темірқазық іспетті болуы керек.

Әдебиеттер

1. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека // Просвещение.-1964.- С. 195.
2. М.К. Акимова, М.М. Мишина, Г.С. Перевощикова Учет особенностей проявления эмоциональной сферы студентов в процессе профессионального воспитания // Вестник ТвГУ. Серия "Педагогика и психология". 2019. Выпуск 3(48). -С. 6-177.
3. Т.П. Пушкина Медицинская психология (Методические указания) // Новосибирск: Научно-учебный центр психологии НГУ.-1996.-С. 94
4. Л.И. Дементий Фрустрация: Понятие и диагностика // Учеб.-метод. пособие: Для студентов специальности 020400 «Психология». – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – С. 6.
5. Leonard Berkowitz Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation, University of Wisconsin–Madison, Psychological Bulletin 1989, Vol. 106, No. 1, 59-73
6. Эрбегеева А.Р. психологическая поддержка студентов, находящихся в состоянии фрустрации // (на примере студентов педагогического вуза) диссер. на с. уч. ст. канд. психо. н. Самара.- 2009.-С. 24.
7. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 1967. – №6. – С. 118–129.
8. Василюк Ф.Е. Психология переживания.-МГУ.-1984.-С. 240.
9. Е.П. Ильин Психофизиология состояний человека г. Питер.-С. 409.
10. Т.Д. Дубовицкая, А.Р. Эрбегеева психологическая поддержка конструктивного преодоления фрустрации у студентов.-С. 156.

НЕЙРОГРАФИКА КАК ИНСТРУМЕНТ РАБОТЫ С АГРЕССИВНОСТЬЮ У ЖЕНЩИН

Артес С.С.
Академия Кайнар
Алматы, Казахстан

Аннотация

Данная статья посвящена обсуждению использования метода «Нейрографика» для снижения уровня агрессивности у женщин. Даются определения разновидностей агрессивности (физическая, вербальная, косвенная, раздражение, негативизм и т.д.). Рассматривается проблема высокого уровня агрессивности у женщин среднего возраста и ее коррекции с помощью современного графического метода решения задач.

Ключевые слова: нейрографика, агрессия, агрессивность, арт-терапевтические методы, проективные методы, агрессивность у женщин.

Аннотация

Бұл мақала әйелдердегі агрессивтілік деңгейін төмендету үшін "Нейрография" әдісін қолдануды талқылауға арналған. Агрессивтіліктің анықтамалары берілген (физикалық, ауызша, жанама, тітіркену, негативизм және т.б.). Орта жастағы әйелдердегі агрессивтіліктің жоғары деңгейі және проблемаларды шешудің заманауи графикалық әдісі арқылы оны түзету мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: нейро графика, агрессия, агрессивтілік, арт-терапевтік әдістер, проективті әдістер, әйелдердегі агрессивтілік.

Annotation

This article is devoted to the discussion about reducing the level of aggressiveness in women using the "Neurographics" method. Definitions of varieties of aggressiveness (physical, verbal, indirect, irritation, negativism, etc.) are given. The problem of a high level of aggressiveness in middle-aged women and its correction with the help of a modern graphic method of solving problems is considered.

Key words: neurographics, aggression, aggressiveness, art therapy methods, projective methods, aggressiveness in women.

В рамках психологического изучения агрессии и агрессивности, проявлений антисоциального поведения, существует многообразие взглядов и подходов к пониманию этих феноменов. В научной литературе имеются исследования о том, что высокий уровень агрессии негативно влияет на здоровье человека, качество и продолжительность его жизни, адаптивность, что особенно актуально в условиях современности. Исследования взаимосвязи уровня агрессии и здоровья показывают, что интегративный уровень агрессии (и отдельные его параметры) связаны как с психическим, так и с физическим здоровьем человека.

Эрик Берн в своей книге «Психика в действии» определяет **агрессивность** как силу, с которой человек выражает свою любовь и ненависть к другим и к самому себе. Человек может обманывать себя и других, слабо выражая сильные чувства или, наоборот, агрессивно проявляя едва теплящиеся чувства. Наряду с агрессивностью выражения чувств любви и ненависти следует ещё учитывать направление их выражения. Некоторые люди обращают свою любовь главным образом на других, некоторые – преимущественно на самих себя. Это направление может со временем меняться. Точно так же человек может сильно ненавидеть кого-нибудь, и наиболее агрессивным проявлением этой ненависти станет убийство; или он может сильно ненавидеть самого себя, и наиболее агрессивно эта ненависть проявится в самоубийстве. И убийство, и самоубийство являются выражением агрессии; единственная разница – с точки зрения затрат психической энергии – состоит в её направлении [1, с. 25].

В литературе нам известны следующие **виды агрессивных реакций** (по Басса-Дарки) [2]:

- *физическая агрессия* – использование физической силы против другого лица;
- *косвенная агрессия* – агрессия, окольным путём направленная на другое лицо или ни на кого не направленная;

- *раздражение* – готовность к проявлению негативных чувств при малейшем возбуждении (вспыльчивость, грубость);
- *негативизм* – оппозиционная манера поведения от пассивного сопротивления до активной борьбы против установившихся обычаев и законов;
- *обида* – зависть и/или ненависть к окружающим за действительные или вымышленные действия;
- *подозрительность* – в диапазоне от недоверия и осторожности по отношению к людям до убеждения в том, что другие люди планируют и приносят вред;
- *вербальная агрессия* – выражение негативных чувств как через форму (крик, визг), так и через содержание словесных ответов (проклятия, угрозы);
- *чувство вины* – выражает возможное убеждение субъекта в том, что он является «плохим» человеком, что поступает «плохо», а также ощущаемые им угрызения совести.

Творчество является одним из способов экологичного самовыражения своих чувств, эмоций, конфликтов, желаний. Человек поднимает их на поверхность, становясь лицом к лицу с ними, тем самым обучаясь способу их обуздать, что способствует улучшению контроля своих эмоций, появляется готовность озвучивать и обсуждать свои переживания.

Так, рисование позволяет выравнивать агрессивное состояние, которое становится эмоционально положительным. Агрессивность начинает ощущаться, как объект, с которым можно справиться и становится менее опасной, появляется желание двигаться вперед. Рисунок помогает разблокировать подавляемые ранее чувства и эмоции, осознать их с помощью образа и переконструировать, получив новые впечатления и опыт переживания. Например, после раскрашивания картинок – снижается уровень агрессивности, появляется потребность в общении, удовлетворении своих потребностей, появляется желание что-то делать.

В данной статье предлагается к рассмотрению метод **«Нейрографика»** как одного из эффективных *арт-терапевтических методов* в работе по снижению уровня агрессивности у женщин.

Теоретико-методологической основой данного метода является: арт-терапия и *проективные методики* (Франк Л., Шнапарь В., Наумова В., Копытин А.); исследование формирования внутреннего символического пространства и способности к символизации в свете культурно-исторического подхода Л.С. Выготского; воображаемое, символическое и реальное из психоанализа Ж. Лакана; теория архетипов К. Юнга; теория основателя нейропсихологии А.Р. Лурия о пластичности мозговых психологических функций; концепция П. Гудмена, которая лежит в основании методологии гештальт-подхода и феноменология Э. Гюссерля; теория поля Курта Левина (повлиявшая на теорию культурного развития Л.Выготского), согласно которой «человек живет и развивается в психологическом поле окружающих его предметов, каждый из которых обладает собственной валентностью, то есть зарядом, способным вызывать у человека напряжение, требующее разрядки» [3, с. 156].

Метод «Нейрографика» возник на стыке психологии и изобразительного искусства. Автор метода «Нейрографика» Пискарев П.М., доктор психологических наук, профессор, основатель Института Психологии Творчества (РФ). Это научно-обоснованный и признанный психологический метод, в основе которого лежат исследования и результаты таких наук, как: психология, социология, культурология, философия, нейрофизиология, графика, кибернетика и ряд других. Эффективность метода доказана огромной статистикой – его используют несколько десятков тысяч людей в более чем 50 странах мира. [4, с. 51].

Согласно задумки автора метода «Нейрографика», человек через рисунок может выразить самый разнообразный спектр отрицательных эмоций, в том числе злость и агрессию, а также наладить контакт между личностью и окружающим миром, научиться справляться со стрессовыми ситуациями и напряжением, находить решения своих задач и снимать ограничивающие убеждения, работать со страхами и тревогами, развивать осознанность и направленное внимание.

Характерным отличием нейрографики от рисования, в целом, является наличие базового алгоритма и языка рисунка, а также идея серии рисунков по ходу жизненных событий. В язык включаются: нейролиния, круг, квадрат, треугольник. «Выплескивая» весь спектр негативных эмоций на лист бумаги и трансформируя их с помощью рисунка методом «Нейрографика», происходит легкое преодоление установленных защит, сопротивлений, чем в вербальной терапии.

Нейрографика выделяется из ряда арт-терапевтических методик, благодаря наличию четкого алгоритма и доступностью даже для тех, кто не имеет художественных навыков и склонности к рисованию. Принцип нейрографики прост тем, что: через рисунок человек задействует нейронные

связи и проецирует их на остальные жизненные стратегии. Так, скругляя острые углы у фигур, человек смягчает конфликтные зоны и прорабатывает негативные эмоции.

Базовый алгоритм нейрографики состоит из определенной фиксированной последовательности шагов, где актуализируются ресурсный потенциал и потоковые состояния (бессознательный уровень) клиента. Эффективно снижающий уровень агрессивности у женщин в Нейрографике – это алгоритм снятия ограничений (АСО), который является ресурсным инструментом для развития психического здоровья, позволяющим оптимизировать психические функции личности за счет развития творческого мышления, увеличения жизнестойкости и психологической уравновешенности [5, с. 58].

«Алгоритм снятия ограничений» влияет на основные составляющие психической устойчивости женщин и снижению уровня агрессивности, а именно:

- способность к личностному росту с адекватным решением внутриличностных конфликтов (ценностных, мотивационных, ролевых);
- относительную стабильность эмоционального состояния и благоприятного настроения;
- устойчивость к преодолению трудностей, сохранение веры в себя, уверенности в себе, своих возможностях;
- контроль своих мыслительных и поведенческих процессов [4, с. 67].

Процессуальность метода «Нейрографика» через творческое проявление аспектов осознания позволяет рассматривать сознание в целостности как активное, открытое, саморазвивающееся неструктурированное пространство, способное наполнять реальность смыслом, отношением и переживанием и тем самым улучшать психические функции личности.

На основании вышеизложенного можно сформулировать следующие **выводы** о том, что метод «Нейрографика»:

- современная и приемлемая система прикладной психологии, которая успешно используется для того, чтобы снизить уровень агрессивности у женщин;
- процесс работы с рисунком, при соблюдении алгоритма, топографии и последовательности этапов рисования способствует снижению уровня агрессивности у женщин;
- графическое изучение агрессивного поведения женщин среднего возраста, путем выброса негативных эмоций на лист бумаги согласно Алгоритма снятия ограничений;
- арт-терапевтический метод в сочетании с другими видами психотерапии является весьма эффективным для работы с подавляемыми чувствами гнева, вины, стыда и другими, связанными с перенесенными психическими травмами, которое выходит за рамки обыденного опыта человека, актуализирует его бессознательное содержание, способствует проработыванию вытесненных переживаний и созданию конструктивной стратегии на будущее;
- положительно сказывается на психическом здоровье женщин среднего возраста, позволяющее сознательно, исходя из своих физических и психических возможностей и социальных условия, осознанно выполнять свои личные, социальные и биологические потребности.

Таким образом, метод «Нейрографика» способствует снижению уровня агрессивности у женщин среднего возраста и улучшению качества их жизни, что дополнительно доказано в эмпирических исследованиях при написании диссертационной работы.

Литература

1. Берн, Э. Психика в действии. – ООО «Попурри», 2007. – 174с.
2. Психологические тесты для профессионалов/ авт. Сост Н.Ф. Гребень. – Минск: Современ. Шк., 2007. – 496с.
3. Левин К. Теория поля в социальных науках. – М.: Академический проект, 2019. – 313с.
4. Пискарев П.М. Нейрографика: алгоритм снятия ограничений. – М.: Эксмо, 2020, – 224с.
5. Савельева О.А. Психологические основы нейрографики. Дисс. На соискание степени канд. филос. наук: спец. 09.00.01 «Общая психология, история психологии». – Ярославль, 2018. – 258 с.

КИБЕРБУЛЛИНГ ЖАСӨСПІРІМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАУІП ТӨНДІРУДІҢ ЖАҢА ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ.

Калымбетова Э.К., Ажимханова А.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жасөспірімдер арасындағы интернет-ортадағы зорлық-зомбылық мәселесі, сондай-ақ оның жасөспірімнің дамып келе жатқан психикасына әсері қарастырылған. Кибербуллингтің себептері, оның түрлері сипатталған; кибербуллинге қатысушылардың әрқайсысының психологиялық ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады; әр түрлі себептер көрсетілген кибербуллинг түрлері қарастырылған. Интернеттегі зорлық-зомбылықтың дамуын жеделдетуге байланысты кибербуллингтің алдын алудың жаңа шараларын ұйымдастырудың маңыздылығы атап өтілген.

Аннотация

Мақалада ғаламтор әлемінде болатын зорлық-зомбылық жеке тұлға ретінде қалыптасып келе жатқан жасөспірімнің психикасына әсері мәселесі көтерілді, Кибербуллингтің себептері, түрлері және оған қатысушылардың барлығында туындайтын психологиялық ерекшеліктеріне көңіл бөлінді. Кибербуллингтің себептері мен қатысты адам типтері және ғаламтордағы зорлық-зомбылықтың қарқынды дамуына байланысты, оның алдын алудың жаңа қырларын ұйымдастыру маңыздылығы көрсетілді.

Кілттік сөздер: кибербуллинг, психологиялық зорлық-зомбылық, психологиялық денсаулық.

Аннотация

В статье рассмотрена проблема травли в интернет-среде среди подростков, а также ее последствия для формирующейся психики подростка. Описаны причины кибербуллинга, его виды; особое внимание обращено на психологические особенности каждого из участников кибербуллинга; продемонстрированы причины разных типов кибербуллинга. Подчеркнута важность организации новых мер профилактики кибербуллинга в связи с ускорением развития насилия в интернете.

Ключевые слова: кибербуллинг, психологическое насилие, психологическое здоровье.

Annotation

The article considered the problem of bullying in the online environment among teenagers as well as its impact on the emerging psyche of the teenager as an individual. causes of cyberbullying, its types, as well as paying special attention to the psychological characteristics of each of the participants in cyberbullying. The causes and related types of cyberbullying and the importance of organizing new aspects of its prevention due to the rapid development of violence on the Internet were demonstrated.

Keywords: cyberbullying, psychological violence, psychological health.

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың даму арқылы жедел байланыс тенденциясы пайда болды. Бұның нақты дәлелі қолыңызда ғаламторға қосылған бір ұялы-телефоныңыз болу сізге әлемнің кез-келген жерінде орналасқан басқа адаммен байланысақа түсуге мүмкіндік беруі. Бір жағынан, бұл қарқынды дамып жатқан инновацияның жағымды жақтары да бар. Мысалы, жаңа коммуникативті мүмкіндіктер пайда болды: танысу, шынайы өмірден басқа ғаламтордағы әлеуметтік рөлдер мен нормаларды сезіну. Сонымен қатар екінші жағынан, әрқашан көрінбейтін жағымсыз салдар пайда болады. Мұндай қауіп басқа адамды қорлауға бағытталған бір адамның немесе адамдар тобының қасақана, қайталанған және дұшпандық мінез-құлқы үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану болуы мүмкін. Кибербуллинг – ғаламтор әлеміне қарқынды еніп жатқан жаңа құбылыс. Оның алдында тек әлеуметтік шынайы өмірде болатын психологиялық және физиологиялық зорлық-зомбылық енді виртуалды әлемге де көшті. Бұндай қорлық формасы зиянсыз көрінгенімен, дәстүрлі буллингтан әлде қайда қатал және аурылығымен ерекшелінеді. Қорқытудың әсерленуі интернеттің ерекшеліктеріне байланысты: анонимділік, кең аудиторияның болуы, тәулігіне 24 сағат шабуыл жасау мүмкіндігі, бұрмалау мүмкіндігі. Қазіргі уақытта ғаламтордағы зорлық-зомбылық мәселесінің өзекті болу себебі – жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына қауіп төндіретіні. Психологиялық

денсаулық "адамның үйлесімділік сезімі- өзімен де, қоршаған ортамен де: басқа адамдар, табиғат" деп түсіндіріледі. [2,4].

Бірінші болып кибербуллингты зерттеп, оның анықтамасын берген Билл Бэлси болған. Ол кибербуллинг- ақпараттық технологиялардың кез-келген түрін, яғни, электронды пошта, әлеуметтік желілерді және жеке сайттарды сол адамды қорлау мақсатында пайдаланылатын адамның немесе адамдар тобының іс-әрекеті деп қарастырады[1]. Ал кибербуллингтің пайда болуының және тез дамуының өзіндік сегіз себебін авторлар бөліп қарастырады:

- "үстемдікке ұмтылу" – бұл әр адамның басты қажеттілігі, мүмкін интернетте қорқыту арқылы жасөспірімдер өздерін көрсетуге және біреуден "жоғары" болуға тырысады;
- "жеткіліксіздіктің субъективті сезімі" – әлсіздік, кемшілік сезімімен байланысты уайымдар;
- "қызғаныш" – басқа адамдардың әл-ауқатына деген көре алмаушылық сезімі;
- "кек" – реніш, зұлымдық үшін орындалатын әрекеттер;
- "ойын-сауық" – жүзеге асырылатын іс-әрекеттер арқылы ләззат алу;
- "конформизм" – топтың әсерінен адамның пікірін өзгерту;
- "Отбасылық қатынастардағы проблема";
- "эмпатияның дамуының төмен деңгейі" – өзіне және өз уайымдарына ғана назар аудару [1,4].

Қазіргі таңда кибербуллинг түрлеріне байланысты жасөспірімдер арасында олардың анығырақ, жіктеу түрлері бар:

- флейминг – "дау үшін дау", көп қолданушы желісінің орындарында хабар алмасу процессімен байланысты (чаттар, интернет-форумдар, әлеуметтік желілер және т. б.);
- троллинг-адамды реакцияға келтіру және жанжалды дамыту мақсатында арандатушылық хабарламалар, түсініктемелерді қалдыру немесе жіберу;
- жала жабу-адамның беделіне нұқсан келтіретін жалған ақпарат, мәліметтер тарату;
- киберсталкинг-ғаламтор арқылы адамды қудалау;
- секстинг- интимдік сипаттағы бейнелерді фотосуреттер немесе видео жазбалар арқылы жіберу немесе тарату;
- мойынсұну-бейне ойындарда моральдық немесе материалдық зиян келтіру;
- құпияларды ашу-интернетте адам туралы жеке ақпаратты жариялау;
- өзіңізді басқа адам ретінде көрсету-өндіруге болатын жалған профильдер жасау, өзіңіз туралы ақпаратты ашпай қудалау;
- кетфишинг-жәбірленушінің суреттері мен жеке деректерін ұрлау арқылы оның профилін қайта құруып, оның атынан қолайсыз мазмұндарды орналастыру;
- диссинг-жәбірленуші туралы ақпаратты онлайн режимінде беру немесе жариялау;
- фрейпинг-қорлаушының басқа адамның тіркелген ақпараттарын білу арқылы, оның құпияларын біліп, барлығына жариялау [6,7].

Кибербуллингке қатысушыларды айтқанда біз тек бір позициядан қарастырмаймыз, біз оны үш жақтан қарастырамыз: жәбірленуші, қорлаушы және сол жағдайды бақылаушы. Бұл қатысушылардың әрқайсысына тән өзіндік ерекше психологиялық қырлар бар. Көптеген мақалалар мен еңбектер қорытындыларына сай: қорлаушы- импульсивті, өзін-өзін растау сезімін ізденуші, басшылыққа ұмытылыс, агрессивті мінез-құлқы байқалады және өзге адамға деген айаныш сезімі болмайтын адам. Жәбірленуші- қорқақ, мазасыз, қарым-қатынасқа қиын түсетін және жылауық болып келеді. Бақылаушыларға келетін болсақ олар – қорқыныш сезіміне бейім, өздерін қорғанышсыз сезінгендіктен олар көбіне қорлаушыны қолдайды.[3,5]

Ғаламторда болатын зорлық-зомбылық 24 сағат, аптаның 7 күні бойы өтуі мүмкін, хаттар мен комментарийлер күтпеген жерден, кезкелген адамнан, анонимдерден де келуі мүмкін. Бұндай жағдайда кез-келген адам өзін қорғансыз сезіне бастайды. Алайда «Өзіндік мені» қалыптасқан ересек адам бұл жағдайға мән бермей тез ұмытып кетсе, енді тұлға болып қатыптасып келе жатқан жасөспірімнің психологиялық денсаулығына бұл жағдай бір қатар ауртпашылықтар алып келеді. Жасөспірімдер көбіне шынайы өмірлерінен қашу немесе көңілін аулау мақсатында ғаламтор желілерін пайдаланады. Ал ғаламтордағы зорлық-зомбылықтан кейін оларды ешқандай қашатын жері болмай қалғандай, жалғыссыздық сезімінде болады, немесе ойындарға қатты беріліп желі ойындарына тәуелді бола бастайды. Жасөспірімдер кибербуллингке түскені жайлы ересектерге айтудан қорқады. Оның бірнеше себебі бар: біріншісі – ол ата-анасы ғаламторды мүлдем өшіріп тастауынан қорқуы, екіншісі – тек өзімен жасты емес адамдардың қатысу себебінен өзінің әрекетін қате деп, ата-анасының жазалауынан қорқады. Сонымен қатар ғаламтордағы анонимдіктің кесірінен нақты зорлық-зомбылық кім тұрғанын білмегендіктен бұл жәбірленуші мен бақылаушыны мазасыздық күй мен стресске алып

келеді. Ал ұзақ бойы эмоционалды қорлықта өмір кешу жасөспірімнің психологиялық денсаулығына зақым келтіреді. Эмоционалды зорлықты кешкен адамды бірден танып білу қиын. Жәбірленушіде келесі эмоционалды ерекшеліктер пайда болады – өзін-өзі бағалау деңгейінің төмендеуі, мазасыздық, қоршаған ортасына деген агрессия, сенімсіздік, суициалды ойларға бейімділік. Кибербуллинг қатысушылары арасында оның құрбандары психологиялық көмекті ең қажет ететін адамдар болғанымен, қалған қатысушыларында да эмоционалды ерекшеліктері пайда болатынын ұмытпауымыз керек. Қорлаушылар өзінің девиантты мінез-құлық көрсету салдарынан психологиялық денсаулықтарына зақым келтіреді. Оларда – өзін-өзі бағалаудың жоғарғы деңгейі, қоршаған ортаға деген агрессия мазасыздық, оның әрекетін білеу біліп қояма деген ойдан қорқыныш, нарциссизм мінез-құлықтары пайда болады. Бақылаушыда – қоршаған ортаға деген агрессия, кінәлік сезімі, мазасыздық, өсе келе невроздылық пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар қазіргі таңдағы танымал терминдердің бірі «буллизм» – ол зорлық-зомбылық кесірінен өзінің өмірімен қоштасуға деген әрекет немесе ойлардың маза бермеуі. Бұл терминді біз бұқаралық ақпараттардан жасөспірімдердің кибербуллингке төтеп бере алмай, қорқыныш сезімдерінен өздеріне қол жұмсауы жайлы хабарларда естиміз. Статистикаларға көңіл бөлсек көбіне жасөспірімдер кибербуллингті сезінуі ұзаққа созылуы, олардың санасында негативті әрі ұзақ мерзімді дақ қалдырады.[8] Ал ол олардың психологиялық денсаулығына кері әсерін тигізеді. Сондықтан кибербуллингті дер кезінде анықтап оны тоқтату және оның алдын алу бұл жасөспірімнің психологиялық денсаулығын сақтаудың алғы шарты. Қазіргі таңда кибербуллинг жағдайын тоқтату үшін бірнеше ұсыныстар бар. Ол тек жасөспірімдерге емес олардың ата-аналары мен ұстаздарына арналған кеңестер де бар.

1. Жасөспірімдерге арналған кеңестер: өзің жайлы ғаламторла көп ақпаратты қалдырмау, негативті комментарийлер мен хаттарға назар аудармау және оқымау, оларды сақтап еректерге көрсету және бұндай мәселемен бірден бөлісу.

2. Ата-аналарға арналған кеңестер: балаңыздың суреттерін, ғаламтордағы оған қалдыратын хаттар мен комментарийлерді тексеру, балаңыздың көңіл күйіне назар аудару, оған ғаламтордағы сақтаулар жайлы айту.

3. Ұстаздарға арналған кеңестер: жасөспірімдермен кибербуллинг мәселесі жайлы әңгімелерді талқылау, сыныпта немесе оқушыда кибербуллингті анықтасаңыз ата-аналарына ғабарлау.[5,9]

Бұл кеңестер бөлек-бөлек орындалмайтыны жайлы ескерген жөн. Себебі кибербуллинг мәселесі бір жақтан ғана шешілмейді. Оны бірігіп шешу қажет, бала деңгейінде және ересектер, мемлекет деңгейінде. Алайда кез келген ересек адам ақпараттық технологияларда аса қатты түсінбейді, демек «ұрпақтар қақтығысы» бұл орайда ата-ана мен бала арасында кибербуллингті тоқтатуға теріс әсерін тигізеді. Сондықтан ересектерге баламен бірдей деңгейде ақпараттық техникаларды білген жөн. Сол кезде ата-ана мен бала арасында сенімдік сезімі нығая түседі.

Қорытындылай келетін болсақ кибербуллинг қазіргі таңда өзекті маңызды мәселе және жасөспірімнің психологиялық денсаулығына қауіп төндіруде. Қазіргі таңда

мұғалімдерге де, ата-аналарға да, жасөспірімдерге де арналған алдын-алу ұсыныстар, әдістер бар. Дегенмен, бұл ақпараттарды бәрі біле бермейді және қолданбайды. Осы практикалық ұсыныстармен және әдістемелермен танысу үшін күш салу қажет. Бұл құбылыспен күресудің кейбір қолданыстағы әдістері кибербуллингтің қарқынды өріс алуына және ғаламтордың мүмкіндіктерінің дамуына байланысты уақыт өткеннен кейін жұмыс істемеу мүмкін, сондықтан бұл құбылысқа қарсы алдын алу мен оны тоқтатудың жаңа формаларын ұсынуымыз қажет.

Әдебиеттер

1. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation [Электронный ресурс]. URL: <http://www.billbelsey.com/?p=1827> (дата обращения: 24.02.2020).
2. Хухлаева, О. В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников: учеб. пособ. / О. В. Хухлаева. – Москва: Академия, 2003. – 110 с.
3. Макарова, Е. А. Психологические особенности кибербуллинга как формы интернет-преступления / Е. А. Макарова // Российский психологический журнал. – 2016. – Т. 13. – № 3. – С. 293-311.
4. Баранов, А. А. Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга [Электронный ресурс] / А. А. Баранов, С. В. Рожина. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskiy-analiz-prichin-podrostkovogo-kiberbullinga> (дата обращения: 27.01.2018).
5. Федунина, Н. Ю. Представления о триаде «Преследователь – жертва – наблюдатель» в кибербуллинге в англоязычной литературе [Электронный ресурс] / Н. Ю. Федунина. – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n41/1143-fedunina41.html> (дата обращения: 28.01.18).

6. Козонина, А. Кибербуллинг: как устроена травля в интернете и почему с ней надо бороться [Электронный ресурс]/А.Козонина.–Режим доступа:<http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/218033-bul> (дата обращения: 10.02.2018).
7. 10 форм кибербуллинга от kids.kaspersky.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://stop-ugroza.ru/life/10-formkiberbullinga-ot-kids-kaspersky-ru/> (дата обращения: 24.01.2018).
8. Cyberbullying Research Center report, 2010. [Электронный ресурс].<https://cyberbullying.org/> (дата обращения: 25.01.2018).
9. Чухно, И. Скажи «нет» кибербуллингу. Как бороться с интернет-травлей [Электронный ресурс]/И. Чухно.–Режимдоступа:http://www.aif.ru/society/web/skazhi_net_kiberbullingu_kak_borotsya_s_internet-travley(дата обращения: 25.01.2018).

ДЕСТРУКТИВТІ ОЙЛАРДЫҢ СТУДЕНТТЕРДЕ ПАЙДА БОЛУЫ АУРУДЫҢ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Тоқсанбаева Н.Қ., Усербай М.Н.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Заманауи адам уақыт өте келе лезде әрекет етуді қажет ететін табиғи күйзеліске ұшырамайды, өркениеттің дамуына байланысты психологиялық стресс факторы көбірек көрінеді. Дегенімен, қазіргі заман күйзелісі психоәлеуметтік сипатта бола тұра, өзгеріске ұшырамайтын адамның биологиялық мәніне әсерін тигізіп, белгелі бір механизмдері арқылы жүзеге асады. Зигмунд Фрейдтің жиырмасыншы ғасырдың басындай айтып өткен «өркениет адамды невротикқа аналдырады», деген ойы, біздің ғасырымыздың басында жаңа дыбысқа ие болып, оның биологиялық әсерімен толықтырылады. Соған байланысты психикалық қана емес, физиологиялық бұзылыстар себебінің рөлін ойнайтын деструктивті ойлар студенттердің өмірінің сапасын төмендетеді.

Кілттік сөздер: *деструктивті ойлар, когнитивті психология, психикалық бұзылыс, физиологиялық бұзылыс, күйзеліс.*

Аннотация

Современный человек со временем становится менее подверженным естественному стрессу, требующему мгновенного действия, больше проявляется психологический фактор стресса, связанный с развитием цивилизации. Современные стрессы, будучи психосоциальными, влияют на биологическую сущность человека. Мысль Зигмунда Фрейда о том, что «цивилизация делает человека невротиком», о которой он говорил в начале двадцатого века, приобретает новое звучание в начале нашего века и дополняется его биологическим влиянием. В связи с этим деструктивные мысли, играющие роль причины не только психических, но и физиологических нарушений, снижают качество жизни учащихся.

Ключевые слова: *деструктивные мысли, когнитивная психология, психическое расстройство, физиологическое расстройство, стресс.*

Annotation

Modern man eventually becomes less susceptible to natural stress, requiring instant action, and is increasingly oppressed by the psychological factor associated with civilization, which is why he cannot act as usual in accordance with his creation. Nevertheless, modern stresses being psychosocial can affect the biological essence of a person who is not subject to change. Sigmund Freud's idea that "civilization makes a person neurotic", which he spoke about at the beginning of the twentieth century, acquires a new sound at the beginning of our century and is complemented by its biological influence. In this regard, destructive thoughts, which play the role of the cause of not only mental, but also physiological disorders, reduce the quality of life of students.

Keywords: *destructive thoughts, cognitive psychology, mental disorder, physiological disorder, stress.*

Қазіргі таңда когнитивті психология деструктивті ойлардың пайда болуы мен қалыптасу мәселесін зерттейтін негізгі бағыт болып саналады. Осы уақытқа дейін ғылыми жұмыстарда жағымсыз және деструктивті ойлар жеке тақырып ретінде емес, қосалқы немесе іргелес нәрсе ретінде қарастырылып келе жатыр. Осыған байланысты психология үшін деструктивті ойлардың құбылысы жайынды тұтас әрі анық ойды қалыптастыру мақсатында психолог ғалымдардың материалдары мен зерттеу нәтижелерін талдау және өңдеу міндеті өзекті жағдай болып табылады.

Студенттік шақ, нақтылап алғанда 18 бен 25 жас аралығы деструктивті ойлардың пайда болуы мен когнитивті бұрмалануды зерттеу үшін ең қызықты кезең. Студенттерде жиі пайда болатын жағымсыз ойлардың түрлерін зерттей отырып, арнайы әдістерді құрастырып, жастарға олармен күресуге мүмкіндік тудыруға болады. Деструктивті ойларды женудің тұрақты тәсілдері неғұрлым ертерек жасалса, адамның психикалық әрі физикалық денсаулығын сақтау ықтималдығы соғұрлым жоғары болады.

Эрик Эриксон жеке тұлғаның дамуы теориясында студенттік жас кезеңін «ерте жетілу» деп аталатын 6-шы кезеңге жатқызады. Дамудың осы кезеңінде адам «ашыналық-оқшаулану»

дағдарысынан өтеді деп есептеледі. Бұл кезең ересек өмірдің, кездесудің, ерте некенің ресми басталуымен сипатталады. Эриксон жақындықты адамның өзінің «Мен» сезімін жоғалтпай, басқа адамның жеке басымен бірігу қабілеті деп түсінеді. Бұл психоэлеметтік кезеңнің өтуі алдыңғы кезеңдердің қаншалықты сәтті өткеніне тікелей байланысты. «Жеке тұлға трагедиясы» атты жұмысында Эриксон келесі кезеңдерде жақындық қабілетін қалыптастыру үшін жастық кезеңнің аяқталуының маңыздылығын атап көрсетеді: «Адалдықтың менталды және эмоционалды қабілеті, оны қабылдау және қайтару, жастық кезеңнің аяқталуын белгілейді, ал ересектік кезең сүйіспеншілік пен қамқорлықты қабылдау және беру қабілетінен басталады»[1, б.373].

Ерте ересек кезеңнің ерекшеліктері теріс ойлардың қалыптасу сипатын анықтай алады. Ұсынылған зерттеуде студенттердің типтік жағымсыз ойларын анықтау үшін А.Бектің когнитивті қателіктерінің типологиясы қолданылды[2, б.127]. Ол теріс ойлардың келесі түрлерін ойлау тәсілдеріндегі когнитивті қателіктер ретінде қарастырды:

1. Жекелендіру. Бұл әр жағдайда өзінің жеке басының мағынасын іздеу.

2. Супергенерализация. Бұл шындыққа ешқандай қатысы жоқ жалпылау.

3. Асыра сілтеу (апат). Бұл кез-келген оқиғаның салдарын асыра сілтеу.

4. Ерікті тұжырымдар. Негізсіз жасалған қорытынды, ол дәлелденбеген және расталмаған сипатта болады.

5. Дихотомды ойлау (поляризация). Бұл когнитивті бұрмалаудың «биполярылық ойлау» атауы да бар. Оның мәні-адам оқиғаларды жақсы немесе жаман деп белгілейді.

6. Таңдамалы абстракция (туннельдік көрініс). Бұл жалпы фоннан және біртұтас суреттен алшақтау және белгілі бір бөлшекке назар аудару.

А. Александровтың «заманауи психотерапия» атты еңбегінде типологиясы жоғарыда келтірілген когнитивті бұрмалануларға келесі түсінік береді: «когнитивті бұрмаланулар – бұл пайымдаулардағы жүйелі қателіктер. Олар психологиялық күйзелісте айқын көрінеді» [3]. А. Александров дистрестің теріс ойлардың жарқын және ашық көрінісін тудыруы мүмкін екендігіне баса назар аударады. Естеріңізге сала кетсем, дистресс – бұл айқын жағымсыз эмоциялармен байланысты және денсаулыққа зиянды әсер ететін ұзақ уақытқа созылу мүмкіндігі бар күйзеліс[3]. Кез келген дағдарыс ағза үшін күйзеліс және қайшылықтарды жеңу процесі екені белгілі. Жағымсыз және күшті эмоциялармен байланысты стресс когнитивті қателіктердің көрінісін айқын көрсете алады деген болжамға сүйене отырып, ұсынылған зерттеу үшін таңдалған жас алынған ақпараттың сенімділігі мен объективтілігіне оң әсер ететін ерекшеліктерге ие деген қорытынды жасауға болады. Келесіде көрсетілген зерттеу жұмысында 18-25 жас аралығындағы студенттер алынып, негативті ойларды бекіту әдісі (Левинсонның теріс ойлардың күнделікті хаттамалары әдісі негізінде), Бектің депрессиялық тест сауалнамасы, Т.Элерстің «Табысқа жету мотивациясы» және «Сәтсіздіктен аулақ болу мотивациясы» әдістері, Немчиновтың «Мазасыздық көріністері» шкаласы әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей: студенттердің 30% -ында жағымсыз ойлардың басым түрі «супергенерализация», 70%-ында «таңдамалы абстракция», 90% -ында «ерікті тұжырымдар», 60% студенттерде – «апат», 20% студенттерде – «дихотомды ойлау». Ал жағымсыз ойларды «жекелендіру» зерттеудің барысында бірде-бір студентте кездескен жоқ. Жекелендіру – бұл әрбір жағдайда өз тұлғасының мәнін іздеу. Мұның себебі сыртқы әлемге жоғары көңіл бөлумен және қолайлы даму жағдайында, оған ашықтық деңгейімен сипатталатын субъектілердің жастығы болуы мүмкін. Бәлкім, тұлға дамуының осы кезеңінің дәл осы ерекшеліктері субъектілердің ешқайсысында «жекелендірудің» пайда болмауына әкелді[4, б.4].

Жағымсыз ойлардың ең көп таралған түрі – бұл субъектінің санасын қоршаған әлемдегі шындыққа жанаспайтын, адаптивті тұжырымдармен қанықтыратын ерікті тұжырым. «Жекелендіру» және «ерікті тұжырым» көріністерінің бұл қатынасы субъектілердің қоршаған әлем құбылыстарына бағытталуы туралы болжамды тағы бір рет дәлелдейді. Еркектердің деструктивті ойлар мен зерттеу барысында анықталған психоэмоционалды көрсеткіштердің өзара байланысы әйелдерге қарағанда жоғары. Әйелдерде жағымсыз ойлардың тек 3 түрінің көрінісі байқалса, ал еркектерде олардың саны 5-ке жетті[4, б.4]. Бірақ өз кезегінде барлық әйелдерде мазасыздықтың орташа деңгейі анықталып отыр. Бұл факт әйелдердің деструктивті ойларды жасырын түрде бастан кешіруін білдіруі мүмкін. Адамның жасырын, бейсаналық жағымсыз ойлары саналы ойларға қарағанда әлдеқайда көп зиян келтіреді. Деструктивті ойлардың осы түрін жеңу үшін алдымен алаңдаушылық тудыратын мәлімдемелер мен түсініктемелерді сана деңгейіне шығару керек, содан кейін бұндай ойларды жеңу әдістерін қолдану жөн.

Осы таңда адамның аурулары мен ойлары және мінез-құлқының арасында қандай байланыс бар деген сұрақ туындауы мүмкін. ДДСҰ мәліметтеріне сүйенсек психикалық бұзылыстар аурудың жаһандық ауыртпалығының 13%-на себепші, сонымен қатар ересек адамдардың 10%-ы кез келген қазіргі таңында белгілі бір бұзылуларға ие және 25%-нда өмір сүруі барысында бұзылыстар дамуы мүмкіндігі бар[5]. Көбінесе біздің ауруларымыз жанымыздағы, бейсанамыздағы және ойлармыздағы психологиялық сәйкессіздіктер мен бұзылыстардан басталады. Ол сонымен қатар адамның өзіне сендіретін жығымсыз нанымдардан да пайда болады. Қаншалықты бұған мән бермеуге тырыссақ та, біздің ойларымыз біздің физикалық күйіміздің көрінісі ретінде жүзеге асады. Біздің санамызда пайда болған ой ешқайда ғайып болып кетпейді. Жағымсыз немесе жағымды болсын кез-келген ой өмірімізде белгілі бір формалар мен оқиғаларды тудырады. Егер ойларымыз деструктивті сипатқа ие болса, бұл біз өзімізге жағымсыз және ауыр оқиғаларды тартамыз дегенді білдіреді. Психосоматикалық теория бойынша әртүрлі аурулар деструктивті мінез-құлық, жағымсыз ойлау, жағымсыз эмоциялар нәтижесінде пайда болады. Психикалық және физикалық аурулар адамның басқаларға, өмірге және өзіне деген теріс көзқарасынан туындайды. Жиі күйзелістердің әсерінен адам психикасының бұзылуы орын алады. Уақыт өте келе бұл бұзылыстар ауыр жүйелік немесе ағзалық аурулар түрінде көрінеді.

Жиі ауруға ұшырататын ашу, қорқыныш, реніш, кінә, ұят, қызғаныш, ашкөздік, қайғы секілді жағымсыз сезімдер болып табылады. Адамның сезімдері мен эмоциялары энергияның тасымалдаушысы болып табылады. Егер ол денеде ұзақ уақыт бойы сыртқа шықпай жиналса, жеке адамда психосоматикалық бұзылыстар пайда болады. Деструктивті арнаға бағытталған энергия аурудың себебі болып табылады. Ашық, эмоционалды адамдар ауруға аз шалдығатын болса, барлық проблемаларын өз бойында ұстауға және айналасындағыларға өздерінің шынайы сезімдерін көрсетеуге тырысатын адамдар ауруға жиі шалдығады[6].

Стресс – реакцияның әртүрлі фазаларын жүзеге асыруға денеде көптеген орталық жүйке жүйесі, вегетативті жүйке жүйесі және нейро-эндокриндік реттеу жүйесі секілді реттеуші жүйелер қатысады. Соңғы механизм шеңберінде гипоталамус-гипофиз-кортикоидты осы (ГГКО) ерекше рөл атқарады, әсіресе әлеуметтік ортаның ұзақ әсер ететін (созылмалы) жағымсыз сигналдарына қатысты. Бұл механизмнің орталық буыны – мидың гипоталамус аймағы-метаболизм процестерінің негізгі реттеушісі, нейросекреторлық жасушалардың кластерлерімен қаныққан. Лимбиялық жүйенің бөлігі ретінде гипоталамус мидың префронтальды қыртысымен, лимбиялық жүйемен, сенсорлық өңдеу орталықтарымен және дің құрылымдарымен тығыз әрекеттеседі, осылайша эмоционалды реакцияларды, шешім қабылдау саласын және метаболизмді нейро-эндокриндік реттеуді және әртүрлі мінез-құлықтарды біріктіруге қатысады.

Жоғарыда аталған ми құрылымдары арқылы жүзеге асырылатын сыртқы жағымсыз тітіркендіргіштердің (стресс сигналдары) немесе ішкі қобалжудың (мысалы, фрустрациямен немесе жағымсыз оқиғаны күтумен байланысты эмоционалды реакциялар) әсерінен жүйке, эндокриндік және иммундық жүйелерді қамтитын барлық мүшелер құлдырайды. Бұл жағдайда негізгі жасушаішілік сигнал транскрипция факторлары болып табылатын жедел ерте гендердің ішінен FOS генімен кодталған c-FOS прото-онкогенінің активтенуі (ең алдымен кіріс нейрондық электрлік сигналдың салдары ретінде) болып табылады. Оның белсендіруші әсерінің салдары CRH генінің экспрессиясы болып табылады, содан кейін гипоталамустың паравентрикулярлық ядросының жасушалары кортикотропин-релизинггормон (CRH, CRH) немесе кортиколиберин деп аталатын полипептидті бөле бастайды. CRH жасушааралық кеңістіктер арқылы алдыңғы гипофизге ауысады, онда ол проопио-меланокортин (POMC) жасушаларының өндірісін ынталандырады – көптеген реттегіштердің ізашары болып табылатын ірі полипептид: АСТН, эндорфин, липотропиндер және меланотрофиндер. Тікелей жүйке тінінде оның өнімдері АСТН және эндорфин болып табылады. Артқы гипофиз гормондары – окситоцин және аргинин-вазопрессин, әсіресе созылмалы стресс кезінде АСТН шығаруды реттеуде маңызды рөл атқарады. КРГ-ға авторецепторлар деңгейінде өзін-өзі реттеуден басқа, гипоталамус рецепторлары арқылы кері байланыс механизмі бойынша қандағы АСТН концентрациясының жоғарылауы КРГ одан әрі синтезін тежейді. Бүйрек үсті безінің кортикальды зат жасушаларының тиісті рецепторлары арқылы АСТН индукцияланған қандағы кортизол деңгейінің жоғарылауы ұқсас механизм бойынша CRH секрециясын тежейді. Осылайша, теріс кері байланыстың бірнеше контуры қалыптасады, бұл бүкіл жүйенің "ішінде сақталуын" қамтамасыз етеді, бұл оның әртүрлі тітіркендіргіштерге тым көп жауап беруіне жол бермейді[7, б.83].

Тұрақты аперидодты қысқа мерзімді стресстік әсерлер бүкіл ГГКО жүйесін ынталандырады және пайда болған жағдайларды сәтті жеңудің арқасында өзін-өзі қамтамасыз ету және сәттілік сезімін тудырады, осылайша қанағаттану мен әл-ауқаттың маңызды сезімін қалыптастырады. Егер стресс тым

күшті және төзгісіз болса немесе созылмалы түрге ауысса, оқиғалар басқаша болады. Мұндай стресс кортизол мен кортиколибериннің жағымсыз әсерлері арқылы жүзеге асырылатын көптеген психикалық және физикалық денсаулық бұзылыстарымен байланысты. Кортизол концентрациясының жоғарылауы организм үшін қауіпті, сондықтан оның артық мөлшері бастапқыда қан сарысуындағы ақуыздармен байланысады. Нәтижесінде әртүрлі тіндерде, әсіресе бұлшықеттерде, май тіндерінде, сүйектерде және бауырда айтарлықтай метаболикалық өзгерістер орын алады. Кортизол глюконеогенезді күшейтеді, қандағы глюкоза деңгейін жоғарылатады және оны тіндердің кәдеге жарату қарқындылығын төмендетеді, осылайша инсулинге қарсы тұрады[7, б.84].

Осы бейнеленілген адам ағзасындағы химиялық процесстер, санамызда жағымсыз ойлардың пайда болуының салдары. Зілсіз болып көрінетін жай ғана ой, ақырында адам денсаулығына айтарлықтай әсерін тигізеді. Бұндай деструктивті ойлардың тек студенттерде ғана емес, сонымен қатар кез келген жастағы адамдарда арудың көзі болуы мүмкіндігі халқымызды толығымен қамтитын өзекті мәселе.

Әдебиеттер

1. Эриксон Э., Трагедия личности. Алгоритм-Книга, 2008. – 435 с.
2. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. – СПб, 2002. – 354с
3. Александров А.А. Современная психотерапия. Курс лекций. – СПб, Академический проект, 1997. – 335 с.
4. Кузнецова Л. Э., Волгин В. Н. Особенности формирования негативных мыслей в студенческом возрасте. Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2017. – 39с.
5. Improving health systems and services for mental health. World Health Organization, 2009. – 102 p.
6. Луиза Хей. Исцели свою жизнь. – М.: Издательство, 2016. –200.
7. Розанов В. А. Стресс и психическое здоровье (нейробиологические аспекты). Социальная и клиническая психиатрия, 2013. –79-86 С.

МЕЖЭТНИЧЕСКАЯ И МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ НАПРЯЖЁННОСТЬ В ПАРАДИГМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНОПСИХОЛОГИИ

Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье рассматривается проблема межконфессиональной напряженности в контексте этнопсихологии. Эта проблема приобрела особую актуальность в свете последних событий, произошедших в мире, и непосредственно, в самом Казахстане в связи с усилением радикализации общества. Статья написана в рамках проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН-АРО9261155).

Аннотация

Бұл мақалада этнопсихология контекстіндегі конфессияаралық шиеленіс мәселесі қарастырылады. Бұл мәселе қоғамдағы радикалданудың күшеюіне байланысты әлемде және тікелей Қазақстанның өзінде болып жатқан соңғы оқиғалар аясында ерекше өзектілікке ие болды. Мақала Қазақстан Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Полиграф арқылы радикалды көңіл-күйге бейімділігін психофизиологиялық зерттеу және студенттердің радикалдануының алдын алу» жобасы (ИРН- АРО 9261155) аясында жазылған.

Annotation

This article deals with the problem of interfaith tension in the context of ethnopsychology. This problem has acquired particular relevance in the light of recent events that have taken place in the world, and directly, in Kazakhstan itself in connection with the increased radicalization of society. The article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and High Education of Republic of Kazakhstan: "Psychophysiological study of susceptibility to radicalist moods using a polygraph and primary prevention of students' radicalization" (IRN-APO 9261155).

Введение

Современный период развития человечества в науках, посвященных человековедению, называют периодом конфликтов или веком напряженности. Действительно, сегодня мы независимо от этнической, конфессиональной, социальной, политической принадлежности повсеместно ощущаем и переживаем определенную напряженность. И, если для западных стран характерна, прежде всего, психологическая и психическая напряжённость, то относительно стран постсоветского пространства, в частности Казахстана, можно отметить, что здесь – чаще всего мы имеем дело с проявлениями социальной, межэтнической, межконфессиональной напряженности.

В современной литературе напряженность в целом рассматривается как состояние латентной враждебности или оппозиции между индивидами или группами (словарь Вебстера); как беспокойное, чреватое опасностью или ссорой состояние каких-либо отношений (словарь С.И. Ожегова); в психологической литературе – как социально-психологическая сторона кризиса или конфликта (В.О. Рукавишников) в связи с осознанием «противоположного» субъекта взаимодействия (Г.У. Солдатова).

Если в целом говорить конкретно о психологической напряженности, то она определяется как *нормальное психологическое явление, которое:*

- присутствует в межличностных, межгрупповых и межэтнических отношениях;
- определяет не только этноконтактные ситуации, но и другие, обусловленные, например, элементами новизны или неожиданностей.

Социальная напряженность рассматривается в современной психологии как феномен XXI века, связанный не только с общественными кризисами, но и все ускоряющимся темпом жизни, с возрастающей стрессовой нагрузкой:

- социальная напряженность – характерна для функционирования любой социальной системы;
- социальная напряженность – результат общего адаптационного синдрома,

возникающего на групповом уровне в ответ на внешние неблагоприятные воздействия;

– социальная напряженность – своеобразная психологическая предпосылка

социально-экономического, политического кризиса в обществе;

– социальная напряженность – это особое состояние общественного сознания и

поведения, определяющееся массовым психическим беспокойством, эмоциональным возбуждением.

Политическая напряжённость определяется неудовлетворенностью существующим

положением в социально-экономической, политической сферах общества; ростом недоверия к властям; появлением атмосферы психического беспокойства и эмоционального возбуждения; ростом пессимизма; активизацией общественно-политических движений, партий; массовых действий – митингов, демонстраций и др.

Что касается межэтнической и межконфессиональной напряжённости, то они всегда детерминировались в контексте полиэтничного и поликонфессионального общества как наиболее значимые для дальнейшего развития мультикультурного государства, усиление которых произошло после особенно в свете последних событий, произошедших в жизни казахстанского общества.

Основная часть

События, связанные с постковидным и карантинным периодом, с произошедшими митингами в январе 2022 года, затронули каждого жителя Казахстана независимо от этнической, конфессиональной, социальной принадлежности. Последовавшее за этим нападения России на Украину, повсеместная эмиграция русской молодёжи на территорию Казахстана, вызвав неоднозначное восприятие, разделило население Казахстана на 2 лагеря: на тех, кто поддерживает российскую политику и на тех, кто дает разные ответы на вопрос – «Чей Крым?» Как показывает анализ материалов Фейсбука, отдельных выступлений политических и общественных деятелей, журналистов или представителей самых многочисленных этносов, проживающих в стране – представители казахского этноса, в своём большинстве, поддерживая Украину, четко определяют имперские позиции России, которая постоянно устами государственных лиц, политических деятелей грозит вторжением в Казахстан и возвратом северных территорий.

Что касается представителей русской диаспоры, проживающей в Казахстане, то здесь мнения разделились, исходя из того, считают ли они Казахстан своей родиной и местом своего будущего проживания или все-таки Родина – для них – Россия, куда они стремятся в будущем переехать. К сожалению, как показали наши наблюдения и небольшие опросы, поддерживающих захватническую политику России в Украине и считающих, что Россия выполняет благородную миссию – освобождает русский мир в Украине, оказалось в большинстве.

Все это сегодня создает определенную напряжённость между этносами, которая со стороны представителей казахского этноса проявляется в жестком повсеместном требовании знания казахского языка, расширении сферы его применения, сокращения изучения русского языка вплоть до сокращения часов в школьных программах.

Со стороны представителей русского этноса – ответом на растущую напряженность стала массовая эмиграция в Россию, которая в данный момент приостановлена объявленной всеобщей мобилизацией в России в связи с расширением масштабных военных действий на территории Украины и массовым приездом россиян в нашу страну.

Таким образом, в дискурсе относительно стабильных межэтнических отношений, характерных для современного Казахстана, вполне допустимо, использовать понятие «*межэтническая напряженность*», основной функцией которых является функция адаптации группы на основе этничности. В тоже время межэтническая напряженность отражает внутренние процессы мобилизации и самоорганизации группы в переходный период ее развития.

Что касается изучения *межконфессиональной напряжённости* в парадигме этнопсихологии, то ее можно рассматривать как определенный уровень психологической напряженности, как форму социальной напряженности, трансформация которой в межконфессиональную, является закономерным процессом в условиях глубоких изменений полиэтничного и поликонфессионального общества.

Межконфессиональная напряженность не имеет такого негативного содержания как конфликт и может реализоваться в том обществе, где адекватно представлены как позитивная, так и негативная религиозная идентичность, как позитивные, так и негативные стереотипы.

Казахстан, находясь между православной Россией, Китаем с его особым мировосприятием и философией, странами Центральной Азии, где большинство населения представлено мусульманами, долгое время оставался островком мира и согласия, религиозной терпимости и толерантности,

вызванных в первую очередь, особенностями этнопсихологии самих казахов, а также мультикультурностью и поликонфессиональностью страны.

В то же время стойкость исламских ценностей в менталитете казахов определяется тем, что в свое время ислам сыграл большую роль в интеграции этнических процессов внутри самой казахской общности. Ислам, выступив в качестве интегрирующей силы, способствовал развитию определенного мировоззрения, органически слившись с этноконфессиональными и этническими особенностями казахов, во-многом, детерминируемыми особенностями двоеверия казахов, в частности, шаманством. И сегодня, несмотря на религиозное многообразие, в нашей стране, ислам является самой распространённой религией. Исламизация территории Казахстана продолжается до настоящего времени. В то же время ислам в Казахстане имеет ряд особенностей, которые позволяют говорить о так называемом «казахстанском варианте ислама» [1]. Особенностью казахстанского ислама является терпимость, признание свободы мнений в религии, отсутствие фанатичной строгости в соблюдении обрядовых и правовых норм шариата.

Однако в последние годы с появлением многочисленных радикальных исламских движений («Хизбут Тахрир», «ТаблигиДжамаат», «Исламская партия восточного Туркестана», «Исламский джихад» и др.), различных сект ваххабитского направления с проявлениями террористической и радикалистской направленности, проблема религиозной толерантности, с одной стороны и религиозной нетерпимости – с другой, приобретают в Казахстане особую значимость и актуальность.

Особое звучание эта проблема приобрела в последние годы с дальнейшим усилением радикализации общества, когда салафитско-ваххабитская идеология сегодня постепенно проникает почти во все сферы нашей жизни.

Причиной возрастания межконфессиональной напряженности является также тот идеологический вакуум, образовавшийся в условиях отсутствия общенациональной идеологии в области религии, начавшейся криминализацией общества, вызванной ухудшением социально – экономического положения населения, а также снижением уровня образования казахстанцев.

По мнению известного казахстанского политолога Е. Карина нарастанию межконфессиональной напряжённости в регионе способствует также географическое расположение нашей страны.

Е. Карин все радикальные группы, существующие сегодня в Казахстане, делит на три группы – «диверсионные, представляющие собой специально подготовленных людей извне с конкретными планами и целями, джамааты – это сообщество молодых людей, объединенных на религиозной основе и банды. Это, как правило, обычные криминальные группы, которые под влиянием лидера или других факторов становятся религиозно-радикальными. «Многие подобные группы – считает Е. Карин, – у нас представляют собой именно смесь криминальных банд и религиозных сообществ. Большинство из них промышляли обычным разбоем, грабежами, рэкетом и т. д., то есть религиозно – экстремистская идеология зачастую была просто прикрытием для основной деятельности. Фактически это даже можно назвать особенностью казахстанского радикализма» [2].

В связи с этим вопрос конфессиональной безопасности в последнее время становится все более актуальным. Это связано с наличием как объективных, так и субъективных причин: географического положения, этнического состава населения, особенностей исторического развития региона, бурного конфессионального возрождения, проблем внутренней и внешней безопасности. И, если исламский мир смотрит на Казахстан как на свою неотъемлемую часть, то и лидеры других конфессий прекрасно понимают стратегическое значение региона в Центральной Азии.

Заключение

Таким образом, резкий количественный рост нетрадиционных для Казахстана религиозных объединений, вовлечение в них коренного населения страны, а также роль иностранных держав в регионе, заинтересованных в дестабилизации обстановки – все это создаёт объективные предпосылки для возникновения напряжённости и конфликтных ситуаций в конфессиональной сфере. Учитывая национальный (130 этносов), количественный (около 18 миллионов человек), конфессиональный (более 2,5 тысячи течений и направлений) состав населения страны, последствия возможного конфликта могут напрямую повлиять на ее целостность

Проблема межконфессиональной напряжённости сегодня получает особую значимость и актуальность также в связи с усилением глобализационных процессов и межкультурных контактов, с одной стороны и усилением напряжённости в целом – с другой. В таких сложных условиях каждый человек ищет ту группу, на поддержку которой он может рассчитывать. Для многих из нас такой группой является, прежде всего, этническая, социокультурная группа. Также большое значение имеет принадлежность человека к определенной конфессиональной группе. Очень часто именно эти общины

становятся для человека самой надёжной группой, способной обеспечить ему необходимую моральную и духовную поддержку.

Что касается непосредственно Казахстана, то общее полиэтническое пространство, мультикультурность способствуют развитию качественно новых форм поведения и взаимодействия в этих общностях. С одной стороны, диалог культур актуализирует процессы идентификации, самоопределения этносов, проживающих здесь, с другой – усиливает проблемы межэтнического и межконфессионального взаимодействия и толерантности.

И в зависимости от того, как здесь будут решаться межконфессиональные вопросы, они могут стать «либо мостом между этими мирами, либо ареной их жесточайшей схватки». В связи с этим, возрастает значимость исследований, направленных на анализ тех характеристик, которые объединяют этносы, и тех, которые выполняют функцию дифференцирующих признаков.

Это один из самых перспективных путей для теоретического и эмпирического синтеза, представляющего особую ценность для мультикультурного и поликонфессионального государства, каким является Республика Казахстан.

В связи с этим социально-психологическое исследование межконфессиональной напряженности – это один из самых перспективных путей для теоретического и эмпирического синтеза, представляющего особую ценность для поликонфессионального государства.

Литература

1. Кросс-культурное исследование религиозных предпочтений и ориентаций студенческой молодежи: монография / О.Х. Аймаганбетова, А.Б. Аймаганбетов, А.В. Ли, М. Е. Сеилханова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 196 с.
2. Карин Е. Солдаты Халифата: миф и реальность. – Алматы: Vlast, 2014. – 235 с.

ПОЛИГРАФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЖАСЫРЫН АҚПАРАТТЫ АНЫҚТАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Закарьянова Ш.Н., Баймолдина Л.О., Казиханов Б.М., Аймаганбетова О.Х.,
Садвакасова З.М., Адилова Э.Т.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақала қазіргі қоғамның көптеген салаларында кеңінен қолданылатын полиграфтың көмегімен жүргізілетін психофизиологиялық зерттеулердегі жасырын ақпаратты анықтаудың теориялық негізделуіне арналған. Мақала «Полиграф көмегімен радикалистік көңіл күйге сезімталдықты психофизиологиялық зерттеу және студенттер радикализмінің алғашқы алдын-алу» Қазақстан Ғылым және жоғары білім министрлігінің жобасы аясында жазылған (ИРН- АРО 9261155).

Аннотация

Данная статья посвящена теоретическим основам обнаружения скрытой информации в психофизиологических исследованиях, проводимых с помощью полиграфа, применяемого во многих сферах жизни современного общества. Статья написана в рамках Проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН- АРО 9261155).

Annotation

This article is devoted to theoretical bases of detection of latent information in psychophysiological investigations, conducted with the help of polygraph, applied in many spheres of life of modern society. This article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and High Education of Republic of Kazakhstan: "Psychophysiological Research of Exposure to Radicalism with the Polygraph and Primary Prevention of Radicalisation of Students" (IRN-ARO 9261155).

Ақиқатты және оның мағыналық антиподын – өтірікті түсінудің психологиялық механизмдеріне заманауи ғылыми талдауды бірқатар ғалымдар қарастырған. «Өтірік, алдау және жалған» ұғымдарын маңызды ақпаратты қорғау тәсілдеріне жатқыза аламыз.

Белгілі психолог В.В. Знаковтың [1] осы мәселені егжей-тегжейлі талдауы жоғарыда аталған тұжырымдамалардың категориялық айырмашылықтарын жасауға негізделген белгілерді нақты анықтауға алып келді:

1. индуктор хабарлаған ақпараттың объективті ақиқаттығы/ақиқат еместігі;
2. хабарламаның субъективті ақиқаттығы/ақиқат еместігі (индуктордың өзі жасаған тұжырымның ақиқаттығына сенімі немесе сенбеушілігі);
3. индуктордың өзінің хабарламасы арқылы реципиентті істің шынайы жағдайына байланысты жаңылыстыру ниетінің болуы немесе болмауы.

Жоғарыда аталған категориялар жалған – шындыққа сәйкес келмейтін, индуктор реципиентті жаңылыстыру ниетінсіз жасаған хабарлама және индуктордың өзі жасаған хабардың ақиқатына қатысты қате түсінігіне негізделген (мысалы, қауесет).

Өтірік айту немесе алдау маңызды ақпаратты қорғаудың жалғыз әдісі емес, сонымен қатар тақырыптан ауытқу және шынын айтпау немесе ақпаратты теріске шығаруды да қатарға кіргізе аламыз. Тақырыптан ауытқып, жауаптан қашу мен шынын айтпау құбылыстарын алғаш рет Л.Б. Филонов жасырын жағдайдың психологиялық моделін жасауға байланысты егжей-тегжейлі сипаттаған [2].

Қазіргі уақытта ғылымда жасырын ақпаратты анықтаудың түрлі теориялары бар. Дж. Фёреди қолданыстағы теорияларды (барлығы онға жуық) екі топқа бөледі, олар аффективті-мотивациялық процестерді полиграфологиялық зерттеудің мәнін анықтайтын негізгі факторлар ретінде тануға негізделген теориялар.

«Жазалау қаупі» теориялары. Бұл теория бойынша респондент полиграф тексерісінен өтпес бұрын қорқыныш сезімін бастан кешіреді, ол өз алдына тіркелген физиологиялық процестердің динамикасындағы «оқылтын» өзгерістерді анықтайды. Бірақ бұл жерде қарама-қайшылық туындайды, яғни зерттеу кезінде нақты тексерулерден басқа, «модельденген» оқыту тергеу амалдары жүргізіледі, сонымен қатар, әдеттегі лабораториялық тәжірибелерде картаны, санды немесе атауын анықтау секілді әдістер қолданылады. Осылайша, лабораториялық полиграфологиялық зерттеулер оң нәтиже беретінін көре аламыз [3].

Полиграфологтардың кеңестік мектебінде Ю.К. Азаров "психофизиологиялық феномен" ұғымын тұжырымдады, оның мазмұны келесідей: Адамға белгілі бір жағдайда оның жадында сақталған оқиға туралы маңызды ақпаратты беретін сыртқы ынталандыру (сөз, зат, заттың бейнесі, жарық, дыбыс және т.б.), физиологиялық реакцияларды тұрақты түрде тудырады, олар бірдей жағдайларда ұсынылған гомогенді (біртекті) ынталандыруларға реакциялардан асып түседі, бірақ аталған оқиғамен байланысты болмайды және адамға ситуациялық маңызды ақпаратты бермейді [4].

90-жылдардың соңында Ю.И. Холодный "жады теориясы" (когнитивтік факторы ескере отырып) негізінде жасырын ақпаратты анықтаудың психофизиологиялық әдісін тұжырымдады. Оның пікірінше, полиграфты қолданатын арнайы психофизиологиялық зерттеу – жадты мақсатты тестілеу процедурасы болып табылады. Теорияның авторы эмоционалды факторды жадты тестілеу процедурасындағы кедергі ("шу") деп санайды [5]. Сонымен қатар, полиграфологиялық зерттеулерде сұхбат алушы үшін ынталандыру келесі жағдайларда маңызды болады:

- › ынталандыру субъектінің жадында болса;
- › ынталандыру респондент үшін өте маңызды болса.

Қазіргі таңда жасырын ақпаратты аспаптық түрде анықтаудың әлемдегі ең танымал әдісі – түйіспелі полиграф (контактный полиграф) көмегімен психофизиологиялық зерттеулер жүргізу.

Полиграфты қолдана отырып, жасырын ақпаратты анықтаудың аспаптық әдісі бүгінде кадрлық агенттіктер мен «құқық қорғау органдары» тәжірибесінде кеңінен қолданылады. Осы фактіге қарамастан, полиграфты қолдана отырып жүргізілген сауалнама психологиялық әдебиеттерде жеткіліксіз қарастырылған. Грек тілінен полиграф сөзі poly – көп және graph – жазбаша тіркеу, «көптеген жазбалар» дегенді білдіреді. Шын мәнінде «жалған детекторы» болмаса да, полиграф арнайы ұйымдастырылған тестілеу арқылы «өтірікті анықтау» әрекетін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Полиграфтың тағы бір атауы – «психологиялық күйзеліс өлшегіші» немесе «эмоциялық шиеленіс өлшегіші».

Р.С. Белкин полиграф ұғымын келесідей сипаттайды:

1. кешенді зерттеу кезінде дененің әр түрлі функцияларын (тыныс алу, қан айналымы, терінің электр өткізгіштігі) бір уақытта жазуға арналған көп арналы осциллограф;

2. ауызша ынталандырғыштарға сыналушының эмоционалды жай-күйін тіркейтін құрал [6].

Сонымен, аталмыш «жалғандық детекторы» дегеніміз не? Ол қалай ұйымдастырылған? Қандай қағидат бойынша жұмыс жасайды? Полиграф – бұл адамнан жауап алу процесінде, аналогтық немесе цифрлық түрде көрсетілетін, ауызша және визуалды тітіркендіргіштерге жауап ретінде физиологиялық реакциялардың (тыныс алу, жүрек-қан тамырлары белсенділігі, терінің гальваникалық реакциясы, қозғалыс белсенділігі, мимика және т.б.) динамикасын тіркеуге арналған техникалық құрал [7]. Бұл құрылғының басты идеясы – біздің санамыз бастапқыдан ақиқатқа бағдарламаланған. Сондықтан да біз өтірік айтқан кезде, ағзамыз күйзеліске ұшырайды.

Ендеше, полиграфты қолдану арқылы жүргізілген тестілеу өмірге және денсаулыққа зиянсыз, физиологиялық реакцияларды бақылау мен бағалауды қолдана отырып, тестілеу жүргізудің арнайы әдістері бойынша ұйымдастырылған, адам денесінде орналасқан сенсорлардың көмегімен жазылатын күрделі психологиялық және психофизиологиялық процедура болып табылады. Полиграфты қолдана отырып жүргізілген тестілеудің мақсаты – респонденттің қойылған сұрақтарға физиологиялық реакциясын бекіту арқылы алынған ақпараттың сенімділігін бағалау.

Жалғандық детекторында сыналатын адамға терігальваникалық реакцияны (ми биотоктарын жазу), плетизмограмманы (ағзаның тамырлық

реакциясы), тремор (бұлшық еттер дірілі) және т.б. тіркейтін аспаптардың датчиктері бір таспаға шығарылып, тәжірибелі тергеуші ол көрсеткіштер бойынша сыналушының эмоциялық жай-күйі туралы оның мінез-құлқының сыртқы нысандарын ғана бақылаған кездегіден гөрі неғұрлым дәл пікір түйе алады. Мұнда әдейі жаттықпаған адамның вегетативтік реакцияларды іс жүзінде өз ырқымен басқара алмайтыны негізге алынады [8]. Полиграфты қолдана отырып жүргізілген сауалнаманың мүддесінде адам ағзасындағы басқа да динамикалық психофизиологиялық процестерді де қолдануға

болады, бірақ жоғарыда аталған үшеуі полиграфты қолдану арқылы сауалнама жүргізудің әлемдік тәжірибесінде қатаң түрде міндетті болып табылады.

Қазіргі таңда полиграфты қолдану арқылы жауап алу процесі бірнеше кезеңдерге бөлінеді. А.Ю. Молчановтың ұсынған жіктеуі бойынша полиграф құралында тексеру процесі 9 кезеңнен тұрады. Осылайша жасырын ақпаратты анықтау процесінде 9 міндетті кезеңді орындау барысында қолданылатын арнайы әзірленген әдістемелер, тесттер, сұрақтар маңызды рөл атқарады [9].

Полиграфиялық тесттер саласында көмекші рөлін атқаратын қызметтік сынақтар қатарына ынталандыру тестілері және жалпы бақылау сұрақтарының тестілері кіреді. Ынталандыру тесттері (the Stimulation Test) стимул-тест немесе ынталандыру-бейімдеу тесттері деп аталады және тестілеу осы тесттерден басталып, келесідей бірқатар психологиялық мәселелерді шешеді:

- › Тесттен өтушіні полиграфологиялық зерттеуге бейімдеу немесе дайындау;
- › Алдын-ала белгілі болған ынталандырушыларға реакцияның өзгеруін анықтау (тесттен өтушінің адекваттылығын анықтау);
- › Тесттен өтушінің полиграфологиялық тестілеуге сенімінің бар екендігіне көз жеткізу;
- › Мүмкін болатын қарсылық шараларын анықтау;
- › Қажет болған жағдайда эмоциялық ширығуды күшейту.

Бақылау және бейтарап (the Relevant-Irrelevant Test – R I Test) сұрақтар тестілеуін В. Марстон ұсынған және өткен ғасырдың 20-30 жылдары Л. Килер жетілдірген. Бақылау және бейтарап тестілеу сұрақтарының белгілі бір құрылымы жоқ, ондағы сұрақтардың жалпы саны, сонымен қатар бейтарап және тексеру сұрақтарының арақатынасы нақты тапсырмаға және маманға қол жетімді ақпарат көлеміне байланысты қалыптасады. Әдетте тестілеу барысында сұрақтар алма кезек қойылады, яғни бейтарап сұрақтан кейін тестілеу сұрағы келеді немесе сұрақтар келесідей ретпен қойылуы мүмкін: бірінші бейтарап және екінші тексеру сұрақтары [10].

Бақылау сынағы (the Relevant Control Test – RCT) әдетте бейтарап, маңызды және бақылау сұрақтарын қамтиды. Тестілеу тақырыптары, сәйкесінше сұрақтары да жағдайға, сыналғандықтан адамның ерекшеліктеріне, оның жеке сипаттамаларына байланысты өзгеруі мүмкін. Әдетте тест сұрақтары үш рет қойылады және әр қойылған сайын сұрақтар реті өзгеріп отырады. Бұл тестті құрастыру кезінде сұрақтардың психологиялық маңыздылығы туралы сұрақтардың тепе-теңдік талабы сақталуы маңызды [10].

Жалпылама сұрақтар тесті (the General Question Test – GOT) тергеу оқиғасының мән-жайын тереңдете зерттеуге бағытталған. Аталмыш тестілеу түрін пайдаланған кезде тестіленушінің зерттелу оқиғасына қатысы бар-жоғын анықтау, қойылған маңызды сұрақтарға реакциясы мен бақылау сұрақтарына реакциясын салыстыру арқылы жүзеге асады [11].

Бақылау сұрақтары бойынша тест (the Control Question Test – CQT) немесе салыстыру сұрақтарының тесттері (the Control Comparison Test – CCT) бақылау сұрақтарының әдістемесіне жатады. Бақылау сұрақтарының тестерінде сұрақтардың үш түрі – бейтарап, тексеру (маңызды) және бақылау қолданылады. Тесттер өзара осы сұрақтардың кезектесу саны мен тәртібімен, сондай-ақ сұралушыға оларды ұсыну алдында беретін нұсқаулықтың мазмұнымен ерекшеленеді. Мұндай тесттерді жасау кезінде белгіленген оқиғаның жалпы белгілерімен қатар, жеке белгілерді де қолдануға болады [12].

Полиграфологтардың өз жұмысында пайдалана алатын бақылау сұрақтары әдістемесінің көптеген тесттері бар. Рейдтің бақылау сұрақтары сынағы (the Reid Control Question Technique) 1947 жылы ұсынылды. Тестегі маңызды сұрақтар бақылау сұрақтарының алдында қойылады және оларды салыстыру осы бақылау сұрақтарының кез келгенімен жүргізіледі. Бұл тест үш рет ұсынылады, бұл ретте бірінші екі ұсыныста сұрақтар орын ауыстырмайды, ал үшінші орында – бір-бірімен тек бақылау сұрақтары өзгереді. Бірінші және екінші ұсыныстың арасында карточкалық ынталандырушы тест ұсынылады. Бұл тест кезінде тек полиграмманың сапалы сараптамалық бағасы ғана жүзеге асырылады. Қатаң бағалау ережелері жоқ [13].

Артер тесті. Аталмыш тест құрамына «шындықты бақылау» (the Truth Control Test – TCT) тестінде қолданылатын бақылау сұрақтары кіреді. Оның мәні нақты оқиғаға немесе қылмысқа қатысты тексеру сұрақтарымен қатар, ауырлық дәрежесі бойынша ұқсас, бірақ ойдан шығарылған оқиғаға қатысты бақылау сұрақтарының қойылуында. Сонымен қатар тексерілуші бақылау сұрағын, шынайы оқиға ретінде қабылдауы керек деп болжанады.

Позитивті бақылау сынағы (the Positive Control Test – PCT) немесе оны "өтірікке қарсы шындық" тесті, "мәжбүрлі мойындау" тесті деп те атайды.

PCT ерекшеліктері мыналар болып табылады:

- а) бақылау сұрақтарының базалық тестімен құрылымдық ұқсастығы;
- б) базалық тестіден кейін бірден қолдану;
- с) әрбір маңызды сұрақтарды екі қайтара ұсыну, яғни бірінші сұралғанда сұралушы (алдын ала берілген нұсқаулық бойынша) оған "жалған", ал оны қайталағанда – "шынайы" жауап беруі тиіс.

Тестіде маңызды мәселелер әртүрлі тексерілетін әрекеттерге жатқызылуы мүмкін. Бақылау сұрақтарынан полиграммаларды бағалау кезінде пайдаланылмайтын және сұралушының назарын аудару үшін қызмет ететін бақылау сұрақтарын жоққа шығармайтын сұрақтар қою дұрыс.

Ғылыми жұмыстарды талдау негізінде маманның полиграфиялық сауалнамасы кезінде алынған нәтижелердің сапасы психосемантикаға және психологиялық тұрғыдан дұрыс тұжырымдалған сұрақтарға тікелей байланысты. Полиграфологтың негізгі міндеті – психофизиологиялық көрсеткіштердің динамикасындағы өзгерістер психологиялық негізделген тұжырымдалған сұрақтар мен сұрақтардың психологиялық мағынасын түсінуден туындайды. Сондықтан стандартталған сауалнаманы, сондай-ақ сапалы тұжырымдалған сұрақтарды дайындау полиграфолог маманының жұмысының маңызды кезеңі болып табылады, ол алынған нәтижелерді дұрыс түсіндіруге байланысты болады.

Сонымен қатар, мағынасы жағынан да шартты бейтарап мәселелер бар. Бейтарап сұрақтар рөлін шын мәнісінде бейтарап сұрақтар қатарына жатпайтын сұрақтар алатын тесттер бар. Сондай-ақ, құрбандық (жертвенный) немесе нөлдік (нулевой) деп аталатын бейтарап сұрақтар бар. Барлық мамандар тестте қойылған бірінші сұрақ әрқашан респонденттің бойында белгілі бір эмоционалды стресті тудыратынын біледі, яғни бұл сұрақтың функциясы – тестілік сұрақтарға кейінірек айқын, қарама-қайшы реакциялар алу үшін алғашқы эмоционалды стресті жеңілдету. Полиграфологиялық тексеру барысында «арандатушы» (провоцирующий) деп аталатын сұрақтар да қолданылады. Осы сұрақтардың көмегімен респонденттің алаңдаушылығының салыстырмалы деңгейін анықтауға болады, ал субъектінің тежелуіне байланысты оны ынталандыруға болады. Арандатушы сұрақтардың негізгі функциясы – дәл сол сәттегі респонденттің жауап беру деңгейін анықтау. Американдық полиграфолог Рейд тест алдындағы әңгіме барысында 30-дан астам түрлі мәселелерді анықтайды, олар респонденттің жеке реакциясының барлық ерекшеліктерін бағалай алады және сол арқылы әртүрлі психологиялық мағынаны қалыптастырады.

Полиграф құралын қолдана отырып жүргізілетін тексеру технологиясында симптоматикалық немесе тақырыптық емес сұрақтар маңызды рөл атқарады. Бұл сұрақтарды алғаш рет американдық полиграфолог Бакстер қолдана бастады. Бұл сұрақтардың функциясы – тақырып бойынша кез-келген сыртқы проблеманың болуын анықтау. Бакстердің айтуынша, сауалнамада зерттеуден тыс маңызды проблеманың болуы тексерудің өзі тексеру сұрақтарына реакцияны басуға қабілетті. Бұл сұраққа реакция болмаған жағдайда, тексеру кезінде алынған реакциялар басқаға емес, тексеру тақырыбының салдары болып табылады деп нақты айтуға болады.

Соңында, полиграфта тексеру барысында ерекше назар аударуға лайық, бақылау сұрақтары қолданылады. Сұрақтардың бұл түрі барлық басқа сұрақтарға қарағанда мүлдем басқа ережелерге сәйкес тұжырымдалғандықтан, бақылау сұрақтары әдістемесінің негізін құрайды. Бақылау сұрақтарын қолдану идеясы американдық маман Уильям Марстонға тиесілі болды, бірақ американдық маман Джон Рейд осы сұрақтың негізін қалаушы. Рейд жауап берушінің эмоционалды күйзелісін бағалаудың негізгі деңгейі дәл осы бақылау сұрақтары болуы керек деп пайымдады. Осылайша, бүгінгі күнге дейін белсенді қолданылатын бақылау сұрақтары әдісі пайда болды.

Бақылау сұрағы – бұл полиграфологиялық тексеру процедурасының әдістемелік дұрыстығын қамтамасыз ететін және физиологиялық реакциялардың ауырлық дәрежесінің салыстырмалы стандарты (жеке мағынасы немесе ситуациялық маңыздылығы) функциясын орындайтын сұрақ, бұл физиологиялық реакциялардың ауырлығымен салыстырғанда, зерттелетін адамға бірінші кезекте тексеру сұрақтарын, сондай-ақ бейтарап сұрақтарды ұсынуға жауап ретінде пайда болады.

Сонымен, полиграфты тексеру технологиясына бақылау мәселелерін енгізу 20 ғасырда маңызды жаңалық болды. Бақылау сұрақтарын қолдану әдісі сенімді әдіс болып табылады, оның объективтілігі ондаған жылдар ішінде миллиондаған тексерулерде расталды. Тестілеу әдістемесін дәл және нақты сақтаудың, мұқият жүргізілген және құрылымдалған тесттердің, сауатты тұжырымдалған сұрақтардың арқасында полиграфологиялық тексерудің қажетті және жоғары нәтижесі алынады, яғни сәтті жұмыстың және маманның алдына қойылған міндеттерді орындаудың кілті болып табылады.

Әдебиеттер

1. Знаков В.В. Психология понимания правды, – Издательство «АЛТЕЙЯ», СПб., 1999, – 280с.
2. Филонов Л.Б. Психология контактов между людьми: Дис .....докт. психол. наук. – М. 1986 г.
3. Варламов В.А., Варламов Г.В., Власова Н.М., Зубрилова И.С., Котомин М.Б. Углубленные кадровые проверки. – М., 2003. – С 115.
4. Азарова Н.Ю. Полиграф: обзор современных методик США. Ч. 2. Виды экспертного анализа получаемых данных / Под ред. В.В. Коровина. М.: Издательство КДУ, 2015.- 432 с.
5. Холодный Ю.И. Применение полиграфа при профилактике, раскрыта и расследовании преступлений (генезис и правовые спекты). Монография. – М.: «Мир безопасности», 2000. – 348 с.
6. Белкин Р. С. Курс криминалистики – М.: ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
7. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 19 маусымдағы № 683 Қаулысы. Қазақстан Республикасының Құқық қорғау органдарында полиграфологиялық зерттеуден өту қағидалары.
8. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
9. Молчанов А.Ю., Бабилов А. – Общая теория полиграфных проверок – Москва, 2014 – 232 с.
10. Молчанов А.Ю. Скрининг. Способы повышения достоверности результатов психофизиологических исследований / А.Ю. Молчанов. – ООО «МАИЛ». – Москва: ООО «МАИЛ», 2016. – 244 с.
11. Сошников А.П., Комиссарова Я.В., Пеленицын А.Б., Федоренко В.Н. Полиграф в практике расследования преступлений. Методические рекомендации. – М., 2008. – 186 с.
12. Комиссарова Я.В., Мягких Н.И., Пеленицын А.Б. Полиграф в России и США: проблемы применения – М. Юрлитинформ, 2012. – 224с.
13. Сошников А.П., Пеленицын А.Б. Оценка персонала: психологические и психофизиологические методы. – М., 2009. – 240с.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФОБИИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Мурзагильдина Д.И., Кабакова М.П.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В данной статье рассматривается феномен социальных фобий, дается определение, история и начало изучения данного недуга. Обосновывается необходимость ранней диагностики, приводятся методы диагностирования и необходимость терапии на раннем этапе. Социальные фобии оказывают влияние на психологическое благополучие жизни человека, могут встречаться у ~13 % населения в определенном возрасте.

Аннотация

Бұл мақалада әлеуметтік фобиялар құбылысы қарастырылады, осы аурудың анықтамасы, тарихы және зерттеу басталуы беріледі. Ерте диагностиканың қажеттілігі негізделеді, диагностикалық әдістер және ерте кезеңде терапияның қажеттілігі келтіріледі. Әлеуметтік фобиялар адам өмірінің психологиялық ал-ауқатына әсер етеді, белгілі бір жаста халықтың ~13% – у болуы мүмкін.

Annotation

This article discusses social phobia, gives a definition, history and the beginning of the study of this disease. Illustrates the need for early diagnosis, methods of diagnosis and the need for early therapy. Social phobia is a phenomenon that affects the psychological component of an individual's personality, which can occur in about 13% of the population at a certain age.

Современное время – это век технологий, интернета и век доступности информации. Это время требует от человека быстрой социальной адаптации. Тем не менее, имеется и болезнь современного общества – это страх взаимодействия в социуме в различных ситуациях. Иной раз человек оказывается в ситуации, когда страх перед негативной оценкой со стороны окружающих пересиливает страх перед физической болью и даже смертью [1, с.5].

Непосредственная диагностика данного расстройства должна быть проведена на первых и начальных этапах, в связи с тем, что позже к социальным фобиям присоединяются такие психические нарушения, как: депрессия, алкоголизм, зависимости. Социальная фобия как расстройство появляется и проявляется у человека в детском и/ или подростковом возрасте, в этой связи необходимо своевременно проводить диагностику и психотерапию с целью сохранения ментального здоровья подрастающего поколения.

Социальная фобия была впервые описана Гиппократом как «застенчивость» в начале 400 г. до нашей эры. В эту категорию попали люди, которые «предпочитают жить в тени» и «предполагают, что все люди наблюдают за ними».

Термин «фобия» для обозначения страха или ужаса был придуман давно в Древней Греции. На самом деле, греки использовали слово «фобия» с латинским или греческим префиксом для обозначения различных видов страха. Некоторые из социальных фобий включали:

- скопофобию, то есть навязчивый страх, боязнь казаться смешным, привлечь к себе внимание;
- ксенофобию, которая определяется как страх и неприятие всего чужого, перетекающие во враждебное отношение к непривычным обычаям, культурам и людям, и антропофобию;
- «человекобоязнь» являющейся одним из навязчивых состояний, которое выражается в боязни людей и общества. В каком-то смысле это форма социальной фобии, при которой человек избегает контакта с людьми [2].

Изучение социальных фобии началось в 1960 году, а уже с 1980 годов была принята концепция социальных фобии и отражалась в справочнике по диагностике и статистике психических расстройств DSM. Существование социальной фобии, как определенного синдрома, было подтверждено в последовательных классификациях, начиная с DSM-III [3].

В начале изучения социальной фобии были разработаны несколько шкал определения присутствия социальных фобий, шкала Либовица (М. Либовиц) и Дэвидсона (Д. Дэвидсон). Данные методики рекомендуются для использования и не имеют тех или иных преимуществ [4].

Согласно И. Рабох (1995 г.), социальная фобия – частое умственное нарушение, в определённый период жизни им страдают до 13% населения. Дословный перевод термина социальной фобии звучит как навязчивый страх общества, пребывания в социуме, страх быть воспринятым в неприглядном свете, быть активно обсуждаемым в негативном аспекте. Социальная фобия достаточно распространенное явления, некоторые люди всю жизнь проживают с данной фобией, для этих людей наиболее мучительным аспектом жизнедеятельности является публичное выступление, поездки в общественном транспорте, а также в целом пребывание в людных местах, в социуме. Людям, страдающим социальными фобиями комфортнее находиться в своем узком кругу. Двадцать первый век предоставляет возможность работать на удаленном режиме, то есть с находясь дома, как правило некоторые сферы труда позволяют не контактировать с работодателем или заказчиком услуги. В таких условиях данные люди не чувствуют свою инклюзивность и могут проживать полноценную жизнь в свое удовольствие с наименьшим уровнем взаимодействия с социумом. Таким образом, применение насильственных методов социализации социофобов не имеет ни только смысла, но и может иметь негативные последствия для психологического состояния. Социальная фобия может быть не только страхом, но и навязчивым состоянием, но и может быть ОКР (обсессивно – компульсивного расстройство) которое может также иметь и другие навязчивые состояния. Также возможно то, что социофобия может быть частью более серьезного психического расстройства как депрессия. Также человек, имеющий социофобию, может иметь страхи того, что социум представляет не только ментальный дискомфорт, но и вполне реальную физическую угрозу.

Причиной появления социальной фобии может быть как врожденный фактор (так как исследователи обнаружили, что страх и тревога связаны с несколькими частями мозга, и генетика влияет на то, как эти области функционируют так и приобретенным в результате стресса), так и факторы окружающей среды, способствующие развитию расстройства. Причинами приобретения данной фобии могут быть как поведение родителей, а именно созданная ими среда проживания без прямого влияния на детей, так и воспитание, имеющее прямое влияние.

Под поведением родителей подразумевается наличие социальной фобии у родителей, вследствие чего дети живут в условиях образа жизни родителей, страдающих социальной фобией, так и гиперопека, и чрезмерная критика также может быть причиной приобретения. Социальная фобия может быть следствием поощрения определенного поведения и критика поведения, не соответствующего видению родителей. Другие причины: сравнение с другими детьми может служить хорошим базисом для созидания целого спектра психических расстройств. Определением социальной фобии, или другого психологического отклонения должны заниматься специалисты. Социальное тревожное расстройство обычно лечится с помощью психотерапии, медикаментозного лечения или в симбиозе обоих методов.

Существуют признаки, на которые необходимо обращать внимание будучи не специалистом в клинической психологии или психиатрии на начальных этапах для обращения к специалистам для более лучшей терапии и купирования симптомов до перерастания в более сложные состояния.

В большинстве случаев социальная фобия начинает проявляться в раннем возрасте. Половина людей, страдающих этим заболеванием, обнаружили его симптомы до достижения ими 11 лет, и 80 % – до достижения двадцатилетнего возраста. Поскольку болезнь начинает проявляться столь рано, возможно возникновение ещё и сопутствующих расстройств, таких как: депрессия или злоупотребление наркотическими веществами [5, с.290].

К психологическим симптомам социальной фобии, как правило, добавляются физиологические, такие как: покраснение кожных покровов, гипергидроз (высокий уровень потливости), тремор, учащённое сердцебиение, тошнота. Может сопровождаться сбивчивой и быстрой речью. В ситуациях, сопряжённых с сильным стрессом, возможны панические атаки. Ранняя диагностика обычно помогает минимизировать симптомы и избежать возникновения дополнительных расстройств, таких как депрессия. Социофобию иногда называют «болезнью упущенных возможностей» [6, с.48].

По своим проявлениям социальная фобия напоминает паническое расстройство, отличаясь, в основном, наличием четкой и устойчивой, как правило, единственной, ситуационной причины или социальной ситуации, вызывающей это состояние и запускающей каскад психовегетативных реакций, которые на высоте своего проявления могут быть неотличимы от панических атак (покраснение лица, учащенное сердцебиение, потливость, дрожание рук, нарушение дыхания и др.).

В условиях необходимого контакта, выступления перед социумом, и даже при собственном желании этого проявляются внешние симптомы как дрожание, потоотделение, покраснение, тахикардия. К внутренним ощущениям можно отнести учащенное сердцебиение, тошноту. Также

социальный контакт вызывает чувство “неловкости”, опасение осуждения и негативной оценки. При разговоре социофобы избегают зрительного контакта, и говорят очень тихо, да и в целом избегают людных мест. Социальные фобии сопровождают существование человека на протяжении всей истории человечества, имеют как врожденный, так и приобретенный характер, однако в отличие от периода древности сейчас данный недуг поддается терапии и его не объединяют с обычной “застенчивостью”. Людей не только учат жить, но и помогают преодолевать заболевание, вследствие чего формируется более качественный уровень жизни. Внимание к собственному ментальному здоровью позволяет выявлять проблемы на раннем этапе. Наиболее важным является выявление отклонений на ранних этапах для более продуктивной терапии.

Литература

1. Сагалакова О.А., Труцев Д.В. Социальные страхи и социальные фобии. – Изд. Томского университета, 2007. – 205 с.
2. Social Anxiety Disorder History [Электронный ресурс]. URL: <https://www.news-medical.net/health/Social-Anxiety-Disorder-History.aspx#:~:text=Casper%20was%20the%20first%20person,Claparede%20during%20the%20same%20period> (Дата обращения: 30.10.2022).
3. A Brief History of Social Anxiety Disorder [Электронный ресурс]. URL: <https://www.verywellmind.com/a-brief-history-of-social-anxiety-disorder-3024708> (Дата обращения: 30.10.2022).
4. Шкала устойчивости Коннор-Девидсона [Электронный ресурс]. URL: <https://trainingtechnology.ru/shkala-ustojchivosti-konnor-devidsona/> (Дата обращения: 30.10.2022).
5. Рузиев У.М. Симптомы социальной фобии человека // вестник интегративной психологии. 24. – С. 289-293.
6. Нордонэ Д. Страх, паника, фобия/Дж. Нордонэ – Москва: Психотерапия, 2018, – 348.

СОТ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САРАПТАМАНЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖҮЙЕЛІ ТӘСІЛ

*Ким А.М., Дуйсенбеков Д.Д., Кудайбергенова А.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада сот-психологиялық сараптаманы жүргізудегі жүйелі тәсілдің мәні қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматривается сущность системного подхода в проведении судебно-психологической экспертизы.

Annotation

The article discusses the essence of a systematic approach in conducting a forensic psychological examination.

Кіріспе: СПС (сот-психологиялық сараптама) өндірісінің негізі сарапшының психодиагностикалық қызметі болып табылады. Сот шешімін қабылдау үшін маңызды арнайы психологиялық білімді қолдану қажеттілігі сот-тергеу органдарында олар қол жетімді құралдармен адамның психикалық қызметінің ерекшеліктері туралы объективті деректерді ала алмаған кезде пайда болады, оны тек кәсіби психолог жүргізген психодиагностикалық зерттеу нәтижесінде алуға болады. Осыған орай, біз мақалада сот-психологиялық сараптаманың әдіснамалық негіздерін жүйелі тәсіл арқылы қарастыруды жөн көрдік.

Негізгі бөлім: Жалпы психодиагностика – бұл психологиялық диагноз қоюдың теориясы мен практикасы. Психодиагностика психологияның әртүрлі қолданбалы салаларында қолданылады және осы салаларда жұмыс істейтін психологтардың психодиагностикалық қызметінің айырмашылықтары олардың қандай психологиялық зерттеу әдістерін қолданатындығымен емес, өз жұмысында қандай әдіснаманы ұстанатындығымен анықталады. Мысалы, тұлғаның психологиялық жағдайын анықтау үшін зерттеуді қамтитын арнайы әдістер қолданылады: тұлғалық ерекшеліктері бойынша – әртүрлі сынақтарды жүргізу (проективті тестер, ТАТ – тұлғалық ішкі күштерді талдау және т.б.); танымдық процесстерінің ерекшеліктері бойынша: ойлау – суретті сипаттау, пиктограмма, т.б.; қабылдау – субъект әртүрлі заттардың пішінін қалай қабылдайды; есте сақтау – адамның сөздерді, сандарды және т.б. есте сақтау қабілеті; зейін – зейіннің тереңдігі мен көлемін талдайды.

Сарапшы-психологтың психодиагностикалық қызметі – оның сот-тергеу органдарының қызметіне жақын жанасуына байланысты айқын ерекшелігі бар. Бұл ерекшелік құқықтық мәселелерді дұрыс шешу кезінде адам психикасының әртүрлі аспектілерін зерттеу үшін арнайы психологиялық білімді қолдану қажеттілігімен анықталған сарапшы-психологтың психодиагностикалық қызметінің өзіндік жағдайынан туындайды.

Сарапшы-психологтың зерттеу пәні – заңды маңызы бар және белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соқтыратын психикалық қызметтің құрылымы мен динамика ерекшеліктерінің бұзылыстары болып табылады. Көбінесе СПС-ның пәндік түрлерінде назар аударатын объектісі ретінде: зерттелінушінің қылмыстық құқықта қарастырылған және заңды критерийлерде тұжырымдалған белгілі бір қызметті жүзеге асыруға бөгет жасайтын психика қасиеттері қарастырылады. Бұл құқықтық критерийлер қылмыстық-құқықтық нормалар бола отырып, қоршаған әлемді бейнелеудің және мінез-құлықты реттеудің ең интегративті, жалпыланған ерекшеліктерін ашатын психологиялық ұғымдарда тұжырымдалған.

Демек, зерттелінушінің психикалық қызметін зерттеудің негізгі әдіснамалық принципі – **жүйелі тәсіл** болып табылады. Сот сараптамасындағы жүйелі тәсілдің ерекшеліктерін нақтылау үшін мінез-құлықты реттеудің нормалары мен патологиялары мәселесін талдау қажет.

Мінез-құлықты реттеудің нормасы мен патологиясы Бұл мәселеде үш негізгі операциялық тәсілді ажыратуға болады. Алайда айта кететін жағдай – олар бір мезгілде қолданылады, бірақ әртүрлі жағдайларда белгілі бір элементтер алдыңғы қатарға шығуы мүмкін.

Бірінші тәсілді **өлшеуші тәсіл** деп белгілеуге болады. Оның шекті көрінісінде бұл тәсіл норма мен патология арасындағы айырмашылықтарды **сандық** деп түсінуге әкеледі. Бұл, мысалы, норма мен

психикалық аурулар арасындағы айырмашылықтарды сандық деп санайтын Кречмердің әдіснамалық принципі. Бұл тәсілге сәйкес "қалыпты мінез (характер)– акцентуалды – психопатиялық" тізбегі жұмыс жасайды, ал бұл жағдайда жеке тұлға емес, мінез ұғымы негізгі орталық болып табылатыны кездейсоқ емес, өйткені психологияда өлшеуші тәсілді ең алдымен инструменталды көріністер – мінез және темпераментпен байланыстырады. **Сот психиатриясында** бұл- психикалық бұзылулардың тереңдігін өлшеу принципіне негізделген **осьтік модель** деп аталады. Осылайша, психиканың қасиеттеріне қатысты норма мен патология мәселесін қарастырудың бір нұсқасы – **"сандық (статистикалық) норма" ұғымы.**

Басқа тәсілді **бағалаушы** деп атауға болады. Өзінің шекті көрінісінде бұл тәсіл патологияны әлеуметтік патология ретінде білдіреді, өйткені нормативті, бейімделгіш мінез-құлық әлеуметтенуді, қоршаған шындыққа бейімделуді қамтиды. Норма мен патология арасындағы айырмашылық әлеуметтік немесе бағалау ретінде әрекет етеді деген ереже психопатия мәселесіне көзқарастың қалыптасу тарихын жақсы көрсетеді. Кеңінен танымал "Социопатия" терминін енгізу әрекеттерін айтсақ болады. Психопатияны негізінде "анетопатия" түсінігіндегі әлеуметтік негіздер сияқты: ар-ұжданның жоқтығы, махаббат, кінә сезімдеріне және т.б. жатады. Сот психиатриясында мұндай тәсіл қажет, мысалы, әлеуметтік қауіпті әрекеттерді жасаған науқастардың "әлеуметтік қауіптілігін" бағалау кезінде, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларының түрін таңдау кезінде. Сонымен, адамның психикалық ерекшеліктерінің нормасы мен патологиясының арақатынасының тағы бір нұсқасы – **"әлеуметтік норма" ұғымы.**

Норма мен патология мәселесіндегі **үшінші тәсіл-психиканың құрылымын** зерттеу тұрғысынан (мотивациялық, эмоционалды, ерікті, семантикалық салалардың құрылымдық-динамикалық ерекшеліктері және т.б.). Бұл тәсілдің негізі психикалық қызметтің әртүрлі аспектілері болып табылады, бірақ оларды психика, мотивация және мінез-құлық құрылымындағы айырмашылықтар ретінде норма мен патология арасындағы айырмашылықтарды түсіну біріктіреді. Патология психикалық функциялардың қалыпты құрылымының бұзылуы, жүйенің бұзылуы ретінде әрекет етеді. Мұндай тәсілде бірінші орынға **"жүйелік-құрылымдық норма"** шығады.

Сонымен, норма мен патология мәселесі үш элементтің көмегімен шешіледі:

- 1) сандық өзгерістерді белгілеу арқылы (өлшеуші тәсіл)
- 2) Әлеуметтік бағалау арқылы (бағалау тәсілі)

3) психикалық процестердің жүйелік-құрылымдық ұйымындағы айырмашылықтарды анықтау арқылы (**түсіндірме тәсіл**).

"Түсіндірме" терминінде бастысы: мінез – құлықтың себептерін анықтайтын "неге" деген сұрақ емес, мінез-құлықты реттеу құрылымының бұзылысына орай "қалай" деген сұрақ маңызды.

"Норма" ұғымы қылмыстық құқық тұрғысынан мінез-құлықты немесе оның негізінде жатқан психикалық қызметті реттеу нормасы ретінде әрекет етеді. Әр түрлі зерттелінушіде бұл норма белгілі бір семантикалық мазмұнмен толтырылады, және бұл айыпталушылардың қылмыстық мінез-құлқын реттеу нормасы немесе кінәлінің мінез-құлқын және оған қатысты жәбірленушілердің ерекше әрекеттер жасау қабілетін реттеу нормасы және т.б. ретінде әрекет етеді. Зерттелінушідегі қарастырылатын нормалардың сақталуы оларға қылмыстық процестің толыққанды қатысушылары болуға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, егер біз норма проблемасының онтологиялық және гносеологиялық аспектілерін қозғамасақ, онда практикалық тұрғыдан алғанда, бұл ұғым қылмыстық құқықта әртүрлі құқықтық критерийлер түрінде бекітіледі, ал ол зерттелінушінің жоғарыда айтылғандай, қоршаған әлемді бейнелеудің және мінез-құлықты реттеудің нәтижелі, жалпыланған ерекшеліктерін ашатын белгілі бір немесе өзге де әрекеттердегі психикалық түсініктерінің қалыптасу қабілеттері. Психикалық патологияның мінез-құлықты қалыпты реттеуге әсер ету дәрежесін анықтау қажеттілігі, ең алдымен, түсіндірме тәсілді, жүйелі талдауды және психиканың құрылымын сараптамалық бағалауды қажет етеді.

Жүйелік тәсіл принципі. Арнайы психологиялық білімді қолдану қажеттілігі сот-тергеу органдарында олар сот шешімін қабылдау үшін маңызды адамның психикалық қызметінің ерекшеліктері туралы объективті деректерді қол жетімді құралдармен ала алмаған кезде пайда болады және оларды тек кәсіби психолог жүргізген психодиагностикалық зерттеу нәтижесінде алуға болады. Атап айтқанда, бұл зерттеу жүйелі түрде ұйымдастырылуы керек: 1/ адам индивид ретінде; 2/ әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жеке тұлға туралы мәліметтер (әр түрлі әлеуметтік топтардың мүшесі ретінде); 3/ іс-әрекет субъектісі ретінде жеке тұлға туралы мәліметтер (егер ол ересек болса, онда, ең алдымен, еңбек, кәсіби іс-әрекеті); 4/ жеке адам индивидуалдылығы туралы мәліметтер. Мысалы, жүйелік тәсіл аясында жеке тұлға мен іс-әрекет субъектісін салыстыру қызығушылық

тударыды. Көбінесе "адам – белгі" іс-әрекетіндегі жоғары интеллектуалды қабілеттер қарым-қатынас дағдыларының жеткіліксіз деңгейімен, байланыс орната алмауымен және басқа адамдармен қарым-қатынаста төмен өзін-өзі бақылаумен үйлеседі. Сонымен қатар, бір жүйелік категорияға жататын жүйелік ұғымдардың байланыстары өнімді. Мысалы: "энергетикалық" санатқа жататын: нейродинамика, мотивтер мен ерік ерекше қатыгездікпен жасалған қылмыстардың себептерін талдау үшін қажет. Осылайша, жүйелік тәсілдің әдістемесі психодиагностикалық жұмыстың жолдарын, байланыстары мен талдау бағыттарын анықтап, маңыздыларын көрсетуге мүмкіндік береді.

Қортындылай келе, сарапшы-психологтың зерттеу пәні заңды маңызы бар және белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соқтыратын психикалық қызметтің құрылымы мен динамикасының ерекшеліктері мен бұзылыстары болып табылады. Көбінесе СПС-ның пәндік түрлерінде назар аударатын объектісі ретінде: зерттелінушінің қылмыстық құқықта қарастырылған және заңды критерийлерде тұжырымдалған белгілі бір қызметті жүзеге асыруға бөгет жасайтын психика қасиеттері қарастырылады. Бұл құқықтық критерийлер қылмыстық-құқықтық нормалар бола отырып, қоршаған әлемді бейнелеудің және мінез-құлықты реттеудің ең интегративті, жалпыланған ерекшеліктерін ашатын психологиялық ұғымдарда тұжырымдалған. *Психолог-сарапшының психодиагностикалық қызметінің ерекшелігі*-құқықтық мәселелерді дұрыс шешу үшін адам психикасының әртүрлі жақтарын зерттеуде арнайы психологиялық білімді қолдану қажеттілігі болып табылады. Демек, зерттелінушінің психикалық қызметін зерттеудің негізгі әдіснамалық принципі-жүйелі тәсіл болып табылады. Сот сараптамасындағы жүйелік тәсілдің ерекшеліктерін нақтылау үшін мінез-құлықты реттеудің нормалары мен патологиялары мәселесін талдау болып табылады.

Әдебиеттер

1. Шадрин И.В. Частная психопатология: учебное пособие / Шадрин И.В., Мамин Г.В., Колесниченко Т.Н., Голубчикова О.В., Юдина И.Э., Бенько Л.А., Пугачев А.Н. – Челябинск: Типография «Перспектива», 2014. – 109 С.
2. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. -<http://www.twirpx.com/file/979698/>.
3. Михайлова О.Ю. Практические задания по спецкурсу Теория и практика судебнопсихологической экспертизы. – Ростов н/Д: УПЛ РГУ, 2003. – 62 с. \http://www.twirpx.com/file/227045/.
4. Кудрявцев И.А., Чижов Д.С. Методологические основы и принципы судебнопсихологической экспертизы психологического воздействия. -<http://www.twirpx.com/file/1446983/>.
5. Романов В.В. Актуальные проблемы судебно-психологической экспертизы в уголовном и гражданском процессе. -<http://www.twirpx.com/file/1691812/>.
6. Назаров О.А. Теория и практика судебно-психологической экспертизы. -<http://www.twirpx.com/file/1310161/>
7. Ганзен В.А. Системное описание функционирования психики в актуальном времени // Вестник ЛГУ. – 1986. – Т.6. – №1. – С. 62-68.
8. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 176 с.
9. Ким А.М. Современная психология понимания. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 320 с. Мясичев В.Н. Психология отношений. – М.: Модэк, 2011. – 400 с.

ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ПО ЗРЕНИЮ

Бабаев Ш.А.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье рассмотрено понятие зависимого поведения с точки зрения психологического подхода. Проведен литературный обзор имеющихся исследований в мировой и казахстанской психологической практике. Раскрываются особенности поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению. Определены дальнейшие пути исследования проблемы.

Ключевые слова: *зависимость, инвалидность, зависимое поведение.*

Аннотация

Мақалада психологиялық көзқарас тұрғысынан тәуелді мінез-құлық ұғымы қарастырылады. Әлемдік және Қазақстандық психологиялық тәжірибеде қолда бар зерттеулерге әдеби шолу жүргізілді. Көру қабілеті шектеулі адамдардың мінез-құлқының ерекшеліктері ашылады. Мәселені зерттеудің келесі жолдары анықталды.

Түйінді сөздер: *тәуелділік, мүгедектік, тәуелді мінез-құлық.*

Annotation

The concept of dependent behavior from the point of view of the psychological approach is considered in the article. A literature review of available studies in world and Kazakh psychological practice is conducted. The peculiarities of the behavior of persons with limited vision are revealed. Identified further research problems.

Key words: *dependence, disability, dependent behavior*

Введение

Проблемы зависимого поведения становятся более распространёнными с каждым годом ввиду быстроменяющихся условий окружающего мира, кризисов, нестабильности мировой экономики. Социальная группа людей с ограниченными возможностями здоровья имеет свою специфику. Исследования личностей с зависимым поведением позволили определить основные причины появления зависимости и разработать рекомендации. Однако, как быть специфической, но тем не менее, распространённой группе населения, имеющей проблемы со здоровьем? К сожалению, изучению данной проблематике посвящено не так много статей, исследований, в том числе на территории Казахстана. И пока существует проблема инвалидности, исследования в этом направлении будут актуальны.

Основная часть

Зависимое поведение – это определенные действия, поступки и мысли человека, который имеет зависимость от наркотических средств, алкоголя, азартных игр, работы и так далее. Имеет отношение к одному из видов девиантного поведения, то есть, поведение, которое имеет разрушительный характер. Характеризуется повышенным вниманием к определенному действию, предмету или процессу деятельности. Наука аддиктология занимается изучением аддиктивного (зависимого) поведения. Аддиктологи исследуют причины возникновения, механизмы влияния и психологические процессы, относящиеся к данному виду поведения, а также способы коррекции и терапии. Впервые аддиктология появилась в Америке в 1980 году как часть наркологии. В настоящее время аддиктология находится на стыке таких научных направлений, как клиническая психология, психиатрия, наркология, возрастная психология. Проблема аддиктивного поведения растет с каждым годом, так как многие люди, не имея возможности и сил справиться с жизненными проблемами прибегают к деструктивным средствам воздействия на свою психику. Также, к одному из факторов можно отнести наследственность и ментальность определенного общества. К последствиям такого поведения относятся: утрата работоспособности, трудность в социализации и жизни в обществе, конфликты с окружающими, преступные действия, суицидальные наклонности, потеря здоровья, нарушения психического характера. Исследователи называют зависимое поведение как форму адаптации к непреодолимым жизненным обстоятельствам. Аддикции подразделяются на химические и психологические. Одним из

самых распространенных видов химической зависимости является курение. В 2020 году в мире было около 1,5 млрд. курильщиков. По данным ВОЗ каждые 10 секунд умирает один из них.

Лица с ограниченными возможностями здоровья – это группа лиц, имеющих инвалидность, то есть дефекты в физическом или психическом развитии. Ввиду этого, нуждающиеся в специальных условиях обучения и жизни. Это лица с нарушениями слуха, зрения, речи, интеллекта, опорно-двигательного аппарата, эмоционально-волевой сферы и так далее. По мировой статистике, проблемы со зрением находятся на пятом месте среди всех заболеваний органов. В Казахстане, по данным Министерства здравоохранения РК, зарегистрировано более 56 тысяч человек с ограниченными возможностями здоровья, из которых 1800 детей. Общая направленность подхода помощи инвалидов заключается в большем социальном включении их в общество, преодоление сегрегации. В рамках такого подхода аддиктивное поведение является утяжеляющим фактором. Исследований особенностей зависимого поведения инвалидов по зрению в Казахстане очень мало. Большая часть исследований в области тифлопсихологии приходится на 90-ые годы XX века. Меняющиеся условия жизни и научный прогресс очень сильно повлияли на жизнь инвалидов по зрению.

Прежде всего, следует определить психологические особенности лиц, имеющих ограниченные возможности здоровья. Исследованием вопроса психологических особенностей инвалидов занимались: Федоров А.В. [1], Соколова Е.Т.[2], Ткач Н. [3], Дементьева Н.Ф. [4] и др. Исходя из имеющихся исследований, наиболее распространенными психологическими проблемами становятся изоляция и фрустрация. Ограниченность жизнедеятельности и неопределенность будущего фрустрируют, часто приводят к истощению психических сил. Также характерной особенностью является комплекс неполноценности. Это понятие обозначает энергетический потенциал психической активности, вызванный переживанием каждым человеком ощущения собственной недостаточности. Характеризуя самооценку инвалидов, исследователи обращают внимание на ее противоречивость. Это проявляется в резких различиях оценки себя по отдельным качествам. Также в тенденции давать себе крайние оценки. Исследователи выяснили, что лица с ограниченными возможностями невысоко оценивают свою активность, что указывает на интровертированность, пассивность, попытки сдерживать эмоциональные проявления. Часто встречается эгоцентризм, озабоченность своим статусом, сосредоточенность на своих проблемах.

Психологические особенности незрячих людей изучали: Бюрклен К. [5], Зотов А.И. [6], Литвак А.Г. [7], Лубовский В.И. [8]. Из зарубежных исследователей: Fraser C. F. [9], Foxall MJ, Barron CR [10], Sihota R, Tandon R. [11], Bhagotra S, Sharma AK [12] и другие. Многие исследователи отмечали, что слепота влечет за собой изменения в характере эмоциональных состояний в сторону преобладания астенических, подавляющих активность индивида настроений грусти, тоски либо повышенной раздражительности, аффективности. Однако, компенсаторные процессы, а также адекватное, специально организованная среда способны минимизировать негативное влияние нарушений развития на психоэмоциональную сферу. Рассмотренные выше психологические проблемы негативно сказываются на работоспособности, общем мировосприятии и усугубляют социальное положение инвалида и также препятствуют реабилитации.

Заключение

На основании изученных материалов, следует отметить следующую особенность. Лица с инвалидностью в большинстве случаев прибегают к девиантным способам адаптации к непреодолимой реальности. Одной из причин является одиночество, так как они не хотят быть обузой для близких людей, боятся осуждения окружающих и не просят помощи. Из-за этого вынуждены справляться самостоятельно с тяжелым психологическим состоянием.

Анализ теоретической литературы позволил рассмотреть следующий аспект. Некоторые люди, имеющие инвалидность, наоборот, используют ресурсы окружающих, становятся в жертвенную позицию, убегают от ответственности и проявляют незрелое инфантильное поведение. Что, в свою очередь, приводит к зависимостям.

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод: лица с ограниченными возможностями здоровья больше подвержены к зависимому поведению как лица, относящиеся к, во-первых, уязвимому слою общества, а во-вторых, как лица, столкнувшиеся с кризисными жизненными обстоятельствами. К психологическим особенностям зависимого поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению относятся, с одной стороны, слабая позиция, инфантильность, жертвенность, с другой стороны, это могут быть чрезмерная агрессивность, властность, алчность, обман и преступные действия. На это влияют такие факторы как: индивидуально-психологические

особенности личности, влияние окружения, доступность пагубных средств, копинг-стратегии, отсутствие государственной поддержки и специальных программ по психологической реабилитации.

Результаты исследования могут быть применимы в деятельности органов системы социального обслуживания, здравоохранения, некоммерческих организаций людей с инвалидностью, а также научными сотрудниками в учебном процессе.

Литература

1. Федоров А.В., Социальная защита молодых инвалидов граждан в условиях перехода к рыночной экономике. – СПб.: С-Петербургский ун-т, 1999. – 104 с.
2. Соколова Е.Т., Исследования «образа тела» в зарубежной психологии // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 14. – Психология. 1985. №4.
3. Ткач Н., Для тех, кто стал инвалидом // Социальное обеспечение. 2000. №2. С.24-26.
4. Дементьева Н.Ф., Формы и методы медико-социальной реабилитации нетрудоспособных граждан.- М.: Инфра, 1991. -368 с.
5. Бюрклен К., Психология слепых. – М., 1934. – С. 137-189.
6. Зотов А.И., Актуальные вопросы изучения личности слепых и слабовидящих детей. – М.: Наука, 1977. – 129 с.
7. Литвак А.Г., Психология слепых и слабовидящих. – СПб.: РГПУ, 1998. – 271 с.
8. Лубововский В.И., Специальная психология. – М.: Академия, 2004. – 152 с.
9. Fraser C. F. Psychology of the Blind: The American Journal of Psychology, University of Illinois Press, 1917, pp. 229-237.
10. Foxall MJ, Barron CR, Von Dollen K, Jones PA, Shull KA. Predictors of loneliness in low vision adults. West J Nurs Res. 1992; pp. 86–99.
11. Sihota R, Tandon R. The Cause and Prevention of Blindness in Parsons' Diseases of the Eye. Section. pp. 523–36.
12. Bhagotra S, Sharma AK, Raina B. Psycho-social adjustments and rehabilitation of the blind. J Med Educ Res. 2008; pp. 48–51.

БАЛАЛАРДАҒЫ СОЗЫЛМАЛЫ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ БҰЗЫЛУЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Бағыбаева М.И., Амирбекова М.А., Абдраманова Д.Е.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада балалардағы психосоматикалық бұзылулардың болуының себептері қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматриваются причины наличия психосоматических расстройств у детей.

Annotation

The article discusses the reasons for the presence of psychosomatic disorders in children.

Балалардағы психосоматикалық бұзылулар ғалымдардың осы ауруларды диагностикалау мен жіктеуде пікірталастарын тудырады. Әр түрлі медициналық мектептерде зерттеушілердің консенсусы жоқ, әдебиетте бұл мәселеге әртүрлі көзқарастар берілген. Психосоматикалық бұзылыс ұғымы әртүрлі клиникалық белгілерді біріктіреді, оның көптеген анықтамалары бар. Біздің ойымызша, ПСБ анықтамасын В.Д. Тополянский (1986) берген: «ішкі ағзалардың функционалдық бұзылыстары адамның жалпы психо-вегетативті тұрақсыздығының клиникалық көрінісі болып табылады» [1, б.58].

1996 жылы Б.Лубан-Плоцца және басқалар (1996) ПСЖ арасында психосоматикалық реакциялар мен психосоматикалық ауруларды анықтады. Психосоматикалық реакцияларға стресс кезінде пайда болатын реакциялар кірді, олар бас айналу, тахикардия және тәбеттің болмауымен көрінді. Сол бұзылулар тобына соматикалық күй мен аурухана режимі тудырған психикалық астения кіреді. Соңғы клиникалық көрініс шаршаудың жоғарылауымен, күндізгі ұйқышылықпен, адинамиямен, аффективті тұрақтылықпен, ашуланшақтықпен, тез ашуланумен, гиперестезиямен, назар мен есте сақтаудың әлсіреуімен, бас ауруымен, тиннитуспен, вегетативті көріністермен көрінеді [2, б.74].

Әдебиеттерден ауыр стресстік әсерлер иммунокомпетентті жүйенің басылуымен бірге жүретіні белгілі, ал психикалық жағдайдың тұрақтануы ондағы оң өзгерістерге әкеледі.

Соматикалық бұзылулар депрессиялық фонда пайда болады, көбінесе депрессиялардың өздері соматикалық бұзылулар маскасына ие, олар маскированные депрессия деп аталады. Соматикалық депрессиямен ауыратын науқастар,

1936 жылы К. Селье эмоционалды стрессті анықтады. «Эмоционалды стресс адамның әлеуметтік немесе биологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруды өткір немесе ұзақ уақыт шектейтін, дененің ерекше емес бейімделу механизмдерінің шиеленісуіне әкелетін жанжалды жағдайларды айқын психоэмоционалды тәжірибесінің жағдайы ретінде анықталады». Стресстің биологиялық маңызы дененің қорғаныс жүйелерін жұмылдыру процесінде жатыр, басқаша айтқанда, бұл бейімделу процесін басқарудың бастапқы кезеңі [3, б.24].

Стресстің танымдық компоненті адамға қойылатын талаптарды және оның осы талаптарды жеңе білу қабілеттерін салыстыру кезінде пайда болатын сана құбылысын қамтиды. Бұл механизмде тепе-теңдіктің болмауы стресстің пайда болуына және оған реакция тудырады [4, б.16].

Біріншіден, дене, оның ішкі органдары мен жүйелері стресске жауап береді, стресстік жағдайды түсіну кейінірек келеді. Табиғатта эмоционалды стресс, әдетте, әлеуметтік болып табылады. Төтенше және зақымдайтын факторлардың әсеріне эмоционалды аппарат ең сезімтал, ол бірінші болып стресстік реакцияға түседі. Бұл эмоциялардың мақсатты мінез-құлық актісінің архитектурасына және іс-әрекет нәтижесінің акцептор аппаратына қатысуына байланысты. Нәтижесінде вегетативті функционалды жүйелер және олардың мінез-құлық реакцияларын реттейтін нақты эндокриндік қамтамасыз ету іске қосылады.

Әр түрлі соматикалық ауруларда пайда болатын мазасыздық, әдетте, депрессияның құрамдас бөлігін қамтитындықтан, олар физикалық бұзылуды қиындатады және кешіктіреді, сонымен қатар қайталама сомато-вегетативті реакцияларды тудыратын стресстің сипатына ие болады. Соңғысы негізгі аурудың ағымын ауырлатады, нәтижесінде сақиналы патогенетикалық тәуелділік пайда болады: соматикалық ауру → соматогендік мазасыздық-депрессиялық күй → екінші соматовегетативті бұзылулар → соматикалық күйдің ауырлауы [5, б.134].

Балаға эмоционалдылық тән. Ол қоршаған ортадағы теріс және оң өзгерістерге өте айқын жауап береді. Оның тәжірибесі оған қоршаған өмірге тез бейімделуге көмектеседі.

Сезімдер невротикалық немесе соматикалық бұзылуларға әкелетін оң және теріс рөл атқара алады. Бұл күшті эмоциялармен (әсер ету күйі) мүмкін болады, олар стрессті тудыратын деңгейге жетеді. Эмоциялардың висцеральды компоненттерінің кез-келгені және осы компоненттердің кез-келген комбинациясы осы эмоциялардың жалғыз көрінісі бола алады.

Ұзақ өмірлік қиындықтарға байланысты аффективті реакцияның қайталануы немесе ұзағырақ болуы кезінде эмоционалды қозу тоқыраған стационарлық форманы қабылдауы мүмкін. Мұндай жағдайларда тіпті жағдайды қалыпқа келтіру тоқырау эмоционалды толқуды жеңілдетпейді. Сонымен қатар, ол вегетативті жүйке жүйесінің орталық қалыптасуын белсендіруді жалғастырады және олар арқылы ішкі органдар мен жүйелердің қызметі бұзылады. Егер денеде «әлсіз байланыстар» болса, онда олар аурудың қалыптасуында негізгі болады. Невротикалық симптомдар дене бұзылыстары пайда болған кезде регрессияға ұшырайды, бірақ көбінесе қалпына келтіру жағдайында қайтадан пайда болады.

Ұзақ стресс жағдайында психосоматикалық аурудың дамуы липидтер, көмірсулар, электролиттер алмасуында бұзылулар тудыратын стресс реакцияларының қалыптасуына қатысатын гормондардың ұзақ әсер етуіне негізделген.

Жалпы эмоцияларды басу (дәлірек айтқанда, әлі дамымаған эмоциялар туралы ескерту) гипоталамикалық аймақта кортекспен тіркелген эмоционалды разрядтың басында ғана мүмкін болады. Барлық компоненттерімен тұтас психо-вегетативті реакцияның кешігуі мидың фронтальды қыртысының бірқатар процестері арқылы жүзеге асырылатын ерік-жігер мен өзін-өзі басқарудың ерекше дамуымен ғана кездеседі.

Балалармен психотерапиялық жұмыста клиенттердің жас ерекшеліктеріне, олардың психикалық даму деңгейіне, эмоционалды және жеке ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінеді. Жеке жұмыспен қатар отбасылық терапияға көп көңіл бөлінеді. Бұл баланың сәтті дамуының шешуші факторы болып табылатын отбасы. Қажетті психологиялық түзету және дәрі-дәрмек терапиясы неғұрлым ертерек жүргізілсе, ересек адамда психосоматикалық бұзылулардың пайда болу қаупі, оның әлеуметтік бейімделуі төмендейді.

Бүкіл әлемнің мамандары балаларда ПСР психотерапиялық түзетуде қиындықтарға тап болады, өйткені баланың жас ерекшеліктерін және оның қоршаған ортасының психоәлеуметтік факторларын бағалау қажет. Балалар психотерапиясы, көптеген авторлардың пікірінше, балаға жалпы медициналық көмек көрсету жүйесіндегі күрделі шығармашылық процесс, оның ішінде бір жағынан ересек ата-ана қатынастарының көптеген жүйелерімен және ішкі жүйелерімен, екінші жағынан балаларымен жұмыс жасау. Терапияның стилі, сипаты дәрігерден үлкен күш пен талап етеді.

Д.Н. Исаев психосоматикалық бұзылулардың патогенезінің өте күрделілігін көрсетеді. Психосоматикалық бұзылулардың патогенезінде ол келесі факторларды анықтайды: спецификалық емес тұқым қуалаушылық және соматикалық бұзылулар мен ақаулардың туа біткен ауырлығы; психосоматикалық бұзылуларға тұқым қуалайтын бейімділік; нейродинамикалық өзгерістер (орталық жүйке жүйесіндегі бұзылулар); жеке ерекшеліктер; психо-травматикалық оқиғалардың әрекеті кезіндегі психикалық және физикалық жағдай; қолайсыз отбасылық және басқа да әлеуметтік факторлардың негізі; психо-травматикалық оқиғалардың ерекшеліктері; дағдарыстық жас кезеңінде болу.

Аталған факторлар баланы психоэмоционалдық күйзелістерге осал етеді, психологиялық және биологиялық қорғанысты әлсіретеді, соматикалық бұзылулардың пайда болуына немесе ауырлауына ықпал етеді.

Жалпы эмоцияларды басу (дәлірек айтқанда, әлі дамымаған эмоциялар туралы ескерту) гипоталамикалық аймақта кортекспен тіркелген эмоционалды разрядтың басында ғана мүмкін болады. Барлық компоненттерімен тұтас психо-вегетативті реакцияның кешігуі мидың фронтальды қыртысының бірқатар процестері арқылы жүзеге асырылатын ерік-жігер мен өзін-өзі басқарудың ерекше дамуымен ғана кездеседі.

Балалармен психотерапиялық жұмыста клиенттердің жас ерекшеліктеріне, олардың психикалық даму деңгейіне, эмоционалды және жеке ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінеді. Жеке жұмыспен қатар отбасылық терапияға көп көңіл бөлінеді. Бұл баланың сәтті дамуының шешуші факторы болып табылатын отбасы. Қажетті психологиялық түзету және дәрі-дәрмек терапиясы неғұрлым ертерек жүргізілсе, ересек адамда психосоматикалық бұзылулардың пайда болу қаупі, оның әлеуметтік бейімделуі төмендейді.

Балалар психотерапиясы, көптеген авторлардың пікірінше, балаға жалпы медициналық көмек көрсету жүйесіндегі күрделі шығармашылық процесс, оның ішінде бір жағынан ересек ата-ана қатынастарының көптеген жүйелерімен және ішкі жүйелерімен, екінші жағынан балаларымен жұмыс жасау. Терапияның стилі, сипаты дәрігерден үлкен күш пен күш талап етеді.

Д.Н. Исаев психосоматикалық бұзылулардың патогенезінің өте күрделілігін көрсетеді. Психосоматикалық бұзылулардың патогенезінде ол келесі факторларды анықтайды: спецификалық емес тұқым қуалаушылық және соматикалық бұзылулар мен ақаулардың туа біткен ауырлығы; психосоматикалық бұзылуларға тұқым қуалайтын бейімділік; нейродинамикалық өзгерістер (орталық жүйке жүйесіндегі бұзылулар); жеке ерекшеліктер; психо-травматикалық оқиғалардың әрекеті кезіндегі психикалық және физикалық жағдай; қолайсыз отбасылық және басқа да әлеуметтік факторлардың негізі; психо-травматикалық оқиғалардың ерекшеліктері; дағдарыстық жас кезеңінде болу [6, б.159].

Аталған факторлар баланы психоэмоционалдық күйзелістерге осал етеді, психологиялық және биологиялық қорғанысты әлсіретеді, соматикалық бұзылулардың пайда болуына немесе ауырлауына ықпал етеді.

Психосоматикалық бұзылулардың патогенезіндегі жеке сипаттамалардың маңыздылығына әрқашан ерекше назар аударылды. Психосоматикалық медицинаның басында соматикалық аурулар мен науқастың психологиялық сипаттамаларын біріктіруге талпыныс жасалды. Гаваа Лувсаннның (1990) монографиясында негізгі белгілер мен патологиялық жағдайлардың арасында тұрақты классикалық меридиандарды сипаттау кезінде әртүрлі органдар мен жүйелер функцияларының бұзылуын сипаттаумен қатар «нейропсихиатриялық бұзылуларға» арналған нұсқаулар бар.

Д.Н. Исаевтың «балалардағы психосоматикалық бұзылулар» монографиясында (2005) PSR-де жиі кездесетін тұлғалық бұзылулардың сипаттамасы. Олардың арасында оқшаулау, мазасыздық, сыртқы ынталандыруларға жоғары сезімталдық, пессимизм мен көңілсіздікке бейімділік, жоғары деңгейдегі талаптары бар төмен интеллект болды. Сонымен қатар, ерекше атап өтілді – стресстік жағдай субъектісі туралы хабардар болу және оған бейімделу мүмкіндігі.

Баланың жеке ерекшеліктері оның психикалық және физикалық жағдайымен байланысты, ол травматикалық жағдай кезінде пайда болады. Баланың тәжірибелі оқиғаларға тұрақтылығы оның эмоционалды фонына байланысты. Аурудың дамуына «бас тарту», «кету», «үмітсіздік», «дәрменсіздік» жағдайлары жатады.

Қолайсыз отбасылық және басқа да микроәлеуметтік факторлардың маңызы зор. Баланың денсаулық жағдайы, көптеген авторлардың пікірінше, анасының денсаулығына байланысты. Баланың эмоционалды депрессиясының себебі анасының депрессиясы болуы мүмкін, бұл ананың баласынан кетуіне және оны қамқорлықсыз қалдыруға әкеледі. Депрессиялық бұзылулардан зардап шегетін аналар өздерінің тәрбиелік функциялары сапасының төмендегенін атап өтеді. Бұл баланың тәрбиесінің ерекше стилімен (авторитаризм, баланың қажеттіліктерін ескермеу, сонымен бірге гиперопия, дуализм және импульсивті мінез-құлық) қолдау көрсетілетін баланың көңілін қалдырады (көңілі қалады), баланың жасырын жетім күйін тудырады. Ролло Мэй (2001), психосоматикалық бұзылуларды балалық шақтағы білім беру жүйелерімен, дәлірек айтқанда олардың бұзылуларымен байланыстырады. Ол булимияны аналардағы балалардың гиперопексиясының көрінісімен байланыстырады, ал оған қарама-қарсы жүздік жүйке анорексиясы, керісінше назар аудармайды.

Әдебиеттер

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства при соматических заболеваниях. Психотерапия и психофармакотерапия 2002.
2. Антропов Ю.Ф. Невротическая депрессия у детей и подростков. – М.: Медпрактика, 2000.
3. Кравцова Н.А. Интегративная психотерапия детей и подростков, страдающих психосоматическими расстройствами. Психотерапия 2009.
4. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – М.: Медицина, 1982. – 216 с.
5. Билецкая М.П. Семейная психотерапия детей психосоматическими расстройствами (ЖКТ). – Санкт-Петербург: Речь, 2010. -190 с.
6. Билецкая М.П. Семейная психотерапия детей психосоматическими расстройствами (ЖКТ). – Санкт-Петербург: Речь, 2010. -190 с.
7. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. -СПб.: Питер, 2000.

ДЕНЕЛІК-МЕН ИМИДЖІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТЕОРИЯЛАРЫ МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Дуйсенбаева А.О., Баймолдина Л.О.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Денелік-Менді зерттеуге арналған жұмыстарды қарастырған кезде, осы тақырып аясында қолданылатын ұғымдар мен терминдердің кейбір қарама-қайшылықтары, сондай-ақ оны зерттеу тәсілдерінің көп бағыты анықталады. Бұл мақалада біз отандық және шетелдік психологтардың кейбір зерттеулеріне сүйене отырып, Өзін-өзі анықтау аспектілерін ашуға тырыстық.

Аннотация

При рассмотрении работ, посвященных исследованию «Я-телесного», обнаруживается некоторая противоречивость понятий и терминов, употребляемых в контексте данной темы, а также разнонаправленность подходов к ее изучению. В данной статье мы постарались раскрыть аспекты дефиниций «Я-телесного», опираясь на некоторые исследования отечественных и зарубежных психологов.

Annotation

When we consider studies of body image, we can reveal some contradictory of concepts and terms used in the context of the topic, as well as different directions of approaches to its study. In this article we have tried to disclose some aspects of the definitions of body image, basing on some investigations of native and foreign psychologists.

Заманауи адам үшін оның денесі кәсіби, әлеуметтік және тіпті жеке табысты анықтайтын маңызды жағдайға айналады. Тіпті, дене туралы идеялар бүгінгі күні адам және оның қоғамдағы орны туралы әлеуметтік идеялардың бір қыры болып табылады деп айтуға болады. Сондықтан соңғы онжылдықтарда әдемі және сау денеге деген қажеттілікті қанағаттандыратын қызметтерге сұраныстың үнемі артуы байқалады: спорт залдары, фитнес клубтары, сұлулық салондары, тіпті пластикалық хирургия және т.б.

Алайда, психологиялық зерттеулердің нәтижесінде өз денесін өзгертуге деген ұмтылысы бар адам үшін нақты дене параметрлері шешуші рөл атқармайтыны, бірақ өз денесін қабылдау мен оған деген көзқарастың күрделі бірлігі екендігі анықталды. Психологияда адамның өзінің дене параметрлері, өзінің тартымдылығы туралы идеясы тұтас Мен-концепциясының өлшемдерінің бірі ретінде «денелік-Мен» немесе «физикалық-Мен» ұғымдарында көрініс табады. Көптеген зерттеушілер (Р. Бернс, Е. Т. Соколова, В. С. Мухина, И. И. Чеснокова, М. Владимирова, И. С. Кон, А. Ш. Тхостов, А. А. Нальчаджян, т.б.) адамның денесі, оның өлшемі, пішіні, тартымдылығы туралы идеяларды қалыптастырудың маңызды көзі болып табылатындығын атап көрсетеді.

«Мен-дене» қызығушылық тудырады және әртүрлі психологиялық пәндердің бір мезгілде зерттеу пәні болып табылады. Оның жеке аспектілері клиникалық психология шеңберіндегі физикалық имидждің бұрмалануын зерттеу арқылы ашылады; имиджология және экспрессия психологиясы өзін-өзі таныстыру және сыртқы келбетті өзгерту құралдарын зерттеумен айналысады; жас ерекшелік психологиясы балалар мен жасөспірімдерде қалыпты өзін – өзі тану мен өзін-өзі қарым-қатынаста дамыту үшін мен-дененің маңыздылығын қарастырады.

Осындай алуан түрлі психологиялық зерттеулермен біз дене тәжірибесінің әртүрлі аспектілерін санада бейнелеуді сипаттау терминологиясының бірлігінің болмауы мәселесіне тап боламыз. Мен-дененің әрбір анықтамасының артында әртүрлі эмпирикалық фактілер мен теориялық конструкциялар болғандықтан, бұл сұрақты нақтылау қажет. Бұл мақалада біз «Денелік мен» туралы кейбір зерттеулерді жүйелеп, оның анықтамаларының аспектілерін толық ашуға тырыстық.

Психикалық құрылымдағы «Денелік Мен» туралы түсіндірген алғашқы психолог У.Джеймс болды. Тұлға құрылымында ол екі «жағын» бөліп көрсетті: Мен-саналы (I) немесе таза Эго және Мен-эмпирикалық (Me) немесе таным. У.Джеймстің пікірінше, тұлғаның танымдық элементі («Менікі») адам өзіне тиесілі деп атай алатын барлық нәрсені қамтиды: өзінің денесі мен ақыл-ой қабілеттері, сондай-ақ материалдық, әлеуметтік, шығармашылық жетістіктері және т.б. Осыған сәйкес ол тұлғаның

үш элементін қарастырады: «физикалық Мен» (адам денесі және оның материалдық игілігі), «әлеуметтік Мен» (әлеуметтік мәртебе және әлеуметтік рөлдер) және «рухани Мен» (психикалық сипаттамалар мен қасиеттердің жиынтығы). Тұлға құрылымының бірдей элементтерін оның деңгейлері деп те атауға болады: «тұлғалардың әртүрлі типтері, бір адамда болуы мүмкін ... төменгі жағында физикалық тұлға, жоғарғы жағында рухани тұлға және әртүрлі материал түрлері (біздің денемізден тыс орналасқан) және әлеуметтік тұлғалармен иерархиялық шкала түрінде ұсынылуы мүмкін». [1, 20 б.] Денелік «Мен» болмысына келетін болсақ, У.Джеймс өзінің зерттеу перспективасын денелік психологияның бүкіл бағыты үшін маңызды мәселе ретінде белгілейді: «ДЕНЕ БІЗГЕ тиесілі ме, әлде олар нағыз БІЗ БЕ?».

Е.Т.Соколова психологиядағы физикалық өзін-өзі бейнелеуді зерттеудің теориялық бағыттарын талдай отырып, Р. Шонцтың деңгейлік жіктелуін атап өтеді, мұнда «денелік МЕН» баланың өзіндік санасын дамытудағы кезең ретінде әрекет етеді және дененің өзіндік ерекшелігін қалыптастырады [2, 23 б.]. Бала үшін қоршаған дүниені меңгерудің бастапқы нүктесі, ең алдымен, оның өз денесін тану. Ол дене түйсіктерінің арқасында: «ішкі» және «сыртқы», «осы жерде және мұнданы» ажыратуды үйренеді, дене тәжірибесін иемденудің арқасында – өзін белсенді субъект ретінде әлемнің бейнесінен ерекшелендіруді үйренеді.

Психоаналитикалық көзқарас шеңберінде О.В.Лаврова өзінің интегративті психотерапиядағы дене тұжырымдамасында денелік «Менді» дене болмысында белсенді түрде көрінетін, «бейнелер мен тұжырымдамаларға аударылған сенсорлық тәжірибе алу және өзін тәндік өрнекте көрсете білу мүмкіндігі» бар субъект ретінде анықтайды. О.В.Лаврованың пікірінше, денелік «Мен» Эгонның ажырамас экзистенциалды элементі ретінде әрекет етеді және объективті дене күйінің, оның ішінде жыныстың субъективті көрінісі болып табылады. Бұл денелік «Мен» жыныстық сәйкестікке, сексуалдық деңгейге, өмір сүру және ұрпақ жалғастыру инстинктеріне, гомеостатикалық қажеттіліктер мен мотивтерге, сондай-ақ өз денесінің бейнесі мен тұжырымдамасына ие [3].

«Денелік Менге» арналған еңбектерде оның синонимі ретінде «дене схемасы» ұғымының қолданылуын әлі де табуға болады. Мысалы, Б.Г.Мещеряков пен В.П.Зинченко өңдеген үлкен психологиялық сөздікте «Мен-концепциясы» ұғымын түсіндіруде физикалық Мен-бейне Мен-концепцияның деңгейлерінің бірі болып табылатынын және дене схемасымен бірдей екенін оқуға болады. [4, 579 б.]. Дегенмен, психофизиология мен клиникалық психологияда «дене схемасы» ұғымы мүлдем басқа мағынаға ие. Бұл мидың құрылымдық ұйымдастырылуын көрсететін және ми қыртысының сәйкес сенсорлық-қозғалыс аймақтарында ұсынылған дененің моделі. Дене схемасы дене бөліктерінің орналасуын реттеуді, сыртқы жағдайларға байланысты қозғалтқыш актісін басқаруды және түзетуді қамтамасыз етеді. Дене схемасының физиологиялық негізі – ми қыртысының нейрондарының функционалды жүйесі.

А.Ш.Тхостов өзінің «Дене психологиясы» атты монографиясында адамның психосоматикалық бірлігін жариялап, «қалыпты» дене мен дене патологиясын қарастырады. Оның психофизиологиялық көзқарасында дене эмбебап зонд болып табылады және тек әлем мен субъектіні бөлетін оның шекаралары деңгейінде жүзеге асырылуы керек. Ол толығымен субъектіге бағынады. Қалыпты жұмыс жағдайында дене «мөлдір» сияқты, ол жүзеге асырылмайды. Соматикалық ауру жағдайында дене сананың өзіндік объектісіне айналады. Сондай-ақ, дене жаңа қозғалыстарды игеру кезінде, кез-келген әрекетті орындай алмаған кезде, яғни өз мүмкіндіктерінің шекараларына тап болған кезде өзінің сананың объектісіне айналады. Дене – бұл бір мезеттегі МЕН және МЕН емес, бірақ мен өз болмысымды білдіре алатын шынайы МЕН-нің қабылдауы [5].

Физиология және клиникалық психология бойынша әдебиеттерде жиі қолданылатын «дене схемасы» және «дене бейнесі» ұғымдарының шатасуы байқалады. Дене схемасынан айырмашылығы, ми қыртысындағы дененің интегралды физиологиялық сенсомоторлы эквиваленті ретінде дене бейнесі субъектпен қабылданатын дененің психикалық бейнесі болып табылады.

Қазіргі уақытта дене имиджіне ең көп таралған көзқарас «дене келбеті мен дене функцияларына байланысты қабылдаудың, көзқарастардың, бағалаудың, түсініктердің күрделі интегралды бірлігі» болып табылады [2, 22 б.]. Мария Владимирова [6] дене имиджінің келесі құрамдас бөліктерін атайды: «Айнадағы өз денеңізді қалай көретініңіз және сіздің ойыңызда өз денеңіздің қандай бейнесі бар; сыртқы келбетіңізден не нәрсеге мән бересіз (соның ішінде сіздің естеліктеріңіз, өзіңіз туралы болжамдар); бойыңызды, пішініңізді және салмағыңызды қоса алғанда, денеңізге қалай қарайсыз; қозғалыс кезінде денеңізді қалай қабылдайсыз және басқарасыз; Сіз өз денеңізде қалай сезінесіз, бірақ ол туралы не ойлайсыз».

Е.Т.Соколова Р.Шонцтың (1981) классификациясын ерекше атап өтеді, ол өзінің теориялық құрылысында дене бейнесін төрт деңгейде қарастырады: «дене схемасы», «денелік МЕН», «дене бейнесі» және «дене концепциясы» [2, 22 б.]. Біз бұл деңгейлерді әдебиетте кездесетін физикалық-Мен әртүрлі анықтамаларына жатқызамыз.

П.Шильдер «дене бейнесі» ұғымын басқа адамдармен қарым-қатынас процесінде қалыптасатын қабылдаудың субъективті кеңістіктік бейнесі ретінде анықтайды. «Дене бейнесі және әлеуметтік психология» (1933) мақаласында ол «дене бейнесін» дене-психологиялық «карта» ретінде сипаттайды, яғни адамның өз денесі туралы идеяларының жүйесі, «Мен» тасымалдаушысы ретінде. Сонымен бірге «дене бейнесі» динамикалық болып табылады және дене тәжірибесінің әртүрлі фрагменттерінен тұрады. Ол жеке өмірлік жағдайларға байланысты басқа адамдардың бағалауы нәтижесінде адамның іс-әрекеті процесінде дененің жасына байланысты өзгерістермен бірге трансформацияланады.

Бірқатар зерттеушілер мұндай психологиялық құбылысты «денелік» деп атайды (Т. С. Леви, В. А. Подорога, Д. А. Бесков, И. М. Быховская, В. М. Розин, Б. В.Марков және т.б.). Д.А. Бескованың анықтамасы бойынша «Денелік – бұл физикалық әлемде субъектінің денелік болмысының биопсихоәлеуметтік аспектілерінің жиынтығы болып табылатын феноменологиялық шындық». Оның пікірінше, «Денелік» жоғары психикалық функция сипатына ие және тек қабылдау ғана емес, сонымен бірге басқа адамдармен бірлескен іс-әрекетте қалыптасатын өзіндік сананың құбылысы болып табылады [7, 133 б.].

И. М. быховскаяның пікірінше, Денелік адам денесі өмір сүретін үш кеңістіктің – табиғи, әлеуметтік және мәдени кеңістіктің айырмашылығын болжайды. Осыған сәйкес табиғи, әлеуметтік және мәдени дене бөлектеліп, сипатталады [8, 22 б.]. Сондай-ақ Т.С.Леви Денелікті бірегей адамның жеке психологиялық-семантикалық құрамдастарын құрайтын «рухтандырылған дене» ретінде онтогенетикалық және жеке тұлғалық, әлеуметтік-мәдени және тарихи даму бірлігінде қарастыруды қажет деп санайды [9].

Е.Т.Соколованың монографиясында «Дене тұжырымдамасы» ұғымын түсіндірудің нұсқалары сипатталған. Д.Беннет (1960) Денеліктің екі түрлі аспектісін атады: «дене тұжырымдамасы» және «денені қабылдау». «Денені қабылдауды» ол ең алдымен қабылдаудың қарапайым бейнесі ретінде қарастырады – «өз денесінің көрнекі бейнесі». «Дене тұжырымдамасы» адам денесін сипаттау немесе бейнелеу кезінде жеке тұлғалар атайтын анықтамалар мен белгілерден көрінеді. Оның үстіне, егер абстрактілі дене туралы айтатын болсақ, Д.Беннет оны «дененің жалпы концепциясы» деп атайды, ал егер ол өзінің денесі туралы болса, бұл «дененің өзіндік концепциясы» делінген. «Дене концепциясы» «денені қабылдаудан» айырмашылығы, нақты мотивацияға көбірек тәуелді.

Р. Шонц «дене концепциясын» «дене бейнесі» деңгейлерінің бірі ретінде түсінуді ұсынады, ол ағза ретіндегі дене туралы формальды, жалпы қабылданған білімдерді қамтиды, оны белгілі белгілер арқылы көрсетуге болады. Ағзаның барлық бөліктерін, олардың функцияларын және өзара әрекеттесуін адам зерттеген, тиісті тұжырымдамаларда және норма мен патологияның шегінде көрсетілген. Ағзаның мұндай ұтымды санасы адамның денсаулығын сақтауға, ауруларды танып, күресуге мүмкіндік береді [2, 22 б.].

О.В.Лаврова интегративті психотерапиядағы жоғарыда аталған денелік концепцияда «ішкі дене» түсінігін енгізеді, оны ол «субъектінің денелік болмысын қамтитын архетиптік формациялар» ретінде жіктейді және оны «денеліктің негізгі (санасыз) психикалық формасы деп атайды». Өзінің денелік концепциясында ол К.Юнгтың денеліктің саналыдан басқа бейсаналық мазмұны бар деген идеясын дамытады. Дене бейсаналығы, оның пікірінше, жалпы бейсаналықпен түбегейлі бірдей құрылымға ие болуы керек (яғни, бейсаналық сияқты, ол денемен тікелей байланысты болмауы керек) және бірдей қасиеттерге ие болуы керек (трансформация, қалыптасу, ұжымдық және жеке тәжірибемен байланыс). Ішкі дененің архетипін бейсаналық шындық ретінде дененің сезімдік бейнелерімен байланыстыруға болмайды. Қарсы, осы деңгейге өту үшін психосоматикалық белгілерде көрінетін бейсаналық мазмұнды тасымалдаушы – «дененің ішкі бейнесі» тәжірибесін болдырмайтын сенсорлық сезімдерден абстракциялау қажет. О.В.Лаврова да өз концепциясында ішкі дененің бейнелері мен кейіпкерлердің типологиясын байланыстырып, егжей-тегжейлі сипаттайды [3].

Монографияларда жиі кездеспейтін «денелік-Мен» деген тағы бір анықтама бар – «физикалық-Мен». Л.Г. Уляева таэквондошыларда физикалық-Мен бейнесінің қалыптасуын бағалауға арналған жұмысында физикалық-Менге келесідей анықтама береді: бұл адам дамуының нақты өмірлік психикалық механизмі, ол жүйелік деңгейде өзін-өзі реттеу, өзін-өзі дамыту, өзіндік қозғалыс, өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі басқаруды жүзеге асырады. Бұл механизмнің өзіндік сананың кез келген басқа аспектілеріне (рухани-Мен, әлеуметтік-Мен және т.б.) қатысты өзіндік ерекшеліктері бар.

Құрылымдық-функционалдық талдауға сүйене отырып, ол үш құрылымдық бірліктен тұратын физикалық-Мен бейнесінің моделін ұсынады: когнитивтік-бағалаушы; эмоционалды және эстетикалық; операциялық [10].

Осылайша, әдебиеттерді талдау негізінде біз Мен-физикалықтың жеті негізгі анықтамасын анықтадық:

– дене схемасы – ми қыртысындағы дененің интегралды физиологиялық сенсомоторлы эквиваленті;

– дене бейнесі – дене келбетімен және дене функцияларымен байланысты қабылдаудың, көзқарастардың, бағалаулардың, идеялардың күрделі кешенді бірлігі (Е.Т. Соколова);

– дене концепциясы – жалпы қабылданған белгілердің көмегімен білдірілетін дене туралы формальды білім (Р.Шонц);

– ішкі дене – архетиптік формация, денеліктің негізгі (санасыз) психикалық формасы (О. В. Лаврова);

– денелік – физикалық дүниедегі субъектінің денелік болмысының биопсихо-элеуметтік аспектілерінің жиынтығы болып табылатын феноменологиялық шындық (Д.А.Бескова).

Денелік «Мен» – денесі өзінің Мені-нің қабылдаушысы болып табылатын және субъектінің элементтерімен сенсорлық және психомоторлық өзара әрекеттесуіне делдалдық жасайтын субъект;

Физикалық «Мен» – өзіндік сананың өнімі, когнитивтік, аффективті және мінез-құлық компоненттерін қамтитын адамның «Мен» концепциясының өлшемдерінің бірі.

Анықтамалар ерекшеленеді: Денелік-Менде қарастырылған психикалық шындыққа сәйкес (сенсомоторлық эквивалент, когнитивтік процесс, Мен-концепциясының ішкі құрылымы ретінде); Денелік-Мен пәндік мазмұны бойынша (дененің сыртқы түрі де, қызметі де қарастырылады); Денелік-Меннің шығу тегі бойынша (дене туралы формальды білім, архетиптік білім, мидың физиологиялық қызметі).

Бұл қайшылық нақты зерттеулердің нәтижелерін денелік-Мен теориясында да, практикада да пайдалануды қиындатады. Біздің ойымызша, дене тәжірибесін бастан кешіру және онымен байланысты өзіндік қарым-қатынас аспектілерін теориялық тұрғыдан зерттеудің келешегі ең алдымен концептуалды аппараты жүйелеуде жатыр.

Әдебиеттер

1. Джемс, У. Психология // Психология самосознания. Под ред. Райгородского Д.Я. – Самара, 2000. С.7-34
2. Соколова, Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: изд-во МГУ, 1989. 216 с.
3. Лаврова, О.В. Концепция телесности в интегративной психотерапии / «Журнал практического психолога», 2006. – авторский сайт Оксаны Лавровой <http://www.adhoccoaching.spb.ru/>
4. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003, 2004; М.: ОЛМА-ПРЕСС. 666 с.
5. Тхостов, А.Ш. Психология телесности. – М.: Смысл, 2002. 287 с.
6. Владимирова М. Материалы рассылки <http://maria.psyhelp.com/main/catalog/dir/1203.htm>
7. Бескова Д.А., Тхостов А.Ш. Телесность как пространственная структура // Междисциплинарные проблемы психологии телесности. / Ред.-сост. В.П. Зинченко, Т.С. Леви. М. 2004. С.133-148.
8. Быховская И.М. Физическая культура как практическая аксиология человеческого тела: методологические основания анализа проблемы // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка, 1996, № 2, с. 19-27.
9. Леви Т.С. Психология телесности в ракурсе личностного развития // Междисциплинарные проблемы психологии телесности / Ред.-сост. В.П. Зинченко, Т.С. Леви. М., 2004. С.288–309.
10. Уляева Л.Г. Методы оценки сформированности образа Я-физического у занимающихся таэквондо / Л.Г. Уляева // Юбилейный сборник научных трудов молодых ученых и студентов РГАФК. – М.: 1998. С. 192-197.

ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ СТРЕССПЕН КҮРЕСУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Тоқсанбаева Н.Қ., Орынбек Ә.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақаланың негізі мұғалімдердің кәсіби қызметі үшін эмоционалдық интеллект маңыздылығын зерттеу нәтижелері, атап айтқанда кәсіби күйзеліс пен шаршауға байланысты мәселелерді қарастыруға бағытталған. Педагогикалық іс-әрекет әлеуметтік типтегі кәсіптерге жатады, сондықтан эмоционалдық интеллект адамның өз эмоцияларын басқара алу және түсіне алуы еңбек функцияларын орындау тиімділігін қамтамасыз ететін факторлардың біріне жатады, сонымен қатар оқушылардың эмоционалдық жағдайын түсіну мен әсер ету қабілетіне де ие болады. Зерттеу жұмысының барысында мұғалімдердің эмоционалды интеллектінің әлсіз дамуы, сонымен қатар оның құрамдас бөліктері мен кәсіби күйзеліс пен күресу стратегияларының құрамдас бөліктері арасындағы маңызды қарым-қатынастарды анықталды.

***Кілттік сөздер:** эмоциялар; эмоционалды интеллект; стресс; кәсіби стресс; кәсіби шаршау; мұғалімдер.*

Аннотация

В статье приведен обзор результатов исследования эмоционального интеллекта для профессиональной деятельности педагогов, в частности вопросов, связанных с профессиональным стрессом и выгоранием. Педагогическая деятельность относится к занятиям социального типа, поэтому эмоциональный интеллект является одним из факторов, обеспечивающих эффективность выполнения трудовых функций, а также способность понимать и влиять на эмоциональное состояние учащихся. В ходе исследования были выявлены слабое развитие эмоционального интеллекта педагогов, а также значимые взаимосвязи между его компонентами и компонентами профессионального стресса и копинг-стратегиями.

***Ключевые слова:** эмоции; эмоциональный интеллект; стресс; профессиональный стресс; профессиональная усталость; учителя.*

Annotation

The article is based on a review of the results of a study of the importance of emotional intelligence for the professional activities of teachers, in particular issues related to professional stress and burnout. Pedagogical activity refers to social activities, so emotional intelligence is one of the factors that ensure the effectiveness of the performance of labor functions, as well as the ability to understand and influence the emotional state of students. The study revealed a weak development of the emotional intelligence of teachers, as well as significant relationships between its components and components of professional stress and coping strategies.

***Keywords:** emotions; Emotional intellect; stress; professional stress; professional fatigue; teachers.*

Кіріспе

Зерттеу жұмысының өзектілігі кәсіби күйзеліс пен шаршау мәселесі зерттеушілердің назарын ұзақ уақыт бойы аударып, қазіргі әлемде ерекше назарға ие болды, өйткені кез келген маманның қызметі ғылым мен техниканың дамуымен байланысты психоэмоционалды шиеленіске айналады. Жаңа кәсіби құзыреттіліктер, мамандар арасындағы жоғары бәсекелестік, елдегі жаһандық саяси, әлеуметтік, экономикалық өзгерістер. Сонымен қатар қазіргі таңда Жаңа Қазақстан мұғалімдердің мәртебесін жоғары ұстауға, сондай ақ мұғалімдердің жұмыс нәтижесі мен қабілеттілігін арттыру барысында көп назар аударып отыр. Атап айтсақ Қ.Б. Жарықбаев қазақтардың ерте заманнан бергі психологиялық ой-пікірлерінің тарихын, Қазақстандағы және жас егеменді республикадағы қазіргі және жаңа дәуірдегі психология ғылымының тарихын зерттеуші, білгір маман болды. Ол жалықпайтын фактілерді жинаушы, республикада болып жатқан барлық оқиғалар мен психологияға қатысты жарияланымдарды бақылаушы және бекітуші болды. Оның монографияларының ішінде Ахметовамен бірігіп жазған «Қазақтың психологиялық ойы. Оның дамуының негізгі кезеңдері» кітабын және «Қазақстанның психология ғылымы в. XX ғасыр» (Алматы: Қазақ университеті, 2002). Газеттер мен әртүрлі

журналдарда жарияланған көптеген танымал мақалалар пайдалы қызмет атқарды. Олар оқырман-дардың назарын қоғамның, отбасының, тұлғаның психологиялық мәселелеріне аударды, осы сұрақтарға жауап бере алатын ғылыммен таныстырды. Жарықбаев психология бойынша ғылыми мақалалар жинақтары мен оқулықтар шығаруды ұйымдастыра білді, авторлық топтарды жинап, басылымдарды өңдеді.

Ол жоғары оқу орындарының оқытушысы ретінде психологияны қазақ тілінде оқытуды насихаттап, қазақ университеттерінің студенттеріне арналған көптеген оқулықтар жазды. Студенттерге, әсіресе психология тарихын оқығанда талапшыл болды. Кәдімгі холерик болғандықтан, олардың лекцияларда бос жүрістерін, ұсынылған әдебиеттерді оқымайтынын байқасам, мен ашуландым. Оның бұл қатыгездігі басқаларға және өзіне қолайсыздықтар мен қиыншылықтар әкелді, кейде өткір қақтығыстарға әкелді. Бірақ бұл кешіруге болады, өйткені ол шынайы сезім арқылы қасиетті болды – ол қызмет еткен іс үшін тамыр жайды. Бүгін бізге бұрынғыдай ғылымға берілген, оның мүддесін, оның еркін даму құқығын табанды және батыл қорғайтын адамдар қажет.[1]

Г.Селье енгізген классикалық анықтама бойынша стресс – организмнің әртүрлі сыртқы және ішкі жағдайларға спецификалық емес реакциясы. Автор стресстің екі түрін ажыратады: аутостресс, яғни организмнің бейімделуіне ықпал ететін «оң» стресс және дистресс, яғни ресурстардың сарқылуына әкелетін «теріс», шамадан тыс стресс.[2]

Біз сондай-ақ жұмысқа байланысты – жұмыс, ұйымдық және кәсіби стресс түрлерін ажыратамыз. Жұмыс кернеуі еңбек жағдайларымен және тікелей жұмыс орнымен байланысты; ұйымдық күйзеліс қызметкер жұмыс істейтін кәсіпорынның сипаттамаларының теріс әсеріне жауап ретінде туындайды. Кәсіби күйзелістің өзі кәсіптің өзіне тән ерекшеліктеріне, қызмет түрі мен түріне байланысты себептерге байланысты туындайды [3].

Негізгі бөлім

Проблемалық жағдайларды жеңу үшін адамның күйзеліске төзімділігі маңызды, атап айтқанда адам бұл үшін қолданатын Р.Лазарус пен С.Фолкман стратегиялары стресспен күресу арқылы сыртқы немесе ішкі сипаттағы қайшылықтарды азайтуға, сондай-ақ жағдайды басқаруға бағытталған танымдық және мінез-құлық күш-жігерін арттыруға бағытталған. Авторлар қарсыласу, алшақтау, өзін-өзі бақылау, әлеуметтік қолдау іздеу, жауапкершілікті алу, құтылудан аулақ болу, проблеманы шешуді жоспарлау және оңды қайта бағалау сияқты күресу стратегияларын анықтады [4]. Сонымен қатар, кейбір зерттеулер жағдайға байланысты күресудің барлық стратегияларын, тіпті бір қарағанда конструктивті емес болып көрінетін стратегияларды икемді түрде қолданатын адамдар ең тиімді екенін расталынады.

Зерттеу объектісі- кәсіби стресс және мұғалімдердегі эмоционалдық интеллект .

Зерттеу пәні – эмоционалдық интеллект компоненттері және кәсіби шаршау мен күйзеліспен күресу стратегиялары.

Зерттеудің мақсаты-эмоционалдық интеллект компоненттері мен кәсіби күйзеліс, сонымен қатар мұғалімдердің күресу стратегиялары арасындағы байланысты орнату болып табылады.

Педагогикалық қызмет ең күйзелісті мамандықтардың бірі екені белгілі. 2018-2019 жылдары жүргізілген зерттеуге сәйкес Халықаралық стрессті басқару қауымдастығының (ISMA) мәліметтері бойынша, қызметкерлердің денсаулығының нашарлауының шамамен 44% жұмыстағы стресспен байланысты болды. Атап айтқанда, күйзеліске және мазасыздыққа ең бейім адамдар мемлекеттік қызмет көрсету саласының мамандары болды, оның ішінде білім беру қызметкерлері де бар, яғни мұғалімдер мен тәрбиешілер. Бұған педагогикалық қызметтің жоғары психоэмоционалды қарқындылығы, Қазақстандағы мұғалімдердің әлеуметтік жағдайының төмендігі, төмен жалақы, жұмыс көлемінің көптігі, жұмыс уақытының ретсіздігі ықпал етеді [5; 6]. Кәсіби қызметтің мұндай қолайсыз жағдайлары ұзаққа созылатын және тіпті созылмалы күйзеліске, сондай-ақ кәсіби шаршау синдромына әкелуі мүмкін.

Кәсіби шаршау– созылмалы күйзеліс әсерінен дамиды және адамның энергиясының, эмоционалдық және жеке ресурстарының сарқылуына әкелетін синдром [7]. Зерттеу барысында Маслач және С.Джексон кәсіби шаршау үлгісіннің үш құрамдас бөлікті қамтиды деп көрсетті:

Эмоционалдық ресурстардың сарқылуы болып табылатын эмоционалдық сарқылу психоэмоционалды күйзеліспен, шаршау мен энергияның жоғалуымен, кәсіби қызметтегі жағымды эмоциялар санының төмендеуімен көрінеді;

Адамдармен қарым-қатынастың нашарлауы, адамдардан оқшаулану, сондай-ақ оларға деген теріс және жауапсыз қатынас ретінде түсінілетін тұлғасыздандыру;

Кәсіби қызмет субъектiсiнде қабiлетсiздiк сезiмiн дамытуда, мотивация мен еңбек өнiмдiлiгiнiң төмендеуiнде көрiнетiн кәсiби жетiстiктердiң төмендеуi. [8]

Эмоционалды интеллект туралы алғашқы теориялардың бiрiн 1990 жылы американдық зерттеушiлер Дж.Майер мен П.Саловой алға тартып, бұл ұғымды ғылыми айналымға енгiздi. Олардың концепциясы шеңберiнде эмоционалды интеллект адамның өзi және басқалар туралы эмоционалды ақпаратты өндеуге, сонымен қатар практикалық өмiрлiк мәселелердi шешу үшiн эмоционалды сфераны пайдалануға мүмкiндiк беретiн танымдық қабiлеттерiнiң жиынтығы ретiнде түсiнiледi. Дж.Майер мен П.Саловой өзiнiң эмоционалды интеллект моделiне келесi компоненттердi жатқызады: эмоцияларды анықтау (оларды сезiну, талдау және бiлдiру); әрекет процесiне эмоцияларды қосу (мәселелердi шешу кезiнде ұтымды ғана емес, сонымен қатар эмоционалды бағалауды қолдану); күрделi эмоционалды күйлердi, олар мен оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды бiлу; эмоцияларды басқару. [9]

Зерттеулер эмоционалды интеллект оқу мен еңбекке, сондай-ақ кәсiби қызметтiң тиiмдiлiгiн арттыруға маңызды ресурс ретiнде әрекет ете алатынын дәлелдейдi. ЭИ дағдыларын дамытуға мақсатты әсер ету жоғарғы оқу орындарындағы студенттерiнiң өз кәсiби жолын таңдауға дайындығын арттыруға ықпал етедi [10], сонымен қатар жаңа бiлiм алуға мотивациясын, белсендiлiк пен дербестiктi, тәжiрибеге бағытталған сананы, нәтижелердiң сәйкестiгiн күшейтедi. университет студенттерiнiң өз мүмкiндiктерiмен оқу iс-әрекетiнiң [11]. Осылайша, ЭИ мектеп пен университетте оқу кезеңiнде-ақ болашақ кәсiби қызметтiң табысты факторларының бiрiне айналады, өйткенi ол адамның қалауы мен қалауын түсiнуге және оларға сәйкес мамандық таңдауға оң әсер етедi. кейiн жұмыста қажеттi бiлiмдi оңтайлы игеруге ықпал етедi.

Эмоционалды интеллект басқарушылық қызметтiң тиiмдiлiгiн арттыруға ықпал етедi: ЭИ дамуының жоғары және орташа көрсеткiштерi көшбасшылықтың популистiк стилiнен бас тартумен және анағұрлым оңтайлы – ситуациялық стильдi таңдаумен байланысты. Сонымен қатар, дамыған эмоционалды интеллект менеджерлердiң белсендi және әлеуметтiк белсендi стратегияларды қолдануымен байланысты [12], сонымен қатар олардың проблемаға бағытталған күрес әдiстерiн таңдауын ғана емес, сонымен қатар жағдайға байланысты барлық күресу стратегияларын икемдi пайдалануды қамтамасыз етедi, ұйымдағы стресстiк жағдайлардан сәттi шығуға ықпал етедi [13].

М.А.Манойлова эмоционалды интеллект педагогикалық iс-әрекеттiң нәтижелi болуына ықпал ететiн маңызды фактор екенiн атап өтедi, өйткенi ол оқушыларға эмпатияны, олардың мүдделерi мен шекараларын құрметтеудi, оларға деген қызығушылықты, мұғалiмнiң жеке көзқарасын, шығармашылығы мен шығармашылығын қамтамасыз етедi. оқу мотивациясының артуына, тұлғаның дамуына әкеледi. мұғалiмнiң де, оның оқушыларының да күйзелiсi [14].

Кәсiби iс-әрекеттiң, атап айтқанда, педагогикалық iс-әрекеттiң табыстылығы үшiн эмоционалды интеллекттiң маңыздылығын талдау негiзiнде бұл құрылымның стресстi төмендету мүмкiндiктерiн ашатын мұғалiмдердiң күресу стратегияларымен және кәсiби шаршауымен байланысын зерттеу жұмыс процесiнде өзектi болып көрiнедi.

Эмоционалды интеллект мұғалiмдердiң кәсiби стресспен күресу факторы ретiнде И.А.Андреева ұсынған 4 копинг-стратегияны негiз ретiнде қарастыра аламыз:

1. Мұғалiмдердiң эмоционалды интеллектiсi оның құрылымында эмоционалды сана мен эмпатияның басым болуымен орташа деңгейде дамиды. ЭИ аз дамыған құрылымдары өз эмоцияларын басқара бiлу, өзiн-өзi ынталандыру және басқа адамдардың эмоцияларын тану сияқты дағдылар болып табылады.

2. Педагогтар кәсiби дайындықтың төмен және орташа деңгейiмен және оның барлық құрамдас бөлiктерiмен сипатталады, бұл қолайлы еңбек жағдайының, атап айтқанда, мектептегi еңбек процесiн оңтайлы ұйымдастырудың нәтижесi болуы мүмкiн.

3. Мұғалiмдердiң қиындықпен күресу мiнез-құлқының құрылымында өзiн-өзi бақылау, әлеуметтiк қолдауды iздеу, жауапкершiлiктi алу, мәселенi шешудi жоспарлау және оңды қайта бағалау сияқты сындарлы күрес стратегиялары басым.

4. Педагогтардың кәсiби шаршау және жеңу стратегиялары, болашақта педагогикалық iс-әрекеттiң тиiмдiлiгiн арттыру бойынша мақсатты жұмысты ұйымдастыруға мүмкiндiк беретiн ЭИ құрамдас бөлiктерi арасында маңызды өзара байланыстар бар. [15]

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, эмоционалдық интеллект құрамдастары мен кәсіби шаршау және күресу стратегияларының көрсеткіштері арасындағы маңызды байланыстар мұғалімдердің эмоционалдық интеллектінің дамуы кәсіби қиындықтарды жеңу факторларының біріне айналуы мүмкін деп болжауға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Эмоционалдық ақпаратты талдау, оны адекватты қолдана білу және өзінің де, өзінің де тәжірибесі мен сезімдерін реттеу қабілетіне негізделген стресстік психоэмоционалды жағдайларда оңтайлы әдістерді қалыптастыру арқылы стресс және педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру. студенттер. Мұғалімдердің эмоционалдық интеллектінің құрамдас бөліктерін, атап айтқанда өзін-өзі реттеу дағдыларын нығайту кәсіби гигиенаны сақтауға және эмоционалды күйзелістің алдын алуға, сондай-ақ тұлғалық және кәсіби өсуге ықпал етеді.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер осы гимназияның әлеуметтік-психологиялық қызметі жаппай алдын алу және оқыту үшін, сондай-ақ мұғалімдердің өзін-өзі дамыту үшін қолдануға болатын бірқатар ұсыныстарды ортаға салуға мүмкіндік береді. Ең алдымен, эмоционалдық интеллект құрылымындағы практикалық дағдыларға ерекше назар аудару керек – олардың эмоцияларын басқара білу, сонымен қатар студенттердің эмоционалдық жағдайына әсер ету қабілеті, оны оларды материалға қызықтыру, олардың маңызды қажеттіліктерін (эмоционалды компонент) түсіну арқылы олардың оқу мотивациясын арттыру, қолайлы оқу ортасын құру үшін сыныптағы конфликттік жағдайлардың санын азайту. Бұл міндетті мұғалімдерге бұлшық еттерді босаңсыту, идеомоторлық жаттығулар, тыныс алуды (тыныс алу техникасын), медитация, визуализацияны қолдану сияқты өзін-өзі реттеу әдістерін үйрету арқылы шешуге болады. Мұны істеу үшін апта сайынғы жиналыстарға бар болғаны бірнеше минут жұмсауға болады, содан кейін әрбір мұғалімге кейінірек өз бетінше пайдалана алатын әрекеттер алгоритмі бар парақшаларды беруге болады. Сондай-ақ мұғалімдер мен студенттердің бірлескен сапарларында топтық тренингтер өткізу пайдалы, олар эмоционалды және коммуникативті құзыреттіліктерді, әртүрлі психотехниканың көмегімен стрессті жеңу дағдыларын дамытуға бағытталуы керек. Эмоциялық күйзелісті азайту, мұғалімнің ресурстарын арттыруға ықпал ету – мұғалімдерге күштерін барабар бөлу және уақытты хоббиі мен хоббиіне бөлу мүмкіндігі үшін уақытты басқару дағдыларын үйрету арқылы шешуге болатын тағы бір маңызды міндет. Сондай-ақ гимназияның әлеуметтік-психологиялық қызметі психологиялық қолдау мен қолдауды қажет ететін мұғалімдермен жеке консультацияларды жиі өткізуді ұсынамыз.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Қ.Б., Ахметова М.К. Казахская психологическая мысль. Основные этапы ее развития: Монография. Том второй. – Алматы: Нур-Принт, 2016. – 313 с.
2. Селье Г. Стресс без дистресса / пер. с англ. А. Н. Лука, И. С. Хорола; общ. ред. Е. М. Крепса. – М.: Прогресс, 1982. – 124 с.
3. Профессиональный стресс и стрессоустойчивость специалистов экстремального профиля деятельности: учебное пособие / Н. Н. Смирнова, А. Г. Соловьев, М. В. Ко-рехова, И. А. Новикова. – Архангельск: Изд-во Сев. гос. мед. ун-та, 2017. – 161 с.
4. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. – New York: Springer Pub. Co., 1984. – 135 p.
5. Малкина-Пых И. Г. Стратегии поведения при стрессе // Московский психологический журнал. – 2007. – № 12. – С. 15–25.
6. Маленова А. Ю. Профессиональные стресс- факторы и способы их преодоления педагогами в разных образовательных учреждениях // Омские научные чтения: материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Омск, 10–15 декабря 2018 г.). – Электрон. текст. дан. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2018. – С. 435–437.
7. Маленова А. Ю., Порвина В. Е. Уровень и факторы профессионального выгорания коррекционных педагогов // Омские научные чтения: материалы Третьей Всерос. науч.-практ. конф. (Омск, 2–6 декабря 2019 г.). – Электрон. текст. дан. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2019. – С. 583–585.
8. Бойко В. В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. – СПб.: Сударыня, 1999. – 278 с.
9. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
10. Сергиенко Е. А., Ветрова И. И. Русскоязычная адаптация теста Дж. Мэйера, П. Сэловея, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект» (MSCEIT V 2.0). – М.: Смысл, 2017. – 140 с.
11. Максимова Л. А., Шайхуллина С. В. Программа психолого-педагогического сопровождения развития эмоционального интеллекта как основы формирования «мягких» навыков в процессе профессионального самоопределения подростков // Психология человека в образовании. – 2020. – № 4. – С. 311–320.
12. Фурсова Д. В. Эмоциональный интеллект как условие учебной успешности студента- психолога // МНКО. – 2013. – № 5 (42). – С. 87–89.
13. Петровская А.С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Ярославль: ЯрГУ им. П. Г. Демидова, 2007. – 27 с.

14. Сергиенко Е. А., Хлевная Е.А., Киселёва Т. С., Никитина А. А., Осипенко Е. И. Роль эмоционального интеллекта в совладании со сложными жизненными ситуациями // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2020. – Т. 26, № 4. – С. 120–128. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-emotsionalnogo-intellekta-v-sovладanii-so-slozhnymi-zhiznennymi-situatsiyami> (дата обращения: 15.11.2021).
15. Манойлова М. А. Развитие эмоционального интеллекта будущих педагогов. – Псков : ПГПИ, 2004. – 60 с.
16. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. – Новополюк : ПГУ, 2011. – 388 с.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROPAGANDA IN INTERNATIONAL RELATIONS

Baimushkin N.V, Biali M.Z Kauinbay A.B., Tileubayeva M.S.

Kazakh Ablai Khan UIR&FL

Almaty, Kazakhstan

Annotation

This article examines the relevance and effectiveness of political propaganda as a tool for manipulating public opinion through the active interaction of society various methods and tactics of persuasion, to disseminate information and create the necessary media space, the satellite of which is the media. The main research methods are the historical method, the political method, the synthesis research method, the comparative method, and the classification method, which in turn shed light on the timeliness of the phenomenology of propaganda in the current situation and global politics. Scientific relevance is determined by the tense agenda of the world community in the context of constant information confrontation and forcing the idea of using political propaganda to consolidate the nation and counteract the destructive influence of geopolitical opponents from outside.

Key words: *propaganda, classification of propaganda, manipulation, mass media, psychological impact, public opinion.*

Аннотация

В статье рассматривается актуальность и эффективность политической пропаганды как инструмента манипулирования общественным мнением посредством активного использования различных методов и тактик убеждения при распространении информации и создании в медиа-пространстве общественного мнения. Раскрыты психологические аспекты пропаганды в международных отношениях. Основными методами исследования являются исторический метод, политический метод, метод обобщающего исследования, сравнительный метод и метод классификации, которые, в свою очередь, проливают свет на актуальность феноменологии пропаганды в текущей ситуации и глобальной политике. Научная актуальность определяется напряженной повесткой дня мирового сообщества в контексте постоянного информационного противостояния и навязывания идеи использования политической пропаганды для консолидации нации и противодействия деструктивному влиянию геополитических противников извне.

Ключевые слова: *пропаганда, классификация пропаганды, манипуляция, средства массовой информации, психологическое воздействие, общественное мнение.*

Аннотация

Мақалада ақпаратты тарату және медиа кеңістікте қоғамдық пікір құру кезінде әртүрлі сендіру әдістері мен тактикаларын белсенді қолдану арқылы қоғамдық пікірді манипуляциялау құралы ретінде саяси насихаттың өзектілігі мен тиімділігі қарастырылады. Халықаралық қатынастардағы насихаттың психологиялық аспектілері ашылды. Зерттеудің негізгі әдістері-тарихи әдіс, саяси әдіс, жалпылама зерттеу әдісі, салыстырмалы әдіс және жіктеу әдісі, бұл өз кезегінде қазіргі жағдайдағы және жаһандық саясаттағы үгіт-насихат феноменологиясының өзектілігіне жарық түсіреді. Ғылыми өзектілігі ұлтты шоғырландыру және геосаяси қарсыластардың деструктивті ықпалына қарсы тұру үшін саяси үгіт-насихатты пайдалану идеясын үнемі ақпараттық қарама-қайшылық пен таңу контекстінде әлемдік қоғамдастықтың шиеленісті күн тәртібімен анықталады.

Түйінді сөздер: *насихаттау, насихаттың жіктелуі, манипуляция, бұқаралық ақпарат құралдары, психологиялық әсер, қоғамдық пікір.*

Since social structures, as well as global dynamics, are in permanent changes, propaganda as a weapon of influence on the subconscious of society and the mechanism of regulating social processes had a peculiar history of development. The information aspect has always been an integral part of the political agenda since the formation of a common opinion, and the necessary social behavior contributed to **achieving specific political goals**. The implementation of propaganda always rests on **complex psychological** tools and methods of their implementation in public creation. Therefore, people have long resorted to distorting information by providing a false amount of data about the losses won in the battle, as well as giving a brutal image to their opponent. **In** the example of Athens, even in the absence of modern tools for spreading ideology, in order to

form a unified view, the Greeks resorted to oratory, theatrical productions, meetings, religious holidays and games, since even then people understood how necessary it was to systematize the model of society's behavior.

Although initially the term "propaganda" itself had an exclusively religious character in connection with the missionary activities of the Catholic Church "Congregation for the Propagation of the faith" created by Gregory XV in the early XVII century, later with the invention of the printing press by Johann Guttenberg, which marked a revolution in the field of communication, the term "propaganda" began to be used in a broader context so newspapers, leaflets, books are becoming the main weapon for the dissemination of ideas and thoughts. **Therefore**, information has become more accessible to the population. And in this way, modern propaganda begins to demonstrate its functionality by the example of the Sepoy uprising against British rule in 1857-1859, where English newspapers provided false and greatly exaggerated news about the atrocities of Indian soldiers, and of course there was no news of the outrages of the English army. At the same time, in the United States, on the eve of the civil war between opponents and supporters of slavery, whole newspaper wars are unfolding in the independence movement in America, in the revolution in France, where, through the propaganda of Rousseau and Voltaire, they raised opposition against the Bourbons and in the English Civil War in the middle of the XVII century [1].

By the end of the XIX century, propaganda methods **were** becoming more sophisticated; as wireless radio and silent films appear, modern advertising **emerged**. German newsreels and cartoons tirelessly repeated the inevitable victory of Germany, controlled newspapers and magazines were published in the occupied territories of Germany, they especially emphasized the mythological and saving image of Germany, and the British invited famous writers, artists and journalists for their propaganda work. They placed special emphasis on the atrocities committed by the enemy side. If German propaganda mainly focused on the masses, the British set foreign politicians and journalists as their propaganda target.

One of the first researchers in this direction, the French psychologist and historian Gustave Lebon, with his works, will greatly influence such world leaders as Lenin, Mussolini and Hitler. There is a new breakthrough in the field of communications – the telegraph, now news could be transmitted instantly to anywhere in the world. The world has become much closer, on the eve of the First World War, every major state has its own propaganda department, their goal is to show that everyone needs a big war personally, now the propaganda was armed with pride and nationalism, fear and chauvinism.

Quite naturally, propaganda acquired a special pace of development as a method of mass manipulation during the First, Second World War and the Cold War, when superpowers with dominant positions actively tried to spread their ideologies not only within their territory, but also beyond its borders. Propaganda becomes highly ideological because television, radio, sports, cinema, any scientific achievement immediately became an instrument of propaganda.

In the XX-XXI century, very important elements such as the level of cognitive sciences, neuropsychology, neurophysiology and a new theory of education are connected to the intersection of such large trends as mass movement and mass communication, followed by studies of how we think, how we feel, how we perceive information, since propaganda is already becoming a global phenomenon in an attempt to find methods of penetration into the subconscious of individuals. A lot of complex studies were carried out especially intensively in the USA and in the USSR in an attempt to find the most effective methods of its implementation and to analyze how propaganda affects the armed army, political actors, allies and opposing sides and to form a holistic view of the significance of propaganda in the mechanism of government of the state.

One of the first researchers to study mass communication in such a context was G. Laswell, who published in 1927 the work "Propaganda technique in the World War", in which conclusions were drawn on the technologies of effective information influence on the example of military propaganda of the First World War [2]. G. Laswell's approach is based on the thesis of a unified reaction to propaganda influence, more precisely, on common basic instincts that ensure the unity of reaction.

At the origins of propaganda theories is Walter Lippmann. In his work "Public Consciousness", he draws attention to the fact that news in the media does not reflect the true reality, but constructs a parallel world that replaces reality. According to W. Lippmann, a person is not able to objectively perceive reality either rationally or intuitively, the world remains inaccessible to him. Due to the vulnerability of consciousness, the reader is not able to cope with the numerous events taking place in the world, however, journalists are not able to cover everything that is happening in the world. Lippmann gives an example that is still relevant today: when reporting a strike, workers do not receive detailed coverage of the cause of the strike, the news is presented in accordance with the stereotypical ideas of readers. The "value" of the news is determined by the reader's interest, for example, in the event of a service interruption, a shortage of products, an increase in prices, which

always leads, according to Lippmann, to a negative perception of strikes, "they fill this spectacle with their feelings."

The concept of "propaganda" originally began to be used in relation to any organization whose purpose is to spread the doctrine, why it began to be applied to the most widely disseminated doctrine and to the methods of its dissemination. Authors like Lecour D., Lasswell G., Pocheptsov G. associate the emergence of propaganda with the improvement of strategy and tactics of warfare in politics.

Propaganda activity requires the use of appropriate means and channels of influence on public consciousness. As with all other public activities, mass communications are an integral part of politics, since an effective policy is impossible to establish and maintain without permanent connections the political actors and society. This is owing to the nature of politics as a specialized form of communication of people for the realization of group goals and interests that concern the whole society and the exercise of political power [3].

Today, various ways of managing public opinion have been developing. Advertising services, opinion services, support teams for politicians and organizations of religious propaganda are able to change public opinion by using mainly media in conjunction with other communicative channel such as public appearances, advertising and means of visual agitation. Their role in forming opinions is certainly significant. For the last decade, political propaganda is often used to promote the ideas of globalization. The promotion and promotion of globalization and integration of the world community plays a key role in the formation of political propaganda as such.

As a modern democratic society withstand a pluralism of values, political propaganda cannot be recognized as a system that was typical for totalitarian states. For the leading institutions of the political system, the media acts as a means of political communication, which also includes its impact on people's consciousness and feelings. The question of how the state power, political parties and other political forces can influence the media to propagate their ideas, decisions and positions is in many ways a new problem for society. The dynamics of the socio-economic, political and spiritual life of Kazakhstani society also causes the emergence of a large number of specific issues that are the subject, content of political propaganda, and creates new directions, forms and methods of propaganda work of political power through the media. The problem of direct relations between the state and the media by overcoming the ideological dogmas and principles of normative theory implemented by the media that is increasingly moving into the legal sphere in today's Kazakhstan. Yet there are many contradictions in this area, which are defined both by the nature of the state and the media as such, and by the brought circumstances of Kazakhstani reality, the peculiarities of Kazakhstani statehood and the Kazakhstani media. In general, it is impossible to influence the minds of society without propaganda, and the state uses various psychological methods to spread the right ideas to the whole society.

In the conditions of mediatization of public life, the phenomenon of public opinion is in the center of attention of almost all social sciences. This is especially true of the political sciences, since in the XXI century. public opinion began to actively influence the course of political, socio-economic and cultural processes in the modern world, where there are qualitative changes in the role and place of public opinion in political processes, its interaction with the authorities in the process of implementing political decisions [4].

Propaganda is in a complex and close relationship with the manipulation of mass consciousness. The main idea is that, in comparison with manipulation, which has an extremely wide range of goals, methods, means and techniques, propaganda pursues strictly defined tasks, the content of which is determined by the subject of propaganda activity. The ultimate goal of propaganda is to form among people, the masses, a certain attitude or value, which begins to be perceived by people as something natural, true. The object of propaganda is any person who is able to obtain or interact (consciously or accidentally) with information from various sources, and widespread subjects are the media, magazines, celebrities, newspapers, news and other ways of influencing public consciousness. From this we can draw a completely logical conclusion that propaganda is one of the most powerful management tools, it is ubiquitous, comprehensive and extremely effective. As evidence, you can use the statement of the American psychologist, a specialist in the field of psychology of influence and manipulative technique Robert Cialdini, who says that people live in a rapidly changing world and in order to get used to a constantly changing environment, people need labels. To cope with the indomitable flow of time and the pace of development of human perception and thinking, there are certain stereotypes and attitudes to classify things according to several key features to save time. The success of propaganda is determined by the number of factors that it covers, which directly refers us to such a definition as media education. Media education is the development of technological literacy, and the creation of a safe information environment, as well as education in the new digital media culture. Here we can distinguish psychological, analytical and technical skills, such as information retrieval, communication skills, media menu formation, systematization and interpretation of large amounts of information, critical perception of information, and so

on [5]. There is even a term "Digital Natives". Roughly speaking, this generation is driven by social networks or mobile applications that changes certain ethical, cultural and even social patterns, moving towards the consumption of social networks. No matter how multifaceted and diverse propaganda is, it still lends itself to a certain structuring. When analyzed in detail, propaganda can be broken down into ten stages. These stages are: 1) the ideology and purpose of the propaganda campaign, 2) the structure of the propaganda organization, 3) the context in which the propaganda takes place, 4) the target audience, 5) the media. methods of use, 6) the reaction of the target audience and a kind of feedback. The media use a variety of techniques and persuasion tactics to disseminate information, and no matter what tactics are used, they all follow the same criteria: it must be seen, understood, remembered and acted upon. Thus, propaganda can be judged according to its goals, and interestingly, these are the same criteria that the advertiser uses every day in advertising, and advertising in "selling" a product.

Conclusion

From this it should be understood that any type and method of informational impact on the target audience can be used as a source of propaganda, especially in emergency or emergency situations. A striking example is the propaganda activity in Ukraine and Russia, which is aggravated by the information struggle in order to influence the perception of both citizens and military personnel. In general, the process of propaganda itself is an integral part of government and influence on public opinion, the ability to distinguish propaganda from the truth is not subject to everyone, however, this is still possible through development and self-improvement in the education system, competent computer technology and proper structuring of the media space.

References

1. Lilleker, D. Political communication. Key concepts / D.Lilleker ; translated from English by S. and Ostenek. – Kharkiv : "Humanitarian Center", 2010.
2. Naumenko T.V. Mass communication and methods of its impact on the audience // Philosophy of Society. 2004. No. 1. p.
3. Petrukhina T.N., Shamova D.A. Propaganda: the essence of scientific definition, approaches to classification // Young scientist. 2015. No. 3
4. Melnikova T.S. Propaganda as a technology of political manipulation // Power. 2010. № 8
5. Kara-Murza S.G. Manipulation of consciousness. Moscow: Eksmo, 2005.

СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА СЕПАРАЦИИ ОТ РОДИТЕЛЬСКОЙ СЕМЬИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Манарбекова Ж.К., Кабакова М.П.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье представлены основные модели психологической сепарации от родительской семьи в юношеском возрасте, а также приведен краткий анализ нескольких русскоязычных исследований в данной сфере. Замечено, что главным и единственным инструментом измерения независимости молодых людей от родителей является опросник психологической сепарации Дж. Хоффмана в адаптации В.П. Дзукаевой и Т.Ю. Садовниковой, а также то, что внимание ученых сфокусировано на личностных характеристиках и состояниях.

Ключевые слова: *психологическая сепарация, сепарация, студент, психологическое благополучие, привязанность, личностные черты.*

Аннотация

Мақалада жасөспірім кезіндегі ата-анадан психологиялық бөлінудің негізгі модельдері келтірілген, сонымен қатар осы саладағы бірнеше орыс тілді зерттеулерге қысқаша талдау берілген. Жастардың ата-анасынан тәуелсіздігін өлшеудің негізгі және жалғыз құралы Дж. Хоффман в. п. Зукаева мен т. ю. Садовникованың бейімделуінде, сондай-ақ ғалымдардың назары жеке қасиеттер мен жағдайларға бағытталған.

Түйінді сөздер: *психологиялық бөлу, бөлу, студенттер, психологиялық әл-ауқат, сүйіспеншілік, жеке қасиеттер.*

Annotation

The article presents the main models of psychological separation from the parental family in adolescence, as well as a brief analysis of several Russian-language studies in this area. It is noted that the main and only tool for measuring the independence of young people from their parents is the questionnaire of psychological separation by J. Hoffman in the adaptation of V.P. Dzucaeva and T.Y. Sadovnikova, as well as the fact that the attention of scientists is focused on personal characteristics and states.

Keywords: *psychological separation, separation, students, psychological well-being, attachment, personality traits.*

Научное сообщество многие годы исследует феномен сепарации молодежи от родительской семьи и его влияние на различные аспекты жизни человека: адаптацию к учебным заведениям [1], стратегиям преодоления конфликтов в отношениях [2], уровню академической прокрастинации [3]. И актуальность вопроса только возрастает в связи с процессом некоторой социальной инфантилизации молодежи по ряду причин [4]. Среди них: отсутствие четких жизненных ориентиров в совокупности с пропагандой культуры потребления, трансформация института семьи и ослабление внутрисемейных связей. Также, в силу как внешних (экономическая и семейная ситуации), так и внутренних факторов (тревожность, низкая самооценка), период совместного проживания с родителями увеличился, что задерживает человека в позиции ребенка и замедляет переход к взрослости и самостоятельности. В ситуации постепенного обращения культур к индивидуалистичному строю, отношение к столь затянувшемуся иждивенчеству может оказаться весьма негативным с обеих сторон.

Несмотря на долгую историю изучения особенностей протекания психологической сепарации в юношеском возрасте, в мировой науке еще не выработан единый подход к пониманию процесса отдаления от родительской семьи, потому исследователи опираются на наиболее известные конструкты: концепция психологического рождения ребенка М. Малер, теория сепарации П. Блоса, концепция сепарации в подростковом возрасте Р. Джоссельсон, структурная модель Дж. Хоффмана, и др.

Впервые в науке суть феномена психологической сепарации от родительской фигуры была раскрыта З. Фрейдом. В теории психосексуального развития отмечается, что глубокая связь между матерью и ребенком устанавливается в процессе кормления и насыщения. Также в структуре привязанности к родителям имеет место эдипов комплекс (комплекс Электры). Он подразумевает двойственное отношение к отцу и матери: ребенок испытывает полярные чувства любви и ненависти

к каждому родителю. В дальнейшем, для успешного взросления, человек должен преодолеть спутанность своих чувств и выстроить здоровую эмоциональную дистанцию с опекунами [5].

Появление термина «сепарация» связано с именем венгерского психиатра М. Малер и ее коллегами. Работая с детьми, у которых наблюдались психические отклонения, психоаналитик разрабатывала модель трехстороннего лечения. В ходе исследования был выявлен процесс сепарации-индивидуации ребенка, когда он отделяется от матери и осознает собственное «Я», что стало значительным вкладом в психологическую науку. Здесь сепарация представляется как интрапсихический процесс растождествления с родителем (чаще матерью), развития чувства возможности нормального функционирования независимо от матери [6].

Развитие ребенка в рамках теории М. Малер подразумевает прохождение трех фаз: нормального аутизма (0-1 месяц), нормального симбиоза (2-5 месяцев), сепарации-индивидуации (от 5 месяцев до 3 лет). Третья фаза подразделяется на подфазы: дифференциация (5-9 месяцев), практика (10-15 месяцев), воссоединение (от 16 месяцев до 2 лет), консолидация (от 2 до 3 лет) [7].

Американский психоаналитик П. Блос в своих работах перенес идею М. Малер на подростковый возраст, называя его этапом «вторичной индивидуации». Подразумевается, что в данный период времени социализация влияет на трансформацию структуры Я. Происходит увеличение межличностной и эмоциональной дистанции с родителями, также повышается чувство самооценности. Это позволяет молодой личности переместить фокус внимания на других людей, снимая с родительских фигур статус главного объекта любви и привязанности [8].

Далее, Р. Джоссельсон в своих исследованиях делала акцент на подфазах сепарации-индивидуации в подростковом возрасте. Подфаза дифференциации характеризуется формированием собственных воззрений и предпочтений, которые способствуют большему взаимодействию со сверстниками. Следующая субфаза практики описывается как период конфликтов на почве неподчинения указаниям и желания действовать автономно. Подфаза воссоединения отличается стабилизацией детско-родительских отношений и стремлением поддерживать доверие. Заключительная субфаза консолидации приводит к сближению родителей и детей уже в новых реалиях, где превалирует равенство и общение с позиций «Взрослый-Взрослый» [9].

В концепциях вышеперечисленных концепциях процесс сепарации тесно связан с формированием автономности ребенка от родителей: от момента осознания себя как отдельного индивида до преобразования эго-концепции в соответствии с изменившейся жизненной ситуацией. Опираясь на них, Дж. Хоффман разработал структурную модель психологической сепарации, которая пользуется наибольшей популярностью в современных исследованиях. Модель включает в себя поведенческий, когнитивный и аффективный компоненты независимости от родительской семьи. Согласно мнению автора, когнитивный аспект подразумевает различия мировоззрений, аффективный – потребность в одобрении и поддержке, поведенческий – самостоятельность в принятии решений. Конфликтная независимость расценивается как свобода от негативных чувств (гнев, вина) по отношению к родителям [10].

Для лучшего понимания ситуации в изучении феномена, стоит уточнить, что на сегодняшний день существует два подхода к пониманию сепарации. В традиционном восприятии понятия «сепарация», «личностная независимость» и «автономия» практически тождественны друг другу и зачастую указывают на отказ от инфантильной привязанности к родительским фигурам. В современном понимании эти понятия определяются по-разному. Термин «сепарация» употребляется в качестве показателя дистанции в отношениях или же как процесс отделения, в то время как «автономия» есть результат свершившегося процесса сепарации, независимость [11].

Далее рассматриваются результаты русскоязычных исследований взаимосвязи уровня психологической сепарации с различными внутренними и внешними факторами. Следует заметить, что подавляющее большинство ученых склонно использовать уже классический Psychological Separation Inventory (PSI, Hoffman, 1984) в адаптации В.П. Дзукаевой и Т.Ю. Садовниковой [12] в качестве основного инструмента и дополнять работу другими (стандартизированными или авторскими) методиками.

Качественная работа Ю.В. Потаповой и А.Ю. Маленовой [13] рассматривает ситуацию отделения студенческой молодежи от родительской семьи по причине поступления в вуз в другом городе. Случаи анализируются через призму субъективного эмоционального неблагополучия, то есть – каковы аффективные и диспозиционные причины оценки сепарации как неблагоприятного события. Выводы, сделанные на основе опроса 306 студентов и статистического анализа данных, позволяют с уверенностью говорить о достоверности полученных результатов.

Авторы пришли к умозаключению, что молодым людям важно сохранять баланс в эмоциональной привязанности к матери и функциональной зависимости от отца. Объясняется это тем, что мать часто является главным источником одобрения и поддержки, и ее чувства сильно отражаются на мироощущении подростка-юного взрослого. Высокие показатели по данному параметру (аффективная отчужденность от материнской фигуры) коррелирует с повышенной тревогой и страхом, что связывается с чувством неуверенности в незнакомой ситуации. В то же время, поведенческая сепарация от отца повышает уровень тревоги и субъективного переживания одиночества. Исследователи находят ответ в том, что отцы зачастую привлекаются к решению крупных проблем (серьезная поломка, ремонт и обустройство жилья) и студенты могут ощущать себя брошенными и потерянными в чужом городе, если нет уверенности в родительской помощи. Также оба параметра усиливают переживание печали в связи с отделением от семьи.

Самоуважение, спонтанность и гибкость являются предикторами более успешной адаптации к ситуации разъединения с родителями в силу того, что данные диспозиции напрямую связаны с коммуникативной привлекательностью личности. Другими словами, чем легче студент выстраивает отношения в новой социальной группе – тем быстрее он начинает воспринимать вуз как комфортную среду.

Существует схожее исследование О.Ю. Грогoleвой и Д.А. Прирезовой [14], рассматривающее психологическое благополучие студентов в ситуации сепарации. Авторы дополнительно обратили внимание на то, как на субъективные переживания молодежи влияет их тип привязанности к родителям. Выборка представлена меньшим числом респондентов (N=80), что видится ограничивающим фактором.

Часть выводов сходится с умозаключениями предыдущих исследователей: студенты более привязаны к материнской фигуре, чем к отцовской. Это подтверждается и тем, что студенты менее сепарированы от матери по всем компонентам. Также вносится предположение, что мамам сложнее принять факт взросления их чада, потому что они не стремятся отделить детей от себя, что выливается в амбивалентный характер отношений (одновременно доверительные и отстраненные). Функциональная же независимость от отца рассматривается как самостоятельность в принятии решений и ответственности за ошибки. Это связывается с повышенным уровнем самокритики, стремлением к личностному росту и минимизации ошибок в будущем. Конфликтологическая автономность от родителей обоих полов, по мнению авторов, может интерпретироваться как стремление сгладить противоречия в общении и выстроить доверительные отношения с окружающими. Это перекликается с тезисом предыдущих исследователей, что более коммуникабельные студенты быстрее адаптируются к ситуации сепарации.

Однако, попадание в студенческое сообщество связано не только со знакомствами и адаптацией к эмоциональной и функциональной независимости от родительских фигур. Другими немаловажными факторами являются целеполагание и саморегуляция для достижения поставленных задач, о чем говорит корреляция между уровнем психологического благополучия и параметрами «цели в жизни», «автономия», «личностный рост». Такие студенты имеют устойчивую направленность личности, потому более успешны.

Данный аспект психологического отделения взрослых детей от родителей глубже рассматривается в исследовании А.В. Литвиновой «Взаимосвязь психологической сепарации от родителей и целеполагания студентов из полных семей» [15]. Акцент делается на ценностно-смысловых и операционных характеристиках процесса постановки целей в рамках функционального подхода. Выборка в 65 человек может показаться недостаточной, однако стоит обратить внимание на крайне качественно проведенную математическую обработку массива данных по комплексу методик. Стоит заранее заметить, что автор очевидно не претендует на выдачу достоверной причинно-следственной связи и интерпретаций, потому работа видится строго фактологической.

Были сделаны интересные выводы о том, что для юношей имеет большее значение функциональное отделение от матери и конфликтная сепарация от отца, в то время как девушки склонны отдавать приоритет поведенческой независимости от отца. Относительно жизненных ценностей у представителей мужского пола вырисовывается следующая картина: поведенчески сепарированные от матери юноши менее склонны к выдвиганию и удержанию целей деятельности и больше ценят рационализм, в то время как та же независимость от отца чаще коррелирует с результативностью достижения целей, принятием ответственности и меньшей значимостью непримиримости и жизнерадостности.

У девушекек значимость таких целей как свобода, здоровье, любовь и продуктивная жизнь повышается при конфликтологической, аффективной и когнитивной сепарированности от отца. Снижение же направленности на достижение таких целей как счастливая семейная жизнь и любовь связывается со стремлением обрести конфликтную и эмоциональную автономию от материнской фигуры. Обретение аффективной, когнитивной, функциональной независимости от родителей определяет направленность девушекек к использованию ценностей-средств ответственность, образованность и твердая воля.

Подводя итоги, следует сказать, что все вышеперечисленные выводы трех достаточно разных исследований, будут полезны для формирования более полного представления об изменениях, происходящих в личности взрослеющего человека, проходящего через жизненно необходимый этап отделения от родительской семьи. Ученые проделали большую работу по углублению понимания взаимосвязи различных личностных факторов, характера отношений с родителями и крупными смысловыми структурами, что в будущем позволит улучшить качество психологической помощи студентам вузов для формирования ими оптимальной стратегии поведения в новых условиях. Однако стоит подчеркнуть, что научные изыскания в данной области продолжаются, как и продолжается разработка новых рекомендаций по стабилизации психоэмоционального состояния студентов.

Литература

1. Lapsley, D., Rice, K.G., Shadid, G.E. Psychological separation and adjustment to college / D. Lapsley, K.G. Rice, G.E. Shadid // *Journal of Counseling Psychology*. -1989. -Vol. 36. -P. 286–294.
2. Kim, S-Y., Choi, N-Y. The Effects of Psychological Separation from Parents on Conflict Solving Strategies for Dating Relationship and Relationship Satisfaction among Male and Female University Students / S-Y Kim, N-Y. Choi // *Journal of the Korean Home Economics Association*. –2011. -Vol. 49. Issue 9, -P. 35-45.
3. Haghbin, M. Attachment Styles and Psychological Separation in relation to Procrastination: A Psychodynamic Perspective on the Breakdown in Volitional Action. PhD dissertation / M. Haghbin. Canada. – 2006. – p. 131.
4. Ардельянова Я.А., Саидов Б.Ш. Факторы и условия инфантилизации современной молодежи // *Теория и практика общественного развития*. 2018. №4.
5. Фрейд, З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. -Изд-во: АСТ, 2008. – 608 с.
6. Тайсон, Ф., Тайсон, Р. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон. – Екатеринбург: «Деловая книга», 1998. – 528 с.
7. Малер, М., Пайн, Ф., Бергманн, А. Психологическое рождение человеческого младенца: Симбиоз и индивидуация. Пер. С англ. / М. Малер, Ф. Пайн, А. Бергманн. -М.: Когито-Центр, 2011.- 413 с.
8. Blos P. The second individuation process of adolescence / P. Blos. *Psychoanalytic Study of the Child*. -1967. – № 22 - P.162-186.
9. Josselson, R. Ego development in adolescence. In J. Adelson (Ed.) / R. Josselson. *Handbook of adolescent psychology*. New York: Wiley. -1980. -P. 188-210.
10. Hoffman, J.A. Psychological separation of late adolescents from their parents / J.A. Hoffman // *Journal of Counseling Psychology*. -1984. -Vol. 31. -P.170–178.
11. Салпагаров М.Р. Сепарация как объект исследования психологической науки // *Проблемы современного педагогического образования*. 2022. №74-4.
12. Дзукаева В. П., Садовникова Т. Ю. Адаптация опросника PSI (Psychological Separation Inventory) на российской выборке – Семейная психология и семейная психотерапия. 2014. №1. С. 3-15.
13. Потапова Ю.В., Маленова А.Ю. Предикторы эмоционального неблагополучия студентов в ситуации сепарации от родителей – ОмГУ. 2018. №1.
14. Гроголева О.Ю., Прирезова Д.А. Психологическое благополучие студентов с различными типами сепарации и привязанности к родителям – ОмГУ. 2021. №3.
15. Литвинова А.В. Взаимосвязь психологической сепарации от родителей и целеполагания студентов из полных семей – *Психология и психотехника*. 2019. №4.

ЖАСТАРДЫҢ ИНТЕРНЕТ -КЕҢІСТІГІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҒЫ

Аяганова А.Ж., Тұрғазы А.Б.

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының
Қызылорда облысы бойынша филиалы
Қызылорда, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жастардың интернет -кеңістігіндегі коммуникативті мінез-құлығының психологиялық аспектілері қарастырылады. Интернет -кеңістігінің мүмкіндіктері, оның қызметі тұжырымдалады. Интернет қолданушылардың коммуникативті мінез-құлығына әсер ететін факторлар талданады. Интернет- кеңістігіндегі тұлғаның мінез-құлығының коммуникативті түрлері беріледі. Тұлғаның интернет -кеңістігіндегі коммуникацияға деген қажеттілігі талданады.

Аннотация

В статье рассматриваются психологические аспекты коммуникативного поведения молодежи в интернет-пространстве. Формулируются возможности Интернет-пространства, его функции. Анализируются факторы, влияющие на коммуникативное поведение пользователей интернета. Даются коммуникативные виды поведения личности в Интернет-пространстве. Анализируется потребность личности в коммуникации в интернет-пространстве.

Annotation

The article discusses the psychological aspects of the communicative behavior of young people in the Internet space. The possibilities of the Internet space and its functions are formulated. The factors influencing the communicative behavior of Internet users are analyzed. The communicative types of personality behavior in the Internet space are given. The need of the individual for communication in the Internet space is analyzed.

Бүгінгі таңда интернет- кеңістігі әлеуметтік өзара әрекеттесу, тиісті ақпарат алу, ойын-сауық, білім алу, іскерлік белсенділік үшін кең мүмкіндіктер беретін нақты әлеуметтік ортаны қалыптастырады. Сонымен қатар, қазіргі интернет- кеңістігінің әлеуметтік мінез-құлықты реттеудің негізін құрайтын дүниетанымды, құндылықтарды, көзқарастарды қалыптастыруға әсерін жүйелі зерттеу жоктың қасы. Ең көп таралған зерттеулер айқындаушы сипатта болып табылады. Дегенмен олар жас ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі факторларға, соның ішінде теріс әсерлерге өте сезімтал жастардың әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге интернет- кеңістігінің әсер ету әлеуетін ашуға мүмкіндік бермейді.

Интернет-кеңістік-бұл қазіргі заманғы әлеуметтену институттарының бірі болып табылады. Мұнда интернет қолданушыларының коммуникативті мінез-құлқына, соның ішінде берілген ақпаратты қабылдау және сүзу үдерісіне әсер ететін әртүрлі ақпарат бар. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Қазір – ғаламтор дәуірі. Ондағы бей-берекет ақпарат тасқыны ұрпақтың санасын улап жатыр. Бір сәттік танымалдықты көксейтін тамырсыз идеялар жаппай белең алуда. Бұл – аса қатерлі үрдіс. Дәл осы кезеңде ұлт зиялыларының ұстанымы және белсенділігі айрықша маңызды. Зиялылардың еңбегі марапатымен емес, саликалы сөзімен және нақты ісімен бағаланады. Басты міндет – жалпы адамзатқа ортақ қастерлі құндылықтарды жастардың бойына сіңіру. Отаншылдық, білімге құштарлық пен еңбекқорлық, бірлік пен жауапкершілік сияқты қасиеттер дәріптелуі керек», - деп көрсетілген [1].

Шетелдік ғалым П.Уоллейс адамның өмір сүрегінің ортасы өзгеріп, киберкеңістік салыстырмалы түрде әлі де жаңа саналып тұрған кезде олардың қалай әсер ететінін болып жатқан жайттарды психологиялық тұрғыда зерттей отырып білуге болатындығы айқын деп көрсетеді. Аталмыш ғалым бүгінде іс жүзіндегі онлайн мінез-құлықты зерттеу дами бастағанын атап өтті [2].

Қоғамда IT-технологиялар жастардың бос уақытының маңызды бөлігін қамтамасыз ететін және рухани әлемді, құндылық бағдарларды, әлеуметтік қатынастарды қалыптастырудың негізгі құралы болып табылатын жағдай туындауда. Интернет- кеңістігінің жастарға әсері ақпараттық ресурстарды жүйесіз бөлу және пайдалану, олардың арналарының кеңеюі және байланыс үдерісіне қатысатын адамдар санының өсуі жағдайында жүреді.

Әлемде жастар ғаламторды виртуалды интернет – коммуникацияларды жүзеге асыру, қажетті ақпаратты іздеу, ойын-сауық, компьютерлік желі және т.б. мақсатында пайдаланады. Сонымен қатар жеке адамдар мен пайдаланушылар топтарының белсенді өзара әрекеттесуі, әлеуметтік желілер мен қауымдастықтарды ұйымдастыру, жеке тұлғаның рөлдік мінез-құлқын бөлу және басқа да әлеуметтік үдерістер жүретін кеңістік болып табылады.

Жалпы алғанда интернет -кеңістігіндегі тұлғаның мінез-құлығының коммуникативті түрлерін ажыратуға болады. Оларды конструктивті және деструктивті деп бөліп көрсетеді [3]. Осы орайда, интернет – кеңістігі тұлғаның мінез-құлығына теріс немесе оң әсер етеді деген тұжырым жасауға болады. Конструктивті және деструктивті коммуникация түрлері тұлғаның танымдық әрекеттерінің бұрмалануына, желіде әртүрлі себептермен болуына, яғни мотивациясына және әртүрлі психикалық күйлердің жиынтығын сипаттатайтын аффективті қалыптың жиынтығымен анықталады.

Интернеттегі коммуникацияны кездейсоқ жолда кездескен адамдармен салыстырмалы түсіндіруге болады. Мұны біз төмендегі жағдайларда сипаттап көреміз:

– интернет-кеңістігінде не айтуға болатынын біледі;

– қажет деп тапса қайта жауап бермейді, өйткені адам оны оқығанын тексеріп жатпайды.

Интернет -кеңістігіндегі коммуникация барысында жастар өзінің өмірінде кездеспеген адамдармен байланыс орнатып, «таныс» адамдардай сезімді бойдан өткізіп, жақын тұлға ретінде қабылдап жататын жағдайлар басым орын алуда. Дегенмен әрбір адамның интернет-кеңістігінде отыруының өзіндік себептері бар: кейбіреулері ескі таныстары мен достарын табуға тырысады, ал басқалары бұрынғы қарым-қатынастарын қалпына келтіруді армандайды, ал кейбіреулер үшін бұл пайдалы ақпаратты табудың ыңғайлы тәсілі. Интернет-кеңістігіндегі коммуникацияға деген сұраныс өте көп. Жас ерекшеліктері, жынысына, әлеуметтік жағдайы, тіпті көзқарастары да сәйкес келмей жатса да, жастар интернет-кеңістігінде отыр. Бірақ интернеттің жастардың коммуникативті мінез-құлығына қаншалықты әсер ететіндігін көбісі түсіне бермейді. Әсіресе жасөспірім кезде интернет-кеңістігіндегі қарым-қатынастың қауіп -қатері жоғары болып табылады.

Бүгіндегі басты мәселелердің бірі жастардың күндіз-түні интернетте отырғанда оларды не қызықтырады деген сұраққа жауап іздеп көреміз. Ең басты мәселе, қазіргі жастардың айналадағы интернет-кеңістігіндегі коммуникацияға толығымен тәуелді болып табылады. Олар интернетсіз өз өмірлерін елестете алмайды. Интернеттегі хат алмасу арқылы бір – бірімен үнемі коммуникация жасай отырып, олар жеке қарым-қатынас туралы ұмытып кетеді, тіпті кейбір интернетті пайдаланушылар күмәнді бағытта қаражаттарын жұмсай бастайды. Интернет- кеңістігінде ұзақ отыру мінез-құлықтың деструктивті сипатын арттырады. Уақыт өте келе, жастардың әртүрлі сайттарда үнемі отыруы патологиялық жағдайларға алып келеді. Сондықтан интернетке тәуелділіктің артуы соншалық, олар өздігінен мінез-құлығын реттеу жағдайынан айырылады.

Жоғарыдағы айтылған мәселелерге орай, интернет ресурстарды пайдалануға деген құштарлық-бұл кез келген жеке немесе психологиялық мәселелерге байланысты пайда болатын аурудың бір түрі деп айтуға болады. Осы орайда жастарды интернет-кеңістігіне ерікті тәуелділікке не әкеледі деген сұрақ орынды туындайды. Тәжірибелік психологтардың пайымдауынша бүгінде «көпшіліктің жалғыздығы» сияқты мәселе орын алуда.

Кез келген ортада отырып, адам жалғыз қалғандай сезінеді де, уақытының көп бөлігін компьютермен өткізеді. Бұл әрине, жеке мінез-құлық ерекшеліктеріне әсер ете алмайды. Сонымен қатар жастарға қоғамның бір бөлігін сезіну жағдайы ғана емес, әлеуметтік желілерде болу өте маңызды тұлға ретінде ерекшеленуге мүмкіндік беретіндей көрінеді. Таныстардың, жұлдыздардың өмірінен фотосуреттер мен бейнелерді көруге кететін жастардың уақыты кейде негізгі міндеттерді орындауға бөлінген уақыттан асып түседі, бұл қай салада болсын өнімділіктің төмендеуіне әкеледі. Ең алдымен, интернеттегі коммуникацияға тәуелді адамдар өте «қайғылы» өмір салтын ұстанады, желілер арқылы олар өз-өзіне деген құрметін арттырады, парақшаларындағы ақпаратты нақты мәлімет ретінде беруге тырысады, ал кейбіреулері өздері жасап алған кескінге сенеді. Сондықтан олар жеке кездесулер мен қарым-қатынастардан алысырақ бола бастайды. Айта кету керек, интернет-кеңістігіндегі коммуникация, керісінше, қиялдағы қарым-қатынас болып көрінеді. Бірақ олар өзі ойлап шығарған ақпараттарға шынайы қарай бастайды. Осындай мәселелер, әсіресе жастардың тұлғалық дамуына, коммуникативтік мінез-құлықтарының қалыптасуына кері әсер етері сөзсіз.

Интернет- кеңістігінің ерекшелігін ғалымдар В.Л. Бабури [4], А.Е.Жичкина [5] қарастырады. Аталмыш ғалымдар интернетті миллиондаған компьютерлерді бірыңғай ақпараттық жүйеге біріктіретін дүниежүзілік желі деп тұжырымдайды. Интернет ғылыми, іскерлік, танымдық және ойын-сауық ақпаратын емін-еркін алуға және таратуға кең мүмкіндіктерді ұсынады. Интернет әлемнің барлық ірі

ғылыми және үкіметтік ұйымдарын, университеттер мен баспаларды, бизнес – орталықтар мен ақпараттық агенттіктерді байланыстырады. Адам білімінің барлық салалары бойынша деректердің ғаламдық қоймасын құрайды (архивтер, кітапханалар, мәтіндік, графикалық, аудио және бейне ақпараттың үлкен көлемін қамтитын жаңалықтар). Осылайша, интернет қазіргі өркениеттің ажырамас бөлігіне айналғанын атап өткен жөн.

Интернет білім беру, сауда, байланыс, қызмет көрсету салаларына тез еніп, қарым-қатынастың, оқытудың, ойын-сауықтың жаңа түрлерін тудырады. Осылайша «желілік ұрпақ» қазіргінің нағыз феноменіне айналды. Адамзат өз дамуының жаңа ақпараттық кезеңіне аяқ басты, ал желілік технологиялар онда үлкен рөл атқарады. Компьютерлік және ақпараттық технологиялардың дамуы ғаламдық компьютерлік желілердің пайда болуына әкелді. Қазіргі уақытта ең үлкені- бұл әлемдегі әмбебап ақпараттық желі деп санайтын интернет жүйесі.

Ғалым А.Е. Войскунскийдің анықтамасы бойынша интернет ортасы-ондаған және жүздеген миллион адамдар белсенді болатын кешенді экологиялық кеңістік [6]. Интернет пайдаланушылар санын қатаң есептеу мүмкін емес, бірақ ҚІПҚ (қоғамдық пікір қоры) сайтының бағалауы бойынша миллиондаған адам виртуалды әлемде отырады. Виртуалды байланыс әсіресе жастар арасында танымал болып келеді.

Қазіргі әлемде интернет- кеңістігі, шашыраңқы телекоммуникациялық және ақпараттық желілерді (телефон, радио, теледидар, телеграф, факсимильді байланыстар, жеке компьютерлер және т.б.) біріктіруге қабілетті құрылымға айналды. Ғаламдық ақпараттық желілердің қалыптасуы қазіргі уақытта байқалған телекоммуникациялық желілердің конвергенциясы үшін негіз болған компьютерлік технологиялардың дамуының тікелей салдары болды. Сондықтан жаһандық ақпараттық кеңістік, ең алдымен, компьютерлік сипатқа ие. Интернет- кеңістігінде табиғаттың қосарлануы бар, бір жағынан, ол байланыс немесе ақпарат алмасу құралы, екінші жағынан – арнайы ақпараттық орта ретінде әрекет етеді.

Интернет ақпаратты жеткізу құралы ретінде қызмет ететін әлемдегі ең ірі компьютерлік телекоммуникациялық жүйе болып табылады. Интернетті телекоммуникациялық инфрақұрылым (байланыс арналары), ақпараттық ресурстар (ірі ақпараттық серверлер, ұйымдар мен жеке тұлғалардың сайттары, файлдар мен ақпарат алмасу жүйелері, желілік бұқаралық ақпарат құралдары) және әртүрлі серверлер (Online-серверлер, интернет – конференцияның электрондық поштасы, ақпараттық таратулар және т.б.), сондай – ақ интернет-технологияларды пайдалана отырып, оны реттеумен айналысатын коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдар кіреді. Осылайша, интернет қазіргі қоғам өмірінің әлеуметтік-мәдени құбылысы ретінде тек техникалық құрал ғана емес, сонымен бірге адамның өзін-өзі жүзеге асыру тәсілі, оның шығармашылық мүмкіндіктерінің шекарасын кеңейту ретінде әрекет етеді. Интернет адамға кеңістік пен уақыттан тәуелсіз болуға мүмкіндік береді, адамды өзін-өзі тануға және жеке басын көрсетуге ынталандыратын шығармашылық құралы ретінде әрекет етеді.

Қорытындылай келе, интернет- кеңістігінде жастар өзінің коммуникативтік мүмкіндіктерін, танымдық-іздістіру қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Интернет қарым-қатынас бағытын құра отырып, жастардың мотивтерін, қажеттіліктерін, мүдделерін, сондай-ақ өзін-өзі көрсететін әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, соның ішінде коммуникативті мінез-құлықтың танымдық механизмдерін жүзеге асырады.

Әдебиеттер

1. Қасым-Жомарт Тоқаев "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі" атты Қазақстан халқына Жолдауы. 01. 09.2021 ж.
2. Уоллейс П. Интернет психологиясы.- Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры- 2019.- 356 б.
3. Фаблинова О.Н. Интернет-культура как социальный феномен современности. //Социологический альманах. – 2015. – 264-270 с.
4. Бабуринов В.Л. Двусторонняя модель территориальной организации общества //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. Геогр. – 2011. – № 1. -3-15 с.
5. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете. <https://cyberpsy.ru/articles/zhichkina-online-obshhenie/>. 04.09.2017
6. Войскунский А.Е. Психология и интернет.,-М. :Акрополь,2010. –439 с.

РОЛЬ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ У ЛИЦ С НАРУШЕНИЕМ СЕРДЕЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМ АСПЕКТОМ В ПОСЛЕОПЕРАЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Назарова А.Е., Кабакова М.П

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Статья рассматривает ситуации риска кардиометаболических нарушений, с разноплановым тенденциями в стиле стресс-преодолевающего поведения.

Ключевые слова: *совладающее поведение, копинг-стратегии, нарушение сердечной деятельности, симпатическая система, послеоперационное состояние личности, психологическая помощь в адаптации к трудным ситуациям.*

Аннотация

Мақалада стрессті жеңу мінез-құлқы стиліндегі әртүрлі тенденциялармен кардиометаболикалық бұзылулардың қауіпті жағдайлары қарастырылады.

Түйінді сөздер: *жеңу мінез-құлқы, күресу стратегиялары, жүрек қызметінің бұзылуы, симпатикалық жүйе, операциядан кейінгі жеке жағдай, қиын жағдайларға бейімделуге психологиялық көмек.*

Annotation

The article examines the act of risk of cardiometabolic disorders, with diverse trends in the style of stress-overcoming behavior.

Keywords: *coping behavior, coping strategies, cardiac dysfunction, sympathetic system, postoperative state of personality, psychological assistance in adapting to difficult situations.*

Болезни, связанные с нарушением сердечной деятельности, остаются ведущей проблемой в мире. В Республике Казахстан, несмотря на принимаемые профилактические методы и новейшие способы лечения, они остаются одной из главных проблем, так как по статистике за 2020 год количество зарегистрированных заболевших людей около 2 млн человек, у 40 тысяч человек случается инсульты [1,2]. В результате обследования у 40% больных были операции на сердце по назначению врачей. За последние годы также отмечается рост числа пациентов среди лиц молодого возраста, что делает проблему лечения и профилактики особенно важной. Однако, по статистике заболевания, связанные с сердечно-сосудистой деятельностью, стоят на четвёртом месте по смертности в стране [3].

Причём, больше половины людей обращаются повторно через некоторое время в результате возобновления болезни. Появляется всё больше данных о том, что психологический дискомфорт играет одну из ключевых ролей, как предиката высокого риска кардиальных нарушений. При этом западные крупномасштабные исследования доказывают, что 90% инсультов и инфарктов, а также аритмий можно предотвратить с помощью профилактических коррекций с факторов риска сердечно-сосудистых заболеваний [4,5]. Также упоминается, что даже несмотря на доказанную эффективность профилактических мер по лечению, всё равно количество заболевших остаётся достаточно высоким [6]. Это связано в том числе с приверженностью больного к лечению, здесь выделяют ряд причин [5]:

а) Факторы риска, которые беспокоят пациента, но не влияют на его качество жизни. Это снижает мотивацию к следованию профилактическим рекомендациям врачей.

б) Само профилактическое лечение требует активной позиции пациента, изменение образа жизни, проработка и отказ от вредных привычек, освоение новых навыков эмоциональной и поведенческой саморегуляции.

Если рассматривать сами заболевания, связанные с нарушением сердечной деятельности, то в настоящее время они могут рассматриваться как некий комплекс состояний с преимущественно психологическими и поведенческими факторами [7]. Эти факторы являются целью системных исследований, включающих изучение стресса, эмоциональных состояний, личностных черт и социально-экономического статуса. Особое внимание здесь заслуживает роль стресс-преодолевающего поведения, а именно особенности совладающего поведения. Это определило цель настоящего исследования: оценка роли и стиля совладающего поведения со стрессом у лиц с нарушением сердечной деятельности послеоперационный период.

В журнале кардио-торакальной медицины опубликована статья авторов M. Saeidi &etc. о разработке инструмента диагностики субъективных предположений факторов риска. Проведённые исследования факторов риска вывели, что убеждения пациентов с нарушением сердечной деятельности чаще всего касались физиологических и психологических причин. Далее, при повторном скрининге, их психологическое состояние показало наличие депрессии и ярко выраженную тревогу [8]. Это исследование ещё раз доказало, что существует функциональная взаимосвязь между головным мозгом и сердцем. В особенности эта связь очень хорошо прослеживается при регулировании отрицательных эмоций. Гнев, стресс, депрессия, тревога, оказывают значительное влияние на кардиальный ритмогенез. Эти эмоции провоцируют активацию симпатической нервной системы. Сама симпатическая нервная система, действуя через адренергические рецепторы, влияет на ионные каналы и переносчики кардиомецитов. Эти эффекты впоследствии приводят к повышению тока кальция во внутрь и снижение тока калия в наружу, тем самым приводя к удлинению или укорочению длительности потенциала действия.

Известно также, что правое и левое полушарие в мозгу имеют разные функции, и если правое полушарие доминирует в основном при негативных эмоциях, то левое активно работает при положительных эмоциях и парасимпатической активности. R.D. Lane и J.R. Jennings, исследуя такую особенность головного мозга, предположили гипотезу о межполушарной асимметрии [9], когда при ощущении очень сильных негативных эмоций происходит угнетение одного полушария другим, тем самым давая импульс желудочковых фибрилляций. Это реакция при усиленной симпатической активности даёт большую реакцию на само сердце. Так при аритмии, которая сопровождается гневом, может стать летальной.

Несомненно, что эмоции влияют на наше здоровье различными путями: изменениями гормонов, симпатического баланса, изменение пространственного распределения автономного влияния и так далее. Но можно с уверенностью сказать одно: психический стресс может вызывать и/или усугубить болезнь сердца, а также повлиять на выздоровление пациента после операции [10]. Здесь выступает особый фактор- само поведение пациента. По данным В. Lown и соавторов, картина болезни состоит из 3-х основных механизмов, способствующих возникновению нарушения деятельности [11]:

- 1) Нестабильность миокарда, и далее в последствии часто возникающие болезни деятельности сердца;
- 2) Ситуации острого стресса;
- 3) Тяжёлое психологическое состояние. Оно связано с социальным и экономическим статусом. Здесь также наличие депрессии и чувства безысходности.

Чуть позже ими же было выявлено, что стрессовая среда, в которой живёт человек, снижает стабильность работы сердца, более того было выявлено, что повторные стресс или длительное переживание гнева повышает вероятность возникновения повторных проблем работы сердца.

Отдельно стоит уделить внимание самому факту операционного вмешательства. В различных научных источниках говорится, что при предварительном учёте определённых психических факторов до операции, можно получить прогностическую информацию о состоянии больного после. Здесь выступает новый фактор выздоровления больного – это впечатления, связанные с хирургическим вмешательством и самой болезнью [12]. Например, смерть одного члена семьи после операции, может очень сильно повлиять на уверенность в собственном выздоровлении.

Есть ряд факторов-требований к пациенту, отсутствие которых негативно повлияет на состояние больного:

- a) Сильная и зрелая личность больного;
- b) Наличие у больного с людьми тёплых, длительных отношений;
- c) Способность адаптироваться и приспосабливаться к новой обстановке к новым задачам;
- d) Благоприятные условия жизни, та обстановка, которая не будет отражаться на состоянии больного;
- e) Склонность больного к словесному выражению переживаемых эмоций и беспокойства, обсуждение своих опасений и страха;

- a) Контакт врача и самого больного [13].

Кроме того, при подготовке к операции нужно учесть, что именно психические изменения могут быть первыми симптомами таких расстройств, как недостаточность кровообращения, сердечная недостаточность, сопутствующие проблемы с желудком. Эндрю Мэтьюзом (Mathews, 1981) было описано психическое состояние у людей, которые готовятся к операции. Люди испытывают тревогу и негативные переживания, а также негативные мысли по поводу предстоящей процедуры. Уже позже

было обнаружено, что негативные факторы, такие как тревога, катастрофизация, депрессия предсказывают послеоперационную боль (Argino, 2004; Bruce, 2012; Granot, 2005.) [12]. Салливан (Sullivan 1995) в своих работах описывает катастрофизацию у больных как преувеличенное негативное ожидание рисков после вмешательства [14]. Есть ряд исследований, в которых изучались психологические переменные, влияющие на восстановление после операции. Отрицательные эмоции способны усиливать болевые ощущения после операции (Rainville 2005; van Middendorp 2010). Эмоции влияют на поведение, которое в свою очередь влияет на боль и на скорость возвращения к обычной деятельности. А стресс влияет на скорость заживления ран посредством психонейроиммунологических механизмов, т. е. через связь психики и нервной системы [13].

Серия учёных (Аслан 2009; Гелинас 2007; Ганбари 2016; Позас 2014; Шуаньер 2014.) исследовали поведение больных, перенесших открытые операции на сердце. В результате исследований выяснилось, что в течение первых 48 часов больные проводят в отделении интенсивной терапии (ОИТ), чаще всего здесь пациенты жалуются на сильную боль. После проводится удаление дренажных трубок, отсасывание эндотрахеальной трубки. Здесь больным тяжело и больно дышать, а смена повязок вызывает сильную боль. Сама боль описывается как жгучая и пульсирующая, с локализацией преимущественно в грудном отделе на месте разреза. Эта боль также имеет скелетно-мышечное и неврологическое происхождение. Все эти переживания могут длиться несколько дней, доказано, что переживание таких острых послеоперационных состояний, негативно сказывается впоследствии на здоровье, в особенности может возникнуть некая боязнь новых операционных вмешательств, а поведение будет направлено на всяческое избегание больниц, лечащего врача и повторных операций [12,13,14,15].

Дж. Коган в 2010 году начал исследование, которое показало, что у людей, перенёсших кардиохирургическое вмешательство, в 3,5 раза возрастает риск развития хронической боли на месте операции. Здесь также встаёт потребность в предоставлении информации о том, как будет происходить послеоперационные медицинские процедуры [16]. Например, обсуждаются, какие могут возникнуть психологические реакции, ощущения и эмоции.

Здесь самым важным фактором экологичного перенесения операции выступает совладающее поведение у больного. Совладающее поведение – это вид психологического и социального поведения человека, оно нацелено обеспечивать максимально легкое перенесение стрессовых ситуаций [7]. При достаточно высоком уровне совладающего поведения человек с помощью осознанных действий и активного взаимодействия с ситуацией, либо через её изменение или же через приспособление к ней, легко справляется со стрессом.

Если же субъект обладает недостаточным уровнем, впоследствии возможны неблагоприятные последствия, затрагивающие благополучие и здоровье в целом [10]. Именно поэтому клинические психологи стали исследовать совладание или копинг (в терминологии Л. И. Анцыферовой) у больных с различными видами болезни. Рудольфом Муссом, профессором Стэнфордского университета, при изучении совладающего поведения был поставлен вопрос: «Почему же под влиянием различных стрессов в одних и тех же условиях среды одни люди заболевают, а другие нет?». Позже он привел все же два вывода: во-первых, есть промежуток между самим стрессом и ответной реакцией на него. И именно там находится процесс совладания (копинг процесс). Во-вторых, важна не сама природа стресса, возникновение его, а каким способом человек совладевает со стрессом, преодолевает его [7].

По мнению И.А. Бевз, критерием эффективности совладающего поведения выступает отсутствие дистресса, связанным с заболеванием и перенесённой операцией, и наличие позитивного эффекта [17]. Сам позитивный эффект проявляется в отсутствии неразрешимых противоречий, в наличие адекватных отношений и социальной поддержки близких, а также субъективное ощущение компетентности. Здесь же больной ощущает важность соблюдения лечебного режима, важность соблюдения правил, которые предписали врачи, вырастает приверженность к лечению [7].

Само совладающее поведение реализуется при помощи различных копинг-стратегий. Эти копинг-стратегии в свою очередь реализуются на базе некоего набора, сундука, в метафоричном понимании, копинг-ресурсов. Копинг-ресурсы – это целый набор личностных характеристик, которые есть у того или иного человека, также зависящих от социальной среды. Они через некий фильтр личности позволяют осуществить оптимальную адаптацию к стрессовым ситуациям. Таким образом, это ответы личности на угрозу [18]. Совладающее поведение называют дескриптором субъекта, так как такое поведение используется сознательно, целенаправленно, и его относят к факторам активности личности. Получается, это динамический процесс, затрагивающий действительно-ориентированные, социальные и интрапсихические стратегии. Однако на совладающее поведение можно взглянуть под другим «углом» [10]. Его можно представить как последовательность, как сложный процесс, этапы,

которые решают определенную задачу. Для начала можно выделить две задачи: в первую очередь встает задача разрешения собственной реакции на стресс, это создает возможность заняться обдумыванием способов решения представленной ситуации путём поиска наиболее экологичного выхода; следующее, для нахождения этого выхода человек так или иначе использует копинг или отвлечение, что помогает снизить уровень переживания, и это дает возможность перейти уже к проблемно-ориентированному копингу [18]. Таким образом, отечественными учеными была описана цепочка связей в случае отсутствия или же низкого уровня совладающего поведения: стресс → сильные несовладаемые эмоции → нарушение вегетативной и эндокринной системы → снижение иммунитета → заболевание [7]. Причина не работы совладающего поведения складывается под влиянием особенности мышления, особенности стиля жизни и самой личности. Эмоциональный конфликт при заболевании инсультом, аритмией так же социален, как и при большинстве психосоматических заболеваний. Здесь лечение носит в себе пересмотрение ситуации, ее компонентов, научение решению проблем, т. е. обучение самому совладающему поведению.

Обобщая, можно сказать, что совладающее поведение является одним из самых важных факторов выздоровления больного после оперативного вмешательства. Снижение тяжести заболевания требует комплексного подхода, в частности психодиагностики, психокоррекции и психотерапии. С другой стороны, внедрение психологического обследования в диагностику на госпитальном этапе окажет комплексную помощь во время прохождения лечения и в дальнейшем сократить вероятность рецидивов.

Литература

1. Сейсембеков Т. З., Нургалиева Н. К., Жусупова А. С. [и др.] Сердечно-сосудистая заболеваемость и смертность взрослого населения г. Астана / Медицина (Алматы). – 2018. – № 11(197). – С. 28-35.
2. Эдильгериев А. В 2021 году казахстанцы чаще умирали от сердечных заболеваний статистика. <https://liter.kz/v-2021-godu-kazakhstansy-chashche-umirali-ot-serdechnykh-zabolevanii-statistika-1645422242/>.
3. Здоровье населения Республики Казахстан и деятельность организаций здравоохранения в 2001-2017 гг., Стат. сборники за 2002-2018 гг., – Астана. <http://www.rcrz.kz/index.php/ru/statistikazdravookhraneniya-2>.
4. O'Donnell M.J., Chin S.L., Rangarajan S., et al. Global and regional effects of potentially modifiable risk factors associated with acute stroke in 32 countries (INTERSTROKE): A case-control study // *Lancet*. 2016. Vol. 388 (10046). P. 761/
5. Yusuf S., Hawken S., Ounpuu S., et al. Effect of potentially modifiable risk factors associated with myocardial infarction in 52 countries (the INTERHEART study): case-control study // *Lancet*. 2004. Vol. 364 (9438). P. 937–952. doi:10.1016/S0140-6736(04)17018-9.
6. Но Р.М., Bryson C.L., Rumsfeld J.S. Medication adherence: Its importance in cardiovascular outcomes // *Circulation*. 2009. Vol. 119 (23). P. 3028–3035.
7. Вассерман Л. И., Абабков В. А., Трифонова Е. А. Совладание со стрессом: теория и психодиагностика: Учебно-методическое пособие. СПб.: Речь, 2010. 192 с.
8. Saeidi M., Komasi S. Open single item of perceived risk factors (OSIPRF) toward cardiovascular diseases is an appropriate instrument for evaluating psychological symptoms. *Journal of Cardio-Thoracic Medicine*. 2016; 4 (4): 527-528.
9. Lane R.D., Jennings J.R. Hemispheric asymmetry, autonomic asymmetry, and the problem of sudden cardiac death. In: Davidson R.J., Hugdahl K. (ed.) *Brain asymmetry*. Cambridge: MIT Press, 1995: 271–304.
10. Незнанов Н. Г., Лебедева У. Г., Петрова В. Б., Рида О., Пальчикова Е. И., Юсифзаде А. Э. Роль и оценка психоэмоционального состояния у пациентов с нарушениями ритма сердца // *Бюллетень сибирской медицины*. 2019. №4.
11. Lown B., Verrier R.L., Rabinowitz S.H. Neural and psychological mechanisms and the problem of sudden cardiac death. *Am. J. Cardiol*. 1977; 39 (6)/
12. Powell R, Scott NW, Manyande A, Bruce J, Vögele C, Byrne-Davis LMT, Unsworth M, Osmer C, Johnston M. Psychological preparation and postoperative outcomes for adults undergoing surgery under general anaesthesia. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2016, Issue 5. Art. No.: CD008646. DOI: 10.1002/14651858.CD008646.pub2
13. Ziehm S, Rosendahl J, Barth J, Strauss BM, Mehnert A, Koranyi S. Psychological interventions for acute pain after open heart surgery. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2017, Issue 7. Art. No.: CD009984. DOI: 10.1002/14651858.CD009984.pub3
14. Surman OS, Hackett TP, Silverberg EL, Behrendt DM. Usefulness of psychiatric intervention in patients undergoing cardiac surgery. *Archives of General Psychiatry* 1974;30:830-5
15. Ashton RC, Whitworth GC, Seldomridge JA, Shapiro PA, Michler RE, Smith CR, et al. The effects of self-hypnosis on quality of life following coronary artery bypass surgery: preliminary results of a prospective, randomized trial. *Journal of Alternative and Complementary Medicine* 1995;1(3):285-90.
16. Коган Дж. Лечение боли после кардиохирургии. Семинары по кардиоторакальной и сосудистой анестезии 2010 г.;14(3): 201-4.
17. Бевз И. А. Внутренняя позиция пациента по отношению к болезни и выбор стратегии медицинского поведения (на модели ишемической болезни сердца): Дис. канд. психол. наук. М., 1998.
18. Карвасарский Б. Д. и др. Копинг-поведение больных неврозами и его динамика под влиянием психотерапии: Пособие для врачей. СПб.: МЗ РФ, НИПНИ им В. М. Бехтерева, 1999.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТӘЖІРБИЕСІН ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ ТҮЗЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тленчиева Н.С., Рақышбай А. Б.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жасөспірімдердің эмоционалды тәжірбиесін диагностикалау және түзету мәселелері қарастырылған

Кілттік сөздер: *жасөспірім шақ, түзету, диагностикалау, эмоция, эмоционалды сфера.*

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы диагностики и коррекции эмоциональных переживаний подростков.

Ключевые слова: *подростковый возраст, коррекция, диагностика, эмоции, эмоциональная сфера.*

Annotation

The article discusses the issues of diagnosis and correction of emotional experiences of adolescents

Keywords: *adolescence, correction, diagnosis, emotions, emotional sphere.*

Адам өміріндегі ең маңызды, ең есте қалатын кезеңнің бірі – жасөспірім кезең. Жасөспірім шақ – адамның жеке тұлға ретінде қалыптасып, жеке индивид ретінде жетілетін шағы. Тұлғаның қалыптасуы әлеуметтік және биологиялық факторларға байланысты болып табылады. Бұл процессте адамның ортасының да ойнайтын рөлі ерекше. Психолог, ғалым Лев Семёнович Выготский: «Баланың психикасы әлеуметтік табиғатқа байланысты», - деген пікір білдірген. Расында да, баланың тұлғалық дамуы – әлеуметтік жағдайлармен тікелей байланысты.

Макс Люшер жасөспірімдердің эмоционалды тәжірбиесін диагностикалау және түзету үшін «Түрлі түсті тест» атты тест ойлап тапқан. Тест 8 түсті карточкалардан тұрады және тексеруге арналған сандық көрсеткіштер мен қорытынды шығару мазмұны бар. Бұл тест не үшін керек?

1. Жасөспірімнің үйдегі эмоционалды күйін зерттеу үшін және түзету үшін;
2. Жасөспірімнің тыстағы эмоционалды күйін зерттеу үшін және түзету үшін;
3. Жасөспірімнің ортамен байланысын және адамдармен қарымқатынасын анықтау үшін;
4. Депрессиялық күй мен аффективті реакцияларды анықтау үшін.

Бұл тестті жеке дара және топтық түрде өткізуге мүмкіндік бар. Макс Люшердің осы тәжірбиесі арқылы балабақшадағы бүлдіршіндердің де, мектеп қабырғасындағы жасөспірімдердің де, тіпті ересек тұлғалардың да эмоционалды күйін анықтауға болады. Бұл тест – енжарлық танытып ескермей кететін кішкентай мәселелердің үлкен трагедияға айналмауына көмектеседі. Бұл тест – әр адамның, әр тұлғаның мінезі мен темпераменті әртүрлі екенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл туралы Алексей Николаевич Леонтьев: «Тұлға» ұғымы – физикалық конституцияны, жүйке жүйелерінің типтерін, темпераментті, биологиялық қажеттіліктерді, табиғи нышандарды, өмірлік маңызды білімді, ептілікті және дағдыны қамтиды» деген пікір білдірген. Осы тұста жасөспірімдердің эмоционалды тәжірбиесін диагностикалау және түзету үшін әр адамды жеке тұлға ретінде танып, әр адамды жеке индивид ретінде көру маңызды екенін түсінеміз.

Эмоция тақырыбы ғазалдай шерлі ғасырларда да, азабы ауыр азалы жылдарда да талқыланып, талданып келе жатқан тақырыптардың бірі. Бұл тақырыптың көп талқыланып, көп талдануына себеп – эмоцияның адам өмірінің басты бөлшегі екендігінде. Мақтаныш пен қызғаныш, сенімділік пен сенімсіздік, махаббат пен жек көру секілді қасиеттер эмоцияның ажырамас бөлшегі. Психологияда «эмоция» деп адамның өмір сүруіне арналған ішкі және сыртқы жағдайларды және тұлғалық маңыздылықты көрсететін психикалық процестерді атайды.

Бұл тақырып – әлемдік философияда да, қазақ әдебиетінде де жеткілікті жазылған. Мәселен, эмоция тақырыбы аясында Платон мен Аристотельдің пікірлері қарама-қайшы. Платон «Эмоция санаға кедергі келтіреді» деген пікір білдірсе, Аристотель «Эмоция адамға қажет, пайдалы» деп санады. Ал, Шәкәрім Құдайбердіұлы «Шын бақыттың айнасы» еңбегінде баланың жасөспірім кезіндегі мазасыздануы мен қорқуы, үрейленуі туралы: «Ол кезде өзімізден жасы үлкендерден

қорқыңқырап, именетұғынымыздың себебі не еді?»,- деп сұрай отырып, осы мәселенің тереңіне үңіледі. Мағжан Жұмабаев «Қорқу сезімі – адам жанында бір бақытсыздық күткенде болады» деген оқшау ой айтады. Әлемдік ойшылдар мен қазақ зиялыларының пікірі «Жасөспірімдердің эмоциясын диагностикалау және түзету үшін нақты қандай қадамдар керек?» деген сауалға тірейді.

Жасөспірімдердің эмоциясын диагностикалау және түзету үшін түрлі тесттер мен әрқилы әдістемелер жетерлік. Мәселен, жасөспірімдердің эмоциясын бақылап, тұлғаны диагностикалау үшін «Айзенк» сауалнамасын жүргізуге болады. Бұл сауалнама қандай сұрақтарды қамтиды?

1. Сен айналада сапырылыс, шу болғаның қалайсың ба?
2. Өзіңді қолдайтын достарыңның болғанын қалау сенде жиі бола ма?
3. Сенен бірдемені сұрап қалса, сен әрқашан жылдам жауап табасың ба?
4. Сенің ызаланатын кезің бола ма?
5. Сенің көңіл-күйің жиі ауысып тұра ма?
6. Саған балалардың біреуі дауыс көтеріп айқайласа, сен айқайлап жауап қайтарасың ба?

Осы сұрақтар арқылы баланың эмоциясын түзетіп, психикасын жөндеуге болады. Эмоция мен психикасы дұрыс емес бала – дұрыс тұлға болып қалыптаспайды. Бұл туралы Зигмунд Фрейд «Эмоция – адам психикасына фантазияны және тілекті итеруші күш»,- деген пікір білдірген. Расында да, эмоциясы қалыпты емес адамның фантазиясы мен ойлау қабілеті де қалыпты болмайды. Себебі, эмоция мен фантазия тікелей байланысты болып табылады. Эдуард Клапаред «Эмоция мен сезім жеке процестер сипатында болғанымен, белгілі жағдайда біріне-бірі ұқсас, алайда олардың өзіндік мәндері ерекше» – деген көзқараста болды. Ол эмоция адамның жан дүниесінің әр алуан ерекшеліктерімен байланысты болатындығын да қарастырды. Осы тұста эмоцияның адамның сыртқы дүниесімен де, ішкі дүниесімен де тікелей байланыста екенін аңғаруға болады. Эмоциясын баланста ұстап, дұрыс білдіре алатын тұлға болып қалыптасу оңай шаруа емес. Ол үшін эмоциялық интеллект керек.

Эмоциялық интеллект – адамның сезімін және эмоцияларын түсіну қабілеті. Психологтарда «эмоционалды интеллект» терминінің жалпы қабылданған ұғымы жоқ. Заманауи ғалымдар эмоцияларды пайдалануды үйрену керек құрал деп есептейді. Жеткіншектердің эмоционалды жағдайына байланысты мінез үйлеспеушіліктерін коррекциялау. Коррекциялық ойын барысында келесі мәселелер шешіледі:

- Ойын барысында қатысушылар өз сезімін өзгелерге көрсетудің жаңа формаларын меңгереді;
- Басқа адамдарға, үлкен, кішілер және құрбыларына, өзіне деген көзқарасы ақиқатқа жақындатылады, өзін-өзі және басқаларды бағалауға, сыйлауға, мейрімділік көрсетуге үйренеді өзіне деген сенімі нығайады.
- Құрбы-құрдастарымен және әртүрлі жастағы балалармен қарым-қатынас жасау тәжірибесін қалыптастырады.

Ойын қатысушыларды іскерлікке, қарым-қатынастың жаңа түрлеріне жаттықтырады. Балаларды сыйлап олардың өз проблемаларын дербес, қажетті мәселелерді өз бетімен шешуге шамасы келетініне сендіреді. Коррекциялық ойындардың көптеген ортақ көрсеткіштерімен қатар әрқайсысының өзіндік сипаттары бар. Сондықтан оны ұйымдастырған ортаның коррекцияға әсерін тигізетіндей ерекшеліктері болуға тиісті. Ол ерекшеліктерді бернеше талаптар ретінде көрсетуге болады. Бірінші талап – тотық кездесулер арнайы жабдықталған, кілем немесе палас төселген, кең ойын бөлмелерінде жүргізіледі. Ол бөлмеде ойын барысында пайдалануға арналған жұмсақ ойыншықтар, шарлар, доптар, орындықтар немесе көпшіктер, қағаз, қалам, фламастер, жеңімпаздарды марапаттайтын заттар (сағыз, конфет, шар, «қаныт, май, шәй» тәрізді нәрселер). Тотағы жұмысты екі психолог (әйел және ер кісілер) жетекшілік жасап жүргізгені тиімді болады. Олар үлкендердің үлгісі болғандықтан әр жыныс өкілдерінің ерекшеліктерін көрсетуге ыңғайлы жағдай орнатады, сонымен қатар кейбір жаттығуларды орындау барысында ер адамның қара күші де қажет болады. Кездесулерді әр аптада бір немесе екі рет, ұзақтығы 1,5-2 сағат деп анықтап алу керек. Топтағы қатынасушылар саны 7-9, ал кей кезде 12-ге дейін болуы мүмкін. Үлкендермен де осындай бөлмеде ұйымдастыруға болады. Екінші талап – қарым-қатынас ерекшелігі байқалған бала немесе үлкен клиент өміріндегі қысым көріп жүрген шарттардан шығуына жәрдем беретіндей жағдайда болуы керек. Өйткені қақтығыс аймағындағы байланыстар мінез-құлықтың жағымсыз көрініс беруінің негізгі себебі болуы мүмкін. Сондықтан тілектестікке, мейрімділікке негізделген қарым-қатынас басқаларға деген бұрынғы қырсық мінездің өрескіл, ыңғайсыз екенін көрсетеді және өзгелермен мәдениетті араласудың жаңа түрін іздеуді талап етеді.

Тұлғаның эмоционалды дамуы субъектінің іс-әрекетінің мазмұны мен құрылымы қоршаған адамдармен қарым-қатынасының сипатына, мінез-құлық ережелерін меңгеруіне байланысты. Көп жағдайда эмоция және сезім синоним ретінде қолданылады. Сезім – тұлға қасиеті, ал эмоция сезімнің

көріну үрдісі деп қарастырылады. Сезімнің негізгі көзі адамның іс-әрекеттері. Адамның сезімдері бағыты, тереңдігі, тұрақтылығы және әсерлілігі жағынан әртүрлі болып келеді. Эмоция қалпындағы сезімдерді бастан кешіру азды-көпті байқалатын сыртқы көріністермен (бет-әлпет кейпі, ымишарат т.б.) қатар жүреді. Сезімдер адамның тіршілік қажетіне, өзара қарым-қатынасына байланысты сан алуан формаларда көрінеді. Сезімдерден эмоцияларды айыра білу қажет. Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адамның қажеттіліктеріне сәйкес келу-келмеуіне байланысты пайда болып отыратын психикалық процестің түрін сезім деп атайды. Қажеттіліктердің түрлеріне, жағдайға байланысты сезім көптеген жағымды және жағымсыз түрде өтеді: қуану, шошыну, абыржу, наздану, мазасыздану, зерігу, психоэмоционалдық зорлану. Сезімдер мен эмоциялардың бірнеше сапалық ерекшеліктері бар. Олардың сапасын көрсететін осындай ерекшеліктердің бірі – қарама-қарсы, полярлық сапалықтар деп аталады (сүйсінусүйсінбеу, көңілдену-қажу, шаттық-уайым, т.б.). Олар өзара екі полюске ажырасып, біріне-бірі қарама-қарсы мағынада болады.

Жасөспірімдердің эмоционалдық тәжірибесін диагностикалау және түзету үшін түрлі тесттер мен әркілы әдістемелер бар екенін білеміз. Осы тесттер мен әдістемелерден бөлек жасөспірімдердің эмоциялық күйін түсіну маңызды. Қоғам – үлкен механизм. Осы механизмнің басты бөлшегі, негізгі тетігі – жасөспірімдер. Ғаламтор қарыштап дамып, адамдық қарым-қатынас қалыс қалған ғасырда жасөспірімдердің өз эмоциясын басқаруы маңызды.

Әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Издательство: АСТ, 1990г. С.358-372.
2. Люшер. М. Цветовой тест Люшера. Город: Москва. Издательство: Эксмо-пресс, 2005 г. С.90-115.
3. Леонтьев. А.Н. Избранные психологические произведения. Издательство: М.: Педагогика, 1996 г.
4. Құдайбердіұлы. Ш. Шын бақыттың айнасы. 1918 ж.
5. Жұмабаев. М. Педагогика. Әдебиет порталы 1922 ж.
6. Фрейд. З. Психопатология обыденной жизни. Издательство: Азбука 1901г. С.200-224.
7. Клапаред Е. Психология эмоций. Издательство: Московского университета, 1984г. С.131-142.

КӨП БАЛАЛЫ ОТБАСЫНДА ӨСКЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тленчиева Н.С., Туяхан А.А.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада көп балалы отбасында өскен жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері мәселесі қарастырылған

Кілттік сөздер: отбасы, жасөспірімдер, психология, көп балалы отбасы, зерттеулер.

Аннотация

В статье рассматривается проблема психологических особенностей подростков, выросших в многодетной семье.

Ключевые слова: семья, подростки, психология, многодетная семья, исследования.

Annotation

The article deals with the problem of psychological characteristics of adolescents who grew up in a large family

Keywords: family, teenagers, psychology, large family, research.

Отбасы – жанға дауа, өмірлік ұжым, махаббат пен ыстық ұя. Отбасы адамның өміріндегі ең үлкен бақыт, қазына, рухани байлықтың мекені. Қазіргі таңда көп балалы отбасында өскен балалардың психологиялық ерекшеліктері, олардың сезінетін күйлері, сыртқы ортада өзін-өзі ұстауы актуалды мәселелердің бірі болып отыр. Жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі шарты және қозғаушы күші ретінде қарым – қатынастың ерекше функциялары оның қалыптасу кезеңдерінің әрқайсысында А. А. Бодалев, Л. И. Божович, Л. С. Выготский, В. В. Давыдов, А. В. Запорожец, А. Н. Леонтьев, М. И. Лисина, В. Н. Мяищев, А.В. Петровский, С. Л. Рубинштейн, д. Б. Эльконин және басқа да ғалымдар зерттеген болатын. Бүгінде көпбалалы отбасылардың қанша түрі бар екендігі туралы нақты ақпарат жоқ. Авторлардың көпшілігі (Т.С. Зубкова, Н. В. Тимошина, Т. Н. Поббудная және т. б.) көп балалы отбасының үш түрін ажыратады:

1. Саналы немесе мақсатты көп балалы болу, ата-аналардың жеке сенімдеріне, ұлттық дәстүрлерге немесе діндарлыққа байланысты. Тұрғын үй жағдайлары, материалдық проблемалар мұндай отбасыларда қарастырылмайды, бұл отбасылық қолайсыздықты тудырады. Олар аз қамтылғандықтан, баспананың жетіспеушілігінен немесе болмауынан, ата-аналардың жұмысынан қиындықтарға тап болады. Бірақ олар балаларына өз бетінше қамқорлық жасауға, оларды күш пен мүмкіндікке қарай тәрбиелеуге және тәрбиелеуге тырысады делінген болатын.

2. Қайта некеден туындайтын көп балалы отбасы: басқа балалар болған кезде ортақ баланың тууы жатады.

3. Қолайсыз көпбалалы отбасылар. Мұндай отбасылар әлеуметтік емес өмір салтын ұстанатын ата-аналарда кездеседі: маскүнемдер, нашақорлар, ақыл-есі кем адамдар, мұнда балалар көбінесе материалдық көмек алу құралы болып табылады. Мұндай отбасыларда ата-аналардың білім деңгейі мен әлеуметтік мәртебесі төмен.

Н. Ф. Девицин үлкен отбасының тағы бір түрін ажыратады:

Қамқоршы және бала асырап алатын отбасылар. Кейбір отбасылардың өздері балалы бола алмайды, бірақ толыққанды отбасы болғысы келеді. Бұл жағдайда олар бала асырап алуы немесе қамқоршылықты рәсімдеуі мүмкін. Әдетте, мұндай ата-аналар бірден бірнеше баланы асырап алады

Егер сіз бір баланың немесе он баланың ата-анасы болсаңыз да, үлкен отбасындағы барлық әрекеттерді бақылау қиын болуы мүмкін. Кестені өрнектеуден бастап барлығына жеткілікті көңіл бөліп, орнын табуға дейін үлкен отбасында көптеген мәселелер және қиындықтар бар. Осылайша, көп балалы отбасылардың түрлерін бөлуде ғалымдардың пікірлері әр түрлі емес, тек бірін-бірі толықтырады.

Көп балалы отбасы, әдетте, берік отбасылық дәстүрлерге, айқын ішкі құрылымға, үлкендерге дәстүрлі құрметпен қарауға, қолайлы психологиялық климатқа ие. Мұндай отбасыларда проблемалар мен қақтығыстар оңай шешіледі, мұндай ата-аналарға жалғыз қарттық қауіпі төнбейді. Әдетте төрт немесе одан көп баласы бар отбасы "көп балалы отбасы" болып саналады. Кей жағдайларда бір

шаңырақ астында тұратын бірнеше балалары бар отбасынада қатысты болуы мүмкін. Қандай анықтама болмасын, көп балалы отбасы әдетте шағын отбасыларға қарағанда көбірек орын, көбірек ресурстарды және шыдамдылықты қажет етеді. Бірақ олар кей жағдайларда қаттырақ, тәртіпсіз және ретсіз болып келеді. Дастархан басында қозғалатын, жайлы, тәтті отбасылық жиындар, әңгімелер оған қоса бауырлар арасындағы түнгі әңгімелер – бұл үлкен, бақытты отбасындағы баға жетпес сәттердің бірнешеуі ғана болып есептеледі. Гүлденген көпбалалы отбасында балалар қарым-қатынас тапшылығын сезінбейді, олар тең жағдайда, үлкендер сәбилерге қамқорлық жасайды, ата-аналарға көмектеседі, ал адалдық, еңбекқорлық, сезімталдық және үлкендерге құрмет сияқты жағымды адамгершілік қасиеттер қалыптасады. Алайда, көбінесе көп балалы отбасыларда ата-аналарда уақыт тапшылығы, балаларды тәрбиелеу туралы білімнің жетіспеушілігі пайда болады, бұл тәрбиеде белгілі бір проблемалар тудырады. Осылайша, көп балалы отбасылардағы тәрбие процесінің жағымды да, жағымсыз да ерекшеліктері бар, ал балаларды әлеуметтендіру процесінің өзіндік қиындықтары мен проблемалары бар.

Бауырлар арасында немесе ата-аналар мен балалар арасында жанжал туындауына қарамастан, үлкен бақытты отбасында әрқашан махаббат пен бірлік сезімі көңіл қуантарлық деңгейде болады. Қиын уақытта отбасы мүшелері бір-бірінің жанына, айналасына жиналып, қолдау көрсетеді. Ал қуаныш болған сәттерде бір-бірінің шашбауларын көтеріп, бірге қуанышқа ортақтаса отырып, жылы сөздермін көмкереді. Үлкен отбасылардың ең үлкен артықшылықтарының бірі-жақын адамдармен тығыз қауымдаса отырып, қолдау мен махаббат сезімін үйлестіру.

Антонов атап өткендей, көп балалы отбасындағы тәрбие процесі күрделі және қайшылықты болып келеді. Біріншіден, мұндай отбасыларда балаларға қатысты әділеттілік сезімі теңестіріледі, оларға әр түрлі көңіл мен сүйіспеншілік көрінеді. Назардан тыс қалған бала әрдайым жылулық және оған назар аударудың жетіспеушілігін сезінеді, оған өзінше жауап береді: кейбір жағдайларда мазасыздық, кемшілік сезімі және өзін – өзі бағалаудың төмендігі оған байланысты психологиялық жағдайға айналады. Көпбалалы отбасындағы үлкен балалар үшін пайымдаулардағы категориялық, көшбасшылыққа деген ұмтылыс, тіпті оған негіз жоқ жағдайларда да тән.

Екіншіден, көп балалы отбасыларда, әсіресе анасында, психологиялық және физикалық белсенділік артады. Көп балалы отбасылардың аналарында бос уақыт пен балалардың дамуына және олармен қарым-қатынас жасауға, олардың мүдделеріне назар аударуға мүмкіндік аз. Жасөспірімдер әдетте үй шаруасына ерте араласады және көбінесе ата-аналарына көмектесу үшін мектепті тастап, жұмыс істей бастайды. Егер отбасы гүлденген болса, онда онда берік отбасылық қатынастар, айқын ішкі құрылым, қарым-қатынас дағдыларының болуы, отбасының үлкен мүшелеріне құрметпен қарау бар.

Көп балалы отбасылардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеушілер көп балалы ата-аналардың "психологиялық портреті" деп атайды. Балалары көп отбасылар бір-біріне жақын болады. Бұл әрине, барлық жағдайларда дұрыс болмаса да, балалары көп отбасылар бір-біріне жақын болады. Балалар неғұрлым көп болса, соғұрлым шу, тәртіпсіздік сонымен қатар күлкі, махаббат пен естеліктер көп болады. Көп балалы отбасынан шыққан балалардың тағы бір артықшылығы – бұл балаларға әкелетін тұрақтылық. Балалар үлкендерінен жүйелілікті үйренгендей жағымды эмоционалды дамуға ие болады, өйткені үлкендер жетілген және олардың кішілермен мінез-құлқы оларға үлкендердің барлық қасиеттерін үйретеді. Үлкен отбасы дастархан басында жиналғанда, олар өздерінің мәселелері, бақыттары және өздерінің бір күндік қызықтары туралы сөйлеседі және өмірдің барлық мәселелерін талқылайды. Сондықтан, менің ойымша, қазір жастар алдағы өмірдің барлық қиындықтарымен бетпебет келуді үйренетін уақыт дәл осы отбасылық шақтан басталады. К. Витек көп балалы отбасындағы тәрбиенің жағымды жақтарын атап өтіп, көп балалы отбасылардың балалары басқалармен салыстырғанда табысты, олар өмірде басқаларға қарағанда көбірек жетістікке жетеді, өйткені олар көпшіл. Бұл қасиет көп балалы отбасындағы ата – аналарға арнайы дамудың қажеті жоқ-ол өздігінен тәрбиеленеді, өйткені баланың сөйлесетін адамы бар. Ол бала кезінен бастап бауырларымен сөйлесуге, компьютерлік ойындар емес, рөлдік ойындар ойнауға дағдыланады, ал ересек жаста қарым-қатынас дағдылары кәсіби және жеке өмірдегі сәттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Үлкен отбасылардың балалары көпшіл болып келеді. Көп балалы отбасындағы балалар мейірімді, өйткені олар өз мәселелерін басқа бауырларымен бөлісе алады және олармен ашық әңгіме айта алады.

Л. И. Божович баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуының маңызды факторы оның өзін-өзі бағалауының дұрыс қалыптасуы деп санайды. Бұл ретте басты рөлді отбасындағы тәрбие атқарады. Л. И. Божович балада өзін-өзі бағалауды қалыптастыру үшін тәрбиенің келесі шарттары қажет деп санайды:

- балаға ешқандай қысым жасамау, яғни өз бетінше шешім қабылдауға көмектесу;
- баланың проблемаларына үнемі қызығушылық таныту қажет

- әрқашан баламен араласуға уақыт табыңыз;
- балаға әлі де тең құқылы адам ретінде қарау және оның өмірлік тәжірибесі аз екенін ескеру;
- ата-аналар өз өмірлеріне және баланың өміріне белсенді қатысуы керек
- баланың өмірі мен дамуының әртүрлі кезеңдері туралы түсінікке ие болу;
- баланың өз пікіріне құқығын құрметтеу, оны бағалау және санау.

Отбасындағы тәрбиені ата-аналар ғана емес, үлкен балалар да жүзеге асырады: кішілері үлкендерден үйренеді, олардың әдеттері мен тәжірибелерін қабылдайды. Көп балалы отбасылардың артықшылығы-олар күнделікті өмірде әр отбасы мүшесінің күшті мінез жақтарын аңғарады және пайдаланады. Балалар өздерінің жеке қасиеттері мен дағдыларымен кемелдендіреді. Біреу тыныш, біреу қатты; біреу мейірімді және аса қамқор, біреу батыр және батыл; біреу әуенді немесе спортты жақсы көруі мүмкін; кейбір балалар аспаздық, ал кейбіреулерінде өнертапқыштық идеялар болуы мүмкін. Әр адамның дағдыларын пайдалану отбасылық өмірді жағымды және қанағаттанарлық ете алады және бойына сіңірте алады.

Ендігі кезекте көп балалы отбасынан шыққан балалардың психологиялық ерекшеліктерін бірнеше факторлармен көрсетсек:

Достарының көп болуы

Көп балалы отбасында өскен балалардың бауырлары немесе немере ағалары көп болса, онда ол баланың достары көп болуы мүмкін. Кішкентай отбасында бала тіл табыса алатын адамды табу қиын, сондықтан ол бала өзін жалғыз және үмітсіз сезінеді. Ал балада үлкен отбасы болған кезде, ол әрқашан бірге уақыт өткізетін адам табады. Сонымен қатар, баланың барлық бауырлары және немере ағаларың достары, олар да сол баланың досы бола алады.

Әр уақытта қолдаушының бар болуы

Баланың өмірінде не болып жатқанына қарамастан, балаға көмектесетін және қолдайтын адам әрқашан болады. Көп балалы отбасында балалар өзіміз де, риясыз да бола алады. Егер баланың ағасы оған қамқорлық жасамаса, оның әпкесі көмектесу үшін өз өмірін қатерге тігуі мүмкін. Егер сіздің балаларыңыздың бірі өзіміз болса, сіздің мінезіңізге қарамастан сізді бағалайтын бала әрқашан болады. Сонымен қатар, егер баланың ағалары және тәтелері көп болса, онда балада үлкен қолдау бар болады.

Баланың кез келген жұмысты тезірек жасай алуы

Үлкен отбасы кез-келген үй тапсырмасын кішкентайға қарағанда тезірек орындай алады. Сабак орындау кезінде болсын, үй жұмыстарын орындау кезінде болсын оның барысы тез жүзеге асады, себебі- балалар жұмысты бөліп алады немесе бір-біріне қолдау білдере отырып артылған міндетті жылдам орындайды.

Мерекелер мерекелік кеш болады

Үлкен мерекелік дастархандағы үлкен отбасынан артық не болуы мүмкін? Жыл бойы отбасының әрбір мүшесімен байланыста болу қиын (сізде үлкен отбасы болған кезде). Көптеген адамдар қарбалас өмір сүреді және оларда бар әрбір отбасы мүшесіне қоңырау шалуға немесе хат жазуға бос уақыты жеткіліксіз. Ал отбасы мүшелері бір дастархан басына орналасқан кезде үй ішінде бейне бір жылулық тарап, жүрекке махаббат сезімі ұя салады.

Жүректегі толғанысты махаббат сезіміне ұштастыру

Үйлену тойы немесе жерлеу рәсімі болсын, сіз әрқашан қайғырып, бірге тойлайсыз. Үлкен отбасылар жақсы немесе жаман жаңалықтар туралы естігенде бір-бірін қолдайды. Жаңалықтар туралы айтатын болсақ, үлкен отбасындағы жаңалықтар соншалықты тез таралады, сондықтан ол отбасының әрбір мүшесіне қоңырау шалудың қажеті жоқ. Әп сәтте сіздің көңіліңізді аулап, жан-жақтан келіп, қол ұшын созады.

Сізде қартайған кезде ортақ ұя болады

Жалғыздықты жеңуге тырысатын немесе қарттар үйінде тұруға мәжбүр болатын көптеген қарт адамдар бар. Бұл өкінішті, бірақ олардың басқа амалы жоқ. Егер сізде үлкен отбасы болса, сізге қамқорлық жасайтын адам болады. Бұл күндері үлкен отбасы-сән-салтанат. Көптеген ерлі-зайыптылардың бір баласы бар немесе тіпті балалары жоқ. Адамдар өмірдегі ең маңызды нәрсені – отбасын ұмытып, мансап пен ақшаға назар аударады. Егер сізде үлкен отбасы болу бақыты болса, оны бағалаңыз. Мен үлкен отбасында кездесетін көптеген мәселелер бар екенін білемін, бірақ егер сіз бірге болсаңыз, кез келген мәселені тезірек шеше аласыз.

Қорыта келгенде, отбасы – үлкен қазына, баға жетпес байлық. Егер әр отбасы көп балалы отбасы қатарынан болса, балаларына түзу тәрбие, мықты білім және махаббат бойларына сіңірсе, ол берік

отбасы болады. Ал сол берік отбасының тұтқасын, діңгегін ұстайтын және тамырын тереңге бойлататын сіз және біз.

Әдебиеттер

1. Абрамов, Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов / Г.С. Абрамов. – М.: Академия, 2008. – 704 с.
2. Баландина, Л.Л. Особенности взаимоотношений с сиблингами и сверстниками у детей из многодетных и однодетных семей / Л.Л. Баландина, Е.А. Силина // Психологические исследования: электронный научный журнал. – 2010. – № 4 (12). – <http://psystudy.ru> (дата обращения: чч. мм. 20гг.).0421000116/0040
3. Гарднер, Р. Психотерапия детских проблем / Р. Гарднер. – СПб.: Питер, 2009. – 416с.
4. Куликова, Т.А. Преимущества многодетной семьи / Т.А. Куликова. – <http://www.ipapa.ru/semya/22-mnogodetniy-rara/207-advantage-much-childs-families.html> 28. Лохов, М.И. Плохой хороший ребенок / М.И. Лохов. – М.: Инфра-М, 2009. – 320 с.
5. Фонарева, А.М. Развитие личности ребенка / А.М. Фонарева. – М.: Прогресс, 2007. – 272 с. .
6. Чурбанова, С.М. Влияние семейного окружения на развитие интеллектуально-творческого потенциала младших школьников / С.М. Чурбанова // Психология и жизнь: психологические проблемы современной семьи: Сборник тезисов. – Минск, 2011. – С.171-173 52. Шаповаленко, И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2008. – 349 с.
7. Гуцин И. Многодетные семьи. //7я. – декабрь 2005.

ЖАСӨСПІРІМ ШАҚТАҒЫ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ТҮЗЕТУ ЖОЛДАРЫ

Тленчиева Н.С., Усен Ж.Б.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жасөспірім шақтағы агрессивті мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері және оны түзету жолдары қарастырылған.

Кілттік сөздер: агрессивті мінез-құлық, агрессивтілік, жасөспірімдік, тікелей агрессия, жанама агрессия, сөздік агрессия, түзету, психологиялық қауіпсіздік.

Аннотация

В статье рассмотрены психологические особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте и способы его коррекции.

Ключевые слова: агрессивное поведение, агрессивность, подростковый возраст, прямая агрессия, косвенная агрессия, словесная агрессия, коррекция, психологическая безопасность.

Annotation

The article discusses the psychological features of aggressive behavior in adolescence and ways to correct it.

Keywords: aggressive behavior, aggressiveness, adolescence, direct aggression, indirect aggression, verbal aggression, correction, psychological safety.

Агрессивті мінез-құлық жеке мәселе ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәселе. Соңғы онжылдықтарда жасөспірімдердің агрессивтілігі мәселесі жоғары әлеуметтік мәнге және ғылыми өзектілікке ие болды. Жеке тұлғаның даралану процестері және топтық байланыстардың әлсіреуі жасөспірімдердің мінез-құлқындағы әртүрлі ауытқулардың өсуіне ықпал етті. Бұл факт агрессивтілікті зерттеуге арналған көптеген зерттеулермен расталады.

Қазіргі зерттеушілердің көзқарасы бойынша агрессивтілік агрессияға дайын болуда, сондай-ақ басқа адамның мінез-құлқын дұшпандық деп қабылдау және түсіндіру тенденциясында көрінетін тұлғалық қасиет ретінде қарастырылады.

Агрессия ғалымдардың зерттеу пәні болып табылады: Р.Барон, К.Бютнер, А.Бандура, Дж.Доллард, К.Лоренц, Ю.Б. Можгинский, А.Нальчаджян, А.А. Реана, Т.Г. Румянцева, Д.Ричардсон, Ф.С. Сафуанова, Л.М. Семенов, З.Фрейда, Э.Фромм, И.А. Фурманов, Х.Гекхаузен, К.Хорни және т.б..

Агрессивті мінез-құлық жасөспірімдік шақта айқын көрінеді, өйткені бұл жас кезеңі агрессивтіліктің көрінуіне сезімтал жас. Бұл факт дұшпандық пен агрессивтілік көрсеткіштерінің ең жоғары ауырлық дәрежесінің болуын, агрессияның сөздік және физикалық нысандарының жоғары қарқындылық көріністеріне бейімділігін көрсететін эмпирикалық деректермен расталады, олар жан-жақты қарастырған кезде агрессивтіліктің ерекшеліктерін ашады. жасөспірімдер.

Талдау жүргізген М.Л. агрессивті мінез-құлық көріністерінің жасөспірімдік шақта айқын көрінетінін растайды. Бұл ішінара бірқатар себептердің болуына байланысты: жасөспірімдік кезеңде тұлғаның негізгі қасиеттері қалыптасқан, олар осы уақытқа дейін тұрақтылықтың жеткілікті дәрежесімен ерекшеленеді, бұл қасиеттерге жасөспірімдегі сәйкес формаларға әсер ететіндер жатады. Екіншіден, эмоционалдық сезімталдық пен психоэмоционалдық теңгерімсіздік, жасөспірімдік, импульсивті және агрессивтілік сипатын анықтайды; үшіншіден, дәл осыған байланысты агрессияның ауызша және физикалық түрде көрінуі құрдастар арасында танылған және жасөспірім үшін жоғары мәнге ие болатын жанжалды шешудің ең сәтті түрі болып саналады. Бұл факторлар жасөспірімдердің агрессивтілігіне барынша әсер етеді және оны сақтайды.

Жасөспірімдік шақта бала психикалық дамудың және әлеуметтік жағдайлардың өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты көрінеді, ол С.Н. ересектердің агрессивтілігі.

Агрессивтіліктің пайда болуы мен көрінуінің негізгі себептерін ғалымдар мыналар деп санайды:

– психологиялық дағдарыс түрінде болуы мүмкін қоршаған дүниеге бұрынғы көзқарастар мен өзіне деген көзқарастардың өзгеруі (Д.И.Фельдштейн);

- өзін-өзі растау қажеттілігі (Н.Г. Самсонова);
- агрессивті мінез-құлық түрлерін көрсетуге ерекше назар аударылатын жасөспірімдер қауымдастығында агрессияны қабылдау (Е.В.Первышева);
- өзін және басқаларды қорғау (В.В.Лебединский, О.С.Никольская, Е.Р.Баенская, М.М.Либлинг);
- талаптар деңгейі мен жасөспірімнің қоғамдағы нақты позициясы арасындағы қайшылықтар (А.А.Реан, С.Н. Эниколопов).

Осылайша, агрессивтіліктің көріну себептері әртүрлі болуы мүмкін, сонымен қатар оның жасөспірім мінез-құлқындағы рөлі де әртүрлі болуы мүмкін, алайда көптеген зерттеушілер (Л.М.Семенюк, А.А.Реан, И.А. Фурманов) он төрт жасқа толғанына назар аударады, агрессивті әрекеттердің қарқындылығының дәрежесі және олардың көріністерінің жиілігі төмендеуі керек. Қақтығыстарды шешудің агрессивті әдістерінің орнына шиеленісті жағдайларды шешудің агрессивті емес әдістерін көбірек қолдану керек, осылайша агрессивтілік көрінісінің неғұрлым әлеуметтенген формаларына: физикалық формадан сөздік, жанама және негативизмге біртіндеп көшу керек [6].

Соңғы онжылдықта ғылыми зерттеулер бұл тенденцияны растады. Қазіргі уақытта ғалымдар жасөспірімдік кезеңнен үлкен жасөспірімдік кезеңге көшу кезінде агрессивтілік деңгейінің бірте-бірте төмендеуін ғана емес, сонымен қатар агрессивтіліктің сөздік көріністеріне агрессивтіліктің сыртқы көрінісінде де сапалы өзгерістер болатынын атап өтеді.

Мәселен, Н.А. Саблинаның айтуынша, орташа жасөспірімде кінә индикаторының жоғары мәндері болған кезде ауызша агрессияның жоғары ықтималдығы бар. Сонымен қатар М.Л. Мельникова мінез-құлықтың просоциалды формалары бар жасөспірімдерге агрессияның жасырын (құпия, жанама) нысанда және негативизм арқылы көрінуімен сипатталатынын көрсетті.

Ал Д.И. Пономарева жасөспірімдердің мінез-құлқындағы агрессияның әртүрлі формаларының ауырлығын мұқият зерттеу барысында субъектілерде орташа және одан жоғары деңгейде жоғары баға алған сөздік, физикалық агрессияны, негативизмді және кінәні бөліп көрсетті.

Сонымен қатар Т. В. Бурминская, он төрт жасқа қарай жасөспірімнің мінез-құлқында агрессия мен негативизмнің сөздік формасы басым бола бастайтыны және физикалық агрессияның ауырлығы бірте-бірте төмендейтінін көрсетті.

Егер жасөспірімнің мінез-құлқы агрессивті көріністердің жоғары қарқындылығымен сипатталса, мінез-құлықта агрессияның физикалық формалары басым болса, онда жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуі, жалпы әлеуметтену процесінің бұзылуы туралы айтуға болады.

Жасөспірімдердің агрессивтілігі білім беру ортасының психологиялық қауіпсіздігі жағдайында елеулі қауіп факторларының бірі болып табылады. Дәл жасөспірімдік кезеңде физиологиялық, әлеуметтік, психологиялық факторлардың әсерінен жасөспірімдердің агрессивтілігі айтарлықтай артады, жыныс бойынша агрессияның себептері мен көріністеріндегі айырмашылықтар түпкілікті қалыптасады: жасөспірім ұлдар, ең алдымен, тенденцияны анықтайды. Агрессияның тікелей көрінісі (физикалық немесе сөздік), жасөспірім қыздар – ауызша агрессияға (тікелей немесе жанама). Жасөспірімдердің агрессивтілігінің көріністеріне отбасы тәрбиесі, ата-ананың жеке басы, өзара қарым-қатынасы және басқа да ерекшеліктері айтарлықтай әсер етеді. Агрессивті жасөспірімдермен білім беру ортасында жұмыс істегенде, жағдайды ушықтыру қаупін болдырмау керек: агрессияны көбірек арандату, сыныптың қоғамдық айыптауынан жасөспірімді жарақаттау және т.б. Бір жасөспірімнің агрессивтілігі оның айналасындағы бүкіл білім беру ортасына әсер етеді, сондықтан дер кезінде көмек көрсету, жасөспірімге өзінің ашуын дұрыс қабылдауға және көрсетуге үйрету бүкіл білім беру ортасының тиімді жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Ұсыныстар түзету жұмыстарына да, агрессияны төмендету және жасөспіріммен қарапайым қарым-қатынас барысында қарым-қатынас орнату мүмкіндіктеріне де қатысты, бұл, сайып келгенде, жасөспірімнің шиеленісі мен сәйкесінше агрессиясын төмендету әдісі ретінде жұмыс істейді.

Сонымен қатар, агрессивті көріністердің жоғары қарқындылығы бірқатар факторларға байланысты болуы мүмкін. Рэй-Грант, Томас және басқалардың зерттеулері бойынша факторларды үш категорияға бөлуге болады: жеке факторлар (темперамент, тұлғаның конституциялық және мінез-құлық ерекшеліктері), отбасылық факторлар (ата-ана тәрбиесінің болмауы немесе тиімсіздігі, ата-ананың шектен тыс бақылауы, ата-аналар арасындағы қайшылықты қарым-қатынастар, балаларды қорлау, ата-аналық міндеттерін орындамау), отбасынан тыс әлеуметтік ортаның факторлары (әлеуметтік бас тарту, жағымсыз құрдастар тобына қосылу, әлеуметтік депривация, БАҚ-тағы зорлық-зомбылық иллюстрациялары).

Ал И.Б. Бойконың айтуынша агрессивті көріністердің қарқындылығының артуына келесі факторлар көбірек әсер етеді: әлеуметтік бұзылулар, оның ішінде нашар отбасы ішілік қарым-қатынастар; бір немесе екі ата-ананың болмауы; алкоголизм және отбасындағы жанжал; зорлық-зомбылық элементтері бар авторитарлық тәрбие әдістерін қолдану; девиантты топтағы жасөспірімге кері әсер ету.

Айта кету керек, бұл факторлар жеке-жеке сирек кездеседі, көбінесе жасөспірімнің агрессивтілігінің жоғарылауы бір-бірімен тығыз байланысты көптеген факторларға байланысты, сол арқылы жасөспірім тарапынан агрессия көрінісінің сипатындағы жеке қасиеттерді анықтайды.

Сонымен, жасөспірімдердің агрессивтілігі, бір жағынан, жеке тұлғаның мінез-құлқы болса, екінші жағынан, бұл әлеуметтік мәселе. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының әртүрлі формаларының негізінде жатқан себептерді талдау олардың алдын алу шараларын әзірлеу үшін қажет.

Әдебиеттер

1. Болдырева Т.А. Тұлға деформациялары: индивидуалдық концепцияға сәйкес қазіргі психологиялық тәсілдерді жүйелеу әрекеті // Орынбор мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2014 ж. No 2 (163).
2. Бойко И.Б. Кәмелетке толмаған сотталған әйелдердің агрессивтілігінің көрінісі. // Психология мәселелері. 1993. № 4.
3. Эниколопов С.Н. Қазіргі психологиядағы агрессия түсінігі // Қолданбалы психология. 2001. No 1. С. 60-72.
4. Зубова Л.В. Интегративті көзқарас тұрғысынан қазіргі орыс қоғамындағы асоциалды тұлға психологиясы мәселесі туралы / Зубова Л.В., Харьковская А.А. // Орынбор мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2013. No 2. 96-100 Б.
5. Мельникова М.Л. Құқық бұзушы жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқы: детерминанттар мен түзету шарттары: автор. дис. ... ашық. психол. Ғылымдар.- Екатеринбург, 2007.
6. Реан А.А. Жасөспірімдердегі агрессивтілік құрылымындағы гендерлік айырмашылықтар / А.А. Реан, Н.Б. Трофимов // Практикалық психологтар қызметінің өзекті мәселелері. 1999. № 3.
7. Семенюк Л.М. Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктері және оны түзету шарттары / Л.М.Семенюк. М.: Академия, 1996 ж.
8. Степанов В.Г. Қиын мектеп оқушыларының психологиясы: оқу құралы. студенттерге арналған жәрдемақы. жоғары пед. оқулық мекемелер. М.: Академия, 2001 ж.

ПСИХИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЗЕРІГУ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Тленчиева Н.С., Дарибаев Д.Д.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада психикалық жағдай контекстіндегі зерігу құбылысының зерттелуі мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: зерігу, психикалық күй, қызығушылық, бейімділік, психология

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы изучения феномена скуки в контексте психического состояния.

Ключевые слова: скука, психическое состояние, любопытство, предрасположенность, психология

Annotation

The article discusses the issues of studying the phenomenon of boredom in the context of a mental state.

Keywords: boredom, mental state, curiosity, predisposition, psychology

Зерігу – күрделі және екіұшты түрде түсіндірілетін құбылыс, оны қарастырудың әртүрлілігін болжайды. Зерігуді қарапайым жағдай ретінде адам болмысын түсінетін философтар мен жазушылар бұрыннан байқаған. Шынында да, көркем әдебиет шығармаларында, теология, медицина, психология, философия еңбектерінде қайта-қайта айтылады.

Ұзақ уақыт бойы зерігу, ең алдымен, философтардың назарында болды. Кейбір философиялық көзқарастарды қорытындылай келе, біз зеріктірудің үш негізгі мағынасын анықтай аламыз: зеріктіру белгілі бір әлеуметтік топтардың өкілдеріне тән жағдай ретінде; технологиялық прогресс пен қоғамның индустриялануы нәтижесінде; құндылық-семантикалық құбылыс ретінде [1]. Алғаш рет француз зерттеушісі Эмиль Тардьё XIX ғасырда "Зерігу. Психологиялық зерттеу" монографиясында ол тақырыпқа өз уақытына тән ғылыми монографиялар жазу тәсілімен қарайды, ол ағартушылық сентиментке және әртүрлі адамдардың өміріндегі жағдайларды күрт салыстыруға бейім. Жалпы зеріктіру мазмұны мен формасы бойынша шексіз әр түрлі болатын белгілі бір психофизиологиялық кешен екенін байқай отырып, ол қайғы-қасіретті зеріктіру тәжірибесінің маңызды белгісі ретінде көрсетеді. Э. Тардьё тек зерігудің түрлерін ғана емес, сонымен қатар зеріктіру тәжірибесінің себептерін түсінуге әкелетін кейбір классификацияларды келтіреді. Олардың ішінде автор атап өтеді:

- физикалық және психикалық шаршау;
- әртүрліліктің болмауы және қабілеттердің жеткіліксіз күші;
- сәтсіз өмір сезімі және қандай да бір кемшіліктен құнсызданған өмір;
- монотондылық;
- қанықтыру;
- өмірде жоқтық сезімі.

Сонымен қатар, Э.Тардьё көпшілікке тән және жеке адамға тән жалығудың болуын және оның адамның мінезімен және жас ерекшелігімен байланысын көрсетті [2].

Философиялық көзқарастардың тереңінде зерігуді ерекше психикалық күй ретінде сипаттау дүниеге келді. Психологиялық зерттеулер философиялық көзқарастарды растап қана қоймай, оларды толықтырады. Психологияда зерігудің мәні "күй", "тәжірибе", "мотивациялық құбылыс", "экзистенциалды вакуум" және т. б. сияқты категориялармен анықталады. Кейбір еңбек, таным және қарым-қатынас жағдайында адамға тән ерекше психикалық күй ретінде зеріктіруді көптеген психологтар мойындайды. К. К. Платонов: "зерігуі-бұл қызықты ынталандырудың болмауынан туындаған және сананың айқындылығының төмендеуінен көрінетін психикалық күй". Е.П. Ильин зеріктіруді кез-келген іске қызығушылықтың болмауынан немесе жоғалуынан туындаған ауыр көңіл күйі ретінде қарастырады. Е.П.Ильин зеріктіруді эмоционалды күйлерге жатқызады, оны апатиямен қатар, монотонды жұмыстың ажырамас серігі, сенсорлық әсерлердің монотондылығымен оған деген қызығушылықты жоғалтудың салдары деп санайды. Зерігуді сезіну мотивтің күшін азайтуды, оны

оннан негативке айналдыруды және сайып келгенде, жұмысты тоқтатуға деген ұмтылысты білдіреді [3]. Зерігу жағдайының тән белгісі – психикалық белсенділіктің төмендеуі, жалпы эмоционалды тон. Әдетте, зеріктіру қоршаған ортаның қажеттіліктерін қанағаттандыру дағдылары болмаған кезде пайда болатын төмен қозудың теріс аффективті күйі ретінде анықталады. Зерігу, физикалық және психикалық өнімділіктің төмендеуімен бірге жүреді [4].

Физиологиялық тұрғыдан зеріктіру пассивті тежелу күйі ретінде анықталады. И. П. Павлов зерігуді ашық көзді арман деп атады. Тежеу жағдайының себептеріне әлсіз тітіркендіргіштердің монотонды қайталануы жатады. Жүйке процестерінің қозғалғыштығы төмен адамдар жүйке процестерінің қозғалғыштығы жоғары адамдарға қарағанда зерігуді аз сезінеді деп болжауға болады. Флегматиктер сангвиниктерге қарағанда зеріктіруге бейім емес. Алайда, бұл ереже бірқатар басқа факторларды ескермегенде әділетті. Әдеттегі, қызықты әсерлерден арылуға мәжбүр болған флегматикалық адам өзіне қызықсыз жағдайға тап болған сангвиниктен гөрі зерігуге көбірек тап болады. Зерігу мен мазасыздық қоршаған орта мен жеке құзыреттілік талаптарының сәйкес келмеуінің нәтижесі болып табылады. Алайда, зеріктіру адамның қабілеттері оларды көрсету үшін ситуациялық мүмкіндіктерден асып түсетін жағдайларда пайда болды деп мойындалады, ал мазасыздық қоршаған орта адамнан осы сәтте орындауға немесе оны бұруға мүмкіндік беруден гөрі көп нәрсені талап еткенде анықталады. Қоршаған ортаға қойылатын талаптар мен жеке тұлғаның мүмкіндіктері арасындағы тепе – теңдікке" ағымда "қол жеткізіледі, басқаша айтқанда," Оңтайлы тәжірибе " жағдайында-қызықты іс-әрекетке сіңудің қуанышты сезімі, терең, жайбарақат шоғырлану кезінде уақыт, Өзін және өз проблемаларын сезіну жоғалады [5].

Кейбір авторлар, керісінше, зеріктірудің өзіндік ерекшелігін және оның басқа психикалық күйлерден айырмашылығын атап көрсетеді. Мысалы, Р. Нисбет зеріктірудің ерекшелігін атап өтіп, адамға ерекше қабілет – жалығу қасиеті берілген дейді. Сонымен қатар, зеріктіру апатияға қарағанда адам бақытсыздығы шкаласында айтарлықтай жоғары деңгейде. Ол жалғастырады: жүйке жүйесі жоғары дамыған адам ғана скучно болуы мүмкін және бұл үшін оған кем дегенде "қалыпты" психикалық деңгей қажет. Интеллекісі төмен адам немқұрайлылықты сезінуі мүмкін, бірақ зерігуді сезінбеуі мүмкін [6]. П. Тухи зеріктірудің эволюциялық мәні өмірдің өзгеруі немесе еңсерілуі керек жағдайлары мен жағдайларына назар аудару екенін айтады. Зерігу бақыт, қайғы, қорқыныш, ашу, таңдану, жиіркеніш сияқты эмоциялардан ерекшеленеді. Дегенмен, басқа әлеуметтік эмоциялармен бірге зеріктіру: жанашырлық, ұялу, ұят, кінә, қызғаныш – кішігірім рөлге жатқызылады, дегенмен оның созылмалы тәжірибесінің қаупі бар. Ғалым зеріктіру уақытша күй ретінде бейімделетініне сенімді. Зеріктірудің ерекше әлеуметтік мәні-оның тәжірибесі адамның өмірі мен іс-әрекетінің әртүрлі салаларына әсер етеді. Жағымсыз эмоционалды фон және зеріктіру жағдайының бірқатар жағымсыз әсерлері оның себептерін зерттеудің маңыздылығын мойындауға мүмкіндік береді [7]. Зерігуге толық ғылыми анықтама беру оңай емес. Бұл "зерігу-бұл мазмұны мен формасы бойынша шексіз алуан түрлі психофизиологиялық кешен". Зерігу бізді жалғыз және шулы толып жатқан мерекеде қуып жегуі, бірнеше секундқа созылуы мүмкін немесе біздің жанымызға мәңгілікке қоныстануы мүмкін, кейбіреулері зерігуден үмітсіздік пен немқұрайлылыққа түседі, басқалары онымен күресуге ішкі әлеуетті жұмылдырады, бірдей жағдайлар бір уақытта әртүрлі адамдар мен зеріктіру мен қызығушылықты тудырады. Ең оңай жолы, зеріктіруді "ештеңе істемейтін" немесе "Мен не білемін – қаламаймын, қалаймын – білмеймін"күйі ретінде анықтауға болады. Сонымен қатар," істер " (оларды басқаша қажеттіліктер деп атауға болады) әрқашан объективті түрде өмір сүреді, бірақ субъект қандай да бір себептермен олармен айналысқысы келмейді, тіпті егер ол оларды орындаудың барлық қажеттілігін толық түсінсе де. Осылайша, зеріктіруді белсенділікке деген ынтаның болмауы деп түсіндіруге болады. Бұл белгілі бір мағынада таңқаларлық, өйткені субъект өз қажеттіліктерін қанағаттандырудан өз еркімен бас тартады, бұл кейіннен ештеңе істемейтін жағдай ретінде зеріктіруді тудырады.

Қазіргі уақытта зеріктіру факторларының арасында: сыртқы ынталандырудың болмауы, аффективті реакциялар, қанағаттандырылмаған қажеттіліктер, психикалық және физикалық денсаулықтың нашарлауы. Зерігу жүйелі зерттеулерді қажет етеді, өйткені онымен негізсіз "күресудің" салдары профилактиканың жоқтығымен бірдей дәрежеде жастардың денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Дегенмен, зеріктіруге назар аудару, ең алдымен, адам өмірінің әртүрлі салаларында, соның ішінде денсаулық пен әлеуметтік маңызды іс-әрекетте көрінетін оның тәжірибесінің жағымсыз салдарымен байланысты. Оның алдын-ала диагностикасы әлеуметтік қауіпті мінез-құлықтың алдын алуға, бейімделудің деструктивті жеке стратегияларын қалыптастыруға мүмкіндік береді, әсіресе жасөспірім мен студенттік кезінде. Зеріктіруге бейімділікті зерттеуде американдық ғалымдар үлкен рөл атқарды.

1986 жылы Р. фермер мен Н.Сандберг "зерігуге бейімділік" ("Boredom Proneness") арнайы әдісін жасады. Кейінірек С. Д. Воданович пен С. Д. Касс зерігуге бейімділіктің құрылымын ашатын бес факторды анықтады: "сыртқы ынталандыру", "ішкі ынталандыру", "уақытты қабылдау", "шектеулер", "аффективті реакциялар". Зерттеушілер зеріктіруге бейім адамдарда мазасыздық пен депрессияның даму қаупі жоғары екенін анықтай алды. Олар әлеуметтік пассивтілікпен, мектептегі және жұмыстағы төмен жетістіктермен, қарым-қатынас дағдыларының дамымауымен ерекшеленеді [8]. Сонымен қатар, ер адамдар әйелдерге қарағанда зеріктіруге бейім болып шықты. Жалықтыруға бейімділіктің кәсіби қызметтің тиімсіздігімен, сондай-ақ невротизммен, есірткіні, алкогольді қолданумен және құмар ойындармен психологиялық денсаулық пен жеке бейімделудің көрсеткіштері ретінде байланысын ерекше атап өткен жөн. Зеріктірудің физикалық денсаулыққа кері әсері тамаққа деген құштарлықтың жоғарылауы және шамадан тыс темекі шегу арқылы көрінеді.

Алайда зерігуде адамның жеке басына байланысты субъективтілік те көп болады, Ең алдымен, адам тәжірибеге дайын болмауынан, оларды түсіне алмауынан жалығуы мүмкін. Зерігу күйі адамның қызығушылықтарына да байланысты болып келеді. Мысалы, сурет салуға қызығушылық танытпайтын адамдар галереялар мен көрмелерге барғанымен, іс жүзінде жағымды эмоцияларды сезінбейді. Керісінше суреттерге қызығушылық танытатындар үшін бұл сапарлар бай тәжірибенің көзі болып табылады. Зеріктіру жағдайы адамның жеке талғамына да байланысты. Жеке талғам әртүрлі тәжірибелерге қатысты көрінеді. Өркім өзінше зерігу күйін бастан кешіреді. Әсіресе зеріктіруге, шыдамсыз, сабырсыз адамдар бейім және оны ауыр бастан кешіреді. Зеріктіруді бастан өткерген адам көп жағдайда осы күйден шығуға тырысады.

Қорытындылай келе зерігу – көпөлшемді биопсихоәлеуметтік құбылыс, оның көріністері мен мағыналары осы мақалада қарастырылғандармен шектелмейді. Зерігу жүйелі зерттеулерді талап етеді, себебі онымен негізсіз "күресудің" салдары, алдын-алудың жоқтығымен бірдей дәрежеде жастардың денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Дегенмен, зеріктіруге назар аудару, ең алдымен, адам өмірінің әртүрлі салаларында, соның ішінде денсаулық пен әлеуметтік маңызды іс-әрекетте көрінетін оның тәжірибесінің жағымсыз салдарымен байланысты. Жүргізілген теориялық зерттеулерді талдау көрсеткендей, ғалымдар ұзақ уақыт бойы психологиялық проблема ретінде зеріктіру тақырыбына жүгінбеді. Көптеген кітап дүкендері танымал психология бөлімінде "сіз жалыққан кезде" сериясындағы брошюраларды сәтті сатады. Танымал басылымдардан көңіл көтерудің көптеген жолдарын, зеріктіруді қалай жоюға, көңіл-күйді көтеруге және т.б. бұл қарапайым әдістердің барлығы зеріктіруден қашу арқылы уақытты тиімді жұмсайсыз деген елес жасауға бағытталған, дегенмен сіз өзіңіздің жеке дамуыңыз үшін ештеңе жасаған жоқсыз.

Әдебиеттер

1. Svedsen L. *Filosofia skuki* [Philosophy of boredom]. Transl. from Norv. by K. Muradian. Moscow, Progress-Traditsiia, 2003. 256 p. (In Russian)
2. Тардые Э. Скука. Психологическое исследование / пер. с фр. 2-е изд. М., 2007. С. 256
3. Frankl Victor. *Man's search for meaning*. P 368
4. Ганзен В. А. Описание психических состояний человека // Психические состояния: хрестоматия / сост. Л. В. Куликов. СПб.: Питер, 2000. С. 60–73
5. Toohey P. *Boredom: A Lively History*. New Haven, Conn.; London: Yale University Press, 2011. 224 p
6. Harris M. B. *Correlates and characteristics of boredom proneness and boredom* // *Journal of Applied Social Psychology*. 2000. Vol. 30 (3). P. 576–598.
7. *Справочник практического психолога. Психодиагностика* / под общ. ред. С. Т. Посоховой. М.: АСТ; СПб.: Сова, 2005. 671 с.
8. Newell S. E., Harries P., Ayers S. *Boredom proneness in a psychiatric patient population* // *International Journal of Social Psychiatry*. 2012. Vol. 58 (5). P. 488–495.

РЕНІШ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕҢУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тленчиева Н.С., Мырзахмет Л.М
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада адам өміріндегі реніш және оны жеңудің психологиялық ерекшеліктері мәселелері қарастырылған.

Кілттік сөздер: реніш, жасөспірім, эмоционалды тұрақтылық, реніштің себептері, ренішті жеңу.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы обиды в жизни человека и психологические особенности ее преодоления.

Ключевые слова: обида, подростковый возраст, эмоциональная стабильность, причины обиды, преодоление обиды.

Annotation

The article discusses the issues of resentment in a person's life and the psychological features of overcoming it.

Keywords: resentment, adolescence, emotional stability, causes of resentment, overcoming resentment.

Адам әлемді танып, зерттеп, өзгертіп қана қоймайды, сонымен бірге басқа адамдарға да әсер етеді және сонымен бірге олардың әсерін өзіне де сезінеді. Адам өзімен не болғанын бастан кешіреді. Адам өміріндегі кез келген оқиға қандай да бір тәжірибемен немесе эмоциямен боялады. Өткен өмірімізді еске түсіре отырып, біз ең алдымен өмірде бір немесе басқа уақытта бастан кешірген эмоцияларымызды еске түсіреміз, содан кейін ғана оқиғалардың, әрекеттердің, жағдайлардың ретін еске түсіреміз.

Балалардың эмоциялары неғұрлым тура келеді, ол сыртқы көріністе де, мимикада да, қозғалыста да, сөзде де көрінеді. Мектепке дейінгі жаста эмоционалды күйлер өзгереді. Балалар, ересектер сияқты, тек оң ғана емес, сонымен қатар жағымсыз эмоционалды күйлерді де бастан кешіреді. Соңғы онжылдықтарда қазіргі қоғамның өмірінде елеулі өзгерістер болды, бұл бұрыннан барлардың шиеленісуіне және жаңа әлеуметтік мәселелердің пайда болуына әкелді. Бұл қоғам тарапынан балалардың мүдделері мен қажеттіліктеріне назар аудармауының бір себебі болды. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, қазіргі өмірдің қарқыны, оның эмоционалды байлығы тек ересектерге ғана емес, балаларға да айтарлықтай үлкен психологиялық күйзеліс әкеледі. Баланың психикасы бұрынғысынша тұрақсыз, осал және сыртқы әлемнің ықпалына бейім. Балалар өздерін қорғансыз, өз әл-ауқатына сенімсіз сезіне бастады, бұл оларға алаңдаушылық пен әртүрлі қорқыныштарды тудырады. Бұл жағдай жағымсыз эмоционалды күйлердің жалпы баланың жеке басының дамуына көбірек әсер ететіндігіне әкеледі. Сондықтан мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы эмоциялардың қалыптасуы мен дамуын зерттеу өзектілігін жойған жоқ. Ересектердегі көптеген проблемалар эмоционалды дисфункциялық балалық шақтан туындайды. Бұл жаста балаға тән эмоцияны білдірудің жеделдігі әлі жойылған жоқ, бірақ сонымен бірге эмоционалды сфераның қалай қалыптасатыны, өз сезімі мен сезімін жүзеге асыру қабілеті анық. айналасындағы адамдардың, орын алуда.

Сонымен қатар қазіргі уақытта жасөспірімдік шақтағы ренішті жеңудің психологиялық ерекшеліктері өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Адам бастан кешіретін көптеген тәжірибелер мен эмоциялардың ішінде реніш ерекше орын алады. Бұл адамның ең көп таралған эмоцияларының бірі. Реніш сияқты эмоционалды күймен айналысқан барлық дерлік ғалымдардың, зерттеушілердің, психологтардың пікірінше, бұл жағымсыз эмоционалды күй деп саналады. Өкпе балалық шақта пайда болады. Әртүрлі эмоционалды күйлерде (қуаныш, қайғы, қорқыныш және т.б.) кіші оқушының реніш тәжірибесі ерекше орын алады. Сыртқы жағдай, қоршаған орта көбінесе баланың эмоционалды жағдайын анықтайды. Жиі ренжіту реніштің тұлғалық қасиет пен мінездік қасиет ретінде ренішке айналуына ықпал етеді. Көбінесе бұл сезім адам өзі үшін жағымсыз жағдайға тап болғанда немесе оның басынан қандай да бір оқиғалар мен құбылыстар пайда болғанда пайда болуы мүмкін.

Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері шағымдардың пайда болуы, тәжірибесі және еңсеру саласындағы арнайы зерттеулерге арналған. Олар О.А.Апуневич, З.А.Агеева, М.С.Гриценко, Ю.В.Гранская, М.А.Набатова, Д.В.Ольшанский, Ю.М.Орлов, Л.С.Славина, М.Таргакова, Р.Х.Шакуров, А.Г.Шмелев, В.Г.Хлебова еңбектері.

З.А.Агеева мен М.С.Гриценконың пікірінше, жалпы психология позициясынан реніш – жағымсыз эмоционалдық тәжірибе, оның ең көп тараған себебі жараланған мақтаныш; Бұл өзін-өзі бағалауға және өзін-өзі растауға байланысты кез келген жағдайларда пайда болатын нәрестелік-невротикалық реакция түріне айналуы мүмкін тәжірибе.

О.А.Апуневич ренжітуді өзара әрекеттесудегі, жеке маңызы бар жағдайларда субъектілердің күтулері мен нақты мінез-құлқының сәйкес келмеуінен туындайтын, әділетсіздік пен дәрменсіздік ретінде бастан кешіретін жағымсыз эмоционалды күй деп анықтайды. Ю.М. Орлов ренішті саногендік ойлау мәселелеріне сәйкес қарастырады. Ол «реніш – бұл жанның ең «нәзік бөлігінде» пайда болатын азап, оны әркім болдырмауға тырысады. Ол, кез келген азап сияқты, қорғаныс әрекеттерін қоздырады. Олардың ішінде ең көнелері – қорқыныш пен ашудың сәйкес эмоциялары бар ұшу және шабуыл.

Д.Ольшанский реніштің анықтамасына демонстративті реакция ретінде қарайды. В.В. Столиндегі реніш – өзіне деген қатынастың қарама-қайшы мағынасы, жеке тұлғаның ішкі кедергілерінің бірі. С.В. Герасимов реніш «кінәмен, ұятпен, жанашырлықпен, қайғымен, қорқынышпен және т.б.. Бұл ретте автор реніштің «жақсылықтан ада емес» екенін айтады. Е.Бұрлан ренішті жүйелік-векторлық психологияның шеңберінде қарастырады және ренішті «өмірдің барлық салаларында орасан тежелуді тудыратын өте ауыр деструктивті психологиялық күй» деп санайды. А.Н. Ануашвили «реніш» ұғымын объективті психология тұрғысынан береді, мұндағы реніш – біз уақытында танымаған адамның күтпеген мінез-құлқынан туындайтын тітіркену сезімі. Эзотериктер үшін реніш энергетикалық элемент ретінде адамда келесі психологиялық қасиеттер түрінде көрінетін бірнеше энергиядан тұрады: өзімшілдік, мақтаншақтық, мақтаныш, депрессия, маңыздылық, құқық бұзушылық.

З.А. Агеева мен М.С. Гриценконың пікірінше, жағымсыз эмоциялардың тұтас спектрі реніштің кәдімгі тітіркенуден басталып, ашуланумен, ашуланумен, қылмыскерді менсінбеу мен жиіркенішпен аяқтайтын типтік түрі болып табылады. Көптеген зерттеушілер реніш реакциясы пассивті де, белсенді де болуы мүмкін екенін атап өтеді. Пассивті реакция немесе форма құқық бұзушыдан өз сезімін жасыруға, туындаған құқық бұзушылыққа мән бермеуге, жағымсыз жағдайды ұмытып, қарым-қатынасты бір деңгейде ұстауға тырысуда көрінеді. Пассивті форма адамның ішкі тәжірибесінде оқшаулануынан да көрінуі мүмкін. Бұл реніш түрінде, әдетте, құқық бұзушылыққа жауап іздеу болмайды.

Белсенді реакция реніш танытудан, кешірім сұрауды талап етуден, өзара реніш тудырудан, сондай-ақ құқық бұзушымен қарым-қатынасты алшақтатуға және тоқтатуға дейін мәселені шешуге тырысудан тұрады. Белсенді реакция немесе реніш формасы агрессивтіліктің бір немесе басқа дәрежесінде көрінуі мүмкін, бұл кейбір жағдайларда осы күйдің босатылуына әкелуі мүмкін. Белсенді реніштің экстремалды түрі кек алуға (ойда, іс-әрекетте және т.б.) әкелуі мүмкін, реніш өмірдің мәні мен мазмұнына айналады.

Реніштің психологиялық құрылымында Ю.Орлов үш элементті бөліп көрсетті: күту, шындық, бағалау.

1. Күтулер. Қарым-қатынас жағдайында біз өзімізге бағытталған басқа адамның мінез-құлқына қатысты күтулерді еріксіз қалыптастырамыз. Бұл біздің әрекеттеріміздің үйлесімділігі мен тиімділігін қамтамасыз етуі керек.

2. Шындық. Басқаның мінез-құлқын қабылдау әрекеті. Оның мінез-құлқы үлгіге сәйкес келуі немесе одан қолайсыз ауытқуы мүмкін.

3. Бағалау. Басқасының мінез-құлқы күтілетін мінез-құлық үлгісіне сәйкес келуі керек. Егер сәйкессіздік табылса, сәйкессіздік орын алады. Дәл осы «сәйкессіздік» реніш деп аталатын азапты тудырады.

Ю.Орловтың пайымдауынша, күту неғұрлым маңызды болса, соғұрлым бұл күтулерде тілектер көп болса, шындықпен келіспеушілік реакциясы соғұрлым күшті болады. Күту мен шындық арасындағы бұл сәйкессіздік неғұрлым көп болса, соғұрлым эмоция күшті болады. Ренішті біреудің күтуінің маңыздылығын төмендету арқылы немесе сәйкессіздікті азайту арқылы, басқа біреудің мінез-құлқына сәйкес, өз үмітін шынайырақ ету арқылы әлсіретуге болады.

Әдебиет ренжіткен адамның жағдайын суреттеуде өте жақсы. «Алғашқы сәтте әдетте шок, ашулану, тітіркену, ашулану, ашулану, әділетсіздікке реакцияның жоғарылауы пайда болады. Өзін-өзі

бағалау қатты ренжіді, ал алдымен қылмыскер қорқынышты жеке жау ретінде көрінеді, жақсы ештеңесі жоқ, құқық бұзушылықтың зияны өте асып түседі, салдары орны толмас болып көрінеді.

Н.И. Поздняков реніштің процесс ретінде көрінуінің екі кезеңін немесе екі фазасын ажыратады: психикалық жайсыздықтың бірінші реттік күрт күшеюі түрінде және жағымсыз әсерлер мен тәжірибелердің ұзақ уақыт сақталуы түрінде. Автордың пікірінше, оның физиологиялық реакциясындағы реніштің біріншілік өршуі күтпеген жерден шаншу, соққы немесе күйікке ұқсайды. Бұл реакция автоматты түрде, инстинктивті түрде, санадан тыс деңгейде болады. Әр адамның өз реакциясы бар: бірі жылайды, екіншісі қорқады, үшіншісі ашуланады. Сонымен бірге реакция формасы тұлғаның психофизиологиялық құрылымына (темперамент, мінез, т.б.) байланысты.

Бірінші фаза – өршу, жарылыс – психологиялық күйзеліс, экстремалды жағдай, жүйке-психикалық күйзелістің қысқа күйі ретінде бастан кешіреді. Ренжітудің бірінші сатысында тұрған адамның жағдайы біршама тұрақсыз. Физиологиялық тұрғыдан бұл жағдай бетке қанның ағып кетуімен немесе керісінше ақшылдаумен, сонымен қатар еріннің, саусақтардың дірілдеуімен, спазмтармен, кейде көз жасымен, көздің қараюымен, тез тыныс алумен, жүрек соғуымен, қан қысымының жоғарылауымен, қан қысымының жоғарылауымен бірге жүреді. терлеу және басқа да белгілер. Ал барлығында дерлік қысқа мерзімді невротикалық күйлер болады.

Н.И. Поздняковтың пікірінше, реніштің көрінуінің психофизиологиялық реакциясының күші мен формасы көбірек дәрежеде қылмыскердің тікелей әсеріне емес, «жеке тұлғаның өзіндік бастапқы көңіл-күйіне және организміне» байланысты. Ашу көрінісінің бірінші кезеңінде адам ашулану, тітіркену, ашулану, өшпенділік, жараланған мақтанышты бастан кешіреді, олар ашулану, қылмыскерді айыптау, мақтану сияқты эмоционалдық күйлермен байланысты. Реніштің алғашқы жарқырауы «өрттенгенде» бастан кешірудің екінші кезеңі басталады: дереу эмоциялар өзін-өзі ақтаудың, өзін-өзі ренжітудің және өзін-өзі ақтаудың тұтас жүйесін құрайтын тиісті «дайындық» ақыл-ойдың жұмысына жол береді. сонымен қатар қылмыскердің мінез-құлқын ғана емес, өзін де айыптауды күшейту. Психофизиологиялық тұрғыдан бұл бастапқы эпидемияға қарағанда тәжірибенің тыныш кезеңі («құзар-тылған» стресс).

Балалардағы реніш реакциясының сыртқы көріністері ересек адаммен салыстырғанда әлдеқайда жарқын және байқалады. Ересек адам өз тәжірибесін, ойларын, сезімдерін, әртүрлі жағдайларға реакциясын жасыруға үйрене алады. Балаларда өз сезімдері мен эмоцияларын жасыру қабілеті әлі қалыптаспаған. Бала бетін шығарып, қабағын түйіп, сөйлесуді тоқтатып, бұрылып немесе бөлмесіне бара алады, яғни ренжігенін сыртқы түрімен көрсете алады. Бірдей жағдайда барлық балалар өзінше әрекет етеді. Бір бала қақтығысты шешуге тырысады, екіншісі ашу мен агрессияны көрсетеді, ал үшіншісі жай ғана ренжітеді. Өкпе күйінде балалар дауларды күш позициясынан шешуге тырыспайды, олар ұрыспайды, қылмыскерге шабуыл жасамайды, тіпті одан кек алмайды. Бала өзінің «ренжігендігін» көрсетеді және оның мінез-құлқымен қылмыскерге кінәлі екенін көрсетеді және ол кешірім сұрауы немесе қандай да бір жолмен түзетілуі керек. Бұрылып, сөзін тоқтатады, «азапты» қарсылықпен көрсетеді. Бір жағынан, бұл мінез-құлық айқын демонстративті және өзіне назар аударуға бағытталған. Екінші жағынан, «бақытсыз» құқық бұзушымен сөйлесуден бас тартады, үндемейді, теріс бұрылады, шетке кетеді. Мұндай реакция адамның назарын өзіне аудару құралы ретінде, ренжіткен адамды кінәлау және өкіну үшін қолданылады. Өз сезімін осылай көрсету және басқа адамның кінәсін баса көрсету ренжіген баланың әрекетін агрессивті мінез-құлық түрлерінен айқын ажыратады.

Осылайша, реніш сезімі кездейсоқ пайда болмайды. Бұл туа біткен сезім емес, туа біткен эмоционалдық күй емес. Қоғамның өзі, жақындарымен қарым-қатынас, құрдастар тобында қарым-қатынас наразылықтардың пайда болуына ықпал етеді. Жаңа туылған балаларда агрессияның туа біткен күйі бар, олар әлі де қорлаудың күрделі мінез-құлқын меңгеруі керек. Реніш адамның қасиеті ретінде жасөспірімдік шақта пайда болады, ал ересектерде әртүрлі жеке қасиеттердің жиынтығымен сипатталады.

Осы бағытта жүргізілген отандық және шетелдік зерттеулердің саны мәселенің өзектілігін жоймайды. Көптеген зерттеулерде реніш жағымсыз эмоционалдық күй ретінде зерттеледі. Біздің ойымызша, бұл зерттеулердің сапалық біртектілігін (бір өлшемділігін) мойындау қажет. Атап айтқанда, кеңістіктік-уақыттық, аумақтық, микро- және макроэкологиялық, жиілік-интенсивтік, реніш тәжірибесін бағалаудағы моральдық компонент және басқа да өлшемдер, реніштің әлеуметтік жағдайының әртүрлі жағдайларындағы көріністері сияқты факторлардың маңыздылығы. дамуы, сондай-ақ кіші жастағы балалардың өзін-өзі реттеу қабілеттері ашылмаған мектеп жасындағы реніш жағдайында. Балалардың эмоционалдық күйлерін талдауға көзқарастың көп өлшемділігі (күрделілігі) өзінің де, өзгенің де эмоционалдық күйлерін қабылдау және түсіну қабілетін дамытуға психологиялық

негіз жасайды; ақыл-ойға көмектесу үшін өз эмоцияларын бағыттай білу және эмоцияларға көмектесу; осы немесе басқа эмоционалдық жағдайды әлеуметтік қолайлы тәсілдермен көрсету, эмоционалдық күйлерді басқару, яғни олардың көріністерінің қарқындылығын реттеу қабілеттері. Бұл тұжырым-дамаға мұндай көзқарас әртүрлі деңгейдегі көптеген мамандарды қызықтыруы мүмкін, бірақ бұл әлі де осы мәселені тереңірек зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер

1. Агеева З.А., Гриценко М.С. Өкпенің әлеуметтік-психологиялық табиғаты мен феноменологиясы. Иваново мемлекеттік университетінің журнал хабаршысы. Іс. 1, 2009 ж., 19 б.
2. Еникеев М.И. Психологиялық энциклопедиялық сөздік. – М.: Т.К.Велби, «Прспект» баспасы, 2008. – 560 б.
3. Орлов Ю.М. Өкпенің саногендік көрінісі. – М., 1996 ж.
4. Психикалық күйлер / Құраст. және жалпы ред. Куликова Л.В. – Санкт-Петербург: «Петр», 2001 ж.
5. Поздняков Н.И. Реніш мақтанш көрінісінің бір түрі ретінде. Шапағат тәрбиелік және тәрбиелік парақшалар. 29-шығарылым, Санкт-Петербург: NESTOR, 2008. – 26 б.
6. Шевандрин Н.И. Білім берудегі әлеуметтік психология. – М.: «ВЛАДОС», 1995. – 544 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЕКЕ ТҮЛҒА РЕТІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУЫНА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ЫҚПАЛЫ

Қойшиев Қ.Е., Әліпбек А.З., Астаева С.Б

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада қарым-қатынастың бастауыш сынып оқушыларының дамып келе жатқан тұлға ретінде қалыптасуына әсері қарастырылады. Мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастықта тұлғаны дамытудың тиімді әдістемесі жасалды.

Аннотация

В статье рассматривается влияние общения на становление младших школьников как развивающейся личности. Разработана эффективная методика развития личности в сотрудничестве школы и семьи.

Annotation

This article examines the influence of communication on the formation of younger schoolchildren as individuals. It is noted that there is ongoing work on the formation of the student's personality. It is presented an effective methodology for the development and development of cooperation between the school and the family in the formation of students' personalities.

Қазақстан Республикасы тәлім-тәрбие тұжырымдамасында: «Тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана -сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар- ожданлы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу» – деп көрсетілген. Осыған байланысты жас ұрпақтың жеке тұлғасын қалыптастыру – қазіргі кездегі тәрбие мен білім берудің басты көкейкесті мәселелерінің бірі болып табылады[1].

Осы орайда, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында Елбасымыздың «Болашақ», «Дарын» бағдарламаларында, «Қазақстан – 2030» атты Қазақстан халқына жолдауында, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» білім беру саласындағы мемлекеттің саясаттың басты принциптері ретінде жеке адамның білімділігін ынталандыру және дарындылығын дамыту, білім берудің дамытушы сипатын арттыру мәселелері айқындалып, басымды міндеттер қатарына қойылған. Бұл міндеттерді жүзеге асырудың бір жолы – оқушылардың тұлғасын оқушылардың тұлғасын қалыптастыруда мектеп пен жанұяның ынтымақтастық жұмысын дамытудың және оның тиімді әдістемесін жасау болып табылады[2].

Жеке тұлға өзіндік құндылық. Оның тұлғалық қасиетінің дамуы мен қалыптасуы мектепте оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаты болуы керек. Бұл жөнінде ежелден-ақ ұлы ойшылдарымыз Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, Ұлы Абай ерекше толғанған, сондықтан еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытуды үнемі көтеріп отырған Д. Кішібеков, Р.Н.Нұрғалиев жеке тұлғаның дамуы – қоғамдық қатынастардың нәтижесі деген философиялық тұжырым жасаған[3].

Оқушының жеке тұлғасын қалыптастыру үшін, ол күн сайын жанұя мүшелері арасындағы ең жарасымды, ең әділетті қарым-қатынастардың куәсі болуы қажет. Жанұя мүшелері бір-бірімен тату-тәтті, өзара түсінікте болса, одан адамгершілік пен әділеттің көрінісі айқын сезіліп тұрады. Жанұяның бірлігі мен ынтымақтастығы оның құрамындағы адамдардың бір – біріне деген қамқорлығынан, тіпті бірыңғай саяси көзқарасты ұстануымен, соған орай, ерлі-зайыптылық және ата-ананың сезімін терең түсіне білулерінен байқалады.

Барлық зерттеу жұмыстары баланы өмірге дайындауға жанұя тәрбиесіне үлкен жауапкершіліктің жүктелгенін көрсетеді. Әділдік пен бауырмашылдық, өзара түсінушілік, ата-анаға және туған-туыстарына деген сүйіспеншілік пен сыйластық, отанға және айналадағы қоршаған табиғатқа деген махаббат, адамдарға және еңбекке деген құрмет тағы да сол сияқты тұлғалық қасиеттер баланың кішкентай кезінен жанұяда және мектеп қабырғасында қаланады. Сондықтан, жанұядағы, мектептегі және айдаладағылармен қарым-қатынас жасаудың дұрыстығы өте маңызды. Соңғы жылдары И.В. Гребенников, А.И. Лихачев, Ю.П. Петров, А.О. Пинт және т.б. жанұяда баланың тұлғасын қалыптастыру мәселелерін зерттеген ғалымдар, ал Қазақстанда Ж.Б. Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев және т.б. жанұяның мектеппен ынтымақтастығы мәселелерін зерттеген.

Көрнекті педагогтар К.Д. Ушинский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Б.Алтынсарин шығармаларында оқушы тұлғасын қалыптастырудың жолдары қарастырылса, оқушы тұлғасын қалыптастыруға бағыт-бағдар беруді ең алғаш тәрбие жұмысының мазмұнына енгізген белгілі педагог ғалым М.Жұмабаев болды. Психологтар мен педагог ғалымдар Ж.Пиаже, Л.С.Выготский, Л.С.Рубинштейн, Л.В.Заньков, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, А.Г.Ковалевтің және Қазақстандық көрнекті ғалымдар Т.Тәжібаев, С.Қ.Қалиев, К.Ж.Қожахметовалар өз еңбектеріне жеке тұлғаны дамыту мәселелеріне теориялық және практикалық талдау жасаған.

Көптеген психологтар М.Мұханов, Қ.Жарықбаев, А.В.Петровский және т.б ғалымдардың айтуы бойынша бастауыш сынып кезеңі орта мектеп оқушыларының I-IV сыныптарын және 6-11 жас аралығын қамтиды. Бұл кезеңнің негізгі психологиялық ерекшелігін оның өз бойында мектеп жасына дейінгі балалық шақтың белгілерін оқушының ерекшеліктерімен ұштастыратын өтпелі кезең. Бұл белгілер – оның мінез-құлқында, санасында күрделі, ол кейде қайшылықты үйлесім түрінде қатар жүреді. Кез келген өтпелі күй сияқты бұл кезең «Көзі ашылмаған балалықтай» даму мүмкіндіктеріне бай, оларды дер кезінде байқап қолдап отыру маңызды. Адамның көптеген психикалық негіздері бастауыш сынып кезеңінде қалыптасады және әдетке айналады[4].

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерге талдау жасау барысында бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастырудың педагогикалық мәселелерінің әлі де ғылыми зерттеулерде өз дәрежесінде көрініс таппағандығын көрсетеді. Бұл кезең оқушылардың жеке тұлға болып дамуының және қалыптасуының бастапқы кезеңі болып табылатындықтан, жанұя тарапынан берілетін тәрбиенің мәні аса маңызды. Алайда, жанұя тәрбиесінің педагогикалық маңыздылығы мектептен бірлесе отырып, жұмыс атқарса, онда жемісті болар еді. Сөйтіп, оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастыруда оның педагогикалық мәселелерінің ғылыми-теориялық негізінің жоқтығы мен практикалық мұқтаждығының арасында қайшылық айқын байқалады.

«Жеке тұлға» ұғымы психологтардың көзқарасы бойынша, жеке организм-жеке адам тұлғасы. Бұл саналы іс-әрекет объектісі. Тұрақты және әлеуметтік маңызды қасиеттерге байланысты, жеке адам – қоғам мен ұлттың бірлескен мүшесі, жеке тұлға өзіндік сана мен қоғамдық сананың пайда болуына байланысты қалыптасады.

Жеке тұлға – бір жағынан интеграциялық ұйым. Оның бойында танымдық, аффектілік, тұлғалық сипатын көрсететін қасиеттер сақталған. Оның басқа адамдардан айырмашылығы да сонда.

Психологияда жеке тұлға туралы көптеген психологтардың пікірлері бар. Олардың әрқайсысы жеке тұлға туралы әртүрлі анықтама береді.

Жеке тұлға теориясы-адамның күнделікті тыныс-тіршілігін түсіндіре алады. Жеке тұлғаның өзара қарым-қатынасы – олардың болашағына, көзқарасының дамуына, алдын-ала болжам жасайды.

Психологияда ғылымында «жеке тұлға» туралы мынадай теорияларды айтуға болады.

Жеке тұлғаның Эго теориясы (Э. Эриксон). Бұл теория бойынша қоғамға және жеке адамдарға, олардың барлық өмірі бойында жеке басының қалыптасуы тепе-теңдік теориясына негізделген.

Джулиана Роттердің әлеуметтік ілім теориясы. Әлеуметтік ілім теориясын Д.Роттер қоршаған органы зерттеу арқылы басқа адамдармен қарым-қатынас түрлерінің әлеуметтік әсерін қабылдаудың нәтижесі деп түсіндіреді. Бұл теория – әлеуметтік үйрену, адамның мінез-құлқын, тұрмыс қызметін әлеуметтік ортада қабылдауға негізделген. Ол көбінесе адам сұранысына байланысты, ортамен қарым-қатынас жасау арқылы қалыптасады.

Альберт Бандураның әлеуметтік когнитивтік теориясы. Ол жеке тұлғаның және әрбір адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасы кезіндегі мінезіндегі өзгерістің ауытқу ерекшеліктерін көрсетеді. Оның дәлелденуіне адамдар концепциясы, яғни мінезі мен қоршаған ортаға өзара бейімделеді. Бұл теория бойынша мінез құлық реакциясы мен айналадағылардың дамуы, ортамен сыпайы түрде қарым-қатынас жасауға негізделген. Джорж Келлидің жеке тұлғаның когнитивтік теориясы (1967). Жеке тұлғаның когнитивтік теориясы бойынша адам бойында конструктивті заттар болады. Бұл арқылы қоршаған ортадағы интерпретациялық оқиғаны ұдайы жинайды. Бұл жиналған конструктивті заттар сол адамның негізін айқындайды. Бұл теория кейде «жеке тұлғаның теориясы» деп аталады. Осы арқылы жаңа конструктивті ойлар қалыптасады.

Бастауыш сынып кезеңіне тән негізгі белгілер мынадай: бұл жаста мектеп жасына дейінгі бала мектеп оқушысына айналады. Мұнда баланың өз бойында мектеп жасына дейінгі балалық шақтың белгілерін оқушының ерекшеліктерімен ұштастыратын өтпелі кезең болып саналады. Бұл белгілер оның мінез-құлқында санасында күрделі, ол кейде қиыншылықты үйлесім түрінде қатар жүреді. Кез келген өтпелі күй сияқты, бұл шақ көзі ашылмаған даму мүмкіндіктеріне бай, оларды дер кезінде

байқап қолдап отыру маңызды. Адамның көптеген психикалық қасиеттерінің негіздері нақ осы бастауыш сынып кезеңінде қалыптасады және әдетке айналады[5].

Соңғы психологиялық-педагогикалық зерттеулер осы күрделі міндетті шешу мектепте, ең алдымен, оның бастауыш буынында, оқу мазмұны мен әдістерін түбегейлі өзгертумен байланысты екендігіне көз жеткізеді. (Ш.Амонашвили, В.Давыдов, Л.Заньков, В.Репкин, Д.Эльконин және т.б.)

Балалар қарым-қатынасында алуан түрлі тұлғааралық байланыстар құрудың өзгермелі үрдісі бала тұлғасы сана-сезімінің дамуына ықпал етеді: алдымен, оқудағы жетістіктерін дәл бағалауға катысты, екіншіден жеке тұлғаның моральдық қасиеттеріне байланысты. Қарым-қатынас барысында белгілі жұмысты атқаруға орай қасиеттер емес, адамгершілігі үлкен маңызға ие болады.

Сөйтіп, бастауыш мектеп жасында келесі кезеңдерге өтуді қамтамасыз ететін тұлғалық әлеует қалыптасады.

Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қасиеттерінің бірі – оның интеллектуалдық мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Балалардың интеллектуалдық мәдениетін қалыптастыруда мынадай міндеттерді шешу арқылы жүзеге асады:

- Оқушылардың пәндерге қызығуға, алған білімдерін өмірде қолдана білуге тәрбиелеу;
- Табиғат құбылыстарын және өмірді дұрыс қабылдай білуге тәрбиелеу.

Балаларды бірінші сыныптан бастап мектепте алған білімінің өмірлік қажеттілігін түсіндіре білуге үйрету қажет, олардың оқуға ынтасын арттыру, сабақ үстіндегі белсенділігін қалыптастыру орынды; әр оқушыны сыныптың жалпы шараларына қатысуға, сыныпта және үйде тапсырмаларды үнемі орындауға бағыттап отыру керек.

Оқушылар ұйымында балалардың мораль мен адамгершіліктің қоғамдық құбылыс ретіндегі түсініктері жетіледі. Ұжымдық еңбекті ұйымдастыру барысындағы қоғам да бір-біріне тәуелділікті, достық қатынасты, қоғамдық моральге бой ұсынуды, бір-бірінің, өзінің, ұжымның және қоғам алдында жауапкершілігін саналы түсінеді[6].

Соңғы жылдары қоғамдағы тәрбиенің мақсаты «Тұлғаны жан-жақты, үйлесімді етіп тәрбиелеу» деп көрсетілген. Демек, бүгінде әрбір адамның жеке басын материалдық және рухани адамзаттық құндылықтармен молайту кезделіп отыр. Бұл мақсат-міндеттер жанұя тәрбиесін жақсартудан бастау алып, ондағы тәрбиелер мен ата-аналардың педагогикалық білімдерін жетілдірумен шешіледі. Бүгінгі таңда ата-аналардың жанұя тәрбиесі бойынша педагогикалық білімдерін жетілдіруде ең негізгі ұйытқы болатын мектеп, соның ішінде сынып жетекшілері болып отыр.

Бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастыруда мектептің ата-аналармен жүргізілетін жұмысының негізгі мақсаты мыналардан тұрады. Біріншіден, ата-аналар мектепті балаларының шын жүрегімен қабылдайтын үйі деп санап өздері де мектеп жұмысына көмектесуге дайын болуын қамтамасыз ету. Екіншіден, ата-аналарды жанұяда баламен өзара қарым-қатынаста болуға үйрету. Осындай мақсатпен мектептің әдістемелік бірлестіктері жанұя тәрбиесі мәселелері бойынша ата-аналар семинарларын ұйымдастырады. Мектептің ата-аналармен жүргізетін жұмысы баланың мектепте және жанұяда, тұтас білім берушілік ортада тәрбие алуына жағдай жасауға бағытталған. Жанұя саналылық және болашақтың бастаулар негізі.

Жалпы кіші жас оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастыру үшін мектеп пен жанұя бірлесіп жұмыс істеген жағдайда ғана оң нәтижелі мәнге ие болады. Осы мақсатты жүзеге асыруда мектеп пен жанұяның бірлескен жұмысының бүгінгі күнгі ерекшеліктері, мектептің ата-аналармен жүргізілетін жұмыстарының мазмұны, мақсаты мен міндеттері, әдіс-тәсілдері жан-жақты қарастырылған.

Әдебиеттер

1. Тәлім-тәрбие тұжырымдамасы. //Қазақстан мұғалімі. – Алматы., 1993ж., ақпан.
2. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңы. – Алматы, 2007.
3. Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. //«Егемен Қазақстан», 1996. 7-тамыз.
4. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінің тұжырымдамасы. //Қазақстан мұғалімі, 1993. 9-сәуір.
5. Қоянбаев Ж.Б. Семья және балалар мен жетекшілер тәрбиесі. – Алматы, 1990
6. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р. Педагогика. – Алматы, 1998.
7. Сманов И.С., А.Оңғарбай. Отбасы мен мектептің ынтымақтастығы. Оқу құралы. – Шымкент, 2005. 60б.

К ВОПРОСУ ОБ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИЦ С ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ НАРУШЕНИЯМИ

Баширов А.Т., Кабакова М.П.

*Казахский университет путей сообщения
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Актуальность темы статьи связана с ростом числа психосоматических расстройств, возникающих в результате взаимодействия психических и физиологических факторов, что становится социальной проблемой общества. Современными исследователями доказано, что психосоматические нарушения – это аффективные нарушения и расстройства, которые имеют выход через психосоматические проявления различных органов человека, будь это органы дыхания, сердечно-сосудистые системы, кожные и другие проявления.

Аннотация

Мақала тақырыбының өзектілігі қоғамның әлеуметтік мәселесіне айналатын психикалық және физиологиялық факторлардың өзара әрекеттесуінен туындайтын психосоматикалық бұзылулар санының артуына байланысты. Қазіргі зерттеушілер психосоматикалық бұзылулар адамның әртүрлі мүшелерінің психосоматикалық көріністері арқылы шығатын аффективті бұзылулар мен бұзылулар екенін дәлелдеді, олар тыныс алу мүшелері, жүрек – қан тамырлары жүйелері, тері және басқа көріністер.

Annotation

The relevance of the topic of the article is dictated by the fact that at present there is a significant increase in the number of psychosomatic disorders resulting from the interaction of mental and physiological factors and this is becoming a real social problem. Modern researchers have proved that psychosomatic disorders are affective disorders and disorders that have an outlet through psychosomatic manifestations of various human organs, be it respiratory organs, cardiovascular systems, skin and other manifestations.

За последние годы значительно выросли показатели психосоматических расстройств. По статистике Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) подтверждено, что 42% клиентов, систематически посещают кабинеты психосоматики. Статистика по медицинским показателям и по сведениям здравоохранения показывает, что состояния детей школьного подросткового и юношеского возрастов должна вызывать серьезную озабоченность, так как только 8-11 % детей признаются стопроцентно здоровыми.

Если рассматривать другие немедицинские и нетерапевтические источники информации, то можно обратить внимание на труды философа Морис Мерло-Понти, который придерживался недUALИСТИЧЕСКОГО взгляда на то, что идеологическое разделение разума и тела ошибочно. В «Феноменологии восприятия», впервые опубликованной в 1945 г., Мерло-Понти объясняет, что тело есть сознание, а не отделено от разума: «Телесный опыт заставляет нас признать навязывание значения, которое не является работой универсального конституирующего сознания, смысл, который цепляется за определенное содержание. Мое тело – это значимое ядро, которое ведет себя как общая функция, но которое, тем не менее, существует и подвержено болезням» [2].

Левенсон (2005), изучая три основные группы пациентов: «лица с сопутствующими психическими и общесоматическими заболеваниями, затрудняющими лечение друг друга, лица с соматоформными и функциональными расстройствами и лица с психическими расстройствами, которые являются прямым следствием основного заболевания, или лечение», описывает психосоматическое расстройство во взглядах медиков, и показывает нам связь медицинского и психологического таким образом, что одно является причиной другого. Точка зрения Мерло-Понти и психотерапевтов, использующих модальности, основанные на феноменологическом опыте, отличаются. Последние считают, что и медицинские, и психологические недуги – это одно и то же.

Целостный подход. Феноменологический подход является продвижением к целостному признанию связи между тем, что мы воспринимаем как психические и физические причины и следствия болезней, и соответствующим лечением симптомов. Такое отношение отличает психосоматику от других дисциплин психологии. Существует также неявное признание того, что пациенты, страдающие

органическими заболеваниями, выздоравливают лучше при объединении медицинской и психологической терапии, чем при использовании только лекарств. Исторические концепции психосоматической психологии.

Психосоматика считается новой дисциплиной в психологической профессии. Хотя в истории человечества, за тысячелетия до построения физики первобытный человек феноменологически понимал, как его собственная психика влияет на его физические действия, при этом приписывая силы природы и человекоподобным эмоциональным состояниям [3]. Эта естественная чувствительность человека к восприятию разума и тела как неразделимых понятий очевидна в традиционной и народной медицине. Хорошим примером является традиционная китайская медицина (ТКМ), поскольку она развивалась независимо и имеет письменные записи, относящиеся к 1500 г. до н.э. [5].

ТКМ базируется, прежде всего, на идее соответствия между организмом (микрокосмом) и окружающей его средой (макрокосмом). Как и идея «первобытного человека», описанная Александром (1962), это вера в концептуальную связь между телом и природой. ТКМ считает человеческие эмоции «жизненным воздухом» в теле, который имеет эквивалент в природе. Тело характеризуется внутренними органами. Пациенты часто описывают свои психиатрические проблемы с точки зрения органов, например, «сердце натренировано», чтобы придать смысл опасениям, «поврежденное сердце» означает печаль, а «повышенный огонь печени» означает возбуждение и напряжение [5]. Поскольку психологические проблемы считаются соматическими и связанными с органами, древние китайцы не отделяли психические расстройства от других заболеваний.

Попытки объяснить природные явления – это забота западной цивилизации, обычно восходящая к греческим космологам досократовской эпохи примерно в 600–400 годах до н. э. Такие вещества, как вода, воздух и огонь, использовались – почти метафорически – для создания материальной основы для объяснения болезней. Подобные идеи также были замечены в медицине других культур, например, в исламском мире, Тибете и Индии [3]. Этот материалистический способ понимания болезней можно экстраполировать на современное редукционистское научное мышление. Веха этой идеи обычно восходит к Гиппократу в 400 г. до н.э., который объявил, что причина эпилепсии носит материальный характер и не имеет ничего общего со «священным» [3].

Интересно, что если проследить корни динамической психиатрии, то можно прийти к той самой концепции, которую Гиппократ опроверг в ранние дни: идея о том, что демонология имеет какое-то отношение к физическому состоянию. Почти в каждой культуре существовало исцеление верой. Медицинские антропологи, такие как Форест Э. Клемент и Эрвин Х. Аккеркнехт, в начале XX века пытались систематизировать примитивные медицинские верования и практики. Климент разделил теорию болезней древних целителей на 5 основных форм: вторжение объекта болезни, потеря души, вторжение духа, нарушение табу и колдовство. Для каждой из этих теорий существовали соответствующие терапевтические методы. Эти методы включали извлечение больного объекта, обращение заблудшей души, изгнание нечистой силы, перенос чужеродного духа в другое живое существо, исповедь и противодействие магии.

Аккеркнехт показал, что истинными предками современного врача являются целители-миряне, то есть те люди, которым знахарь оставил эмпирическую и физическую заботу о больных), тогда как «знахарь является скорее предком священника, антагонист врачей на протяжении веков» [4]. Проводя нас через эпоху исцеления верой к открытию бессознательного Эллиенбергера, мы можем понять, как идея демонологии могла существовать как объяснение психологических недугов в период Средневековья. Психика – и сознание само по себе – это, в конце концов, понятие, которое было иллюзорным для человеческого сознания вплоть до XVIII века.

В XX веке произошло движение к реинтеграции этой области медицины посредством развития психоанализа и использования психотерапевтических методов, включая гипноз, для физического исцеления, а также работы с телом для решения психологических проблем. С развитием новых технологий, таких как неврология, мы можем ожидать движения к интеграции и разделению обработки того, что считается психологическими, и того, что считается соматическими проблемами, снова и снова; это происходит до тех пор, пока ум и тело не могут быть поняты или приняты как одно целое, которое больше, чем сумма его частей. Холизм, как и феноменология, является философской основой некоторых психотерапевтических методов, которые комплексно работают с симптомами, от которых страдают люди.

Заключение: из множества исследований зарубежных авторов подтверждается теория о взаимосвязи влияния психосоматических факторов на клиническое состояние человека

Литература

1. Александер, Ф. (1962). Развитие психосоматической медицины. Психосоматическая медицина, 24(1), 13-24.
2. Эллиенбергер, Х. Ф. (2008). Открытие бессознательного: история и эволюция динамической психиатрии. Основные книги.
3. Левенсон, Дж. Л. (2005). Учебник психосоматической медицины. (Дж. Л. Левенсон, ред.) Вирджиния: Американское психиатрическое издательство.
4. Мерло-Понти, М. (2004). Морис Мерло-Понти: Основные труды. (Т. Болдуин, ред.) Нью-Йорк: Psychology Press.
5. Ценг, У. С. (1973). Развитие психиатрических концепций в традиционной медицине. Архив общей психиатрии, 29, 569-575.

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛИДЕРЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Әліпбек А.З., Сейдаева А.Н., Кенжебекова Ә.К.

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада жасөспірім кезіндегі оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін тәрбиелеудің педагогикалық және психологиялық мүмкіндіктері туралы мәселелер қарастырылады. Жасөспірім кезеңінің психологиялық ерекшеліктері және осы жаста көрінетін тұлғалық ерекшеліктер мен көшбасшылық қасиеттер талданады.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы о педагогико-психологических возможностях воспитания лидерских качеств учащихся в подростковом периоде. Анализируются психологические особенности подросткового периода, личностные и лидерские качества, проявляющиеся в этом возрасте.

Annotation

This article discusses questions about the pedagogical and psychological possibilities of educating the leadership qualities of students in adolescence. The psychological features of the adolescent period and the personal qualities and leadership qualities manifested at this age are analyzed.

Жасөспірім шақта объективті ер жету элементтерін, жасөспірімдердің еңбекке және оқуға, ата-анасына және құрбыларына, кішкентай балаларға және қарт адамдарға деген қарым-қатынасынан байқауға болады. Олар:

– жынысы бөлек құрбыларымен романтикалық қатынастарда – бос уақытын өткізу формалары (кездесулер, ойын-сауық кештер);

– әлеуметтік-адамгершілік саласында – үлкендерге көмек көрсету және оларды қолдау, өзіндік ойларын қорғау, моральды-этикалық түсініктердің, жасөспірімнің шынайы мінез-құлқына сәйкес келуі;

– интеллектуалды салада – білімді игерудегі дербестік, өз бетінше білім алуға деген талпыныс;

– сыртқы келбетінде – сәнге сәйкес киім кию, сөйлеу, өзін-өзі ұстау (слэнг, макияж, темекі шегу және т.б.).

Ғалымдардың тұжырымдауынша жасөспірім шаққа тән ерекшеліктер:

– қоғамда өз орнын табуға, маңызды бола білуге қажеттілігі;

– сана-сезімі дамуының жаңа деңгейі;

– бала тұлғасының ересектерге ауысуы;

– өзін-өзі бақылауға, өзіне-өзі талдау жасауға, өзіне деген қарым-қатынасын, тәртібі мен қызметін өз бетінше реттеуге қажеттілігі;

– сана-сезімінің барлық үдерістерінің қайта құрылуы;

– Мен бейнесінің қалыптасуы және өз-өзіне баға беруі мен аса танымдылыққа ұмтылысы [1].

Ғалымдардың жасөспірімдердің даму ерекшеліктеріне қатысты көрсетілген пікірлері бірін-бірі толықтырады және біріне-бірі қайшы келмейді. Сондай-ақ, олардың бәрі жасөспірімге тән басты ерекшеліктің сана-сезімінің жаңа деңгейіне көтерілетіндігін жоққа шығармайды.

Ал, жасөспірім сана-сезімінің жаңа деңгейінің қалыптасуы үшін, шешуші болып табылатын шарттар қатарында келесілерді көрсетуге болады:

– биологиялық себептер (жыныстық жетілуі);

– үлкендермен қарым-қатынас жүйесіндегі қызметі мен өзін-өзі ұстау тәртібіне қойылатын жаңа талаптар;

– жасөспірім өмірінің әлеуметтік шарттары;

– психологиялық алғы шарттар (абстрактылық-логикалық ойлау формаларын күрделендіру, эмоционалдық-белсенділік аясын нақтылау және т.б.).

Сонымен қатар, рефлексивті талдаудың жас ерекшеліктері де сана-сезімнің қалыптасуына әсер етеді. Бұл, жасөспірімнің әрекет ету мен істерінің жекелеген түрлерінен жаңа бір қасиеттерін тани

бастауынан, алғашында оларды өзінің мінезіндегі бір өзгешелік деп білуінен, соңынан оларды өз тұлғасының қасиеттері ретінде жинақтап қорытуы мен ұғынудан тұрады.

Сонымен, жасөспірім шақтың ерекшеліктеріне арналған ғылыми әдебиеттерді талдау, келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік туғызды:

– қазіргі заманғы жасөспірім қоғамда аралық жағдайда тұр. Бір жағынан, ерте және еркін түрде үлкендердің іс-әрекетіне араласа бастаса, екінші жағынан, қоғамда үлкендердің кеңістігіне жасөспірім буынның адекватты қосылуына мүмкіндік туғызатын дәстүрлер жоқ. Нәтижесінде, жасөспірімдердің ер жетуі, көп жағдайларда атрибутивті көрініс табады, яғни міндеттеріне қарағанда құқықтары басым болады;

– жасөспірім шақта негізгі жаңадан пайда болушылық – тұлғаның танымдық, мотивациялық, эмоционалды-құнды сапаларын қозғайтын, сана-сезімнің жаңа деңгейі пайда болады. Басқа жас шамаларына қарағанда, өзін-өзі тану, өзіне эмоционалды-құнды қатынасы мен өз тәртібін реттеу стилі, сана-сезімнің жасөспірімнің тұлғасы мен тәртібіне айтарлықтай әсерін тигізе отырып, өзіне тән өзгеше жас ерекшеліктеріне ие болады.

Жоғары жасөспірім шақта ұйымдастырушылық іс-әрекетке деген қажеттілік артатындығын, дегенмен өзіндік ұйымдастыру іс-әрекетіне бағдарланатынын анықтайды. Жасөспірімдер өздеріне лидер рөлін алуға даяр, балаларды белгілі іс-әрекетті ұйымдастыруға шақырады. Олардың қоғамда өзіндік бір рөлін көрсетуге деген талпынысы әлеуметтік жауапкершілікті ересек деңгейінде жауап беру мүмкіндігі ретінде, «Мен», «Мен барлығы үшін» күшін іске қосып, ұжымдағы өзіндік орнын табу, қоғамда белгілі рөлге ие болу қажеттілігі туындайды. Жасөспірім шақ тұлғаның қарқынды дамуымен, өзіндік сана және әлемдік көзқарас қалыптасуымен сипатталады. Бұл кезеңде жасөспірім бойында тұлға ретінде сыйластық және қабылдау қажеттілігі тұрақтанады, айқын байқала бастайды. Ол оған түрлі механизмдер арқылы қол жеткізеді, атап өтер болсақ, балалар бірлестігінің көшбасшы ретінде, жасөспірім ересектер тарапынан қолдауға ие болады, зерттеу негізінде өз қажеттілігін қанағаттандырады. Тұлғалық өзіндік жетілуге белсенді түрде ұмтылуға байланысты осы жас аралығына тән мотивациялық басты жолдар – бұл, өзіндік тану, өзіндік орнын табу, өзін-өзі айқындау. Жасөспірім бойында ересектерге ұқсау секілді ұмтылыс пайда болады, ол ересектер тарапынан өзіне тең дәрежедегі қарым-қатынасты талап етеді.

Жасөспірімдік кезеңде оқушыларды лидерлікке тәрбиелеудің басымдығын танытады. Өйткені:

– жасөспірімдік шақта оқушыларды лидерлікке тәрбиелеудің мүмкіндік деңгейі олардың лидерлік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткілікті болып табылады.

– жасөспірім шақта лидер болуға ұмтылыс көп деңгейде саналы болып табылады, өйткені өмір іс-әрекетіне қатынас болған құбылыстың саналы рефлексиясы негізінде орын алады.

– лидерлік топтағы өзара әрекеттестік жағдайында көрінуіне байланысты пайда болады. Ал, жасөспірім кезеңінде бұл құбылыс жылдам және қарқынды түрде дамиды. Бұл олардың өз құрбылары арасында қанағаттанарлық орын алу, тұлға ретінде белгілі орны болу, көшбасшы болу қажеттілігімен түсіндіріледі.

– жасөспірімдерді лидерлікке тәрбиелеуге педагогтың ықпалы басым. Өйткені, жасөспірімнің өмірлік тәжірибесі аз және оның белсенділігі әлеуметтік маңызды және әлеуметтік-қолайлы іс-әрекетке бағытталуы қажет.

Лидерліктің маңызды сапасының бірі – жауапкершілік. Лидерлік өзге де топ мүшелері алдында жауапкершілікке ие болғандықтан тек қана басқарушылық қызметпен айналыспайды. Сол себепті де топты алға жетелеу үшін бірқалыпты, өзара сыйластықта құрылған, психологиялық ахуалы бір-біріне деген мейірімділікке негізделген және лидерлік қарым-қатынаста түзету жұмыстарын жүргізе алатын, бастамашылдықпен, жан тәнімен нәтижеге қол жеткізетін, ережелер мен адамгершілік нормаларға сай өз іс-әрекетін басқара алатын орта құрылуы керек [2].

Лидерлікке қажетті сапаларды тәрбиелеу үшін біршама уақыт қажет. Сонымен қатар лидерлік тұлғасының белсенді ұстанымының дамуы оқыту мен тәрбиелеу барысында жүзеге асуы мүмкін. Лидерлік тұлғасының тиімді жағдайлары оқушылар топтарында құрылады. Жасөспірімнің осы топтарда өзін-өзі ұйымдастыруы мен өзін-өзі анықтауы, оның қазіргі жағдайларға бейімделуге мүмкіндік береді. Бірлескен іс-әрекеттің ұжымдық тәртіпке бағына алу, өз қызығушылығын үнемі қорғау және жеке қызығушылықтарын жалпы көзқарастарымен сәйкестендіре алу түрлері әлеуметтік өзара әрекеттестіктегі қажетті біліктілігін туындатады. Өз құрдастарының арасында өзара әрекеттестік тең дәрежеде орын алатын ортада беделі мен мәртебесі болуы және оны үнемі демеп отыру керек [3]. Осыған орай, жасөспірім тұлғасын тәрбиелеу мен қалыптастыруға жауап беруші әлеуметтік

институттардың рөлі біршама артады, олар тұлға әлеуметтенуіне бағдарланған бірден бір тиімді мекемелер саналады.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің педагогикалық тұжырымдамаларын беруге мүмкіндік берді. Бұл үрдіске педагогикалық демеу құру үшін маңызды фактор жеткіншек шақтық кезеңнің аса сезімталдығы болып табылады.

Эриксонның пайымдауынша, өзінің ішкі әлемін тану, әлеуметтік құбылыстарға жоғары деңгейдегі сезімталдылық, идентификация, спорттық іс-әрекетте өз тұлғасын қабылдау, өзіндік «Менін» игеру сезімі тән. Бұл жас аралығында өзіндік орнын табуға деген ұмтылыс аса ерекше орынға ие. Бұл үздіксіз үдеріс және көп таңдау мүмкіндігін береді. Бұл жағдай өз кезегінде жалпы білім беретін мектептердің іс-әрекетіне қатысуға жағымды түрткі болуын, өзіндік интеллектуалды-танымдық әлеуетін қолдануға құштарлығын оятып, жаңа білім алу қажеттілігін тудырады.

Жасөспірім шақтың тағзы бір басты сипаты – өзін-өзі белсенді ету. Ол рухани идеалды іздестіруге, өзіндік әлеуметтік құндылықтарды анықтауға әсер етеді, ол жасөспірімнің арнайы мүмкіндіктерінің дамуына алып келеді. Бұл – мектептің оқу-тәрбие үдерісінде жасөспірімнің лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің екінші маңызды факторы.

Жетістікке жету арманы – қоғамдық пайдалы сапа. Оның табиғи деп аталу себебі, тек адам ғана қоғамдық мақұлық, себебі ол қоршаған орта қабылдауынан өзін қанағаттанған күйде сезінеді, тек осындай қабылдау арқылы өзіндік барлық мүмкіндіктерін аша алады. Ол пайдалы, себебі қоғам дамуы мен ілгерілеуіне орай қызмет атқарады. Сол себепті үлкен бастама сәттілігі жетістік қоры мен әрбір адам сәттілігіне тікелей байланысты. Сәттілік барлығының қабылдауын аса қажет етеді. Сол себепті де жетістікке жету қажеттілігі өте маңызды. Қазіргі заманғы қоғам талабы, әлеуметтік тапсырыс жастар белсенділігін есепке ала отырып құрылады, олар үшін ең жоғары саты лидерлік ұстаным, яғни белгілі бір іс-әрекет аясында жетістікке жету.

Жоғары сынып оқушыларының жасөспірім жасында лидерлік тұлғасы құрылуының педагогикалық негіздерін талдау мен зерттеу бізге мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді:

- Жасөспірім шақтағы лидерлік тұлғасын тәрбиелеу тиімді әлеуметтену үдерісінде іске асады және «Мен тұжырымдамасының» құрылуы мотивациялық-қажеттілік аясында орындалады.

- Лидерлік тұлғасын тәрбиелеу, егер жасөспірім шақта орын алса, онда ол өзі туралы идеалды бейнеге сәйкес, қоғамға деген өзіндік қажеттілік арқылы жүзеге асады.

- Жасөспірім шақта оқушылардың лидерлік қасиеттерін тәрбиелеудің педагогикалық негізін ашу барысында лидерлік ұстанымын анықтаушы тұлғаның психологиялық-жеке дара сипаттамаларына, тұлғаның ұйымдастырушылық қасиеттеріне баса назар аудару қажет.

Лидерлік мәселесі жан-жақты және көп аспектілі. Оған бірқатар теориялар құрылған, олар тікелей лидерлік үдерісін де, лидерлік қасиет сапалары бар тұлғаны да зерттейді. Өз мәні бойынша бұл үдеріс диалектикалық. Ол болашақ құндылықтарды игеру үдерісіне бағытталған. Ол өзіндік көптеген кемшіліктерді жою арқылы өзіне өзгерістер енгізу арқылы іске асады. Демек, қазіргі таңда білім беру саласында адамдармен оңай тіл табыса алатын, көшбасшылық дағдыларға ие, талдауға, ынталандыруға, стратегиялық ойлауға және тиімділікке қабілетті жаңа типтегі көшбасшылар керек. Алайда, ондай лидерлерді қайдан табуға болады деген заңды сұрақ туындайды. Дей тұрғанмен, ұдайы өзгермелі жағдайда білім беру жүйесінің барлық деңгейінде талантты, әрі жақсы дайындықтан өткен лидерлердің аздығы жасырын емес екені анық. Сондықтан, зерттеу жұмысында білім беру жүйесінде лидерлік дағдыға ие және жоғары білікті, талантты жоғары сынып оқушыларын іздеп табуға, оларды даярлау мүмкіндігін қарастыруға олардың жасөспірім шақтағы жас ерекшеліктері негіз болып отыр [4].

Жасөспірім жастағы оқушылардың лидерлік қасиеттерін тәрбиелеу әлеуметтану үдерісінде мотивациялық-қажеттілік аясы негізіндегі «Мен тұжырымдамасы» арқылы іске асады. Жасөспірім жастағы оқушылардың лидерлік қасиетін тәрбиелеу өзі және қоғам туралы идеалды бейнелеріне сәйкес балалар мен жастар бірлестігі қажеттіліктерін іске асыру арқылы орындалады. Бұл біздің жағдайымызда мектептің тәрбие ортасында жүргізіледі. Сонымен, қорытындылай келе жоғары сынып оқушыларын көшбасшылыққа тәрбиелеу – олардың көшбасшылыққа бейімділігін айқындау негізінде генетикалық әлеуетін ашу және оны жалпы білім беретін орта мектептерде ұжымдық, топтық тәрбие үдерісінде дамыту.

Әдебиеттер

1. Сорокоумова Е.А. Возрастная психология. Краткий курс: учеб. пособие для студ. – психол. – М.: Издательский центр «Питер», 2008. – 208 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – С. 6.
3. Нысанбаев А.Н., Кажыржанов Р.К. Политическое лидерство в современном Казахстане. – Алматы: Акыл кітабы, 2014. – 165 с.
4. Байкулова А.М. Психологиялық зерттеулердегі лидерлік мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Психология сериясы. – Алматы, 2015. -№2 (43). – Б. 22-25.
5. Баймуханбетов Б.Т. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапасының қалыптастыру: филос. док. (PhD) дис. – Алматы, 2014. – 159 б.

ПРОЯВЛЕНИЯ ШКОЛЬНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

*Касымова Г. М., Абильдаева Ж. Б., Куанышбекова Д.Е., Хайдарова М.М.
НАО «Казахский национальный женский педагогический университет»
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Актуальность исследования обусловлена тем, что школьная тревожность может проявляться в поведении самыми разнообразными, порой неожиданными, способами, маскируясь под другие проблемы. Основными признаками школьной тревожности являются пассивность на уроках, скованность при ответах, смущение при малейшем замечании со стороны учителя. На перемене тревожный ребенок не может найти себе занятие, любит находиться среди детей, не вступая, однако, в тесные контакты с ними. Кроме того, в силу больших эмоциональных нагрузок, ребенок начинает чаще болеть, снижается сопротивляемость соматическим заболеваниям.

Аннотация

Зерттеудің өзектілігі мектептегі мазасыздық мінез-құлықта әртүрлі, кейде күтпеген тәсілдермен, басқа проблемалар ретінде жасырынып көрінуі мүмкін екендігіне байланысты. Мектептегі мазасыздықтың негізгі белгілері- сабақтардағы пассивтілік, жауап берудегі ыңғайсыздық, мұғалімнің сәл ескертуін жағымсыз қабылдау. Үзілісте мазасыз бала өз ісін таба алмайды, балалардың арасында болғанды ұнатады, алайда олармен тығыз байланыста болмайды. Сонымен қатар, үлкен эмоционалды жүктемелерге байланысты бала жиі ауыра бастайды, соматикалық ауруларға төзімділік төмендейді.

Annotation

The relevance of the study is due to the fact that school anxiety can manifest itself in behavior in a variety of ways, sometimes unexpected, masquerading as other problems. The main signs of school anxiety are passivity in the classroom, stiffness when answering, embarrassment at the slightest remark from the teacher. At recess, an anxious child cannot find something to do, likes to be among children, without, however, coming into close contact with them. In addition, due to high emotional loads, the child begins to get sick more often, the resistance to somatic diseases decreases.

Актуальность исследования обусловлена тем, что школьная тревожность – это одна из типичных проблем, с которыми сталкивается психолог в учреждениях образования. Особое внимание она привлекает потому, что выступает признаком школьной дезадаптации ребенка, отрицательно влияя на все сферы его жизнедеятельности: не только на учебу, но и на общение, в том числе и за пределами школы, на здоровье и общий уровень психологического благополучия. Цель исследования – анализ литературы о проявлении и психокоррекции школьной тревожности. Гипотеза исследования заключалась в том, что психокоррекция тревожности младших школьников может эффективно осуществляться в рамках комплексной программы, основу которой составляет система психотренинговых, игровых упражнений, заданий, игровой терапии, арт-терапии и др.

Школьная тревожность может проявляться в поведении самыми разнообразными, порой неожиданными, способами, маскируясь под другие проблемы. Основными диагностическими признаками школьной тревожности являются пассивность на уроках, скованность при ответах, смущение при малейшем замечании со стороны учителя. На перемене тревожный ребенок не может найти себе занятие, любит находиться среди детей, не вступая, однако, в тесные контакты с ними. Кроме того, в силу больших эмоциональных нагрузок, ребенок начинает чаще болеть, снижается сопротивляемость соматическим заболеваниям. Среди признаков школьной тревожности, являющихся характерным для младшего школьного возраста, прежде всего, стоит отметить ухудшение соматического здоровья учащегося, что вполне объяснимо точки зрения теории психосоматики. Тревожные дети часто болеют, и вынуждены по этой причине оставаться дома. Иногда возникают «беспричинные» головные боли или боли в животе, резко повышается температура. Особенно часто такие соматические нарушения случаются непосредственно перед контрольными и экзаменами [1].

Нежелание ходить в школу чаще всего возникает в контексте недостаточной школьной мотивации, однако свидетельствует, в первую очередь, о том, что ребенок чувствует себя в школе

дискомфортно. В связи с переходом в среднюю школу могут появиться эпизодические прогулы, которые зачастую перерастают в систематические. ребенок каждое утро «уходит в школу» (завтракает, собирает портфель), возвращается домой в положенное время, и родители в течение долгого времени не догадываются о том, что вместо уроков их ребенок проводит время с друзьями или просто гуляет по улице в одиночестве. Начиная со средней школы, довольно типичными становятся также прогулы контрольных и самостоятельных работ, «нелюбимых» предметов, уроков, которые ведут «плохие» учителя [2].

Противоположную форму проявления школьной тревожности представляет собой излишняя старательность при выполнении заданий. Ребенок, добиваясь совершенства, может многократно переписывать классные и домашние работы, тратить на выполнение домашнего задания много часов в день, отказываясь ради этого от прогулок и встреч с друзьями [3].

Раздражительность и агрессивные проявления ребенка зачастую рассматриваются как самостоятельные «мишени» психологической помощи, в то время как во многих случаях они являются только симптомом, свидетельствующим о том, что такой ученик подвержен школьной тревожности. Раздраженные или агрессивные реакции могут оказаться способом нивелирования эмоционального дискомфорта, вызванного теми или иными событиями школьной жизни.

Рассеянность, или снижение концентрации внимания на уроках, признак школьной тревожности, судьба которого во многом сходна с предыдущим. Также как и агрессивность, рассеянность может рассматриваться как самостоятельный симптом, указывающий на определенный дефект внимания. Однако известно, что неумение вычленив главную задачу, сосредоточиться на ней, стремление охватить своим вниманием все элементы деятельности характерны для тревожных детей. Во многих случаях частые отвлечения во время урока, только «физическое» присутствие на уроке характерны для детей, которые таким образом стараются избежать вызывающих беспокойство фрагментов школьной среды. В итоге они либо постоянно вытесняют тревожащие элементы из поля сознания, либо пребывают в мире собственных мыслей и идей, которые не вызывают тревоги, благодаря чему это состояние является для них наиболее комфортным. Помочь таким детям стать более внимательными – значит помочь им справиться с тревожностью.

Битянова М.Р. отмечает, что при организации коррекционной работы необходимо создать условия для возникновения доверия воспитанника к воспитателю, только так у ребенка возникает желание заниматься коррекционной работой [4].

Отрицательное отношение к педагогу и психологу у детей младшего школьного возраста встречается очень редко, а неопределенное – часто, так как при таком отношении возникает недоверие к педагогу, а следовательно к той деятельности, которой он занимается. Мобилизация движущих сил развития происходит у ребенка тогда, когда он чувствует, что взрослый верит в него, доверяет ему, включает его в решение все более и более трудных задач и проблем.

Формирование способностей, как общих, так и специальных, – процесс очень сложный, он имеет свои особенности на каждом возрастном этапе, тесно связан с развитием интересов ребенка, самооценкой его успехов в той или иной деятельности. Несформированные способности и интересы ведут к недоразвитию личности. Коррекция недостатков в развитии способностей и интересов ребенка – важнейшее направление психолого-педагогической работы [4].

Большие возможности по коррекции эмоционального состояния, личностных качеств представляют игры школьников. Важное значение в плане коррекции негативных эмоциональных состояний имеют данные исследования К. Левина и его сотрудников о роли воображаемой ситуации в преодолении барьеров. Часто замещение одного предмета другим невозможно вне игровой ситуации, это означает, что динамика эмоциональных состояний в реальной действительности и условиях игры различна. Стойкие аффективные барьеры, возникающие в жизни ребенка, преодолеваются им гораздо легче в игре. На это свойство игровой, «мнимой» ситуации указывал и Л.С. Выготский, говоря о том, что именно в условиях «мнимой» ситуации ребенку легче принять на себя роль другого [5].

Разные виды игр с успехом используются в коррекционных целях в работе с детьми. Интересна специальная игровая методика, разработанная А. И. Захаровым, направленная на преодоление детьми страхов. Игры широко применяются в работе как со страдающими неврозами детьми, так и со здоровыми. Предметом коррекции игровой психотерапии могут быть и бедность эмоционального мира ребенка, эмоциональная неотзывчивость, запаздывание развития высших чувств, неадекватное эмоциональное реагирование.

Одним из методов коррекции является игра. В практике детской психотерапии одним из первых применил игру З. Фрейд. Точка зрения на врожденный характер детской игры поддерживалась З.

Фрейдом и позднее его учениками. Он считал игру выражением глубинных инстинктов и относил ее в сферу бессознательного [6]. Отсюда неуклонно следует вывод: отсутствие соответствующих условий для осуществления игровой деятельности ребенка может отрицательно отражаться на его дальнейшем развитии.

С другой стороны игра детей – качественное приобретение исторического развития человека. Способствуя накоплению и приобретению жизненного опыта, она в тоже время является социальной, что также необходимо учитывать в диагностической и коррекционной работе. Важным для организации диагностической и коррекционной работы практического психолога является положение Д.Б. Эльконина, о том, что каждому возрастному периоду соответствует четко фиксированная ведущая деятельность. В младшем школьном возрасте это непосредственное эмоциональное общение от рождения до года, предметно – манипулирующая деятельность от года до трех лет, и сюжетно-ролевая игра от трех до семи лет. Именно детская игра, соответствующая возрастному периоду, как ведущий вид деятельности младших школьников, определяет развитие его мышления, памяти, внимания [7].

При постановке диагноза при психодиагностической работе с детьми необходимо отмечать, насколько выражены эти типы в их игровой деятельности и соответствия их возрастному периоду развития.

Многие исследователи структурных и функциональных особенностей игры считают необходимым выраженность в нормальной игровом поведении таких особенностей как: ненаправленность действий; импульсивность; эффективная связь с окружающими; робость, боязливость, застенчивость.

Организуя детскую игру, психолог может наблюдать ее соответствие возрастному периоду, видеть уровень отработанности игровых навыков, может установить степень отставания, задержки, удлинения игрового периода.

Диагностика причин не является самоцелью, она подчинена главной задаче – разработке рекомендаций по психическому развитию ребенка или коррекции этого развития.

В нашем исследовании были последовательно рассмотрены теоретические аспекты проявлений школьной тревожности, которые при несвоевременном выявлении могут отражаться на школьной успеваемости, психоэмоциональном благополучии детей и однозначно привести к школьной дезадаптации.

В этой связи исследование особенностей психокоррекции тревожности младших школьников как одной из важных проблем в обучении детей данного возраста является актуальным. Итак, одной из главных целей школьного образования является создание психологических условий, обеспечивающих полноценное психическое и личностное развитие каждого ребенка. Большое значение для развития личности имеет психическое здоровье, т.е. состояние душевного, физического и социального благополучия. Если человек находится в ситуации дискомфорта, то в первую очередь фрустрируется эмоциональная сфера, что в свою очередь вызывает тревожность как ответную реакцию на стрессовую ситуацию [1].

В проведенном исследовании было выявлено, что уровень школьной тревожности у учащихся улучшается после проведения определенной коррекционной программы, направленной на создание условий снижения уровня школьной тревожности до уровня «мобилизующей» тревоги, соответствующего возрастной норме. При проведении коррекционной программы уровень школьной тревожности у учащихся из экспериментальной группы снизился.

В исследовании Г.М. Касымовой отмечается значение применения в психокоррекции детской тревожности игровой терапии – это «лечение» игрой, способ оказания помощи детям. Взрослые должны уяснить для себя, что дети живут в мире игры. Наблюдая за ребенком в игре, можно многое узнать, понять в его развитии и помочь ему преодолеть возникшие проблемы развития. Коррекционным целям способствует «перенос» негативных качеств собственной личности ребенка на игровой образ. «Отстраняясь» таким образом, от них, ребенок получает возможность как бы избавиться на время от своих собственных недостатков, со стороны оценить их, проиграть свое отношение к ним. Особую ценность представляют игры – драматизации по специально подобранным в коррекционных целях произведениям, прежде всего сказкам. [8].

Результаты экспериментального исследования подтверждают гипотезу исследования о том, что психокоррекция тревожности младших школьников может эффективно осуществляться в рамках комплексной программы, основу которой составляет система психотренинговых, игровых упражнений, заданий, игровой терапии, арт-терапии и др.

Литература

1. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. Л., 1988. – 213 с.
2. Овчарова Р.В. Практическая психология. М., ТЦ «Сфера», 2000. – 448с.
3. Особенности психического развития детей 7-летнего возраста /Под ред. Д. Б.Эльконина, А. Л. Венгера. М., 1988. – 136с.
4. Битянова М.Р. Адаптация ребенка к школе: диагностика, коррекция педагогическая поддержка. М.: Психологическая наука, 1997. – 196 с.
5. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – М., 1997. – 224 с.
6. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. М., 1991. – 456 с.
7. Эльконин Д. Б. Психология игры. М., 1999.– 360 с.
8. Касымова Г.М. Психологические основы игровой терапии детской тревожности. Алматы, 2005.- 111с.

КИБЕРБУЛЛИНГ В ПОДРОСТКОВОЙ СРЕДЕ

Керубаев Д.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада кибербуллингтің пайда болуының негізгі шарттары, оның жасөспірімдер ортасындағы көріністерінің түрлері, кибербуллингпен айналысатын жасөспірімдердің санатталған, кибербуллингтің пайда болуының негізгі себептері келтірілген, кибербуллердің портреті құрастырылған және кибербуллингке бейім жасөспірімдерді диагностикалаудың кейбір әдістері жиналған, қазақстандық қоғамда Кибербуллингке қарсы іс-қимыл бойынша тиісті заңдарды қабылдау қажеттілігі туралы ремарка жасалған

Аннотация

В данной статье описаны основные условия возникновения кибербуллинга, виды его проявления в подростковой среде, категории подростков, занимающихся кибербуллингом, приведены основные причины возникновения кибербуллинга, составлен портрет кибербуллера и собраны некоторые методы диагностики подростков, предрасположенных к кибербуллингу, сделана ремарка о необходимости принятия соответствующих законов по противодействию кибербуллинга в Казахском обществе

Annotation

This article describes the main conditions for the emergence of cyberbullying, the types of its manifestation in the teenager's environment, the categories of teenager's engaged in cyberbullying, the main causes of cyberbullying are given, a portrait of a cyberbullyer is compiled and some diagnostic methods of teenager's predisposed to cyberbullying are collected, a remark is made about the need to adopt appropriate laws to counter cyberbullying in Kazakhstan society

В современных реалиях бурного развития интернета и социальных сетей, возникают условия, оказывающимися благоприятными для возникновения такого явления, как кибербуллинг. Кибербуллинг – это запугивание и травля с использованием цифровых технологий. Он может проходить в социальных сетях, в приложениях для обмена сообщениями, на игровых платформах и мобильных телефонах. Это повторяющиеся эпизоды, цель которых – напугать, разозлить или опозорить тех, кого преследуют [4].

Почему вообще возникает такое явление, как кибербуллинг? Мы можем рассмотреть основные условия, благодаря которым и возникает кибербуллинг, к ним можно отнести **вневременность межличностных коммуникаций** в интернете, социальных сетях, при которой нет четких временных рамок ответа или сообщения, когда любой пользователь может выйти из сети во время процесса коммуникации и продолжить его в другое время. Другим условием для возникновения кибербуллинга является **мультимедийность и анонимность**, когда первое отвечает за множественность способов коммуникаций, будь то видео, фото или текстовые коммуникации, а последнее обеспечивает так называемую безнаказанность участников кибербуллинга. И заключительным условием можно назвать опосредованность интернет-коммуникаций в социальных сетях, при которых оба или более участников общения не видят друг друга и не могут собирать визуальные данные, интернет-общение ещё называют «непрямым диалогом между пользователями» [5].

К проявлениям кибербуллинга относятся следующие действия:

Травля – активные попытки унижить, оскорбить или задеть человека посредством сообщений или комментариев.

Клевета – опорочивание кого-либо в сетях.

Распространение ложной информации – когда кибербуллер постит, отправляет и распространяет заведомо ложную информацию социальных сетях, так или иначе вредящей другому пользователю.

Бойкот – когда один или более пользователей в социальных сетях или играх избегают упоминаний и взаимодействий с жертвой кибербуллинга.

Угрозы – разновидность травли, при которой кибербуллер применяет прямые или не прямые угрозы в отношении к жертве в социальных сетях.

Сталкинг – то же преследование в реальной жизни, выпытывание личной информации без разрешения личности, только события происходят преимущественно в виртуальной среде, обычно жертвами сталкинга становятся пользовательницы социальных сетей.

Флейминг – разновидность кибертравли, при котором агрессор совершает попытки разжечь конфликт и самоутвердиться за счёт жертвы, больше всего этот вид кибербуллинга распространён в комментариях под различными постами в социальных сетях и на форумах, в рамках буллинга таких агрессоров называют “поджигателями” или же “подстрекателями”.

Моббинг – когда группа пользователей совершают психологическое насилие над одной или более, жертвами.

Троллинг – разновидность травли, подстрекательства, унижения над пользователями путём колких шуток или провокаций ради получения известности или самоутверждения.

Также дополнительно понятия: Аутинг; Кэтфишинг; Хэппислэпинг; Грифинг; Харассмент; Секстинг; Имперсонирование; Груминг; Остракизм [6, 7].

Российские исследователи А. А. Бочарев и К. Д. Хломов выделяют четыре категории несовершеннолетних, которые занимаются кибербуллингом, в зависимости от мотивации к этому занятию:

Первая категория – **«ангел мести»**. Данный тип ощущает чувство правоты и мстит за то, что сам, когда то оказался в статусе жертвы;

Вторая категория – **«жаждущий власти»**. Данный тип стремится к контролю и авторитету, при этом, чаще всего, является слабее и уязвимее сверстников;

Третья категория – **«противная девчонка»**. Данный тип вовлекается в кибербуллинг ради развлечения, целью является запугивание и унижение других;

Четвертая категория – **«неумышленные преследователи»**. Данный тип включаются в кибербуллинг в ответ на поступившую угрозу, в которую их вовлекают либо соучастником, либо свидетелем [7].

Основными **причинами возникновения кибербуллинга** можно назвать следующие аспекты [3]:

- Стремление к превосходству
- Субъективное чувство неполноценности (комплекс неполноценности)
- Зависть
- Мечь
- Развлечение
- Конформизм
- Проблемы в семейных взаимоотношениях
- Низкий уровень развития эмпатии
- Отсутствие умения разрешать конфликты
- Индивидуально-личностные характеристики индивида

Несовершеннолетние кибербуллеры характеризуются определенной ущербностью психологического характера: отсутствие эмпатии, нарциссизм, искаженные моральные принципы, нездоровое стремление к лидерству, беспринципность и цинизм. Кибербуллинг хорошо подходит для тех подростков, которые чувствуют неуверенность в себе и предпочитают прятаться за спинами лидеров [7]. Не умеющие дать отпор в реальной жизни и те, кто к примеру, не может быстро ответить, жертвы буллинга – личности с такими критериями также вписываются в портрет кибербуллеров, так как он позволяет им оставаться практически безнаказанными в ходе травли и прочих элементов кибертравли.

«Жалкий, слабый на работе и в социальной жизни человек может превратиться в ярого буллера в интернете. Интернет вообще нивелирует физическую и даже интеллектуальную силу. Здесь можно сводить счеты с любым человеком, и моська нападает на слона», – таковы слова кандидата психологических наук, доцента кафедры нейро- и патопсихологии МГУ им. Ломоносова, Сергея Ениколопова [2].

Методы диагностики подростков, предрасположенных к кибербуллингу:

- Детский и подростковый лаконичный ИТО (индивидуально-типологический опросник),
- Многошкальный тест СМИЛ,
- Цветовой тест МЦВ,
- Метод портретных выборов Сонди,
- Методика ДМО,
- Фрустрационный тест ВФТ,

–Рисованный перцептивный тест РАТ [1].

Жертвой кибербуллинга может оказаться кто угодно, неважно, будь то обычный пользователь социальных сетей или же заядлый игрок в виртуальные игры – все равны перед этим явлением. Очень важно отметить необходимость выявления жертв и активных участников кибербуллинга, ведь если понять алгоритмы работы и вести профилактику среди подростков, то случаи кибербуллинга значительно понизятся.

Один из существенных способов противодействия кибербуллингу является игнорирование провокации со стороны агрессора, так как реакция это как раз то, чего хочет добиться кибербуллер, но если провокации становятся много, они принимают систематический характер, и избавиться от кибербуллера становится невозможным, то следует обратиться к правоохранительным органам. Одно дело, когда вы можете просто заблокировать кибербуллера, другое дело, когда просто так от него не избавиться, то на помощь приходят поправки Сарыма-Закиевой. Цель этих поправок заключается в защите детей от кибербуллинга, требование от платформ удаления контента, содержащего элементы кибербуллинга.

И тем не менее, государству и правозащитным организациям, социальным службам предстоит разработать алгоритмы противодействия к кибербуллингу.

Литература

1. Собчик Л.Н. Нападения в школах. Как прогнозировать подростковую агрессию? <https://psy.su/feed/6580/> 23 ноября 2022
2. Психологи назвали главные причины кибербуллинга /<https://www.m24.ru/news/obshchestvo/11112019/96855> 11 ноября 2019
3. Баранов Александр Аркадьевич, Рожина Светлана Валерьевна Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». 2015. №1.
4. Интернет-травля: что это такое и как с ней бороться? 10 главных вопросов о кибербуллинге, которые задают подростки. /<https://www.unicef.org/kazakhstan/Новостные-заметки/интернет-травля-что-это-такое-и-как-с-ней-бороться> 4 сентября 2020
5. Шевко Н.Р., Исхаков И.И. Особенности проявления кибербуллинга в социальных сетях // Ученые записки Казанского юридического института МВД России. -2017. №3.-с.15
6. Попова Е.А. Разновидности кибербуллинга /<http://popkovapsiholog.myskimou7.edusite.ru/p98aa1.html>
7. Бочавер Александра Алексеевна, Хломов Кирилл Данилович Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // Психология. Журнал ВШЭ. 2014. -№3.-с.10

НЕКЕ АЛДЫНДАҒЫ ДАЯРЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Дауренбекова А.К.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада неке алдындағы даярлықтың психологиялық мазмұны, отбасын құруға түрткі болатынын тұжырымдамалар, отбасы мүшелерінің бірлігі, ерлі-зайыптылардың ынтымақтығы мен өзара сүйіспеншілігі, бір-біріне қамқорлығы мәселесі қарастырылған

Аннотация

В статье рассматривается психологическое содержание подготовки к браку, концепции, побуждающие к созданию семьи, проблема единства членов семьи, солидарности и взаимной любви супругов, заботы друг о друге

Annotation

The article discusses the psychological content of premarital training, the concepts that motivate the creation of a family, the issue of the unity of family members, solidarity and love of spouses, caring for each other

Жастардың бірлескен отбасылық өмірге белгілі бір дайындықтың арқасын да ғана, тұрақты әрі сәтті отбасының бірі болуы мүмкін. Некенің негізі – сүйіспеншілік. Неке – әйел мен еркектің тарихи өзгеріп отыратын қатынастарының әлеуметтік формасы. Ал әйел мен еркек- отбасының екі іргетасы.

Отбасы – қоғамның бастапқы ұясы. Ол – әлеуметтік, қоғамдық дамуда маңызды рөл атқаратын құрылымның негізі. Отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастар ерекше тиісті міндеттерге негізделеді. Бұларды тәртіп бойынша орындағандар- қоғамның жалғасуына, нығаюына қызмет еткендер, ал орындамағандар болса, олар – қоғамның тәртібін бұзған, әлеуметтік тәрбиеден үлгі ала алмаған бақытсыз жандар. Отбасының өмір сүріп, дамуының ерекше жағдайлары да бар. Олар: әлеуметтік, таптық, ұлттық сипаттар, өмір сүру ортасы, материалдық жағдайы, отбасы мүшелерінің білімі мен мәдени нәтижесі, ұстанатын әдет-ғұрыптары, экономикалық негізі. Бұлар отбасы мүшелерінің қабілетіне, адамгершілігіне, жауапкершілікті сезіне білуіне байланысты.

Отбасындағы келеңсіздік, батыс психолог маман иелерінің пікірінше, көбіне некеге дейінгі қарым – қатынастан бастау алады. Мәселен жас адамдың ата-анасымен болған жанжалды жағдайы, жасөспірімнің некеге ерте тұруы, некеге дейінгі жүктілік, некеге дейінгі таныстықтың аздығы және сол кездегі кездесулер барысында орын алған көңілсіз жағдай кейінгі отбасылық өмірден мықтап орын алады. Американдық ғалымдар П.Ферстенберг, Б.Торнд, Д.Коллард жас азаматтардың «некеге дейінгі» кезеңін отбасылық одақтың тұрақтылығы мен мызғымастығын айқындайтын фактордың бірегейі деп тұжырымдайды. Соңғы зерттеулерінде некеге дейінгі таныстықтың мерзімі некенің тұрақтылығымен тікелей байланысты. Олардың эмпирикалық мәліметтері жас азаматтардың некеге дейінгі бір жыл мен үш жыл аралығындағы таныстығының баянды некенің алғышартын құрайтынын меңзейді. Некеге дейінгі таныстықтың үш жылдық мерзімінен асып кетуі болашақ жұбайлардың өзара эмоциялық, жыныстық ұнатуларын төмендетіп, бір-біріне деген қызығушылықтарын бәсеңдетеді. Некеге дейінгі мерзімі де отбасылық тұрақтылықты шайқалтатын фактордың бірі болып табылған. Бұл мерзімде жас адамдар бір-бірі жайлы толық мағлұмат алып үлгірмейді деседі.

Неке отбасы мәселесінің ұлттық ерекшеліктері оның ішінде қазақ халқының ұлттық ерекшеліктеріне келетін болсақ, яғни әрбір отбасының қалыптасқан әдет-ғұрпы, ата-дәстүрі болады. Сонымен бірге жалпы қазақ отбасына ортақ дәстүрлер де бар. «Ұлдың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге» деп қараған халқымыз ұл баланы тәрбиелеуді аталар мен әкелер өз қолына алса, ал қыз баланы тәрбиелеуді әжелер мен аналардың ісі болып саналған. Сондықтанда отбасы-некелік өмірдің басы жыныстық тәрбиеден басталады. Ал жыныстық тәрбие адамгершілік тәрбиенің негізінде жүзеге асырылады. «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсің» демекші, адамгершілік қасиет атаның қанымен, ананың сүтімен берілетін нәрсе.

Отбасының құрамы мен оның мүшелерінің жиынтығына, туыстық қатынастан басқа рухани, азаматтық билік, беделдік қатынастар жатады. Отбасының туыстық құрылымы, біріншіден, балалар

мен жұбайлардан екіншіден балалы жұбайлардан және әйелдің немесе күйеудің бірге тұратын туыстарынан, балалы болған балалардан құралады. Қазіргі таңда елімізде отбасы қатынастарының аясында дәстүрлі көзқарастардың өзгеріп, жастардың некесіз өмір сүру, «азаматтық неке» деп аталатын жағдайлардың көбеюіне алып келді.

Зерттеушілер отбасын құруға не түрткі болатынын зерттей келе мынадай тұжырым жасады. Негізгі бірінші орынды өмірлік құндылықтар жүйесінде махаббат алады екен. Отбасын құруға негіз болатын маңызды 5 түрткі қарастырылған: махаббат, рухани жақындық, материалдық жағдай, психологиялық жағынан сәйкестік және моральды түсінік. Кейбір зерттеушілердің ойынша сезім некенің бұзылуына алып келетін фактордың бірі дейді. Өйткені адамдардың көбісі тек сол ғажайып сезіммен ғана өмір сүремін деп ойлап, оның объектісін- негізгі адамды, өзінің психикалық дүниесі бар, өзінді «мен» бар, темперамент ерекшеліктері, мінез бітістері және жеке қасиеттері бар екенін ұмытып кетеді. Сонымен қатар екі «мен» қосылуы бір «біз» дiң пайда болуына әкеле бермейтінін білулері қажет. Тәжірибе нәтижелері көрсеткендей ең сәтті құрылған отбасылар бұл сезім мен рухани жақындықтың негiнде құрылған некелер болып табылады. Рухани жақындық В.Франклдың ойынша серіктестіктің жоғарғы формасы болып есептеледі.

Т.В.Андрееваның зерттеу нәтижелері жастардың болашақ жұбын таңдауда сезімнің төртінші орында тұрғанын көрсетті. Яғни бірінші орында- «көңілін табу», екінші- «бір-біріне сенімділікпен қарау», үшінші «бір-бірін түсінулері». Сонымен, соңғы он жылдықта жастардың некеге дейінгі әрекеттері елеулі түрде өзгерді: жастар көбінесе тәуелсіз болуға және автономияға бағытталған, отбасын құруға деген қажеттілікке қарағанда жыныстық қатынастың қол жетімділігі жастарды елеулі қызықтырып отыр. С.В. Ковалев қыз бен жігіттің некелі-отбасылық өмірге даярлауды қалыптастыру маңызды мәселе деп көрсетті.

Отбасы мүшелерінің бірлігі, әсіресе, ерлі-зайыптылардың ынтымақтығы мен сүйіспеншілігі, бір-біріне қамқорлығы, өзара адамгершілік қарым-қатынастарын кеңейтеді. Мұндай принципте құрылған отбасы-балаларға үлгі, өнеге көрсететін, келешекте өз орнын тауып, бақытты, баянды ететін отбасы.

Отбасының тату-тәтті өмірі жастардың ер жетіп өсуіне, адамгершілік қасиеттердің байлығын бойына сіңіруіне жағдай жасайды. Мұндай отбасы қоғам үшін адал қызмет ететін әрі оның дамуына пайда келтіретін жастарды дайындайды. Отбасы-некелік өмірдің басы жыныстық тәрбиеден басталады. Ал жыныстық тәрбие адамгершілік тәрбиенің негізінде жүзеге асырылады.

«Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілерсін» демекші, адамгершілік қасиет атаның қанымен, ананың сүтімен берілетін нәрсе. Орыстың ұлы педагогі А.С.Макаренко отбасы тәрбиесіне байланысты көптеген мәселелерді, соның ішінде жыныстық тәрбиесінің бірқалыпты және адамгершілік тұрғысынан дамуына ата-ананың жауапты екендігіне назар аударды. А.С.Макаренко: «Жыныстық қатынастардың жоғары мәдениеті біздің алдымыздағы маңызды қоғамдық мақсаттардың бірі болуы тиіс»- деді.

Жыныстық тәрбие – жоғары адамгершілік сезім, бір-біріне сенушілік, адалдық, тазалық, өзара махаббат мәселесі. Мұндай тәрбиенің негізі-ата-ана өнегесі. Әке мен шеше арасындағы шынайы махаббатты, сүйіспеншілікті, достықты, сыйлаушылықты, қамқорлықты бала сезіп, көзімен көріп отыруы керек. «Ата көрген оқ жанар, ана көрген тон пішер» деген халықтың дана сөзінің Тәрбиелік маңызы зор. Ата-ананың теріс қылықтары мен мінездері жыныстық тәрбиеге үлкен кедергі жасайды. Олардың арасындағы ұрыс-керіс, ұстамсыздық, неке бұзушылығы баланың жанына жара түсіреді. Ал моральдық жағынан ұстамды, мейірімді, тату отбасы жыныстық қатынастың дұрыс дамуына себепін тигізеді.

Ата-ана арасындағы шынайы махаббатқа, өзара сыйласуға негізделген мызғымас достық-жыныстық тәрбиенің негізгі шартының бірі. Баланың ата-анаға, аға-інілеріне, апа-қарындастарына, достарына деген сүйіспеншілік сезімі адамгершілік тәрбиесінің жыныстық тәрбиеге әсер ететін ең маңызды жақтары. Егер балада мұндай сүйіспеншілік сезімі тәрбиеленсе, онда оның келешектегі, таңдаған жарын сүюге қабілеті болмайды. Сондықтан балаларды өздерімен құрдас ұл-қыздарыға көңіл бөліп, ықылапен қамқорлық жасауға үйрету қажет. Әсіресе, баланы жас кезінен бастап шынайы махаббаттық өмірге даярлауда әрбір ата-ана отбасында үлгі-өнеге көрсетуі керек.

Баланың өздігінен өмір сүруге мүлде қабілетсіз нәрсеге кезінен бастап бақытты балалық шағы, жеке шаңырақ көтергенге дейінгі жастық жолдары өтетін отбасын, бақыт жағалауын бетке алып, өмір айдынында жүзіп бара жатқан қайыққа теңесек, оның қос ескегін- әке-шеше дер едік. Сондықтан да, өмір талабына сай жас ұрпақты отбасы-некелік өмірге даярлау тәрбиеге жүйесінің ішінде ерекше орын алады. Өйткені, кез-келген адам дәрігер, инженер немесе мұғалім бола алмайды, бірақ ата-ана болу әрбір адамның міндеті. Осы міндетті орындауға жастарды үйрету- ата-ананың борышы.

*Жеке өмірдегі өзара қарым-қатынас*¹. Өмірде махаббат бар ма? Адамдар оны құпия жамылғымен жабады. Махаббат пен достық туралы ғылым тілінде айтуға болмайды деп есептейтін адамдар аз емес. Бұл түсінісу сияқты нәрсе деген. Алайда, шын мәнінде махаббат пен достықты ертеден зерттеп келе жатқан ғылымдар бар. Ол: психология, социология, сексология және т.б.

Әйел мен еркектің достығы әрқашан талас тудырып келді. Тарихта әйел затының өзінің ақыл-ой дамуына байланысты достаса білуге қабілетсіз деп санаған кезеңдер де болған. Сонымен бірге, достық пен махаббат бірлігі қосылуы мүмкін емес деген де көзқарастар бар.

2. Махаббатқа қалай қол жеткізу керек? Адамдар сыртына қарап өзге бөтен адамдарды жиі таңдайды. Аттракция- бір адамның бөтен адам үшін тартымды болуы. Әдемі адамдарды әдепті, қайырымды деп есептейді. Оның үстіне, әдемі әйелдерді ақылды деп, әдемі еркектерді ақымақ деп есептейді. Соттар орташа алғанда, жазаға тартылған әдемі адамдарға қарағанда өңсіздерге көбірек қатаң үкім шығарады. Бірақ, тек сырттай әдемі ғана емес, тартымды болуға да тырысу керек. Ең бастысы әдемілік емес, мінез-құлық. Мысалы, ер адамдарды өздерінің көзіне тік қарап, жағымды жимыған әйелдер жиі тартады. Жолы болғыш адамдар әдемі көрінеді, сол себепті ешқашан өзіңізге ұнаған адамға сәтсіздіктерің туралы айтуға болмайды.

Қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуында сөйлеу мәдениеті ерекше орынға ие. Жастардың арасындағы қарым-қатынастардың қалыптасуы, әдетте, олардың бірін-бірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты, яғни тілдесу нәтижесінде бір адамның екіншісінің бейнесі жөнінде топшылаған ой-пікірі. Екінші адамның тұлғалық бейнесін оның сырт пішіні мен психологиясын және әрекет-қылығын байланыстыра, салыстырып тануға болады [44]. Ал психологиялық бейне әр адамның әр қажетсінуінен, қылық мотивтерінен, мінез бітістерінен, әрқандай өмірлік жағдайлардағы көңіл-күй толғаныстары мен әрекеттерінен көрінеді

Отбасылық өмірге даярлауда негізгі орынды жыныс тәрбиесіне бөледі. Адам физикалық жағынан таза болса, ол онда рухани жағынан да таза болады деседі. Психология ғылымдарының докторы Л.Б.Лысюк сенім телефонының ақпараттарын талдай отырып былай дейді: « Өкінішті-ақ бірақ көп жастардың арасында «махаббат» сөзі «жыныстық қатынас» сөзімен ассоциаланады. Сондықтанда әйелмен ер адамның арасы интимді қатынасқа ғана апарлады.»

Иоани Златоуст былай дейді: «Жас адамды неке сияқты ешнәрсе жайнатпайды... Сол уақытта сезімде жалынды, достықта сенімді болады... Ал қазір не болып жатыр- неке емес, қарапайым ақшалай келісім және ұрлық»

Қалыңдық пен жар таңдау- бұл ешкімді тыс қалдырмайтын мәселе. Бұл жағдаймен әрбір адам кездеседі. Көп адамдар екінші жартыңды таңдауда оның сыртқы келбетіне емес оның ішкі жан дүниесіне қарау керектігін айтып жатады. Иоани Златоуст айтпақшы «Дене бітімінің әдемілігін уақыт өшіреді және ауру жеп қояды, бірақ рухани әдемілік кез-келген өмір өзгерісінде қала бермек.»

А.И.Антонова қазіргі заманғы әлеуметтік институттар адамды жалғыз-индивид болып шығуына тәрбиелейді -дейді. Қазіргі таңда қоғам көзқарасы бұл әлеуметтік институт туралы тұрақсыз болғандықтан, жасөспірім қыздар мен балалардың ойына отбасы туралы жағымды адекватты ой туғыза алмайсын. Сондықтанда психология, әлеуметтану және педагогика ғылымдары осы жаңа ұрпақты отбасын құруға даярлық мәселелерімен көптеп зерттейді.

Отбасын зерттеудегі жоғарыда айтылып өткен бағыттардың ішіндегі ең белгілісі әрі тиімдісі бұл-әлеуметтік-психологиялық бағыт. Теория өзінің психологиялық мазмұндылығымен және нақтылы неке-отбасындағы мәселелер бойынша қолданбалы кепілдемелер көрсетілді.

Некеге тұру, некені бұзу шарттары үдеген дәлдікпен анықталады. Әдепкі кезде тек әйелден, кейінірек екі жақтан да талап етілетін сенім міндеті қалыптасты. Жасау болған жағдайда жұбайлардың әрқайсысының өзінің мүлкіне және өзіне тиісті құқығы белгіленді. Заң жинақтарымызға қарасақ, онда некенің қандай орын алатынын білуге болады. Жұбайлардың одағы тұрақсыз болды. Бұл сыртқы, өткінші байланыс емес, ашыналық, өмірлік екі адамның мызғымайтын одағы" .

Ажырасу мәселелерін көп жеңілдеткен өзгерістердің отбасы өмірінде орасан зор маңызы бар. Ажырасу санының өсуінің салдары – көп, әртүрлілік және отбасы қарым-қатынасының күрделілігі (екінші рет болған неке, толық емес отбасы, ерте некеде болған баласы бар отбасы, т.с.с). Осы жағдай және тәжірибелік зерттеудің дамуы отбасы әлеуметтануының тез дами бастауына алып келді.

Ерлі-зайыптылардың тұлғалық дамуын зерттеу барысында үлкен назарға темпераментпен берілген ерекшеліктер қарастырылады. Мысалы- экстраверт-интроверт, рационализм- романтизм, доминанттылық-тәуелділік, қастық-достық, икемді-икеменсіз, бірқалыпты- лабильді, оптимизм-пессимизм, белсенділік-енжарлылық, жауапкершілік-жауапсыздық, сонымен қатар әлеуметтік ортаға үйренуге деген қабілеттілік және психикалық бірқалыптылық және өзін-өзі ұстау қабілеті.

Әдебиеттер

1. Олпорт, Г. Становление личности. – М.: Прайм-Еврознак. 2000 – 230 с.
2. Узнадзе Д. Психология установки. – С.: Питер. 2001- 350 с.
3. Харчев А.Г., Голод С.И. Молодежь и брак // Человек и общество. – С.: Питер.1999 – 168 с.
4. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. – М.: Мысль. 1989 – 245с.
5. Торохтий В. С. Психология социальной работы с семьей. – М.:Ленинград. 2006 – 386 с.

ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ФОРМИРОВАНИЮ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Сарбасова В.Н.

*НАО Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан*

Аннотация

Специфика, многоаспектность феномена «национальное самосознание личности» актуализирует вопрос о методах эмпирического исследования данного явления. Анализ психолого-педагогической литературы свидетельствует о недостаточной разработанности научно-обоснованного диагностического инструментария. Необходима разработка оригинальных методов исследования, модификация уже существующих. В статье представлены результаты анкеты на тему «Ассоциативные связи» (Сарбасова В.Н., Тарантей В. П.).

Ключевые слова: национальное самосознание будущего педагога, ассоциативные связи, педагогическая деятельность.

Аннотация

Біздің зерттеу аспектімізде «Тұлғаның ұлттық өзіндік сана сезімі» феноменінің көп өлшемділігі мен ерекшелігі, осы құбылысты эмпирикалық зерттеу әдістері мен оның зерттелуінің әлі де қажеттілігі туралы сұрақтар қарастырылады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау бойынша ғылыми негізделген ерекше диагностикалық құралдардың жеткіліксіздігі анықталды. Бұл зерттеу әдістерін әзірлеу және қолданыстағыларын түрлендіруді қажет етеді. Мақалада «Ассоциативті қатынастар» тақырыбында құрастырылған сауалнаманың нәтижелері берілген (Сарбасова В.Н., Тарантей В.П.).

Кілт сөздер: болашақ педагогтың ұлттық өзіндік сана сезімі, ассоциативті қатынастар, педагогикалық іс-әрекет.

Annotation

The specificity, multidimensionality of the phenomenon of "national self-consciousness of the individual", the lack of knowledge in the aspect of our study raises the question of the methods of empirical research of this phenomenon. An analysis of the psychological and pedagogical literature testifies to the insufficient development of scientifically based diagnostic tools. It is necessary to develop original research methods, modification of existing ones. The article presents the results of a questionnaire on the topic "Associative Relations" (Sarbasova V.N., Tarantey V.P.).

Keywords: national identity of the future teacher, associative links, pedagogical activity.

Социальный заказ на формирование гражданина и патриота, толерантности и уважительного отношения к культуре своего и других народов, являясь приоритетными задачами, ценностями и потребностью общества, закреплены законодательно в нормативно-правовых документах [1]. Содержание национального самосознания педагога связано с сущностью педагогической деятельности, характеризуется особенностями системы «человек – человек». Главный вызов социально-экономических изменений – постоянное соответствие тем требованиям, которые предъявляет профессиональная среда. В педагогической деятельности – это, прежде всего, требования к профессиональной компетентности педагога, которые сегодня приобретают иное наполнение.

Интеграция основных компонентов национального самосознания как педагогического явления, его формирование в структуре личности рассматривается в русле национальной культуры, традиций и обычаев, языка и истории народа, толерантности, межнационального общения. Педагогический аспект проблемы национального самосознания личности включает вопросы национального самосознания в качестве условия становления личности; двуединого процесса осознания общности «Мы» и «Они» [2, с.309]; как ценностно-смысловое ядро личности [3, с.22].

При разработке анкеты мы опирались на основные положения концепции отношений В.Н. Мясищева. Согласно концепции, изучая личность человека с позиций отношений, исследователю предоставляется возможность установить «...его содержательные связи с окружающей общественной действительностью...». В свою очередь, имеющийся опыт общения (отношений), по мнению автора

«...определяет и опосредованный характер его реакций на воздействия окружающего мира и его как бы инициативное и самостоятельное поведение...» [4,с,17]. Таким образом, анализ ответов респондентов на вопросы позволил исследовать отношения или опыт общения респондентов, детерминирующие рефлексивно-поведенческие проявления. Обработка данных исследования осуществлялась с использованием Программной платформы IBM SPSS (22 версия) с целью подготовки матрицы базы данных (БД), формирования БД, импорта, экспорта, агрегирования данных. На этапе предварительной обработки данных, ввода и обработки данных в SPSS использовалась программа Microsoft Excel (16 версия).

Анкета «Ассоциативные связи» (Сарбасова В.Н., Тарантей, В.П.). Цель анкеты: диагностика уровня развития компонентов национального самосознания будущих педагогов, изучение ассоциативных связей с историческими личностями, литературными произведениями, традициями и обычаями, отношениями в семье и др.

Вопросы анкеты включают выделенные нами компоненты национального самосознания будущего педагога (когнитивный, мотивационно-эмоциональный, рефлексивно-поведенческий). Содержание анкеты включала вопросы о значимых в истории личностей, об этнодифференцирующих и этноинтегрирующих признаках жизнедеятельности этноса, истории и культуры своего и других народов, характере межэтнического взаимодействия и коммуникации [5,с.69].

Респонденты не только выбирали, но и представляли собственные ответы. Результаты анкеты позволили определить влияние территории проживания (страна, город), специальности, языка обучения на уровень сформированности национального самосознания будущих педагогов.

Анализ и результаты анкетирования: При анализе ответов на вопрос «С чем ассоциируются у Вас приведенные ниже исторические личности?» у большинства респондентов не возникло трудностей с ассоциативными связями следующих имен: Абу Наср аль-Фараби, Абай Кунанбаев, Алихан Бокейханов, Ыбырай Алтынсарин, Шокан Валиханов, Мухтар Ауэзов.

На вопрос: «Какие блюда принадлежат к традиционной казахской кухне?» 95% респондентов ответили правильно. Отвечая на вопрос: «Что и в какой степени, по Вашему мнению, важно сохранять казахам, проживающим за рубежом?» (таб.1) респонденты отметили важность сохранения народных традиций и обычаев как основы духовной культуры народа, использования и уважительного отношения к родному языку. Наибольшие затруднения вызвал вопрос о содержании пословиц и поговорок. 98% не смогли ответить на этот вопрос.

39% респондентов испытывают чувство гордости в связи со своей национальной принадлежностью. 28,5% респондентов проявляют позитивную этническую идентичность, что свидетельствует о готовности к межэтническому взаимодействию и коммуникации, интересуются историей и культурой своей и других народов.

Таблица – 1

Что и в какой степени, по Вашему мнению, важно сохранять казахской диаспоре, для поддержания своей идентичности? (1,2,3,4,5)

	1	2	3	4	5	Total
	%	%	%	%	%	%
а) знание о прошлой жизни предков		30,4	17,6	6,8	45,3	100,0
б) знание о месте проживания		41,2	20,3	31,8	6,8	100,0
в) знание исторического региона		30,4	24,3	6,8	38,5	100,0
г) хорошее отношение к коренным жителям		6,8	38,5	6,8	48,0	100,0
д) сохранение народных традиций и обычаев		6,8		41,2	52,0	100,0

е) участие в праздниках, организованных казахами за рубежом		16,3	29,3	46,3	8,1	100,0
ж) посещение мечети		6,8	41,2	31,8	20,3	100,0
з) имена детей традиционными казахскими именами		6,8	56,1	6,8	6,8	100,0
к) речь на казахском языке	23,6	6,8	6,8	6,8	6,8	100,0
л) изучение казахского языка	73,0	48,0		6,8	45,3	100,0

Респонденты в повседневной жизни в 65,5% (с родителями), 70,3% (братьями и сестрами), 60,2% (с бабушкой и дедушкой) общаются на русском языке (таб. 2).

Таблица – 2

На каком языке Вы чаще всего общаетесь с родными, (1- никогда; 2-редко; 3-часто; 4-иногда)

	никогда	редко	иногда	часто	всегда	Total
	%	%	%	%	%	%
а) с родителями: на казахском	83,1	8,5		8,5		100,0
а) с родителями: на русском			34,5		65,5	100,0
а) с родителями: на смешанном	66,1	8,5		16,9	8,5	100,0
б) с братьями и сестрами: на казахском	83,1		8,5	8,5		100,0
б) с братьями и сестрами: на русском			22,5	7,2	70,3	100,0
б) с братьями и сестрами: на смешанном	60,9	15,6			23,4	100,0
в) с детьми: на казахском	83,1			8,5	8,5	100,0
в) с детьми: на русском			26,3	16,9	56,8	100,0
в) с детьми: на смешанном	68,8	15,6			15,6	100,0
г) с бабушкой, дедушкой: на казахском	90,7				9,3	100,0
г) с бабушкой, дедушкой: на русском			32,0	7,8	60,2	100,0
г) с бабушкой, дедушкой: на смешанном	60,9	7,8	7,8	7,8	15,6	100,0

Просмотр информации на казахском языке в Интернете приветствуют 35,1% респондентов, но «никогда» не смотрят телепередачи на казахском языке 79,7% (таб.3). Данное обстоятельство свидетельствует о том, что недостаточно сформирован рефлексивно-поведенческий компонент национального самосознания.

Таблица – 3

Как часто Вы смотрите казахское телевидение, передачи? (1-да;2-нет)

	Count	%
а) никогда	118	79,7
б) весьма редко	20	13,5
в) время от времени	10	6,8
г) весьма часто		
д) постоянно		
	148	100,0

35,1% респондентов отметили о важности чтения казахских сказок и литературы в формировании национального самосознания личности, но при этом 44,6% в пункте (а) разговорная речь на казахском языке дома) выбрали ответ «скорее всего не важно»(таб.3).

Таблица -4

Какое значение в формировании национального самосознания личности имеют ниже приведенные обстоятельства? (1- совсем не важно; 2- скорее всего не важно; 3- затрудняюсь ответить; 4-скорее всего важно; 5- очень важно)

	совсем не важно, %	скорее всего не важно, %	затрудняюсь ответить, %	скорее всего важно, %	очень важно, %	Total, %
а) разговорная речь на казахском языке дома	6,8	44,6	6,8	17,6	24,3	100,0
б) разговорная речь на казахском языке по месту работы	6,8	6,8	48,6	20,3	17,6	100,0
в) просмотр информации на казахском языке в Интернете	20,3	37,8	6,8	35,1		100,0
г) чтение казахских сказок, литературы	20,3	6,8		37,8	35,1	100,0

Таблица – 5

Что и в какой степени приближает Вас к казахской культуре? 1,2,3,4,5.

	1	2	3	4	5	Total
	%	%	%	%	%	%
а) ислам	42,9		42,9		14,3	100,0
б) средства массовой информации	28,6		28,6	28,6	14,3	100,0

в) обучение в школе, вузе, колледже	33,0	34,1	11,0		22,0	100,0
г) казахстанский флаг, герб, гимн	9,9	9,9	50,5	9,9	19,8	100,0
д) чтение казахской поэзии, прозы	19,8		9,9	29,7	40,6	100,0

Ответы респондентов на вопросы анкеты позволили выявить:

– уровень этнической осведомленности: наличие системы представлений и оценок этнопсихологических особенностей своего этноса, знаний в области истории и культуры, литературы, знаний традиций и обычаев своего и других народов (когнитивный компонент национального самосознания будущих педагогов),

– осознание своей этнической принадлежности, ценностное отношение к культуре, истории, языку своего и других народов; наличие этнических чувств (чувство достоинства, гордости); осознание и принятие национальных интересов и ценностных ориентаций (мотивационно –эмоциональный компонент национального самосознания будущих педагогов),

– умения строить конструктивный диалог с представителями других культур, навыка межкультурной коммуникации, толерантного восприятия представителей других этнических общностей (рефлексивно-поведенческий компонент национального самосознания будущих педагогов).

Профессиональная подготовка будущего педагога, обладающего культурой межнационального общения, высоким уровнем национального самосознания, гражданина и патриота – стратегическая государственная задача, от решения которой зависит социально-экономическое развитие общества.

Литература

1. Концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан» от 23 мая 1996 года.
2. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии. Учебное пособие для вузов, – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с
3. Хан Н.Н. К проблеме формирования национального самосознания студента в вузе. Сборник научных трудов по материалам Международного форума «Самореализация личности в современном социуме» /Урал. гос. пед. ун-т, Екатеринбург. – В 2-х ч.: Ч. 1. – 2012. – 148 с
4. Мясищев В.Н. Психология отношений/В.Н. Мясищев; под. ред. А.А.Бодалева.-М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995.-356с.
5. Сарбасова В.Н, Хан Н.Н, Сматова К.Б. Методические рекомендации и дидактические материалы к спецкурсу «Психолого-педагогические основы национального самосознания будущего педагога», Издательство «Goodmaker», Тараз, 2020, 96 с.

ЕРТЕГІ ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУ-ДАМЫТУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Дауренбекова А.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада ертегі терапиясы арқылы түзету-дамыту жұмысын ұйымдастыру жолдары, ертегінің өзіндік құрылымы мен көркемдік ерекшеліктерінің тәрбиелік қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматриваются пути организации коррекционно-развивающей работы с помощью сказкотерапии, воспитательные особенности и своеобразие самой сказки.

Annotation

The article discusses the ways of organizing correctional and developmental work through fairy tale therapy, the educational nature of the original structure and artistic features of the fairy tale

Мектепке дейінгі тәрбие – Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінің бірінші сатысы, ол баланың жасы мен тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, оның тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына ықпал етеді. Сондықтан тәрбиенің кілті халық педагогикасында деп айтуға толық негіз бар.

«Халқымыздың тәрбиелік мұрасы имандылыққа, қайырымдылыққа, мейірімділікке тәрбиелейді. Қазақ халқы жас ұрпақты ешқандай жоғары білімсіз-ақ жастайынан адамгершілікке тәрбиелеудің маңыздылығын түсінгені баршамызға аян. Бұл – құрал», – дейді М.Ғабдуллин.

Белгілі ұстаз Ю. Алтынсарин: «Балалық шағында үш жастан он екі жасқа дейін әр адам өзінің рухани дамуына қажеттінің бәрін ертегі арқылы алады» деген.

Т.Барласұлы ертегілердің адам үшін тәрбиелік, рухани маңызы туралы айта келіп: «Рухани тәрбие үшін ертегілердің маңызы зор. Баяндалған көрініс».

«Құзыреттілік –балалардың іс-әрекеттің әртүрлі тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білімнің нәтижесінің бірі,оны өмірде қолдана алу қасиеті. Негізінде құзыреттілік адамдардың қарым-қатынас жүйесін игеріп, өзара іс-әрекетке қосылу барысында қалыптасады делінген.Сонымен қатар, құзыреттіліктер арқылы жеке тұлғаның өмір байлығы, ақыл тереңдігі, күйіну-сүйіну қалпы, қиялдауы, ерік-жігері,адамгершілішгі икемділігі мен мінез-құлық сипаты ашылады» .

Жалпы құзыреттіліктердің негізгі көзі мектепке дейінгі жаста қалыптасатындықтан, танымдық құзыреттіліктерді қалыптастырудың теориялық және практикалық шарттарын негіздеу тәрбиешілердің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Ал когнитивтік құзіреттілік – баланың белгілі бір білім мен дағдыларды игеретін маңызды және әлеуметтік мәні бар танымдық міндеттерді шешу қабілеті.

Танымдық құзіреттілікті қалыптастыруда ертегілердің алатын орны ерекше тәрбиелік мәні бар.

Мұғалім еңбегінің бірден-бір көрсеткіші – бала, ол – табиғаттың бір бөлшегі, жүрек. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың ертегілер арқылы негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруда жаңа педагогикалық технологиялардың алатын орны бөлек.

Ғалым, академик В.М.Монаховтың пікірінше, «Технология – оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру мен жүргізудің, бірлескен педагогикалық іс-әрекеттерді жобалаудың, оқушылар мен мұғалімдерге тең жағдай жасаудың ойластырылған үлгісі».

Ал инновациялық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартып, жоспарланған нәтижеге біртіндеп жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы. Педагогикалық технологияның негізгі міндеті – оқыту процесін белсендіру арқылы баланың мақсатына толық жетуіне мүмкіндік беру.

«Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының мақсаты – мектеп жасындағы балаларды кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі нұсқаның бірін таңдап, сабақта саналы шешім қабылдауға үйрету [10].

Жобаның ерекшелігі – стратегиялар сыныпқа деген қызығушылықты оятуға, мағынасын жүзеге асыруға, ойлануға, көп ақпаратты талдап, жинақтауға, қажет нәрсені білуге арналған. теориялық,

психологиялық, педагогикалық және әдістемелік білімді, педагогикалық шеберлікті, балалардың жан дүниесін терең түсіне білуді талап етеді.

Ертегілер арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруда СТО стратегияларын қолдану жұмыстарын талдау:

1. Ай сайынғы оқу іс-әрекетінің тақырыптарына сәйкес ертегілерді іріктеу және дамып келе жатқан ортаны ертегі кейіпкерлерімен жабдықтау.

Сондықтан пәндік дамытушы ортаны ұйымдастыруға қойылатын талаптарда ол көп функциялы, ауыспалы, динамикалық, жас ерекшеліктеріне сәйкес даму ерекшеліктері мен мектеп жасына дейінгі балалардың іс-әрекетіндегі өзгерістерді ескере отырып құрылуы керек. Өзіңізді қиял әлемінде жүргендей сезінесіз.

Дамушы ортаны ұйымдастыруда театр түрлері орасан зор рөл атқарады. Театр әр балаға қайталанбас қуаныш сезімін, ұмытылмас әсер қалдырады, оның көркемдік талғамын, еліктегіштігін, қиялын дамытады.

2. Ертегі кейіпкерлері білім саласының мазмұнына сай дидактикалық көрнекілік ретінде пайдаланылуы керек.

Демо әдісі. Әл-Фараби «Оқытудың негізгі әдісі – көрнекілік» деп ұсынып, оның мақсаты мен әдістерін (түсіндіру, әсер ету, есте қалдыру) ұсынады. Әртүрлі ертегі кейіпкерлерін табиғи қалпында қабылдайды.

Білім саласының мазмұнына сәйкес дидактикалық көрнекілік ретінде ертегі кейіпкерлерін пайдалануда «Егер мен...» стратегиясын қолдандым. «Егер мен алтын балық болсам» деп өзін осы стратегияның көрінісі ретінде алған ертегі кейіпкерлерінің орнына қойып, ертегінің аяқталуының өзі баланың қиял әлеміне сүңгіп, шығармашылықпен ойлауына мүмкіндік береді.

3. Өңгімені 5 білім саласының мазмұнына қарай бөлімдерге бөлу, балалармен тақырыптарды белгілеу.

Ертегінің өзіндік құрылымы мен көркемдік ерекшеліктерінің тәрбиелік мәні бар. Ертегіні алатын болсақ, ол белгілі бір сюжетке, оқиға желісінің басына, дамуы, аяқталуы, оқиғаның шешіміне негізделген. Әрекет өткір сарказммен жеткізіледі, баланың сезімін сілкіндіреді және күлкіге қуанады. Тәрбиешінің нағыз шеберлігі ертегінің сырын бала санасына қызықты, әсерлі, өткір, орынды жеткізе білуіне байланысты.

«Бауырсақ» әңгімесін мазмұны бойынша бөлімдерге бөліп, тақырыптарын белгілеу. Олар:

«Денсаулық білім саласы бойынша:

- Сабақтың ұйымдастырушылық бөлігінде олар аяқ-қолдарын жаттықтыру үшін ертегі кейіпкерлерінің қимылдарын қолданады.

- Негізгі қозғалыс жаттығуларында жануарлардың тапсырмалары берілген қозғалысқа сәйкес орындалады.

- Эстафета кезінде жануарлар керуені ұйымдастырылады.

Қатынас білім саласы бойынша:

- Мазмұны бойынша ертегілер бөлінеді: тұрмыстық, зоологиялық және фантастикалық ертегілер.

- Сюжеттік суреттердің көмегімен ертегі кейіпкерлеріне сипаттама береді және ертегінің мазмұнын қорытындылайды.

- Кейіпкерлендіретін ертегінің мазмұны мен мәтінін толық меңгереді.

Таным білім саласы бойынша:

- Ертегі кейіпкерлері денелерінің өлшемдерін салыстырады және "үлкен", "кішкентай" немесе "жоғары", "төмен" ұғымдарын қалыптастырады.

- Ертегі кейіпкерлерін түр-түстері бойынша сипаттайды.

- Әр түрлі геометриялық денелер негізінде ертегі кейіпкерлерін жинайды.

Шығармашылық білім саласы:

- Оң немесе теріс кейіпкерлер дөңгелектерде жылы және суық түстерде бейнеленген.

- Мүсіндеу арқылы ермексаздан ертегі кейіпкерлерін жапсырмалау арқылы театрландырылған көрініс дайындап көрсетеді.

- Музыкалық іс-әрекетте ертегі кейіпкерлерінің көңіл-күйі мен қозғалысы ноталардың көмегімен қайталанатын.

Әлеуметтік білім саласы:

- Ертегілер мазмұны арқылы адамгершілікке, имандылыққа тәрбиеленеді;

- Ертегі кейіпкерлерінің жан-жақты мінез-құлқын ажырата алады, жақсы және жаман әрекеттерді ажырата алады.

- Қоршаған әлеуметтік өмір, өлі және тірі табиғат арасындағы байланысты ажыратады».

Олай болса, ертегілер – мектеп жасына дейінгі балалардың санасын, адамгершілік қасиеттерін, тәрбиесі мен өзіндік санасын қалыптастыру құралы.

Сондықтан балалардың эмоциясын, сезімін, ерік-жігерін зерттеу қажет болса, психолог кез келген әрекетті ұйымдастырады. Осы зерттеуге қарасақ, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты оқушылардың сөйлеу және бейнелеу әрекетінің арақатынасы үнемі өзгеріп отырады. Толық әрі мазмұнды болып келе жатқаны да атап өтіледі.

Демек, бала ертегіде өзін толғандыратын, үрейлендіретін немесе қуантқан белгілі бір ойды естиді. Бала Толағай туралы ертегіні қайталап сұраса, ол болашақта қайратты, батыр болғысы келетінін білдіреді. табу.

Балалардың ата-аналарына ертегі оқуы маңызды екенін есте сақтаңыз. Ол қарым-қатынасты дамытады, көзқарасты өзгертеді, сенім мен сүйіспеншілікті қалыптастырады.

Әдебиеттер

1. Колюх, О.А. Технологии психотерапии: Учебная пособие / О.А.Колюх. – Алматы : Отан, 2014. – 64с.
2. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Г.М. Игры в сказкотерапии.- СПб., 2006.208с.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Основы сказкотерапии.СПб. 2006. 208с.
4. Немов.Р.С. Психология – М., 2003.
5. Айтбаева А.Б.Арт-методы в образовании: учебное пособие / А.Б. Айтбаева, Г.А. Қасен. – Алматы : Қазақ университеті, 2018. – 204 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ В СЕМЬЕ С РЕБЕНКОМ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Бейсеналина А.А., Ахтаева Н.С., Кудайбергенова А.Ж.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

Аннотация

Психологический климат, как условие в котором ребенок с расстройством аутистического спектра растет и развивается, является важным предиктором успешной интервенции для детей с данным расстройством. Эмоциональная составляющая отношений в подсистемах семьи с ребенком с расстройством аутистического спектра многогранна, наблюдается взаимовлияние в разных подсистемах семьи, как в детско-родительских, так и в супружеских отношениях. Целью статьи является обзор исследований по психологическому климату в семьях с детьми с расстройством аутистического спектра.

Аннотация

Аутизм спектрінің бұзылуы бар баланың өсіп, дамитын психологиялық климаты осы бұзылысы бар балаларға сәтті араласудың маңызды болжаушысы болып табылады. Аутизм спектрі бұзылған баламен отбасылық ішкі жүйелердегі қарым-қатынастың эмоционалдық құрамдас бөлігі көп қырлы, әр түрлі отбасылық ішкі жүйелерде, бала мен ата-аналық қарым-қатынаста да, некеде де өзара әсер етеді. Бұл мақаланың мақсаты аутизм спектрінің бұзылуы бар балалары бар отбасылардағы психологиялық климат туралы зерттеулерге иолу жасау болып табылады.

Annotation

The psychological climate in which a child with autism spectrum disorder grows and develops is an important predictor of successful intervention for children with this disorder. The emotional component of relationships in the family subsystems with a child with an autism spectrum disorder is multifaceted, there is mutual influence in different family subsystems, both in child-parent and marital relationships. The purpose of this article is to review research on the psychological climate in families with children with autism spectrum disorder.

Психологический климат в семьях детей с расстройством аутистического спектра (далее РАС) только недавно привлек внимание исследователей, но он существенно влияет на развитие детей с РАС. Разумеется, по генетическим и внутриутробным нейробиологическим исследованиям семейная среда не вызывает РАС [1]. И это важно помнить, так как существует множество мифов еще с прошлого века о том, что воспитание может вызывать РАС, как, например, теория «холодных матерей». Тем не менее, эмоциональный климат в семье с детьми с РАС, вероятно, будет определяться факторами, связанными с детьми, и, в свою очередь, влиять на детей с РАС [2, с. 13-14]. Отношения в подсистеме семьи, включая детско-родительские и супружеские, существенно влияют на развитие ребенка [3]. Большинство исследований семей с РАС оценивают эмоциональный аспект в отношениях между матерью и ребенком, меньшее внимание уделяется отношениям между отцом и ребенком и между супружескими парами. Однако весь спектр внутрисемейных отношений создает психологический климат в семье, что непосредственно влияет и на ребенка с РАС. Также родители детей с РАС подвержены более высокому уровню родительского стресса, низкому уровню психологического благополучия, включая депрессию и тревогу, по сравнению с родителями типично развивающихся детей. Соответственно важным является изучение психологического климата в семье как в системе в целом и в подсистемах семьи для разработки эффективных методов интервенции.

В семьях, где у ребенка нет диагноза РАС, высокий уровень родительского стресса и низкий уровень психологического благополучия родителей связаны с отстраненными и конфликтными детско-родительскими взаимоотношениями [4]. Что касается родителей детей с РАС, то исследования сообщают о менее удовлетворительных супружеских отношениях в паре [5] и о большем количестве конфликтов в супружеской паре [6]. Также родители детей с РАС чаще разводятся, чем родители типично развивающихся детей. Таким образом, родители детей с РАС подвержены риску отрицательных эмоциональных отношений в супружеской паре.

Во многих зарубежных исследованиях применялась методика FMSS (образец пятиминутной речи) для определения эмоциональной составляющей семейных подсистем. Суть этой методики заключается в том, что люди говорят о члене семьи и их диадных отношениях [7]. При анализе всех результатов по FMSS были выделены два кода: уровень критики (т. е. неудовлетворенности и/или негативных комментариев) и теплоты (т. е. интереса, беспокойства и сочувствия), выраженные в отношении члена семьи и диадных отношений. Именно эти два кода отражают эмоциональную составляющую семейных отношений [8].

В зарубежных исследованиях с использованием FMSS среди родителей детей с РАС 12–18% матерей резко критиковали своих детей с РАС, а 20–40% выражали высокий уровень теплоты [9]. Однако было неясно, отличается ли эмоциональная составляющая отношений между отцами и детьми от отношений матерей и детей. Было обнаружено, что матери детей с РАС сообщают о более высоком уровне родительского стресса и берут на себя больше ежедневных родительских обязанностей [10], как уход за ребенком, занятия с ним и присмотр за ребенком, чем отцы, что может подвергнуть отношения матери и ребенка большому риску высокого уровня критики и низкого уровня теплоты. Также в этих исследованиях было показано, что женщины чаще подвергают резкой критике своего партнера, нежели мужчины (62% женщин и 49% мужчин) [6].

Лонгитюдные исследования показали положительную двунаправленную связь между тяжестью симптомов РАС у ребенка, а также эмоциональными и поведенческими проблемами, с уровнем родительского стресса [11, с. 1894], а также отрицательную двунаправленную связь с психологическим благополучием родителей [12]. То есть чем тяжелее проявляются симптомы РАС у ребенка, тем больше выражено нежелательное поведение, агрессия и аутоагрессия, тем выше у родителей уровень стресса и ниже уровень психологического благополучия. Нежелательное поведение ребенка с РАС может изменить отношения в цепочке родитель-ребенок таким образом, что вызовет негативную родительскую реакцию, которая, в свою очередь, подкрепит нежелательное поведение ребенка. Таким образом, семьи, в которых есть ребенок с тяжелыми проявлениями симптомов РАС, эмоциональными и поведенческими проблемами, могут быть подвержены риску негативных отношений между родителями и детьми, т.е. с наличием высокого уровня критики и низкого уровня теплоты по методике FMSS.

Эмоциональная составляющая одной семейной подсистемы в какой-то мере предсказывает эмоциональную составляющую других семейных подсистем. В рамках теории семейных систем [13] гипотеза распространения постулирует, что напряженность, негативные эмоции и конфликты, возникающие в одной семейной подсистеме, переносятся на другие семейные подсистемы. Например, критика в детско-родительских отношениях может привести к критике в супружеских отношениях, и наоборот. Имеются данные о том, что такое распространение наиболее заметно в условиях хронического стресса. Однако есть также данные, свидетельствующие о том, что побочные эффекты не ограничиваются внутрисемейными отношениями только одного из родителей. Вместо этого были выявлены перекрестные эффекты, при которых стресс одного родителя влияет на внутрисемейные отношения другого родителя. В результате высокий уровень критики и низкий уровень теплоты в детско-родительских отношениях одного из родителей, например, матери, может привести к высокому уровню критики и низкому уровню теплоты в детско-родительских отношениях и другого родителя, то есть отца. Таким образом, семьи, в которых ребенок имеет более тяжелые симптомы РАС, больше подвержены негативному психологическому климату во всех подсистемах семьи.

С другой стороны, гипотеза дивергенции предполагает, что родители также могут компенсировать одну негативную семейную подсистему, уделяя дополнительные ресурсы другой. Так, некоторые родители детей с РАС описывали формирование более крепких супружеских отношений (например, более глубокую привязанность и близость) в результате проблем, связанных с ребенком. В качестве альтернативы, один из родителей может компенсировать негативные детско-родительские отношения своего партнера своими собственными позитивными отношениями в цепочке родитель-ребенок. То есть, если мать относится отстраненно и холодно к ребенку, то отец напротив проявляет большую теплоту к ребенку. В целом, среди населения многие семьи состоят из одного эмоционально поддерживающего родителя и одного эмоционально отстраненного или отрицательно настроенного родителя.

По исследованию E. J. Hickey, R. Nix, S. L. Hartley [14], когда матери проявляли теплоту по отношению к своему ребенку с РАС, они с большей вероятностью выражали теплоту по отношению к своему партнеру, то же самое можно сказать и о критике. Точно так же, когда отцы проявляли теплоту к своему ребенку с РАС, они с большей вероятностью проявляли теплоту к своим партнерам, то же

самое относится и к критике. При этом ни матери, ни отцы не были склонны выражать одновременно и высокий уровень теплоты, и высокий уровень критики в своих отношениях с ребенком с РАС или друг с другом. Когда один из родителей проявлял высокий уровень теплоты или критики в отношении ребенка с РАС, другой родитель, с большей вероятностью, делал то же самое, а когда один из родителей проявлял высокий уровень теплоты или критики к своему партнеру, эмоция часто была взаимной. Также существуют различия между матерями и отцами в эмоциональной составляющей отношений родитель-ребенок и супружеской пары в семьях с детьми с РАС. В среднем матери детей с РАС чаще, чем отцы, выражали резкую критику в детско-родительских отношениях. По разным исследованиям, матери сообщают о более высоком уровне родительского стресса и, как правило, берут на себя больше ежедневных родительских обязанностей, чем отцы в семьях детей с РАС [10]. Матери также более склонны выражать резкую критику по отношению к супругу и их отношениям, чем отцы. Интересно, что это различие было также обнаружено в группах семей без РАС, что может отражать более широкие гендерные различия в переживаемой или выраженной эмоциональной составляющей отношений в супружеской паре. С другой стороны, возможно рождение ребенка с РАС заставляет матерей, которые чаще всего занимаются присмотром и уходом за ребенком, более критично относиться к своему партнеру. Более высокий средний уровень родительского стресса у матерей может способствовать большему распространению стресса в отношениях родитель-ребенок и отношениях в супружеской паре по сравнению с отцами, у которых средний уровень родительского стресса ниже.

Также по данному исследованию были выделены классы семей по психологическому климату в семье. И наиболее распространенным классом, включающим 43% выборки, является «устойчивый класс», включающий высокий уровень теплоты и низкий уровень критики в семейных отношениях, что в некотором смысле развеяло миф о том, что все семьи с детьми с РАС являются психологически уязвимыми. У остальных 57% семей встречались другие 4 класса, включающие различные сочетания дезадаптивного психологического климата в семье.

Также имеются исследования, доказывающие, что родители детей с РАС испытывают более высокий уровень стресса, чем родители типично развивающихся детей или детей с иными отклонениями в развитии [15]. Так, по сравнению с родителями типично развивающихся детей, родители детей с РАС сообщали о более высоком уровне тревожности и депрессии. Родители детей с РАС также имеют более высокие показатели стресса, чем родители детей с другими отклонениями в развитии; примерно треть матерей детей с РАС сообщают о клинических уровнях депрессивных симптомов – значительно более высокая доля по сравнению с матерями детей с синдромом Дауна [16]. Повышенный уровень стресса у родителей детей с РАС может нарушить функционирование всей семьи.

Таким образом, психологический климат в семье с ребенком с РАС крайне важен как для психологического благополучия членов семьи, так и для развития ребенка с РАС. В целом у родителей детей с РАС зачастую наблюдается высокий уровень стресса, тревоги и депрессии, что требует особого внимания и создания эффективных методов интервенции. Также более тяжелые симптомы РАС у ребенка, с ярко выраженными эмоциональными и поведенческими проблемами, повышают уровень стресса и негативно влияют на психологический климат в семье. Нынешние исследования больше ориентируются на матерей, так как именно матери зачастую занимаются уходом за ребенком с РАС, поэтому требуются новые исследования отношений ребенка с РАС с отцом, супружеских отношений в семьях с детьми с РАС и сиблинговых отношений с детьми с РАС. В целом интервенция должна вовлекать всю семью, так как отношения между одной подгруппой неизменно влияют на отношения в других подгруппах.

Литература

1. Chaste P., Leboyer M. Autism risk factors: genes, environment, and gene-environment interactions. *Dialogues Clin Neurosci*, 2012, vol. 14(3), pp. 281-92. doi: 10.31887/DCNS.2012.14.3/pchaste
2. Brock R. L., Kochanska G. Decline in the Quality of Family Relationships Predicts Escalation in Children's Internalizing Symptoms from Middle to Late Childhood. *Journal of abnormal child psychology*, 2015, vol. 43(7), pp. 1295–1308. Doi:10.1007/s10802-015-0008-9
3. Kopala-Sibley D. C., Dougherty L. R., Dyson, M. W., Laptook R. S., Olinio T. M., Bufferd S. J., Klein D. N. Early childhood cortisol reactivity moderates the effects of parent-child relationship quality on the development of children's temperament in early childhood. *Developmental science*, 2017, vol. 20(3). doi:10.1111/desc.12378.
4. Mackler J. S., Kelleher R. T., Shanahan L., Calkins S. D., Keane S. P., O'Brien M. Parenting Stress, Parental Reactions, and Externalizing Behavior From Ages 4 to 10. *Journal of marriage and the family*, 2015, vol. 77(2), pp. 388–406. doi:10.1111/jomf.12163
5. Sim A., Cordier R., Vaz S., Falkmer T. Relationship satisfaction in couples raising a child with autism spectrum disorder: A systematic review of the literature. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 2016, vol. 31, pp. 30–52. doi: 10.1016/j.rasd.2016.07.004

6. Hartley S.L., Papp L.M., Mihaila I., Bussanich P.M., Goetz G., Hickey E.J. Couple conflict in parents of children with versus without autism: Self-reported and observed findings. *Journal of Child and Family Studies*, 2017, vol. 26, pp. 2152–2165. doi: 10.1007/s10826-017-0737-1.
7. Magaña A.B., Goldstein M.J., Karno M., Miklowitz D.J., Jenkins J., Falloon I.R.H. A brief method for assessing expressed emotion in relatives of psychiatric patients. *Psychiatry Research*, 1986, vol. 17, pp. 203–212. doi: 10.1016/0165-1781(86)90049-1.
8. Weston S., Hawes D.J., Pasalich D.S. The five minute speech sample as a measure of parent–child dynamics: Evidence from observational research. *Journal of Child and Family Studies*, 2017, vol. 26, pp. 118–136. doi: 10.1007/s10826-016-0549-8.
9. Griffith G.M., Hastings R.P., Petalas M.A., Lloyd T.J. Mothers' expressed emotion towards children with autism spectrum disorder and their siblings. *Journal of Intellectual Disability Research*, 2015, vol. 59, pp. 580–587. doi: 10.1111/jir.12178.
10. Callander E.J., Lindsay D.B. The impact of childhood autism spectrum disorder on parent's labour force participation: Can parents be expected to be able to re-join the labour force? *Autism*, 2018, vol. 22, pp. 542–548. doi: 10.1177/1362361316688331.
11. Rodriguez G., Hartley S.L., Bolt D. Transactional relations between parenting stress and child autism symptoms and behavior problems. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2019, vol. 49(5), pp. 1887–1898. doi: 10.1007/s10803-018-3845-x.
12. Yorke I., White P., Weston A., Rafla M., Charman T., Simonoff E. The Association Between Emotional and Behavioral Problems in Children with Autism Spectrum Disorder and Psychological Distress in Their Parents: A Systematic Review and Meta-analysis. *Journal of autism and developmental disorders*, 2018, vol. 48(10), pp. 3393–3415. doi:10.1007/s10803-018-3605-y
13. Fine M. A., Fincham F. D. Handbook of family theories: A content-based approach. Routledge/Taylor & Francis Group, 2013, p.512. <https://doi.org/10.4324/9780203075180>
14. Hickey E.J., Nix R.L., Hartley S.L. Family Emotional Climate and Children with Autism Spectrum Disorder. *J Autism Dev Disord*, 2019, vol. 49(8), pp. 3244–3256. doi:10.1007/s10803-019-04037-6
15. Hayes S.A., Watson S.L. The impact of parenting stress: a meta-analysis of studies comparing the experience of parenting stress in parents of children with and without autism spectrum disorder. *J Autism Dev Disord*, 2013, vol. 43(3), pp. 629–642. doi:10.1007/s10803-012-1604-y
16. Abbeduto L., Seltzer M. M., Shattuck P., Krauss M. W., Orsmond G., Murphy M. M. Psychological well-being and coping in mothers of youths with autism, Down syndrome, or fragile X syndrome. *American journal of mental retardation : AJMR*, 2004, vol. 109(3), pp. 237–254. doi:10.1352/0895-8017(2004)109<237:PWACIM>2.0.CO;2

ЖОҒАРЫ ДЕҢГЕЙЛІ ЕМТИХАНДАРҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХО-ЭМОЦИОНАЛДЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Қойшыев Қ.Е., Әліпбек А.З., Қайралла А.Б

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада жоғары деңгейдегі емтихандарға дайындық кезінде оқушылардың психоэмоционалды тұрақтылығын дамыту мәселесі қарастырылады. Тақырыптың мазмұнын ашу кезінде студенттерге арналған емтихан түрлері, қорытынды аттестаттау емтихандары туралы мәліметтер берілді. Студенттердің емтихан кезіндегі психоэмоционалды жағдайын зерттелді.

Аннотация

В статье рассмотрена проблема развития психоэмоциональной устойчивости учащихся при подготовке к экзаменам высокого уровня. При раскрытии содержания темы были приведены данные об типах экзаменов у учащихся, итоговых аттестационных экзаменах. Изучено психоэмоциональное состояние учащихся во время экзаменов.

Annotation

In this article, the problem of the development of psycho-emotional stability of students in preparation for high-level exams is considered. When disclosing the content and meaning of the topic, information was given about important exams among students, final certification exams. These data are obtained from information approved in documents of national significance. It was also written about the psycho-emotional state of students.

Жоғары деңгейлі емтихандарға дайындық кезінде оқушылардың психо-эмоционалды тұрақтылығын дамыту үшін, алдымен, оқушылар арасындағы маңызды, жоғары деңгейлі емтихандарды анықтау қажет. Бұл емтихандар 9 (10) және 11 (12) сыныптарды аяқтау бойынша қорытынды аттестаттау Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 18 наурыздағы № 125 «Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білімнің білім беретін оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың үлгеріміне ағымдық бақылаудың, оларды аралық және қорытынды аттестаттау жүргізудің үлгі қағидалары» бұйрығына сәйкес жүргізіледі [1]. Емтихандарға дайындық барысындағы оқушылардың психо-эмоционалды тұрақтылығын дамыту үшін психологиялық іс-шаралардың, жұмыстардың өткізілуінің маңызы зор.

Оқушылар арасындағы жоғары деңгейлі емтихандардың бірі ол-қорытынды аттестаттау емтихандары. Бұл емтихандар 9 (10) және 11 (12) сыныптарды аяқтау бойынша қорытынды аттестаттау Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 18 наурыздағы № 125 «Бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білімнің білім беретін оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың үлгеріміне ағымдық бақылаудың, оларды аралық және қорытынды аттестаттау жүргізудің үлгі қағидалары» бұйрығына сәйкес жүргізіледі [2]. 9 (10) сынып білім алушылары үшін қорытынды аттестаттау мынадай нысандарда өткізіледі:

1) қазақ, сондай-ақ орыс тілі және өзбек, ұйғыр, тәжік тілінде білім беретін мектептер үшін ана тілі, яғни, оқыту тілі бойынша эссе нысанында жазбаша емтихан; гуманитарлық цикл пәндерін тереңдетіп оқытатын мектеп оқушылары үшін жазбаша жұмыс – мақала, әңгіме, эссе;

2) математикадан, яғни, алгебрадан жазбаша емтихан;

3) орыс, өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын сыныптардағы қазақ тілі мен әдебиеті бойынша жазбаша емтихан және қазақ тілінде оқытатын сыныптардағы орыс тілі мен әдебиеті бойынша жазбаша емтихан;

4) таңдау пәні (физика, химия, биология, география, геометрия, Қазақстан тарихы, дүниежүзі тарихы, әдебиет – оқыту тілі бойынша, шет тілі-ағылшын, француз, неміс тілдері, информатика) бойынша жазбаша емтихан.

9 (10)-сыныптың білім алушылары үшін емтихан жұмыстарының материалдарын, яғни, тапсырмалар мен балл қою схемаларын облыстардың, Нұр сұлтан, Алматы және Шымкент қалаларының білім басқармалары, Түркістан облысының адам әлеуетін дамыту – білім басқармасы, республикалық

мектептердің 9(10) – сыныбының білім алушылары үшін және мектептердің 11 (12) – сыныбының білім алушылары үшін – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі дайындайды. Қорытынды аттестаттаудың мазмұнын анықтайтын талаптар мен күтілетін нәтижелер әрбір пән мен оқыту тілі бөлінісіндегі ерекшелікпен реттеледі. Қайта қорытынды аттестаттаудың емтихан материалдарын мектептер дербес әзірлейді. Қорытынды аттестаттауды қайта тапсырған 9 (10) сыныптың білім алушыларына № 39 бұйрықпен бекітілген негізгі орта білім туралы аттестат беріледі. Қайта қорытынды аттестаттау кезінде қанағаттанарлықсыз баға алған 9 (10) сынып оқушылары қайта оқу жылына қалдырылады.

11 (12) сынып білім алушыларын қорытынды аттестаттау мынадай нысандарда өткізіледі:

1) қазақ, орыс тілі және өзбек, ұйғыр, тәжік тілінде білім беретін мектептер үшін ана тілі яғни, оқыту тілі эссе нысанында жазбаша емтихан;

2) алгебра және анализ бастамалары пәнінен жазбаша емтихан;

3) Қазақстан тарихынан тестілеу;

4) орыс, өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын мектептерде қазақ тілінен және қазақ тілінде оқытатын мектептерде орыс тілінен тестілеу;

5) таңдау бойынша пәннен (физика, химия, биология, география, геометрия, дүниежүзі тарихы, әдебиет, шетел тілі (ағылшын, француз, неміс), информатика) тестілеу. Қайта қорытынды аттестаттау кезінде қанағаттанарлықсыз баға алған 11 (12) сынып оқушылары № 289 бұйрықпен бекітілген нысанға сәйкес білім алуды аяқтамаған тұлғаларға берілетін анықтама алады.

Халықаралық алмасу желісі бойынша шетелге оқуға шыққан және ол жақта білім беру мекемелерін аяқтаған 11 (12) сыныпты бітірушілер шетелдегі оқуды аяқтаған соң 11 (12) сынып үшін Қазақстан Республикасының мектептерінде қорытынды аттестаттаудан өтеді. Қорытынды аттестаттау басталғанға дейін мектеп комиссиясының шешімімен аталған мектеп бітірушілер «Қазақстан Республикасының бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы № 500 бұйрығымен бекітілген (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 8170 болып тіркелген) үлгілік оқу жоспарының инвариантты компонентінің пәндері бойынша аттестаттаудан өтеді. Қорытынды аттестаттауды өткізу мерзімі педкеңестің шешімімен белгіленеді. Қорытынды аттестаттаудан өткен соң шетелде оқыған пәндер бойынша бағаларын, Қазақстан Республикасының мектептерінде алдыңғы сыныптарда алынған жылдық және қорытынды бағаларын ескере отырып, оларға № 39 бұйрықпен бекітілген жалпы орта білім туралы аттестат беріледі. Халықаралық алмасу желісі бойынша шетелге оқуға шыққан және онда білім беру мекемелерін бітірген, сондай-ақ Қазақстан Республикасында немесе шетелде 10 (11) және 11 (12) сыныптарда оқыған уақытында оқыған пәндер бойынша жылдық, қорытынды бағалары және қорытынды аттестаттау бағалары «5» болған бітірушілерге № 39 бұйрықпен бекітілген жалпы орта білімі туралы үздік аттестат беріледі. Халықаралық алмасу желісі бойынша шетелге оқуға шыққан және онда білім беру мекемелерін бітірген, сондай-ақ Қазақстан Республикасында немесе шетелде оқу кезеңінде 5 сыныптан 11 (12) сыныпты қоса алғандағы оқу кезеңінде барлық пәндер бойынша жылдық, қорытынды бағалары «5» болған және қорытынды аттестаттау бағалары «5» болған бітірушілерге № 39 бұйрықпен бекітілген нысанға сәйкес жалпы орта білімі туралы «Алтын белгі» аттестаты және «Алтын белгі» белгісі беріледі.

Оқушылардың емтихандардағы психо-эмоционалды тұрақтылығын сақтау үшін, ең алдымен, оқу барысындағы психо-эмоционалды жай күйін назарда ұстау керек. Психологтар адамның бір іске деген зауқы оның қарбаласқа түсуімен абыржуға тікелей байланысты болады, бірақ белгілі шектен асқан абыржу адамның оқу және іс-әрекеттеріне кедергі жасап, дене және психика жақтан бірдей шаршатып, толық дамуына зор зиян жасайды деген.

Іс жүзінде кейбір мектеп басшылары, мұғалімдер мен ата-аналар оқушыларды озат және нашар оқитындар деп топтарға бөледі, әрі емтихан нәтижесіне қарай бағалауды дәріптейді. Оқыту барысында сағат санын орынсыз артырады, оқыту программасынан тысқары қиын мәселелерді әкеліп орындатады, нәтижесінде оқушыларда өзін темен санау, іштей қорлану, өзіне өзі кектену сияқты сезім пайда болады. Ал, кейбір үздік оқушылар рухани жақтан зор шырғаға ұшырап өздері қызықпайтын пәндерді де зорлықпен жаттап, үйренеді, тіпті, нағыз адам болу сенімін жоғалтып, жеке мүддеге деген ұнамсыз жағдайлар олардың өн бойына жасырын сінеді де, басқаларға кемеңгесу әдетін азайтады. Бәрінен сорақысы балалардың ізденіп, үйреніп жатқанын байқағанда іші тарылып, дегбірсізденетін болады, аз дегенде 10-40% оқушылар өздерінің жасырын қабілетін дамыта аламайды, ұйқысы қашу, есте сақтау қабілеті төмендеу, зейіні шашырау, тамақ іше алмау, рухани жағынан солғындау, нервті

әлсіреу жағдайы байқалып, өз тепе-теңлігін жоғалтуға ұрынып, қалыпсыз әрекеттермен шұғылданады, тіпті өмірден күдер үзетіндері де болады. Сол себепті де оқушыларға емтиханға дейінгі уақытта өзін дұрыс бағалауын күшейтіп, өзін қабылдай алатын позициясын жетілдіру керек[3].

Қорыта айтқанда, жоғары деңгейлі емтихандарға дайындық кезінде оқушылардың психо-эмоционалды тұрақтылығын дамыту жасөспірімдер аласындағы орын алып жатқан келеңсіз жағдайлардың алдын алу үшін ең керекті дүние. Ол үшін оқушылармен өздерін жайлы сезінулері үшін, өздерін дұрыс бағалап, өздерін қабылдай алулары үшін псих-эмоционалды жұмыстар тұрақты түрде жасалып тұруы керек.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 12 қазандағы № 564 бұйрығымен бекітілген Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білімнің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарына оқуға қабылдаудың үлгілік қағидалары.
2. 2020-2021 оқу жылында Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан қ.: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020. – 422 б.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2008.

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ ПСИХОЛОГОВ, РАБОТАЮЩИХ С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Кабдылгабитова А.К., Ахтаева Н.С.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

Алматы, Казахстан

Аннотация

Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуге маманданған психологтардың эмоционалды күйіп қалу мәселесі қарастырылған. Эмоционалды күйіп кету және эмоционалдық (кәсіби) күйіп кету синдромы сияқты ұғымдардың негізгі анықтамалары бөлектеледі. Эмоционалды күйіп кету саласындағы отандық және шетелдік зерттеушілер ұсынылған. Мақалада эмоционалды күйіп қалу үлгілерінің сипаттамасы, эмоционалды күйіп қалудың негізгі белгілері, сондай-ақ балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету аясында өз қызметін жүзеге асыратын мамандар арасында эмоционалды күйіп кетудің ерекшеліктерін анықтауға арналған теориялық және практикалық зерттеулер бар. мүмкіндігі шектеулі.

Түйінді сөздер: эмоционалды күйіп кету, эмоционалды күйіп кету синдромы, мүмкіндігі шектеулі балалар.

Аннотация

В статье представлена проблема эмоционального выгорания психологов, специализирующихся по работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья. Выделены основные определения понятий, таких как: эмоциональное выгорание и синдром эмоционального (профессионального) выгорания. Представлены исследователи в области эмоционального выгорания как отечественные, так и зарубежные. Статья содержит описание моделей эмоционального выгорания, основные признаки эмоционального выгорания, а также исследования теоретического и практического характера по выявлению особенностей эмоционального выгорания среди специалистов, осуществляющих свою деятельность в условиях психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, синдром эмоционального выгорания, дети с ограниченными возможностями здоровья.

Annotation

This article presents the problem of emotional burnout of psychologists who specialize in working with children with disabilities. The main definitions of concepts such as emotional burnout and emotional (professional) burnout syndrome are highlighted. Researchers in the field of emotional burnout, both domestic and foreign, are presented. The article contains a description of the models of emotional burnout, the main signs of emotional burnout, as well as theoretical and practical studies to identify the features of emotional burnout among specialists who carry out their activities in the context of psychological and pedagogical support for children with disabilities.

Key words: emotional burnout, emotional burnout syndrome, children with disabilities.

На сегодняшний день деятельность психолога становится все более регламентированной и независимой. Все это обусловлено постоянными изменениями и дополнениями в психологической деятельности, которая в условиях определенной специализации приобретает все новый и новый смысл. В следствии перехода из социоальноориентированной парадигмы на личносто-ориентированную психологи сталкиваются с высокой требовательностью к профессиональным навыкам и умениям, с большой эмоциональной и физической нагрузкой, а также с затратами финансового характера. Таким образом влияние вышепереведенных факторов способствует проявлению эмоционального выгорания среди специлистов.

Цель статьи – рассмотреть эмоциональное выгорание психологов, специализирующихся на работе с детьми с ограниченными возможностями здоровья. Для этого мы обратились к работам зарубежных и отечественных авторов.

Проблема эмоционального выгорания (синдрома эмоционального выгорания) была изучена К. Маслачом, С. Джексоном, Н.Е. Водопьяновой, Е.П. Ильиным, а также отражена в работах Мадалиевой

З.Б., Логиновой М.Н., Поцелуйко Д., Л. Ж. Алексеевой, Ф. Т. Кушербай, А. А. Сылановой, которые представляют отечественный опыт в изучении эмоционального выгорания [1,2].

В исследовании данных авторов эмоциональное выгорание представляет собой некий психологический защитный механизм, выработанный личностью, с целью исключения эмоций в ответ на психотравмирующие факторы. А также дается определение для «синдрома эмоционального выгорания», который представляет собой неблагоприятную реакцию на профессиональный стресс, включающий такие компоненты как: психологический, психофизиологический и поведенческий. СЭВ (синдром эмоционального выгорания) выражается в редукции профессиональных успехов, потери мотивации, ухудшении качества работы, сокращении контактов [3,4].

В современной психологии представлены одномерные, двухкомпонентные и трехкомпонентные модели эмоционального выгорания.

Одномерная модель рассматривается Пайнс Э. и Аронсоном Э. как состояние когнитивного, эмоционального и физического истощения вследствие больших эмоциональных перегрузок. Основной причиной эмоционального выгорания является ограниченность эмоциональных ресурсов, израсходование которых влечет за собой дисгармонию в поведении и переживаниях субъекта. Пайнс А. утверждает, что если субъект сам оценивает свою работу как незначимую, то это быстрее приводит к развитию эмоционального выгорания, при этом чаще всего выгорание свойственно субъектам, у которых тип профессии представлен как «человек – человек».

Если же рассматривать трехкомпонентную модель, которая была предложена Маслачом К. и Джексоном С., то она представляет собой совокупность таких признаков как: эмоциональное истощение, деперсонализация, снижение значимости личностных достижений.

Эмоциональное истощение характеризуется ощущением психологической усталости, потерей интереса к жизни, состоянием хронического стресса, нарастанием депрессивных тенденций и эмоциональной пустоты.

Деперсонализация, в свою очередь, проявляется в деформации отношений между субъектами профессиональной деятельности, в эмоциях и чувствах негативного толка по отношению к клиентам.

И третий компонент, *редукция персональных достижений* выражается в снижении мотивации к деятельности, негативном оценивании себя и профессиональных достижений, а также в возрастании негативного отношения к себе и профессиональной деятельности.

Маслач К. считает, что главными факторами в формировании синдрома эмоционального выгорания выступают: предел «эмоционального Я» личности противостоять эмоциональному истощению и противодействовать выгоранию; внутренний психический опыт, состоящий из чувств, установок, мотивов; а также негативный опыт, включающий в себя различного рода негативные установки, уровень дистресса и др. [5,6].

Подходя к вопросу эмоционального выгорания психологов, работающих с детьми с ограниченными возможностями здоровья, основной акцент делается на том, что деятельность психолога в разрезе данной специализации представлена не просто как психологическая, а психолого-педагогическая. Так как психолог занимается формированием психологической готовности к совместному обучению детей и сопровождением их в процессе социализации [7;8].

В разрезе данной проблематики нами было рассмотрено несколько исследований, которые освещают проблему эмоционального выгорания среди специалистов, осуществляющих психолого-педагогическое сопровождение.

Первое исследование было проведено кандидатом психологических наук, Кабазовой Ю.В. и кандидатом педагогических наук, Мамедовой Л.В., целью которого было: определение особенностей эмоционального выгорания педагогов, осуществляющих свою деятельность в рамках психолого-педагогического сопровождения детей с ОВЗ. Методами исследования были выбраны: шкала психологического благополучия Рифф (адаптация Шевеленковой, Фесенко), а также методика «Синдром эмоционального выгорания в системе человек-человек». В исследовании приняли участие – 12 человек, работающих в коррекционных группах и 12 человек, принимавшие участие в реабилитации. Результаты исследования показали, что различий в уровне эмоционального выгорания между двумя группами не обнаружено, однако есть свои специфические особенности.

Первое, что важно подчеркнуть – это то, что наблюдается статистически значимая взаимосвязь между эмоциональным выгоранием (профессиональным) и психологическим благополучием. Таким образом, чем ниже уровень эмоционального выгорания, тем выше уровень психологического благополучия, и наоборот, чем выше уровень эмоционального выгорания, тем ниже уровень эмоционального благополучия. Также было выявлено взаимосвязь между опытом работы и уровнем

эмоционального выгорания. Специалисты, имеющие опыт работы меньше 15 лет менее подвержены эмоциональному выгоранию, нежели более опытные специалисты. Проведенное исследование показало, что специалисты, в том числе психологи, работающие с детьми с ОВЗ подвержены эмоциональному выгоранию, также их уровень психологического благополучия зависит от уровня профессионального выгорания, положительного отношения к другим и к себе [9, с. 228].

Также Кабазовой Ю.В. был представлен теоретический материал по проблеме инклюзивного образования, где были описаны аспекты психолого-педагогического сопровождения в инклюзивном образовании, критериями которого были выдвинуты: повышение уровня психолого-педагогических компетенций, профессионального мастерства, взаимодействие участников инклюзии, повышение уровня психологического комфорта, социализации детей с ОВЗ. Все это способствует выгоранию специалистов, работающих в данной системе, как было описано выше.

Вторым, экспериментальным исследованием является исследование, проведенное с психологами и студентами психологического факультета, осуществляющих психологическое сопровождение детей с ОВЗ. Целью исследования является определение особенностей эмоционального выгорания специалистов психологического сопровождения детей с ОВЗ. Были использованы такие методы как: «Диагностика эмоционального выгорания В.В. Бойко», «Индекс жизненной удовлетворенности» М.В. Соколовой., методика проявления агрессивности Ассингера.

Эмпирическое исследование признаков эмоционального (профессионального) выгорания специалистов, работающих с детьми ОВЗ, показало, что у сложившихся работников, осуществляющих психолого-педагогическую деятельность наиболее распространены признаки: редукция профессиональных способностей; чрезмерно или менее выраженное эмоциональное реагирование; тревожные и депрессивные состояния; проявление экономии эмоциональных переживаний. Среди студентов, находящихся в начале своего профессионального становления, наиболее распространены симптомы: чрезмерно или менее выраженное эмоциональное реагирование; чувство беспомощности; морально-нравственная дезориентация. Также у большинства студентов и психологов выявлена умеренная агрессивность.

Полученные данные эмпирического исследования могут быть использованы при организации профилактики эмоционального выгорания (синдрома эмоционального выгорания). Профилактику эмоционального выгорания следует осуществлять комплексно и целенаправленно на выявленные симптомы. В профилактике таких симптомов как: редукция профессиональных способностей; чрезмерно или менее выраженное эмоциональное реагирование; проявление экономии эмоциональных переживаний – целесообразно применять тренинги, обучающие семинары, лекции, направленные на повышение уровня коммуникативных компетенций, обучение эффективному взаимодействию и самоконтролю эмоциональных проявлений, упражнения по увеличению диапазона значимых межличностных связей для человека. Для проработки внутреннего чувства беспомощности, а также тревожных и депрессивных состояний необходима отработка техник релаксаций, аутотренинга, направленных на снижение напряжения человека в целом: к примеру, техники прогрессирующей мышечной релаксации по Джэкобсону, дыхание по квадрату, техника 5 чувств (граундинг).

Для профилактики симптома морально-нравственная дезориентация применимы тренинги, направленные на развитие уверенности в себе, упражнения на поднятие самооценки. Комплексная профилактика симптомов эмоционального выгорания специалистов психолого-педагогического сопровождения детей с ОВЗ дает возможность избежать возникновения синдрома эмоционального выгорания, повысить не только качество выполняемой работы, но и улучшить психофизиологическое состояние специалистов [10,11].

Таким образом, проблема эмоционального выгорания среди психологов, осуществляющих психолого-педагогическое сопровождение детей с ОВЗ является актуальной, так как количество проблем с психическим и физическим здоровьем растет с каждым годом. Это требует особенной подготовки от специалистов как в профессиональном плане, так и в психологическом. На основе этого необходимо разрабатывать комплексные программы по повышению стрессоустойчивости, уровня эмоционального интеллекта и расширение сфер знаний по данной специализации.

Литература

1. Мадалиева З.Б., Логинова М.Н., Поцелуйко Д.. Эмоциональное выгорание женщин с разным социальным статусом. // Вестник (Хабаршы) КазНПУ им. Абая. 2017 – №3 (52) – С.22 -28
2. Алекешева Л. Ж., Кушербай Ф. Т., Сыланова А. А., Даниярова А. Б., Табаева А. А., Калиев Э. А. Состояние здоровья студентов КазНУ им. Аль-фараби // Вестник КазНМУ. 2017.

3. Бойко, В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении/ В.В. Бойко. – СПб.: Питер, 2016. – 452 с.
4. Водопьянова. Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н.Е. Старченкова. – СПб.: Питер, 2015. – 245 с.
5. Ракицкая, А.В. Синдром эмоционального выгорания как предмет социально- психологических исследований / А.В. Ракицкая // Современные компьютерные технологии в условиях информатизации образования: сб. науч. ст. – Минск, 2018.– С. 430 – 435.
6. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются / К. Маслач. – М.: Академия, 2015. – 236 с.
7. Система образования для детей с проблемами в здоровье. Под ред. Л.Е. Курнешовой – Центр «Школьная книга», 2018
8. Пузанкова, Е. Н. Современная педагогическая интеграция, ее характеристики / Е. Н. Пузанкова, Н. В. Бочкова. – М: Просвещение, 2017. – 230 с
9. Кобазова Юлия Владимировна, Мамедова Лариса Викторовна ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ В РАМКАХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ДЕТЕЙ С ОВЗ // Современное педагогическое образование. 2021. №11.
10. Козина Галина Петровна, Кобазова Юлия Владимировна Психолого-педагогическое сопровождение инклюзивного образования: практика территориальной ПМПК Нерюнгринского района // Социальная педагогика. 2015. №4.
11. Рыбас, Е. С. Эмоциональное выгорание специалистов, работающих с детьми с ОВЗ / Е. С. Рыбас. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2020. – № 51 (341). – С. 343-346.

ПСИХОПРОСВЕЩЕНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СОТРУДНИКОВ КОМПАНИИ

Тыныбаева Ж.Г., Садвакасова З.М.

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Компаниялардың өткір мәселелерінің бірі әр түрлі компаниялардың қызметкерлері арасында алдын-алу және психикалық ағарту жұмыстарының маңыздылығын зерттеу болды. Ұйым қызметкерлерінің психикалық жағдайын оңтайландыруға қатысты көптеген сұрақтар туындайды. Шынында да, нақты адамдар болмаса, компания өз қызметін сәтті жүзеге асыра алмайды және мүлдем өмір сүре алмайды. Қызметкерлер кез-келген ұйымның маңызды ресурсы болып табылады. Бұл мақалада авторлар компаниядағы психикалық денсаулықтың алдын-алудың әртүрлі әдістерінің өзгергіштігін және олардың тиімділігін қарастырады.

Негізгі мақсаты зиянды жағдайда тамақ өнімдерін өндіру болып табылатын компанияның психикалық қызметкерлерін диагностикалау және болжау олардың қызметінің жоғары әлеуметтік маңыздылығына байланысты. Авторлар болашақта бұл зерттеу компанияларда және олардың басшылығында қажетті жауап алады және оларды қызметтің психологиялық компонентіне және тұтастай алғанда қызметкерлердің денсаулығына бағыттайды деп болжайды.

Компания қызметкерлерінің негізгі қызмет процесіне психикалық денсаулықты сақтау және жақсарту жөніндегі іс-шараларды қоса алғанда, компания басшылығы мен қызметкерлермен жұмыс жөніндегі бөлім қазіргі заманның тез өзгертін жағдайларына сәйкес персоналды дамытудың оңтайлы моделін құра алады, осылайша кадрлардың ауысу деңгейін төмендетеді және тепе-теңдікті бұзбай, жеке қызметкердің болу әл-ауқатын жақсартады. тек жұмыс тобында ғана емес, бірақ жалпы өмірде.

Түйінді сөздер: *компания қызметкерлері, психикалық денсаулық, алдын-алу, психикалық ағарту, тепе-теңдік.*

Аннотация

Одной из острых проблем компаний стал вопрос изучения важности проведения профилактики и психопросвещения среди сотрудников различных компаний. Все больше возникает вопросов, касающихся оптимизации психического состояния персонала организации. Ведь без конкретных людей компания ни только не сможет реализовать успешно свою деятельность, так и не сможет существовать вовсе. Персонал – важнейший ресурс любой организации. В данной статье авторы рассматривают вариативность различных методов профилактики психического здоровья в компании и их эффективность.

Диагностика и прогнозирование психического сотрудников компании, основной целью которой является производство пищевой продукции в условиях вредности, обусловлена высокой социальной значимостью их деятельности. Авторы предполагают, что в дальнейшем данное исследование получит необходимый отклик в компаниях и их руководстве и обратит их взор на психологическую составляющую деятельности и в целом здоровья персонала.

Включая в процесс основной деятельности сотрудников компании мероприятия по сохранению и улучшению психического здоровья, руководство компании и отдел по работе с персоналом могут выстроить оптимальную модель развития персонала в разрез с быстро изменяющимся условиям современности, понизив тем самым уровень текучки кадров и не нарушая баланса, улучшить самочувствие пребывания отдельно взятого сотрудника не только в самом рабочем коллективе, но и в жизни в целом.

Ключевые слова: *сотрудники компании, психическое здоровье, профилактика, психопросвещение, баланс.*

Annotation

One of the acute problems of the companies was the issue of studying the importance of prevention and psychosocial education among employees of various companies. There are more and more questions concerning the optimization of the mental state of the organization's personnel. After all, without specific people, the company will not be able to successfully implement its activities, and will not be able to exist at

all. Personnel is the most important resource of any organization. In this article, the authors consider the variability of various methods of mental health prevention in the company and their effectiveness.

Diagnostics and forecasting of mental health of employees of the company, the main purpose of which is the production of food products in conditions of harmfulness, is due to the high social significance of their activities. The authors suggest that in the future this study will receive the necessary response in companies and their management and will turn their attention to the psychological component of the activity and overall health of the staff.

By including measures to preserve and improve mental health in the process of the main activity of the company's employees, the company's management and the HR department can build an optimal model of personnel development in contrast to the rapidly changing conditions of the present, thereby reducing the level of staff turnover and without disturbing the balance, improving the well-being of an individual employee not only in the working team itself, but also in life in general.

Key words: *company employees, mental health, prevention, psychosucation, balance.*

Введение

Особое значение в период постоянно изменяющейся современности приобретает исследование психического здоровья трудоспособного населения страны. От состояния психического здоровья сотрудников компаний зависят не только стабильность, но и такие ключевые моменты как безопасность и эффективность производственной деятельности в данных компаниях. Но для нас как исследователей наибольший интерес представляет именно некая психологическая составляющая деятельности рабочей силы. Ведь психическое здоровье можно рассматривать как важную составную часть производительной силы общества. Недостаточное внимание не только самого руководства определенной компании, к примеру, непосредственного руководителя или отдела по работе с персоналом, но и целого государства к проблеме психического здоровья населения приводит к существенным потерям как и в целом обществе, но и финансах, и на отдельном производстве.

Следует упомянуть деятельность компаний с пищевым и иными видами производства, как один из самых уязвимых, довольно сложных во всех планах мест работы населения страны. Причем исследование психического здоровья сотрудников компаний данной отрасли насчитывает лишь малое количество, тем самым привлекая к себе особо пристальное внимание. В силу особенностей труда на производстве, физических и психических перегрузок, влияния неблагоприятных экологических факторов работники промышленности являются группой повышенного риска ухудшения психического здоровья, но и развития даже психических расстройств. На протяжении многих лет сотрудники все чаще сталкиваются с тревогой, стрессом. К тому же, сотрудники стали ощущать эмоциональное выгорание, чувство постоянной беспричинной усталости и глубинного опустошения.

Период COVID-19 более точно показал, что быть психологически устойчивым необходимо всем людям в современном обществе, в частности, на рабочем месте [1, с. 103]. Можем даже отнести данную пандемию к проявлению VUCA-мира. Но что это за феномен – VUCA-мир? Это аббревиатура от английских слов, которые обозначают: «volatility» – «нестабильность», «uncertainty» – «неопределенность», «complexity» – «сложность» и «ambiguity» – «неоднозначность» [2]. Это тот мир, с которым сейчас в одну ногу идут люди. Сотрудникам сложно находиться в гармонии с самим собой, испытывая страх неопределенности. Это та область, что должна быть в центре внимания исследователей современности в области психического здоровья.

Обоснование выбора темы

Тема психопросвещения и профилактики психического здоровья была выбрана неслучайно и отвечает всем запросам современности. Во время пандемии COVID-19 довольно значительно возросло количество психических расстройств, то есть, люди больше стали страдать от депрессии, тревоги, стресса, посттравматического стрессового расстройства (ПТСР). Что касается работоспособного населения, то наиболее уязвимыми с этой точки зрения оказались врачи, которые непосредственно находились в тесном контакте с инфицированными. Стоит отметить, что производство во многих странах, в том числе и в Казахстане, не останавливалось. Ведь необходимо было доставлять продукцию своевременно и производство было непрерывным, бесперебойным. К тому же, многие компании позакрывали свои двери для сотрудников и перевели работу на удаленный формат, нежели производственные. Все это же привело к быстрому переходу сотрудников из офисных позиций на производственные места.

Несмотря на ужаснейшую статистику, большинство компаний все еще не заботятся о психическом здоровье своих сотрудников. Имеющая чрезмерное постоянство погоня за прибылью и за рейтингом среди ведущих компаний страны, а то и мира, неравномерное увеличение нагрузок и требования эффективности любой ценой сами по себе провоцируют и обостряют психические расстройства среди сотрудников. В итоге «эффективный» менеджмент, направленный на получение максимальной отдачи от работников, на деле приводит к значительным издержкам для бизнеса, которые никак не учитываются. Нынешняя рабочая сила требует от работодателей более серьезного отношения к вопросам психического здоровья и предоставления соответствующей поддержки и помощи.

Есть исследования, подчеркивающие важность психического здоровья сотрудников. Выявлено, что эффективность работы сотрудников зависит от гармоничного психического здоровья и самочувствия сотрудников, что в свою очередь способствует общей продуктивности организации. Однако существует острая нехватка эффективных моделей вмешательств в области психического здоровья, апробированных программ укрепления и улучшения психического здоровья, реализованных и задокументированных для организаций, которые могли бы отслеживать и изучать различные исследователи.

Тем не менее, все большее внимание многих исследователей привлекает проблематика, связанная с сохранением психического здоровья и работоспособности человека в процессе воздействия экстремальных факторов, а также ранняя профилактика неспособности к преодолению состояния стресса и возможных невротических изменений личности [3, с. 34].

За довольно небольшой период времени психология здоровья оформилась в обширную область исследований за рубежом. Психическое здоровье не оставалось за бортом других исследований. Большое внимание данной проблеме уделяли в своих трудах известные психологи и психиатры различных направлений, такие как З. Фрейд, А. Адлер, К.Г. Юнг, Э. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, А. Ассаджоли, К. Хорни, В. Франкл, Э. Эриксон, а также С. Гроф и др.

К тому же, в российских исследованиях эту проблему решали в рамках психологии, психиатрии и даже психопатологии такие видные ученые и исследователи, такие как, к примеру, С.С. Корсаков, В.М. Бехтерев, П.Б. Аннушкин, Б.С. Братусь, Б.Д. Карвасарский, В.Н. Мясищев, И.В. Боев и т.д.

Среди казахстанских ученых, исследовавших проблему здоровья, и непременно вносящих огромный вклад в развитие психологии в Казахстане, можно выделить таких исследователей, как З.Б. Мадалиеву, С.К. Кудайбергенову, З.М. Садвакасову, О.Х. Аймаганбетову, А.М. Ким, И.Р. Хусаинову и многих других.

Но, что же подразумевает под собой понятие «психическое здоровье»? Несмотря на то, что проблема изучения данного феномена насчитывает огромное количество лет, нет единого понимания данного состояния, в котором пребывает каждый человек [4, с. 42]. Стоит явно утверждать, что данное понятие должно вызвать заинтересованность в научной сфере в области психологии и не только.

Но, в современной трактовке описание проблемы психического здоровья диктуется с момента введения в научный оборот Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ). Согласно определению из доклада ВОЗ: «психическое здоровье» (духовное или душевное, иногда ментальное здоровье) – это состояние благополучия, при котором человек может реализовать свой собственный потенциал, противостоять обычным жизненным стрессам, продуктивно и плодотворно работать, а также вносить вклад в жизнь своего сообщества [5]. К тому же, в данном контексте следует рассмотреть проблему психической устойчивости, а именно адаптационных возможностей личности в быстро меняющихся условиях. Данные возможности определяются умением формировать у себя стратегии преодоления трудностей (стресса), снижая при этом риск возникновения синдрома эмоционального выгорания или других личностных нарушений. Исходя из этого, необходимо проводить исследование феномена «эмоционального выгорания» (особенно на начальном этапе развития), как и факторов, его определяющих, в комплексе с другими процессами, происходящими в личности. Данный шаг является неотъемлемой частью профилактики психического здоровья человека.

Работа, как правило, является защитным фактором для людей, но во многих случаях, если не принять должных мер, она может стать фактором риска, влияющим на психическое здоровье и психическое благополучие людей. Плохой баланс между работой и личной жизнью, отсутствие возможностей для продвижения по службе, большая рабочая нагрузка, завышенные ожидания и долгий рабочий день – вот некоторые из факторов риска неблагоприятных последствий для психического здоровья [6]. В связи с этим, в настоящее время все возрастает актуальность не только мониторинга, но и профилактики эмоционального выгорания у трудоспособного населения страны.

Не стоит забывать и о стрессе как об одном из самых значительных факторов, который приводит к появлению тревожных и депрессивных расстройств у сотрудников. При этом все факторы стресса можно разделить на три группы [7]. Их называют стрессорами, так как они негативно сказываются на психическом здоровье работников различных организаций:

- 1) факторы стресса вне организации;
- 2) групповые факторы стресса;
- 3) факторы стресса, связанные с организацией.

Необходимо рассмотреть каждый стрессовый фактор по отдельности.

Во-первых, стресс вне организации может влиять на текущую работу сотрудника и на его состояние. Так как любая организация представляет собой открытую систему, элементами которой выступают работники, то можно отметить, что на них могут оказывать огромное влияние внешние факторы, такие как экономические, социальные и, к примеру, изменения в их личной и семейной жизни. К примеру, стрессовые ситуации могут возникать по причине семейных кризисов или неблагополучных семейных отношений.

Во-вторых, выделяют групповые факторы стресса. К ним можно отнести отсутствие сплоченности в коллективе. Негативно на психологическое здоровье работников сказываются внутриличностные, межличностные и внутригрупповые конфликты. Например, если личные приоритеты, ценности, потребности, цели работника не соответствует тем целям, которые уже установились в рабочей группе.

В-третьих, – это факторы стресса, связанные с организацией. К ним можно отнести как физические (шум, многолюдность, плохое освещение, плохая проветриваемость), так и психосоциальные (трудовые, организационные, социальные особенности рабочего места). Наиболее точные факторы, связанные с рабочей средой – неуверенность в завтрашнем дне, чувство невозможности влияния на свою работу, характер выполняемой работы, ролевой конфликт, структура организации, стиль управления руководителя организации, давление рабочего графика.

Таким образом, перечень факторов, которые вызывают стресс, очень обширен.

Заключение

О влиянии стресса на персонал организации и его последствиях, должны задуматься, в первую очередь, руководители, специалисты HR-служб и организационные психологи. Так как предупредить – всегда легче, чем лечить, то есть, исправлять те последствия, которые привели к уже критической ситуации [8].

На наш взгляд, недостаточно детальных исследований психологического и психического здоровья сотрудников производственных компаний, в частности, в пищевой отрасли. Для восполнения данного пробела нами была организована диагностика уровня психологического благополучия, эмоционального выгорания и исследование стратегий совладания со стрессом у персонала организации.

Необходимость диагностики подверженности эмоциональному выгоранию колоссально поможет нам, как будущим специалистам-психологам в организации оказать необходимую психологическую помощь и предотвратить риск развития истощения эмоционально-энергетических и личностных ресурсов, что в свою очередь могло бы повлечь за собой дисгармонию во всех жизненных процессах.

Литература

1. Шматова Юлия Евгеньевна (2020). ВЛИЯНИЕ COVID-19 НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ НАСЕЛЕНИЯ (КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА): ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. Проблемы развития территории, (4 (108)), 88-108.
2. Беннет Н., Лемуан Д.Д. VUCA: с чем это едят и какая от этого польза? // Harvard Business Review. – 2014.
3. Малышев, И. В. (2008). Профилактика психического здоровья и дезадаптационных проявлений личности на ранних этапах эмоционального выгорания. Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития, 2 (3-4), 33-41.
4. Воронина, А. В. (2005). Проблема психического здоровья и благополучия человека: обзор концепций и опыт структурно-уровневого анализа. Сибирский психологический журнал, (21), 142-147.
5. Жукова, О. А., Карелина, Д. Д., Кром, И. Л., & Барыльник, Ю. Б. (2011). Медико-социологическая интерпретация психического здоровья. Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология, 11 (1), 30-35.
6. Devassy, Sajju & S P, Rajeev & Scaria, Lorane & Benny, Anuja & Nannatt, Anjana. (2019). Mental health intervention at the workplace: A psychosocial care model. Cogent Psychology. 6. 10.1080/23311908.2019.1601606.
7. Психология труда : учебник и практикум для академического бакалавриата / С. Ю. Манухина [и др.] ; под общей редакцией С. Ю. Манухиной. – Москва : Издательство Юрайт, 2018. – 485 с. – (Бакалавр. Академический курс). – ISBN 978-5-9916-7215-3. – Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. – URL: <https://urait.ru/bcode/412969> (дата обращения: 30.04.2022).
8. Путинцева, А. В. Стресс на рабочем месте и его влияние на сотрудника / А. В. Путинцева. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2021. – № 17 (359). – С. 344-346. – URL: <https://moluch.ru/archive/359/80268/> (дата обращения: 30.04.2022).

ВЛИЯНИЕ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СПОРТСМЕНОВ

Арықбай А.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада спортшылар дайындық, жаттығу кезеңдерінде және жарыстар кезінде кездесетін негізгі проблемаларын сипаттайды, бұл жерде физикалық мүмкіндіктер, жарақаттар туралы емес, психологиялық мәселелер туралы айтылады.

Түйін сөздер: перфекционизм, мүмкіндіктерді дамыту, спорт психологиясы, визуализация, спортшылардың сенімі.

Аннотация

В статье изложены основные проблемы, возникающие у спортсменов на этапах подготовки, тренировки и во время соревнований, речь идет не о физических возможностях, травмах, а о психологических.

Ключевые слова: перфекционизм, развитие возможностей, психология спорта, визуализация, уверенность спортсменов.

Annotation

This article outlines the main problems that athletes face at the stages of preparation, training and during competitions, we are not talking about physical capabilities, injuries, but about psychological ones.

Keywords: perfectionism, development of opportunities, sports psychology, visualization, athletes' confidence.

Последнее время феномен перфекционизма находится в центре внимания многих отечественных так и зарубежных исследователей. Ими показано, что перфекционизм является мощным фактором-предиктором депрессивных, тревожных и соматических расстройств, расстройств пищеварительного поведения, различных видов зависимостей, а также ряда личностных расстройств (пограничного, нарциссического, истерического, зависимого и т.п.), лечение которых обусловлено специфически тяжелой экономической ситуацией в современном обществе.

Прежде всего направленность спорта на достижение высоких результатов предполагает необходимость предупреждения физических и психических перегрузок. Классическое понимание перфекционизма определяется как стремление к совершенству и неотразимости, которое содержит завышенные стандарты выполнения действий в сочетании с тенденцией к чрезмерно критическим оценкам своего поведения, способность следовать завышенным стандартам деятельности и выдвигать к собственной личности чрезмерно высокие требования. Когда спортсмены видят, что их цели достигнуты, они полны сил и уверенности [4].

Визуализация в спорте. Спортсмены, которые могут визуализировать себя успешными, будут успешными. Люди должны бороться с внутренним голосом, который говорит им, что они не могут достигнуть своих целей. Чтобы заглушить этот негативный голос, спортсмены могут визуализировать успех, также помогает практика в разговоре с самим собой. Позитивный разговор с самим собой идет рука об руку с визуализацией, когда спортсмен слышит и видит успех. Чем больше спортсмены представляют себе выполнение задачи, тем легче им выполнить ее уже в физической среде. Они могут полагаться на свои визуализированные сигналы, которые помогут им преобразовать мысль в действие. Для спортсмена крайне важно находиться в состоянии расслабления. Это сложнее для некоторых спортсменов, чей разум постоянно работает. При таких проблемах может помочь прослушивание расслабляющей музыки и ровное, глубокое дыхание. Поначалу спортсмену может потребоваться форма управляемой медитации, но для успешной визуализации не требуется много времени [3]. Привычки и их влияние на спортивные достижения. В то время как некоторые спортсмены не подвержены влиянию рутины, другие могут быть суеверными и одержимо следовать шаблонам до, во время и после тренировок и соревнований. Самая популярная практика, которая все чаще наблюдается, – это прослушивание музыки. Некоторые спортсмены предпочитают успокаивающую музыку, а другие

предпочитают более ритмичные, быстрые мелодии. Использование музыки в рутине может иметь неприятные последствия, когда спортсмен забывает свою музыку или испытывает технические трудности с ней. Выбившись из рутины, спортсмены могут подумать, что они не готовы и не могут сосредоточиться. Визуализация часто является частью рутины. Например, по дороге на ковер некоторые борцы могут занервничать. Чтобы побороть это беспокойство, борец может визуализировать особое место для отвлечения внимания. Будь то поездка в парк развлечений или отдых на пляже, они работают над тем, чтобы отвлечься от своей 25 нынешней ситуации, чтобы не беспокоиться. В то время как это работает для некоторых спортсменов, другие не хотят отвлекаться. Они могут процветать под давлением и хотят проживать данный момент четко и ясно [1].

Ментальные тренировки. Одной из отличительных черт великих спортсменов является желание совершенствоваться. Спортсмены всех уровней используют умственную подготовку и спортивную психологию, чтобы стать лучшими спортсменами и преодолеть свои блоки и проблемы. Ментальная тренировка помогает спортсменам работать более стабильно, поддерживать настрой на победу и учиться здраво мыслить под давлением. Первым шагом умственной тренировки является определение необходимости улучшения вашей воображаемой игры. Часто спортсмены не знают о ментальных барьерах, ограничивающих их производительность, и о том, как ментальная тренировка может помочь им реализовать свой спортивный потенциал.

Наиболее распространенные проблемы, возникающие на пути выстраивания внутреннего диалога с самим собой:

1. Хрупкая или низкая уверенность в себе. В спорте уверенность определяется, как вера в способность выполнить задание или выиграть состязание. Уверенность – это ключ к успеху в спорте и актив номер один, который отличает великих спортсменов от остальной части команды. Спортсмены не могут реализовать свой истинный спортивный потенциал без огромной уверенности в своих силах и способностях. Спортсмены, которые неуверенно выходят из зоны комфорта, сомневаются в своей способности выступать, с большей вероятностью будут испытывать беспокойство по поводу производительности.

2. Нарушения доверия. Это происходит, когда спортсмен не ослабляет степень контроля и не позволяет телу работать так, как его долгое время тренировали. Спортсмены с недостатком доверия часто прибегают к психологической подготовке, потому что на тренировке они показывают лучшие результаты, чем на соревнованиях. На соревнованиях эти спортсмены склонны чрезмерно анализировать свои результаты, подвергать сомнению свой план игры и принимать неуверенные решения в ключевых ситуациях. Практика – это время, чтобы сосредоточиться на технике. В соревновании важно, чтобы спортсмен придерживался своего плана и действовал со свободой и доверием, особенно в трудные времена или под давлением.

3. Большие ожидания. Ожидания – это строгие требования, которые предъявляют спортсмены к своим результатам. Исходя из ожиданий, спортсмены постоянно оценивают свои результаты по сравнению с тем, что они ожидают сделать. Многие спортсмены и тренеры считают, что высокие ожидания приходят в комплекте с уверенностью, но это совсем наоборот. Это происходит когда спортсмены, не оправдывая ожиданий, теряют свою уверенность.

4. Страх неудачи и социального одобрения. Страх неудачи характеризуется высокими ожиданиями, сильным желанием добиться успеха, тревогой или напряжением, чрезмерным беспокойством о результатах, проблемами социального одобрения или чрезмерным беспокойством о том, что думают другие. Страх неудачи чаще всего связан с социальным одобрением, потому что спортсмены слишком сильно беспокоятся о том, чтобы не подвести других, не оправдав ожиданий. Социальное одобрение влияет на то, какую ответственность спортсмены возлагают на себя, чтобы добиться успеха в спорте.

5. Перфекционизм. Спортсмены-перфекционисты характеризуются высоким уровнем мотивации, сильным желанием добиться успеха и сильной трудовой этикой. Несмотря на высокие уровни мотивации, перфекционисты тоже проигрывают из-за страха неудачи и сильного желания добиться успеха. Спортсмены-перфекционисты изо всех сил стараются выступить идеально. Это вызывает недостаток доверия и связано с ожиданиями спортсмена относительно того, как он должен выступать. 26 Перфекционисты зачастую пользуются аналитическим и субъективным мышлением, что часто подрывает их конкурентоспособность уверенность в себе. Это вызвано их необходимостью работать идеально. Когда эти спортсмены совершают ошибку или промах, они, как правило, застревают на этом, теряют самообладание, и даже уходят из спорта [4].

Выводы: Есть несколько других психологических проблем, с которыми сталкиваются спортсмены, таких как сосредоточенность, концентрация, самообладание, недостижимые цели, нервозность,

беспокойство и недостаточная умственная подготовка. Это лишь некоторые из них. Ментальная тренировка дает спортсменам инструменты, необходимые им для преодоления этих ментальных барьеров, ограничивающих их производительность. Спортивная психология или умственная тренировка помогают спортсменам раскрыть свой потенциал и достичь свои цели и повысить их производительность. С помощью умственной тренировки они могут научиться «отключаться» от беспокойства и отгородиться от того, что другие думают о них, и сосредоточиться на самом важном – заниматься спортом и делать все возможное для хорошего выступления на соревнованиях.

Литература

1. Гогунев, Е.Н. Психология физического воспитания и спорта : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Академия, 2000. – 288 с.
2. Ильин, Е.П. Психология физического воспитания / Е.П. Ильин. – М. : Просвещение, 2007. – 246 с.
3. Ильин, А.Б, Гордон С.М. Формирование профессиональных показателей личности спортсменов // Мир образования – образование в мире. – 2011. – N 1 (41). – С. 139-143. – Библиогр.: с. 142-143.
4. Психология физического воспитания и спорта / Под ред. Т. Т. Джамгарова и А. Ц. Пунин. – М. : ФиС, 1999. – 286 с

ПРОФИЛАКТИКА РАДИКАЛИСТКИХ НАСТРОЕНИЙ У СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

*Садвакасова З.М., Аймаганбетова О.Х., Баймолдина Л.О., Касен Г.А.,
Адилова Э.Т.*

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Мақалада университеттегі жастар арасында радикалдық көңіл-күйдің алдын алу жайы сөз болады.

Аннотация

В статье рассматривается профилактика радикалистских настроений у молодежи в вузе.

Annotation

The article discusses the prevention of radicalist moods among young people at the university.

Введение

Неудовлетворенность и нарастание негативных эмоций всегда сопровождается негативными радикалистскими настроениями и последствиями. И вхождение в деструктивные организации может навредить не только самому человеку и обществу.

Понятие «радикализм», которое первоначально возникло и стало активно использоваться в среде интеллектуалов Англии еще с середины XVIII в., когда «радикалами называли сторонников наиболее крайней оппозиции» (Канинская Г. Н.) [1]. Ключевым здесь является понимание радикализма как крайней «оппозиционной ориентации» в рамках демократической системы государственного правления. Исходя из данного определения, в настоящее время целый ряд британских исследователей под понятием «радикализм» (англ. radical от лат. radix – корень, позднелат. radicalis – коренной) обозначают политическую позицию, характеризующуюся «стремлением к коренному изменению существующего социального устройства» (Лоусон Т., с. 376) [2].

Радикализм – это общественно-политическая позиция, последовательные сторонники которой теоретически ориентированы на бескомпромиссное неприятие отдельных явлений существующего социального устройства, но на практике они действуют в рамках данного строя; в то же время, при определенных кризисных условиях, переходя к практике, допуская нарушение законности, радикал может выступать в качестве экстремиста; проявление радикализма при указанных условиях может являться первым этапом становления экстремизма (Биктуганова М. Ю) [3].

Тема актуальна тем, что процесс «растекания» исламской радикальной идеологии и практики на другие «мусульманские» территории, в том числе, и многоконфессиональный Казахстан, занимающего важное геополитическое пространство, представляется неизбежным. В связи с этим, возрастает значимость исследований, направленных на анализ подверженности и профилактики радикалистским настроениям. От этого зависит судьба не только самой страны, но и всего Центрально-Азиатского региона.

Основная часть

Обращение к феномену психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов как специальному предмету социально-психологического исследования непосредственно на материалах казахстанской выборки представляется актуальным и в прикладном эмпирическом отношении.

В последнее время один из подходов по выявлению радикалистских настроений эффективный и достаточно экономичный инструмент психофизиологической диагностики – полиграф (так называемый «Детектор лжи») поможет выявить «группу риска» среди студенческой молодежи и начать работу по первичной профилактике радикализации – установок, мотивации, настроений, идей и др. Проведение прикладного психофизиологического исследования с помощью полиграфа психологических особенностей личности студентов, выявляющих их подверженность радикалистским настроениям. Своевременное выявление радикалистских настроений можно с помощью исследования на полиграфе, что позволит в современных условиях нарастания угрозы религиозного радикализма исследование

обнаружить основные эффекты трансформации религиозного сознания и поведения. Но целенаправленная деятельность и профилактика специалиста в современных условиях нарастания угрозы религиозного радикализма исследование позволит обнаружить основные эффекты трансформации религиозного сознания и поведения. Основная идея – выявление склонности к подверженности радикалистским течениям (с применением полиграфа) и организация работы специалистов по первичной профилактике радикализма у студентов.

Специально разработанная программа и процедура изучения, и анализа физиологических реакций человека, характеризующих его как эмоционально-неуравновешенного, склонного к депрессии, подверженного чужому влиянию и др. Процедура основана на регистрации нескольких параллельно протекающих физиологических процессов и реакций: дыхания, кровяного давления, биотоков мозга и сердца, кожно-гальванического сопротивления, частоты пульса и др.

Пять групп факторов, которые в различной степени оказывают стимулирующее влияние на воспроизводство настроений и практик ксенофобии среди представителей различных групп населения: «исторические», институциональные, социально-экономические, правовые и политические (Тарасов И.Н.) [4].

Важную роль в профилактике радикалистских настроений играет учебно-воспитательная работа с молодежью в организациях как вклад образования в формирование личности, предрасположенной к жизнедеятельности в условиях мира и согласия. В ОБРАЗовании радикалистских настроений важно сформировать грамотное видение и правильный образ в духе культуры мира и ненасилия с окружающими людьми и прежде всего своим внутренним миром.

По мнению Карпова А.М. [6] на радикалистские настроения молодежи влияет психофизиологические механизмы возникновения и формирования протестных мотиваций с использованием знаний механизмов стресса, предсказуемых стратегий адаптации к угрозам и манипуляций ими. А профилактикой радикалистских настроений является работа с семьей. Цивилизационная матрица семьи, как естественной формы самоорганизации людей разных поколений, исключая появление радикализации, экстремизма и терроризма. Обосновывается положение о том, что укрепление семьи, возрождение духовности, включение приоритетности нравственных принципов справедливости в регулирование масштабов социальных и биологических потребностей, является наиболее перспективным направлением улучшения материального и социального положения людей, мирным, гуманным и незатратным способом профилактики радикализации, экстремизма и терроризма.

Шахагапсоев З.Л. предлагает к мерам противодействия распространению идеологии радикализма и экстремизма относятся также профилактические меры, направленные прежде всего на молодежную аудиторию, которые следует осуществлять через электронные СМИ – социальные сети, веб-сайты, контент – посредством трансляции теологических передач, изобличающих содержание истинных целей радикализма и экстремизма.

Выявленные особенности самосознания студентов необходимо учитывать в педагогической профилактике экстремистских проявлений в молодежной среде (Биктуганова, М. Ю.) [3]

Современная организации системной работы в сфере образования и воспитания детей и молодежи, формирования духовно-нравственных качеств личности и гражданской ответственности (Горячев Ю., Захаров В.) [8]

Профилактической работы на основе дихотомии «личность – среда» и создание условий для снижения негативного эмоционального фона и предлагает модели профилактики по работе с молодежью (Смирнов В. А.) [9].

В Казну им.аль-Фараби по выявлению радикалистских настроений среди молодежи распространен опыт по выявлению студентов в работе с кураторами из «группы риска» и своевременно профессиональная помощь специалистов их разных кафедр и неправительственных организации. В плане профилактики проводят зимние и летние школы куратора (кафедра педагогики и образовательного менеджмента) и психологическая школа (кафедра общей и прикладной психологии). Темы подбираются с помощью отслеживания эмоциональных настроений и с учетом тенденций в обществе. Например, в 2022 году после январских событий прошли мастерские как работателю куратору помогать студентам справляться со стрессом и депрессией. Ведь не всегда администрация может находиться рядом, а куратор, тот человек, который выполняет разные функции – педагога, наставника, помощника, менеджера, коуча и т.д. Только своевременная поддержка и психологическая помощь человека поможет студенту справиться с непредвиденными жизненными трудностями и снова адаптироваться в обществе меняя тем самым настроение и возможность двигаться вперед.

Заклучение

Таким образом, важна всегда превентивная деятельность специалистов, которые сопровождают студентов на данном жизненном пути. Когда человек чувствует заботу, сопереживание, то человек старается работать над собой и расти как личность.

Только насыщенная образовательная среда в учебно-воспитательном процессе вуза и подготовленная целенаправленная деятельность куратора позволит не переходить из одного уровня на другой в негативном ключе, влияющее на радикалистские настроения студентов.

Статья подготовлена в рамках проекта АР09261155 «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (Руководитель Аймаганбетова О.Х.)

Литература

1. Канинская Г. Н. Истоки французского радикализма / Г. Н. Канинская. – Текст : электронный // Новая и новейшая история. – 2001. – № 6. – URL: http://vivovoco.astronet.ru/vv/journal/newhist/01_06/radical.htm (дата обращения: 12.04.2021).
2. Лоусон Т. Социология. А-Я : словарь-справочник / Т. Лоусон, Д. Гэррод ; пер. С англ. К. С. Ткаченко. – М.: Фаир-пресс, 2000. – 608 с.
3. Биктуганова М. Ю. Проблемы профилактики молодежного радикализма в организациях среднего профессионального образования / М. Ю. Биктуганова. – Текст : непосредственный // Педагогическое образование в России. – 2021. – № 3. – С. 66-73. – DOI: 10.26170/2079-8717_2021_03_07.
4. Тарасов И.Н. Правый радикализм и факторы ксенофобских социальных практик в венгрии // Вестн. Волгогр. Гос. Ун-та. Сер. 4, Ист. 2015. № 6 (36) – С.61 / <https://hfrir.jvolsu.com/index.php/en/component/attachments/download/1055>
5. Аймаганбетова О.Х. и др. Основные направления парадигмы радикализма. Особенности психофизиологического исследования с помощью полиграфа. – Алматы: Қазақ университеты, 2021, 153 с.
6. Карпов А.М., Набибуллина Р.Р. и др. Системная биопсихосоциодуховная профилактика радикализма, экстремизма и терроризма 2018. Монография. / <https://elibrary.ru/item.asp?-Id=42403062>
7. Шагапсоев З.Л. Радикализм и экстремизм как реальная угроза безопасности государства Том: 13 – № 4 – 2020 – С. 23-26 // <https://elibrary.ru/item.asp?Id=43765852>
8. Горячев Ю.А., Захаров В.Ф. Профилактика идеологии экстремизма, радикализма и ксенофобии в образовательной организации: обзор нормативной базы // Альманах «Этнодиалоги» №1 (55) 2018 – С. 8-29 / <https://cyberleninka.ru/article/n/profilaktika-ideologii-ekstremizma-radikalizma-i-ksenofobii-v-obrazovatelnoy-organizatsii-obzor-normativnoy-bazy>
9. Смирнов В. А. Основы молодёжной политики в сфере профилактики эстремизма С.78-87 / <file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/osnovy-molodyozhnoy-politiki-v-sfere-profilaktiki-ekstremizma.pdf>

ЭКЗЕКУТИВТІ БАҚЫЛАУ АДАМНЫҢ КОГНИТИВТІ ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ

Борбасова Г.Н., Жолдасова М.К.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада адам өмірін ұйымдастыру үшін әсіресе тиімді болып табылатын адамның когнитивтік функцияларын реттеудің негізгі орталығы болып табылатын орындауды бақылау талқыланады. Адамның когнитивтік әрекетін реттеу мәселесіне зерттеушілер ерекше назар аударуда, себебі бұл мәселенің өзектілігі фундаменталды және қолданбалы психологияның көптеген міндеттерін шешу маңыздылығымен анықталады. Мақалада экзекутивті бақылау адамның когнитивтік функциясын реттеудегі негізгі орталық болып табылатындығы жайлы зерттелген теорияларға шолу жасалды.

Аннотация

В этой статье рассматривается экзекуционный контроль, который является ключевым центром в регуляции когнитивных функций человека, что особенно эффективно для организации жизнедеятельности человека. Особое внимание исследователи уделяют проблеме регуляции познавательной деятельности человека, поскольку актуальность данной проблемы определяется важностью решения многих задач фундаментальной и прикладной психологии. В статье представлен обзор изученных теорий о том, что экзекуционный контроль является основным центром регуляции когнитивных функций человека.

Annotation

This article says that execution control is a key center in the regulation of human cognitive functions, which is especially effective for the organization of human life. Researchers pay special attention to the problem of regulation of human cognitive activity, since the relevance of this problem is determined by the importance of solving many problems of fundamental and applied psychology. The article presents an overview of the studied theories that execution control is the main center of regulation of human cognitive functions.

Kіріспе

Когнитивтік функцияларды реттеу когнитивтік психология мен когнитивтік нейроғылымның өзекті проблемаларының бірі болып табылады. Когнитивтік функциялар біздің күнделікті өмірімізде де өте маңызды. М. Познердің экзекутивті бақылау (executive control) теориясы когнитивтік психология саласындағы ең маңызды теорияларының бірі болып саналады (Posner, M.I., Raichle, M.E., 1998) [1].

"Атқарушы функциялар" ұғымы ағылшын тілінен "executive functions" көшірме екенін атап өту маңызды. Мұнда терминнің орыс тіліне дәл аударылуын таңдау мәселесі туындайды. Зерттеушілердің бір бөлігі "атқарушы функциялар" терминін пайдалануды (А.А. Алексеев, Г.Е. Рупчев, 2010), (Г.Л. Чухутова және т. б., 2011), ал басқа бөлігі – "басқарушы функциялар" (Виленская, 2007; М.В. Алфимова және т. б., 2009; Б.Б. Величковский, 2009) терминін қолдануды жөн санайды.

Г.А. Виленскаяның ескертуі бойынша "атқарушы функциялар" термині неғұрлым қолайлы, өйткені бұл функциялар басшы рөлін ғана емес, іске асырылатын мінез-құлық диспетчері ретінде де қызмет атқарады. Біз өз зерттеуімізде «экзекутивті бақылау» терминін қолдандық. Познердің зейіннің үш жүйелі моделі (Қырағылық – Alerting, Бағдарлау – Orienting, Конфликтілі – Executive Control) теориясы біздің зерттеуіміздің негізі.

М. Познер анатомиялық құрылымға негізделген зейіннің үш жүйесін ұсынады:

1. Қырағылық жүйесі келіп түскен стимулдарға деген сезімталдылық жетістіктер мен шарттар ретінде;
2. Бағдарлау жүйесі сенсорлық кірістердің таңдамалы қызметін атқарады;
3. Конфликтілі жүйесі ойлар, сезімдер мен жауаптар арасындағы қайшылықты бақылау мен шешудің тетіктерін қамтиды. Осы құрылымдардың анатомиясы және олардың функциялары, модуляторлар мен гендер.

Познер сызбасындағы алғашқы екі жүйе автоматты операцияларды жүзеге асырады. Үшінші жүйе керісінше, ерікті жұмыс режимін пайдалануға негізделген. Соңғы жылдарда Познер ол функцияларды оперативті еспен, конфликтіні жеңу және экзекутивті бақылау мен байланыстырды.

Негізгі бөлім

Бірнеше ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек Baker, R.A. [2], Nelson, J.V. және т.б. [3] қырағылыққа сай тапсырмаларды орындауда сенсорлық сезімталдық өзгерісінің әсері байқалмады.

Қырағылық тапсырмасын орындауда жас айырмашылығы және жыныс факторларының айрықша әсері анықталмады, ол жайлы Р. Вакан және т.б. [4] еңбектерінде көрінді.

Белсендіруші қырағылық теорияларын дамыту үшін теориялық база Йеркс-Додсон заңы және психологиядағы ресурстық тәсіл болып табылады (Davies, Parasuraman) [5].

Қырағылықтың төмендеуі ортаңғы ми артерияларындағы ми қан ағымының жылдамдығының төмендеуімен сүйемелденеді. Ресурстар эндогенді зейінді қолдайтын мидың маңдай алды жүйесіне келеді, бірақ олар мидың қандай да бір нақты жүйесімен сәйкес келмейді (Matthews et al., 2000) [6]. Ресурстардың сарқылуы сонымен қатар тапсырманы орындау кезіндегі өнімділікке де әсер етуі мүмкін.

Дәстүрлі қырағылық міндеттері уақыт ағымындағы ресурстардың жоғалуына бейімделген, ол ресурстары шектелген когнитивті процестердің көптүрлілігімен сәйкестеледі [7].

М. Познер жеке операция ретінде бағдарлауды бөлді. Бағдарлау белгілі бір сенсорлық кіру көзіне немесе ұзақ мерзімді есте сақталған ішкі семантикалық құрылымға есті баптау ретінде анықталады. Бағдарлауды іске асыру орталық механизмнің бақылауымен жүзеге асырылуы мүмкін. Бағдарлауды жүзеге асыру негізінде мидың ассоциативті салаларының, атап айтқанда, төбе аймақтарының жұмыс істеуі болып табылады.

Конфликтілік жүйе (Экзекутивті бақылау)» түсінігін алғаш рет 1975 жылы М. Познер мен С.Снайдер «Зейін және когнитивті бақылау» атты еңбегінде енгізген. Мұнда экзекутивті бақылау үш деңгейлі зейін жүйесінің концепциясы тұрғысынан қарастырылады.

И.С. Уточкин атап өткендей, бұл концепция зейінге деңгейлік көзқарас тұрғысынан қарау шеңберінде жатыр. Егер қозу және бағдарлау жүйелері автоматты процестермен байланысты болса, онда конфликтілік жүйе ырықты процестермен байланысты. Конфликтілік жүйе ақпаратты сұрыптауға, өзекті процестерді координациялау мен орындауға және өзекті емес процестерді жаншуға жауапты зейін жүйесінің бірін білдіреді.

М. Познердің пікірінше, бұл жүйе есті белсендіру, конфликтілерді еңсеру кезінде белсендіріледі.

А.Р. Лурия [8] миды үш блоктан тұратын жүйе ретінде қарастыруды ұсынды, олардың әрқайсысы жоғары психикалық функцияларды жүзеге асыруға өз үлесін қосады.

Олар: энергетикалық, экстрацептивтік ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау блогы. Күрделі іс-әрекет түрлерін бағдарламалау, реттеу және бақылау блогы.

Бірінші блок бұл – энергетикалық – ми қабығының жеткілікті тонусын қамтамасыз етеді және психикалық процестердің өтуі үшін қажетті сергектікті қолдайды.

Екінші блок бұл – берілген ақпаратты қабылдау, есте сақтау, қайта өңдеу болып табылады, әрі мәліметтерді синтездеп талдау үшін де қызмет етеді.

Үшінші блоктың көмегімен бірнеше күрделі процестерді іске асыруға болады, бұл блокты бақылау, бағдарламалау, реттеу деп атаймыз. Осы деңгейде іс-әрекеттің жоспарлау және бағдарламаларын қою жүзеге асырылады, мінез-құлық осы бағдарламаларға сәйкес реттеледі, әрі саналы іс-әрекеттердің іске асуына да әсерін тигізеді. Бақылау белсенді, саналы процесс ретінде әрекет етеді.

Экзекутивті функциялар – бұл жоспарлау, оперативті ес, тежеу, ақыл икемділігі, сондай-ақ іс-әрекетті бастау және бақылау сияқты функцияларды білдіретін жалпы термин (Raymond C.K., 2008). Автор қарастырған мәселе:

– экзекутивтік функциялардың заманауи теориялары және олармен байланысты бағалау құралдары;

– экзекутивтік бақылау функцияларын бағалау құралдарының валидтік және сезімталдық мәселесі;

– экзекутивтік бақылау функцияларын бағалау әдістерін одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар.

Қазіргі уақытта талқыланатын экзекутивті бақылаудың ми механизмдерінің бірнеше түсініктеме модельдері бар. Сонымен қатар бірнеше модельдерді ашып қарастыратын болсақ, ол төмендегі кестеде берілген:

Экзекутивті бақылау моделі

Автор	Жыл	Модель	Бағалау әдістемесі
Лурия	1966, 1973	Адам миы үш негізгі функционалдық аймақтан тұрады: қабықты реттеу және қоздыру (бас миының діңі); акпаратты кодтау, өңдеу және сақтау (височная -самай, темендік -төбе және затылочная – шүйде); -бағдарламалау және мінез-құлықты реттеу (маңдай үлесі). Экзекутивті бақылау-мидың алдыңғы бөлігі.	Саусақтардың қарапайым оппозициясы, "жұдырық-қыр-алақан" тесті 2.Реципроктық қозғалыс бағдарламасының тесті.
Norman and Shallice	1986	Зейін аударудың Супервизорлық жүйесінің моделі мінез-құлықты бағдарламалау және реттеу (Лурия) 2 функцияны қамтиды: есептерді шешу кезінде басымдықтарды орналастыру (әдеттегі тапсырмалар үшін); стандартты емес есептерде бақылау зейіні (шешім қабылдау, қателерді түзету, қауіпке жауап беру, әдеттерді жеңу)	6-элементті тест: 1.Хейлингтің сөйлемді аяқтау тесті; 2. Брикстонның кеңістіктік алдын алу тесті.
Ізбасарлары: Burgess	2000	Мінез-құлық жағдайлары сегіз міндеттен тұрады: 1. Көптеген тапсырмалар, 2. Тапсырмаларды кезектестіру, 3. Белгілі бір уақыт аралығында бір ғана тапсырмаға қатысу, 4. Күтпеген үзілістер немесе нәтиже, 5. Басталған тапсырмаларды кейінге қалдыру, 6. Тапсырмалардың әртүрлі сипаттамалары, 7. Өзіндік мақсаттар, 8. Кері байланыстың болмауы	Реакцияға арналған тапсырмада тұрақты зейін аудару
Ізбасарлары: Stuss et al.	1995	Модельді сенсорлық кіріс, басқа схемалар немесе экзекутивті бақылау жүйесі арқылы іске қосуға болатын біріктірілген нейрондар желісі ретінде сипаттады. Оның ішінде қолдау (оң маңдай аймағы), концентрация (белдеу аймағы), бірлесіп пайдалану (белдеу және орбитофронталды аймақ), басу (дорсолатералды преферталды қабық), ауысу (дорсолатералды преферталды және медиалды маңдай аймағы), дайындық (дорсолатералды преферталды қабық) және өткізу (сол жақтағы дорсолатералды преферталды қабық) кіреді.	Зейіннің тұрақтылығы тестілері Зейін аудару үшін Ротман-Бейкрест батареясы
Duncan et. al	1986, 1985, 2000	Дункан теориясы мақсаты – тапсырманы орындау үшін әрекетті белсендіреді немесе басады. Маңдай бөлігінің бұзылуы дезорганизацияға (мақсаттарды елемеуге) әкеледі.	Тесттар жоқ, бірақ мақсаттарды басқаруға үйрету әзірленді (Goal Management Trainings)
Damasio	1994, 1995	Соматикалық маркерлер моделі. Эмоциялар мен мінез-құлық арасындағы байланыс. Эмоциялар кортикалды және кортикалды буындар арасындағы күрделі байланыстар арқылы префронтальды аймақтарға бөлінеді.	Айова құмар ойындарының міндеті соматикалық маркер гипотезасын тексеру үшін.

Кестеде сипатталғандай авторлар экзекутивті бақылау модельдері мен оны анықтауға арналған әдістемелерді ашып көрсеткен. Экзекутивті функцияларды бағалаудағы негізгі мәселелер клиницистер мен нейропсихологтар пайдаланатын экзекутивті бақылау функцияларының қазіргі дәстүрлі тесттер (Burgess, 1997). Бұл тесттер түрлі клиникалық топтарда экзекутивті бақылау дисфункциясын анықтау

үшін жеткіліксіз сезімтал болуы мүмкін. Соңғы онжылдықтағы ең соңғы және елеулі жетістік префронталдық функциялардың ерекше компоненттік процестерін оқшаулауға әрекет болды (Burgess, 1997; Chan, Chen, Cheung, Chen, & Cheung, 2006; Chan, Chen, & Law, 2006; Lin, Chan, Zheng, Yang, & Wang, 2007).

Зейіннің экзекүтивті бақылау функциясы мидың әртүрлі бөліктерінде болатын процестер арасындағы конфликтті табу және шешудегі күрделі ақыл-ой операцияларын көрсетеді. Нейропсихологиялық зерттеулерде Stroop тестін қолдану арқылы экзекүтивті бақылауды анықтауға арналған бірнеше зерттеулер бар. Бұл тестте зерттелінушілерге бір түстің атауын басқа түспен жазған карточка беріледі (мысалы, сары әріптермен «жасыл» сөзі). Бұл жердегі талап сияның түсін айту, әрі дағдылы оқуды жеңу. Зерттелінуші бір мезетте басым жауапты тежеуі қажет. Бұған мысал ретінде Пеннингтонның өз әріптестерімен жүргізген экспериментін қарасақ болады. Бұл эксперимент барысында сыналушыларға монитор экранында шаршы пайда болған кезде түймені басу арқылы жауап беру және шеңбер шыққан кезде жауап бермеу талап етілген. Басқа да тапсырмалар танымдық конфликттерді көрсетеді, мысалы Eriksen & Eriksen өңдеген flanker тапсырма нұсқаулары, экзекүтивті бақылаудың тиімділігін бағалау үшін қолданылды.

Қорытынды

Зейін тұрақтылығы – бұл зейіннің күрделі функциясы, ол жеке процестерге тәуелді. Әзірге нейровизуализация зерттеулері мидың қай жүйесі өнімділік дефицитімен тікелей байланысты екендігін көрсетпейді. Бұл теорияда мақсаттық және экзекүтивті бақылау ерекше маңызды болуы мүмкін. Біріншіден, Познер мен Петерсен (2012) экзекүтивті бақылауды мидың үш негізгі желісінің бірі ретінде анықтаған.

Жоғарыда атап өткендей экзекүтивті бақылаудың эмоциялық күймен индивидуалды айырмашылыққа әсері туралы көптеген зерттеулер берілген. Заманауи когнитивтік нейроғылымның дамуы экзекүтивті бақылау механизімін тереңнен түсінуге мүмкіндік береді (А.М. Кустубаева, 2009). Қазақстанда да осы мәселе төңірегінде алғаш (М. К. Жолдасова, 2012) зерттеулер өткізіліп, практикалық тұрғыдан маңыздылығы анықталды. Экзекүтивті бақылау адам өмірінің маңызды бір бөлігі (мысалы, жүргізушілер, оқытуда, бақылау, оперторлық іс –әрекетте т.с.с.) ол ми қызметімен, эмоциялық іс – әрекетті реттеумен тікелей байланысты. Алайда ми белсенділігін анықтауға байланысты зерттеулер өте аз, бұл мәселе отандық психологиялық ғылым мен практикада әлі де талдауды талап ететін өзекті мәселе.

Әдебиеттер

1. Posner, M. I., & Raichle, M. E. The neuroimaging of human brain function. – 1998. № 95 (3). – P.763-764.
2. Baker R.A., Ware J.R., Sipowicz R.R. Vigilance: a comparison in auditory, visual, and combined audio-visual tasks // Canadian Journal of Psychology. – 1962, Vol. 16. – P. 192-198.
3. Nelson J.B., Barany J.W. A dynamic visual recognition test for paced inspection tasks // Transactions of Industrial Engineering. – 1969, Vol. 1. – P. 327-332.
4. Bakan P., Manley R. Effect of visual deprivation on auditory vigilance // British Journal of Psychology. – 1963, Vol. 54. – P. 115-119.
5. Davies D.R., Parasuraman R. The psychology of vigilance. – London: Academic Press. – 1982. – 350 p.
6. Matthews G., Davies D. R., Westerman S. J., Stammers R. B. Human performance: Cognition, stress and individual differences. – London: Psychology Press, 2000. – 416 p.
7. Hart S. G., Staveland L. E. Development of NASA-TLX (Task Load Index): Results of empirical and theoretical research. – 1998. – P. 139
8. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. – М.: МГУ, 1973. – 373с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕНОМЕНА СОЗАВИСИМОСТИ

Старчикова А.А., Кудайбергенова С.К.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье представлен обзор зарубежных и отечественных исследований, посвященных определению феномена созависимости в психологии и смежных науках. Обосновано, что несмотря на актуальность и востребованность проблемы созависимости, её обширной представленностью в различных исследованиях, всё ещё остаётся открытым и не до конца решённым вопрос об универсальном определении созависимости.

Ключевые слова: созависимость, созависимое поведение, зависимость.

Annotation

The article presents an overview of foreign and domestic studies devoted to the definition of the phenomenon of codependency in psychology and related sciences. It is proved that despite the relevance and relevance of the problem of codependency, its extensive representation in various researches, the question of a universal definition of codependency still remains open and not fully resolved.

Keywords: codependency, codependent behavior, dependence.

Аннотация

Мақалада психологиядағы және онымен байланысты ғылымдардағы өзара тәуелділік құбылысын анықтауға арналған шетелдік және отандық зерттеулерге шолу берілген. Өзара тәуелділік проблемасының өзектілігі мен сұранысқа ие болғанына, зерттеулердегі кең ұсынылуына қарамастан, тәуелділікті әмбебап анықтау мәселесі әлі де ашық және толық шешілмегені анық.

Түйінді сөздер: өзара тәуелділік, өзара тәуелді қарым-қатынас, тәуелділік.

Введение

Согласно данным статистики в Казахстане ежегодно увеличивается количество людей, употребляющих психологически-активные вещества (далее ПАВ) или зависимых (F10-F14 по Международной классификации болезней МКБ-10). Зависимость сопровождается созависимостью со стороны родных и близких.

Первоначально считалось, что симптомы созависимости у родственников аддикта являются результатом опыта жизни с наркозависимым человеком (алкоголики также входят в их число). Однако, когда химически зависимый член семьи прекращал употреблять и начинал выздоравливать, созависимое поведение других членов семьи часто продолжалось и в некоторых случаях даже ухудшалось. Дальнейшее изучение показало, что причины созависимости часто можно было проследить в более раннем жизненном опыте, который часто включал в себя жестокое обращение в детстве. Последующая работа специалистов с созависимыми людьми показала, что им вовсе не обязательно было иметь в своей жизни химически зависимого человека, ни в детстве, ни во взрослом возрасте, чтобы проявлять симптомы созависимости. Было достаточно вырасти в деструктивной семье, ограничивающем окружении, где часто присутствовал жестокий воспитатель [1].

Актуальность данной темы заключается в том, что понимание и изучение феномена созависимости требует больше внимания для проведения профилактической, диагностической и коррекционной работы, формирования здорового общества и предупреждения формирования зависимостей как у молодежи, так и у взрослых.

Более того, проблема созависимости напрямую связана с формированием личностной идентичности. Заложенный в созависимости контент неопределённости и неустойчивости идентификации личности, при определённых условиях может оказать деконструктивное влияние на формирование полноценной, самостоятельной личности.

Основная часть

Анализ зарубежный исследований феномена созависимости как проблемы, лежащей в плоскости психологии, социальной философии и других наук, связанных с формированием социально здорового общества и личности, является междисциплинарной, поскольку ее решение требует применения разных методов и методологических принципов. Дискуссия о созависимости и её двойственном характере

разворачивается в гуманитарной западной науке. Тема созависимости, так или иначе, рассматривалась в учении З. Фрейда и многих других представителей психологии. Но инициативы широких дискуссий начинаются в середине 20 столетия, и сегодня данная тема открывает возможности для междисциплинарных исследований.

В 1986 Чермак написал книгу «Диагностика и лечение созависимости: руководство для профессионалов». Он обнаружил, что это состояние может повлиять на людей, близких к людям с любым психическим расстройством не просто зависимость [2]. Он был одним из первых зарубежных исследователей феномена созависимости. Он утверждает, что понимание симптомов и течения того, что называют созависимостью первоначально появилось в области химической зависимости при лечении семей алкоголиков. Чермак сообщает, что специалисты получали данные от семей алкоголиков. В настоящее время процесс выглядит обратным. Так как созависимым дают знания о том, что несет в себе такой тип зависимых отношений и обучают, что является здоровым поведением, как совладать с собой и как вести себя с зависимым близким.

Роберт Сабби в своей работе 1984 года определяет созависимость как «эмоциональное, психологическое и поведенческое состояние, которое развивается в результате длительного воздействия индивидом и практики набора репрессивных правил – правил, которые препятствуют открытому выражению чувств, а также прямому обсуждению личных и межличностных проблем» [3]. Соблюдение этих дисфункциональных правил приводит к нарушениям идентичности внутри членов семьи. Созависимость возникает, когда родные и близкие вкладывают больше психологической энергии в свое ложное «я», чем в свое истинное «я». В случае, если это происходит, модели созависимости плотно укрепляются не только в семье, но и в отношениях вне семьи.

Мелоди Битти определяет созависимость в межличностных терминах. Согласно Битти, «созависимый человек – это тот, кто позволил поведению другого человека повлиять на себя и кто одержим желанием контролировать поведение этого человека» [4, с.311]. Она называет созависимость реакционным процессом, подразумевает, что созависимые люди реагируют на проблемы, боль, жизни и поведение самих себя и других вместо того, чтобы действовать адаптивно [4, с.33].

Эрни Ларсен определяет созависимость как состоящую из «тех саморазрушительных, усвоенных форм поведения, которые уменьшают нашу способность инициировать любовные отношения или участвовать в них» [5, с.14]. Это определение подчеркивает как поведенческие, так и межличностные аспекты созависимости, а также роль, которую социальное обучение играет в развитии этого состояния. По словам Ларсена, созависимые люди страдают от дефицита навыков, необходимых для развития и поддержания здоровых отношений.

Чарльз Уитфилд определяет созависимость как «любое страдание и/или дисфункцию, которые связаны с сосредоточением внимания на потребностях и поведении других или являются результатом этого» [6, с.19]. Определение Уитфилда аналогично определению Битти в том, что оно подчеркивает межличностные аспекты созависимости.

Энн Уилсон Шефф дает широкое определение созависимости, которое предполагает существование лежащего в основе аддиктивного процесса, который приводит к созависимому поведению. Согласно Шефф, созависимость – это «болезнь, которая имеет множество форм и выражений и которая вырастает из болезненного процесса, присущего системе, в которой мы живем» [7, с.19]. Шефф называет этот болезненный процесс «аддиктивным процессом», определяя аддикцию в широком смысле как «любое вещество или процесс, о котором мы чувствуем, что должны лгать» [7, с.21]. Проявления аддиктивного процесса включают химическую зависимость, сексуальные пристрастия, расстройства пищевого поведения, расстройства личности и сексизм, а также созависимость.

Шэррон Вегшайдер-Круз дает одно из наиболее оперативных определений созависимости. Она описывает созависимость как «специфическое состояние, которое характеризуется озабоченностью и крайней зависимостью (эмоциональной, социальной, а иногда и физической) от человека или объекта. В итоге эта зависимость от другого человека становится патологическим состоянием, которое влияет на созависимого во всех отношениях» [8]. Вегшайдер-Круз также выделяет специфические характеристики, связанные с созависимостью, в том числе следующие: отрицание, компульсии, замороженные чувства, низкая самооценка и медицинские осложнения, связанные со стрессом. Это определение охватывает как интрапсихические, так и поведенческие аспекты созависимости и соответствует общепринятым определениям химической зависимости.

National Council of Co-dependence в 1991 году дал следующее определение созависимости: «Поведение, мотивированное зависимостями от других людей; эти зависимости включают пренебрежение и неприятие собственной личности. Ложное восприятие себя часто выражается в виде вынужденных

привычек, наркомании и других расстройств, которые впоследствии увеличивают отчуждение от собственной человеческой личности, способствует развитию чувства стыда».

Наиболее известными зарубежными исследователями созависимости являются супруги Берри и Джерней Б. Уайнхолд. В своей книге они отмечают, что феномен созависимости может быть определен с нескольких аспектов: как результат отношений двух аддиктов, как один из этапов индивидуального развития человека, а также как явление культуры. Но наиболее распространенным определением созависимости Уайнхолдами является описание ее как дисфункциональное поведение, которое появляется по причине нерешенных задач развития в детстве и проживания в дисфункциональной семье. По мнению исследователей созависимость поддается коррекции и излечению [9].

Более позднее определение дали Алекс Копелло и С. Хурком: «Созависимость (co-dependence) – патологическая, аффективно окрашенная зависимость от другого человека. Она проявляется в патологическом смещении фокуса внимания на эмоционально значимый субъект со стремлением контролировать его поведение и вторично развивающимися расстройствами адаптации, среди которых наиболее распространены депрессивные и тревожные реакции» [10].

Данное определение соответствует наиболее часто встречающемуся в российских источниках определению В.Д. Москаленко: «Созависимый человек – это тот, кто полностью поглощён тем, чтобы управлять поведением другого человека, и совершенно не заботится об удовлетворении своих собственных жизненно важных потребностей» [11].

Важно отметить, что ряд учёных отмечают созависимость как более тяжёлую форму аддикции, чем сама аддикция к определенной деятельности или веществу [12,13]. Во многом это подтверждается и тем фактом, что созависимое поведение женщин является основой появления у них симптомов депрессии с суицидальными мыслями и поступками [14].

Н. Г. Артемцева, на протяжении многих лет изучавшая созависимость, наиболее точным называет определение National Council of Co-dependence [15].

Большая часть исследований созависимости проводилась западными учеными. Однако, последние десятилетия данная проблема стала все больше привлекать внимание исследователей и на постсоветском пространстве.

Ермаков П.Н. отмечает две составляющие термина «созависимость»:

1. зависимость – некая потеря свободы, либо рабство;

2. приставка «со» – совместная деятельность или связка с зависимым и значимым близким [16].

Автор также отмечает, что несмотря на высокую устойчивость данного термина в повседневном обиходе, в психологических словарях понятие появилось относительно недавно.

Эмпирические исследования проводятся с целью определить причины формирования созависимости и выявить психологические особенности лиц, склонных к созависимости [17]. В последние годы такие исследования проводились в рамках детско-родительских отношений, где выявляется, что авторитарный стиль воспитания формирует созависимое поведение у детей [18]. Также в рамках взаимосвязей созависимого поведения и копинг-стратегий, где выявлена прямая пропорциональность показателей по шкале созависимости и использованием копинг-стратегии «поиск социальной поддержки» (поиск внимания и одобрения со стороны окружающих, чувство вины за проблемы других людей, стремление угодить, даже когда не хочется) [19]. Проводятся исследования взаимосвязи между уровнем самооценки и предрасположенностью к созависимому поведению человека [20]. Казахстанскими исследователями также уделяется внимание данной и созданию программ психокоррекции созависимого поведения [21].

Ц.П. Короленко и Н.В. Дмитриева отмечают, что в последнее время все больше исследователей сходятся во мнении, что созависимость это самостоятельная форма аддикции, но более глубокая и труднее поддающаяся коррекции [22].

Среди ученых, исследовавших на постсоветском пространстве феномен созависимости, стоит также отметить Б. Гачич, А.А., Е.В. Емельянову, Н.В. Томчук, И.Г. Малкина-Пых, Б. М. Гузиков, А. А. Мейроян, Р.В. Бисалиев.

Заключение

В заключении следует отметить, что несмотря на многочисленные исследования, на сегодня ученые не пришли к единому определению созависимости, которое могло бы наиболее точно передать весь объем проявления этого феномена. Это не может быть не связано с тем, что официально созависимость не является заболеванием, она не отображена ни в Международной классификации болезней МКБ-10, ни в Диагностическом и статистическом руководстве по психическим расстройствам DSM-5. Еще в 1986 году Чермак инициировал включение созависимости в Диагностическое и статистическое

руководство по психическим расстройствам, DSM-III-R как отдельное расстройство личности. Однако, его попытка была безуспешной. И даже во введенной в январе этого года Международной классификации болезней МКБ-11 в существенно дополненной категории зависимостей нет упоминания о созависимости, несмотря на отмеченный ранее факт, что созависимость является не менее опасной, чем сама зависимость.

Литература

1. Lasater L. Recovery from Compulsive Behaviors. Deerfield Beach, FL //Health Communications, Inc. – 1988.
2. Cermak T. L. Diagnosing and treating co-dependence: A guide for professionals who work with chemical dependents, their spouses and children. – Johnson Institute Books, 1986.
3. Subby R. Inside the Chemically Dependent Marriage: Denial Manipulation, in Co-Dependency: An Emerging Issue. Pompano Beach, FL: Health Communications. – 1984.
4. Beattie M. Co-dependent no More (Center City, MN, Hazelden). – 1987.
5. Larsen E. Stage II relationships: Love beyond addiction. – Harper Collins, 1987.
6. Whitfield C. L. Co-dependence: Our most common addiction-some physical, mental, emotional and spiritual perspectives //Alcoholism Treatment Quarterly. – 1989. – Т. 6. – №. 1. – С. 19-36.
7. Greenberg J. Co-Dependence: Misunderstood-Mistreated, Anne Wilson Schaeff //Canadian Woman Studies. – 1987.
8. Wegscheider-Cruse S. Choicemaking. Pompano Beach, Florida: Health Communications. – 1985.
9. Уайнхолд Б.К., Уайнхолд Д.Б. Освобождение от созависимости. М.: Класс, 2019. – 364 с.
10. Hurcom C. The family and alcohol: Effects of excessive drinking and conceptualization of spouses over recent decades / C. Hurcom, A. Copello // Substance Use & Misuse. – 2000. – Vol. 35, № 4. – P. 473-502.
11. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь / В.Д. Москаленко. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 336 с.
12. Короленко Ц.П. Социодинамическая психиатрия / Ц.П. Короленко, Н.А. Дмитриева. – М.: Академический проект, 2000. – 464 с.
13. Литвиненко В.И. Парадоксы алкоголизма / В.И. Литвиненко. – Полтава: АСМИ, 2003. – 144 с.
14. Schäfer M., Schnack B., Soyka M. Sexual and physical abuse during early childhood or adolescence and later drug addiction //Psychotherapie, Psychosomatik, Medizinische Psychologie. – 2000. – Т. 50. – №. 2. – С. 38-50.
15. Артемцева Н. Г. Феномен созависимости. – 2012.
16. Ермаков П. Н., Кукуляр А. М., Коленова А. С. Ретроспективный анализ феномена "созависимое поведение" //Мир науки. Педагогика и психология. – 2018. – Т. 6. – №. 5. – С. 19.
17. Куприянчук Е. В. Личностные особенности созависимых родителей аддиктивных подростков //Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2021. – Т. 21. – №. 2. – С. 184-189.
18. Султанова И. В., Барыбина А. И. ИССЛЕДОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ РОДИТЕЛЬСКОГО ВОСПИТАНИЯ, ВЛИЯЮЩИХ НА СОЗАВИСИМОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ //Проблемы современного педагогического образования. – 2022. – №. 74-2. – С. 286-290.
19. Каешко М. Н., Крутолевич А. Н. Взаимосвязь созависимого поведения и копинг-стратегий у студентов //Редакционная коллегия. – 2022. – С. 577.
20. Хамбекова П. В., Живаева Ю. В. Взаимосвязь уровня самооценки и склонности к созависимому поведению в зрелом возрасте //Психологическое здоровье человека: жизненный ресурс и жизненный потенциал. – 2022. – С. 512-518.
21. Мадалиева С. Х., Исмаилов Ш. Т., Халилов А. Опыт применения методики самосовладания по асимву в психокоррекции созависимого поведения //Человеческий фактор: Социальный психолог. – 2020. – №. 2. – С. 218-222.
22. Романова Т. С. Зависимое и созависимое поведение: теоретический аспект. – 2020.-140 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АРТТЕРАПИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Сары Ұ.Б., Турехул Г.С., Тұрапбай Г.П., Қойшыев Қ.Е., Әліпбек А.З.

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада оқушылардың жеке қасиеттерін қалыптастыруда арттерапевтикалық әдістер мен әдістерді қолданудың маңызы қарастырылады. Психологияда арт-терапияның пайда болу тарихы, мақсаты мен міндеттері талданады.

Аннотация

В статье рассматривается значение использования арттерапевтических методов и приемов в формировании личностных качеств учащихся. В психологии анализируется история возникновения, цель и задачи арт-терапии.

Annotation

This article discusses the importance of using art therapy methods and techniques in the formation of personal qualities of students. In psychology, the history of the origin, purpose and objectives of art therapy are analyzed.

Қазіргі таңда баланың шығармашылық қабілетін арттырудағы ең тиімді, ең өзекті әдістердің бірі: арт-терапия әдісі болып табылады. Әр баланың қабілетін дамытуға, шығармашылық қиял сезімдерін дамытуға, «Мен» бейнесін қалыптастыруға, баланың өзі білмеген, өзінен құпияда сақтаған дарындылықтарын жарыққа шығарып, оны дамытуға, өзінің ішкі жан-дүниесін танып білуге, түсінуге мүмкіндік беру, бойындағы сенімсіздікті жоюға көмектесетін бірден-бір әдіс болып табылады. Осыған орай, қоғамда арт-терапия балалармен коррекциялық жұмыста үлкен потенциалға ие.

Шығармашылық іс-әрекет – баланың символдық әрекет пен қиял ұшқырлығына бай өмірімен тығыз байланысты. Сезімдер мен эмоциялар көп жағдайда балалар қолданатын символдар көмегімен көрініс табады. Ішкі әлем мен сыртқы реалды өмірдің өзара араласуы жүзеге асады. Арт-терапия балаларға стимулдық әсер етеді, өзін-өзі ұйымдастыру қабілеттерін дамытады және зейіннің шоғырлануы жағымды эмоциялармен қатар жүреді. Әртүрлі шығармашылық материалдарын қолдану бала үшін психологиялық қорғаныс механизмімен байланыс орнатуы мүмкін. Ол балаға қиын жағдайда ауыр эмоцияларды жеңуге мүмкіндік береді [1].

Арт-терапия – психологияда жиі қолданылатын әдістердің бірі. Ол жаман ойлардан арылуға көмектеседі. Арт-терапия – сезімдерді сурет арқылы жеткізу. Ол жасырынған қабілетті шығаруға, қоғаммен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалауды үйретеді. Эмоцияны реттейді.

1938 жылы суретші Адриан Хилл арт-терапия терминін алғаш қолданысқа енгізген. Науқас-тармен жұмыс істеу кезінде ол бір нәрсені байқады. Шығармашылық қайғыны ұмыттырады. Науқас аурумен күреседі. 1950 жылы АҚШ-та алғашқы арт-терапия қолданылды.

Гольдштейннің көзқарасы бойынша, шығармашылық – адамның конфликтілі жағдайларда туындаған қорқыныш сезімдерінен құтылудың бірден-бір жолы. Шығармашыл адамдар өз күш жігерлерін ішкі және сыртқы қайшылықтарды, сонымен қатар конфликтілерді жеңуге жұмсайды.

Маслоудың пікірінше, адамның іс-әрекеттерінің қайнар көзі, дені сау адамдарға ғана тән өзін-өзі бейнелеуге талпынушылық болып табылады. Неврозды адамдарда бұл қажеттілік бұзылады немесе мүлдем жойылады. Ал оны қалпына келтірудің бірден-бір жолы өнер болып табылады. Өзін-өзі актуализациялаудың жетекші қабілеттерін айта келе, Маслоу, сұлулық пен экстазаны уайымдаудың ең жоғарғы сәті болатынын көрсетті.

Психотерапевтің мақсаты – адамдарға осы сәтті сезінуге көмектесу, олардың пайда болуына жағдай жасау, сонымен қатар өзіндік “Менін” танытуға және шаршау, тұнжырауларынан босануға көмектесу. Адамның өзіндік шығармашылық қабілеттерін сыртқа шығармай ұстап қалуы, невроздың пайда болуына әкеліп соғады. Ал психотерапияның мәні – одан босату болып табылады. Жоғарыда айтылған көзқарастар бойынша шығармашылық тек әсер етуші процесс болып қаралмайды, олар оның эстетикалық жағын бөліп көрсетеді. Өнердің интегралдау рөлінің қорытындысы шығармашылық

процесс неврозға әкелетін қысымды төмендетеді және ішкі қайшылықтарды объективтендіретінінен көрінеді.

Арт-терапиямен бос болмаушылықта топтық характерге маңызды мән беріледі. Мұнда клиенттер топтағы өз орнын бағалап, өзінің алатын ролін мойындап, шығармашылық қабілетін және өзін айқын бейнелеудегі міндеттілігін түсінеді. Сонымен қатар арт терапия – бос болмаушылықтың эмоциялық әрі қызықты формасы болып табылады және ол клиенттердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуіне қосымша мүмкіндік береді. Бірлесе жүргізген шығармашылық іс-әрекет клиентке өзге адамдардың жан дүниесін түсіне білуге көмектеседі, ал ол әлеуметке бейімделушіліктің қиын жақтарын жеңілдетеді.

Арт-терапия сөзін қазақшаға тікелей аударғанда «өнермен емдеу» деген мағананы білдіреді. Оны ғылымға, жалпы қолданысқа ең алғаш енгізген Адриан Хилл болды [2]. Ал Дельфина – Бейли арт-терапияны қолдануда 4 негізгі бағытты бөліп көрсетеді [3].

1. Пассивті (енжар) арт терапия. Дайын өнер туындыларын пациентпен анализ және интерпретация жасау арқылы емдік әсерге қолдану.

2. Актив (белсенді) арт терапия. Адамның өзіндік шығармашылығын ояту негізгі емдік фактор болып саналады.

3. Бірінші және екінші қағидаларды бір мезгілде қолдану.

4. Психотерапевтің өзіндік ролін, оның пациентпен шығармашылық жұмысын оқудағы қарым-қатынасын акценттеуі.

Арт терапия даму үстіндегі психотерапиялық әдістердің жаңа түрі болып табылады. Аталған терапияның түрі қазіргі таңда үлкен жетістіктерге ие. Алғашқы арт терапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат, ауру немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, қазіргі кезде оның қолданыс аясы өте кең. Яғни, бұл терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы қасиеттердің мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды. Арт терапия шектеусіз және психотерапияның барлық бағыттарында, педагогикада, әлеуметтік жұмыста т.б. қолданылады. Әр адам өзін, өз сезімін және өзінің жағдайын әуен, дыбыс, қимыл және сурет арқылы көрсете алады. Кейбір адамдар үшін бұл әлемге өзі туралы өзінің шығармашыл адам екенін танытудың жалғыз ғана әдісі болып табылады.

Д.И. Воробьева бойынша, мектепке дейінгі оқушылардың ақыл-ой, көркем және шығармашылық дамуының интеграцияланған бағдарламасын ұсынды. Автор «арт-терапия» түсініктерін пайдаланбайды және өз бағдарламасын тәрбиеге, білім беруге және баланың дамуын іс-әрекеттік тәсіл тұрғысынан негіздеді. Д. Воробьева пайымдауынша, бағдарламаның жүзеге асырылуы барысында бірқатар психикалық процесстер және баланың тұлғалық қасиеттері жаттықтырылады (қызғушылық, зейін, салыстыру, талдау, сөйлеу, эмоция, есте сақтау). Автор бейнелеу процесінің кезеңдерін ерекшелейді (ойды жүзеге асыру, нәтижені бақылау) және солардың негізінде сабақтар құрылымдарын құрастырады. Бағдарламаның жоғары деңгейде құрылуы және сабақтың белгілі бір алгоритмде орындалуы баланың дидактикалық бағыттылығын және мектепке дейінгі оқушы тұлғасын дамытушы ықпалы арттырылады. Мазмұны және міндеттері бойынша Д.И. Воробьева және Л.А. Ахматова бағдарламалары ұқсас келеді, ал Д.И. Воробьева бағдарламасының арт-терапиямен байланысы жоқ [4].

Отандық авторлар бағдарламаларының ішінде А.В. Гришиннің ұсынған қосымша білім беру мекемелерінде арт-терапия арқылы балалардың шығармашылық ерекшеліктерін дамыту бағдарламасы біздің пікірімізше арт-терапиямен ұқсастығы басым. Оның қосымша білім беру мекемелерінде жүзеге асырылуына қарамастан, автор бейнелеу өнері мұғалімдеріне арт-терапияны қолдануды ұсынады, сонымен қатар арт-терапияға тән элементтер кеңінен қолданылады: балалардың шығармашылық іс-әрекеттері өнімдерін тұлғалық ерекшеліктер және мазасызданулардың бейнеленуі тұрғысынан талдауға ынталандыратын сабақтың рефлексивті бағдарлануы; олардың шығармашылық тақырыптарды, іс-әрекет түрлерін еркін таңдау, сонымен қатар педагогтың балалардың шығармашылық іс-әрекет өнімдерінің шығармашылық-эстетикалық сапасын бағалаудан саналы түрде бас тартуы; сабаққа қатысушылардың жоғары деңгейдегі өзара толеранттылықтарын, педагогтардың эмоционалды икемділігін, балалардың шығармашылық ерекшеліктерін қабылдау және өз пікірлерін қатыстырмау т.с.с. Осы ретте арт-терапия балалардың психоэмоция мәселесімен тиімді жұмыс жасауға мүмкіндік беретін бірден бір әдіс болып табылады.

Арт терапияны жүргізу барысында мүшелер саны 15-20 адамнан аспау керек. Одан көп болған жағдайда, қатысушыларға да, сонымен қатар, сол жұмысты жүргізушіге яғни психотерапевтке де оңайға соқпайды. Топтың мүшелерінің көп болуы, жұмыс аяқталғасын жасалған жұмыстарға талдау, қорытынды шығару да қиынға соғады. Арт-терапия жүргізетін орны кең, ауасы таза болуы тиіс.

Қатысушылар онда еркін қозғала білулері қажет. Арт-терапияда тек қана белгілі бір тақырыпты таңдап алу талап етілмейді, керісінше арт-терапияға қатысушылардың өмірінің әртүрлі жақтарын қамтитын тақырып болғаны дұрыс. Әр адам бұл тапсырманы өздерінің қиялдарын оятып, ішкі қалыптарын бейнелерде көру үшін қолданады. Жеке сурет салудан жұптасып сурет салудың өз ерекшелігі де бар. Осыған мән берсек. Бұл тапсырма жеке тұлғалардың арасындағы шиеленісті зерттеуге жақсы көмектеседі. Қажетті уақыт. 0,5-1 сағат. Әдейі ұйымдастырылған дайындықты қажет етпейді. Сурет терапиясы адамға өзінің жан дүниесіндегі өз «Менін», өзін танытуға, өзіне өте маңызды, жан тебіренерлік және құпиясының ашылуына көмектеседі. Сурет терапиясы – оқушылардың бала кезінде негізгі қимыл-әрекет түрі.

Қорытындылай келе, жалпы арт-терапия бұл бейнелеу өнерімен емдеу деген мағынаны білдіреді. Баланың қандай да бір қимылды таңдауына қарамастан, баланың өзін-өзі тануына және өз әлемінде өмір сүруіне демеу беру болып табылады. Өзінің ішкі сезімі мен өзін теңестіруді көрсетуіне жол ашады. Сонымен қатар, микро және макроорталарда қоғамдық әрі мәдени іс-шараларға белсенді қатысуларын кеңейту. Жеке тұлғаның өз шынайы келбетін ашып көре алуына, өзін тани білуіне, ішкі «Менін» айқын көруіне мүмкіндіктер береді.

Әдебиеттер

1. Строганов А.Е. Психотерапия на базе театральных систем. Практическое руководство. – М.:Наука и техника, 2008.
2. Бердібаева С.К. «Көркем творчество психологиясындағы этностық мәселелер»//Вестник НАПК, №3. 2005ж.-Б.9-10.
3. Мадалиева З.Б. Жалпыға арналған арт-терапия / З.Б. Мадалиева,Л.К. Көмекбаева, М.М. Сүлеймен. – Алматы, 2016.
4. Арт-терапия – новые горизонты / под ред. А. И. Копытина. – М.:Когито-Центр, 2013. – 335 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ҰҚПАЛЫ

*Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С., Қойшиев Қ.Е.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Оқушылардың жеке қасиеттерін, әлеуметтік желіні, тік қарым-қатынасты, жеке ерекшеліктерін, қарым-қатынастың маңыздылығы мен мотивациясын қалыптастырудың теориялық тәсілдері қарастырылады. Нақты статистика, қазіргі заманғы әлеуметтік желілердің түрлері, олардың пайдасы мен зияны келтірілген.

Аннотация

Рассмотрены теоретические подходы к формированию личностных качеств учащихся, социальной сети, вертикального общения, личностных особенностей, значимости и мотивации общения. Приведены конкретные статистические данные, виды современных социальных сетей, их польза и вред.

Annotation

Theoretical approaches to the formation of personal qualities of students, social network, vertical communication, personal characteristics, significance and motivation of communication are considered. Specific statistical data, types of modern social networks, their benefits and harms are given.

Жаңа ақпараттық технологиялар ХХІ ғасырдың бұл ағымы – қоғам дамуының жаңа дәрежесіне жеткізді. Ақпарат алмасу, қарым-қатынас орнату, жұмыс іздеу, білім алу мүмкіндігі және тағы басқа іс-әрекеттер шынайы әлемге қарағанда виртуалды әлемде жүзеге асатын болды. Интернет жастардың ең сенімді құралдардың біріне айналды. Қазірдің өзінде әлем халқының 57 пайызы бетпе-бет тілдесуден гөрі, интернет арқылы, дәлірек айтқанда, әлеуметтік желі арқылы «әңгімелеседі». Менің бұл тақырыпты таңдаған себебім, ұстаздар мен оқушылар арасында да көп айтылуда. Мені де осы сұрақ қатты толғандырды. Өйткені, сауатсыздық – қоғамдағы ең өзекті, ерекше назар аударар түйткілді мәселе. Ғаламтордағы тіл бұзарлықтың алдын алу үшін не істеу керек? – деген секілді сұрақтарға жауап іздеп, өз жұмысымды бастап кеттім. Енді сол зерттеулеріме тоқталайын.

«ВКонтакте», «WhatsApp» әлеуметтік желілерінде жастар белсенді, әрі көп отыратыны анық. Өйткені, қазір әрі арзан, әрі сапалы өнімге ұмтылған тұста әлеуметтік желі сұранысты қанағаттандырып отыр. Желілердің белсенділігі артқанымен, жазу және сөйлесу тілі өте төмен деңгейде. Алғаш смартфондар пайда болып, қолданысқа енген кезде «қазақ әріптері» болмаған соң, кириллицаның икемін келтіріп немесе латын әріптерімен қазақша мағынасында жазып жүрдік. Бұл амалдың жоқтығынан орын алды. Алайда, уақыт өте келе өз тіліміз, өз әріптеріміз сөйлесуге енгеннен кейін, ойымызды толыққанды жеткізуге және дұрыс жазуға қол жеткіздік. Дегенмен қазақ тіліндегі жастардың сөйлесу тілі мәз емес.

- Слм!
- Каксын?
- Нестеп
- Жай жатқан
- Өз?

Диалогтан байқап отырғаныңыздай, бұл – тілге деген құрметсіздік.

Кейде мән бермейтін жағдайлар үлкен мәселенің тууына себеп болады. Жастар дәл осы қалпында қалыптасса, ертең қоғамға арнап жазуға тура келгенде сауатсыздық белең алады.

Қоғамда әлеуметтік желі кеңінен өріс алды. Өз кезегінде жастарға кері әсерін беруде. Олар өз өмірін виртуалды байланыссыз елестете алмай, барлық бос уақыттарын әлеуметтік желіде өткізуде. Өздерімен қатарлас құрдастарымен қарым – қатынастары үзіліп, жастар тұйық болып кетті. Себебі оларға шынайы өмірден қарағанда, виртуалды өмір қызығырақ болып кеткен. Соның салдарынан шынайы өмірден алшақтап кетті. Тіпті шынайы өмірге деген құлшыныстары жоғалып кеткен. Небір қажетсіз іс-әрекеттерді қарауда, зиянды әрекеттерге барып жатыр. Осының барлығының нәтижесінде жастардың денсаулығына, психологиясына өз зардабын тигізіп отыр. Жастардың ой-өрісінің дұрыс

дамып, есте сақтау қабілеті төмендеп, үлгілі тұлға болып қалыптасуына үлкен зиянын тигізіп жатыр. Әлеуметтік желінің қаншалықты зиян екенін әрбір жастар түсінуі қажет. Ақпараттық әлеуметтенуде психопатологияның басты қаупі көбіне желіде жасөспірімдердің бақылаусыз қалуы, қажет емес ақпараттардың ақыл – ойына яғни, психикалық денсаулығына кері әсері бар. Осылайша зерттеу жұмысына канадалық жасөспірімдердің қатысуымен психологиялық ауру мен интернетте өткізген уақыт 16,9% психикалық жағдайының төмендеуіне, 26,4% психологиялық көмекке мұқтаждар, 23,4% жоғары деңгейде бастан өткерген стресстер, 12,5% өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлағандар екенін анықтады. Әлеуметтік желідегі белсенділіктің артуынан психологиялық жағдайлар, стресс, суицидтік ойларға күн сайын итермелеуде [1].

Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Жастардың интернет тұтынушысы ретінде ұзақ уақыт бөлуі ата-аналар мен қоса мұғалімдер, психолог мамандардың алаңдауына әкелген. Себебі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді, компьютер немесе өзгеде құралдарды ұзақ пайдалану адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Венгрлік ғалымдардың зерттеуі бойынша, әр венгрлік мектептердегі жасөспірімдерден алынған психологиялық сұрақтардың нәтижесінде олардың өзін-өзі бағалау және күйзелістік ауытқулары қаншалықты екені анықталды. Соның нәтижесінде жасөспірімдердің 4,5% әлеуметтік желіге тәуелділік деңгейде болып шықты. Қазіргі таңда жасөспірімдердің шынайы өмірге деген қызығушылығы азайып, шынайы өмірдегі проблемалардан алшақтауда, керісінше әлеуметтік желідегі белсенділігін арттыруға шыдамдылық танытып, желіні аптасына 30 сағаттан көп қолдануда, өзін-өзі бағалау деңгейі төмендеп, керісінше күйзелістік деңгейі артуда.

К.М. Кеннеди, И. Бьюккен, Д.Ж. Пауэлл және тағы да басқа британдық авторлардың 42 мақаланы толығымен зерттеуінде жасөспірімдердің психологиясы мен физиологиялық денсаулығын нығайтатын, алкагольдан және темекіден арылуда қиналғандарға психологиялық қолдау көрсететін желіде бірнеше топтар бар екені анықталды [2]. Алайда, сонымен қатар әлеуметтік желіде керісінше психологиялық ауытқулар тудыратын топтар да жетерлік. Сол себептен де мейлінше желіге аз кіріп, аз пайдаланған дұрыс. Әлеуметтік желінің кесірінен девиантты мінез-құлықтың дискуссивті түрі ішкі немесе сыртқы агрессия арқылы көріне бастайды. Жасөспірімдер осы психологиялық ауытқу салдарынан бұзақылыққа, зорлық-зомбылыққа, тіпті суицидке баруы мүмкін. Көзге түрлі елес, галлюцинация, иллюзия көрініп, аффективті идеялар түсе бастайды.

Әлеуметтік желіге кірерде, кіргенде жасөспірімдердің ата-аналары үнемі бақылауда ұстап отыруы тиіс. Психологиялық ауытқуы асқынып кеткен жасөспірімдердің міндетті түрде арнайы психологтарға сүйенгені жөн. Олар міндетті түрде өз-өзіне деген сенімділікті арттыруға, мінез-құлықтың түзеліп қалпына келуіне көмектеседі. Сондықтан қандай да бір психологияңызда ауытқу байқалғанда бірден жүгіну қажет. Әлеуметтік желіні пайдаланған сайын, соғұрлым оның сыртқы келбетіне деген сенімсіздігі артып, өзін-өзі бағалауы төмендейді. Әлеуметтік желіні кеңінен қолдану екі нәрсеге әкеліп соғады бірі, эмоционалды денсаулыққа кері әсер етеді, ал екіншісі өзін-өзі дұрыс бағалай алмауының құрбаны болып жатыр. Осылайша, әлеуметтік желінің жасөспірімдердің психологиясының белсенді түрде төмендеуіне әкеліп соғады деп қорытындылауға болады. Әрбір жасөспірім әлеуметтік желіге кіргенде тек өзіне қажетті ақпаратты ғана алып, белгілі бір уақытта ғана қолданып, уақытын үнемді түрде өзінің ой-өрісін, білімін, көптеген өнермен айналысып өзінің басқа да қырларын, көптеген қабілеттерін дамытқаны дұрыс деп білемін. Біздің ойымызша әлеуметтік желінің қазіргі жастардың тұлғалық ерекшелігіне әсері – жалпы өзінің тұлға қасиеттерінің ерекшелігі мен жұмсаған уақыт пен мотивациясына байланысты болады. Әрбір адамның тұлғалық ерекшеліктерінің тұрақтылығына байланысты әсері де сол деңгейде боллады. Себебі тұлғалық ерекшеліктер бір-біріне ұқсамайтын, өзіне ғана тән ерекшелігінің қосындысы мен ажыратқыш белгісі болады. Оларға: темперамент, мотивтер мен мотивация, психологиялық мінез құлық, бағыттаушылық, жеке идентілік, өмірлік бағыттар, мақсаттар және т.б жатқызамыз. Жастардың әлеуметтік желі арқылы қарым-қатынасты құру себебі, ол – тұлға әрекетіне байланысты өз белсенділігін көрсете алады; арақашықтыққа мән бермей достармен үзіліссіз қарым-қатынаста болу; анонимділік пен контактілер еркіндігі және қалаулылығы. Жалпы әлеуметтік желіні қолданғанда тек ақпарат беруші емес, сонымен қатар қабылдаушы көзді болып табылады. Жастар арасында әлеуметтік желілер «ВКонтакте», «Мой Мир», халықаралық «Facebook», «LinkedIn» және тағы басқалар кең таралған. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстандық интернет қолданушылардың 62,4% «ВКонтакте» желісінде, 25,9% «Мой Мир» желісінде, ал 22,7% «Одно-классники» желісінде отырады. Бұл ақпарат жастардың әлеуметтік желіде қаншалықты және қайда отыратынын көрсетеді, осы көрсетілген желілер жастар арасында ақпарат алмасудың, қарым-қатынасқа түсуінің басты құралы.

Кейбір ғалымдардың дәлелдеуінше: жиі әлеуметтік желіде болу – эмоционалды жағынан қиыншылықтарына әкелуі мүмкін. Біріншіден- ол дискомфорт, өз өміріне қанағаттанбауы, басқалардың фотосын қараған кезде қызғаныштың туындауы және т.б. Мысалы: қозғалыстық – жылы жақтағы жасалған фото, оның пайда болу себебі – материалды жағынан жетіспеуі немесе осындай компанияның болмауы. Екіншіден: депрессиялық көріністердің болуы. Мысалы:оның ойы бойынша – «оған ұнамайтын адамда – одан гөрі жақсы жұмыс,махаббаты бар,демалысқа шет елдерге барғаны» себептер осы күйге әкелуі мүмкін. Әлеуметтік желіде жастардың мотивациялық негізінің бірі – ол әлеуметтік масқаларды кию мүмкіндігі. Осы әлеуметтік масқаны кию әр түрлі мақсатта қолдану мүмкін. Біреулері: оны жағымдыға бағыттаса, ал біреулері теріске айналдырып бағыттайды. Сонымен қатар бір адамның бірнеше масқаларды өзіне кию мүмкін. Оның себептері:уақытқа байланысты, жағдайға және қатынасатын адамдар соған байланысты қазіргі жастардың көбісі – бірнеше әлеуметтік желілерде отырады. Себебі олар – әртүрліше өзі туралы ақпарат беріп және де барлық өз қажеттіліктерін қарағаттандыруға тырысады. Осы желіде қарым-қатынасты орнату: ұқсас қызығушылықтары мен көзқарастары бар, өмірлік мақсаттары ұқсағанда, мінез-құлқы жағынан жақын адамдармен қарым-қатынасты орнатады. Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Жастардың интернет тұтынушысы ретінде ұзақ уақыт бөлуі ата-аналар мен қоса мұғалімдер, психолог мамандардың алаңдауына әкелген. Себебі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді, компьютер немесе өзгеде құралдарды ұзақ пайдалану адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Көптеген жастардың ата-аналары бұл үрдістің әсерінен қауіптеніп отыр. Себебі, көбінесе 10-18 жастағы жасөспірімдер мұндай әсерге тап болады. Ал бұл жасөспірімдердің негізгі әлеуметтендіру, оның психика мен дүниетанымын қалыптастыру кезеңі болып табылады. Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Бұл деректер ата-аналарды мазалап қана қоймай, психолог дәрігерлердің, мұғалімдердің де ойын қауіптендіреді. Себеі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді. Сонымен қатар, ғаламтор адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Мысалы, 15 жасар жасөспірім күніне 4 сағат экран алдында отырса, физикалық күшке тек шамамен 1 сағат қана уақыт бөлінеді. Әлеуметтік желі бос уақыттың көп бөлігін алатынына көз жеткіздік. Әлеуметтік желі көзбе-көз қарым-қатынасты ығыстырып қана қоймай, әуестікті де алмастырды. Әрине, ғаламтордың жақсы жақтары өте көп: үнемді байланыс құралы, аудио және видеоның қол жетімділігі, ақпарат іздеу және алмасу мүмкіндігі және тағы басқа жақсы артықшылықтары бар. Бірақ, ол жастарды қоғамнан оқшауландырады, яғни жақындармен қарым-қатынас үзіледі, сенімсіздік пайда болады, алтын уақытын текке жұмсайды және сколиоз, арқа және нерв жүйесі сияқты ауруларға шалдығады.

Қорытындылай келе, бүгінгі зерттеу жұмысымда әлеуметтік желінің қазіргі таңда жасөспірімдердің психологиясына қаншалықты кері әсерін тигізіп жатқанын байқадым. Жасөспірімдерді қалай шынайы әлемнен алыстатып жатқанын, күрделі күйзеліске ұшыратып, агрессия тудырып жатқанын білдім. Зерттеу жұмысымда басқаларға бірі білсе бірі білмейтін жасөспірімдердің психологиясына әлеуметтік желінің зиянын ашып түсіндіре алдым деп ойлаймын. Дегенмен, бұл зерттеу жұмысынан кейін әлеуметтік желінің пайдасы мүлдем жоқ деген сөз емес. Тек, желіге кіргенде өзімізге қажетті деген дүниені ғана алып, қалған уақытымызды пайдалы істермен айналысуға, ой-өрісімізді кеңейтіп, өмірге деген құлшынысымызды нығайтып, шынайы өмірімізді жақсартып, дамытуға жұмсайық. Деніміз сау, ой-өрісі кең, саналы ұрпағымыз көп болсын.

Әдебиеттер

1. Бөрібаев Б., Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технология. – Алматы, 2010. – 320б.
2. «Егемен Қазақстан» 2018ж. 13 ақпан 7 бет. Мақала: «Қалтафондағы қауіпті қосымша»Мақала авторы: Дархан Өмірбек
3. Жайық пресс. Медиахолдинг Тегтер: Надежда Ескалиқызы Әлеуметтік желі тілінді бұзбасын. 23.11.2015
4. <https://www.facebook.com/azattyq>
5. <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/dep/43713/>

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГОВ В ФОРС-МАЖОРНЫХ СИТУАЦИЯХ

*Турсунгожинова Г. С., Абишева Ш.Ш., Беленко О. Г.
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Семей, Казахстан*

Аннотация

В статье рассматривается проблема подготовки будущих специалистов в условиях чрезвычайных ситуаций. Пандемия показала, что современному специалисту необходимы профессиональные компетенции, позволяющие эффективно взаимодействовать с субъектами образовательного пространства, регулировать систему отношений в коллективе, корректировать и анализировать как собственную деятельность, так и деятельность участников образовательной среды.

Аннотация

Мақалада төтенше жағдайларда болашақ мамандарды дайындау мәселесі қарастырылған. Пандемия заманауи маманға білім беру кеңістігінің субъектілерімен тиімді өзара әрекеттесуге, ұжымдағы қарым-қатынас жүйесін реттеуге, өз қызметін де, білім беру ортасына қатысушылардың қызметін де реттеуге және талдауға мүмкіндік беретін кәсіби құзыреттіліктерді қажет ететінін көрсетті. .

Annotation

The article deals with the problem of training future specialists in the conditions of a university. It showed that a modern specialist needs professional competencies that allow him to effectively interact with the subjects of the educational space, regulate the system of relations in the team, and correct and analyze both his own activities and the activities of participants in the educational environment.

Развитие экономики, образования, изучение профессиональных компетенций педагогов высшего и послевузовского образования в условиях форс-мажорных ситуаций, обобщение и распространение положительного опыта по организации учебного процесса в форс-мажорных условиях является насущной задачей современного образования. На сегодняшний день встают проблемы прогнозирования и адаптации учебно-воспитательного процесса вуза в форс-мажорных условиях, построение единого образовательно-цифрового пространства в вузе, основанного на сочетании универсального образования и принципов контекстно-деятельностного, компетентностного подходов, формирующих личность способную гибко приспосабливаться к меняющимся условиям, обучаться и обучать других, руководствуясь собственным видением и ценностями, поиск баланс между дорогостоящим традиционным и современным прагматичным цифровым образованием, разработка мер и предложений по улучшению социального положения студентов, магистрантов, докторантов, преподавателей и других работников вузов в форс-мажорных условиях, их социальной поддержки и защиты членов вузовских коллективов.

В психолого-педагогической науке и практике стран ближнего и дальнего зарубежья нарабатан определенный опыт изучения влияния экстремальных ситуаций на развитие профессиональных компетенций педагогов. Современная обновляющаяся после эпохи COVID-19, образовательная система остро актуализировала психолого-педагогические аспекты организации образовательной среды, ее влияния на развитие личности и, соответственно, обеспечение готовности специалистов к эффективной деятельности в данной среде. В условиях угрозы распространения коронавирусной инфекции большинство школ, университетов и колледжей по рекомендации Министерства науки и высшего образования РК приняли решение о переходе на дистанционное обучение.

Таким образом, компетентность педагога в экстремальных ситуациях как основной навык психолого-педагогических кадров предстает как универсальный инструмент обеспечения эффективности образовательного процесса.

Современный этап развития нашего общества характеризуется возросшими требованиями к личности. Личность оказывается в весьма сложных общественных условиях, которые требуют от нее не простой адаптации, а способности понимать жизненные проблемы и конструктивно их разрешать. Рассмотрев, основные концепции личности, считаем целесообразным рассмотреть, влияние различных

внешних факторов на формирование, жизнедеятельность личности. Так, В.С. Братусь определял, что в норме все системы находятся в динамическом внутреннем равновесии, создавая относительное постоянство диапазона условий, нужного для продуктивной работы психического аппарата. Психическое всегда действует, протекает, разворачивается в рамках определенных биологических (физиологических, организмических) условий. Серьезное нарушение внутреннего равновесия изменяет характер протекания психических функций, тем самым, так или иначе, влияя на эти функции. Изменение физиологических параметров изменяет и характер протекания психических процессов, что может сказываться на формировании сложных психических образований, включая и личность человека [1].

Характеризуя мир отношений личности, К.А. Абульханова – Славская вводит понятие «жизненная ситуация» личности как совокупность ее отношений к жизни, как способ ее взаимоотношений с окружающими людьми и действительностью. Жизненная позиция – «это совокупность реализованных жизненных отношений, ценностей, идеалов и найденный характер их реализации, который определяет дальнейший ход жизни» [2].

В.А. Ядов, рассматривая социологический и социально-психологический подходы к исследованию образа жизни, сопоставляет условия жизнедеятельности субъекта с соответствующими особенностями его образа жизни [3].

Длительная экстремальная ситуация оказывает крайне неблагоприятное влияние на человека, вызывая нарушения поведения, конфликтность, социальные девиации.

Длительный стресс приводит не только к психическим отклонениям, но и к соматическим нарушениям. Они выражаются в возникновении сосудистых заболеваний, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки.

У. Брэди показал наличие связи между длительным стрессом и физиологическими нарушениями [4].

Выделяют также несколько факторов, действие которых наиболее неблагоприятно в ситуации длительного стресса. К ним относятся: высокое напряжение стресса, угроза, направленная на основную систему ценностей индивидуума, невозможность справиться с ситуацией в связи со стрессом, низкая степень индивидуальной сопротивляемости психологическому стрессу. Представляется важным проанализировать последний фактор, связанный с личностными особенностями. Индивидуальные различия переносимости стрессовых ситуаций крайне велики [5].

Как показал анализ, методологические, технологические, дидактические и методические аспекты подготовки будущих педагогов к профессиональной деятельности исследовались в течение определенных лет рядом отечественных ученых, внесших эффективный вклад в разработку проблемы психолого-педагогического обеспечения образовательного процесса и развитием профессиональных навыков у специалистов, занимающихся этой деятельностью: Р.К. Аралбаева, А.Ж. Сапаргалиева [6], К.Б. Жарыкбаев [7], З.Б. Мадалиева [8], Г.Ж. Менлибекова [9], Ш.Т. Таубаева [10], Р.К. Толеубекова [11] и другие.

Таким образом, анализ научных исследований в области совершенствования профессиональной компетенции реального состояния образовательной практики приводит к выводу, что изучаемая проблема обретает исключительную значимость в свете новых реалий и выдвигает в качестве главных задач – теоретико-методологическое обоснование и разработку научно-методического обеспечения.

Анализ исследования в области подготовки будущих специалистов в условиях вуза показал, что современному специалисту необходимы профессиональные компетенции, позволяющие эффективно взаимодействовать с субъектами образовательного пространства, регулировать систему отношений в коллективе, корректировать и анализировать как собственную деятельность, так и деятельность участников образовательной среды. Развитие профессиональных компетенций педагогов индустрии высшего и послевузовского образования в условиях форс – мажорных ситуаций позволит им в дальнейшем решать вопросы и проблемы личности с учетом специфики психологической службы в общеобразовательных учреждениях, оказывать психолого-педагогическую поддержку.

В целом кризис эпохи COVID-19, который уже назван цивилизационным сдвигом в цифровую культуру человечества, еще раз подтвердил, что в качестве основного инструмента взаимодействия с культурой будет электронно-цифровая среда и символично-знаковая реальность киберпространства. Еще в работах Л.С. Выготского прослеживается идея того, что психическое развитие ребёнка есть процесс его культурного развития, который включает в себя не только овладение культурно заданными средствами действий с предметным и духовным миром, но и отношениями с другими людьми, а также принятыми в культуре средствами управления своей психической деятельностью и поведением. Этому искусству владения собой в культуре цифрового мира ещё предстоит научиться как взрослым –

педагогам и родителям, так и детям. Как видим решение главных задач образования, независимо от его уровня и направленности, оказалось обусловленным цифровыми инструментами коммуникации обучающихся и педагогов.

Литература

- 1 Братусь Б.С. О роли биологического в формировании личности. Аномалии личности. – М., – 1988. – 304 с.
- 2 Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
- 3 Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. / В.А. Ядов. – Самара: Изд-во Самарского университета, 1995. – 128 с.
- 4 Hales D. // Med. Wld News, 1983. – Vol. 13. – P. 32-44.
- 5 Бройтигам В. Психосоматическая медицина: пер. с немец. /М.: ГЭОТАР Медицина, 1999. – 376 с.
- 6 Аралбаева Р.К., Сапарғалиева А.Ж., Рысбеков К.К., Шерьязданова Х.Т. Современные проблемы обновления содержания социального образования в Республике Казахстан // Журнал «Высшее образование сегодня» – М., 2014. – С 48-51.
- 7 Жарикбаев К.Б., Шабельников В.К., Подзолков В.П. и др. Психологическая наука в Казахстане // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 171; <http://www.voppsy.ru/issues/1983/833/833171.htm> (19.10.2012).
- 8 Мадалиева З.Б., Абдуллаева П.Т. К вопросу моделирования процесса формирования диагностической компетентности будущих педагогов-психологов в университетской среде // Педагогика и психология. – 2017.- №1 (30).-С.24
- 9 Менлибекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе: автореф. ... докт. пед. наук. – Алматы, 2002. – 49 с.
- 10 Таубаева Ш.Т. Компетентностный подход в структуре методологического знания педагогики. – Алматы. Қазак университеті. 2009.- 90 с.
- 11 Толеубекова Р.К., Турсунгожинова Г.С. Профессиональная позиция как компонент личности специалиста // Вестник.Серия психологии и социологии. -Алматы: КазНУ,2015. -№2-С.76-80.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАН ТҮЛҒАСЫН ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛДАР КӨМЕГІМЕН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мансурова Л., Сенқубаев С.Т.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Өмірімізде болып жатқан түбегейлі өзгерістер қоғамымызға жаңа талаптар қойып отыр. Осыған орай бүгінгі жаңа технологияны оқып-үйрену, болашақ ұстаздардың шығармашылық ойлауын дамыту, кәсіби білімін, шеберлігін жетілдіру, үнемі ізденіс үстінде жүруіне жол ашу ерекше орын алады.

Аннотация

Кардинальные изменения, происходящие в нашей жизни, предъявляют новые требования к обществу. Особое место в этой связи занимает изучение современных новых технологий, развитие творческого мышления будущих учителей, совершенствование профессиональных знаний, навыков, открытие пути к постоянному поиску.

Annotation

The drastic changes taking place in our lives impose new demands on our society. A special place in this regard is occupied by the study of modern new technologies, the development of creative thinking of future teachers, the improvement of professional knowledge, skills, the opening of the way to a constant search.

Білім беруді жаңғырту жағдайында ақпараттық технологияларды енгізу білім алушының жеке басына бағдарлануы тиіс, бұл ретте ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жан-жақты пайдаланудың жаңа жағдайларында жұмысқа бейімделуге және осы жағдайларда болашақ маманның жеке басының дамуын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуге баса назар аударылады. Болашақ маманды дайындауда ақпаратпен жұмыс істей білу, оны тиімді және ұтымды өңдеу ғана емес, сонымен қатар болашақ мұғалімнің жеке басының қалыптасу процесін психологиялық-педагогикалық бақылау және сүйемелдеу маңызды болады. Сонымен бірге ақпараттандырудың ықтимал психологиялық салдарын анықтау мен бағалаудың өзекті мәселесі туындайды. "Тендік инженериямен" ұқсастығы бойынша "ақпараттық инженерия" туралы айтуға болады, яғни информатика мен ақпараттық технологияны қолдану нәтижесінде адам психикасының өзгеруі. Компьютерлік сауаттылықты игеру фактісін айту жеткіліксіз, сіз әлі де зерттеуіңіз керек Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау компьютерлік оқытудағы негізгі ұғымдардың бірін ажыратуға мүмкіндік береді, бұл ақпараттық-оқыту ортасы ұғымы. Ақпараттық-оқыту ортасы (ИОС) оқу орны үшін біртұтас болып табылады және студенттердің қоршаған әлемді кешенді қабылдауы үшін жағдай жасау міндетіне бағынады, олармен өзара іс-қимыл жеке тұлғаны қалыптастыру мақсаттарына қызмет етеді. Бұл ереже зерттеуде қолданылатын тұжырымдаманың мазмұнын анықтайды: ақпараттық-оқыту ортасы-оқытуды қамтамасыз ететін педагогикалық, психологиялық, әдістемелік жағдайлардың жиынтығы. ИОС-тың өзіне тән ерекшелігі-жинақталған білімнің мазмұнын құрайтын ақпаратты сақтау, құрылымдау және ұсыну үшін де, оны беру, өңдеу және байыту үшін де қызмет ететін жалпыадамзаттық мәдениетпен "қарым-қатынас" құралдары жүйесінің болуы; ақпаратты өңдеу бойынша дербес жұмыстар жүйесінің болуы; қарқынды диалогтық-коммуникативтік байланыстардың болуы

Зерттеу нысаны: компьютерлік технологияларды кеңінен қолдану негізінде білім беруді жаңғырту жағдайында мұғалімнің кәсіби дайындығы. Зерттеу пәні: білім беруді компьютерлендіру процесінде болашақ мұғалімнің жеке басының қалыптасуы мен даму динамикасы. Зерттеу гипотезасы. Зерттеуге кірісе отырып, біз ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану жағдайындағы оқу-кәсіптік қызмет жеке тұлғаның негізгі ішкі құрылымдарының дамуының "прогрессивті-регрессивті" динамикасы контекстінде студенттердің жеке басының қалыптасуына екіұшты әсер етеді деген болжамнан бастадық: интраиндивидтік ішкі құрылымдардың дамуына ықпал ете отырып, ол жеке ішкі құрылымдардың дамуын тежейді немесе теңестіреді және мүмкін жасайды белгілі бір екпіндердің шарттары. Мақсатқа және алға қойылған гипотезаға сәйкес зерттеудің келесі міндеттері анықталды: ^ 1) компьютерлік техниканы қолданудың психологиялық аспектілеріне қатысты әдебиеттерді талдау

Зерттеу нәтижелері жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып жұмыс жасау студенттің интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтіп қана қоймай, сонымен қатар танымдық іс-әрекеттің құрылымын едәуір қалпына келтіретіндігін көрсетті. Жалпы, айырмашылықтар студенттердің әр тобының зияткерлік саланың өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетеді.

3. Кәсіби дайындықта АКТ қолданудың оң және ықтимал теріс салдары анықталды. Компьютерлендіру коммуникативті қасиеттердің дамуын тежейтіні көрсетілген, бұл аутизацияға және агрессивтілік пен күдіктің жеке басына, атап айтқанда компьютерлік технологияларды оқытуда белсенді қолдануға маманданған студенттер тобына әкеледі. Филология факультетінің гуманитарлық оқу циклінің студенттері қарама-қарсы бағытта өзгерістерге ұшырайды. Сонымен, университетте оқудың басында студенттер оқшауланумен, эмоционалды тұрақсыздықпен, ұялшақтықпен және өзін-өзі бақылаудың төмендігімен сипатталды, бұл бейімделу кезеңімен байланысты болуы мүмкін, содан кейін біздің зерттеуіміздің соңында оң динамика көрінеді. Бұл туралы университетте оқу кезеңінде студенттер ашық, көпшіл бола бастағанын көрсететін мәліметтер дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қант.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 1999. – 23 шілде. – 2–5-б.
7. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «ДайырБаспа», 2010 ж.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЙ ПТСР У ЖЕНЩИН, ПЕРЕНЕСШИХ НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

Черненко Д.Р.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация

Статья направлена на изучение причин и возможных психологических последствий семейно-бытового насилия для личности и общества. В СМИ в период пандемии чаще стали публиковаться новости о насилии в семье. По данным Бюро национальной статистики о семейно-бытовом насилии в Казахстане в 2021 году было зарегистрировано 157 884 преступления, из которых 61 464 – домашнее насилие. И это только зарегистрированные случаи. Реальный показатель намного выше. Насилие в отношении женщин признано социальной и психологической проблемой. Женщины, пережившие жестокое обращение, имеют более высокий риск развития психических расстройств, таких как депрессия, тревога или посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР). В связи с этим, выявление предшественников ПТСР у женщин особенно важно и требует углубленного исследования с использованием психологических подходов.

Аннотация

Мақала жеке тұлға мен қоғам үшін тұрмыстық зорлық-зомбылықтың себептері мен ықтимал психологиялық салдарын зерттеуге бағытталған. Пандемия кезінде БАҚ тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы жаңалықтарды жиі жариялай бастады. 2021 жылы Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы ұлттық статистикалық бюроның мәліметі бойынша 157 884 қылмыс тіркелсе, оның 61 464-і тұрмыстық зорлық-зомбылық. Алайда бұл тек хабарланған жағдайлар. Нақты көрсеткіш әлдеқайда жоғары. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық әлеуметтік-психологиялық мәселе ретінде танылғанымен. Зорлық-зомбылықты бастан өткерген әйелдерде депрессия, мазасыздық немесе жарақаттан кейінгі стресстің бұзылуы (PTSD) сияқты психикалық бұзылулардың даму қаупі жоғары. Осыған байланысты әйелдерде PTSD прекурсорларын анықтау өте маңызды және психологиялық тәсілдерді қолдана отырып, терең зерттеуді қажет етеді.

Annotation

The article is aimed to study the causes and possible psychological consequences of domestic violence. The media is increasingly publishing news about domestic violence. According to the Bureau of National Statistics on domestic violence in Kazakhstan in 2021, 157,884 crimes were registered, of which 61,464 were domestic violence. However, these are only reported cases. The real numbers are much higher. Violence against women is recognized as a social and psychological problem. Women who have experienced abuse have a higher risk of developing psychiatric disorders such as depression, anxiety, or post-traumatic stress disorder (PTSD). In this regard, the identification of PTSD precursors in women is especially important and requires in-depth research using psychological approaches.

Семейное насилие – это цикл повторяющегося с возрастающей частотой физического, сексуального, вербального, психологического и экономического давления с целью получения власти и контроля над жертвой, осуществляемого посредством дискриминации, запугивания и мести. Психологический профиль женщин, переживших домашнее насилие, содержит ряд важных качеств, которые поддерживают "трудности выхода" из ситуации насилия.

1. Заниженная самооценка, обесценивание своих возможностей. Насильники внушают и поддерживает в женщинах убеждение, что они некомпетентны, неадекватны и несут ответственность за насилие над ними.

2. Зависимость. Женщина пассивна, бездеятельна, не верит в возможность уйти от тирана. Она часто определяет свою личность через отношения с другими – через отношения со своим партнером, теряя свою самооценку. У зависимости может быть и экономическая причина – неспособность материально обеспечивать себя и детей.

3. Дефицит коммуникативных навыков. Женщины, жертвы домашнего насилия, в личном общении не владеют навыками продуктивных взаимоотношений. Им присуще не замечать свое неустойчивое психологическое состояние, они не осознают эмоции и не умеют управлять своим

поведением, непонимание своих потребностей и способов их удовлетворения, незнание, как разрешать конфликты. Эти женщины лишены четкого ощущения своих психологических, физических границ, либо слишком быстро начинают доверять и открываться людям, либо не доверяют никому и вовсе закрыты.

4. Изоляция. Женщина – очень часто находится в изоляции вследствие того, что партнер осуществляет над ней контроль. Находясь в изоляции от общества и не имея никакой новой информации об окружающем мире, женщина становится зависимой. После побоев она продолжает изолировать себя эмоционально и физически, так как ей стыдно и страшно.

5. Беспомощность. К этому могут привести властность агрессора, его активный контроль и желание управлять жертвой, изоляция от окружающего мира. Чувство беспомощности оказывается зачастую настолько сильным, что женщина неспособна принимать решения, ухаживать за собой и строить свои планы на будущее. Все это, как правило, приводит к депрессии и суицидальному настрою. Женщина-жертва не надеется помочь себе, зато сохраняет надежду на то, что изменится партнер.

6. Преобладание неконструктивных психологических защитных механизмов – рационализация, отрицание, слияние, замещение и другое. Женщине, перенесшей домашнее насилие, психологически трудно, стыдно признать правду. В некоторых случаях механизм психологической защиты помогает женщине пережить насилие. Однако впоследствии возникает желание преуменьшать, находить объяснение или принятие фактов насилия.

7. Повышенная тревожность. У жертв жестокого обращения тревожность проявляется следующим образом: гиперреактивность по отношению к предполагаемой опасности; повышенная потребность в контроле; Склонны испытывать тревожность и страх даже по прошествии длительного времени после его прекращения.

В своей классической книге *Trauma and Recovery* («Травма и выздоровление») Юдит Герман открывает нам глаза на тот факт, что жизнь жен, подвергающихся побоям, и детей, подвергающихся насилию, мало отличается от травматических событий на войне: присутствуют постоянная безысходность, приобретенная беспомощность, перманентный страх и все остальные последствия для тела и мозга.

Посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР) характеризуется повторяющимися навязчивыми воспоминаниями о шокирующем травматическом событии, которые начинаются в период до 6 месяцев после события и сохраняются в течение >1 месяца. Патофизиология расстройства не полностью понята. Симптомы включают также избегание раздражителей, связанных с травматическим событием, ночные кошмары и флэшбеки [2].

Например, негативное восприятие себя и мира, сомнения в себе и чувство катастрофы были связаны с симптомами посттравматического стрессового расстройства в виде негативных изменений в познании и настроении, а чувство катастрофы также было связано с симптомами повторного переживания [3, с.2].

Может ли ПТСР появиться после перенесенного домашнего насилия?

На самом деле, насилие в отношениях, могут приводить к посттравматическому расстройству. Главный признак ПТСР – в отличие от депрессивных, тревожных расстройств, невротических нарушений, личностных нарушений то, что оно появляется после пережитого стресса или травмы, и прослеживается отчетливая связь с ней.

Для диагностирования ПТСР и его проявления у жертв семейного насилия применяются такие методики, как шкала депрессии Бека [4], Методика PCL-5 [5], Миссисипская шкала ПТСР. [6]

Проявления ПТСР имеют такие симптомы как:

- Повторяющиеся, непроизвольные, навязчивые тревожные воспоминания;
- Повторяющиеся тревожные сны (например, ночные кошмары) на тему события;
- Пациент действует или ощущает себя так, как будто событие происходит снова; это могут быть разные ощущения, от флешбэков до полной потери осознания окружающей действительности;
- Интенсивный психологический или физиологический дискомфорт при напоминании о травматическом событии (например, в виде звуков).

Симптомы избегания:

- Избегание мыслей, чувств или воспоминаний, связанных с событием;
  - Избегание действий, мест, разговоров или людей, которые вызывают воспоминания о событии;
- Негативные последствия для когнитивной способности и настроения:
- Потеря памяти о важных составляющих события (диссоциативная амнезия);

- Стойкие и преувеличенные негативные убеждения или ожидания от самого себя, других или мира;
- Постоянные искаженные мысли о причине или последствиях травмы, что ведет к обвинению себя или других;
- Стойкое негативное эмоциональное состояние (например, страх, ужас, гнев, чувство вины, стыд);
- Значительное снижение интереса или участия в важных событиях;
- Чувство разобщенности или отчуждения от других людей;
- Стойкая неспособность испытывать положительные эмоции (например, счастье, удовлетворение, чувство любви);

Измененный уровень сознания и реактивности:

- Трудности со сном;
- Раздражительность или вспышки гнева;
- Неразумное поведение или аутоагрессия;
- Проблемы с концентрацией;
- Повышенный старт-рефлекс;
- Гипербдительность;
- Саморазрушающее поведение;

Среди «необычных» симптомов ПТСР можно выделить:

- Нарушения памяти;
- Галлюцинации;
- Навязчивое ощущение чужого присутствия;
- Дерезализация – когда мир кажется ненастоящим или просто лишенным красок;
- Желание постоянно проверять замки и пустые комнаты, даже если знаешь, что все закрыто и никто не мог войти;
- Слишком реалистичные сновидения, которые легко перепутать с реальностью;

Многие люди с хроническим ПТСР имеют по крайней мере пассивное саморазрушительное поведение. У них есть проблемы с организацией, и им очень трудно добиваться большего. Когда они испытывают стресс или конфликт, они склонны замыкаться в себе, и поэтому в их жизни не все складывается гладко. Они слишком часто винят себя в своих страданиях. Они обычно неспособны испытывать гнев по отношению к своим обидчикам и впадают в тяжелую депрессию. Многие жертвы насилия с крайне саморазрушительным поведением обычно описываются как пограничные.

Л. Уокер в своем исследовании подчеркивает, что в "хронической" ситуации домашнего насилия, одна сторона постоянно доминирует или пытается доминировать над поведением и эмоциями другой, что может привести к психологическому, социальному, экономическому, сексуальному и физическому ущербу для жертвы насилия. [7, с.3]

Литература

1. Семейно-бытовое насилие: что говорит статистика [Электронный ресурс]. URL: <https://factcheck.kz/socium/semeyno-bytovoe-nasilie-chto-govoritstatistika/?ysclid=19xw04owrc61045812>. (Дата обращения: 01.11.2022).
2. Обзор диссоциативных расстройств (Overview of Dissociative Disorders) [Электронный ресурс]. URL: <https://www.msmanuals.com/ru/B2-overview-of-dissociative-disorders> (Дата обращения: 01.11.2022).
3. Slanbekova, G. K., Chung, M. C., Ayupova, G. T., Kabakova, M. P., Kalymbetova, E. K., & Korotkova-Ryckewaert, N. V. The Relationship between Posttraumatic Stress Disorder, Interpersonal Sensitivity and Specific Distress Symptoms: the Role of Cognitive Emotion Regulation, *Psychiatric Quarterly*, 2019, 12 с.
4. Шкала тревоги Бека [Электронный ресурс]. URL: <https://jekyll-hyde.ru/wp-content/uploads/2021/03/Shkala-trevogi-Beka-blank.pdf> (Дата обращения: 01.11.2022).
5. Диагностика посттравматического стрессового расстройства (ПТСР). Методика PCL-[Электронный ресурс]. URL: <https://psyter.com.ua/diagnostika-ptsr> (Дата обращения: 01.11.2022).
6. Миссисипская шкала ПТСР [Электронный ресурс]. URL: https://www.b17.ru/tests/mississippi_scala_pro_ptsd/ (Дата обращения: 01.11.2022).
7. Ростовская Т. К., Калиев Т. Б., Завьялова Н. Б., Безвербный В. А. Профилактика насилия как фактор безопасности семьи: российский и казахстанский опыт //Женщина в российском обществе. 2018. – 11 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ КҮЙІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ ӘСЕРІ

Иманбаев Н.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада әлеуметтік желінің студенттердің эмоциялық күйінің өзгеруіне әсері, студенттердің әлеуметтік желілерге тәуелділігі мен коммуникативті қабілеттері арасындағы байланысы туралы баяндалады.

***Түйін сөздер:** әлеуметтік желілер, коммуникация, интернет, тәуелділік, зияндылық*

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о влиянии социальных сетей на изменение эмоционального состояния учащихся, взаимосвязь между зависимостью учащихся от социальных сетей и коммуникативными способностями.

***Ключевые слова:** социальные сети, коммуникации, интернет, зависимость, вредность*

Annotation

The article tells about the influence of the social network on the change in the emotional state of students, about the relationship between the dependence of students on social networks and communication abilities.

***Keywords:** social networks, communications, Internet, addiction, harmfulness*

Соңғы онжылдықта ақпараттық технологиялардың дамуы және Интернетке негізделген әлеуметтік желілердің тез таралуына байланысты адамдар арасындағы қарым-қатынас тәсілдері мен эмоциялық күйлері күрт өзгерді. Әлеуметтік медиа платформалардың кең таралуы және Интернетке қол жетімділік әлеуметтік медиаға тәуелділікке, яғни күнделікті өмірдің басқа аспектілеріне кедергі келтіретіндей дәрежеде әлеуметтік желілердің қисынсыз және шамадан тыс пайдалануына әкеледі. Көптеген әлеуметтік зерттеулерде әлеуметтік желіге тәуелділік эмоцияларға, қарым-қатынастарға, денсаулық пен өнімділікке әсер ететіндігі анықталды. Осылайша, әлеуметтік медиаға тәуелділіктің себептері мен салдарын түсіну өте маңызды.

Әлеуметтік желінің студенттердің өмірінде алатын орны ерекше екендігі айтпасақта түсінікті. Салыстырмалы түрде жақында ғана пайда болған әлеуметтік желілер қазіргі заманғы студенттердің өмірінде нық берік орнығып алған. Күнделікті, әлемде миллиондаған адамдар әлеуметтік желілердің көмегімен бір-бірімен араласып, кездесу туралы келісіп, ақпарат іздейді. Оның көлемі жыл сайын күтпеген жылдамдықпен үдей түсуде. Ал, сол миллиондаған адамдардың ішінде ең белсенді қолданушылары студенттер десек, еш қателеспейміз. Әрбір студент әлдебір танымал желіге тіркелгені немесе бірнеше әлеуметтік желіде парақшалары бар екені белгілі. Алайда, интернет қауымдастықтардың, әлеуметтік желілердің адамның дүниетанымына, әлеуметтік белсенділігіне және эмоциялық күйіне әсерін біржақты бағалауға болмас. Интернетке – тәуелділік өмірден виртуалды әлемге кетіп қалу қаупінің пайда болуына себепші болуда. Екінші бір қауіп, интернеттегі ақпараттың сенімділігіне байланысты.

XXI ғасырда ақпараттық ортаның рөлі артуда, демек ақпараттың үлкен көлемін қолдануға байланысты кәсіби және оқу іс-әрекетінің түрлері де көбеюде. Іс-әрекеттің ондай түрі компьютерлік технологияны пайдалануды қажет етеді, онсыз мүмкін емес. Оның кеңінен қолданылуы соншалықты, ол жаһандақ компьютерлендіру мен ақпараттандырудың жеке-дара, психологиялық және әлеуметтік салдары турасындағы мәселенің туындауы заңды.

Қазіргі заманғы компьютерлік технологиялардың адам атқаратын іс-әрекеттің барлық түрлерінде кеңінен қолданылуы – мойындалған жәйт десек те болады. Бірнеше онжылдықтар шамасында өзінің виртуалды ортасы, ерекше терминологиясы, өмір салты бар компьютерлік субмәдениет қалыптасуда. Бірнеше жылдар бұрын біз компьютерлік тәуелділіктің бүгінгі таңда соншалықты өзекті болатындығын елестете де алмадық. Ал, ол мәселенің өзектілігі артпаса, азайған жоқ. Қазіргі кезде «желілік тәуелділік» термині психикалық ауытқулар мәселелерімен айналысқан көптеген ғалымдармен әлі де мойындалмағанымен, адам мен компьютердің арасындағы патологиялық байланыстың қалыптасуы айқын байқалуда.

«Компьютерлік тәуелділік» термині шамамен 1990 жылы, компьютерлік өндіріс қарқынды дами бастағанда қолданыла бастады. Ол адамның аталмыш машинаның мониториясында бүкіл бос уақытын зая кетіріп, онсыз тіршілік ете алмайтын күйін білдіреді.

«Интернет-тәуелділік» терминін И.Гольденберг ұсынған болатын. Ол адамның тұрмыстық, оқу, әлеуметтік, еңбек, отбасылық, қаржылық немесе психологиялық аумақтарына зиянды ықпалы бар интернет пен компьютерді қолданудың нәтижесінде орын алатын мінез-құлықтың ауытқуы. Бірақ, қазіргі кезде интернетке тәуелділік өз бетінше жеке сырқат деп есептелмейді.

Интернет тәуелділікке көп жағдайда жастар, атап айтқанда студенттер, жасөспірімдер шалдығуда деп айтуға негіз бар, өйткені олар достарымен тіл табысу, ақпарат көздерін іздеу себептерінен интернетте көп уақыт өткізеді. Сол себепті, интернетке тәуелділіктің адамның кәсіби іс-әрекеті мен біліміне байланысты болмайтындығын ескере отыра, жастарды мұндай сырқатқа душар болудың алдын алу шараларын жүзеге асырған жөн деп есептеймін. Тәуелділік көп қолданушылары бар әрі контентті желі қолданушыларының өзімен артып отыратын интерактивті веб-сайттар мен қосымшалар – әлеуметтік желілердің пайда болуына тікелей байланысты. Олар, яғни желі қолданушылары ортақ қызығушылықтары бар қолданушылар тобында араласуға мүмкіндік беретін автоматтандырылған әлеуметтік орта іспеттес. Интернетте қызығушылықтары бірдей адамдарды біріктіретін әлеуметтік желілер мен сайттар кең таралған. Мұндай әлеуметтік желілерге аудиториясы кең келесідей қосымшаларды жатқызсақ болады:

«**Facebook**» – әлемдегі ең ірі, ең танымал әлеуметтік желі. 2004 жылы Марк Цукерберг өзінің серіктестері Эдуардо Саверин, Дастин Москович және Крис Хьюзбен біріге отырып негізін қалаған. Желінің белсенді пайдаланушылар саны 2,5 миллиардты құрайды, олардың көбісі мобильді құрылғылардың көмегімен кіреді.

«**Instagram**» – жастардың әлеуметтік желісі. Олай айтуымыздың себебі желі қолданушыларының 67%-і осы жастарды құрайды екен. Желі өте тез қарқынды дамып келе жатыр. Күнделікті не істеп жүргенінді фото, видео арқылы достарыңа көрсетіп отыратын бұл желіні Кевин Систром мен Майк Кригер 2010 жылдың 6 қазанында негізін қалады. Белсенді қолданушылардың саны 2 миллиард адамнан асады.

«**TikTok**» – қысқа музыкалық бейнелерді, тікелей эфирді жасауға және түрлі хабарлармен алмасуға мүмкіндік беретін қытайлық әлеуметтік желі. 2018 жылдың жазында іске қосылды. Қазіргі кезде барлық елдерде танымал, ең жылдам келе жатқан және ең көп жүктелген әлеуметтік желілердің бірі болып табылады. Желінің негізгі аудиториясы ретінде жасөспірімдер саналады. Соңғы көрсеткіш бойынша белсенді қолданушылардың саны 1 миллиардтан асқан.

Осы үлкен желілерде адамдар жедел түрде мәліметтер алмасу мүмкіндігіне ие болып достар таба алады. Бірақ сол желілер арқылы тек қатынасып қана қоймай, адамдар музыка, видео, іздей алады. Әлеуметтік желілерде адамдар өздері туралы мәлімет қалдыра алады, басқа қатынасшылар осы мәліметтерді пайдаланып сол адамды табу мүмкіндігіне ие болады. Міне, әлеуметтік желілердің осындай екі жақты ерекшелігіне байланысты оның пайдасы мен зияндылығының ара-жігін ашып қарастыруымызға болады.

Әлеуметтік желілердің адамға пайдасы:

– Іздеу жылдамдығы. Әлеуметтік желілердің көмегімен іздеген ақпаратты жылдам тауып алуға болады.

– Сөйлесу және ақпарат алмасу жеңілдігі. Әрине барлығымызда дерлік ұялы телефон бар. Оның көмегімен бір-бірімізге хабар жазу арқылы ақпарат алмасамыз. Және бұл біз үшін әлдеқайда тиімді әрі ыңғайлы болып саналады.

– Қызығушылықтар тізімін құруға болады. Яғни, өзіміздің қызығушылығымызға байланысты топтарға жазыла аламыз. Сонымен қоса тауар сатып алуға немесе жұмысқа орналасуға да болады.

– Мейрамдар, туған күндер жайлы еске салады. Әлеуметтік желілер арқылы дер кезінде достарыңыздың туған күнін, мерекелік күндер туралы біле аласыз.

Әлеуметтік желілердің адамға зиянды әсері:

– Көп уақытын шығындау. Әлеуметтік желілерде сағаттап отыратынымыз өтірік емес. Алайда бұл уақытты пайдалы әрі тиімді өткізуімізге де болар еді. Бос әңгіме, жеңіл әзіл-қалжыңдармен уақыт өлтіргеннен гөрі, білім алу, тіл меңгеру әлдеқайда пайдалы.

– Шынайы өмірден алыстау. Әлеуметтік желіде біздің мінез-құлқымыз, өзімізді ұстауымыз, эмоциямыз шынайы өмірге қарағанда өзгереді. Нәтижесінде шынайы өмірден алшақтап, қиялыңыздағы виртуалды кейіпкерге әбден беріліп кетуіңіз мүмкін.

– Жеке тұлғаның азуы. Егер әлеуметтік желіге көп уақыт жұмсайтын адамдардың сөзіне назар аударсақ, олардан мағынасыздықтың лебі еседі. Тіпті бірқатарының сөздері көпшілікке түсініксіз болады.

Студенттерді де әлеуметтік желілерсіз елестету мүмкін емес. Бірнеше жыл бұрын шетелде таралған «әлеуметтік желілерге» тәуелділік, енді Қазақстанды да жаулап алды. Неліктен біз уақытымызды компьютер алдында және әлеуметтік желілерде өткізгенді жақсы көреміз, бұл бізге қалай әсер етеді? Біз тоқтай аламызба? Қазірдің өзінде біз компьютерсіз өмір сүре алмаймыз және олар біздің болашағымыз деп есептейміз. Біреулер үшін компьютер – ойыншық, басқаларға – көмекші, ал енді біреулерге – тек машина.

Студенттер әлеуметтік желіде отыра беріп, өз жұмыстарын артқа қарай тастап, сондай-ақ оның психикасының жұмысы бәсеңдейді, кейде дербес жеке тұлғалық дамуы тоқтатылады. Әлеуметтік желідегі қарым-қатынас ерекшелігі екі түрлі феномен тудырады: біріншіден, интернет виртуалды тұлғаны жасау мүмкіндігі пайда болады; екіншіден реалды қарым-қатынастың виртуалды қарым-қатынастан айырмашылығының бар болуына байланысты әлеуметтік желі тәуелділігіне жол ашылады.

Студенттердің эмоциялық сферасының кедейленуіне де қауіп туындайды. Өйткені жеңісі келген ойыншы үнемі өз сезімдерін тұншықтырып, байсалдылықты, салқынқандылықты сақтап қалуы тиіс. Кейбір әлеуметтік желілер агрессивті мінез-құлыққа, күш жұмсаудың маңызының мөлшерден артық бағалануына алып келеді.

М. Орзактың зерттеулеріне сүйенсек, студенттердің әлеуметтік желіге деген тәуелділігіне тән төмендегідей психологиялық эмоцияларын бөліп көрсеткен:

- 1) көтеріңкі көңіл-күй және компьютердің алдындағы эйфория сезімі;
- 2) тоқтаудың мүмкін еместігі;
- 3) компьютер алдында өткізілетін уақыт көлемінің артуы;
- 4) жанұя және жолдастарын елемеу;
- 5) компьютерден алыс кездерде бос болу сезімі, депрессия, мөлшерден тыс қозу;
- 6) өзі жайлы жанұя мүшелеріне жалған айту;
- 7) жұмыс немесе оқудағы проблемалар;

Осылайша әлеуметтік желі – студенттің «Менінің» жаңа бейнесін құру, өзін-өзі таныстыру, түрлі әлеуметтік рөлдерді ойнау, анонимді әлеуметтік байланыстар мүмкіндіктері және үлкен көлемдегі ақпаратқа еркін қол жеткізу мүмкіндігі арқылы өздерінің жеке басын өзгерту мүмкіндігімен әлеуметтік оқшауланған студенттердің нақты өмірін ауыстыратын виртуалды шындықтың прототипі іспеттес көрініс табады.

Виртуалды шындық өзінің бірегей ерекшелігі-интерактивтілігіне байланысты, кез келген пайдаланушыға бейімделеді. Ол шынайы мақсаттарға қол жеткізу үшін, сондай-ақ өз таңдауын және тәуелділіктің өркендеуін шектейтін аланды жасай алады. Студенттің өмірде жетіспейтін барлық нәрселерін ол виртуалды әлемде жасай алады, оған табыстылығы, билік, күші туралы қиялын жеткізе алады. Ол естеліктерін өзгерте алады және ата-ана тарапынан жетіспеген махаббатын өтейді.

Виртуалды шындықтың түрлері, оның сыртқы ақиқатпен және адамның ішкі дүниесімен қандай қарым-қатынаста болатындығы студенттің мақсаттарына байланысты болады. Егер виртуалды шындықта студент өзінің мақсаттарына жету үшін қолайлы мүмкіндіктер тауып жатса, ол адамның өмірінде маңызды орынға ие болып, қарапайым өмірге деген көзқарасын біртіндеп өзгертеді.

Студент кәдімгі шындықтағы мақсаттарына қол жеткізе отырып, неғұрлым көп қиындықтарға тап болса, ол виртуалды түрде жасалады. Студенттің виртуалды шындықты құру мен дамытуға жұмсайтын күші неғұрлым көп болса, соғұрлым көп және тезірек виртуалды шындық студенттің өміріндегі сәтсіздіктерін өтейтін орынға айналады.

Виртуалды шындық қатынастарды және шындықтың қуанышын өтеу үшін кеңістікке айналады. Студенттің мақсатын виртуалды шындыққа бағыттау оның нақты қабілеттерінің дамуы жөнінде еш ойланбауға мүмкіндік береді. Мақсатқа жетудің кедергісі жойылып, студенттің жаңа қабілеттерді меңгеруінің, күш-жігерін қалыптастырудың қажеті жоқ деп оның барлығын виртуалды шындық жасап береді.

Осылайша, виртуалды шындықтың басты мақсаты студентке күнделікті тұрмыста орналасқан мақсаттарына жетуге көмектесу болып табылады. Бұл шындық олардың жетістіктерін жеңілдететін қосымша, көмекші құрал болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ивановна Д.М. Психологическая профилактика интернет-зависимости у студентов: автореферат диссертаций на соискание степени кандидата психологических наук. –Пятигорск – 2010
2. Дрепа М.И. Психологический портрет личности интернет зависимого студента. – Вестник ТГПУ. 2009. – Выпуск 4 (82)
3. Жарасбаев Е.Е., Алтай А., Ернязов Б. Интернет-зависимость // Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева 2014 ж.

ТАНЦЕВАЛЬНАЯ ТЕРАПИЯ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ В РАБОТЕ С ПОДРОСТКАМИ

Кунсеитова А.Г., Садвакасова З.М.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Танцевальная терапия становится все более популярным направлением психотерапии, методы которой активно используются на Западе и странах СНГ. В статье рассматривается история возникновения и становления танцевальной терапии; 3 подхода работы с применением танцевальной терапии: клинический, психотерапевтический и личностный, которые выбираются в зависимости от психического здоровья клиента. Перечислены методы танцевальной терапии, используемые психотерапевтами в индивидуальных и групповых формах работы.

Ключевые слова: танцевальная терапия, танцевально-двигательная терапия, танцы, психическое здоровье.

Аннотация

Би терапиясы барған сайын танымал психотерапия саласына айналуда, оның әдістері Батыста және ТМД елдерінде белсенді қолданылады. Мақалада би терапиясының пайда болу және даму тарихы; Би терапиясының қосымшаларымен жұмыс істеудің 3 тәсілі: клиникалық, психотерапевтік және жеке, олар клиенттің психикалық денсаулығына байланысты таңдалады. Психотерапевтердің жеке және топтық жұмыс түрлерінде қолданатын би терапиясының әдістері келтірілген.

Түйінді сөздер: би терапиясы, би қозғалысы терапиясы, би, психикалық денсаулық.

Annotation

Dance therapy is becoming an increasingly popular area of psychotherapy, the methods of which are actively used in the West and the CIS countries. This article discusses the history of the emergence and development of dance therapy. The article also discusses 3 approaches to the work of dance therapy: clinical, psychotherapeutic and personal, which work with different people depending on their mental health. The following are the methods of dance therapy used by psychotherapists in individual and group forms of work.

Key words: dance therapy, dance movement therapy, dancing, mental health.

Введение

Танец, как средство самовыражения, существовал еще с первобытных времен. Изображения на наскальных рисунках, ритуалы, обычаи и традиции сопровождалась танцами. В современной культуре танец стал намного большим феноменом, чем просто самовыражение. Сам термин «танец» содержит в себе весьма разноплановые понятия – от ритмичных энергичных плясок до грациозного высшего искусства; от битвы в виде современных «батлов», где участники борются за первенство между друг другом до крайне эмоциональных выбросов во время глубинного проживания музыки.

Корни танцевальной терапии восходят еще с древних поселений и цивилизаций. Как отдельное направление психотерапии, танцевальная терапия основывалась на психоаналитических школах З. Фрейда, А. Адлера, К. Юнга. Связано это с сознательными и бессознательными процессами, которые сопровождают человека во время танца. Самыми первыми учеными, изучавшими движения и их телесную значимость стали – Вильгельм Райх и Александр Лоуэн, ими была признана связь между эмоциональными переживаниями и мышечными напряжениями. С начала XX века танец стал рассматриваться не только как социокультурное явление, но и как средство невербальной коммуникации. Самыми первыми психотерапевтами танцевальной терапии на период ее становления стали профессиональные танцоры. Распространяя свои практики применения терапевтических методов посредством танца – они открыли миру психологии новое направление терапии. Одними из первых таких танцоров и танцовщиц являются Айседора Дункан, Рудольф Лабан, Мэри Вигман, а в последствии их ученики стали первыми психотерапевтами.

Основная часть

Один из самых больших вкладов в становление танцевальной терапии как терапевтического направления внесла Мэриан Чейс. Изначально она имела свою танцевальную студию, где преподавала

детям и подросткам. В последствии, Мэриан заметила как танцы меняют людей, совершенствуя их в более гармоничных и уверенных личностей. В 1946 году ее пригласили в психиатрическую клинику Св. Элизабет в Вашингтоне, где в сотрудничестве с психиатрами родилась танцевальная терапия, которая была признана, как эффективный метод терапии. С этих пор, танцевальная терапия стремительно развивалась и стала применяться в профилактике психических расстройств, в коррекции аспектов личности и поведения, а также как метод борьбы со стрессом.

1966 год – дата образования Американской ассоциации танцевальной психотерапии (ADTA), также это год основания танцевальной терапии как самостоятельной дисциплины.

Танцевальная терапия имеет 3 подхода работы: клинический, психотерапевтический и личностный. Клинический подход используется как вспомогательное средства с основным лечением (например, медикаментозным). Часто применяется на протяжении нескольких лет, чтобы поддерживать хорошее физическое и психическое состояние человека. Психотерапевтический подход, непосредственно сама психотерапия, используется как проработка глубинных проблем. Может проводиться, как индивидуально, так и в групповой форме. Личностный подход работает со здоровыми людьми, которые хотят получить какие-либо навыки и раскрыть свой личностный потенциал. В целом, занятия раскрывают индивидуальность своего «Я» и помогают найти новые способы самовыражения.

Роль танцевальной терапии как метода психотерапии весьма значима. Так с помощью ее методов возможно побороть низкую самооценку, негативное видение своей жизни, непринятие своего тела, хронический стресс, приступы агрессии и резкие перепады настроения. Сам танец имеет мощную подсознательную энергию преобразования, так как все преобразования скрыты от нашего сознания, процесс происходит постепенно и на постоянной основе. Несомненно, признается связь телесности и эмоций, поэтому танцевальная терапия одна из возможностей высвобождения «запертых в теле» эмоций, как негативных, так и позитивных. Негативные эмоции запираются в определенных частях тела превращаясь в «зажимы». Движение энергии по телу, работа с чувствами во время сессии танцевальной терапии позволяет снять эти зажимы, замещая их чувством облегчения. Занятия действительно поднимают настроение и дают заряд энергии на последующий день.

Одним из терапевтических эффектов сессий является отвлечение клиента от реальности, во время занятия человек сконцентрирован на задачах, которые поставлены терапевтом, полностью включен в работу и не вспоминает о рутинных или глубоких проблемах жизни. Это позволяет на какой-то период человеку ментально отдохнуть.

Второй терапевтический эффект наблюдается на групповых занятиях. Группы – это такой вид объединения абсолютно разных людей в одном месте, которым дается одна цель на период сессии. Само ощущение нахождения в группе и занятия совместной работой дает чувство целостности, значимости и самоактуализации личности. Кроме того, высокая роль групповых занятий в повышении навыков коммуникации. Форма работы может проводиться вербально и невербально, поэтому участники могут овладеть самыми разнообразными инструментами общения. Поэтому танцевальная терапия особо эффективно работает с подростками, у которых общение со сверстниками является ведущей деятельностью возрастного периода.

Третий терапевтический заключается в выделении мозгом эндорфинов, которые воздействуют на тело, как обезболивающее. Эффект распространяется на тревожность участников. Доказано, что танцевальная терапия снижает тревожность эффективнее, чем занятия спортом или игра на музыкальных инструментах. В совокупности, танцы благоприятно влияют на здоровье человека, повышая иммунитет, нормализуя вес, улучшая качество сна, обмен веществ, формируя фигуру и правильную осанку.

Самое важное в осознанности во время танца – это то, что тело воспринимается не как просто объект, а как процесс. Процесс чего-то более сложного, чем казалось раньше. Чтобы исполнить один танец, нужно задействовать множество групп мышц: контролировать одни и расслаблять другие. Танец – это действительно искусство понимания и принятия своего тела, где ты учишься быть в одном потоке: ты и твое тело.

Отдельную роль терапии отдается сопровождающей музыке. Подбор музыки на сессии танцевальной терапии – это одна из важнейших частей работы. Музыка может быть разной и использовать ее нужно очень тонко, одни мелодии расслабляют и успокаивают, другие заряжают энергией и придают общий дух. Характер песни должен быть связан с целью проводимого упражнения. Неправильно подобранная музыка может помешать всему процессу, который снова наладить будет очень сложно. Сейчас существуют плейлисты с песнями для танцевальной терапии, которые можно найти в интернете в открытом доступе.

Танцевальная терапия использует следующие методы:

Кинестетическая эмпатия

Взаимодействие происходит в парах. Эмпатия совершается в понимании и принятии другого человека, его эмоционального состояния на данный момент. Этот метод позволяет установить раппорт между людьми, своеобразный очень тонкий контакт без вербального сопровождения. Часто используется упражнение «отзеркаливание», когда один человек задает определенную позу, а второй – ее повторяет. Тем самым, достигается понимание другого человека через исполнение одинаковых движений.

Аутентичное движение

«Танец в слепую». Человек закрывает глаза и ждет импульсов своего тела и подсознания, которые будут заставлять его двигаться. Этот метод тесно связан с бессознательным, так как движения рождаются не из мыслительных процессов, а из внутреннего мира человека. Проводится аутентичное движение в полумраке или полной темноте, таким образом можно достигнуть полного погружения.

Системный анализ движений

Система как структура состоит из частей, так и наше тело состоит из составляющих. В этом методе, который был создан австрийский танцовщиком, хореографом и философом Рудольфом Лабаном, составляющими является кинесфера, которую можно понять как куб, который охватывает все тело человека. Это личностное пространство, с которым нужно учиться работать – выходить за его пределы и принимать вторжения. В современных танцах составляющими тела являются «квадраты» тела. Верхний квадрат – голова, средний – тело с руками, нижний – ноги. Самым важным принципом является выход из зон квадратов настолько далеко, насколько возможно.

Трансформация движения в коммуникацию

Одна из основ которым обучают участников – взаимодействие между двумя людьми. Выполняя упражнения в рамках этого метода важно не копировать друг друга, а отвечать импульсу, который был направлен от другого человека. Тем самым, пара «общается в движении». Это очень красивый и одновременно сложный процесс, когда двое людей общаются с помощью своих тел, отвечают на импульсы друг друга, кружатся в индивидуальном поле танца.

Использование ритма

Проводится в группах, где участники вместе двигаются под единый ритм музыки. Ритмичные движения активизируют мыслительные процессы, усиливают вовлеченность в работу, дают чувство сплоченности. Широко применяется в разминочных упражнениях.

Работа с реквизитом

Упражнения в этом методе выполняются с разнообразным реквизитом для прямого выражения чувств и эмоций через предмет. Когда люди держат в руках что-то конкретное, то им легче выражать переживания. Реквизитом могут служить: гимнастические ленты, мячи, кубы, ткани, подушки и многое другое. Реквизит можно бросать, трясти, растягивать, сжимать.

Круговые групповые танцы

Круг – геометрическая фигура, обозначающая единство и завершенность. Еще в древних культурах существовали круговые групповые танцы, сохранившиеся до наших дней и являющиеся национальным достоянием многих народных традиций. В круге каждый двигается одинаково и одновременно, тем самым не нарушая целостности и синхронности. Метод позволяет развивать сплоченность группы и ее единство, как одного целого.

Танцевальная импровизация

Импровизация подразумевает собой осознанные движения, которые продумываются в голове. Тем самым человек избавляется от привычных моделей поведения и пробует новые. Импровизация заставляет мышление все быстрее и быстрее придумывать новые движения, которые будут складываться со звучащей музыкой. Сознание человека полностью погружается в поток с музыкой – такое состояние нередко вызывает эйфорию.

Изучение хореографических постановок

Мощный инструмент сплочения очень больших групп, является самым быстрым методом достижения чувства совместной деятельности. Изучение одних движение и далее исполнение синхронного танца дает также чувство сплоченности и принадлежности группе. Метод хорош тем, что можно применять на детях и подростках, которым не будет хватать осознанного восприятия предыдущих методов, они могут оказаться довольно сложными для них.

Таким образом, танцевальная терапия – метод психотерапии, где телесное и психическое существуют в едином пространстве и образуют прочную связь. Современная танцевальная терапия

использует танец как средство личностной регуляции и установления межличностных отношений. Метод признан по всему миру, активно используется на Западе и в странах СНГ.

Заключение

В последнее время в практике активно применяют танцевально-двигательную терапию, так как в современной танцевальной психотерапии происходит перенос акцента с использования танца как средства психофизической регуляции на его использование как средства установления, поддержания и коррекции межличностных отношений. Танцевальная терапия влияет не только на хорошее самочувствие, настроение, но и влияет на уверенность, поднятие самооценки, что свидетельствуют на практике примеры.

Литература

1. Жаворонкова И.А., Некрасов А.С. Танцевально – двигательная терапия // Успехи современного естествознания. – (2005) – № 5. – [1, С. 20-23]; URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=8434>
2. Козлов, В.В. Интегративная танцевально-двигательная терапия: [монография] / В. В. Козлов, А. Е. Гиршон, Н. И. Веремеенко. – Санкт-Петербург: Речь, 2006 (СПб.: Типография "Наука"). – [4, С.13-14, 136-141].
3. Бирюкова И.В. Танцевально-двигательная терапии: тело как зеркало души // Журнал практического психолога // №1-2, 2001.
4. История Танцевально-Двигательной Терапии / <http://www.atdt.ru/content/istoriya-tancevalno-dvigatelnoy-terapii>
5. Ходоров Дж. Танцевальная терапия и глубинная психология: Движущее воображение / пер.с англ. – М., «Когито-Центр», (2009) – [3, С. 29-34]
6. Гренлунд Э., Оганесян Н. Ю. Танцевальная терапия. Теория, методика, практика. – СПб.: Речь, (2004) – С. 10-3.]

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Құсаин А.Х.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Статья посвящена проблеме интернет-зависимого поведения у подростков. Даются определенные понятия "интернет-аддикция"; рассматриваются особенности формирования интернет-зависимости в подростковом возрасте, возможные сценарии развития данного вида аддикций у подростков, приведены данные о индивидуально-психологических чертах, предрасполагающих к развитию интернет-аддикции.

Аннотация

Мақала жасөспірімдердегі интернетке тәуелділік мәселесіне арналған. Мақалада "интернет-аддикция" ұғымына анықтама берілген, жасөспірімдерде интернет-тәуелділіктің қалыптасу ерекшеліктері, тәуелділіктің осы түрінің дамуының ықтимал сценарийлері қарастырылған; Интернетке тәуелділіктің дамуына бейім психологиялық қасиеттер қарастырылды.

Annotation

The article focuses on the problem of Internet addiction in adolescents. The article defines the concept of "Internet addiction". The main aims of this article are to determine the features of the development of Internet addiction in adolescence and possible scenarios for the development of this type of addiction in adolescents, to determine the psychological traits that predispose to the development of Internet addiction.

Введение

Интернет-зависимость является достаточно новым для науки явлением. Его исследование было начато лишь в конце прошлого столетия: сам термин "интернет – зависимость" впервые был использован в 1995 году (I. Goldberg), первое же эмпирическое исследование данного феномена было проведено в 1996 году (K. Young). На сегодняшний день проблеме интернет-аддикции посвящены многочисленные исследования как зарубежных ученых, так и ученых странах постсоветского пространства. Изучаются различные аспекты интернет-зависимого поведения, предлагаются способы его диагностики, определяются стратегии терапии данного вида аддикций.

Помимо этого, в научном сообществе все еще ведутся споры относительно того, является ли интернет-зависимость отдельным самостоятельным расстройством и можно ли, в целом, отнести такое явление к расстройствам. По последним данным, интернет-зависимость не включена как самостоятельное расстройство ни в один из существующих официальных списков заболеваний (МКБ, DSM) [1]. Однако одна из форм интернет-зависимости – Интернет игровое расстройство (ИИР) – вошла в секцию 3 (исследовательскую) в DSM-5 для "доработки критериев его включения в перечень существующих нозологических единиц" [2, с.39]. В Международную классификацию болезней одиннадцатого пересмотра (МКБ-11) были включены зависимость от азартных онлайн-игр (6C50.0 "Гемблинг преимущественно онлайн") и зависимость от компьютерных онлайн-игр (6C51.0 "Гейминг преимущественно онлайн), которые можно рассматривать в качестве форм интернет-зависимости.

Интернет-аддикцию принято относить к поведенческим (нехимическим) аддикциям, характерной чертой которых является выделение в качестве объекта зависимости поведенческого паттерна; также интернет-аддикция относится к категории так называемых технологических аддикций – "аддикций, связанных с высокими технологиями", включающими взаимодействие человека и машины (Griffiths, 1995) [3, с.29, 4].

В целом, можно дать следующее определение зависимости от Интернета: это новый вид аддикции, характеризующийся патологическим навязчивым влечением к использованию сети Интернет.

Одним из факторов риска для развития аддикций, как химической, так и нехимической природы, является подростковый возраст; интернет-зависимость также не является исключением. К лицам, имеющим больший риск оказаться в числе интернет-аддиктов, принято относить подростков и молодежь. По этой причине на данный момент времени было проведено множество исследований интернет-аддикции именно у представителей этих возрастных групп. Следовательно, проблема интернет-

зависимого поведения в молодом и подростковом возрасте является актуальным научным вопросом. Рассмотрение данной проблемы может показать, какие особенности имеются у интернет-аддикции на этих возрастных этапах: причины и механизмы формирования зависимости, преморбидные черты личности аддиктов, коморбидность интернет-зависимости с другими расстройствами, влияние имеющейся зависимости на личность и др.

В данной статье будет сделан обзор проблемы интернет-аддикции именно у лиц подросткового возраста, в частности будут рассмотрены особенности формирования у них данного вида аддикции. Рассмотрение данного вопроса важно для понимания специфики интернет-зависимости у подростков, а также для дальнейшей разработки программ профилактики и коррекции интернет-зависимого поведения.

Основная часть

Для рассмотрения особенностей развития интернет-аддикции у подростков целесообразно начать с определения некоторых характеристик подросткового возраста, имеющих значение для возникновения интернет-зависимости; в нашем случае такой характеристикой является ведущая деятельность на данном возрастном этапе.

Согласно периодизации психического развития, предложенной советским психологом и педагогом Д.Б. Элькониним, каждому периоду соответствует свой ведущий тип деятельности. Ведущей деятельностью подросткового возраста, согласно данной периодизации, является интимно-личностное общение. Так, подростки обладают сильной потребностью в общении со сверстниками; для них является важным чувство принадлежности к значимой социальной группе, имеются потребности быть признанными, принятыми в социальной группе, а также потребность самоутвердиться.

В связи с развитием сети Интернет, у современных подростков имеется больше возможностей для реализации перечисленных ранее потребностей (они выкладывают фотографии и видеоролики, пишут посты в различных социальных сетях и т.д.), однако удовлетворение этих потребностей с помощью Интернета может привести к развитию зависимости от него. Данное предположение можно объяснить тем, что интернет-зависимость является следствием замены ведущей деятельности подросткового периода с интимно-личностного общения на общение посредством Интернета [5]. Именно с помощью общения посредством Интернета подростки пытаются удовлетворить свои потребности в общении, принятии, самоутверждении, однако онлайн-общение, в свою очередь, не удовлетворяет эти потребности полностью, в связи с чем на общение в интернете затрачивается больше времени и сил, использование Интернета становится неконтролируемым [5].

Дальнейшая динамика развития аддикции от интернет-общения определяется тем, что у аддикта одновременно с неконтролируемым использованием сети Интернет происходит отрыв от реальности, замещение реального мира виртуальным. У интернет-аддикта возникают проблемы в реальных межличностных отношениях: уменьшаются контакты с членами семьи, ослабляются внутрисемейные связи, в целом, аддикт чувствует себя все более изолированным от других членов семьи. Впоследствии это сказывается на самочувствии подростка, его эмоциональном состоянии, коммуникативных навыках и на поведении в целом. У подростков возникают проблемы с обучением и выполнением домашних заданий, они перестают следить за внешним видом, становятся слишком чувствительными к критике на тему их чрезмерного времяпровождения в интернете [5, 6].

Таким образом, подростки имеют потребность в общении, что, в свою очередь, может быть фактором риска для развития зависимости от онлайн-общения, или кибер-коммуникативной зависимости. Следует добавить, что кибер-коммуникативная зависимость – это один из возможных типов интернет-зависимости. В целом, можно выделить пять типов интернет-аддикции: киберсексуальная аддикция (cybersexual addiction), кибер-коммуникативная зависимость (cyber-relational addiction), компьютерная зависимость (computer addiction), перегруженность информацией/навязчивый веб-серфинг (information overload), а также так называемые сетевые компульсии (net compulsion) (К. Young) [7, 8].

Вновь вернемся к рассмотрению особенностей формирования интернет-аддикции у подростков. Для описания механизмов развития аддикций в подростковом возрасте российскими учеными М. А. Мазниченко и Н.И. Нескоромных были предложены типовые сценарии возникновения зависимостей подростков. К таким сценариям учеными были отнесены: "Зависимость как результат взаимодействия с асоциальной группой/личностью", "Зависимость как ответ на провокацию", "Зависимость как способ получения удовольствия", "Зависимость как способ ухода от жизненных проблем", "Зависимость как результат смены конструктивного способа взаимодействия с объектом зависимости на неконструктивный" [9]. Предложенные учеными сценарии возникновения аддикций в подростковом возрасте, по нашему мнению, можно использовать для объяснения того, как формируется

интернет-зависимость у подростков. Рассматривая данные типовые сценарии относительно интернет-аддикции, мы предполагаем, что из всех перечисленных сценариев наиболее подходящими для описания развития зависимости от интернета являются сценарии "Зависимость как способ получения удовольствия", "Зависимость как способ ухода от жизненных проблем" и "Зависимость как результат смены конструктивного способа взаимодействия с объектом зависимости на неконструктивный".

С помощью сценария "Зависимость как результат смены конструктивного способа взаимодействия с объектом зависимости на неконструктивный" можно описать развитие уже описанной ранее зависимости от онлайн-общения. Так, при этом сценарии подросток сначала выстраивает конструктивные связи с потенциальным объектом зависимости: например, использует компьютер или иной гаджет для поиска информации, для поддержания связей со сверстниками и другими лицами. В дальнейшем, согласно этому сценарию, этот конструктивный способ взаимодействия с объектом сменяется на неконструктивный: подросток находит другие привлекательные способы взаимодействия с объектом (т.е. с компьютером и иным гаджетом). Например, подросток, который, как уже было указано ранее, имеет потребность в общении, начинает понимать, что с помощью Интернета можно расширить свой круг общения, привлечь внимание сверстников противоположного пола, а также удовлетворить потребность быть признанным и потребность в самоутверждении, привлекая к себе внимание большого количества людей посредством социальных сетей и других онлайн-платформ (Instagram, TikTok, Twitter и др.). При использовании данных способов удовлетворения потребностей подросток испытывает яркие положительные эмоции; в дальнейшем они начинают обращаться к этим способам чаще, возникает привыкание, постепенно подростки теряют контроль над взаимодействием с объектом зависимости и у них развивается собственно сама зависимость [9].

При сценарии "Зависимость как способ получения удовольствия" подросток "жаждет оказаться в плену зависимости, чтобы получить удовольствие", "уйти от серости жизни". Ребенок стремится получить новые ощущения, повысить настроение. Объектом для получения удовольствия может стать интернет. При этом возможно развитие таких вариантов интернет-зависимости, как киберсексуальная аддикция, которая характеризуется как "непреодолимое влечение к посещению порносайтов и занятию киберсексом", и зависимость от онлайн-игр [10, с. 21]. Развитие киберсексуальной аддикции может определяться реакцией, обусловленной формирующимся сексуальным влечением.

Сценарий "Зависимость как способ ухода от жизненных проблем" также может присутствовать при развитии у подростка интернет-зависимости. Неумение справляться с трудностями является основной причиной развития аддикций согласно данному сценарию. В данном случае, подростком выбирается такая стратегия совладания, как избегание проблем, уход от решения проблемы, которая является неадаптивной копинг-стратегией [9]. Одним из наиболее "эффективных" с этой точки зрения способов уйти от реальности, соответственно, является времяпровождение в сети Интернет.

Таким образом, основываясь на типовых сценариях возникновения зависимостей у подростков, предложенных М. А. Мазниченко, Н.И. Нескормных по отношению к зависимому поведению подростков в целом, мы описали некоторые возможные варианты формирования интернет-зависимости у подростков.

Итак, ведущей деятельностью в подростковом возрасте является интимно-личностное общение, вследствие чего имеется риск развития в данном возрасте такого вида интернет-аддикции, как зависимость от кибер-общения; также в связи с появлением реакции, обусловленной формирующимся сексуальным влечением, имеется риск развития киберсексуальной зависимости. Как и у людей более старшего возраста, у подростков могут иметься жизненные трудности, с которыми им сложно справиться. В данном случае некоторые подростки для совладания с данной трудной ситуацией используют такую копинг-стратегию, как уход от проблем, и этот "уходит от реальности" зачастую совершается посредством Интернета.

При рассмотрении вопроса особенностей возникновения и формирования интернет-зависимости у подростков следует обратить внимание также на личностные черты подростков, предрасполагающие к развитию интернет-аддикции.

К таким индивидуально-психологическим особенностям, влияющих на развитие зависимого поведения среди подростков, могут быть отнесены такие черты, как неадекватность самооценки, плохие коммуникативные способности, проблемы с общением, склонность к поиску новых ощущений, эмоциональная неустойчивость, высокая тревожность, импульсивность, обидчивость, конфликтность, агрессивность, ригидность, ощущение одиночества, склонность к избеганию проблем и ответственности, уход от себя в виртуальный мир [11, 12]. Ц.П.Короленко, Н.В.Дмитриева подчеркивают, что на динамику развития интернет-аддикции могут влиять следующие характеристики: интровертированные

личностные особенности, нарушения внимания, депрессия, социальная фобия, одиночество, чувство вины. К этим характеристикам авторы также добавили невнимание и отчуждение родителей от своих детей-подростков [6].

Итак, наличие перечисленных характеристик может способствовать развитию интернет-аддикции у подростка; они являются факторами риска для данного вида зависимости.

Заключение.

Интернет-зависимость – это новый вид аддикции, характеризующийся патологическим навязчивым влечением к использованию сети Интернет. Она является одним из видов технологических аддикций, который появился относительно недавно. Исследования в данной области начались в конце прошлого столетия и продолжаются в современное время.

Многочисленные исследования были посвящены проблеме интернет-зависимости среди подростков, так как подростковый возраст является факторов риска для развития зависимого поведения. Изучаются причины и механизмы формирования интернет-зависимости у подростков, преморбидные черты личности интернет-аддиктов, коморбидность интернет-зависимости с другими расстройствами, влияние имеющейся зависимости на личность подростка и др.

В данной статье были рассмотрены особенности формирования интернет-зависимости у подростков. Было обращено внимание на возможные сценарии развития зависимого поведения; также были приведены данные о возможных индивидуально-психологических чертах, предрасполагающие к развитию интернет-аддикции у подростка. Рассмотрение данных вопросов важно для понимания специфики интернет-зависимости в подростковом возрасте, а также имеет большое значение для дальнейшей разработки программ профилактики и коррекции интернет-зависимого поведения.

Литература

1. Дресвянников В.Л., Чухрова М.Г., Пронин С.В. Интернет-зависимость: монография. – Новосибирск: Изд-во ООО "Немо Пресс", 2015. – 159 с.
2. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости – "фейк-диагнозы" или все-таки расстройства? // Неврологический вестник. 2019. Т. LI. №1. С. 38-43.
3. Хилькевич С.О., Шилова О.В. Нехимические зависимости: диагностика, лечение, профилактика: учеб.-метод. пособие для студентов V курса лечебного факультета и факультета подготовки студентов для зарубежных стран медицинских вузов. – Гомель: ГГМУ, 2016. – 36 с.
4. Griffiths M. Technological addictions // Clinical Psychology Forum. 1995. V.76. P.14-19.
5. Николаева Э.Ф. Румянцева С.С. Интернет-зависимость подростков как информационно-психологическая угроза // Балканское научное обозрение. 2019. Т. 3. № 1(3). С. 82-84.
6. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Аддикции в культуре отчуждения. Фрагментарная идентичность в зазеркалье постмодернизма: монография. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2013. – 434 с.
7. Singh S., Paliwal M. Exploring the problem of Internet Addiction: A Review and Analysis of Existing Literature // Journal of Wellbeing Management and Applied Psychology. 2020. №3(1), P.11-20
8. Кибитов А.О., Трусова А.В., Егоров А.Ю. Интернет-зависимость: клинические, биологические, генетические и психологические аспекты // Вопросы наркологии. 2019. №3(174). С. 22-47.
9. Мазниченко М.А., Нескоромных Н.И. Социальные зависимости подростков: сценарии возникновения // Социальная педагогика. 2013. №2. С. 83-94.
10. Демильханова А.М. Психология аддиктивного поведения: учебно-справочное пособие. – Бишкек: КРСУ, 2014. – 28 с.
11. Кузнецова Л.Э., Романова Е.С. Социально-психологические факторы формирования интернет-зависимости у подростков // Молодой ученый. 2019. № 18 (256). С. 7-8.
12. Илгашева, Т. Р. Психологические особенности интернет-зависимости подростков // Педагогика и психология: перспективы развития: Сборник материалов III Международной научно-практической конференции. Чебоксары. 2017. С. 216-219.

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС РЕТІНДЕ

Байсова Л.Ж., Токсанбаева Н.К., Молбасынова Ж.М.

*«Жетісу облысы білім басқармасының Талдықорған қаласы бойынша білім бөлімі» мемлекеттік мекемесінің «Еңбек ауылындағы мектепке дейінгі шағын орталығы бар №22 орта мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесі,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада сыни тұрғыдан ойлау психологиялық құбылыс ретінде зерттелген теорияларға талдау жасалған

Аннотация

В статье анализируются психологические аспекты и теории критического мышления.

Annotation

The article analyzes the theories studied by critical thinking as a psychological phenomenon

Қазіргі әлем-бұл динамикалық дамып келе жатқан жүйе, онда әрқайсымыз белгілі бір орынға ие боламыз. Кәсіби және жеке өмірімізде табысты және сұранысқа ие тұлға болу үшін біз үнемі дамып, жетіліп отыруымыз керек. Сыни тұрғыдан ойлауы жақсы дамыған адам күрделі сұрақтар мен мәселелерді нақты тұжырымдау арқылы шешеді; оларды тиімді түсіндіру үшін дерексіз идеяларды қолдана отырып, қатысты ақпаратты жинайды және қабылдайды; негізделген қорытындылар мен шешімдерге келіп, оларды критерийлер мен стандарттар бойынша тексереді; баламалы ойлау жүйелері шегінде ашық ойлайды, олардың болжамдарын, қатысуын және практикалық сәйкестігін таниды және қажет болған жағдайда мойындайды; шешімді әзірлеу кезінде басқалармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті жоғары болады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мердит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады.

Сыни ойлау – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс. Білім беру процесінде ойлаудың осы түрін дамыту үшін қазіргі ғылымдағы "сыни ойлау" ұғымының мазмұнын түсіну, оның компоненттерін, белгілерін, бағалау критерийлерін анықтау қажет.

Психологиялық теория шеңберінде, іс-әрекеттік көзқарас тұрғысынан алғанда, ойлау дегеніміз – объективті шындықты мақсатты, жалпыланған, жанама тануға, жаңа білімді ашуға, мәселелерді шешу барысында оқиғаларды, әрекеттерді болжауға бағытталған субъектінің белсенді танымдық әрекеті, ол ақпаратты өңдеу және түрлендіру негізінде, өткен тәжірибе мен түпнұсқаны санадан тыс пайдалану кезінде рефлексияны қолдана отырып, зерттеу тақырыбына бағытталған минималды білімге негізделеді [1].

Сынның пайымдау, бағалау өнері ретіндегі философиялық мәні *бағалау және тексеру қабілетінен* көрінеді, адамды қателіктерден және оның салдарынан сақтайтын жеке басына қатысты (өзін-өзі сынау) тексеруде көрінеді. Басқа анықтамаларда (С.И. Ожегов) сын дегеніміз – 1) талдау процесі, кемшіліктерді бағалау, анықтау мақсатында бір нәрсені талқылау; 2) бір нәрсе туралы теріс пайымдау, кемшіліктерді көрсету. Сын мен өзін-өзі сынаудың мәні қоғам, тәжірибе барысында объективті және субъективті себептерге байланысты *туындайтын қайшылықтарды*, қателіктер мен кемшіліктерді оларды жеңу мақсатында *танып білуден*, қандай да бір түрде *ашудан* тұрады. Біздің ойымызша, сынның жағымды жағы (іздеу, талдау, бір нәрсенің қадір-қасиеті туралы қорытынды), оның *өнімділігі* (жаңа білімді өндіру, проблемаларды шешу жолдары) және кәсіби құзыреттіліктің белсенді негізін құрайтын *сындарлы сипаты* (қателерді, қайшылықтарды түзетудің нақты жолдары туралы ұсыныстар іздеу) құнды [1].

Ресейлік психологтар (А.С.Байрамов, Н.А.Менчинская, С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, С.И.Векслер, А.В.Брушлинский) *сыншылдықты* ойлау қасиеттерінің бірі немесе психикалық процестердің жүруіне әсер ететін *жеке қасиет* ретінде қарастырады.

Ойлау сапасы ретінде қарастырылатын *сыншылдық* ойлау өнімділігі тұрғысынан проблемалық жағдайда пайда болатын және ойлауды қоздыратын қозғаушы механизм болып табылатын ойлау процесінің элементі ретінде анықталады.

С.Л. Рубинштейннің пікірінше, сыншылдық – бұл *жетілген ақыл-ойдың маңызды белгісі*, мәселені шешудің барлық кезеңдерінде ойлау процесінде бірнеше рет көрінеді: мақсат қою, қайшылықты анықтау, гипотезаны алға жылжыту және жан-жақты тексеру, *балама жолдарды табу және оны шешудің оңтайлы әдісі* [2]. Бұл ретте А. С.Байрамов сыни ойлау ретінде "мәселені шешудің оңтайлы әдісін табуға бағытталған *ақыл-ой қабілетін*" түсінеді, ол мәтіндегі қателіктерді табуға, осындай қателіктердің себептерін анықтауда көрінеді; Ф.Керимов – *тұрақты көзқарас* (қайшылықтарды анықтауға дайындық); О.К.Тихомиров, м. и. Махмутов – *«проблемаларға сезімталдық»*; С.И.Векслер – «процестің өзін және оның нәтижесін талқылауды қамтиды *проблемаларды шешу процесі*» [9]; Л.А. Мальц – «өзіндік құрылымы бар *интеллектуалды белсенділік*» деген көзқарасты ұстанады.

Психологтардың көпшілігі ойлауды сыни тұрғыдан бағалай білуді, *ақыл-ой әрекетінің нәтижелерін* (М.И.Еникеев, С.И.Векслер, С.Л.Рубинштейн), *ойдың жұмысын* (Б. М. Теплов), сондай-ақ *«басқа адамдардың ойларының әсерлі әсеріне берілмеу*, оларды қатаң және дұрыс бағалау, олардың күшті және әлсіз жақтарын көру, оларды ашу мүмкіндігі және оларда жіберілген қателіктер» (А.А.Смирнов, Н.А.Менчинская) деп көрсетеді [4]. Сондықтан С.И.Векслер, А.С.Байрамов, Д.Джумалиева, А.В.Брушлинский, М.М.Махмутов, Ф.И.Минкина, Е.И.Федотовская студенттерді логикалық есептер мен оқу проблемалық жағдайларын шешу барысында қателерді анықтау, түзету және теріске шығару процесіне тартуды ұсынады. С.Л. Рубинштейн ойлаудың сыни жұмысының көрсеткіші *«мәселені көре білу»* екенін атап өтті.

Сыни ойлау туралы басқа анықтамаларда авторлар балама шешімдерді таңдау және қабылдау жағдайында *әрекет ету қабілетін*, әдейі жалған шешімдерді жоққа шығара білуді (Л.Д.Столбникова), сынның шығармашылық кезеңін анықтайтын *мәселелерді шешудің ерекше әдісін аба білуді* (Б.И.Беспалов) ажыратады. Д.Торранс шығармашылық қызмет құрылымында *«проблемаға сезімталдықты»* сыни көрініс ретінде анықтады. Ақыл-ой сыншылдығы мен тәуелсіздік сыншылдығын А.А.Смирнов шығармашылық қызмет үшін қажетті алғышарттар ретінде анықтады [5, б. 63]. Сондықтан психологтар оқу процесінде студенттердің сыни ойлау қабілетінің дамуын оларды ішінара іздеу, зерттеу қызметіне қосу арқылы шығармашылық ойлауының дамуымен байланыстырады [4].

Ойлау психологиясы контекстінде сыншылдық адамның *интеллектуалды іс-әрекетінің барысын саналы бақылау* ретінде түсіндіріледі. Б.В.Зейгарник оны *күтілетін нәтижелерге сәйкес әдейі әрекет ету, сәйкестендіру, тексеру және өз әрекеттерін түзету қабілеті* ретінде; В.А.Шамис, Е.А.Ходос, А.В.Бутенко – бауыланатын нәрсені эталонмен саналы түрде салыстыру ретінде сипаттайды. Сыншылдықты ақыл-ой белсенділігімен байланыстырмай, Б.В.Зейгарник оны адамның жеке – мотивациялық саласының сақталу көрсеткіші деп атайды, ал И.И. Кожуховская – «адамның жеке қасиеттерінің шыңы» деп санайды [4,5].

А.И. Липкина мен Л.А.Рыбактың пікірінше, жеке тұлғаның өзін-өзі бағалау аспектісінде сыни көзқарас өзін-өзі бағалаудың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, ол *«өз қызметіне деген көзқарастың маңызды тәсілі»* ретінде қарастырылады, ол өзінің іс-әрекеттері мен ойлаумен басқарылатын әрекеттерін *өзін-өзі бақылауда* көрінеді. Сондықтан, психологтар білім алушылардың оқу іс-әрекетінде сыни тұрғыдан ойлауын дамытуды өздерінің және басқалардың нәтижелерін бағалау процесіне тарту арқылы, өзара рецензиялау, өзін-өзі рецензиялау, рецензияға пікірлер жазу, пікірталастар арқылы *өзін-өзі бағалау* процесімен байланыстырады [1].

Сыни ойлау – сенім («Не нәрсеге/кімге сенуім керек?») мен құндылықтарды таңдау, қандай да болмасын мәселе бойынша барлық сұрақтар қарастырылғанша «сыпайы» түрде күмәндану. **Проблема шешуде қолданатын ойлау** – жүйелі талдауды қажет ететін ойлау процесі, мұнда бұрынғы білім білмейтінді анықтау үшін қолданылады (эвристика). Ойлаудың бұл түрі *бақылау, қорытындылау, жалпыламалау, жорамалдау (гипотеза құру)* мен оны тексеру секілді әрекеттер арқылы атқарылады. Мұнда тәжірибе қою арқылы (эмпирикалық тәсіл) проблемалар арасында байланыстар анықталып, олар бір-біріне жақындастырылады. **Шығармашылық ойлау** проблеманың қиял мен фантазия, елестету арқылы вариациялары көп шешімдерін келтіруді мензейді. Оқу/оқыту шәкірттерді осындай ойлау түрлеріне ынталандыру керек, олар әр сабақта қандай да болмасын тапсырманы орындағанда оны жекелей және бірлесе отырып, жан-жақты қарастырып, ой елегінен өткізіп, туындаған ойлары мен түсініктерін ортаға салып, талқылап, пікірлесуі қажет. Ойлау дегеніміз мәселе жайында өзіңе сұрақтар

қойып, соларға жауап іздену, жекелей және бірлесе ой қозғау. **Ақыл-ой тек ойлану арқылы ғана дамитындығын ұмытпау керек** [2].

Жалпы алғанда, И.И. Кожуховская сыни ойлау бағытының үш аспектісін анықтайды:

- 1) өзінің пайымдауларына, зияткерлік әрекеттері мен мәлімдемелеріне;
- 2) өзінің жеке басын, мүмкіндіктерін, жетістіктерін бағалауда, яғни өзін-өзі бағалау;
- 3) өзінің психопатологиялық тәжірибесіне сүйену [4].

Ғылыми әдебиеттерді талдау сыни ойлаудың көптеген анықтамалары бар екенін көрсетті. Көп жағдайда ойлаудың бұл түрінің мәнін ғалымдар сыни ойлаудың синонимі ретінде қарастырады. Психологияда (О. К.Тихомиров, С.Л.Рубинштейн, Б.М.Теплов, Н.А.Менчинская, Б.В.Зейгарник, И.И.Кожуховская, О.Ф.Керимов) сыни және сыни емес ойлау *бақылаудың тиімділігімен* (ақыл-ойдың сыни дәрежесі бойынша) ерекшеленеді, оны *интеллектуалды іс-әрекеттің орындалуын саналы бақылау* ретінде түсіндіреді [4]. Басқа анықтамаларда сыни тұрғыдан ойлау *«пайымдаудағы логикалық-себептік қателіктерді анықтаудағы ақыл-ой әрекетінің түрі»* (П. П.Блонский), *«кемшіліктерден зардап шегетін дәлелдемелерді жоққа шығару және өз пайымдауларының дұрыстығын бақылау мүмкіндігі»* деп түсініледі (О.К.Тихомиров, А.А.Смирнов, А.В.Брушлин, А.И. Липкина, Л. А. Балықшы, Ф.Ф.Минкина).

Шетел әдебиетінде де көптеген анықтамалар бар. Қазіргі мамандар А. В. Бидл, Д.Х.Кларк сыни тұрғыдан ойлауды *«ақыл-ойдың қалыптасқан идеяларды түсіну, жаңаларын құру немесе мәселелерді шешу үшін ақпаратты қайта өңдеу процесі»* деп түсінеді; Д. Дьюи, Дж. Куртис, Дж. Баррель – *«шешім қабылдауға, зерттеу контекстінде өз ұстанымын ұсынуға, проблемаларды шешуге, белгілі бір пайымдау түрінде, проблемаларды, міндеттерді шешудің басқа мүмкін нұсқаларын қарастыруға бағытталған ойлау процесі»*; Д. Брукфилд – *«ой негіздерінің, іс-әрекеттердің болжамдарын бағалауға, тексеруге, шешім қабылдаудың балама тәсілдерін жасауға бағытталған процесс»*; Б. Рассел – *«бұрын алынған базалық білім тұрғысынан бағалау немесе санаттау процесі... Ол орнатуды және фактілерді меңгеруді және бірқатар ойлау дағдыларын қамтиды. Оны теңдік түрінде ұсынуға болады: орнату + білім + ойлау дағдылары = интеллектуалды ойлау»* [4].

Барлық ғалымдар мұндай ойлаудың мақсаты – мәлімдемені, пікірді, іс-әрекетті, өзінің және басқалардың ойларын, іс-әрекеттерін, алға қойылған барлық ережелер мен тұжырымдарды, заттар мен құбылыстарды (А.В. Коржуев, В. А. Попков); пайымдауларды (А.И. Липкина, Л.А.Рыбак, Ф. Ф. Минкина) *қатаң (объективті) бағалау* екенін мойындайды, ақпарат, гипотезалар (С.Л.Рубинштейн), сондай-ақ ойдың жұмысы (Б.М.Теплов), білім алу тәсілдері (Н.А.Менчинская, Ф.Ф.Минкина) ұтымдылыққа негізделген және жасалуы мүмкін қорытындыларды талдау. Бұл сыни ойлаудың құндылығы мағызды екенін көрсетеді.

В.Штерн, Р. Питерс, П.П.Вахтеров, Д. Дьюи, Дж. Курфис, Дж. Баррел еңбектерінде сыни тұрғыдан ойлау таным процесінде білімді түсінудің, игерудің және меңгерудің *ең жоғары сатысы* ретінде анықталады. Anthony Manzo оны *«жоғары ретті» ойлау, (Higher -order Thinking) «талдау, синтез және бағалау деңгейінде»* деп атайды. Сондықтан сыни тұрғыдан ойлау сыни талдау, объективті дәлелді пайымдау мақсатында түсіндіру, талдау, қорытынды жасау қабілеті ретінде анықталады.

Сыни ойлаудың негізі ретінде ғалымдар *интеллектуалды дағдыларды, дағдыларды, қабілеттерді* бөліп көрсетеді. Көбіне ғалымдар танымның *рефлексивті мониторингі* дағдыларын, білімнің негіздерін зерттеу және оны практикада қолдану *қабілетін*; проблемаларды шешудің балама жолдарын табу қабілетін; пайымдаудың дұрыстығын, беріктігін бағалау қабілетін; *диалогтық қарым-қатынас дағдылары* ажыратады.

Қазіргі ғалымдардың еңбектерінде сыни тұрғыдан ойлаудың әртүрлі анықтамалары бар. Сонымен, Н.И. Мерзликина сыни тұрғыдан ойлауды *«танымдық стратегия және тұлғаның танымдық іс – әрекет стилінің сипаттамасы»*, (20 07); И.А.Мороченкова – *«тұлғаның интегративті сапасы»* (2017); И. А. Бердникова – *«оқытуды ұйымдастырудың ерекше тәсілі»* деп түсінеді (2009). Сонымен қатар, авторлар оның келесі белгілерін ажыратады: өмірде болып жатқан барлық *ақпаратты сыни бағалау және түсіну; өз көзқарасын дамыту; көптеген көзқарастарды түсіну және салыстыру; тезисті ұсыну және оны дәлелдеу.*

Сыни ойлауды сыни пайымдау ретінде түсінген Ф.Ф. Минкина оның үш элементін бөліп көрсетеді [5, 129 б]. Біріншісі- *сыншының «жақсы»* немесе «жаман» жалпы пайымдауында көрінетін осы *құбылысқа қатынасы*, жұмыста теріс немесе оң, шын немесе жалған анықтамасы, қорытынды жасай білу. Екіншісі- дәлелдерді, пайымдаулардың ақиқатын, қателіктердің немесе жетістіктердің себептерін талдау арқылы, табиғат пен қоғамның заңдылықтарына, ғылым мен техниканың жетістіктеріне сүйене отырып, аргументті *таңдаумен бағалаудың* негіздемесі. Үшіншісі- *бағаланатын объектіні,*

құбылысты жетілдіру туралы болжамдар. Содан кейін, сыни ойлау механизмі Е.И.Федотовская атап өткендей, ойлау мен дәлелдеу процесін анықтайтын ойлау операцияларын қамтиды: мақсат қою, мәселені анықтау, гипотеза жасау, дәлелдер келтіру және олардың негіздемесі, салдарын болжау, балама көзқарастарды қабылдау немесе қабылдамау.

Анықтамалардың әртүрлілігіне қарамастан, сыни ойлау *рефлексия арқылы ойлау әрекетінің нәтижелері мен процесін бағалауға бағытталған бағалау-рефлексиялық әрекет* ретінде түсініледі; логиканың заңдары мен ережелеріне сәйкес алға қойылған болжамдардың, тұжырымдардың, қорытындылардың ақиқатын негіздеу және интеллектуалды іс-әрекеттің барысын саналы бақылау ретінде, оның мәні бақыланатын мен эталон арасындағы байланыста. Бұл қызметтің нәтижесі – оқу материалын игеру (және. А. Бердникова), білім алу, қызмет тәсілдері, зерттеу мәдениетінің жоғары деңгейін қалыптастыру (Л. А.Жидова), кәсіби құзыреттіліктің негізін құрайтын ойлау құзыреттілігі (Д. М. Шакирова, Н. Ф. Плотникова, Ф. Ф. Минкина, О. М. Андреева, Ю. А. Кукушкина).

Д.Кластер сыни ойлаудың негізгі компоненттеріне тәуелсіздік; сыни ойлаудың бастапқы нүктесі ретінде ақпарат; проблемаларды тұжырымдау және нақтылау; кең дәлелдеу; әлеуметтілікті жатқызады [3]. И.А. Федотовская *рефлексивтілік, прагматизм, субъективтілік* сыни ойлаудың қасиеттері ретінде ерекшеленеді, оны жеке тұлғаның жеке жетістігі ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Оқушының танымдық іс-әрекетіндегі сыни ойлау өзара байланысты келесі функциялар арқылы көрінеді: *ынталандырушы* (жаңа болжамдарға, идеяларға, шешімдерге қажеттілікті қалыптастыру); *интерпретациялық* (мәселені шешудің жолдарын, кезеңдерін оларды түсіндірмей интуитивті түрде белгілеу); *болжау* (қызмет нәтижелерін болжау); *түзету* (қолда бар ақпаратты сыни талдау нәтижесінде жаңа ақпаратты іздеу аймағын нақтылау); *бағалау-рефлексивті* (танымдық іс-әрекетті бақылау, білімнің дұрыстығын тексеру) [3] білім беру процесінің субъектісі болуға және сыни тұрғыдан ойлайтын адамның қасиеттеріне ие болуға мүмкіндік береді (Д.Халперн): жоспарлауға дайын болу; икемділік; табандылық; қателіктерін түзетуге дайын болу; өз ойларын түсіну және талдау; келісімге келу, шешімдерді іздеу [3].

Біздің ойымызша, оқушыда сыни ойлауды дамыту критерийлерін Ф.Ф. Минкина атап өткен сын түрлері деп санауға болады: *қарапайым адамның сыны, зиялы қауымның сыны, кәсіпқойдың сыны*. Тиімсіз шешімдерге күмән келтіруге және ұтымды шешімді таңдауға қабілетті құзыретті тұлға болып қалыптасуына қате пайымдауларды жоққа шығаруға, нақты сұрақтар қоюға, нақты фактілерден қорытынды жасауға кез-келген құзыреттіліктің белсенді негізін құрайтын үшінші (жоғары) деңгей сәйкес келеді [5, б.50].

Қорыта келе, сыни ойлаудың қазіргі түсінігі оның мәні мен функцияларын қамтитын кешенді түсінік болуы керек деп санаймыз. Сыни тұрғыдан ойлау деп объективті шындықты *мақсатты, жалпыланған, жанана тануға, жаңа білімді ашуға, ақпаратты талдау және бағалау, пайымдаулардың дұрыстығы, білімнің дұрыстығы негізінде мәселелерді шешу* барысында *қызмет нәтижелерін болжауға және бағалауға* бағытталған субъектінің тәуелсіз танымдық қызметін түсінеміз, ол білімнің бастапқы минимумы мен өткен тәжірибені бейсаналық түрде рефлексияны қолданау арқылы зерттеу болып табылады.

Әдебиеттер

1. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым. – Астана, – 2019 жыл. 2. Р.Башарұлы, Р.Башарұлы, У.Токбергенова, Д. Қазақбаева, Физика. 7- 9 сынып, «Мектеп» баспасы 2020ж.
2. А.Әлімов, Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері, Алматы, 2020ж.
3. https://vk.com/wall-88875282_9849
4. Вострикова Н.М. Сыни ойлау құзыреттілік көзқарас жағдайындағы психологиялық – педагогикалық құбылыс ретінде // Ғылым мен білімнің заманауи мәселелері. – 2012. – № 4. ;
5. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6723> (өтініш берген күні: 12.11.2022).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ЦЕНТРОВ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ШКОЛЬНИКОВ

Абдуали Ж., Кабакова М.П.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Білім сапасы – қарқынды дамушы мемлекеттің ең бір маңызды көрсеткіші. Әлемдік білім сапасын арттыру қауымдастығы мемлекеттің білім саласына қалыптасқан қалқысыз сенімімен қатар, ұтқырлық пен тартымдылық, бәсекелестік асқ маңызды екен алға тартады. Әр түрлі бағыттағы қосымша білім, ата-ана мен бала үшін аса қажетті.

Аннотация

Качество образования становится одним из главных преимуществ развития государств, важным показателем, определяющим долгосрочное развитие общества во всех сферах его жизнедеятельности. Дополнительное образование в разных направлениях, является нужным и важным для школьников и их родителей. Высокие оценки потенциала дополнительного образования для человека и общества представлены в докладах международных организаций и аналитических центров.

Annotation

The quality of education is becoming one of the main advantages of developed and developing countries, an important indicator that determines the long-term development of society in all spheres of its life. Additional education in different directions is necessary and significant for schoolchildren and their parents. High assessments of the potential of additional education for a person and society are presented in the reports of international organizations and analytical centers.

Ключевые слова: центры дополнительного образования, педагогика, психологическое давление, образование, качество образования, педагогику поддержки.

Качество образования мировое сообщество рассматривает как непереносимое условие установления отношения взаимного доверия между государствами, а также соотносительности, мобильности, сопоставимости и привлекательности между различными системами образования [1].

Образование становится главным приоритетом государственной политики развитых стран. В условиях экономического и научнотехнического прогресса образование, формирующее человеческий капитал, становится главной движущей силой развития общества и, соответственно, приоритетным направлением государственной политики многих стран [2].

Стоит также отметить, что дополнительное образование детей занимает важное место в общей системе получения знаний. Это важный этап в жизни ребёнка. В образовательных центрах он может получить фундаментальные знания, умения и навыки по абсолютно любому направлению. Дополнительное образование становится все более популярными, так как это отличный способ не только раскрыть свои способности, но и провести время с пользой [3]. Создается мощная инфраструктура, что способствует формированию отличной кадровой и материальной базы. С помощью дополнительных образовательных программ в современной педагогике осуществляется индивидуальнодифференцированный подход к каждому ребёнку.

Одна из главных задач дополнительного образования заключается в создании таких условий, при которых дети с раннего возраста активно развивались бы в согласии с их желаниями, интересами и наличествующим потенциалом, непрерывно стремились бы узнать что-то новое, изучать окружающий мир, пробовать свои силы в изобретательской, спортивной и творческой деятельности. Но в рамках лишь школьных предметов эта задача не решается. По этой причине учреждениям дополнительного образования отводится особая роль в процессе формирования способностей и склонностей, а также профессионального и социального самоопределения подростков [4].

Дополнительное образование обладает определёнными, потенциально конкурентными особенностями. К таковым относятся следующие требования [5, с. 3]:

- создавать условия для свободного выбора каждым учащимся образовательной среды, профиля программы и педагога;

- личносно ориентированный характер образовательного процесса, который способствует формированию мотивации к творчеству и познанию, самоопределению и самореализации;
- создавать атмосферу для достижения успеха каждым воспитанником и личносно ориентированный подход к каждому ребёнку;
- создавать условия для самопознания, самореализации и самоопределения личности;
- разнообразные виды деятельности, которые удовлетворяют потребностям и интересам обучающегося;
- признавать за ним права на пробы и ошибки в его выборе, а также пересмотр возможностей в самоопределении.

С каждым годом важнейшее значение приобретают учреждения дополнительного образования школьников, которые обеспечивают занятость детей и подростков, организуют их социально значимый досуг, профилактику наркомании, правонарушений и других девиантных проявлений в среде несовершеннолетних [6, с. 25]. Это является подтверждением востребованности подобной формы образования в обществе.

На пути к повышению качества образования в образовательных центрах немаловажную роль играют и сами родители ребенка. В исследовании З. Абдулловой и Т. Ю. Удаловой “Психологическое насилие родителей в отношении детей из-за школьной отметки” говорится, что психологической причиной формирования паттернов психологического насилия может выступать сформированный у родителей некий идеализированный образ ребенка. Для его достижения родителями предъявляются требования к ребенку, которые он не в состоянии выполнять в силу возрастных и индивидуально-психологических особенностей. Иногда родители не замечают, в какой момент начинают оказывать давление на ребенка, перерастающее в выраженное насилие. У детей младшего школьного возраста это может приводить к формированию замкнутости, к сниженной самооценке, потере доверия к окружающим людям и миру и в итоге – к развитию психологических особенностей жертвы, которые могут сохраняться на протяжении всей жизни, что выражается в восприятии собственной личности как глупой, никчемной, ни на что не способной [7, с. 53].

Нельзя отрицать, что роль родителей очень велика, но они часто этого не осознают. В вышеупомянутом исследовании контент-анализ эссе показал, что значительная часть испытуемых – 31,25% учащихся начальных классов – подвергаются психологическому насилию со стороны родителей из-за негативного отношения к плохим отметкам. Это можно объяснить рядом обстоятельств: 1) нынешнее поколение родителей принадлежит к той группе, которая подвергалась физическим и психическим мерам наказания, в силу того что в годы их детства такие действия не считались предосудительными; 2) часто родители не осознают, что плохая отметка уже является наказанием для ребенка. Указанная ситуация требует анализа и работы над ошибками; 3) многие родители не владеют ненасильственными методами наказания. Это свидетельствует о необходимости психолого-педагогического просвещения.

Материальное благополучие семьи не выступает фактором отсутствия психологического насилия. Дети из самых благополучных семей также подвергаются психологическому давлению из-за школьных отметок. Завышенные ожидания и невозможность их воплощения могут вызывать бурю гнева и недовольства родителей, проявляющихся в оскорблениях, наказаниях, а иногда и в физическом насилии. После этого родитель может просить прощения, но не всегда это исправляет ситуацию и исключает последствия высоких требований к ребенку [8].

Проблема психологической безопасности среды и личности является приоритетной в современном обществе, науке и образовании, поскольку в условиях переориентации на личносно ориентированный подход современного образования, всестороннее и адекватное развитие обучающегося, психологическая безопасность образовательной среды отождествляется с социальным благополучием всего общества в целом [9].

К вышесказанному можно упомянуть педагогику поддержки. В современных научно-педагогических исследованиях педагогика поддержки рассматривается как методология, обосновывающая максимальную индивидуализацию процесса образования ребенка, основанную на признании, с одной стороны, того, что уже есть в личности, но недостаточно развито, с другой – соавторства ребенка в определении собственного жизненного пути. Суть педагогической поддержки в дополнительном образовании детей исследователями данной образовательной сферы (М. И. Болотова, В. А. Горский, А. Я. Журкина, И. В. Колоколова, Е. В. Леонова, Н. А. Соколова, И. А. Смотрова, О. Г. Тавстуха, А. И. Щетинская и др.) рассматривается как помощь в саморазвитии личности ребенка на уровне его

самоопределения, самореализации, самоорганизации и самореабилитации через обеспечение личностной, практико-ориентированной и творческой направленности деятельности [10, 11].

В зарубежных исследованиях выделяется такой феномен в организации пространственной среды школы, как включение природной среды в традиционное образовательное пространство. «Степень» и вариации этого включения могут быть различны: от определения природной среды полностью в качестве места для занятий до «включения» отдельных элементов природной среды (горшечные растения, стена из растений и др.) в формат обычного класса. Эффекты влияния природной среды на психологическое благополучия учащихся определяются исследователями как многоаспектные и не всегда однозначные, однако в качестве тенденции фиксируются повышение вовлеченности в образовательную практику, позитивные переживания и более высокие академические достижения [12, С. 55].

В заключении можно также отметить, что под дополнительным образованием детей и понимается сегодня образование, дополняющее базовое в соответствии с образовательными запросами развивающейся личности. Дополнительное образование является сегодня актуальным полноценным и необходимым компонентом системы непрерывного образования, под которым понимается «процесс роста образовательного потенциала личности в течение жизни, организационно обеспеченный системой государственных и общественных институтов и соответствующий потребностям личности и общества. Цель непрерывного образования – целостное развитие человека как личности на протяжении всей его жизни, повышение возможностей его трудовой и социальной адаптации в быстро меняющемся мире, развитие способностей обучающегося, его стремлений и возможностей» [13].

Литература

1. Губа К. С. Оценка качества высшего образования: обзор международного опыта. Университетское управление: практика и анализ. – 2019. -107 с.
2. Антопольская Т.А. Организационная культура учреждения дополнительного образования детей: понимание, структурирование, развитие. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. – 2009.
3. Березина В.А. Развитие дополнительного образования детей в системе российского образования: учеб. пособие. В.А. Березина. – Москва: Диалог культур, 2007.
4. Бездетко К. А. и др. Направления совершенствования системы дополнительного образования детей. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2019. – 5-10 с.
5. Магомедова Л. И. Актуальные проблемы системы дополнительного образования детей. Мир науки. Педагогика и психология. – 2016. – 26 с.
6. Силова И. Глобализация на полях: образование и постсоциалистические трансформации в Центральной Азии. Шарлотта, Северная Каролина: Информационная эпоха издательства (IAP), Inc. – 2016; – 25-29 с.
7. Аксютин З. А., Удалова Т. Ю. Психологическое насилие родителей в отношении детей из-за школьной отметки. Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2022. – 50-59 с.
8. Пузанкова И. Е. Психологическое насилие в семье: что это такое и как с ним бороться. Вестник Прикамского социального института. 2020. № 1. – 139 с.
9. Баева И. А. Психологическая безопасность образовательной среды в структуре комплексной безопасности образовательной организации. Казанский педагогический журнал. – 2017. – №. 6 (125). – 17 с.
10. Щетинская А. И. и др. Теория и практика современного дополнительного образования детей: учеб. пос. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2006. 04 с.
11. Каргина З. А. Современные методологические подходы в сфере дополнительного образования детей. Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – №. 1. – 5-11 с.
12. Панюкова Ю. Г., Панюков А. И. Организация пространства школы как фактор психологического благополучия учащихся: обзор современных зарубежных исследований. Современная зарубежная психология. – 2022. – Т. 11. – №. 3. – 49-60 с.
13. Буйлова Л. Н. Дополнительное образование детей в современной системе образования //URL: <http://www.dopedu.ru/>(дата обращения 27.10.2022). – 2012.

ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕТІСТІК

*Сайлинова К.К., Жұбаназарова Н.С., Жанабилова Л.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада әлеуметтік интеллектіні әлеуметтік жетістіктегі ішкі ресурстардың бірі ретінде қарастырады. «Әлеуметтік интеллектінің жетістігі» қоғамда табысқа жеткен адамдарға тән ерекшеліктер деген ұғым қарастырылады.

Аннотация

В статье анализируется социальный интеллект как один из внутренних ресурсов социального успеха. Вводится понятие «социальный интеллект успеха», выделяются характерологические особенности людей, обладающих социальным интеллектом успеха.

Annotation

The urgency of research of a phenomenon of the social success is proved. Internal resources of social success, in particular social intelligence, is analyzed. The concept social intelligence of success is entered, characterologic features of the people possessing social intelligence of success are allocated.

Әлеуметтік интеллекттің негізгі сипаттамаларына байланысты зерттеулер өткен ғасырдың басында АҚШ-та басталды. Әлеуметтік интеллект мәселелерімен көптеген американдық және британдық ғалымдар айналысты, олардың ішінде Э.Торндайк, Ф.Г. Олпорт (Ф.Х. Оллпорт), Дж.Гилфорд (Дж.П. Гилфорд), Г.Эйзенк (Х.Дж. Эйзенк) және т.б. зерттеушілер. Адамдардың тиімді көшбасшылығы үшін әлеуметтік дағдыларды меңгеру идеясы қазірге кезде көп қарастырылған. Искерлік қарым-қатынастарды құру, ортақ нәтижеге жету үшін топта қарым-қатынасты ұйымдастырудағы икемділіктің болмауы белгілі бір өндірістік сегменттің қарқынды дамуына әсерін тигізетін кедергіге айналды. Әлеуметтік ынталандыру, ең алдымен, адамның өзінің табысты мансап құруға және жауапты жұмысты орындауға ұмтылуымен байланысты. [1]. Әлеуметтік интеллект әр түрлі қырынан қарастырылады: әлеуметтік ойлау, коммуникативті құзыреттілік, тұлғааралық өзара әрекеттестік, субъект-субъектілік қарым-қатынас және жалпы танымдық қабілет ретінде зерттелген. И.Б. Кудинова мен И.С. Вотчин әлеуметтік интеллектіні субъект-субъектілік қатынастарда көрінетін, тұлға аралық өзара әрекеттестіктің өнімділігін және әлеуметтік бейімделудің табыстылығын қамтамасыз ететін салыстырмалы тұрақты психологиялық формациялар жиынтығы ретінде анықтайды. Ғалымдар әлеуметтік интеллектіні басқа адамдардың тиімділігін ынталандыруға және арттыруға көмектесетін белгілі бір нейрондық желілерде (және сәйкес эндокриндік жүйелерде) құрылған тұлға аралық құзыреттер жиынтығы деп түсінеді [2].

Әлеуметтік интеллектті өлшеу қабілеттеріне тұлғаның өзара әрекеттесу дағдыларын анықтау кіреді. Бұл сонымен қатар оларды мінез-құлық тұрғысынан бағалау қабілетін анықтайды. Тұлғаның барлық өзара әрекеті қандай-да бір контекстпен жүреді. Тиімділігі басқа контекстпен өзара әрекеттесуге арналған контексттерді игеруді қамтиды. Осы логикаға сүйене отырып, әлеуметтік интеллект контексттік мәнді түсінуді білдіреді. Әр түрлі контексттерде және олардың арасында қалай қозғалу керектігін және әр түрлі жағдайда өзін қалай ұстау керектігін біле отырып, адам өзінің тиімді өзара әрекеттесу мақсаттарына қол жеткізе алады.

Әлеуметтік интеллект – бұл оқылған мінез-құлық арқылы көрінетін дағдылардың жиынтығы. Жеке адам өзінің мінез-құлқының басқаларға әсерін бағалайды. Өзгелермен қарым-қатынаста сәттіліктің деңгейі жаңа мінез-құлықпен тәжірибе жасауға және жаңа өзара әрекеттесу стратегияларын тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен, әлеуметтік интеллект «адамдармен тіл табыса білу» қабілеті ретінде анықталады. Бұл өсу және қарым-қатынас жасау кезінде, адам басқа адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесін жинақтағанда болады.

Ересек жастағы көптеген адамдар қартайған сайын оқуды және дамуды жалғастыра бермейді. Олар әлеуметтік, іскер немесе кәсіби жағдайларда табысқа жету үшін қажетті түсінік пен дағдыларды алуға ұмтылмайды. Айтуынша, басқалармен қарым-қатынас жасауда түсінігі мен құзыреті жетіспейтін ересектер негізгі ұғымдарды түсіну және өзін тұлғааралық тиімділіктің жан-жақты моделінен бағалау нәтижесінде әлеуметтік интеллект жағдайында айтарлықтай жақсаруы мүмкін.

Сонда интеллектуалды жетілудің критерийі субъектінің кез-келген оқиғаны өзінің объективті шындықта болған күйінде қабылдауға дайындығы, сондай-ақ оның іс-әрекеттің объективті талаптарын ескере отырып, бастапқы мотивтерді өзгертуге, максаттарды құралдарға айналдыруға дайындығы болады. [3].

Әлеуметтік интеллект анықтамасында салыстырмалы түрде әлеуметтік жетістік табылады. Жетістік мотивациясының, табыс мотивациясының негізі неде? Табыстың ішкі және сыртқы детерминанттары қандай, оның ресурстары қандай? Бізге бірегей әлеуметтік қасиет пен әлеуметтік табысқа жетудің маңызды ресурстарының бірі – әлеуметтік интеллект. Интеллект ұғымының өзі де күрделі. Әлеуметтік өзіндік анықталу дегеніміз – ең алдымен қоғамның адамгершілік құндылықтарына қатысты, белгілі бір әлеуметтік шеңберге немесе адамның қоғамдағы орнын анықтау. Бұл әлеуметтік сананы қалыптастыру, дінге, саясатқа, өмір философиясы мен моральға деген жеке көзқарастарды анықтау.

Өз өмірінің барысында әрбір адам, әлеуметтік тіршілік иесі ретінде, өзінің іс-әрекетіне айналасындағылар мен қоғамнан баға алады. Осы бағалау негізінде өзін-өзі бағалау қалыптасады, бұл өзін-өзі ұстау және өзін-өзі бақылау сияқты психикалық компоненттерге әсер етеді.

Әлеуметтік ұтқырлық – бұл адамның немесе адамдар тобының әлеуметтік мәртебесін өзгертетін жағдай. Адам өзінің әлеуметтік қабатын өзгерте алады немесе сол қабатта қала алады және оның мәртебесі ғана өзгереді. Әлеуметтік мәртебе немесе әлеуметтік позиция – тұлға қоғамда белгілі бір орынды иемденуі. Жалпы мәртебені әлеуметтік және жеке статус деп бөледі. Әлеуметтік мәртебе мамандық, тап, ұлт, жыныс, жас ерекшелігі, дін ерекшелігіне байланысты бөлсе, жеке мәртебе индивидтің қоғамдағы орнын айтады.

Индивидтің жан-жағын сипаттайтын әлеуметтік мәртебені Р. Мертон «мәртебелік жиынтық» деп атады.

Әлеуметтік өзін-өзі анықтау адамның «өзін» білу негізінде ғана жүзеге асырылады. Психологияда адамның санасында оның «Мен» бейнесін бейнелеу үлгісі белгілі: басқалардың оған деген көзқарасы – бұл өзі туралы өз ойының көрінісі.

Әлеуметтік өзін-өзі анықтау дегеніміз – бұл өзінің «Менін» әлеуметтік, жеке және экзистенциалдық деңгейде табу, «автор (сәулетші), өз өмірбаянын жасау сезімі» (Г.А. Цукерман).

Қоғамдағы өзін-өзі анықтайтын адам өзін-өзі тәрбиелеуді бастайды: өзін-өзі тәрбиелеумен, сауықтырумен, өмір сүру жағдайын ұйымдастырумен, өмірлік жағдайларын басқарумен, кәсіби басқарумен, өзінің «Мен-тұжырымдамасын» сақтаумен, тіпті әлеуметтік қорғаумен айналысады.

Әлеуметтік өзін-өзі айқындаудың негізі жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктерін айқындау және іске асыру механизміне негізделген (А. Маслоу): қауіпсіздікке, әлеуметтік байланыстарға, құрметтеуге қажеттіліктер, өзін тану, сонымен қатар танымдық, өзін көрсетуге және растауға деген қажеттіліктер. [4].

Қорыта айтқанда, әлеуметтік интеллект тұлғаның коммуникативті қабілеттерінің танымдық құрамасы болып табылады, ол өзін-өзі тану, өздігінен білім алу, тұлғааралық жағдайлардың дамуын болжай және жоспарлай алу білігін, яғни коммуникативті құзыреттілікті қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Креативный интеллект успеха: анализ креативности и мотивации достижений .О.И. Якутина. Научная мысль Кавказа № 3 2009. стр 23-29
2. Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Любина. М., 2004, с.12
3. Савенков А.И. Әлеуметтік интеллект дарындылық пен шығармашылық психологиясының проблемасы ретінде / А. И. Савенков // Психология. Жоғары экономика мектебінің журналы. – 2005. – Т.2. – № 4. – Б. 94-101.
4. Психология оқу құралы/С.К. Бердібаева, Сайлинова К.К.Э.Т. Адилова, Ж.К. Айдосова, І.Қ. Қайратова .- Алматы:Қазақ университеті, 2021.-48 б

ӨМІРЛІК ТАҢДАУ МӘСЕЛЕСІНДЕГІ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУДЫҢ СИТУАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Садықова Н.М., Иманкенова В.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Психологияда адамның жеке басын дамыту және оның болашағын өмірлік таңдау жағдаяттары арқылы құру мәселесі ерекше орын алады. Өмірді таңдау – өмір жолының негізгі құбылыстарының бірі, өйткені ол дамудың шеуі сәттерін бейнелейді, адамның не үшін өмір сүретінін, оның неге ұмтылатынын, мақсатына қалай жететінін «көруге» мүмкіндік береді. Дұрыс таңдау жасай отырып, адам өзінің жеке өсуі мен дамуына ықпал етеді. Өзін-өзі құра отырып, субъект әр түрлі салаларда көптеген өмірлік таңдауларға тап болады, оларды жүзеге асыра отырып, ол өзінің өмірлік жолын жасайды.

Кілтті сөздер: *өмірлік таңдау, шешім қабылдау, ситуациялық тәсіл, субъективизм принципі, өмір стратегиялары, ситуациялық факторлар*

Аннотация

Особое место в психологии занимает проблема развития личности человека и построение его будущего через ситуации жизненного выбора. Жизненный выбор – одно из основных явлений жизненного пути, так как он фиксирует ключевые моменты развития, позволяет "видеть", для чего человек живет, к чему стремится, как достигает своих целей. Делая правильный выбор, человек способствует своему личному росту и развитию. Создавая себя, субъект сталкивается со многими жизненными предпочтениями в различных областях, осуществляя их, он создает свой жизненный путь.

Ключевые слова: *жизненный выбор, принятие решений, ситуации выбора, принцип субъективизма, стратегии жизни, ситуативные факторы*

Annotation

The problem of building oneself and the future of a person in life choices occupies a special place in psychological research. Life choice is one of the main phenomena of the life path, because it captures the key moments of the life path, and allows you to "see" why a person lives, what he strives for, and how he achieves his goals. By making the right choice, a person contributes to his personal growth and development. The subject faces many life choices in different areas building himself, and realizing them, he builds his life path.

Keywords: *life choice, decision making, choice situations, subjectivism principle, life strategies, situational factors*

Адам өмірлік таңдаудағы шешімдерді өздігінен ғана емес, өзі өмір сүретін және соған сәйкес өзінің мінез-құлқын қалыптастыратын әртүрлі жағдайлармен ажырамас байланыста жасайды. Өмір бойы адам көптеген жағдайларды бастан кешіреді: қарапайым және күрделі, мағыналы және адам үшін маңызды емес, оның кейінгі өмірінің барысын анықтайтын немесе оған айтарлықтай әсер етпейтін. Оның белгілі бір жағдайда өзін қалай ұстайтыны бірқатар факторларға байланысты: оның жеке сипаттамалары, оған әсер ететін ситуациялық факторлар, сондай-ақ адамның ынталандырушы жағдайды қабылдау ерекшеліктері. Тиісінше, басқа адамның мінез-құлқын жақсы түсіну, сондай-ақ болжау үшін әр психикалық оқиға үшін, мейлі ол әрекет, эмоция немесе тәжірибе болсын, жеке адам жұмыс істейтін нақты біртұтас жағдайды анықтау қажет.

Өмірлік таңдау мәселесіндегі шешім қабылдауда мінез-құлқын жеке тұлға мен жағдайдың өзара әрекеттесу функциясын білдіреді деген ережені ситуациялық тәсілдің атасы деп санауға болатын К. Левин тұжырымдады. К. Левиннің бүгінгі күнге дейінгі психологиядағы еңбектерінің арқасында іс жүзінде адамның мінез-құлқындағы жағдайдың "объективті түрде" сипатталған жағдай емес, "оның тәжірибесінде субъектіге қалай берілгені, ол үшін қалай өмір сүретіні" түріндегі шешуші рөлі туралы түсінік жалпыға бірдей танылған [1]. Басқаша айтқанда, адамға қатысты кез-келген сыртқы, оған "объективті" әсер ететін жағдайдың әсері, ең алдымен, адамның өзіне, осы жағдайға беретін субъективті мағынасына байланысты. Жалпы ситуациялық тәсілдің мәнін американдық психологтар Л. Росс пен Р. Нисбетт толық бейнелейді [2], олар қазіргі әлеуметтік психологияға негізделген үш негізгі

принципті тұжырымдады: ситуационизм принципі, субъективизм принципі және шиеленісті жүйелердің динамизмі. Ситуация принципі адамның мінез-құлқына сол әлеуметтік контекстке және адам өз қызметін жүзеге асыратын жағдайға басым әсер етуге баса назар аударады. Субъективизм принципі адам мен жағдайдың өзара әрекеттесуі болып табылатын жағдайды субъективті түсіндіруді білдіреді. Осы қағидаға сәйкес жағдай оның қатысушыларының субъективті идеяларына сәйкес сипатталуы керек. Шиеленісті жүйелердің динамизмі: "жеке психика, сондай-ақ ұжымдық құрылымдар (бейресми әлеуметтік топтардан бастап бүкіл халықтарға дейін) шиеленіс жағдайында болатын жүйелер ретінде қарастырылуы керек" [1, 50 б.]. Кез-келген жағдайда адамның мінез-құлқын талдау кезінде оның мінез-құлқын "күш өрісінің сипатына ие, өйткені берілген өрістің әр бөлігінің күйі оның кез-келген басқа бөлігіне байланысты" бір мезгілде қатар жүретін факторлардың жиынтығынан шығару керек [1, 50 б.].

Өмірлік таңдау мәселесі адамның өмір жолын таңдаудағы еркіндік пен шектеулер, өмірдің мәнін іздеу, оның өмірлік мақсатын білу, оның өмірлік мүмкіндіктері мен перспективаларын анықтау, әлеммен, адамдармен, өзімен және басқалармен қарым-қатынас орнату мәселелері тығыз байланысты. Адам ұрпақтан-ұрпаққа қоятын және шешетін бұл мәңгілік мәселелер қазіргі кезде әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени қайта құрулардың қарқындылығының, саяси қозғалыстардың күшеюінің, ақпараттық ағындардың артуының, өмір мен қызметтің барлық салаларын цифрландырудың қарама-қайшы жағдайларында жаңа және өте маңызды аспектілерге ие болуда. Күшті әлеуметтік сілкіністер мен саяси амбициялардың жағдайлары мәні туралы балама көзқарастар мен идеяларды тудырады: бір жағынан, адамның бірегейлігін, оның жеке басының абсолютті құндылығын мойындау, екінші жағынан, адамның субъективтілігін жоғалту туралы, оның болмысының жеке басы туралы пікір. Бұл тұрғыда қазіргі адам өзінің бостандығын – өмірді таңдау еркіндігін қалай қабылдайды, осы таңдау үшін жауапкершілікті өз мойнына алады деген сұрақ жаңа жолмен туындайды. Қарқынды өзгерістер адамның өмірі мен қызметінің мәні мен сипатына, оның өзін, болашағын жобалауына әсер ете алмайды. Әдеттегі өмірлік белгілерді жоғалту немесе қайта құру кезіндегі шатасу жағдайы өмірлік ізденіс пен өмірлік таңдау дағдарысының себептерінің бірі болуы мүмкін.

«Өмір таңдауы» ұғымы күрделі, көп мағыналы және көп мағыналы болып табылады – бұл адамның өмір жолындағы бетбұрыс кезеңі, оның құрылымы мен ішкі тенденциялары бар, ол адамның бағытын, оның даму деңгейін, басқа адамдармен қарым – қатынасын және әлеммен өзара әрекеттесуін көрсетеді. Сонымен қатар, өмірді таңдау мәселесі теориялық тұрғыдан күрделі, сонымен қатар эмпирикалық тұрғыдан да қиындықтар бар. Ең алдымен, олар таңдау процесін тікелей бақылай алмауымен, сондай-ақ арнайы әзірленген әдістемелік қамтамасыз етудің жетіспеушілігімен байланысты [3].

Өмір таңдауда шешім қабылдау процесі психологияда ғана емес, статистикадан бастап, экономикаға дейінгі көптеген пәндермен зерттеледі. Бұл зерттеулердің қолданбалы әсері өте маңызды, өйткені шешім қабылдау процестері көптеген әртүрлі контексттерге, соның ішінде медициналық, саяси-экономикалық, ұйымдастырушылық және іскерлік салаларға таралады. Теориялық деңгейде шешім қабылдау – бұл қажетті нәтижеге жету үшін бірқатар баламаларды таңдау процесі [3].

Адамзат тарихында таңдау мәселесі талқыланды және әлі де талқылануда және нақты шешімі жоқ. Әр түрлі деңгейдегі білім салаларының өкілдері оған жүгінді. Психологтар сонымен қатар таңдау мәселесімен айналысып, айналысуды жалғастыруда. Бүгінгі таңда психологиядағы өмірлік таңдау мәселесі даму кезеңінде болған кезде жеткілікті зерттелмеген. Алғашқылардың бірі болып 1987 жылы Кравченко өмірді таңдау тұжырымдамасына психологиялық талдау жасаған болатын. Оның ұстанымынан өмірлік таңдау – бұл белгілі бір өмірлік мәселе бойынша шешім қабылдау, сонымен қатар шешім қабылдау процесі де, белгілі бір құндылықты (құндылықтар тобын) бекітуге бағытталған оны жүзеге асыру. Алайда, кей ғалымдардың айтуы бойынша, нақты өмірде маңызды шешімдер қабылдайтын процестер жеткілікті зерттелмеген тақырып болып табылады. Адамдардың шешім қабылдау процесі туралы білетініміздің көп бөлігі сарапшылардың зерттеулерінен немесе экспериментке қатысушыларға автономды гипотетикалық шешім қабылдау сценарийлері, көбінесе құмар ойындар ұсынылатын зертханалық зерттеулерден алынған. Зертханалық зерттеулердің нәтижелері нақты әлемдегі таза танымдық процестерге әсер ететін бірқатар сыртқы айнымалыларға қарамастан, нақты әлемде шешім қабылдауға тікелей қолданылады деп болжануда. Бірақ бұл болжамға күдіктенуге жақсы себептер бар. Күнделікті шешім қабылдау зертханада пайда болмайтын процестерді қамтуы мүмкін, мысалы, тиісті ақпаратты табу немесе мақсаттарды нақтылау. Сонымен қатар, шешім қабылдаушылардың анықтамасы бойынша жұмыс істеп тұрған жұмысы бірнеше жыл бойы шешім қабылдау проблемасына тап болған кезде жинай алатын мысалдар кітапханасын құрған адамдарды зерттейді. Біз маңызды өмірлік шешімдер қабылдаған кезде сарапшы емес адамдар не істейтіні туралы

әлі де таңқаларлық аз білеміз. Демек, нақты әлемдегі шешім қабылдау үлгісін толықтыру үшін маңызды шешім қабылдаушыларды зерттеу қажет [4].

Н.В. Гришина айтуы бойынша ситуациялық тәсілдің мәнін мойындаудан көреді: "адам белгілі бір жағдайға жауап беріп қана қоймай, оны анықтайды, сонымен бірге осы жағдайда өзін "анықтайды". Осылайша, іс жүзінде ол өмір сүретін әлеуметтік әлемді құру, "құру" [5, 25 б.]. П.Н. Шихиревке сілтеме жасай отырып, Е.Ю. Коржова шетелде әлеуметтік жағдайларды зерттеу "ең дамыған және перспективалы бағыт болып табылады; теориялық тұрғыдан (бірақ эмпирикалық емес) онымен тек топтар арасындағы қатынастарды талдау бәсекеге түсе алады" дейді [6, 33 б.]. Сонымен қатар, ол бұл зерттеулер жауап беруден гөрі жаңа сұрақтар туғызатынын атап өтті [6]. Н.В. Гришина ситуациялық тәсілге деген қызығушылықтың артқанын атап өтті, алайда ситуациялық тәсілді дамытуға, сондай-ақ әлемдік психологиялық қоғамдастық жұмысының негізгі бағыттарында алатын орынның шамалы болуына бағытталған зерттеулер өте аз екеніне назар аударады. Сондай-ақ, автор "ситуациялық тәсілдің теориялық идеялары мен тұжырымдамаларын дамытуға" арналған, "контекстік сипаттамалардың адам мен оның әлемдегі жағдайын тұтас түсінуге интеграциялануын" қамтамасыз ете алатын теориялық және әдіснамалық идеяларды дамыту қажеттілігі туралы отандық психологиялық әдебиеттердегі жұмыстардың тапшылығы туралы айтады [7, 7-28 б.].

Ситуациялық тәсіл мен жағдайлар психологиясының мәселелеріне арналған психологиядағы жұмыстардың бірі – "Жағдайлар психологиясы: теория және зерттеулер" [7], ол негізгі теориялық идеялардың жүйелі экспозициясы және ситуациялық тәсіл аясында жасалған эмпирикалық зерттеулерді талдап, психологияның қазіргі жағдайы мен даму дәрежесін көрсетеді. Жалпы шешім қабылдау үш негізгі элементтен тұрады. Біріншіден, шешім қабылдау бірқатар нұсқаларды, ресурстарды, мүмкіндіктерді таңдауды қамтиды; екіншіден, шешім қабылдау процесі динамикалық, бірқатар факторлар мен ішкі процестерді қамтиды; үшіншіден, "қалаған нәтиже" қабылдаушы қабылдайтын ақыл-ой әрекетінен туындайтын мақсатты немесе тапсырманы қамтиды шешім, орындау үшін таңдау. Шешім қабылдау процесін талдау үшін екі тәсілді қолдануға болады: нормативтік және сипаттамалық. Экономикалық талдаудың көп бөлігінің негізінде жатқан біріншісі шешім қабылдаушы оларды алудың нақты әдістеріне немесе нұсқалардың нақты сипаттамасына тәуелді емес артықшылықтарды қарастыру арқылы ұтымды таңдау жасады деп болжайды [8]. Бұл шешімдердің шын мәнінде қалай қабылданатыны емес, қалай қабылдануы керектігі туралы жақсы түсініктеме болуы мүмкін. Сипаттамалық тәсіл, керісінше, адамдардың таңдауы көбінесе адамдардың шешімдерін сипаттайтын кейбір эмпирикалық жалпылауды ұсына отырып, бір-біріне қарама-қайшы келеді деп болжайды. Осылайша, шешім қабылдау әдетте бір немесе бірнеше жағынан бір-бірінен ерекшеленетін кем дегенде екі нұсқаны бағалауды талап етеді. Бір нұсқаны екіншісіне зиян келтіре отырып таңдау адамнан нақты ойлау және ақпаратты өңдеу әдістерін қолдана отырып, баламаларды жалпы бағалауды талап етеді. Көп жағдайда шешім қабылдау белгісіздік жағдайында ойлауды білдіреді: біз қолда бар баламалардың болашақ нәтижесін сенімді түрде болжай алмаймыз, бірақ ең жақсы жағдайда біз бұл нәтижелердің ықтималдығын ғана бағалай аламыз [9].

Өмірлік таңдау құрылымында екі аспект ерекшеленеді – мазмұнды-семантикалық және аспаптық. Біріншісі таңдауды анықтайтын мәнмен (құндылықтар тобымен) ұсынылған. Екінші аспект өмірлік маңызды мәселе бойынша шешім қабылдау тәсілін және қабылданған шешімді іске асыру тәсілін қамтиды. Өмірлік таңдау жеке тұлғаның бағалау – адамгершілік жүйесінің белсенді жұмыс істеуін көздейтін адамның өмір жолының бетбұрыс кезеңі, мұнда адам өмір процесінің шынайы субъектісі ретінде әрекет етеді [10]. Бұл таңдау алдын-ала анықталған нәтижеге байланысты емес. Адам өзі жасаған нәрсені ішкі қажеттіліктен жасалған нәрсе ретінде қабылдайды және жүзеге асырылатын таңдау үшін толығымен жауап береді.

Осылайша, өмірлік таңдау дегеніміз – бұл адамның өмір жолындағы маңызды бетбұрыс, ол қазіргі жағдайды өзгерту үшін субъектінің белсенді қызметінен, бірқатар тең мүмкін баламалардан белгілі бір шешім қабылдаудан және өз әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдаудан тұрады. Өмірлік таңдаудың негізі – адамның құндылықтары, оның бағыты және рефлексиясы. Таңдаудан аулақ болу және одан аулақ болу өмірлік мағынаны жоғалтуға және невротикалық мәселелерге дейін теріс әсер етеді. Қазіргі уақытта психологиялық ғылымда таңдау ұғымының бірыңғай және біржақты анықтамасы жоқ екенін атап өткен жөн. Психологияда таңдау ұғымы көбінесе терең ғылыми зерттеу пәні ретінде емес, түсіндірме құрылым ретінде қолданылады. Осы бағыттағы психологтардың еңбектерін талдау өмірлік таңдау құбылысы салыстырмалы түрде жақында жүйелі ғылыми зерттеудің тақырыбына айналды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. 1997. No 1. С. 121–132.
2. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / пер. с англ. В. В. Румынского под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. М.: Аспект Пресс, 2000. 429 с.
3. Kathleen M. Galotti. Decision Structuring in Important Real-Life Choices, 2007.
4. Galotti, K.M. (1989). Approaches to studying formal and everyday reasoning. Psychological Bulletin, 105, 331–351.
5. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций // Психология социальных ситуаций / сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. СПб.: Питер, 2001. 416 с.
6. Коржова Е. Ю. Психология жизненных ориентаций человека. СПб.: Изд-во РХГА, 2006. 384 с.
7. Психология ситуаций: теория и исследования / Н. В. Гришина, В. Е. Погребицкая, Д. М. Абдульманова, М. В. Аллавердов. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2011. 340 с.
8. Brandstaetter, E., Gigerenzer, G., & Hertwig, R. (2006). The priority heuristic: Making choices without trade-offs. Psychological Review, 113, 409–432.
9. Cooksey, R.W. (1996). The methodology of social judgement theory. Thinking & Reasoning, 2, 141–173.
10. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. М.: Смысл>>, 2002. 480 с.

**СЕКЦИЯ III
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**СЕКЦИЯ III
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНОГО И
ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

**SECTION III
CURRENT ISSUES IN HUMANITIES
AND SCIENCE EDUCATION**

ОҚУ-ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

*Мамырбаева А.Н., Максим Н.Б., Пернебай М., Әліпбек А.З.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада қазіргі кезеңдегі студенттерді шығармашылық оқыту мәселелері қарастырылады. Өзекті міндеттердің бірі – оқушыға қойылатын міндеттердің ғылыми деңгейін арттыру. Оқушылардың жан-жақты танымдық іс-әрекет дағдыларын дамыту.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы творческого обучения учеников на современном этапе. Одна из актуальных задач – повышение научного уровня предъявляемых задач школьнику; развивать у учеников навыки разносторонних познавательных действий.

Annotation

The article deals with the issues of creative learning of students at the present stage. One of the urgent tasks is to increase the scientific level of the tasks presented to the student. To develop students' skills of versatile cognitive actions.

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне енуі білім беру жүйесін реформалауды, яғни білім сапасын қазіргі талаптарға сай қамтамасыз ету мақсатында жетілдіруді қажет етеді. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің мақсаты жүйеленіп, дайын күйінде берілген білім, қабілет пен дағдыларды қайталаумен шектеліп қана қоймай, шығармашылықпен еңбектене білетін, тың жаңалықтар ашуга қабілетті, өзін-өзі ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Сондықтан Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында (2007 ж.) білім беру жүйесінің міндеті – «жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» ретінде белгіленген [1]. Бұл, өз кезегінде, мектеп оқушыларының шығармашылық біліктерін дамытудың анағұрлым тиімді жолдары мен әдістерін іздестірудің маңызды мәселе екендігін дәлелдейді. Шығармашылық – бүкіл тіршілік көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Ал, бүгінгі күрделі жаңарулар тұсында балалардың шығармашылық бастамасы басты нысанасы болып отыр. Мұндай күрделі мәселені шешуде бастауыш мектептің алар орны ерекше. Баланың шығармашылық бастамасын дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Педагогтар К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, А.С.Макаренконың шығармаларында шығармашылықты дамытудың жолдары қарастырылса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш мазмұнына енгізген М.Жұмабаев болатын. Психологтар мен ғалымдар Л.С.Выготский, В.В.Давыдов, Л.В. Занков, В.А. Крутецкий, өз республикамыздағы көрнекті ғалымдар Т.Тәжібаев, М.Мұханов, Қ.Б. Жарықбаев, Т.С. Сабыровтың еңбектері жеке тұлғаны дамыту мәселесінің теориясы және практиканың алтын қоры деп білеміз.

Жалпы орта білім беру жүйесіндегі оқушының тұлғасы мен санасының дамуы қарқынды жүретін, ерекше құнды да қайталанбас кезең. Сондықтан бала бойындағы қабілетті ашу – оқушының шығармашылық бағытта дамуына жете мән беру болып табылады. Мұны біртұтас педагогикалық-психологиялық үдерістегі оқытуды ұйымдастыруға тұжырымдамалық жаңа тұрғыдан келу негізін де шешуге болады.

Қазіргі таңда білім ошақтарында білім, білік, дағдыларды меңгертіп қана қоймай, сонымен қатар шығармашылық ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұр. Бұл оқушылардың шығармашылық біліктерін дамытудың маңызды мәселе екендігін дәлелдейді. «Шығармашылық» ұғымына әртүрлі анықтамалар берілген. Мысалы, С.И. Ожеговтың сөздігінде «Шығармашылық- жаңа материалдық және мәдени құндылықтардың өмірге келуі» деген анықтама беріледі [2]. Ал энциклопедиялық сөздікте «Шығармашылық – адамның іс-әрекетіндегі өз бетінше жұмыс жасау мен белсенділіктің ең жоғары формасы. Бұл қандай да бір нәрсені өзгерту, жетілдіру, жаңасын ойлап табу, түпнұсқасын шығаруға деген қажеттілік» делінген [3].

Мектепте оқу мен тәрбие сапасын арттыру қашан да назардан шыққан емес. Осыған орай, оқытудың шығармашылық дәрежесі неғұрлым жоғары болуын, ғылым негіздерінің берік игерілуін, тәрбие жұмыстарының жақсарылуын камтамасыз ету бағытында педагогикалық-психологиялық әр алуан шаралар жүргізілуде.

Шығармашылық тұлға негізі мектеп қабырғасында қалыптасатыны анық. Осы мектеп жасындағы балалар бойында шығармашылық қабілеттің бастаулары жатыр. Бұлақ көрсен, көзін аш деген халқымыз. Жалпы шығармашылық туынды өмірге келгенге дейін ұстаз шәкірттің өнеге тұтар ақылшысы, пікірлес досы, бапкері болуға тиіс. Оқушы шығармашылығы үнемі ұстаз, сынып ұжымы, ата-аналар тәрбиесінен қолдау тауып отыруы керек.

Шығармашылық жұмыс істеуге үйренген оқушы болашақта шығармашылық жұмыстың қай түріне болсын бейім болады. Олар жаңа идеяға проблемаларды шешуге тырысады.

Баланың жастайынан шығармашылық қабілетін қалай қалыптастыру керек? Оның жолдары, әдіс-тәсілдері, мазмұны қандай? Қазіргі таңдағы өзекті мәселенің бірі – осы. Психологтардың зерттеуі бойынша, әрбір жаста шығармашылыққа баулуға өзек болардай өзіндік ерекше қабілет, бейімділік бар екен.

Мектеп оқушыларының дамуын бағыттап, бағдарламаса, онда жоғары оқу орнына келгенде, көбінің шығармашылық мүмкіндігі шектеліп, тоқырап қалады.

Оқушыларды шығармашылыққа баулып, үйрету үшін педагогикалық-психологиялық қажетті жағдайлардың мазмұнына тоқталсақ:

– Шығармашылық көңіл-күй тудыру үшін баланың назарын бір нәрсеге бағыттауы керек. Яғни оқушылардың назарын шығармашылық арнаға бұру үшін үнемі шығармашылық тапсырма – міндеттер, жаттығу, ойын түрлерін ұсынған жөн;

– Әрбір шығармашылық тапсырманы оқушыға ұсынудың жолын, әдіс-тәсілін білу керек;

– Шығармашылық жаттығу ойын тапсырмалардың мазмұны жеткіншектердің жас ерекшелігіне, қызығушылығына үйлесуі керек;

– Тапсырма – міндетпен танысқаннан кейін бала жұмысқа кіріседі.

– Педагогтың ең үлкен міндеті: бала белгілі бір көркемдік шешім тауып, өз туындысын ұтымды аяқтап шыққанға дейін оны назарынан тыс қалдырмау, шығармашылық бағыт-бағдар беріп отыруы;

– Шығармашылықпен жеке дара оқушы емес, бүкіл балалар ойлауы үшін жағдай, мүмкіндік туғызу керек. Өзара шығармашылық қарым-қатынас, шығармашылық ахуал орнату;

– Педагог – оқушы үшін қарапайым ғана жан. Ал егер ол оқиға, сюжет құруға, образ жасауда жазушылық шеберлік танытса, оқушылар ерекше естиді. Өздерінің күшіне деген сенімі қалыптасады. Сондықтан педагогтың шығармашылықпен айналысуы және өзінің жазған дүниелері жөнінде балалармен пікір алмасуы заңды;

– шығармашылық үшін психологиялық қауіпсіздік, еркіндік, ашықтық, бостандықты камтамасыз ету;

– Шығармашылықты тежейтін үш нәрсе бар: біреуі – сәтсіздікке ұшыраймын, қолымнан еш нәрсе келмейді деген тыс қорқыныш сезімі, екінші – өзіне-өзі тым риза болмаушылық сезімі (не жазса да өзі ұнатпайды, кейде өзін-өзі жек көріп кетеді), үшіншісі – жалқаулық. Ондай жағдайда баланы құтқарудың жолдарын табу;

– Оқушының шығармашылықпен айналысуына мектепте, сабақ үстінде, үйде қолайлы жағдай туғызу;

– Шығармашылық бағытқа баланы жүйелі, саналы түрде қалыптастырып отыру;

– Педагог көркем шығармашылық түрлеріне үйретіп, баулу үшін көркемдік өлшемдермен өзі де қарулануы керек. Көркем шығарманың, әдеби процестің механизмін түсінбейтін мұғалім оқушыны әдеби шығармашылыққа үйретіп баулымақ түгілі, оқушы жасаған дүниеге нақты, әділ бағасын беріп, көркемдік дәрежесін тани да алмайды.

Педагог оқушы шығармашылығын дамыту, бағыт-бағдар беру ісінде мыналарды ескеруі керек деп ойлаймын:

– шығармашылық тапсырмалардың мазмұн-түрін ойлап табу;

– шығармашылық міндеттерді оқушыға ұсынудың әдіс-тәсілін меңгеру;

– көркемдік шешім табу, оқиға құру, образ жасау үшін кілт боларлық жағдайларды тудыра білу;

– шығармашылық процесті фактілер мен мәліметтерге педагогикалық, әдістемелік тұрғыдан баға, қорытынды бере білу, теориялық, практикалық тұжырымдар жасау.

Психологтардың айтуынша, қабілетті айқындау мақсатындағы зерттеулер ХІХ ғасырдан басталған. Бұл қасиеттің терең түбінде талант нышаны жатыр. Қасиеттің тиімділігін дамыту тәрбие жұмысына және жас ерекшелігінің өзгеруіне де байланысты.

Шығармашылық сөзінің төркіні, этимологиясы шығару, ойлап табу дегенге келіп саяды. Демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте: шығармашылық қайталанбайтын, тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет, – деп түсіндіріледі. Көрнекті психолог Л.С.Выготский шығармашылық деп жаңалық ашатын әрекетті атаған. Ал осы мәселені терең зерттеген психологтардың бірі Я.А.Пономарев оны даму ұғымымен қатар қояды. Өйткені әрбір жаңалық, әсіресе интеллектуалдық тұрғыдағы болса, ол баланың психикасын жаңа сапалық деңгейге көтереді деп есептейді. Бұл пікір бүгінгі күнгі педагогиканың талаптарына сәйкес келуімен көңілге қонымды.

Зерттеле келе шығармашылыққа берілген анықтамалар да өзгере бастады. Соңғы жылдары шығармашылық сөзімен жаңалықпен қатар бастамалылық, белсенділік ұғымдары астарлас қолданылып жүр.

Шығармашылық – өте күрделі психикалық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан, тек адамға ғана тән.

Шығармашылық – қоғамның материалдық және рухани өмірін жетілдіруде бұрын болмаған жаңа, соны заттар, шығармалар және т.б. өндіретін, адамның танымға және шындықты түрлендіруге бағытталған саналы, мақсатты белсенді іс-әрекеті. Әр түрлі іс-әрекетте (ғылымда, техникада, өнерде қоғамдық қатынастарда, қоғамдық сана түрлерінде, өндірісте, тұрмыста) адамдардың бардык жасағандары – шығармашылық күш –жігерінің нәтижесі.

Шығармашылық барысы негізгі белгілері тұрғысынан адамдардың кез-келген әрекеті үшін біртұтас болады. Ол өмірді мағыналық ұғынуды, жаңа шығармашылық жинақтау жасауды, жаңа идеялар көтерудегі зиялылық іс-әрекеті және оларды өмірге ендіруге дене еңбегі іс-әрекетін біріктіреді. Әртүрлі іс-әрекеттің өзіне тән ерекшеліктеріне сай, шығармашылық барысы да сан-қилы болады.

Мұғалімнің оқушылардың дүниеге көзқарасы, өмірге және еңбекке ұлықтық-талғамдық қатынасы сияқты күрделі тәрбиелік міндеттерін шешуде шығармашылықтың ерекше мәні бар. Ол оқу-тәрбие міндеттерін жоғары тиімділікпен шешілуден, ойлаудың томаға- тұйық еместігін, өз ойын сауатты баяндау беруінен, зор сенімнен көрінеді, осылайша оқушы бойындағы қоғамдық белсенділікті оятады.

Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері қабілеттің мұндай дәрежесіне белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кез-келген баланы көтеруге болатындығы жайлы көп айтуда.

Шығармашылыққа деген қажеттілік – күрделі рухани қажеттілік. Әзірге ол барлық адамдарда бірдей деуге болмайды. Ал қоғамда болып жатқан жаңару процестері әр адамнан күнделікті шығармашылық қайтарымды талап етіп отыр.

Шығармашылық – бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, бір сөзбен айтқанда тіршіліктің көзі, табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл санысында, іс-әрекетінде, ішкі жан дүниесінде шығармашылықтың табиғи процестері үздіксіз жүріп жатады. Бұл процесс белгілі бір жүйемен дамиды. Ішкі шығармашылық процестері табиғат өзі басқарады. Ал сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның ой –санасына, айналысатын ісіне байланысты.

Адамның шығармашылыққа деген қызығушылығы, оның өз жекелігін, өз қабілеттерін іске асыруға деген жолын ашады. Шығармашылықтың мәнін аша отырып, оның әрекет ұғымымен тығыз байланысты екенін анықтауға болады. Шығармашылық және әрекет диалектикалық біртұтастықты құрайды. Әрекет шығармашылық тудырып, оны нақты болмысқа айналдырса, ол шығармашылық әрекетті реттейді, оның амалдарын тиімділігін анықтайды.

Шығармашылық әрекеті оқушылардың бейімін, қызығушылығын дамытуды, олардың шығармашылық күшін дамытуды, олардың шығармашылық күшін жетілдіруді көздейді. Шығармашылық әрекет концерттік қойылым, көркем өнерпаздар байқауы, көркемсөз оқу, колөнер шеберлері және сурет көрмесінің байқауын ұйымдастыру формасында көрініс береді. Осындай әрекет барысында оқушылардың адамгершілік, әсерленушілік жіне ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу міндеттері атқарылады.

Зерттеушілер шығармашылық әрекеттерге әр түрлі анықтамалар береді. Мысалы: И.Я.Лернер шығармашылық әрекет деп білім, білік, дағдыны жаңа жағдайға тасымалдай білуді, объектінің жаңа қызметін көре білуді, жаңа шешім табуды белгілейді.

А.Н. Лук шығармашылық әрекетті мәселені шешудегі көрегендікке, қырағылыққа балайды, идеяларды іске асыру болжай білу қабілеттерін атайды.

Шығармашылық қабілеттер шығармашылық елес, шығармашылық ойлау арқылы қалыптасады. Ал шығармашылық ойлау деп ойдың жылдамдығын, икемдігі, тапқырлығы, дәлдігі алынады. Шығармашылық әрекет арқылы шығармашылық қасиеттер қалыптасады, әрі қарай дамиды.

Қабілеттің шығармашылық деңгейге көтерілуі неге байланысты деген сұрақтар әрбір адамды мазалайды. Шығармашылық әрекет – өте күрделі процесс және ол адамға ғана тән. Шығармашылық – адам іс-әрекетінің түрі. Мұндай әрекеттің ерекшелігі даму деңгейі тек әлеуметтік факторларға емес, табиғи биологиялық факторларға байланысты. Бүгінде шығармашылық қабілеттердің дамуы басты нысана болып, ол оқушыда шығармашылықтың белгілерінің болмауы үлкен мәселеге айналып, ойландыруға тиісті кезге жеткен сияқтымыз. Өйткені, өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шешебілу, мемлекетімізді өркениетке жеткізу тек шығармашыл адамдардың ғана қолынан келмек. Тек шығармашылық қана адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге, мүмкіндік туғызады.

Қорыта айтқанда, оқытудың жаңа әдістерін қолдану арқылы балаларының кішкентай кезінен бастап дүниеге өзіндік көзқарасының қалыптасуына жол ашу. Бала қиялын дамыту барысында оларды бақылауға, зерттеуге, ойлауға, өзінің болашағын болжауға және идеяларымен еркін әрекет жасауға үйренеді. Балалар өздерін тапқырлыққа, білгірлікке, мақсатқа талпынуға және қиялдауға итермелейтін шығармашылық ойындармен, тапсырмалармен көп жұмыс жүргізу керек. Мектеп оқушыларының шығармашылық біліктерін, ой-өріс белсенділігін, сөйлеу шеберлігін дамыту қажеттілігі жүзеге асады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007ж.
2. Ожегов С.И. Орыс тілінің сөздігі: шамамен. 53 000 сөз/под общ. ред. проф. Л.И. Скворцова. 24-ші басылым, рев. – М.: «Оникс» баспасы, 2005. -1200 б.
3. Құдайбергенова Ә.М. Өзін-өзі тану пәні арқылы оқушылардың шығармашылық біліктерін дамытудың тәсілдері// ҚазУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. 3-49. 2016. N3 (136). – 5.
4. Аринова Б.А. Рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының ҚР жалпы білім беру жүйесіне ендірілуін құру-функционалдық талдау //ҚазУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. 12-18. 2014. No2 (42). – 5.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ СТУДЕНТОВ

Забродина О.В., Иванов Д.В.

*Самарский государственный социально-педагогический университет
Самара, Россия*

Аннотация

В статье осуществляется теоретико-методологическое осмысление проблемы социальной зрелости, представлен анализ научных источников психолого-педагогической науки относительно термина «социальная зрелость студентов». В контексте проблемы социальной зрелости студентов выявляются особенности формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования.

Аннотация

Мақалада әлеуметтік жетілу мәселесіне теориялық және әдістемелік түсінік берілген, «оқушылардың әлеуметтік жетілуі» терминіне қатысты психологиялық-педагогикалық ғылымның ғылыми көздеріне талдау жасалған. Студенттердің әлеуметтік жетілу мәселесі тұрғысында психология және арнайы білім беру факультеті студенттерінің әлеуметтік жетілуін қалыптастырудың ерекшеліктері ашылды.

Annotation

The article provides a theoretical and methodological understanding of the problem of social maturity, presents an analysis of scientific sources of psychological and pedagogical science regarding the term "social maturity of students". In the context of the problem of social maturity of students, the features of the formation of social maturity of students of the Faculty of Psychology and Special Education are revealed.

Ключевые слова: *студент, формирование, социальная зрелость, факультет психологии и специального образования.*

Современные векторы в сфере просвещения и гуманитарного образования предполагают новые перспективы в формировании и развитии и личности студентов. Для становления студентов – будущих специалистов и профессионалов по направлению психолого-педагогическое образование в современном обществе актуальным направлением является формирование социальной зрелости студентов. Формирование социальной зрелости студентов не всегда и не у всех происходит стихийно. В процессе подготовки высококлассного специалиста высшего учебного заведения, в организации его образовательного и учебного процесса особое значение имеет не только развитие его профессиональных качеств, но и индивидуальное развитие и формирование социальной зрелости студента. Следовательно, важно рассмотреть категориальный аппарат социальной зрелости студентов и определить особенности формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования для дальнейшей работы по организации и реализации психолого-педагогических условий в учебном и образовательном процессе.

Целью данной статьи является рассмотрение особенностей формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования.

В результате анализа научных источников психолого-педагогического направления выявлено, что существуют предпосылки, благодаря которым можно представить теоретико-методологическое осмысление проблемы формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования.

Первоначально важно рассмотреть понятие «зрелость». В процессе изучения научных воззрений было определено, что зрелость характеризуется личностно-типологическими и характерологическими особенностями, волей, независимостью и способностью управлять своими потребностями, целостностью структуры характера, ростом и развитием, самосуществованием, автономностью и уникальностью, развитым интеллектом, стремлением к саморазвитию, самостоятельностью в решении жизненно важных проблем, способностью к выработке индивидуальных стратегий адаптации и компенсации, способностью ориентироваться в отношениях и окружающей действительности, устойчивой

иерархией мотивов, саморегуляцией, структурой в социальных ценностях, наличием психического здоровья.

В процессе изучения зрелости было установлено, что зрелость предполагает наличие уровней структуры и включает классификацию.

К уровням зрелости относят:

- низкий уровень;
- средний уровень;
- высокий уровень.

Зрелость подразделяется на такие виды, как:

- физиологическая зрелость;
- личностную зрелость;
- профессиональная зрелость;
- социальная зрелость;
- интеллектуальная зрелость;
- хронологическая зрелость.

Социальная и личностная зрелость могут выступать как системообразующими видами зрелости.

Социальная зрелость при этом выступает как интегральное качество личности, необходимое для жизнедеятельности и полноценного функционирования в обществе.

Существуют зарубежные (А. Адлер [1], Э. Берн [2], Э. Торндайк и Дж. Б. Уотсон [3] и др.) и отечественные (М. М. Главатских [4], А. А. Гудзовская [5], А.Л. Журавлев [6] и др.) представления относительно понимания и характеристики термина «социальная зрелость».

Общим пониманием социальной зрелости в отечественной и зарубежной психологии психолого-педагогической науке является, то что она определяется как интегральное личностное качество и свойство, которое характеризуется социально-коммуникативной компетентностью, саморегуляцией поведения, социальной активностью, ответственностью, способностью к саморазвитию и самообразованию. При этом в более широком понимании социально зрелый человек обладает также социально значимыми качествами и способностями к высокой адаптации в обществе, правильностью восприятия себя и людей, видением временной перспективы, развитием нравственного сознания, умением успешно овладевать профессиональной деятельностью, смелостью, терпимостью, снисходительностью, мягкостью и способностью к саморегуляции, социальным интересом, заинтересованностью в общении, Я-концепцией, жизненной ориентацией, самосовершенствованием по направлению к нравственным идеалам в социуме, восприятием себя взрослым, достижением самости и обретения позитивной идентичности, проявлением социально-полезных поступков, составлением целостной жизненной философии.

Определением терминологической структуры социальной зрелости не заканчиваются исследования отечественных психологов и педагогов. Е.Г. Александровой [7, с. 36] определены и представлены в исследованиях структурные компоненты социальной зрелости.

Социальная зрелость в процессе развития, формирования и становления у разных представителей профессиональной деятельности изменяется при определенных условиях и в ходе их возрастной периодизации.

При раскрытии сущности социальной зрелости в образовательном процессе на теоретическом уровне было определено, что процесс формирования социальной зрелости у учащихся средних школ, абитуриентов и студентов различается.

Благоприятным временем для становления, формирования и развития биологических программ и социальной активности является период от рождения до 35 лет. Становление физиологических и социально-личностных процессов в дошкольном возрасте влияет на начало развития социальной зрелости, а формирование основополагающих социальной зрелости учащихся в школе является процессом динамическим и не заканчивающимся в определенный возрастной период. При этом в подростковом возрасте проявляются такие новообразования, как познание себя, стремление самовоспитанию и к самообразованию, начинается процесс выбора профессиональных интересов, что является частичным основанием для начала формирования социальной зрелости. Однако, в подростковом возрасте процесс биологического и социального созревания ещё не окончен. Важным аспектом является переход от детского представления мира к взрослому.

Студенческий возраст предполагает завершение в развитии некоторых физиологических особенностей и является благоприятным периодом для формирования всех основ социальной зрелости. На этом этапе присутствует сознательность поступков и действий, что является важным в процессе

формирования социальной зрелости студентов. Формирование социально значимых качеств и свойств личности, проявление способности к позитивным и адекватным отношениям, эффективное взаимодействие с другими людьми и социальным миром, проявление активной социально-политической позиции, готовность к личностно-профессиональному росту и самоопределению, ориентация на творческую и трудовую деятельность, готовность к созданию семьи, также являются необходимым аспектом для социального формирования и дальнейшей профессиональной социализации.

При этом в студенческом возрасте проявляется способность личности к готовности и эффективному включению в систему социальных отношений в Российской Федерации. Формирование основ социальной зрелости личности учащихся-студентов является сложным системным образованием, включающим такие компоненты, как знаниевый; компетентностный. Формирование социальной зрелости студентов начинается с постановки цели и задач, которые могут реализоваться в условиях профессиональной подготовки в определенном высшем учебном заведении и на выбранном факультете. При реализации плана программы по формированию социальной зрелости студентов важно определиться с подходами и направлениями работы, основываясь на способствующих условиях и препятствующих факторов, а также основе теоретического обоснования направлений деятельности педагога-психолога в высшем учебном заведении.

Результат сформированности основ социальной зрелости личности студентов высшего общеобразовательного учреждения является достижением определенного уровня в этой возрастной категории и предполагает предпосылки для дальнейшего построения программы сопровождения на каждом курсе.

Студенческий возраст не является прогрессивным в формировании социальной зрелости личности, но не конечной точкой в развитии социальной зрелости. До 35 лет происходит пик развития в таких аспектах, как интеллектуальное, эмоциональное, физическое социальное и духовное развитие. В плане педагогического воздействия именно этот период является самым эффективным.

В дальнейшем формирование и развитие социальной зрелости может проходить на этапе 35 до 60 лет. Данный этап характеризуется стабилизацией, на которой люди в большей степени проявляют качества адаптации основываясь на полученных ранее свойствах и качествах социальной зрелости. Формирование социальной зрелости личности укрепляется и становится более содержательным. В последующие годы (60 и более лет) люди могут находиться в состоянии оптимальной зрелости, при которой смысл жизни и ценности, цель понимаются в особом духовном измерении. Люди проявляют высокое осмысление бытийного мира, при проявлении двух жизненных траектории: траектория угасания со снижением всех жизненных потенций или движение вперед, с сохранением наработанного потенциала в сфере интеллектуальных, физических, иных особенностей.

В результате рассмотрения различных позиций и установлении в литературе теоретических оснований относительно специфического построения процесса в формировании социальной зрелости у студентов разных факультетов, мы разработали план проведения процесса формирования социальной зрелости.

В контексте проблемы социальной зрелости студентов в исследовании выявлялись особенности формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования.

Исследование проводилось на базе ФГБОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия» факультета психологии и специального образования. В исследовании приняли участие студенты в возрасте от 18 до 24 лет. Всего в исследовании приняли участие 128 человек, студенты направления подготовки 37.03.01 Психология с 1 курса по 4 курс. Были выбраны методики, соответствующие теме исследования.

В состав психодиагностического инструментария вошли: методика «Личностный дифференциал»; «Оценка способности к саморазвитию, самообразованию» В.И. Андреева; опросник «Стиль саморегуляции поведения» В.М. Моросановой, Р.Р. Сагиева и математические методы исследования (t-критерий Стьюдента).

На констатирующем этапе экспериментальной работы изучались характеристики социальной зрелости студентов. Студенты были поделены на группы: контрольная и экспериментальная. Группы распределились определенным образом.

Контрольные группы: 1 курс КГ1 (далее по тексту) – контрольная группа 1 до и после проведения программы, 2 курс КГ2 (далее по тексту) – контрольная группа 2 до и после проведения программы, 3 курс КГ3 (далее по тексту) – контрольная группа 3 до и после проведения программы, 4 курс КГ4 (далее по тексту) – контрольная группа 4 до и после проведения программы. Экспериментальные группы: 1 курс ЭГ1 (далее по тексту) – экспериментальная группа 1 до и после проведения программы; 2 курс

ЭГ2 (далее по тексту) – экспериментальная группа 2 до и после проведения программы; 3 курс ЭГ3 (далее по тексту) – экспериментальная группа 3 до и после проведения программы; 4 курс ЭГ4 (далее по тексту) – экспериментальная группа 4 до и после проведения программы.

Было проведено формирующее исследование.

На формирующем этапе экспериментальной работы осуществлялась реализация программы формирования социальной зрелости. Полученные результаты указывают на количественные и качественные изменения по всем показателям характеристик социальной зрелости: на первом КГ1 (8,33баллов) до и в КГ1 (8,48баллов) после внедрения модели, втором в КГ2 (10,42баллов) до и КГ2 (10,54баллов) после внедрения модели, третьем в КГ3 (7,5баллов) до и КГ3 (7,5баллов) после внедрения модели и четвертом курсе в КГ4 (4,83баллов) до и в КГ4 (5баллов) после внедрения программы значительные изменения в уровнях социальной активности у будущих социальных педагогов не произошли (t-критерий Стьюдента 0,900 при $p=0,379$; 1,813 при $p=0,083$; 0,000 при $p=1,00$; 0 1,483 при $p=0,166$).

На первом курсе до внедрения модели в ЭГ1 (8,42баллов) и (10,71баллов) после внедрения модели, втором в ЭГ2 (7,54баллов) до и ЭГ2 (8,8баллов) после, третьем в ЭГ3 (8,23баллов) до и ЭГ3 (10баллов) после внедрения модели и четвертом курсе в ЭГ4 (7,75баллов) до и в ЭГ4 (9,83баллов) после внедрения модели выявлены значительные различия (t-критерий Стьюдента 3,43, при $p=0,03$; 3,907 при $p=0,01$; 4,161 при $p=0,00$; 4,795 при $p=0,001$).

Количественные характеристики проявления уровня социальной активности выглядят следующим образом: на первом, втором, третьем и на четвертом курсах после внедрения модели значения, соответствующие среднему и высокому уровню проявления социальной активности остались на прежнем уровне. Произошли изменения в сторону уменьшения количества будущих педагогов-психологов на первом курсе в ЭГ1 (9,5%), на втором ЭГ1 (41,7%), после внедрения модели выявлено меньше будущих педагогов-психологов низкого уровня проявления социальной активности, чем на первом в ЭГ1 (28,7%), на втором в ЭГ2 (50%), на третьем в ЭГ3 (31,8%), на четвертом курсе в ЭГ4 (40,9%) до внедрения модели. На первом курсе значения среднего уровня проявления социальной активности в ЭГ1 (14,3%) и на третьем курсе в ЭГ3 (45,5%) после внедрения модели, меньше значений, выявленных на втором курсе в ЭГ1 (66,7%), что связано с тем, что стало больше студентов с высоким уровнем проявления социальной активности в ЭГ1 (76,2%) и на третьем курсе в ЭГ3 (50%) после внедрения программы. На втором курсе средний уровень проявления социальной активности в ЭГ2 (37,5%) и на третьем курсе в ЭГ3 (45,5%) в после внедрения модели повысился по сравнению с ЭГ2 (3,3%) и ЭГ3 (50%) до внедрения программы. На четвертом курсе значения среднего уровня проявления социальной активности в ЭГ4 (66,7%) до и после в ЭГ4 (66,7%) не изменились. На четвертом курсе в ЭГ4 после внедрения программы произошли изменения по причине изменений количества студентов в сторону высокого уровня проявления социальной активности. Значения высокого уровня на первом в ЭГ1 (76,2%), втором в ЭГ2 (20,8%), третьем в ЭГ3 (22,7%) и четвертом курсе в ЭГ (8,3%) после внедрения программы изменились в сторону повышения значений по проявлению социальной активности. Что указывает на общительность, повышение интереса ко всему, что происходит вокруг, мотивации, направленной на участие в общественной жизни.

Таким образом, существуют особенности формирования социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования. Специфика студенческого возраста, его характеристика, как подготовка к будущей профессиональной деятельности влияет на формирование социальной зрелости. При этом важно чтобы формирование социальной зрелости строилось с учетом индивидуальных маршрутов студентов и общей модели формирования каждого компонента социальной зрелости студентов факультета психологии и специального образования.

Литература

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2007. – 240 с.
2. Берн Э. Транзакционный анализ и психотерапия. – СПб.: Издательство «Братство», 1992. – 224 с.
3. Торндайк Э., Уотсон Дж. Б. Бихевиоризм. Принципы обучения, основанные на психологии. Психология как наука о поведении. – М.: АСТ-ЛТД 1998. – 704 с.
4. Главатских М.М. Особенности структуры социально-психологической зрелости младших школьников // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Психология». – 2015. Т.8, – № 4. – С.70-75.
5. Гудзовская А.А. Интер- и интрасубъектные факторы становления социальной зрелости. Опыт лонгитюдного исследования // Национальный психологический журнал. – 2016. – № 1(21). – С. 88-95.
6. Журавлев А.Л. Социально-психологическая зрелость: обоснование // Психологический журнал. – 2007. – № 2. – С. 44–54.
7. Александрова Г.Г. Психологические критерии социальной зрелости личности в условиях современного российского общества // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2007. Т. 149. – № 1. – С. 34–45.

ОҚУШЫЛАРДЫ КӨП МӘДЕНИЕТТІ ОРТА АРҚЫЛЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Абдумунинова Ж.Ж., Амангелді Ұ.Қ., Әліпбек А.З., Усипбекова А.С.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы заманауи жағдайларды, халқымыздың көпмәдениеттілігін зерделеу, оның қайталанбас ерекшеліктерін жеткізу арқылы көпмәдениетті ортада мектеп оқушылары арасында патриоттық тәрбие беру тәжірибесін талдау. Патриоттық тәрбие үрдісінің жалпы дамуы, оны жүзеге асырудың қазіргі жағдайы, көп мәдениетті даму туралы жалпы білімдер қарастырылады.

Аннотация

Цель статьи – анализ опыта воспитания у школьников патриотизма в поликультурной среде, через изучение современных условий в Казахстане, поликультурности нашего народа, трансляцию его уникальных черт. Рассмотрены общее развитие процесса патриотического воспитания, текущее состояние его реализации, общие знания о поликультурном развитии.

Annotation

The main purpose of the topic under study is to educate schoolchildren in patriotism through a multicultural environment, using modern conditions in Kazakhstan, the multiculturalism of its people, to convey its unique features. In the course of the work, we will present the general development of this process, the current process of its implementation, general knowledge about multicultural development.

Қазақстан қазіргі кезде әлемдік өркениетте орны бар әлеуетті мемлекет ретінде қалыптасты. Еліміз қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, ауқымды саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды сәтті жүзеге асырған, өзіндік қазақстандық даму жолын тандаған қуатты мемлекеттердің біріне айналып отыр. Бүгінгі таңда өркениет жаһандық дамуды басынан өткерген кезде біздің еліміз де тәуелсіздігімізді баянды етуде күрделі тарихи кезеңдерден өтті. Еліміздің алдында әлеуметтік, саяси, мәдени тұрғыда шешімін табатын мәселелер тұр. Қазақстан Республикасында жалпы білім беретін мектептерде әрбір шәкіртті тұлға деп санау, оның жан-жақты дамуына мүмкіншілік тудыру, жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзат мәдени мұрасының сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу мақсатында жұмыс жасауда. Қазақстанның тұңғыш президенті Н. Назарбаев: Мәдениет қазіргі заманғы еңбек адамына қарай бетбұрыс жасауы тиіс! – деп көрсеткен болатын және ол елдің мәдени игілігін еселеудегі көмекші құрал болмақ [1].

Мәдениет – адамдардың өмір сүрген ортасымен қарым-қатынасы; қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасқан ерекше құбылыс. Мәдениет әр түрлі әлеуметтік құрылым, топтардың, ұлттардың, жеке адамдардың өмір сүруі жағдайына сәйкес болып қалыптасады. Қоғамда адам тілегінен тыс мәдениет қалыптаспайды. Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол – өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс. Адамдар өздерін қоршаған ортаға, оның әлеуметтік және мәдени қатынасына әсер етеді, өзгертеді. Олар оны өз мақсатына пайдаланады. Болашақ қоғамға, ұрпаққа мұра етіп қалдырады, ал ол мұра белгілі жағдайда үнемі дамуда болады.

Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз – жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді.

Патриотизм, ұлттық патриотизм, қазақстандық патриотизм проблемаларына көптеген философтар: Ә. Нысанбаев, М. Қозыбаев, А. Қалмырзаев, Л. Ахметова, К. Меңлібаев және т.б., жазушылар мен филолог ғалымдардан Б. Момышұлы, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Ә. Нұршайықов пен тағыда басқада ғалымдар баса назар аударып, ой қозғады.

Қазақ халық педагогикасын патриоттық тәрбие беру мақсатында пайдалануға байланысты орындалған жұмыстардан С. Иманбаеваның (ұлттық жауынгерлік дәстүрлер арқылы оқушыларды ерлікке тәрбиелеу), А.Бейсембаеваның (қазақ ерлік эпосы арқылы бастауыш сынып оқушыларын

патриоттыққа тәрбиелеу) зерттеулерін т.б. еңбектерді атауға болады. *Патриоттық тәрбиенің кейбір салалары* С. Ұзақбаеваның, Р. Төлеубекованың, К. Қожахметованың, Р. Дүйсембінованың еңбектерінде де ішінара қарастырылады [2].

Қарастырылып отырған тақырыпта өскелең ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеу басты назарға алынып отыр. Мұнда ең алдымен тәрбиелеу процесінде ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктерді ескеру аса маңызды. Балаға алдымен анализ жүргізгеннен кейін оған ұлттық құндылықтарды меңгерту қажет. Ал Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан, ел көпмәдениетті бола отырып оны патриотизмге тәрбиелейміз.

Қазақстандағы соңғы кездердегі өзгерістерде басты міндеттерінің бірі – заманауи мектептерде тәрбие жүйесінде оқушылардың жалпықазақстандық мәдениетін қалыптастыру болып табылатын білім беру саласын реформалауын іске асырды. Осыған байланысты оқушыларға тәрбие және білім беруде мәдениет адамы – өзгермелі әлеуметтік мәдени ортада әлемдік және ұлттық мәдениет құндылықтарына бағдарланған, шығармашылықпен өзін өзі жүзеге асыруға, адамгершілікті өзін өзі реттеуге және бағдарлануға қабілетті еркін және оқушыларды осы айтылып отырған көптеген мәдениеттер арқылы, яғни сол ортасы арқылы патриотизмге тәрбиелеудің маңызы артып отыр, сонымен қоса рухани тұлға моделіне бағыттаудың рөлі артып отыр. Көпмәдениетті тәрбие бірнеше педагогикалық қағидаларда қиылысатындығын атап өткен жөн:

- адамдық құндылықтарға және жоғары адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеу;
- түрлі нәсілдердің, діндердің, этностардың және т.б. әлеуметтік топтардың бар екендігін ұғындырып тәрбиелеу;
- төзімділікке, өзара ынтымақтастыққа дайын болуға тәрбиелеу.

Көпмәдениеттілікке тәрбиелеудің негізгі функциясы басым ұлттың тәрбие мен оқытудағы жүйелері және және нормалары арасындағы, сондай-ақ этникалық азшылықтағы қарама-қарсылықтарды жою болып табылады. Этникалық топтардың өзара бейімделуі, этникалық көпшіліктің мәдени диктаттан бас тартуы болжанады. Көпмәдениетті тәрбиенің функцияларына төмендегілерді жатқызуға болады:

- мәдениеттердің көпқырлылығы мен олардың өзара байланысы туралы пікірді қалыптастыру;
- тұлғаның өзін жұмыс істету үшін мәдени көпқырлылықтың маңыздылығын ұғынуы;
- мәдени өзгешеліктерге позитивті қатынаста болуға тәрбиелеу;
- толеранттылық пен өзара түсіністік негізінде түрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара әрекеттестік дағдылары мен ептіліктерін дамыту.

Көпмәдениетті тәрбие мақсаттың 3 бағытын көздейді, оларды әр алуандық, теңдік және бірлес ұғымдарымен белгілеуге болады:

- 1) мәдени көпқырлылықты құрметтеу және сақтау туралы;
- 2) білім алуға және тәрбиеге тең құқықты қолдау туралы;
- 3) жалпыұлттық саяси, экономикалық, рухани құндылықтар ерекшеліктерінде қалыптастыру туралы.

Жаһандану қарама-қайшылықты құбылыс бола тұра, дамуға бағытталған білім беру салаларының алдына кезек күттірмейтін міндеттерді қояды. Бұл дегеніміз жас ұрпақты көп мәдениетті орта жағдайына дайындау. Олардың түрлі әлеуметтік топтармен, ұлттармен, діни сенімдері бөлек адамдармен қарым-қатынасқа түсе білу және әріптестікте бола білу дағдыларын қалыптастыру міндеті. Диалог жүргізе білу үшін қажетті көпмәдениеттілік туралы айтқанда, өзге мәдениеттің адамын түсінуге, оны сол күйінде қабылдауға, қиын жағдайда қолдауға, сонымен бірге өз мәдениетіңді байыта түсуге мүмкіндік туады [3]. Тек көпмәдениетті игерген тұлға ғана жаһандану үдерістерін бәсеңдететін фактор әрі жаһанданудың жағымсыз ықпалына қарсы тұрудың тиімді құралы болады деген қорытындыға келеміз. Екіншіден, біліктілік арттыру институтында жүргізілетін педагог қызметкерлерді кәсіби дайындауда білім саласы мамандарының кең мағынасындағы кәсібилікті игеріп шығуларын мақсат етіп қойған жөн, яғни, кәсіби қажетті білімдер мен дағдыларды игеруге бағытталып қана қоймай, кәсіби маңызды тұлғалық сапаларды қалыптастыру және жетілдіру болып отыр. Осыған байланысты педагог қызметкерлердің білімдерін жетілдіре отырып, көпмәдениетті тұлға ретінде дамыту маңызды орын алады.

Көпмәдениетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталған қызмет адамның бойында адамгершілік-рухани құндылықтарды дамытуға, кросс-мәдениетті қоғамға бейімделуге, өзін-өзі жетілдіруге көмектесуі қажет [4]. Көпмәдениетті тұлға қалыптастыру бағытындағы жұмыстарды жүзеге асыруда мынадай мақсаттар қойылады:

– жан-жақты, үйлесімді дамыған, ұлттық салт-дәстүрлер, қазақы құндылықтар мен әлемдік мәдениеттің негізінде шығармашылықпен өзін-өзі дамытуға қабілетті және этномәдениеттілік пен азаматтық позициясын анықтап, оны іске асыра алатын тұлғаны қалыптастыру;

– мектепке дейінгі мекеме пен жоғары оқу орны түлектерін қазіргі өркениет пен көпұлтты еліміздің өмір жағдайына тиімді дайындау, өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктерін кеңейту, әлеуметтік өсуі мен өмір сапаларын арттыру;

– еліміздің білімдік және кәсібилік деңгейі дәрежесін арттыру, жастарды ашық көпмәдениетті және көптілді әлемде жауапкершілікті және зиялы етіп дайындау, белсенді ұйымдастырушы етіп тәрбиелеу.

Көпмәдениетті тұлға тәрбиелеуде әдебиет сабақтарының маңызы өте зор. Себебі, әдебиет – сөз өнері. Сөз адамның ой-сезімін жеткізудегі бірден-бір күшті құрал. Әдебиеттің шыншылдығы мен көркемдігі артқан сайын тәрбиелік, өнегелік мәні күшейе түседі. Сондықтан да әдебиет, бала өмірінде, түсінігінде, сана-сезімінде ауқымды орын алады [5].

Отаншылдық сезім – адамға туа біткен қасиет емес. Ол адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түйсінуді, қуаттап қолдауды пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады. *Отан сүйгіштік сана халықты топтастырушы рухани күш бола тұра, халықтың күш-жігерін тәуелсіздікті нығайтуға бағыттайды.* Сондықтан елдегі тәлім-тәрбие идеологиясы мен ақпарат жүйесі халықтың бойында өзін республиканың төл азаматы ретінде сезінетіндей көңіл-күй қалыптастыруы тиіс. Отаншылдық, ел жандылық туған отбасына, туып-өскен ортаға, туған топырағы мен табиғатына деген құрметтен басталады. Демек, Отан сүйгіштіктің қайнар көзі адамгершілік қасиеттері болмақ.

Әдебиеттер

1. Бекмағамбетов А.Ж., Әбдікәрімұлы Б. Өлкетану құндылықтары арқылы оқушыларға патриоттық тәрбие беру мүмкіндіктері //Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2007. №1. – Б. 134-140.
2. Бекмағамбетов А.Ж. Батыр Н.Әбдіров ерлігі арқылы оқушыларға әскери-патриоттық тәрбие беру // Ұлт тағылымы – 2007. №1. – Б.5-8.
3. Сарчаева К. Оқушыларға патриоттық тәрбие беру. Сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын өткізуге байланысты әдістемелік нұсқаулар. Әдістемелік құрал. – Алматы: ЖШС «Жания Полиграфия», 2003. -100 б.
4. Ұзақбаева С.А. Қазіргі қоғам және патриоттық тәрбие. Оқу құралы. – Алматы: ӨКБ «Қаз білім жабдық», 2005. 94 б.
5. Әбдікәрімұлы Б., Бекмағамбетов А.Ж. Ә. Нұршайықов шығармаларының патриоттық тәрбие берудегі мәні. Әдістемелік құрал. – Алматы, 2005. 341 б.

АРТ- ТЕХНОЛОГИЯ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Әлқожаева Н.С., Батырбекова Д.Д.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада арт-технологияның педагогикалық моделі психотерапиялық және психоэлеуметтік модельдерге балама ретінде қарастырылады. Көрнекті авторлардың "арт-технология" ұғымын қалай ашатыны баяндалады және түзетуші-педагогикалық тәжірибеде арт-технологияның қолданылуы сипатталған.

Annotation

The article considers the pedagogical model of art technology as an alternative to psychotherapeutic and psychosocial models. How famous authors open the concept of "art-technology" is described, and the use of art-technology in correctional-pedagogical practice is described

Аннотация

В статье рассматривается педагогическая модель арт-технологии как альтернатива психотерапевтической и психосоциальной моделям. Описывается, как известные авторы раскрывают понятие «арт-технология», описывается использование арт-технологии в коррекционно-педагогической практике.

Арт-технологиялардың оқытушылық нысаны психотерапиялық, сондай-ақ психоэлеуметтік модификациялардың нұсқасы ретінде тұлғалық-мақсатты таралымның шарттарында айқындалған оқытушылық тұжырымдарда жасалған. Психофизикалық қалыптасудың ерекше белгілерімен бірге бала санының артуында көрсетілген қазіргі дефектологиялық практиканың қалыптасу үрдістері; ерекше құрылатын органдардың тораптарын оңтайландыру; ағартушылық интеграция жағдайларында басты құрылым ұйымдарында қылмыстық құрылыммен бірге көптеген бала құруды алу; инклюзивтік құрылымды қалыптастыру; бұдан басқа, білім алушылардың басты құрылатын ұйымдардағы арнайы ағартушылық мұқтаждықтарымен бірге, сондай-ақ оны оқытушылық практиканың тәуелсіз саласына қалыптастыру арқылы арт-педагогиканың жақсару үрдістерімен бірге мамандандырылған мән-жайларды қалыптастыру; арт-технологиялардың, қоғамдық облыстардың функцияларын, сондай-ақ оларды пайдаланудың жас шектерін ұлғайту; эстетикалық-жасампаздық жұмыстың алуан түрлерін біріктіретін арт-технологиялардың мультимодальды болуын қалыптастыру, сонымен қатар, түзету-оқытушылық қолдау тұжырымдамасында арт-технологияларды жүзеге асырудың инновациялық дағдысымен бірге қажетті алғышарттарды қалыптастырады, сондай-ақ арт-технологияларды түзету қызметі рәсіміне енгізудің перспективалылығына қатысты айтылады.

Арт-технологиялар – бұл білім беру процесінде тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған әртүрлі өнер түрлерінің формалары, әдістері мен құралдарының жиынтығы. Арт-технологиялар көркемдік және шығармашылық технологиялар деп те аталады, бұл олардың негізінде мұғалімнің немесе психологтың білімі, білігі, дағдылары мен іс-әрекет тәсілдерінің жиынтығын білдіреді, бұл баланың жеке басына көркемдік шығармашылық арқылы әсер етуге мүмкіндік береді. Арт-технологияны қолданудың педагогикалық контекстінде олар әдетте арт-педагогика туралы айтады, ол – әр түрлі өнер түрлері арқылы оқыту және тәрбиелеу.

Әр түрлі оқу-әдістемелік көріністерді жақтаушылардың «арт-технологияны» ұсынуы әр түрлі болып негізделеді. Көбінесе арт-технология деп «... экспрессия, коммуникация және символизация сияқты 3 шарттың әсерімен өзара байланысты көркем шығармашылық үдерісті сипаттайды...» [2, 94 б.]. Сондай-ақ, арт-технологиялық процестер «... конфигурациялар жиынтығы, сондай-ақ ағарту процесінде тұлғаның креативті мүмкіндігін қалыптастыруға бағытталған көркемөнердің әр түрлілігінің құралдары ретінде...» сияқты қалыптасады. [5, 36 б.]. «... жоспарланған оқытушылық мақсатты жүзеге асыру мақсатында эстетикалық-жасампаздық жұмыс тәсілдерінің жиынтығы»... деп эстетикалық-креативтік жақтаушылар арт-технологиялық процестерді түсіндіреді [3, 15 б.]. Интегративті пәнаралық арт-технология мектебінің пікірінше – «... шығармашылық, эмоциялық, бейімделу саласына әсер ету ретінде шығармашылық, жаттығу, тұлғалық өсу нәтижесінде жасырын энергияны

іске асыруға бағытталған әдіс ретінде шығармашылық пен түзету практикасын біріктіру...» [2, 19-20 б.]. Арт-технологиялар «... білім алушылар тұлғасының шығармашылық әлеуетін ашу және дамыту және зерделенетін ғылыми фактілердің, пәндердің, құбылыстардың маңыздылығын түсіну мақсатында білім беру процесінде қолданылатын түрлі өнер түрлерінің әдістері, қабылдаулары, нысандары мен құралдары» деп білім беру практикасының мамандары анықтаған [6, 31 б.]. Арт-технологияның терапевтік мектебі тұрғысынан алғанда – «... оның дүниетанымы құрылымын өзгерту мақсатында адамның сезімдері мен психикасының өзге де мазмұндарын беру үшін өнер құралдарын пайдалану...» [1, 41 б.] болса, бірқатар авторлар арт-технологиялар – «... көркем шығармашылық құралдарының көмегімен жүзеге асырылатын оқыту...» деген пікірді ұстанады. [8, 102 б.].

Оқытушылық түсіндіруде біз арт-технология деп көркемөнердің нақты түріне стильдік бейімделу, сондай-ақ түзету-дамытушылық пайдалану технологиясы, үрдісі сияқты анықталатын ерекшеліктері мен тән сипаттары бар дамытушылық және түзету әдістерінің кешенін айтамыз [4, 140 б.].

Арт-технологиялардың басты әдіснамасы кешенді, биопсихоәлеуметтік аспектіні, жасампаздық қызметті қабылдауды және қоғамдық өзара іс-қимылды үйлестірудің негізгі жағдайлары мен денсаулық сақтайтын құрылымның өнімділігінің қасиетінде әртүрлі қабылдау дағдысын алуды білдіреді. Оқытушылық сабақ тұрғысынан арт-технологиялық процестер инновациялық болып саналады және абстрактілі әрі нақты ойлар ансамблімен, жаңа технологиялармен; әлеуметтік, психикалық және оқытушылық әрекеттермен өзара байланыстардың алуан түрлілігімен; оқытушылық шындықтың басқа элементтерінен салыстырмалы оқшауланумен; интеграция және модификация мүмкіндігімен сипатталады.

Енгізу ауқымына байланысты арт-технологиялар үш деңгейлі құрылыммен ұсынылуы мүмкін. Арт-технологиялардың педагогикалық моделін түсінудің әдістемесі, пәнаралық теориясы және технологиялық тәсілі ғылыми зерттеулерді осы технологиялардың мазмұнына біріктірудің алғышарты болып табылады.

Г.К. Селевконың анықтамасы бойынша педагогикалық технология «ғылыми негізде құрылған, уақыт пен кеңістікте бағдарламаланған және жоспарланған нәтижелерге әкелетін педагогикалық процестің барлық компоненттерінің жұмыс істеу жүйесі» деп түсіндіріледі [7, 4-5 б.]. Демек, өнер технологиялары нақты практикалық мәселелерді жаңа, типтік емес шешуге бағытталған өзара байланысты әдістердің жиынтығы ретінде ұсынылған. Процедуралық жағы, технологияға тән іс-әрекеттің белгілі бір алгоритмділігі құрылымдық арт-технологиялық сабақтарда (сессияларда) көрінеді. Бұл әдістерді, тәсілдерді, процедураларды жаңғырту және тарату, сондай-ақ жоспарланған және тұрақты оң нәтижелерді алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Аталған технологиялық өлшемдер түзету-педагогикалық көмекті ұйымдастыру тұрғысынан маңызды. Сондай-ақ, арт-технологиялар шығармашылық өзгергіштігімен ерекшеленеді және педагогикалық технологиялардың педагогикалық, инновациялық, гуманистік, шығармашылық, терапевтік, денсаулық сақтау сипаттамаларына сәйкес келеді. Арт технологиялар, бейнелеу өнерін оқытудан айырмашылығы, терапевтік, дамытушылық, тәрбиелік және түзету әсерлерімен бірге жүреді.

Арт-технологиялар құралдарымен инновациялық түзету-оқытушылық қолдау нысаны жалпы түзету, ағарту және арт-ғылыми-техникалық орынның бірегей фактісін қалыптастырады, онда жеке тұлғаларды даралау және әлеуметтендіру қозғалыстары қолданыстағы патологияларды түзетуде статистикалық сенімді оң динамикаға ие болады деп айта аламыз [4].

Көркемөнер құралдарының көмегімен іске асырылатын арт-технологияларды жүйелеу көркемдік түрлерінің ерекшеліктеріне негізделеді және тиісті топтарды қамтиды: мәнерлі арт-технологиялық процестер; құм-аэроландшафты арт-технологиялық процестер; мелодикалық арт-технологиялық процестер; драматехнология; нарративті арт-технологиялық процестер (сикырлы арт-әдістеме).

Осы инновациялық ғалымдардың қатысуы бұдан басқа, қабылдаудың түйінді түрлері негізінде арт-технологияларды жүйелеуге баса назар аударады, осы мөлшерде бимодальдық және полимодальдық фигуралар [1]:

- көру-кинетикалық: бейнелеу (бейнелеу, өрнектеу, коллаждау, бұйым, нағыз мүсін, қондырғы);
- құмды (sand-play, sand-art, пескография, құм мультипликациясы, құм анимациясы);
- аэроландшафты технологиялық процестер (аэроландшафтық инсталляция, пейзаж бұйымы);
- аудиовизуалды (бейнеколлаж, бейнебаян, мультипликация, анимация);
- сазды арт-технологиялық процестер, би-моторлы арт-технологиялық процестер, нарративті арт-технологиялық процестер, имаготехнологиялар, драматехнологиялар, экспромт, елестету, бейнелеу және тағы басқа.

Арт-технологиялардың қазіргі классификациясы арт түрлерінің ерекшелігіне де, қабылдаудың негізгі түрлеріне де негізделген. Бұл жіктеуге мыналар кіреді: көрнекі арт-технологиялар – бейнелеу арт-технологиялары (сурет салу, коллаждау, модельдеу, тақырыптық мүсін, инсталляция), техникалық арт-технологиялар (фото-технология, бейнеқұрылым, бейне-арт); көрнекі-динамикалық арт-технологиялар – құмды арт-технологиялар (sand-play, құм өнері, пескография, құм анимациясы), ландшафттық өнер технологиясы; динамикалық арт-технологиялар – музыкалық арт-технологиялар, драма-технологиялар, баяндау арт-технологиялары, анимация және мультипликация.

Әр түрлі арт технологиялардың тәжірибеге енгізілуі адам қабылдайтын ақпараттардың барлық негізгі арналарын қамтиды: басқа психикалық процестердің (есте сақтау, зейін, ойлау және т.б.) жағдайына оң әсер ететін аудиалды, визуалды, кинестетикалық қабылдау [4].

Арт-технологияның басқа педагогикалық технологияларға қарағанда артықшылықтарының ішінде қол жетімділік, коммуникативтілік және әлеуметтену жатады және ол келесі сипаттамаларды ажыратады. Арт технологияларды кез-келген арнайы қабілеттерді қажет етпейді (музыкалық, көркемдік, пластикалық), сондықтан кез-келген балаға қол жетімді. Сезімдер мен тәжірибелерді білдіру мақсатында вербалды емес қарым-қатынас құралы ретінде арт технологияс әсіресе тұйық, ұялшақ, сонымен қатар сөйлеуді жетік білмейтін балалар үшін өте құнды, себебі оларға өз тәжірибелерін сөзбен жеткізу қиынға соғады. Арт-технологияларды баланың еркін білдіру құралы ретінде іске асыру процесінде әркімнің ішкі әлеміне деген сенім, төзімділік және көңіл-күй атмосферасы құрылады, өйткені бала өзінің сезімдерін, көңіл-күйін, ойларын, қоршаған әлемге деген көзқарасын ашады [3].

Халықаралық өнер тіліне негізделген арт технологиялар психофизикалық даму ерекшеліктері бар және қарапайым балалармен жұмыс жасауда ерекше әмбебап тілдің рөлін атқарады. Осылайша, арт-технологияларды қолдану мұғалімнің білім беру, оқушылармен өзара әрекеттесу және оқушы бос уақыты мен дамуының тиімді көзі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании / Е.А. Медведева [и др.]. – М.: Academia, 2001. – 246 с.
2. Афанасьева А.Б. Арт-технологии в диагностике и развитии / А.Б. Афанасьева // Опыт и инновации: мат. науч. конф. (Тольятти, ноябрь 2016 г.). – Ульяновск, 2016. – С. 94–98.
3. Блинова Ю.Л. Мультимодальные арт-технологии как средство актуализации познавательной активности младших школьников / Ю.Л. Блинова // Мир науки. – 2017. – №6 (Т.5). – С.73.
4. Бурачевская О.В. Арт-технологии как средство развития пространственного восприятия и пространственных представлений у дошкольников с общим недоразвитием речи / О.В. Бурачевская // Инновационные педагогические технологии: материалы II Междунар. науч. конф. (Казань, май 2015 г.). – Казань: Бук, 2015. – С. 139–142.
5. Жукова Т.В. Использование арт-технологий в подготовке студентов-психологов к профессиональной деятельности / Т.В. Жукова. – М.: Владос, 2005. – 250 с.
6. Светоносова Л.Г. Арт-технологии в современном образовании / Л.Г. Светоносова // Общество, культура, личность XXI века: материалы Междунар. научно-практич. конф. (Чебоксары, 23–24 июня 2016 г.). / редкол.: Н.А. Сергеева [и др.]. – Чебоксары, 2016. – С. 30–33.
7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 2005. – Т. 1. – 556 с.
8. Шкиль И.Е. Применение арт-технологий как средства развития коммуникативной компетентности личности / И.Е. Шкиль // Актуальные проблемы психологического знания. – 2013. – №3. – С. 99–111.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНА ОТБАСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

*Амирбекова М.А., Сангилбаева А.О., Уакасова М.Б.
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Тұлғаның «Мен-тұжырымдамасының» құрамдас бөлігі – өзін-өзі бағалау тұлғаның мінез-құлық стилінің қалыптасуы мен тіршілік әрекетіне ықпал етеді. Бастауыш сынып кезеңінде адекватты өзін-өзі бағалауды қалыптастыру үлкен маңызға ие және оны қалыптасуына ықпал ететін бірқатар факторлар кешені бар. Мақалада осы жас кезеңіндегі балалардың өзін-өзі бағалауына отбасылық қатынастар типінің, ата-ананың баланы тәрбиелеу тәсілдерінің ықпалы талданады.

Аннотация

Составляющая «Я-концепции» личности – самооценка – способствует формированию стиля поведения и жизнедеятельности личности. Формирование адекватной самооценки на этапе в младшем школьном возрасте имеет большое значение и существует ряд факторов, способствующих ее формированию. В статье анализируется влияние типа семейных отношений, способов воспитания ребенка родителями на самооценку детей данного возрастного периода.

Annotation

The component of the "I-concept" of personality – self-esteem contributes to the formation of a style of behavior and life activity of the individual. The formation of adequate self-esteem at the stage of primary school age is of great importance and there are a number of factors contributing to its formation. The article analyzes the influence of the type of family relations, ways of raising a child by parents on the self-esteem of children of this age period.

Оқушыларды білімдерін өз бетінше жетілдіруге дайындау қазіргі заман мектептерінің басты міндеттерінің бірі ретінде оқушының оқу процесіндегі белсенді позициясын қалыптастыру, оны оқу іс-әрекетінің өзіндік субъектісіне айналдыру мәселесінің маңыздылығын ерекше арттырады. Ал ол өз кезегінде оқушыдан өзінің тұлғалық ерекшеліктері мен іс-әрекетін жан-жақты және объективті бағалай білуді, яғни, өзін-өзі бағалаудың белгілі бір деңгейде дамуын талап етеді. Осыған орай әр түрлі жас кезеңдерінде өзін-өзі бағалаудың қалыптасуының психологиялық шарттары мен заңдылықтарын анықтауға бағытталған зерттеулер өте өзекті болып табылады.

Л.И. Божович, А.И. Липкинаның зерттеулерін талдай келе, кез-келген тұлғаның негізгі сипаттамасы «Мен-тұжырымдамасы» болып табылатындығына көз жеткізуге болады [1, б.39]. Әйгілі психолог И.П. Шаховтың пікірінше, «Мен-тұжырымдамасы» – тұлғаның өзі туралы түсініктерінің тұрақты және саналы түрде ұғынылған жүйесі, ол адамның өзіне қатынасына және өзгелермен өзара әрекеттесуіне негіз болады [2, б.13].

Өзін-өзі бағалау «Мен-тұжырымдамасының» құрамдас және ажырамас бөлігі болып табылады. Өзін-өзі бағалау – тұлғаның өз-өзін, сырт келбетін, басқа адамдар арасындағы орнын, өз сапалары мен мүмкіндіктерін бағалауы. Өзін-өзі бағалау адамның мінез-құлық стилінің қалыптасуы мен тіршілік әрекетіне ықпал етеді. Басқаша айтқанда, өзін-өзі бағалау субъект дамуының динамикасы мен бағыттылығына негіз болады.

Өзін-өзі бағалауды қалыптастыру бастауыш сынып оқушыларында рефлексивті процестердің жалпы белсенділігі аясында жүзеге асырылады. Зерттеу нәтижелері бойынша рефлексия, яғни өзін-өзі қабылдау арқылы өзін-өзі тану, сондай-ақ басқалардың көзімен, кіші мектеп жасында ерекше мәнге ие болады, бұл егде жастағы кезеңдерде өзін-өзі бағалауды дамытуда әлеуметтік ортаның рөлін арттыруға психологиялық негіз жасайды.

Т.Ю. Андрущенко, А.Б. Захарова, Г.А. Цукерманның зерттеулері бойынша кіші мектеп жасындағы өзін-өзі бағалау – бұл басқаларды бағалауға байланысты қалыптасатын жүйелік функция. Бұл қарым-қатынаста басқалардың сынымен бірге өзіне деген сыни көзқарас, басқаларға деген сыни көзқарас және т.б. сияқты нұсқалардың әртүрлі үйлесімі болуы мүмкін.

Сыншылдығы жоғары әлеуметтік орта, шамадан тыс мадақтау жағдайы, өзара талап қою немесе бағалаудың таңдамалылығы бастауыш мектеп жас кезеңіндегі балалардың өзін-өзі бағалауының қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді.

Баланың өзін-өзі бағалауы – бұл ағзаның туа бітетін сапасы емес, барлық тұлғалық ерекшеліктердің құрылымында қалыптасатын күрделі тұлғалық құрылым. Көптеген факторлардың жиынтығы бала тұлғасының дамуы мен қалыптасуына ықпал етеді. Соның ішінде отбасылық тәрбие факторларын талдауға ерекше көңіл бөлінеді, өйткені, бастауыш мектеп жасында отбасы тұлғаның қалыптасуын анықтаушы фактор болып табылады. Л.И.Божовичтің пікірінше, өзін-өзі бағалаудың дұрыс қалыптасуы да бала тұлғасы дамуының маңызды факторларының бірі. Даму үстіндегі бала үнемі әр түрлі деңгейлердегі сыртқы ортамен өзара әрекеттестікте болады. Осы деңгейлердің бірінің өзегін отбасы құрайды. Баланың қалай ер жетіп, қоғамда қандай орын алатындығы бірінші кезекте дәл осы отбасына байланысты. Шын мәнінде, бала дүниеге келген отбасының типі оның күтулеріне, бағдарларына, рөлдер жиынтығына, көзқарастар жүйесі мен басқа адамдармен өзара қатынастарына, сондай-ақ, оның бүкіл өмір жолындағы когнитивті, эмоциялық, әлеуметтік және физикалық дамуына айтарлықтай ықпал етуі мүмкін. Ата-ана мен отбасының ықпалы жалпы алғанда, ауқымды әлеуметтену процесінің тек бір элементі ғана болып табылады. Аталмыш жағдайда өзін-өзі бағалау деңгейі өскелең ұрпақтың жүйкелік-психикалық денсаулығының көрсеткіші ретінде болады. Отбасы бірінші кезекте балаға объективті түрде туындайтын қиындықтарды еңсеруге көмектеседі.

Баланың өзін-өзі бағалауы мен тұлғасының қалыптасуында отбасылық тәрбие стилі, отбасында қабылданған құндылықтар үлкен мәнге ие.

Отбасылық қарым-қатынастың негізгі типтерін ескере отырып, олардың әрқайсысының баланың мінез-құлқы мен тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына әсерін ескеру қажет.

Әр отбасында белгілі бір тәрбиелеу жүйесі қалыптасады. Бұл тәрбие мақсаттарын түсінуді, оның міндеттерін тұжырымдауды және тәрбие әдістері мен тәсілдері мақсатқа лайық қолдануды, балаға қатысты неге жол беру керек, нені болдырмау білдіреді. А.Петровский отбасындағы тәрбиенің 4 тактикасын және оларға сәйкес келетін отбасылық қатынастардың 4 түрін анықтады: диктат, қамқорлық, «араласпау» және ынтымақтастық [3, б.98].

Отбасындағы диктат отбасы мүшелерінің (негізінен ересектердің) отбасы құрамындағы басқа адамдардың бастамасы мен өзін-өзі бағалау сезімдерін жүйелі түрде жүгендеп отырудан көрінеді.

Ата-аналар, әрине, тәрбие мақсаттарына, моральдық нормаларға, нақты жағдайларға сүйеніп өз баласына талаптар қоя алады. Алайда, бұйрық пен зорлық-зомбылықтың барлық түрлерін көздейтіндері баланың қарсылығына тап болады, ол қысымға, мәжбүрлеуге, қарсы әрекеттерімен жауап береді: екіжүзділік, алдау, дөрекілік, кейде ашық жеккөрушілік. Алайда, егер қарсылық ауыздықталса да, онымен бірге адамның көптеген құнды қасиеттері күйрейді: дербестік, өзін-өзі бағалау, бастамашылық, өзіне және өз мүмкіндіктеріне сену. Ата-аналардың көзсіз авторитаризмі, баланың мүдделері мен пікірлерін елемей, оған қатысты мәселелерді шешуде оның дауыс беру құқығынан жүйелі түрде айыру – бұл оның тұлғасының қалыптасуындағы салмақты сәтсіздіктердің кепілі [3, б.99].

Отбасындағы гиперқамқорлық – бұл ата-аналардың баланың барлық қажеттіліктерін өз еңбектерімен қанағаттандыруды қамтамасыз ететін, оны кез-келген уайымнан, күш-жігерден және қиындықтардан қорғайтын, бар жауапкершілікті өзіне қабылдайтын қатынастар жүйесі. Бұл жерде тұлғаны белсенді қалыптастыру туралы мәселесі кейінгі орынға ысырылады. Тәрбиелік әсердің орталығында тағы бір проблема бар – баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру және оны қиындықтардан қорғау. Ата-аналар, шын мәнінде, балаларын туған үйінің табалдырығынан тыс жердегі шындықпен бетпе-бет келуге дайындау процесін тежейді. Дәл осындай балалар ұжым өміріне бейімделе алмайды.

Бұл балалар, ата-ананың шамадан тыс қамқорлығына қарсы тұра бастайды. Егер диктат зорлық-зомбылықты, бұйрықты, қатал авторитаризмді көздесе, ал қамқорлық – қиындықтардан қорғауды ұйғарады. Алайда, екі жағдайда да нәтиже көбінесе сәйкес келеді: балаларда дербестік, бастамашылық жоқ, олар қандай-да бір жолмен өздеріне қатысты мәселелерді, тіпті одан да көп отбасының жалпы мәселелерін шешуден шеттетіледі.

Ересектердің балалардан тәуелсіз өмір сүру мүмкіндігін және тіпті орындылығын мойындау үшін «араласпау» тактикасы құрылады. Бұл жағдайда екі элем бірге өмір сүре алады деп болжанады: ересектер мен балалар, және екеуі де осы жолмен белгіленген сызықты кесіп өтпеуі керек. Көбінесе қарым-қатынастың бұл түрі ата-аналардың тәрбиеші ретіндегі енжарлығына негізделген.

Ынтымақтастық отбасындағы қарым-қатынас түрі ретінде отбасындағы тұлғааралық қатынастардың бірлескен іс-әрекеттің ортақ мақсаттары мен міндеттеріне, оны ұйымдастыруға және жоғары моральдық құндылықтарға жанамалануын қамтиды. Дәл осы жағдайда баланың эгоистік

индивидуализмі еңсеріледі. Қарым-қатынастың жетекші түрі ынтымақтастық болып табылатын отбасы ерекше сапаға ие болады, даму деңгейі жоғары топқа – ұжымға айналады.

М.И. Лисина отбасылық тәрбиенің ерекшеліктеріне байланысты бастауыш сынып оқушыларының өзіндік санасы мен тұлғасының дамуын қадағалады. Өздері туралы нақты түсінігі бар балалар ата-аналары оларға көп уақыт бөлетін отбасыларда тәрбиеленеді; олардың физикалық және ақыл-ой деректерін оң бағалайды, бірақ олардың даму деңгейін көптеген құрдастарына қарағанда жоғары санамайды, мектептегі жақсы үлгерімді болжайды. Бұл балаларды көбінесе жағымды мадақтайды, ал жазалау түрі қарым-қатынастан бас тарту түрінде болады [4, б.47].

Өздері туралы түсінігі төмен балалар олармен айналыспайтын, бірақ мойынсұнуды қажет ететін отбасыларда өседі; олардың қабілеттерін төмен бағалайды, кейде бөтен адамдардың көзінше, жиі сөгеді, жазалайды, бұл бала үшін өте ауыр. Ата-аналар олардан мектепте жетістікке жетуді және кейінгі өмірлерінен де айтарлықтай жетістіктер күтпейді. Олар өз балаларының күшіне сенімді емес. Балалар мұны сезінеді және тиісті ретінде қабылдайды, бұл олардың болашақ өмірінің бағдарына айналады. Бұл айналадағы адамдармен (ата-аналар, мұғалімдер және құрдастар) қарым-қатынаста және кез-келген мақсатқа жетуге кедергі болып табылады.

Баланың барабар және барабар емес мінез-құлқы отбасындағы тәрбие жағдайларына байланысты. Өзін-өзі бағалауы төмен балалар өздеріне риза емес. Бұл ата-аналар баланы үнемі айыптайтын немесе оның алдына үлкен міндеттер қоятын отбасында болады. Бала өзін ата-анасының талаптарына сай емес деп санайды.

Барабар еместік өзін-өзі бағалауы жоғары балаларда да көрінуі мүмкін. Бұл баланы жиі мадақтайтын отбасында болады, тіпті кішкентай нәрселер мен жетістіктер үшін сыйлықтар беріледі (бала материалдық сыйақыға үйренеді). Бала өте сирек жазаланады, талаптар жүйесі өте жұмсақ.

Бұл жерде жазалау мен мадақтаудың икемді жүйесі қажет. Бұл жерде таңдану мен мадақтауға орын жоқ. Іс-әрекеттер үшін сыйлықтар сирек беріледі. Төтенше қатаң жазалар қолданылмайды. Жоғары, бірақ өте өзін-өзі жоғары бағаламайтын балалар өсетін отбасыларда баланың жеке басына (оның мүдделеріне, талғамына, достарымен қарым-қатынасына) назар аудару жеткілікті талапшылдықпен үйлеседі. Мұнда ата-аналар қорлайтын жазаларға жүгінбейді және бала оған лайық болған кезде мақтайды. Өзін-өзі бағалауы төмен балалар (міндетті түрде өте төмен емес) үйде үлкен еркіндікке ие, бірақ бұл еркіндік, шын мәнінде, бақылаусыздық, ата-аналардың балаларға және бір-біріне деген немқұрайдылығының салдары.

Мектептегі оқу үлгерімі баланы ересектер мен құрдастары тарапынан тұлға ретінде бағалаудың маңызды критерийі болып табылады. Оқушы ретінде өзіне деген көзқарас көбінесе отбасылық құндылықтармен анықталады [4, б.51].

Ата-аналар баланың талаптануының бастапқы деңгейін қалыптастырады – ол оқу іс-әрекетінде және тұлғааралық қатынастарда талап ететін нәрсені белгілейді. Талаптану деңгейі жоғары, өзін-өзі бағалауы өте жоғары және беделді мотивациясы бар балалар тек табысқа сенеді. Олардың болашақ туралы түсініктері жоғары және оптимистік. Бірақ жолда кедергілер мен қиындықтарға тап болған кезде мұндай балалардың реакциясын болжау мүмкін емес – депрессиядан жүйке ауруына дейін. Мұндай балалар көбінесе өз мүмкіндіктерін асыра бағалайды және қол жетімсіз нәрсеге қол жеткізуге тырысады.

Талаптану деңгейі мен өзін-өзі бағалауы төмен балалар болашақта да, қазір де көп нәрседен үміт етпейді. Олар жоғары мақсаттар қоймайды және үнемі өз мүмкіндіктеріне күмәнданады, оқу басындағы үлгерім деңгейіне мойынсұнады. Олар өздеріне сенімді емес – бұл олардың әлеуметтенуіне және мақсаттарына жетуіне кедергі келтіреді. Мұндай балалар көбінесе тұйықталады, оларда көптеген кешендер бар, олардан құтылу өте қиын, өздігінен тіпті, мүмкін емес.

Баланың дамуы үшін ең қолайсыз жағдайлар – бұл авторитарлық тәрбиедегі қатаң, жалпы бақылау және баланың өзін қараусыз қалдырған кезде бақылаудың толық болмауы. Көптеген аралық нұсқалар бар:

- ата-аналар үнемі балаларға не істеу керектігін айтады;
- бала өз пікірін білдіре алады, бірақ ата-аналар шешім қабылдай отырып, оның дауысын тыңдамайды;
- бала өзі жеке шешім қабылдай алады, бірақ ата-анасының мақұлдауын алуы керек, ата-аналар мен бала шешім қабылдаған кезде бірдей құқықтарға ие;
- шешімді көбінесе баланың өзі қабылдайды;
- бала ата-анасының шешімдеріне бағыну-бағынбауды өзі шешеді.

Бала кезінен өзін-өзі бағалауды тәрбие қалыптастырады. Өзін-өзі бағалаудың төмендігі баланың толық ашылуына мүмкіндік бермейді. Өзі туралы тым жоғары пікір қауіпті болуы мүмкін: бала өзіне жоқ қасиеттер мен шынайы емес перспективаларды иемденуі мүмкін, содан кейін болашақта өмір бәрін өз орнына қоя бастағанда зардап шегеді.

Көбінесе ата-аналар баланың мінсіз тұрғыда қандай болуы керек екенін ойлап алады және шынайылық олардың армандарына сәйкес келмесе, балаларын сөгіп, бетіне салық қыла бастайды. Сондықтан, баланың өзін-өзі бағалауы төмен және кемшілік сезімін тәрбиелемеуі үшін, кейінірек көңілсіздікке жол бермеу үшін оған үлкен үміт артпау керек. Керісінше, балаға тән қасиеттерді ашып, оның артықшылықтарын байқау білу керек.

Мақтау мен сынның да ақылға қонымды қатынасы болуы керек: баланың барлық әрекетін сөзсіз мадақтай бермеу керек, кез-келген нәрсе үшін ұрса да бермеу. Егер сын мақтаудан асып кетсе, онда бала ата-анасымен қарым-қатынастан аулақ бола бастайды. Баланы сынға алғанда (егер бұл қажет болса), сіз оны мақтауға болатын нәрсені табуыңыз керек, мысалы, дербестігі үшін, ақыл-ой, ерік-жігері үшін. Сонымен қатар, әңгіме соңында бала сынды түсініп, бәрін тез түзететініне шынайы үміт білдіру керек [5, б.124].

Егер екі немесе одан да көп бала болса, балалармен мұқият әрекет ету керек. Балаларды ашық түрде салыстыратын, бір-біріне мысал келтіретін ата-аналар бар. Әрине, бұл балалардың өзін-өзі бағалауына әсер етеді, қызғаныш сезімін тудырады, ата-ананың сүйіспеншілігіне күмән келтіреді және үнемі мадақталатын адамды ашық ұнатпайды.

Қорытындылай келе, біз отбасының бастауыш мектеп жасындағы баланы тәрбиелеуде шешуші рөл атқаратындығына көз жеткізе аламыз. Отбасы баланың мүмкіндіктері мен әлеуетін кеңейтеді.

Бастауыш мектеп оқушысы өзіне оны тәрбиелеп отырған ересектердің көзімен қарайды. Егер олардың отбасындағы бағалаулары мен күтулері баланың жас және дербес ерекшеліктеріне сәйкес келмесе, оның өзі туралы түсінігі бұрмаланады.

Ата-аналардың өз балаларын тәрбиелеудегі, тәрбиелеу әсерлерінің түрлері мен әдістерін таңдаудағы дәстүрлі рөліне қол сұғуға ешкімнің қақысы болмас. Алайда балалар өз ата-аналарының қолынан өлу қаупіне тап болатын немесе құрбанына айналып жататынын көрсететін көптеген деректер соңғы уақытта дағдылы жайтқа айналып барады және дабыл қаққызбай қоймайды.

Әдебиеттер

1. Липкина А.И. Самооценка школьника. – М., 1980.- 136с.
2. Шахов И.П. Практикум по лабораторным работам курса возрастной психологии.-М.:Воронеж,1998.-175с.
3. Петровский А., Петровский В. Всегда ли правы родители. Психология воспитания – М.: Изд-во «АСТ», 2003.
4. Липкина А.И., Рыбак Л.А. Критичность и самооценка в учебной деятельности. – М., 1988.-139 с.
5. Баркан А.И. Практическая психология для родителей, или Как научиться понимать своего ребенка. – М., АСТ-ПРЕСС, 1999.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУДЫҢ МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Кожамқұлова Н.С., Еламанова А.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада мектеп оқушыларының интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін дамытудың мәні мен ерекшеліктері тақырыбы қозғалады. «Зияткерлік және шығармашылық әлеуетті дамыту» ұғымына анықтама берілген. Жасөспірімдердің интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететін өзектілігі, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттері мен міндеттері қарастырылады.

***Кілт сөздер:** білім, интеллект, потенциал, тұлғаның дамуы, ерекшелігі, қабілеттері, мәні, шығармашылығы, тұлғалық ерекшеліктері, мектеп оқушылары*

Аннотация

В данной статье затрагивается тема сущности и специфики развития интеллектуально-творческого потенциала школьников. Дается определение понятию «развитие интеллектуально-творческого потенциала». Рассматриваются интеллектуально-творческие способности и задачи, которые будут содействовать развитию интеллектуально-творческого потенциала подростков.

***Ключевые слова:** знания, интеллект, потенциал, развитие личности, специфика, способности, сущность, творчество, характеристика личности, школьники*

Annotation

This article discusses the nature and specificity of development of intellectual and creative potential of schoolchildren. The term given to the concept of "development of intellectual and creative potential". Discusses the relevance, intellectual and creative abilities and tasks that will contribute to the development of intellectual and creative potential of adolescents.

***Keywords:** ability, creativity, intelligence, knowledge, nature, personality characteristics, personality development, potential, pupils, specificity*

Қазіргі мектептің басым міндеттерінің бірі-әр баланың жеке дамуы үшін қажетті және толыққанды жағдайлар жасау, оқу процесінде әрқайсысының белсенді ұстанымдарын қалыптастыру. Өз бетінше оқитын адам бәрін түсіндірген адамға қарағанда әлдеқайда жақсы жұмыс істейтіні белгілі.

Оқушының шығармашылық қызметі оның білімінен асып кете алмайды. Демек, тұлғаның шығармашылық қасиеттерін қалыптастыру мен дамытудың тиімділігі көбінесе мұғалімдердің оны ұйымдастыру қабілетіне байланысты. Балалардың қабілеттерін дамытуға, олардың даралығын ашуға Менің педагогикалық қызметімнің негізі болып табылатын тұлғаға бағытталған және шығармашылық оқыту ықпал етеді.

Мәселе: оқушылардың интеллектуалдық қабілеттері мен шығармашылық әлеуетін ашу және дамыту үшін қандай жағдайлар қажет?

Мәселені талдау келесі қайшылықтарды анықтады:

– қазіргі қоғамның бастамашыл жастарға деген қажеттіліктері және түлектердің жеке белсенділігінің жеткіліксіз деңгейі;

– көптеген оқу ақпараты және оны игерудің тиімділігі төмен;

– педагогикалық міндеттердің жоғары деңгейі және оқушыларда оқуға деген мотивацияның әлсіздігі.

Қалыптасқан жағдай шығармашылық қабілеттердің өзін-өзі жүзеге асыру процесіне теріс әсер етеді және оларды дамыту процесінде тәсілдерді өзгертуді талап етеді.

Зерттеудің өзектілігі-интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамытуды әр адам жеке, қоғамдық және кәсіби салаларда жүзеге асырады. Қазіргі уақытта интеллектуалды және шығармашылық әлеуеттің дамуы интеллектуалды және шығармашылық дамыған тұлғаның жоғары сұранысы жағдайында қарастырылады. Бұл тұлғаның осы түрін қалыптастыруға ықпал ететін оқу орындары.

Интеллектуалды және шығармашылық әлеует танымдық мүмкіндіктер мен тұлғаның барлық күштерінің көп деңгейлі аспектісі ретінде түсініледі. Сонымен қатар, оның негізгі сипаттамалары, мысалы, психофизиологиялық когнитивті функциялар, есте сақтау, зейін, ойлау және сенсорлық-перцептивті функциялар маңызды. Психологиядағы зерттеулерде мектеп өмірінде көрінетін интеллекттің осы сипаттамаларының ерекше жандылығы мен өзгергіштігі анықталды. Адамның дамуы мен өзін-өзі дамыту тұрғысынан өмірдің әртүрлі кезеңдеріндегі үлкен функционалдық қабілеттері. Бұл балалық шақ интеллектуалды әлеуеттің негізгі қасиеттері мен ерекшеліктерінің қарқынды дамуымен сипатталады, соның негізінде келесі уақыт кезеңінде және негізінен мектеп кезеңінде тұлғаның интеллектуалды белсенділігінің күрделі жеке ұйымы қалыптасады [1].

Интеллектуалды-шығармашылық әлеуетті дамыту термині тұлғаның интегративті қасиеті ретінде анықталады, оның мәні шығармашылықтың табиғатын, дарындылықты тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытудың жалпы алғышарты ретінде анықтау болып табылады. Авторлардың тағы бір бөлігі шығармашылық қабілеттерді қабілеттердің максималды көрінісі ретінде қарастырады. Басқалары шығармашылықты қызметтің көркемдік саласымен байланыстырады.

Оқушылардың зияткерлік-шығармашылық әлеуетін айқындау міндеттерінің өзектілігі оқушылардың зияткерлік-шығармашылық әлеуетін табысты дамытудың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары сияқты ғылыми проблемаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Шығармашылық адамдардың мінез-құлқы мен санасындағы өзгерістерді білдіретін және бір адамның ойы мен іс-әрекеті арқылы туатын жаңа, ерекше өнімді жасауды қамтиды. Осы түсінікке сүйене отырып, ойлаудың өзгеруімен бірге жүретін жасөспірімнің жеке өсуі Шығармашылық болып саналады. Басқа зерттеушілер "шығармашылықты" басқаша қарастырады, оның ішінде танымдық белсенділік осы анықтамаға кіреді, оның мәні жағдайларды немесе проблемаларды жаңа және ерекше қабылдаудан тұрады. Демек, шығармашылықтың өзегі танымдық процестер мен жеке қасиеттерден емес, біздің әлемдегі әрбір адамның болмысының маңызды мәселелерінен, оның жаңа мүмкіндіктер алу қабілетінен тұрады [2].

Қазіргі уақытта Жаратушы-бұл тривиалдылықты, ақыл-ой белсенділігі мен мінез-құлық әдетін жеңе алатын, сондай-ақ кез-келген нәрсені немесе құбылысты өзгертуге, жаңа мағыналарды, жаңа функцияларды, жаңа түрлерді және т.б. анықтауға ықпал ететін кез-келген адам.

Интеллектуалды және шығармашылық қабілеттер, атап айтқанда жасөспірімдердің мүмкіндіктері ойлау процестерінің, сенсорлық саланың және басқа да қызмет түрлерінің бейнесінде көрінеді. Шығармашылық деп санауға болады. Бұл шығармашылық қабілеттер жеке тұлғаның біртұтас сипаты болып саналады немесе, керісінше, жеке тұлғаның жеке жақтарын, шығармашылық белсенділік процесін, бір нәрсе жасау процесін, осы процестің нәтижесін сипаттайды.

Тек белгілі бір жеке бағыттар жасөспірімдердің шығармашылық ойлаудың ерекше түрін емес, интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін анықтай алады. Бұл жағдайда шығармашылық жеке тұлғаны сипаттау, өмір салты, адамдармен қарым-қатынас тәсілі, әлемге деген көзқарас түрінде анықталады, өйткені ол қоршаған шындықты стандартты емес қабылдауды ғана емес, сонымен бірге мақсаттарға жету мен ойластырылған идеяларды жүзеге асырудағы еңбекқорлық пен табандылықты талап етеді, шынайы шығармашылыққа мақсатқа қарағанда кеңірек нәтиженің болуы сияқты сипаттама береді [3].

Тұлғаның психикалық дамуының кезеңділігіне сүйене отырып, Жасөспірім адам өмірінің 11-12-ден 14-15 жасқа дейінгі кезеңі, яғни балалық шақ пен жасөспірім арасындағы кезең болып саналады. Бұл жеке тұлғаның барлық жетекші компоненттерінің қарқынды дамуымен және жыныстық жетілуге байланысты физиологиялық өзгерістермен байланысты ең дағдарыстық жас кезеңдерінің бірі. Жасөспірімдер контингенті – орта сынып оқушылары. Сонымен қатар, бұл ерекшелікті жастың "дағдарысының" өзі береді.

Ересектіктің сыртқы, яғни объективті көріністерімен қатар, ересектік сезімі пайда болады, атап айтқанда жасөспірімнің өзіне ересек адам ретінде қатынасы, белгілі бір дәрежеде ересек адам ретінде сезіну. Ересектіктің бұл субъективті жағы жасөспірімдік шақтағы неоплазманың өзегі болып табылады.

Жасөспірім кезінде жасөспірімнің жеке басы сапалы өзгерістерге ұшырайды, атап айтқанда рефлексияның дамуы, өзін-өзі бағалау мазмұнының өзгеруі, ересек сезімнің қалыптасуы және т.б.

Рефлексияның қалыптасуы өзін-өзі бақылауға жоғары бейімділікпен сипатталады. Жасөспірім өзінің сұрағына жауап іздеуде: ол қоғамда кім. Рефлексия негізінде Өзін – өзі тану дамиды-бастауыш мектеп жасындағы баламен салыстырғанда жасөспірім психологиясының басты ерекшелігі.

Жасөспірім кезеңінде мүдделерді дамыту процесі жүреді. Сонымен қатар, бұл мүдделер тұрақсыз және әртүрлі сипатқа ие. Жасөспірімдерге жаңалыққа деген ұмтылыс тән. Сенсорлық шөлдеу деп аталатын нәрсе-жаңа сезімдерді алу қажеттілігі, бір жағынан, қызығушылықтың дамуына ықпал етеді, екінші жағынан, оны Үстірт зерттеу кезінде бір нәрседен екіншісіне тез ауысады.

Әр түрлі психологтардың эксперименттік әзірлемелері икемді ойлау мен шығармашылық қабілетін қалыптастыратын жасөспірімдерге тән тұлғалық даму ерекшеліктерін көрсетті. Теориялық ойлауды дамытуды жалғастыру жасөспірімге ерекше мәселелерді шешуде әртүрлі гипотезаларды қолдануға, мақсатын жүзеге асырудың әртүрлі тәсілдерін табуға мүмкіндік береді. Жасөспірім өзінің алдына қойылған бір типті міндеттерді шешу үшін дерексіз ережелерді қолдана алатындығы оның тәжірибені сапалы сақтау қабілетін көрсетеді.

Жасөспірімдердің интеллектуалды және шығармашылық әлеуетін анықтау үшін бұрыннан алынған, толыққанды шығармашылық дағдыларды дамытуға мүмкіндік беретін міндеттердің жаңа түрлерін шешуде тұрақты, тәуелсіз әрекет қажет.

Негізінен, интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті дамытуға шығармашылық дағдыларды игеруді және сақтауды көздейтін мазмұнды практикалық сабақтар ғана ықпал етеді. Білім беру процесінде жасөспірімнің дамуын шығармашылық бағытқа бағыттайтын педагогикалық жағдайлар қолданылады.

Жасөспірімдердің зияткерлік-шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал ететін келесі міндеттер қажет:

Жасөспірімдерде 3 аспектімен сипатталатын оң «мен-тұжырымдаманы» қалыптастыру: қоғамның ізгі ниетіне деген сенімділік; қызмет түрлерін толық игеруге деген сенімділік; өзіндік маңыздылық сезімі.

Жасөспірімдерде ынтымақтастық және ұжымдық өзара іс-қимыл дағдыларын қалыптастыру.

Жасөспірімдерде әртүрлі түрлермен тікелей танысу арқылы өнімді, әлеуметтік мақұлданған шығармашылық қызметке қажеттіліктерді қалыптастыру, жасөспірімнің даралығына негізделген қызығушылықтарды дамыту.

Жасөспірімдердің дүниетанымының моральдық, эмоционалды, ерікті компоненттерін қалыптастыру.

Жасөспірімдердің танымдық қызығушылықтарын дамыту [3].

Осылайша, «интеллектуалды-шығармашылық әлеует» ұғымының мәні танымдық, эмоционалды-жеке, мотивациялық-ерікті компоненттердің бірлігімен сипатталатын тұлғаның интегративті сипаттамасы ретінде анықталады. Бұл компоненттер оқушылардың интеллектуалды және шығармашылық әлеуетінің даму деңгейін анықтауға негіз болатын көрсеткіштер түрінде қарастырылады. Жас дамуының жасөспірімдік кезеңі жасөспірімнің шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың негізі болып саналады. Бұл жастағы имманентті ерекшелік – «мен-тұжырымдаманы» қалыптастыру кезінде өзін-өзі бағалаудың төмендігінде көрінетін тұлға құрылымында психологиялық қайшылықтардың болуы, сондай-ақ өзінің даралығын көрсетуге деген ұмтылыс «бәрі сияқты болуға» қайшы келетін жағдайларда, бұл педагогикалық мәселелерді шешудің жолын қиындатады.

Әдебиеттер

1. Авдотьев, К.К. К вопросу об условиях формирования творческого мышления / К.К. Авдотьев // Технологии совершенствования подготовки педагогических кадров. – Казань: Татар, гос. пед. ун-т., 2014. – №10. – С. 61.
2. Поскребышева, Т.А. Среда интеллектуально-творческого развития школьников / Т. А. Поскребышева // Приволжский научный журнал. – 2009. – № 4. – С. 242.
3. Романец, М.Ф. Педагогическое определение понятия «творчество» / М.Ф. Романец // Высшее гуманитарное образование 21 века: проблемы и перспективы : междунар. науч.-практ. конф. / Самар. гос. пед. ун-т. – Самара, 2013. – С. 24.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У МОЛОДЕЖИ

Иноятова С.

*Институт изучения проблем молодежи и подготовки перспективных кадров при Агентстве по
делам молодежи Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан*

Аннотация

Развитие лидерских качеств всегда было достаточно актуальной проблемой, однако в современном обществе эта проблема обрела наиболее значимую роль, так как лидерские качества помогают развитию личности в целом, облегчают процессы социализации в обществе и быстрой адаптации к новым условиям.

Понятие лидерства часто встречается в таких науках как социология, политология, психология и во многих других изучающих человека и общество сферах. Изучение понятия лидерства носит непосредственно прагматичную направленность. Главным образом, оно способствует разработке методов эффективного управления, а также отбора лидеров для продуктивной деятельности организации.

Аннотация

Көшбасшылық қасиеттерді дамыту әрқашан өте өзекті мәселе болды, бірақ қазіргі қоғамда бұл мәселе ең маңызды рөлге ие болды, өйткені көшбасшылық қасиеттер тұтастай алғанда жеке тұлғаның дамуына көмектеседі, қоғамдағы әлеуметтену процестерін жеңілдетеді және оған тез бейімделеді. жаңа шарттар.

Көшбасшылық ұғымы әлеуметтану, саясаттану, психология сияқты ғылымдарда және адам мен қоғамды зерттейтін көптеген басқа салаларда жиі кездеседі. Көшбасшылық тұжырымдамасын зерттеу тікелей прагматикалық болып табылады. Ол негізінен тиімді басқару әдістерін әзірлеуге, сондай-ақ ұйымның өнімді қызметі үшін басшыларды таңдауға ықпал етеді.

Annotation

The development of leadership qualities has always been a rather urgent problem, but in modern society this problem has acquired the most significant role, since leadership qualities help the development of the individual as a whole, facilitate the processes of socialization in society and rapid adaptation to new conditions.

The concept of leadership is often found in such sciences as sociology, political science, psychology and in many other fields that study a person and society. The study of the concept of leadership is directly pragmatic. It mainly contributes to the development of methods for effective management, as well as the selection of leaders for the productive activities of the organization.

Введение

В конце 80-х начало 90-х годов начался новый подъем интереса к исследованию черт лидера. Этот всплеск был обусловлен повышенной потребностью выявления и специальной подготовки людей, имеющих лидерский потенциал для удовлетворения непрерывно растущих потребностей в социальной сфере развития общества.

«Молодежь – это ценность особого рода, это главная ценность общества, это понятие не только демографическое, но также экономическое, социальное, политическое»

И.М. Ильинский. Особенно актуальным для всех секторов современности является умение объединять и вести людей, что невозможно без наличия лидерских навыков. Общество нуждается в людях, способных руководить не ради достижения своей цели, а умеющие учитывать потребности, ведущие интересы и личностные особенности всех членов команды, способные сопереживать, готовые принимать и учитывать конструктивную критику, умеющие продуктивно взаимодействовать со своим коллективом.

Основная часть

На данный момент большинство специалистов, до сих пор продолжают давний спор на тему: «лидерами рождаются» либо «лидерами становятся». Одни могут убедить в том, что кто-то, от рождения имеет некую «экстраординарную особенность», которая выделяет его из коллектива и

превращает его в лидера, другие же убеждают, что в условиях определенного правильного сочетания образования, подготовки, имеющегося опыта существует возможность «создать» лидера.

Феномен лидерства был изучен большим количеством исследователей как зарубежных, так и отечественных. Было выделено, множество качеств, которыми должен обладать лидер такими как: такт, ум, чувство юмора, энергичность, способность привлекать к себе внимание, умение предвидеть, сила воли и т.д. Поэтому главной задачей для исследователей является определение черт, которые необходимы лидеру, которые могут быть универсальными и характерными для большинства лидеров.

Изучением проблем молодежи как социальной группы занимались социологи и психологи такие как: И.А. Зимняя, С.Н. Иконникова, И.С. Кон, В.Т. Лисовский, К. Штаркеи др. Значимыми исследованиями в разработке и описании условий и механизмов, способствующих развитию лидерских навыков, формированию лидерского потенциала молодежи являются труды И.В. Дрыгина, Е.М. Зайцевой, Н.В. Романчик, М.М. Рубинштейна, Л.И. Уманскогои др.

Сущность формирования лидерских качеств – это процесс развития и становления личности под влиянием воспитания, обучения, социальной среды, процесс становления человека как субъекта и объекта общественных отношений, любые изменения, новообразования, которые в той или иной мере влияют на развитие. Большинство психологов подчеркивают, что молодежь стабилизируются черты характера через основные формы межличностного поведения в социуме. Главные мотивационные линии этого возрастного периода, связаны с активным стремлением к личностному самосовершенствованию, это выражается в самопознании, самовыражении и самоутверждении.

Б.Д. Парыгин, интерпретирует лидерство как один из процессов организации и управления малой социальной группой, способствующий достижению групповых целей в оптимальные сроки и с оптимальным эффектом. Он полагает, что существуют два фактора, взаимодействие которых определяет феномен лидерства:

- 1) объективный (цели, интересы, задачи группы в определенной ситуации потребности);
- 2) субъективный (личностные особенности индивида как организатора и инициатора групповой деятельности).

Б. Парыгин сделал ряд выводов:

- 1) Лидер не выбирается группой, он стихийно занимает лидерскую позицию при открытом либо скрытом согласии группы;
- 2) При выдвижении лидера с его личностью соотносятся, специфический, официально незафиксированный набор групповых норм и ценностей;
- 3) Выдвижение лидера обычно связывают со значимой для жизнедеятельности группы ситуацией.

Лорд Де Вадер и Аллигер в 1986г. выделили, шесть отличающих успешных лидеров черт, от всех остальных. Это такие черты как:

- 1) ум;
- 2) мужественность;
- 3) доминантность;
- 4) консерватизм;
- 5) экстравертированность;
- 6) стремление быть лидером.

Кирк Патрик и Лок изучали лидерство и выделили следующие лидерские черты:

- 1) напористость, сила, упорство (амбиции, достижения, настойчивость, энергия, инициатива);
- 2) лидерская мотивация (персонализированная или социализированная); честность и целостность;
- 3) уверенность в себе (включая эмоциональную устойчивость);
- 4) познавательные способности (способность отсортировать интерпретировать обширный диапазон разнообразной информации);
- 5) знание дела, профессионализм.

Кирк Патрик и Лок акцентировали внимание на том, что для успешного становления эффективным лидером необходимо не только обладать лидерскими чертами, представленными в списке. Лидерские черты являются всего лишь потенциалом для осуществления лидерства. Также необходимо отметить, что лидера выделяет наличие способности видеть перспективу и осуществлять ее.

Развитие лидерских навыков у молодежи – это сложный, многоплановый процесс, который зависит от широкого спектра факторов.

Один из главных аспектов в становлении лидера является – ум. Многие из исследователей указывали в качестве необходимого лидерского качества интеллект, но, когда в данном случае, мы говорим об уме, мы имеем в виду нечто большее, чем просто интеллект. Хотя вряд ли возможно возникновение спора по поводу того, что наличие интеллекта, во всяком случае, не ниже среднего уровня, для лидера является необходимостью. Говоря об уме, мы подразумеваем, в том числе, проницательность и развитую интуицию. В последнее время большой потребностью пользуется термин «эмоциональный интеллект», который предполагает наличие умения сопереживать, а также точно выражать свои эмоции. Из этого следует что, когда мы говорим об уме, мы имеем в виду интегральное понятие, которое включает интеллектуальную и интуитивную, а также эмоциональную.

Вторым признаком является – доминирование. Данный признак является одним из центральных признаков, который в большинстве случаев помогает выделить лидера среди окружающих. Обычно лидер занимает доминирующую или главную позицию в пространстве, располагаясь либо в центре, либо во главе. Также он доминирует и в звуковом пространстве его слышно практически всегда в случае, если он мало говорит, его слова постоянно имеют больший вес, они словно «наполнены» властью, отдают распоряжения и подводят итоги, резюмируют.

Третьим признаком можно выделить – упорство, которое является из самых главных признаков лидера. Наличие способности сосредоточиться на достижении цели, преодолевая любые возникающие препятствия; физическое и моральное проявление уверенности в собственных силах; твёрдость и последовательность действий, которые ведут к достижению цели.

Далее говоря об аспектах формирования лидерства, то сюда можем отнести -уверенность в себе, эмоциональная устойчивость. Лидеру необходимо просто излучать уверенность в себе и в том, что он делает. В случае если его сторонники заметят его неуверенность в своей правоте, возникает вероятность того, что они могут его покинуть. Уверенность в себе для лидера является своеобразным капиталом, вследствие чего он не имеет права показывать свои сомнения. Однако, чем больше уверенность лидера в своих действиях, тем более он притягивает к себе окружающих. Обычно люди могут интуитивно чувствовать, что у человека, который всем своим существом верит в начатое дело, гораздо больше шансов его реализовать.

Следующим признаком является решительность – эта черта характера, достаточно тесно связана с эмоциональной устойчивостью, однако она отличается от нее временным ракурсом. Лидеру иногда приходится принимать решение в сложной ситуации, он должен принимать вызов, идти на риск. Умение быстро реагировать, находить выход из затруднительной ситуации, принимать сложные решения, умение преодолевать страх помогает ему привлекать окружающих, и его последователи считают, что такому человеку можно доверить свою судьбу.

Говоря о лидере, то он должен быть профессионалом высокого класса для того, чтобы стать лидером. Профессионализм сам по себе не способствует становлению лидером. Однако лидер, который показывает свой высокий профессионализм, быстрее завоевывает доверие окружающих, естественно это укрепляет его лидерские позиции. И, напротив, скорее всего нельзя рассчитывать на становление лидерства среди представителей той или иной профессиональной среды, не имея соответствующего профессионального уровня.

Если подходить к изучению лидерства исключительно с позиции лидерских черт многие важные факторы необходимо учесть, например такие, как взаимоотношения: «лидер – последователи», условия окружающей среды и ситуация в целом.

Отметим, для развития лидерских навыков у молодого человека как отечественные, так и зарубежные эксперты отдают предпочтение «социальному обучению», т.е. подготовку через активное включение в систему отношений при выстраивании совместной деятельности в группе или взаимодействие друг с другом, с куратором, преподавателями, руководителями и наставниками.

Важно отметить, что в настоящее время в отечественной и зарубежной психологии активно изучается «поведение преодоления» или coping. Копинг – это действия, которые активизирует человек для того, чтобы справиться с проблемными ситуациями, объединяя когнитивные, эмоциональные и поведенческие стратегии. Психологическая значимость копинга заключается в том, чтобы эффективнее адаптировать человека к ситуации, ориентировать на принятие ответственности за свои действия, выработать устойчивость и таким образом, погасить стрессовое действие ситуации. Главной задачей копинга является обеспечение и поддержание благополучия человека, физического и психического здоровья и удовлетворенности социальными отношениями.

Детерминантами преодолевающего поведения являются не только сами ситуации и их личностный смысл для субъекта, но и индивидуально-психологические, характерологические

особенности личности. Весьма важным признаком являются взгляды исследователей Я-концепции личности, позитивный характер которой способствует тому, что личность чувствует себя уверенной в своей способности контролировать ситуацию.

Изучая научные труды американского психолога Г. Олпорта, было выявлено, что в качестве основы, структурирующей данное явление, является понятие установки. Важной для данного исследования является позиция Г. Олпорта, что установка объясняет механизмы влияния внешней среды на поведение человека и включает в эту систему личность, его индивидуальность. Внешнее негативное событие большой интенсивности определяет поведение человека в соответствии с его индивидуальными установками.

Далее мы рассмотрим точку зрения грузинского психолога Узнадзе Д.Н., определившего установку как своеобразное неосознаваемое и непосредственно не переживаемое изменение функционального состояния нервной системы. Одной из особенностей такого состояния является то, что оно полностью обусловлено серией проб, предшествующих критическому опыту. В процессе исследования определено, что травмирующие события большой интенсивности, которые человек в силу недостаточности своих знаний, возможностей преодолеть не смог, вызывает у субъекта состояние, соответствующее пониманию установки у Узнадзе Д.Н.

Содержанием такой установки является то, что негативные события воспринимаются субъектом как неподконтрольные. Важно отметить, что при влиянии на поведение один раз, установка не исчезает. Активированная установка сохраняет в себе готовность актуализироваться снова, лишь только вступят в силу подходящие для этого условия.

Исходя из выше сказанного, можно предположить следующее, что наличие у молодого человека фиксированной установки на неподконтрольность событий, формирует инфантильность молодежи, подсознательный запрет, страх к действию. Негативная установка по отношению к собственной деятельности может являться фактором отсутствия желания проявлять лидерские навыки. Уровень готовности индивида к развитию, его мотивационная ориентация развиваться в полной мере позволит принять «вызывающие» события как стимул думать о своем собственном развитии, о развитии навыков как о возможности улучшить свою лидерскую эффективность. Непроявленность определенных качеств не означает их отсутствие, это вопрос их подавления, страха проявлять и самоконтроля.

Также необходимо отметить, для эффективного развития лидерских навыков прежде всего, молодому человеку необходимо развивать рефлексивные навыки, т.е. навыки, ориентированные на самоанализ. Рефлексия позволит повысить личностную эффективность путем развития уверенности в себе, приобрести навыки уверенного поведения, научиться эффективным способам самореализации, повысить самооценку и самоуважение, раскрыть личностный потенциал и выработать уверенность в его реализации.

Проанализировав положения вышеперечисленных авторов, молодежь принявший на себя добровольно большую ответственность, запускающий инициативные действия, авторитет которого детерминирует осознанное согласие, принятие, основанное на уважении, подчинение ему, в понимании данного исследования, является лидером.

В общем значении под лидерством понимается механизм воздействия на группу людей, чтобы повлечь их за собой для совместной реализации управленческих решений по достижению определенных целей.

Под лидерским навыком понимается способность и желание человека воздействовать на аудиторию, проявляясь как лидер.

Заключение

По итогам анализа научно-методической литературы можно сделать вывод, что социально-психологическими факторами развития лидерских качеств молодежи являются: социальные факторы (общественные отношения, социально-экономическая среда); действия ближайшего окружения (социальное и служебное положение, морально-психологическое единство руководителей и подчинённых, официальные функции руководящего состава и т.п.); личностно-психологические условия, влияющие на развитие лидерских качеств личности. Особенно отметим, что активная жизненная позиция, позитивное отношение к жизни, готовность взять за себя ответственность, способность к рефлексии и желание ее осуществлять, наличие организаторских навыков, умение объединять людей для решения социально-значимых проблем составляет основу лидерского потенциала личности.

Главный вывод, который мы можем сделать, заключается в том, что лидерские черты необходимо рассматривать, не изолируя их от других элементов лидерства, а в связи с ними и в их общей

динамике. В заключение мы можем сделать вывод, что лидерство – один из способов дифференциации группы в результате деятельности, общения и взаимодействия ее членов. Возникнув как результат общения и взаимодействия индивидов в составе группы, лидерство становится сложным социально-психологическим феноменом, в котором, определенным образом, фокусируются и проявляются важнейшие характеристики группового развития, имеющие не только психологическую или эмоционально-психологическую, но в первую очередь социальную и классовую природу и ее сущность.

Литература

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с;
2. Андриенко Е.В. Социальная психология. — М.: «Академия», 2000. – 264 с;
3. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме.– Прайм – Спб.: Еврознак, 2004 – 558 с;
4. Введение в практическую социальную психологию / Под ред. Ю. М Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. — М.: Смысл, 1999. — 377 с;
5. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Социальная психология малой группы. – М.: Аспект Пресс, 2001.– 318 с;
6. Крысько, Владимир Гаврилович. Социальная психология: Курс лекций / В.Г. Крысько. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с;
7. Майерс Д. Социальная психология. – Спб.: Питер,2007. – 510 с;
8. Погорелова, Д. А. Изучение социально-психологических факторов формирования личностной зрелости современной молодежи / Д.А. Погорелова //Международный научно-исследовательский журнал 2018 № 11 (65) Часть 1. – С. 80-84 .
9. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова – М.: Педагогика-Пресс, 1999. — 440 с;
10. Социальная психология. Р. Мокшанцев, А. Мокшанцева. М.: Инфра-М, 2001 г. -408 с;
11. Социальная психология: учебное пособие / Отв. ред. А.Л. Журавлев. — М.: ЕР СЭ, 2002. – 351 с.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫҢ ОТБАСЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУДІҢ МАҢЫЗЫ

*Үмбетәлі Г.М., Төрөбай А.Н., Серикбаева М.Б., Усипбекова А.С.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада мемлекет пен педагогтардың ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың отбасыларына психологиялық көмек көрсетуі сипатталған. Қоғамдық ұйымдар арнайы білім алуға мұқтаж балаларға ғана емес, олардың ата-аналарына да психологиялық көмек көрсететін үйлер мен қорлар туралы хабарлайды.

Аннотация

В статье описано оказание психологической помощи государством и педагогами семьям детей с особыми образовательными потребностями. Общественные организации информируют о домах и фондах, оказывающих психологическую помощь не только детям, нуждающимся в специальном образовании, но и их родителям.

Annotation

This report describes the provision of psychological assistance by the state and teachers to families of children with special educational needs. The society provides information about homes and foundations that provide psychological assistance not only to children in need of special education, but also to their parents.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың білім алуы, олардың отбасының психологиялық көмек алуы табысты әлеуметтенуінің, кәсіби және әлеуметтік қызметте өз қабілеттерін тиімді іске асырудың негізгі шарты болып табылады. Мемлекет пен қоғамның алдында тұрған осындай балаларға қатысты негізгі міндет – олардың қоғамда одан әрі оңалуы және қоғамға бейімделуі мақсатында білім беру, көмек көрсету және арнайы әлеуметтік қызметтерді алуға жағдай жасау.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың отбасына психологиялық көмек көрсету – олардың табысты әлеуметтенуінің, қоғамға толыққанды қосылуын қамтамасыз етудің, кәсіби және әлеуметтік қызметте өз қабілеттерін тиімді іске асырудың негізгі және ажырамас шарттарының бірі.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы № 6 бұйрығында «Білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық қолдап отыру қағидаларын бекіту туралы» атап көрсетіп, психологиялық-педагогикалық қолдап отыру – білім беру ұйымдарында іске асырылатын, процесінде ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау негізінде ерекше білім беруді қажет ететін адамдарды (балаларды) ойдағыдай оқыту және дамыту үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық жағдайлар жасалатын жүйелі-ұйымдастырылған қызмет [1]. Осы бұйрықта психологиялық көмекті, оның ішінде ЕБҚ балалардың ата-аналарына психологиялық көмек көрсету туралы да айтылған.

Жоғарыда айтып өткендей, қазіргі таңда ЕБҚ балалардың отбасына психологиялық көмек көрсету маңызды болып тұр. Себебі, білім беру және денсаулық сақтау сияқты баланың әлеуметтік интеграциясы аспектілерінен басқа, ЕБҚ бар балалар әділетсіз жағдайда қалуы мүмкін әлеуметтік өмірге қатысу және әлеуметтік қатынастарды қолдану қабілеті бала өмірінің тағы да бір маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі қоғам – дамыған, сауатты адамдардың қоғамы дегенмен, ЕБҚ салдарынан стигматизацияға қандай да бір жағдайда ұшырастыңыз ба деген сұраққа екі респондент былай деп жауап қайтарды: «Менің кейбір құрбыларым баланы балалар үйіне өткізуіме кеңес бергені есімде, бірақ мен олай істей алмадым – себебі ол менің балам ғой» [2].

Осы жауаптарға қарағанда, ЕБҚ балалардың ата-аналары қоғамнан қатты психологиялық қысым көретінін байқауға болады. Мұндай қарым-қатынастар ЕБҚ бар балалар мен сау балалар арасындағы достыққа әсер етуі мүмкін. ЕБҚ бар балалардың, дәл сол сияқты мүгедек емес балалардың көпшілік ата-аналары мүгедектігі бар балалардың мүгедектігі жоқ балалармен тығыз достық қарым-қатынас жасауы өте сирек болатынын айтады. Бірақ бұл дерек бойынша нақты түсініктер берілмегенімен, ата-аналардың қарым-қатынасы белгілі бір рөл атқаруы мүмкін.

ЕБҚ бар балалардың ата-аналарының бір-бірін табу және бір-бірімен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктері жағымды қоғамдастық құру арқылы табуды жоюда маңызды қызмет атқаруы мүмкін. ЕБҚ бар балалардың қоғамдық өмірге араласу мүмкіндігін арттыру арқылы ата-аналар бір-бірімен пікір алмасу үшін және қарым-қатынас жасауы үшін қолайлы орын табар еді. Бұл баланың және ата-ананың оқшаулану және шеттетілу сезімін азайтар еді және осы арқылы ол отбасылар мен балалардың қоғам өміріне етене араласуына жол ашар еді.

ЕБҚБ айналасындағы әлеуметтік стигма мен табу, өздеріңіз көріп отырғандай, азаюда, мемлекет пен азаматтық қоғам институттары мүгедектік туралы хабардарлықты арттыру бойынша жұмыстарды жалғастыруы маңызды.

Мұндай ақпараттық-ағартушылық қызметтер төмендегілерді нақты бейнелейтін түсіндіру тәрбиелеу кампанияларынан тұруы мүмкін:

а) ЕБҚ бар балалар қалыпты балалар мұқтаж болатын ресурстарға мұқтаж бала болып қала береді. Десек те, сыныпқа қабылдау белгілі бір қиындықтармен қатар жүруі мүмкін, білім алуда олардан да басқа бала сияқты кепілдік алынады. ЕБҚ бар баланы сыныпқа қабылдау басқа балалар үшін де құнды білім алу мүмкіндіктерін ұсынуы мүмкін;

б) ЕБҚ бар балалар қоғамның толыққанды мүшесі бола алады. ЕБҚ бар балалар болашақта өнімді өмір сүре алады, бірақ олай болуы үшін болашақтағы мүмкіндіктер мен варианттарды іске асыру үшін әр балаға арнап ұзақ мерзімді жоспар әзірлеу керек. Әлеуметтік қолдау жүйесінің жұмыс істеп жүрген дәрігерлері, педагогтары және басқа да агенттері осы жоспарлау үдерісінде басты рөл атқарады. Олардың ақпараттық насихаттау қызметтерінің маңызы орасан зор.

ЕБҚ бар балалардың ата-аналары және отбасының басқа да мүшелері баланың ұшырасуы мүмкін қиындықтарына басынан бастап-ақ дайын болулары керек. Өз балаларының ерекшелігі туралы отбасының неғұрлым көбірек мүшелері хабардар болса, олар ерекшелікке байланысты өз мүдделерін қорғай алар еді. Баланың отбасы мүшелеріне психология және өмірді жоспарлау бойынша кеңес беру ұсыну баланың қоғамға болашақта интеграциялануына көмектесу мақсатында олардың бірге жұмыс істеуіне көмектеседі.

ЕБҚ бар баланың отбасының қоғам өміріне қатысуына қолдау білдіру керек, себебі оларды қоғамға араластыру олардың балаларының да қоғам өміріне араласуына мүмкіндік береді. Қолдау көрсететін қарым-қатынас алаңын құру мақсатында мүмкіндіктерді ұлғайту осы үдерісте маңызды рөл атқара алады. Емханалар мен мектептер, мысалы, ЕБҚ бар балалардың ата-аналарына бір-бірімен кездесуі және ақпарат алмасуы үшін қолайлы орын бола алар еді.

Бала құқығы туралы конвенцияда және Мүгедектер құқығы туралы конвенцияда «толымды және лайықты өмірге» кепілдік беру үшін ЕБҚ бар балаларды ерекше күтіммен және қажетті әлеуметтік көмекпен қамтамасыз ететін мемлекеттің міндеті нақты мазмұндалады.

«Толымды және лайықты өмірді» әр баланың әлеуметтік интеграцияланған өмірі ретінде түсіндіруге болады және осы үдерісте мемлекет тарапынан көмек ұсыну нақты рөл атқара алады.

ЕБҚ балалары бар отбасыларға әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету мақсатына табысты жету үшін дамуында ауытқуы бар балалардың ғана емес, олардың ата-аналарының да медициналық, әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық мәселелерін шешу қажет. Бүкіл отбасын оңалту процесіне белсенді түрде қосу.

Балаға өмірінің алғашқы күндерінен бастап, оның қалыпты дамуы үшін тек қамқорлық пен тамаққа, жылуға, қауіпсіздікке деген физикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру ғана емес, сонымен қатар оны жақсы көретін жақын адамдарымен қарым-қатынас қажет. Бұл қарым-қатынас арқылы бізді адам ететін құндылықтарды беру жүзеге асырылады: эмпатия, сүйю, өзімізді және басқа адамдарды түсіну қабілеті.

ЕБҚ баланы тәрбиелеп отырған отбасы үшін баланың психофизикалық және әлеуметтік жағдайын қалпына келтіру, материалдық тәуелсіздік пен әлеуметтік бейімделуге қол жеткізу үшін қажетті түзету-дамыту, компенсаторлық және оңалту сияқты функциялар да маңызды.

Дегенмен, соңғы жылдары байқалатын оң үрдісті де атап өткен жөн. ЕБҚ бар балаларды тәрбиелеп отырған отбасылар бір-бірімен байланыс орнатып, өз-өзіне көмек көрсету топтарына бірігуде. Белсенді өмір салтын ұстанатын дамуында кемістігі бар балалардың ата-аналары ата-аналар клубтарын, қоғамдық бірлестіктер мен қорларды, оңалту орталықтарын ашады.

Мұндай орталықтар жұмысының маңызды нәтижесі ата-аналарға психологиялық қолдау көрсету, ерекше балаларды тәрбиелеп отырған отбасылардың оқшаулануын еңсеру болып табылады, өйткені оңалту орталықтарының мамандары құпия жағдайда оларды қызықтыратын мәселелерді ата-аналармен бірлесіп шешеді, өзара алмасу үшін мүмкіндіктер жасайды. пікірлерін ескере отырып,

уақтылы мамандарды шақыруға тырысыңыз, олардың кеңесі күрделі медициналық және басқа мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Мұндай үкіметтік емес бірлестіктердің миссиясы – психикалық және физикалық дамуында ауытқулары бар балаларды және олардың отбасыларын медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік көмек көрсетуге, оңалтуға, бейімдеуге және құқықтық қорғауға жәрдемдесу, олардың қоғамға интеграциялануына жағдай жасау, аналарға көмек көрсету. мүмкіндігі шектеулі балалардың, қоғамды мүгедек балалар мен жастардың және олардың отбасыларының мәселелері туралы ақпараттандыру.

Бұл жерде дамуында ерекше қажеттілігі бар балалардың ата-аналары құрған қазақстандық қоғамдық бірлестіктер мен қорларды атап өткен жөн: «Күн бала», «Ашық әлем» (Алматы), «Орда» (Нұр-Сұлтан), «Алтын бата» (Павлодар).), «Өркенетті келешек» (Ақтау).

Алайда, соңғы жылдары мұндай үкіметтік емес мекемелер мен ұйымдардың айтарлықтай өсуіне қарамастан, ата-аналардың көпшілігі балаларының мәселелерін шешуде енжар және дәрменсіз күйде қалып отыр.

Дамуында кемістігі бар балалар тәрбиеленетін отбасылардың жағдайы мемлекеттік құрылымдардың белсенділігінің төмендігінен, сондай-ақ концептуалды тәсілдердің де, теориялық және әдістемелік негіздемелердің де толық болмауына байланысты оларға уақтылы қолдау мен кәсіби көмек көрсетудің кешеуілдеуімен қиындауда. Психологиялық көмек, сондай-ақ осы мәселе бойынша тәжірибелік әзірлемелер. Осыған байланысты дамуында ауытқуы бар балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға мемлекеттік психологиялық көмек көрсету үлгісін құру мәселесі ерекше маңызға ие. [2].

Атап айтқанда, ата-аналармен топтық тәрбие жұмысы (әңгімелесу, ата-аналар лекциясы, әлеуметтік-психологиялық тренингтер) жүргізіледі. Бұл ата-аналардың әлеуметтік ортасын кеңейтуге, осындай проблемалары бар басқа отбасылардың өмірін білуге, пікір алмасуға, жалпы, аяушылық емес, қолдау мен түсінуге мүмкіндік береді. Топтық жұмыс эмпатияны дамытуға, шиеленісті жеңілдетуге, құндылықтар жүйесін өзгертуге, ананың (әкенің) тәрбие, дамыту және білім берудегі әртүрлі қиындықтарды жеңуде өз күштері мен қабілеттеріне сенуге мүмкіндік беретін ішкі ресурстарды ашуға бағытталған. балаға проблемаларды жеңуге, тәрбиелік ықпал етудің барабар формаларын іздеуге үлкен мүмкіндіктер беру.

Ата-аналармен жұмыс әр отбасының қажеттіліктерін ескере отырып, жүйелі және сараланған түрде жүргізіледі. Кеңес беру жұмысының мазмұны бала өмірінің әртүрлі кезеңдерінде туындайтын қиындықтарға, оның өзін-өзі күту дағдыларын дамытуға, физикалық және интеллектуалдық өміршеңдігін ескере отырып, «тұрмыстық тәуелсіздікке» тәрбиелеуге, сезімталдықтың көрінісіне қатысты мәселелерді қамтиды. және науқас баланың кез келген бастамасына еркіндік берудегі икемділік[4].

Отбасылық қарым-қатынастың әлеуетті ресурстары бар, оны дұрыс ұйымдастыру кезінде дамуында ауытқуы бар баланың жеке басының жан-жақты дамуына жағдай жасалады. Егер отбасының әлеуеті дұрыс пайдаланылмаса, отбасылық жағдайлар дамуында ауытқуы бар баланың әлеуметтік-психологиялық бейімделуін күшейтетін қосымша қауіп факторы болуы мүмкін.

Мамандар, ең алдымен, балалардың мінез-құлқын түзету жұмыстарына ата-аналардың өздерін тартуға тырысады. Сонымен қатар, ата-аналардың өздеріндегі бұзушылықтардың алдын алу және түзету бойынша маңызды жұмыстар жүргізілуде, атап айтқанда:

- 1) ата-аналарда олардың балаларын кәсіптік оқыту және кейінгі кәсіптік мансап құру процесіндегі мүмкіндіктері мен шектеулері туралы барабар түсінік қалыптастыру;
- 2) ата-аналарды үйде баламен сабақ өткізуге қажетті арнайы әдістерге үйрету;
- 3) ата-аналарға баланың бейімді емес тұлғалық қасиеттерін түзетуге қажетті тәрбие әдістерін үйрету;
- 4) ата-ананың өз баласының мәселелерін түсінуін түзету – асыра сілтеу немесе керісінше проблемалардың бар екендігін жоққа шығару;
- 5) ата-ананың мінез-құлқының конструктивті емес нысандарын түзету (агрессия, истерикалық көріністер, депрессия немесе басқа да адекватты емес мінез-құлық реакциялары);
- 6) ата-аналар арасында өздерінің сәтсіздіктері немесе өмірдегі жетістіктері баласының ауруына тікелей байланысты емес екендігі туралы түсінік қалыптастыру;
- 7) ата-ананың ұстанымын түзету – баланың мүмкіндіктерін іске асыру үшін іздену позициясына көшу.

Психокоррекциялық іс-шараларды жүргізу кезінде отбасы деп психофизикалық бұзылыстары бар баланың ата-анасы (немесе оларды алмастыратын адамдар) қамтамасыз ететін үйлесімді қарым-қатынастардың қажетті деңгейін қамтамасыз ететін табиғи бейімделгіш дамушы орта түсініледі.

Отбасына психологиялық көмек көрсету ата-аналардың баланың құқық бұзушылықтарымен байланысты эмоционалдық тәжірибесінен туындайтын жеке мәселелерін бейтараптандыру арқылы оның дамуын және қоғамға интеграциясын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы №6 бұйрығы.
2. Мүгедектігі бар балалардың жағдайына талдау: Қазақстан Республикасында инклюзивті қоғамды дамыту. – Астана, 2014. – 108 б.
3. Дивицина Н.Ф. Семейное воспитание. Краткий курс лекций для вузов и социальных работников / Н.Ф. Дивицина. – Изд-во Владос, 2006, – 325 с.).
4. Специальная педагогика : учеб. пособие для студ. пед. вузов / под общ. ред. В.С. Кукушина.– М. : НОУ ВПО «МПСУ», 2014. – 2-е изд, испр. и доп. – 538 с.).

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕСІНДЕГІ ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНЕ ҚАТЫСУЫ

Қоңырбаева С.С., Сахит Н.Т., Тұрап Ж.М., Салматова Б.Б.

Әл-фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мектептің әлеуметтік мұғалімі- жалпы білім беретін немесе кәсіптік мектепте, мектептен тыс және мектепке дейінгі балалар мекемелерінде, әлеуметтік паналарда, балалар үйінде, интернаттарда, сауықтыру мектептерінде және басқа да оқу орындарында жұмыс істейді. Мектептің әлеуметтік педагогы өз жұмысын ұйымдастыруда ұжымда салауатты микроклиматты құруға, тұлға аралық қарым-қатынасты ізгілендіруге басымдық береді, әр адамның қабілетін жүзеге асыруға, жеке тұлғаның мүддесін қорғауға, ұйымшылдыққа ықпал етеді. бос уақытын өткізу, қоғамдық пайдалы іс-әрекетке қосу, мектеп оқушылары мен мұғалімдердің ерекше мәселелерін зерттейді, оларды шешуге шаралар қолданады. Әлеуметтік педагог студенттердің отбасыларымен тұрақты байланыста болады. Баланы ата-ананың қатыгездігінен, өзімшілдігінен, жол берушіліктен қорғау мәселелеріне ерекше көңіл бөледі.

Аннотация

Школьный социальный педагог работает в общеобразовательной или профессиональной школе, внешкольных и дошкольных детских учреждениях, социальных приютах, детских домах, школах-интернатах, реабилитационных школах и других образовательных учреждениях. В организации своей работы социальный педагог школы ставит во главу угла создание здорового микроклимата в коллективе, гуманизацию межличностных отношений, способствует реализации способностей каждого, защищает интересы личности, способствует организованности. проводит свободное время, занимается общественно полезной деятельностью, изучает специальные проблемы школьников и учителей, принимает меры по их решению. Социальный педагог находится в постоянном контакте с семьями учащихся. Особое внимание он уделяет вопросам защиты ребенка от жестокости, эгоизма и снисходительности родителей.

Annotation

A school social teacher works in a general education or vocational school, out-of-school and pre-school children's institutions, social shelters, orphanages, boarding schools, rehabilitation schools and other educational institutions. In organizing his work, the social teacher of the school prioritizes the creation of a healthy microclimate in the team, humanizing interpersonal relations, promotes the realization of each person's abilities, protects the interests of the individual, and contributes to organization. spends free time, engages in socially useful activities, studies special problems of schoolchildren and teachers, takes measures to solve them. The social pedagogue is in regular contact with students' families. He pays special attention to the issues of protecting the child from the cruelty, selfishness, and indulgence of the parents.

Кіріспе

Қазақстандағы білім беру реформасы әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарында оның дамуының жаңа серпіні аясында еліміздің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саясаты» атты халыққа жолдауында: «Білім мен кәсіби шеберлік – заманауи білім беру, кадрларды даярлау және қайта даярлаудың негізгі бағыты. Бәсекеге қабілетті болу үшін біз жоғары білімді елге айналуымыз керек. Барлық өскелең ұрпақтың функционалдық сауаттылығына үлкен көңіл бөлу қажет», – деген болатын Н.Ә. Назарбаев.

Қазіргі білім берудің басты мақсаты – еңбек нарығындағы индустриалды-инновациялық жағдайды шеше білетін, қазіргі қоғамда бәсекеге қабілетті, өз мамандығы бойынша сауатты бағдарлай алатын, халықаралық стандарттарға сәйкес нәтижелі жұмыс істейтін, кәсіби өсетін, болып жатқан өзгерістерге тез бейімделе алатын, өзін мақтаншыпен көрсететін, жоғары білімді, ұлттық тілді, тарихты, ұлттық және әлемдік мәдениетті білетін шығармашыл, оптимист маман дайындау. Еліміздегі білім берудің бағыттарын айқындайтын Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған

мемлекеттік бағдарламасы қабылданғаны белгілі. Бағдарламаның бірқатар мақсаттары мен міндеттері бар, оның ішінде техникалық және кәсіптік білім берудің қоғам қажеттіліктеріне және экономиканың индустриялық-инновациялық дамуына сәйкес техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту, әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялану, мұғалім мамандығының беделін арттыру және білім берудің бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Сондықтан жоғары оқу орындарында дайындалған мамандардың білімі жоғары деңгейде болуы керек. Өйткені бұл талап әр мамандық бойынша білім мазмұны жағынан салыстырмалы түрде біртұтас білім беру саласы ретінде айқындалуы керек. Негізгі міндет – білім берудің кешенді мазмұнын меңгеру, заманауи оқу-әдістемелік процестерді, педагогикалық процесті, мұғалімдер мен студенттердің өзара байланысты және өзара үйлестірілген әрекеттерін енгізу.

Елімізде жаңа *«әлеуметтік педагог»* мамандығының пайда болуы кешенді білім беру жүйесін, атап айтқанда, балалардың әлеуметтік бейімделу мәселелерін жаңғыртуға жағдай жасайды. Балаларды тұрақсыз әлемде өмірге қабылдау және бейімдеу мектеп үшін үлкен қиындықтар туғызады, әсіресе оқу-тәрбие мақсаттарын қойғанда, мектеп оқушыларының психологиялық және жеке қасиеттері, олардың әлеуметтік жағдайы және әлеуметтік ортаға дайындығы ескерілмейді. Сондықтан мектептерге осы мәселелерді шешуде кәсіби әлеуметтік педагог, маман қажет [1].

Негізгі бөлім

«Әлеуметтік педагог» мамандығының атауы ең алдымен мұғаліммен байланысты «педагог» сөзінен шыққан. Сондықтан да алғашқы әлеуметтік педагогтар мұғалімдер болуы ғажап емес. Мұғалімдер мен әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметінде ұқсастықтар бар. Ең алдымен, әлеуметтік педагог қызметінің объектісі баланың тұлға ретінде дамуы мен әлеуметтік дамуы екенін атап өткен жөн. Сондықтан бұл мамандықтар қызмет бағыттары бойынша ерекшеленеді. Әлеуметтік педагог әртүрлі әлеуметтік мекемелерде, мысалы, мектеп пен отбасында, балалар үйінде және әртүрлі медициналық орталықтарда қажет, егер мұғалім белгілі бір білім беру ұйымдарында кәсіби дайындыққа бағытталған болса, онда әлеуметтік педагогтың қызметі әртүрлі әлеуметтік институттар жеке талаптармен ерекшеленеді. Азаматтық тәрбие, экологиялық сана, азаматтық құқық және гуманизм, кәсіби адалдық.

Дамушы тұлғаны әлеуметтендіру процесінде әлеуметтік-педагогикалық көмекпен және қолдаумен байланысты әлеуметтік педагог қызметінің күрделі және көп қырлы сипаты әлеуметтік педагог мәдениетіне, оның шығармашылық қабілеттеріне, кәсібилігіне, оларды даярлау жүйесіне жоғары талаптар қояды, бұл іздеу-зерттеу функциясын басымдық ретінде ұсынады, өйткені жеке және әлеуметтік факторлардың алуан түрлілігі, олардың бірегейлігі бірегейлік тек ғалымдардың ғана емес, әлеуметтік-педагогикалық ізденістің принциптері мен әдістерін игеру қажеттілігін анықтайды [2].

Әлеуметтік педагогтардың кәсіби деңгейін арттыру үшін келесі іс-шараларды бөліп көрсетуге болады:

1. Жоғары оқу орындарында қоғамдық және тәрбиелік қызметке жоғары теориялық және технологиялық дайындығы бар, сондай-ақ тұлғалық мәдениеті жоғары білікті мамандарды даярлау:

- мамандық таңдау туралы ақпарат беру;
- әлеуметтік және тәрбиелік іс-әрекетке ішкі бейімділік;
- қарым-қатынас мәдениеті мен кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейі.

2. Кәсіби шеберлік пен құзыреттілігін ұдайы арттыру, әлеуметтік және тәрбиелік қызметті жетілдіру. Әлеуметтік педагог мәртебесі келесідей болуы мүмкін:

- аналитикалық (мәселелерді шешу бойынша бірлескен әрекеттерді талдау);
- болжау (қызметтің мақсаты, оның міндеттері, жүзеге асыру әдістерін таңдау, нәтижелерді болжау);

- жоба (жағдайды жүйелі түрде түсінуге негізделген іс-шаралар бағдарламасын анықтау);
- рефлексиялық (өзінің іс-әрекетіне интроспекция);
- коммуникативті (тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін меңгеру) [3].

Педагог-психолог, әлеуметтік педагог мамандығы күрделі және стандартты емес жағдайларда қызметті болжайды. Әлеуметтік педагогтар қиын балалармен жұмыс істейді, отбасыларға бала тәрбиесіндегі мәселелерді шешуге көмектеседі, өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдарға көмектеседі. Психологтар білім беру процесінің барлық қатысушыларына әртүрлі мәселелерді шешуге көмектеседі. Сондықтан бұл әрекет адамның психикалық, психологиялық және физикалық денсаулығына әсер ететін үлкен эмоционалды жүктеме мен стрессті қамтиды. Болашақ мамандарда психология мен педагогика бойынша білім мен дағдылар кешені болуы керек. Болашақ психологтар мен әлеуметтік педагогтар сабақтарда және практика кезінде не үйретеді.

Болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындауда психологиялық мәдениетті қалыптастыруға көп көңіл бөленеді. Осы мақсатта оқу сабақтарының әлеуетті мүмкіндіктері тиімді пайдаланылады. Практикалық және дәріс сабақтарында студенттер практикалық ойлауды, оқушылармен, олардың ата-аналарымен жұмыс істеудегі қиын жағдайларды шешуде психологиялық-педагогикалық технологияларды қолдана білуді дамытады. Студент тұлғаның даму заңдылықтарымен, әлеуметтік мінез-құлықты реттеу әдістерімен, әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің әдістері мен технологияларымен, өзін-өзі реттеу әдістерімен танысады.

Осылайша, болашақ әлеуметтік педагогтардың психологиялық мәдениетін қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі-психологиялық білімге, дағдыларға деген қызығушылықты дамыту және оларды іс жүзінде қолдануға деген ұмтылыс. Мақсатты ұйымдастырылған психологиялық-педагогикалық қолдауға бағытталған психологиялық-педагогикалық технологияларды қолдануды көздейтін психологиялық-педагогикалық құзыреттілікті дамыту. Психологиялық мәдениеттің арқасында студент әртүрлі өмірлік жағдайларда оқушылармен, ата-аналармен және мұғалімдермен қарым-қатынас орнатуды үйренеді.

Сонымен, психологиялық мәдениетті қалыптастыруда психологиялық сауаттылықты қалыптастыру тиімді. Ғылыми психологиялық білімнің игерілген жүйесі әлеуметтік интеллект пен шығармашылықтың дамуына ықпал етеді. Студенттердің байқағыштығын, зейінділігін, эмпатиясын (өзін басқа адамның орнына қойып, оның сезімдері мен эмоцияларын түсіну қабілеті), психологиялық сезімталдығы мен түсінігін дамыту. Әлеуметтік педагог көпшіл болуы керек, басқа адамның ішкі мәселелерін көре білуі керек (педагогикалық түйсігі). Барлық осы қасиеттер сабақтар мен педагогикалық тәжірибелер барысында дамиды.

Психологиялық мәдениетті қалыптастырудағы маңызды сәт жеке өзін-өзі реттеуді дамыту болып табылады, соның арқасында адамдармен тиімді, адамгершілік өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге болады. "Адам-адам" мамандығының түрі маманнан үлкен эмоционалды шиеленісті және сыртқы қысымға төтеп бере білуді талап етеді, дамыған өзін-өзі бақылау және стресске төзімділік психологиялық мәдениеттің маңызды көрсеткіштері болып табылады.

Кез келген мамандық адамнан мәдени мінез-құлықты, сыпайылықты, дипломатияны, жауапкершілікті, адамгершілікті және өзін-өзі құрметтеуді талап етеді, сондықтан психологиялық мәдениетті қалыптастыруда психолог пен әлеуметтік педагогтың кәсіби маңызды қасиеттері, кәсіби-этикалық нормалар мен қағидалар маңызды рөл атқарады [4]. Психологиялық мәдениеттің қалыптасуын психологиялық-педагогикалық қолдаудың тағы бір маңызды сәті-әлеуметтік педагогтың болашақ кәсібіне оң көзқарастың дамуы үлкен рөл атқарады.

Ал енді, әлеуметтік-педагогтардың білім беру мекемесіндегі тәрбие процессіне қатысуына келер болсақ, әлеуметтік педагог қызметінің объектісі – жас ұрпақ, яғни қиын өмірлік жағдайға тап болған балалар мен жастар. Әлеуметтік педагог оларға өзін-өзі тануға көмектесе алады.

Әлеуметтік педагог өз жұмысын бастамас бұрын баланың даму ерекшеліктерін және ол қалыптасатын ортаны жақсы түсініп, түсінуі керек. Бала әлеуметтік педагогқа толық сенім артып, оны дос, жолдас, көмекші ретінде көруі керек. Процестің ерекшелігі бала өзінің әлеуметтену мәселесін үнемі біле бермейді және осы себепті оны әлеуметтік педагогқа айта алмайды. Бала олардан бас тартуы мүмкін. Сондықтан әлеуметтік педагог балаға әлеуметтену процесінде көмектесу үшін оған кері әсер ететін проблемаларды өз бетінше анықтауы керек [5].

Әлеуметтік педагогтың қызметі ең алдымен диагностикамен, баланың және оны қоршаған ортаның мәселелерін талдаумен байланысты, ол диагностикалық әдістерді білуі және қолдана білуі немесе белгілі бір диагнозды сауатты қоя алатын мамандардан көмек сұрауы керек. Әлеуметтік педагог қызметінің маңызды бағыттарының бірі – оның баланың 100% дамуына көмектесетін бағдарламалар мен әлеуметтік жобаларды, жеке және жалпы бастамаларды әзірлеуге және жүзеге асыруға қатысуы [6].

Психологиялық – педагогикалық және медициналық-әлеуметтік көмекке мұқтаж балаларға арналған білім беру ұйымдарында әлеуметтік педагог балалардың әлеуметтік бейімделу себептерін анықтау бойынша шаралар қолданады және оларға әлеуметтік көмек көрсетеді, отбасымен, сондай-ақ уәкілетті органдармен және ұйымдармен байланысады, балалар мен жасөспірімдерді жұмысқа орналастыру, оларды тұрғын үймен, жәрдемақы және зейнетақымен қамтамасыз ету мәселелері бойынша қызмет етеді.

Девиантты мінез-құлықты (ашық және жабық типті) балалар мен жасөспірімдерге арналған арнайы білім беру ұйымында әлеуметтік педагог тәрбиеленушілердің тұрғылықты жері бойынша халықты әлеуметтік қорғау қызметімен байланысады, ата-аналармен (оларды алмастыратын

тұлғалармен) байланыс орнатады, хат алмасады, оларға үйге барады, жеке әңгімелеседі, ата-аналар жиналысын өткізеді.

Қорытынды

Әлеуметтік педагог балалардың қажеттіліктеріне байланысты мәліметтерді жинақтайды, жеңілдіктері бар және жәрдемақы алатын балалардың құқықтары мен міндеттері туралы кеңестер ұйымдастырады. Ол клиенттің жағдайын талдап, оған мәселелерді шешудің балама тәсілдерін ұсынады.

Отбасы, адамдар арасындағы қарым-қатынас және қарым-қатынас саласындағы проблемалар мен қиындықтарды аша отырып, әлеуметтік педагог диагностика процесінде анықталған проблемаларды саралап, оларды шешуге әртүрлі мамандықтар мен бейіндегі мамандарды тартады.

Отбасын нығайтуға, оның тәрбиелік және сауықтыру әлеуетін дамытуға қамқорлық жасай отырып, әлеуметтік педагог отбасы мен оның микроқоғамындағы қарым-қатынастарды жақсартуға және қалыпқа келтіруге күш салады.

Балалар мен ересектердің әлеуметтік бастамаларын дамытуға үлес қоса отырып, әлеуметтік педагог әртүрлі моральдық және материалдық құралдарды пайдалана отырып, олардың бастамаларын ынталандырады, жаңалықтарды қоғамда мойындауға, оларды өмірге енгізуге қол жеткізеді.

Әлеуметтік педагог қоғамдық жұмыстың белсенді болуын қадағалайды, оның ішінде балалардың өздері де, олардың ата-аналары да қоғамдық жұмысқа қатысады. Жалпы, әлеуметтік-педагогикалық қызмет көпжақты және жауапты мамандық. Сондықтан әлеуметтік педагогтың кәсіби дайындығы кең, ғылыми негізделген білімге негізделіп, үнемі жетілдіріліп, дамып отыруы керек.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
2. Кузьмина А.Б. Формирование психологической культуры у будущих педагогов: автореф. дисс. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / А.Б. Кузьмина. – Пятигорск, 2015. – 21 б.
3. Шубникова Е.Г. Подготовка студентов педагогического вуза к профилактике зависимого поведения в детской и молодежной среде: монография / Е.Г. Шубникова. – Москва: Современное образование, 2014. – 160 б.
4. Жарықбаев Қ.Б., Ахметова М.К. «Казахская психологическая мысль. Основные её развития: Монография. Том второй. – Алматы: Нур-Принтб 2016. – 313 б.
5. Социальная педагогика: Курс лекций/Под общей ред. М. А. Галагузовой. изд. центр ВЛАДОС, 2000.
6. Халитова І.Р. Әлеуметтік педагогика. – Алматы, 2002.

ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙ-КҮЙІ

*Ниязалиева М.Қ., Зұлпыхан Ж.Ж., Еден Г.Д., Әліпбек А.З.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада заманауи педагог-психологтарды кәсіби даярлау мәселесін зерделеу жағдайы қарастырылады. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау нәтижесінде «құзыреттілік» терминімен байланысты анықтамалар топтастырылды.

Аннотация

В статье рассматривается состояние изученности проблемы профессиональной подготовки современных педагогов-психологов. В результате анализа психолого-педагогических исследований собраны определения, связанные с понятием «компетенция».

Annotation

This article examines the state of knowledge of the problem of professional training of modern teachers-psychologists. As a result of the analysis of psychological and pedagogical research, definitions related to the term "competence" are grouped.

Болашақ маманды кәсіби құзыретті, өзі ісіне шебер етіп даярлау, сондай-ақ білім беру саласының сапалық көрсеткішін жоғарылату мен жетілдіру мәселелері еліміздің бірқатар маңызды мемлекеттік құжаттары мен заң актілерінде көрініс тапты. Атап айтқанда, ҚР-ның «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесі – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын, кредиттік, қашықтықтан оқыту, ақпараттық технологияларды енгізу және оны тиімді пайдалану алдағы талаптар қатарына көрсетілсе, қазіргі заман талабына сәйкес педагогқа өз мамандығына сай кәсіби құзыретті болу, оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру мен жаңа педагогикалық технологияларды үздіксіз түрде меңгеру міндеттері жүктелген[1]. Демек, бүгінгі күнде болашақ мамандардың кәсіби құзыретті болуы аса маңызды, әрі өзекті мәселе. Жалпы, зерттеу нысанымызға алынған «кәсіби құзыреттілік» педагогикадағы аса күрделі және көпқырлы түсініктердің бірі. Аталған ұғым философияда, педагогика мен психологияда, әлеуметтану, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесі және тағы да басқа гуманитарлық ғылымдарда әр қырынан қарастырылады.

Зерттеу жұмысы барысында педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді сараптау нәтижесінде «құзырет», «құзыреттілік» «кәсіби құзыреттілік» түсініктерінің мәні мен мазмұнына, құрылымына жан-жақты талдау жасалды. Кәсіби құзыреттілік ұғымының мәнін айқындау үшін оларды әр қырынан зерттеу, нақтылау және жалпы логикалық ұғымға біріктіруді жүзеге асыру қажет болды. Сонымен, «құзыреттілік» түсінігі алдымен дамыған елдердің білім беру жүйесінде болашақ маманның кәсіби сапасы ретінде пайда болды. XX ғасырдың 50-60 жылдарында АҚШ-та орнаған әлеуметтік-экономикалық дағдарыстан шығудың бір жолы ретінде топтық жұмыс пен конфликтілерді тиімді басқару үшін ғалымдар әртүрлі саладағы мамандардың кәсіптік сапаларын зерттей бастады.

«Құзырет» термині латынның «compete» деген сөзінен шыққан, тікелей аударғанда «білу», «жасай алу» деген мағынаны білдіреді. Соңғы кездерде ғылымның әртүрлі саласында құзырет, құзыреттілік, құзыретті (өз саласын жетік, терең білетін маман деген мағынада) және т.б типтес сипатта қолданылып келеді .

С.Ожегов [2] сөздігі бойынша құзырет – қандай да бір істі жүргізетін жеке адамның, мекеменің мәселелерді шешуге, іс-әрекетті орындауға, бір нәрсені істеуге құқықтылық мүмкіндігін көрсетсе, құзыреттілік түсінігі белгілі бір кәсіби қызметке байланысты, «қандай да болсын мәселеден хабардарлық, шешім қабылдаудағы беделділікті» білдіреді .

Педагогикалық-психологиялық зерттеулерге талдау жасау нәтижесінде «құзырет» терминіне қатысты ең жиі кездесетін анықтамаларды топтастыруға әрекет жасадық, олар:

– Құзырет – маманның меңгерген білімін, оқу іскерліктері мен дағдыларын әрекет тәсілдерін өмірде тәжірибелік және теориялық міндеттерді шешу үшін пайдалана алуы ;

– Құзырет пайда болған мәселелер мен міндеттерді жедел түрде шешуге мүмкіндік беретін, түсініктілік жүйесін және соған сәйкес сыни ойлауды талап ететін, тәжірибелік әрекеттерді жүзеге асыруға қабілеттілік ;

Құзыреттілік (латынның *competentis* – бейім сөзінен) – белгілі бір сала бойынша жан-жақты хабардар болу мағынасын бере отырып, оқу пәнін оқыту үдерісінде қалыптасатын білім, іскерліктер мен дағдылар жиынтығы, сондай-ақ, қандай да бір қызметті орындай алу қабілеттілігі болып табылады. Аталған ұйым әдетте белгілі бір әлеуметтік-кәсіби статус иесіне байланысты қолданылады және оның сол істі атқарудағы түсінігі, білімі, іскерлігінің орындалуға тиіс мәселенің нақты өз деңгейінде шешілуімен сәйкестілігі арқылы сипатталады.

Педагог-психолог маманның кәсіби құзыреттілігі «білім», «іскерлік» және дағды» ұғымдардың жиынтығын отырып, болашақ мамандардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді [3]. Жалпы, болашақ маманның құзыреттілігі оның маңызды кәсіби сапасы ретінде оқыған материалды топтастыра, құбылыстарды, заңдылықтарды шығармашылықпен пайдалана отырып өзгерте алатын саналы қызметі ретін атқарады. Демек, кәсіби құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен іскерліктерді іс жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі.

Американдық ғалымдар болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін бірнеше бағыттарға бөліп қарастырады:

- тұжырымдамалық құзыреттілік (мамандықтың теориялық негізін білу); инструментальды құзыреттілік (базалық іскерліктерді меңгеру);
- интегративті құзыреттілік (теория мен практиканы байланыстыра алу); мазмұндық құзыреттілік (тәжірибе жүзеге асатын әлеуметтік, экономикалық және мәдени ортаның жағдайын түсіну);
- бейіндік құзыреттілік (кәсіпке қатысты жаңа құзыреттіліктерді меңгеруге дайын болу);
- тұлғааралық қарым-қатынас құзыреттілігі (коммуникацияның жазбаша және ауысша формаларын дұрыс қолдана алу) [3].

Кәсіби-педагогикалық құзыреттілік пен оның жекелеген түрлерінің жалпы мағынасы еңбектерінде, педагог мамандардың кәсіби құзыреттілігі мәселесі В.А.Сластенин [4] және т.б. еңбектерінде көрініс тауып, әртүрлі бағытта зерттелінді.

Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі жоғары білім беру жүйесінің басты нысаны. Өйткені, қазіргі кезде бізге өз бетінше білім алып, шешім қабылдайтын, топта алатын, күтілетін нәтижені болжайтын, өзіне үлкен жауапкершіліктер алып, оларды дер кезінде орындай білетін, өз бетінше ақпараттар жинап, құбылмалы заманға ыңғайланып, ілесіп, кез келген жағдаяттардан шығудың жолын іздеп табатын, жаңа ақпараттық технологияларды меңгерген мамандар қажет болып тұр. Қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі тоғтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогына түсе алатын білімді тұлғаны дайындау мәселесін қойып отыр.

Көптеген авторлардың еңбектерінде кәсіби құзыреттілік «тереңдетілген білім», «қызметті нәтижелі орындаудағы қабілеттілік» деген түсініктермен мағыналас болып келеді.

Көптеген ғалымдар «кәсіби құзыреттілікті» жоғары білім беру жүйесіне соңғы жылдары ғана енген термин екендігімен келіседі. Алайда, педагогикалық шеберлікті қалыптастыру мен дамыту мәселесі, кәсібилік, кәсіби қабілеттер мен педагогтың кәсіби құзыреттілігі педагогика ғылымында ұзақ жылдар бойы зерттелінді. Шетелдік және ресейлік классикалық мұраларға жүргізілген жұмыс істей зерттеулер «педагогтың кәсіби құзыреттілігі» ұғымы Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, А.Дистерверг, К.Д.Ушинский, П.Ф.Каптерев, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский және т.б классик педагогтардың еңбектерінде ерте кезден бастап қолданылғанын анықтады [5].

Зерттеу жұмысымыз барысында болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің мәнін толық ашу үшін А.В.Хуторский [6] ұсынған кәсіби құзыреттіліктердің жіктемесіне тоқталуды жөн көрдік. Жалпы, А.В.Хуторский өз еңбектерінде кәсіби құзыреттілікті білімнің тұлғалық және әлеуметтік мәнін байланыстыратын маңызды сапа ретінде түсіндіреді. Оның пікірінше, кәсіби құзыреттілік қазіргі білім беру жүйесіндегі дағдарыстан шығудың бір жолы, сонымен қатар, жеке тұлғаның өзара байланысты кәсіби сапаларының үйлесімділігі болып табылады.

– Интеллектуалдық-танымдық тәсілдерін меңгеру, танымдық қызығушылық, үздіксіз түрде білім алуға және (өз бетімен оқу-танымдық іс-әрекет біліктілікті жетілдіруге деген ұмтылыстың болуы).

– Ақпараттық (әртүрлі ақпараттық технологияларды, соның ішінде ақпаратты іздеу, талдау, іріктеу, сақтау және тарату іскерліктерін меңгеру);

– Операциональдық (мәселе немесе жағдаятты анықтау мен талдаудың әдіс-тәсілдерін игеру, жұмыстың мақсатын және жоспарын анықтау, күрделі емес зерттеулерді жүргізе алу, мәселені шешудің балама жолдарын табу және бағалау, қателіктерді анықтау және реттеу, жұмыс тәртібі мен уақытын белгілеу, нәтижелерді талдау, қорытынды шығару және т.б).

Пәндік (арнайы) құзыреттіліктер:

– Теориялық кәсіптік іс-әрекетте қолданылатын негізгі модельдерді білу, зерттеуді ұйымдас-тырудың әдістері мен құралдарын меңгеру, табиғаттағы, қоғамдағы, тәжірибедегі және процестерді талдаудың әдістері жөніндегі білім); кәсіптік іс-әрекеттегі құбылыстар

– Операциональдық (кәсіптік және практикалық міндеттерді шешудің әдістері мен тәсілдерін меңгеру)

– Интеллектуальдық (ойлаудың (абстрактілі, логикалық, жалпылама, алгоритмдік т.б) тәсілдерін меңгеру, кеңістікті және уақытты қабылдау, жылдам және ұзақ мерзімді есте сақтау, вербальды, вербальды емес сөйлеу тәсілдерін игеру).

Ал, еліміздегі отандық зерттеулерде болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі өзіндік кәсіби білім деңгейімен , тәжірибесімен және жеке дара қабілеттерімен, білімін үздіксіз көтеруге ұмтылысымен, өзін өзі жетілдірумен, іске деген шығармашылық және жауапты қатынасымен анықталады.

Г.Ж. Ниязова [7] зерттеу жұмысында «кәсіби құзыреттілікті» болашақ маманның мағыналық бағдарлары, теориялық білімдері, іскерліктері мен тұлғалық-әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асуына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы ретінде зерттеді.

Б.Т. Кенжебеков [8] жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін зерттеу барысында кәсіби құзыреттілік ұғымына мынадай анықтама береді: «кәсіби құзыреттілік – бұл кіріктірілген іргелі білімдер, адамның қабілеттері мен жинақталған біліктіліктерінің, оның кәсіби маңызды сапаларының, технологияны жоғары деңгейде меңгеруінің, мәдениеті мен шеберлігінің, ұйымдастырудағы шығармашылық әрекетінің, өзін-өзі дамытуға дайындығының бірігуі». Яғни, жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесіне сай белгілі бір міндеттерді орындауға дайындығы және қабілеті.

Б. Тұрғынбаева «Өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын» кәсіби құзыреттілік деп көрсетеді. Оның ойынша, құзырлылыққа бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молаяды [9].

Педагогикалық психологиялық зерттеулерде кәсіби құзыреттіліктер ұғымының мазмұнын ашуда бірнеше аспектіде қолданылады. Атап айтқанда:

– өзінің ішкі әлеуетін іске асыруға қабілеті (даярлығы) мен ынталылығы (мотивациялық аспект);

– табысты шығармашылық іс-әрекет үшін практика жүзінде байқалған зіннің білім, іскерлік, тәжірибесін іске асыра алу қабілеті (когнитивтік аспект);

– өз іс-әрекет нәтижелерінің әлеуметтік маңыздылығын және жеке жауапкершілігін түсінуі, оны үнемі жетілдіріп отыру қажеттілігін ұғынуы (құндылық аспект) [9].

Демек, аталған міндетті іске асыру үшін, мектеп оқушысының құзыреттіліктерін қалыптас-тыруды болашақ маман жоғарғы оқу орны қабырғасында меңгеріп шығуы тиіс. Алдымен, жоғары оқу орнының түлегі оқу бағдарламасында көрсетілген барлық оқу курстарын толық меңгерген, белгілі бір деңгейде кәсіби білімді игерген, практикалық іскерліктері мен дағдысы, онымен қоса кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан, өз саласын жетік білетін білікті маман болуы шарт. Заманауи талаптарға сай қызмет істеу үшін алдымен педагог-психолог өзінің теориялық және әдістемелік білімін ұдайы толықтырып, үнемі ізденіп, психология мен педагогика ғылымдары жайындағы жаңалықтар мен озық тәжірибелерді пайдаланып, қиялы шарық, сезімтал, шабыты мол болуы тиіс. Сонда ғана психолог қызметінің жемісі, оқу-тәрбие жұмысының нәтижесі бүгінгі күннің талабына сай келеді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы» //https://online.zakon.kz/Document/.doc_id=30118747 (27.07.2007)
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук, Институт рус. яз. им. В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. М.: АТАМП, 2004. – 944 с.
3. Таубаева Ш.Т. Компетентностный подход в структуре методологического знания педагогики. – Алматы. Казак ЖОО. 2009. – 90с.
4. Диагностическая деятельность педагога: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2006. – 288 с.
5. Чошанов М.А. Гибкая психология проблемно-модульного обучения. – М.: Народное образование, 1997. – 152 с.
6. Хуторской А.К. Ключевые компетенции как компонент личностно- ориентированной парадигмы образования // Народное образование – 2003. – №2 – С.64

7. Ниязова Г.Ж. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану – кәсіптік білім мамандығы студенттерінің кәсіби құзырлығын қалыптастырудың маңызды элементі: дис..... пед. ғыл. канд. – Алматы, 2008. – 121 б.
8. Кенжебеков Б.Т. Сущность и структура профессиональной компетентности специалиста // Высшая школа Казахстана. – 2002. – №2. – С.171
9. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту – Алматы, 2005. – 208 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ЫҚПАЛЫ

Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С., Қойшиев Қ.Е.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан

Аннотация

Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың теориялық тәсілдері, әлеуметтік желі, қарым-қатынас, тұлғалық ерекшеліктері, қарым-қатынастың маңыздылығы мен мотивациясы қарастырылады. Қазіргі әлеуметтік желілердің түрлері, олардың қоғамға тигізетін пайдасы мен зияны туралы нақты статистикалық деректер келтірілген.

Аннотация

Рассмотрены теоретические подходы к формированию личностных качеств учащихся, социальной сети, коммуникации, личностных особенностей, значимости и мотивации общения. Приведены конкретные статистические данные о видах современных социальных сетей, их пользы и вреда для общества.

Annotation

Theoretical approaches to the formation of personal qualities of students, social network, vertical communication, personal characteristics, significance and motivation of communication are considered. Specific statistical data, types of modern social networks, their benefits and harms are given.

Жаңа ақпараттық технологиялар ХХІ ғасырдың бұл ағымы – қоғам дамуының жаңа дәрежесіне жеткізді. Ақпарат алмасу, қарым-қатынас орнату, жұмыс іздеу, білім алу мүмкіндігі және тағы басқа іс-әрекеттер шынайы әлемге қарағанда виртуалды әлемде жүзеге асатын болды. Интернет жастардың ең сенімді құралдардың біріне айналды. Қазірдің өзінде әлем халқының 57 пайызы бетпе-бет тілдесуден гөрі, интернет арқылы, дәлірек айтқанда, әлеуметтік желі арқылы «әңгімелеседі». Менің бұл тақырыпты таңдаған себебім, ұстаздар мен оқушылар арасында да көп айтылуда. Мені де осы сұрақ қатты толғандырды. Өйткені, сауатсыздық – қоғамдағы ең өзекті, ерекше назар аударар түйткілді мәселе. Ғаламтордағы тіл бұзарлықтың алдын алу үшін не істеу керек? – деген секілді сұрақтарға жауап іздеп, өз жұмысымды бастап кеттім. Енді сол зерттеулеріме тоқталайын.

«ВКонтакте», «WhatsApp» әлеуметтік желілерінде жастар белсенді, әрі көп отыратыны анық. Өйткені, қазір әрі арзан, әрі сапалы өнімге ұмтылған тұста әлеуметтік желі сұранысты қанағаттандырып отыр. Желілердің белсенділігі артқанымен, жазу және сөйлесу тілі өте төмен деңгейде. Алғаш смартфондар пайда болып, қолданысқа енген кезде «қазақ әріптері» болмаған соң, кириллицаның икемін келтіріп немесе латын әріптерімен қазақша мағынасында жазып жүрдік. Бұл амалдың жоқтығынан орын алды. Алайда, уақыт өте келе өз тіліміз, өз әріптеріміз сөйлесуге енгеннен кейін, ойымызды толыққанды жеткізуге және дұрыс жазуға қол жеткіздік. Дегенмен қазақ тіліндегі жастардың сөйлесу тілі мәз емес.

- Слм!
- Каксын?
- Нестеп
- Жай жатқан
- Өз?

Диалогтан байқап отырғаныңыздай, бұл – тілге деген құрметсіздік.

Кейде мән бермейтін жағдайлар үлкен мәселенің тууына себеп болады. Жастар дәл осы қалпында қалыптасса, ертең қоғамға арнап жазуға тура келгенде сауатсыздық белең алады.

Қоғамда әлеуметтік желі кеңінен өріс алды. Өз кезегінде жастарға кері әсерін беруде. Олар өз өмірін виртуалды байланыссыз елестете алмай, барлық бос уақыттарын әлеуметтік желіде өткізуде. Өздерімен қатарлас құрдастарымен қарым – қатынастары үзіліп, жастар тұйық болып кетті. Себебі оларға шынайы өмірден қарағанда, виртуалды өмір қызығырақ болып кеткен. Соның салдарынан шынайы өмірден алшақтап кетті. Тіпті шынайы өмірге деген құлшыныстары жоғалып кеткен. Небір қажетсіз іс-әрекеттерді қарауда, зиянды әрекеттерге барып жатыр. Осының барлығының нәтижесінде жастардың денсаулығына, психологиясына өз зардабын тигізіп отыр. Жастардың ой-өрісінің дұрыс

дамып, есте сақтау қабілеті төмендеп, үлгілі тұлға болып қалыптасуына үлкен зиянын тигізіп жатыр. Әлеуметтік желінің қаншалықты зиян екенін әрбір жастар түсінуі қажет. Ақпараттық әлеуметтенуде психопатологияның басты қаупі көбіне желіде жасөспірімдердің бақылаусыз қалуы, қажет емес ақпараттардың ақыл – ойына яғни, психикалық денсаулығына кері әсері бар. Осылайша зерттеу жұмысына канадалық жасөспірімдердің қатысуымен психологиялық ауру мен интернетте өткізген уақыт 16,9% психикалық жағдайының төмендеуіне, 26,4% психологиялық көмекке мұқтаждар, 23,4% жоғары деңгейде бастан өткерген стресстер, 12,5% өз-өзіне қол жұмсау туралы ойлағандар екенін анықтады. Әлеуметтік желідегі белсенділіктің артуынан психологиялық жағдайлар, стресс, суицидтік ойларға күн сайын итермелеуде [1].

Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Жастардың интернет тұтынушысы ретінде ұзақ уақыт бөлуі ата-аналар мен қоса мұғалімдер, психолог мамандардың алаңдауына әкелген. Себебі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді, компьютер немесе өзгеде құралдарды ұзақ пайдалану адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Венгрлік ғалымдардың зерттеуі бойынша, әр венгрлік мектептердегі жасөспірімдерден алынған психологиялық сұрақтардың нәтижесінде олардың өзін-өзі бағалау және күйзелістік ауытқулары қаншалықты екені анықталды. Соның нәтижесінде жасөспірімдердің 4,5% әлеуметтік желіге тәуелділік деңгейде болып шықты. Қазіргі таңда жасөспірімдердің шынайы өмірге деген қызығушылығы азайып, шынайы өмірдегі проблемалардан алшақтауда, керісінше әлеуметтік желідегі белсенділігін арттыруға шыдамдылық танытып, желіні аптасына 30 сағаттан көп қолдануда, өзін-өзі бағалау деңгейі төмендеп, керісінше күйзелістік деңгейі артауда.

К.М. Кеннеди, И. Бьюкен, Д.Ж. Пауэлл және тағы да басқа британдық авторлардың 42 мақаланы толығымен зерттеуінде жасөспірімдердің психологиясы мен физиологиялық денсаулығын нығайтатын, алкагольдан және темекіден арылуда қиналғандарға психологиялық қолдау көрсететін желіде бірнеше топтар бар екені анықталды [2]. Алайда, сонымен қатар әлеуметтік желіде керісінше психологиялық ауытқулар тудыратын топтар да жетерлік. Сол себептен де мейлінше желіге аз кіріп, аз пайдаланған дұрыс. Әлеуметтік желінің кесірінен девиантты мінез-құлықтың дискуссивті түрі ішкі немесе сыртқы агрессия арқылы көріне бастайды. Жасөспірімдер осы психологиялық ауытқу салдарынан бұзақылыққа, зорлық-зомбылыққа, тіпті суицидке баруы мүмкін. Көзге түрлі елес, галлюцинация, иллюзия көрініп, аффективті идеялар түсе бастайды.

Әлеуметтік желіге кірерде, кіргенде жасөспірімдердің ата-аналары үнемі бақылауда ұстап отыруы тиіс. Психологиялық ауытқуы асқынып кеткен жасөспірімдердің міндетті түрде арнайы психологтарға сүйенгені жөн. Олар міндетті түрде өз-өзіне деген сенімділікті арттыруға, мінез-құлықтың түзеліп қалпына келуіне көмектеседі. Сондықтан қандай да бір психологияңызда ауытқу байқалғанда бірден жүгіну қажет. Әлеуметтік желіні пайдаланған сайын, соғұрлым оның сыртқы келбетіне деген сенімсіздігі артып, өзін-өзі бағалауы төмендейді. Әлеуметтік желіні кеңінен қолдану екі нәрсеге әкеліп соғады бірі, эмоционалды денсаулыққа кері әсер етеді, ал екіншісі өзін-өзі дұрыс бағалай алмауының құрбаны болып жатыр. Осылайша, әлеуметтік желінің жасөспірімдердің психологиясының белсенді түрде төмендеуіне әкеліп соғады деп қорытындылауға болады. Әрбір жасөспірім әлеуметтік желіге кіргенде тек өзіне қажетті ақпаратты ғана алып, белгілі бір уақытта ғана қолданып, уақытын үнемді түрде өзінің ой-өрісін, білімін, көптеген өнермен айналысып өзінің басқа да қырларын, көптеген қабілеттерін дамытқаны дұрыс деп білемін. Біздің ойымызша әлеуметтік желінің қазіргі жастардың тұлғалық ерекшелігіне әсері – жалпы өзінің тұлға қасиеттерінің ерекшелігі мен жұмсаған уақыт пен мотивациясына байланысты болады. Әрбір адамның тұлғалық ерекшеліктерінің тұрақтылығына байланысты әсері де сол деңгейде боллады. Себебі тұлғалық ерекшеліктер бір-біріне ұқсамайтын, өзіне ғана тән ерекшелігінің қосындасы мен ажыратқыш белгісі болады. Оларға: темперамент, мотивтер мен мотивация, психологиялық мінез құлық, бағыттаушылық, жеке идентілік, өмірлік бағыттар, мақсаттар және т.б жатқызамыз. Жастардың әлеуметтік желі арқылы қарым-қатынасты құру себебі, ол – тұлға әрекетіне байланысты өз белсенділігін көрсете алады; арақашықтыққа мән бермей достармен үзіліссіз қарым-қатынаста болу; анонимділік пен контактілер еркіндігі және қалаулылығы. Жалпы әлеуметтік желіні қолданғанда тек ақпарат беруші емес, сонымен қатар қабылдаушы көзді болып табылады. Жастар арасында әлеуметтік желілер «Вконтакте», «Мой Мир», халықаралық «Facebook», «LinkedIn» және тағы басқалар кең таралған. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, Қазақстандық интернет қолданушылардың 62,4% «Вконтакте» желісінде, 25,9% «Мой Мир» желісінде, ал 22,7% «Одноклассники» желісінде отырады. Бұл ақпарат жастардың әлеуметтік желіде қаншалықты және қайда отыратынын көрсетеді, осы көрсетілген желілер жастар арасында ақпарат алмасудың, қарым-қатынасқа түсуінің басты құралы.

Кейбір ғалымдардың дәлелдеуінше: жиі әлеуметтік желіде болу – эмоционалды жағынан қиыншылықтарына әкелуі мүмкін. Біріншіден- ол дискомфорт, өз өміріне қанағаттанбауы, басқалардың фотосын қараған кезде қызғаныштың туындауы және т.б. Мысалы: қозғалыстық – жылы жақтағы жасалған фото, оның пайда болу себебі – материалды жағынан жетіспеуі немесе осындай компанияның болмауы. Екіншіден: депрессиялық көріністердің болуы. Мысалы:оның ойы бойынша – «оған ұнамайтын адамда – одан гөрі жақсы жұмыс,махаббаты бар,демалысқа шет елдерге барғаны» себептер осы күйге әкелуі мүмкін. Әлеуметтік желіде жастардың мотивациялық негізінің бірі – ол әлеуметтік масқаларды кию мүмкіндігі. Осы әлеуметтік масқаны кию әр түрлі мақсатта қолдану мүмкін. Біреулері: оны жағымдыға бағыттаса, ал біреулері теріске айналдырып бағыттайды. Сонымен қатар бір адамның бірнеше масқаларды өзіне кию мүмкін. Оның себептері:уақытқа байланысты,жағдайға және қатынастын адамдар соған байланысты қазіргі жастардың көбісі – бірнеше әлеуметтік желілерде отырады. Себебі олар – әртүрліше өзі туралы ақпарат беріп және де барлық өз қажеттіліктерін қарағаттандыруға тырысады. Осы желіде қарым-қатынасты орнату: ұқсас қызығушылықтары мен көзқарастары бар, өмірлік мақсаттары ұқсағанда,мінез-құлқы жағынан жақын адамдардармен қарым-қатынасты орнатады. Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Жастардың интернет тұтынушысы ретінде ұзақ уақыт бөлуі ата-аналар мен қоса мұғалімдер, психолог мамандардың алаңдауына әкелген. Себебі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді, компьютер немесе өзгеде құралдарды ұзақ пайдалану адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Көптеген жастардың ата-аналары бұл үрдістің әсерінен қауіптеніп отыр. Себебі, көбінесе 10-18 жастағы жасөспірімдер мұндай әсерге тап болады. Ал бұл жасөспірімдердің негізгі әлеуметтендіру, оның психика мен дүниетанымын қалыптастыру кезеңі болып табылады. Статистикаға жүгінсек, жастардың 49,2% әлеуметтік желіні күнделікті, 19,7% аптасына бір рет және 9,1% айына бір рет тексереді. Бұл деректер ата-аналарды мазалап қана қоймай, психолог дәрігерлердің, мұғалімдердің де ойын қауіптендіреді. Себеі, бұл жастардың қоғамдық, психологиялық дамуына әсер етеді. Сонымен қатар, ғаламтор адамның физикалық денсаулығына ықпал береді. Мысалы, 15 жасар жасөспірім күніне 4 сағат экран алдында отырса, физикалық күшке тек шамамен 1 сағат қана уақыт бөлінеді. Әлеуметтік желі бос уақыттың көп бөлігін алатынына көз жеткіздік. Әлеуметтік желі көзбе-көз қарым-қатынасты ығыстырып қана қоймай, әуестікті де алмастырды. Әрине, ғаламтордың жақсы жақтары өте көп: үнемді байланыс құралы, аудио және видеоның қол жетімділігі, ақпарат іздеу және алмасу мүмкіндігі және тағы басқа жақсы артықшылықтары бар. Бірақ, ол жастарды қоғамнан оқшауландырады, яғни жақындармен қарым-қатынас үзіледі, сенімсіздік пайда болады, алтын уақытын текке жұмсайды және сколиоз, арқа және нерв жүйесі сияқты ауруларға шалдығады.

Қорытындылай келе, бүгінгі зерттеу жұмысымда әлеуметтік желінің қазіргі таңда жасөспірімдердің психологиясына қаншалықты кері әсерін тигізіп жатқанын байқадым. Жасөспірімдерді қалай шынайы әлемнен алыстатып жатқанын, күрделі күйзеліске ұшыратып, агрессия тудырып жатқанын білдім. Зерттеу жұмысымда басқаларға бірі білсе бірі білмейтін жасөспірімдердің психологиясына әлеуметтік желінің зиянын ашып түсіндіре алдым деп ойлаймын. Дегенмен, бұл зерттеу жұмысынан кейін әлеуметтік желінің пайдасы мүлдем жоқ деген сөз емес. Тек, желіге кіргенде өзімізге қажетті деген дүниені ғана алып, қалған уақытымызды пайдалы істермен айналысуға, ой-өрісімізді кеңейтіп, өмірге деген құлшынысымызды нығайтып, шынайы өмірімізді жақсартып, дамытуға жұмсайық. Деніміз сау, ой-өрісі кең, саналы ұрпағымыз көп болсын.

Әдебиеттер

1. Бөрібаев Б., Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технология. – Алматы, 2010. – 320б.
2. «Егемен Қазақстан» 2018ж. 13 ақпан 7 бет. Мақала: «Қалтафондағы қауіпті қосымша»Мақала авторы: Дархан Өмірбек
3. Жайық пресс. Медиахолдинг Тегтер: Надежда Ескалиқызы Әлеуметтік желі тілінді бұзбасын. 23.11.2015
4. <https://www.facebook.com/azattyq>
5. <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/dep/43713/>

МИРОВОЙ ОПЫТ СОПРОВОЖДЕНИЯ СЕМЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Асенова Д.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды шетелде тәрбиелеп отырған отбасылардың құқықтарын қорғаудың халықаралық тәжірибесі талқыланады. Ұлыбритания, Германия, АҚШ, Франция және Швеция сияқты елдердің тәжірибесі қарастырылған. Қорғау жолдары мен әдістері мемлекеттің әлеуметтік саясатының үлгілеріне тікелей байланысты. Осының негізінде мүмкіндігі шектеулі бала тәрбиелеп отырған отбасылардың құқықтарын қорғау бағыттарының жалпы көрінісі қалыптасты.

Аннотация

В данной статье рассматривается международный опыт защиты прав семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями за рубежом. Рассмотрен опыт в таких странах как Великобритания, Германии, США, Франции и Швеции. Способы и методы защиты напрямую зависят от моделей социальной политики государства. Исходя из этого сформирована общая картина направлений защиты прав семей, воспитывающих ребёнка с ограниченными возможностями.

Annotation

This article discusses international experience in protecting the rights of families raising children with disabilities abroad. The experience in such countries as Great Britain, Germany, USA, France and Sweden is listed. Ways and methods of protection directly depend on the models of the social policy of the state. Based on this, a general picture of the protection of the rights of families raising a child with disabilities has been formed.

Введение

Семья в жизни каждого человека играет огромную роль. Особенно важно осознание семьи для ребенка с ОВЗ, личность которого еще формируется. Для ребенка семья – это самые близкие люди, принимающие его таким, какой он есть, независимо от социального статуса, состояния здоровья и индивидуальных особенностей. В последнее время семьи находятся в центре внимания, и государство решает проблемы современных семей с помощью поиска и создание условий для обеспечения семейного благополучия, ответственного родительства, повышение авторитета родителей в семье и обществе, поддержания социальной устойчивости каждой семьи. Поэтому, сегодня важное значение имеет семейный статус семьи, традиции, обычаи, взаимоотношения между членами семьи, отношение к ребёнку. Особое внимание уделяется семьям, которые имеют ребёнка с ОВЗ.

Основная часть

В статье мы рассмотрим страновой подход, основные направления в политике по защите прав семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями. Необходимо отметить, что способы и методы защиты напрямую зависят от моделей социальной политики государства: социально-демократической (Швеция), консервативной (Германия, Франция), либеральной (США, Великобритания). В зависимости от модели социальной политики и разрабатывается нормативно-правовая база по защите прав семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями.

Рассмотрим социально-демократическую модель на примере *Швеции*. Значительную часть расходов на социальные нужды берёт на себя государство, и основным каналом перераспределения является бюджет. Государство несёт основную ответственность за социальное благополучие своих граждан и является основным производителем социальных услуг. Услуги (образование, здравоохранение, забота о детях) в большинстве случаев организовываются муниципалитетами. Данная система действует через перераспределение (например, бюджет или социально-страховые фонды), и доля социальных расходов очень высока.

Существует ряд законов, закрепляющих права семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями. К ним относятся законы о социальной помощи некоторым категориям лиц с ограниченными возможностями (1994 г.), о борьбе с дискриминацией (2006 г.), об образовании (2010

г.). В 2011 г. шведское правительство запустило новую стратегию политики по вопросам инвалидности до 2016 г. Её цель – обеспечить лицам с ограниченными возможностями участие в жизни общества на тех же условиях, что и остальным гражданам. Было определено десять приоритетных областей, на три из которых обращается особое внимание: судебная система, транспорт и информационные технологии [2].

Особенности консервативной модели рассмотрим на примере *Германии и Франции*. В этой модели государство, как правило, несёт ответственность только за выдачу социальных пособий получателям, т. е. за социальное обеспечение, но не организует социальные услуги. Здесь бюджетные отчисления и страховые взносы работника и работодателя на социальные мероприятия примерно равны, и основными каналами перераспределения являются как государственные, так и частные (но находящиеся под контролем государства) социально-страховые фонды. В Германии в основе законодательства об инвалидах лежит идея о том, что реабилитация и последующее трудоустройство инвалидов экономически выгоднее, чем постоянное обеспечение их пенсиями и пособиями. Здесь действует Федеральная программа занятости лиц с тяжёлой степенью инвалидности, предусматривающая различные льготы и субсидии предпринимателям, трудоустраивающим инвалидов. Однако в соответствии с законодательством социальная защита инвалидов в Германии распространяется лишь на лиц, у которых степень утраты трудоспособности составляет не менее 50 %. На основании отдельных причин к ним могут быть приравнены лица со степенью инвалидности 30–50 %, которые без такого приравнивания не могут рассчитывать на получение пособия и сохранение рабочего места.

К основным нормативно-правовым актам относят: кодекс социального права, закон о социальном обеспечении (1982 г.), закон о социальной помощи (1987 г.), акт о борьбе с безработицей среди лиц с тяжёлой инвалидностью (2000 г.), Девятую книгу Общественного кодекса – реабилитация и участие инвалидов (2001 г.), акт о равных возможностях для инвалидов (2002 г.). Данные документы призваны решить проблемы инвалидов в сфере образования, здравоохранения, доступности окружающей среды, выплаты пособий и пенсий, обслуживания, реабилитации и дискриминации. Законодательство Франции базируется на принципах, изложенных в международном пакте ООН и Европейской социальной хартии от 3 мая 1995 г. Закон о размере пенсии зависит от категории инвалидности. Только в отношении трудоустройства лиц с ограниченными возможностями во Франции принято 7 законов. Этими законами утверждены права лиц с ограниченными возможностями на профессиональную подготовку и переобучение, на трудоустройство в счёт квотирования рабочих мест, на преимущества в трудовом договоре, содействие в самозанятости. Организация деятельности по социальной защите и реабилитации лиц с ограниченными возможностями возложена на министерство здравоохранения и социального обеспечения [3].

Либеральная модель (США, Великобритания) характеризуется минимальным участием государства в социальной сфере. Финансовую основу реализации социальных программ составляют в первую очередь частные сбережения и частное страхование, а не средства государственного бюджета. Государство берёт на себя ответственность лишь за сохранение минимальных доходов всех граждан и за благополучие наименее слабых и обездоленных слоёв населения. Однако оно максимально стимулирует создание и развитие в обществе различных форм негосударственного социального страхования и социальной поддержки, а также различных средств и способов получения и повышения гражданами своих доходов.

Так, в США существует закон об инвалидах, включающий в себя акты о гражданских правах, об архитектурных барьерах, об общественном транспорте, акт о реабилитации, о правах умственно отсталых людей, об образовании для всех детей-инвалидов, акт о жилье и т.д. Также в США активно функционируют целевые программы по сотрудничеству центров специальной подготовки инвалидов и университетов с предприятиями. Финансирование программ осуществляется из госбюджета. Медицинская реабилитация инвалидов предусмотрена в рамках специальных программ Medicare и Medicaid, финансируемых федеральным правительством.

В Великобритании серьёзное значение придаётся организации профессиональной реабилитации инвалидов в специализированных центрах. Эффективность профессиональной реабилитации и процент возврата лиц с ограниченными возможностями к профессиональной деятельности достаточно велики. Предусмотрена организация предприятий со щадящим режимом труда для лиц с ограниченными возможностями, на которых они осваивают новые профессии и переходят затем на обычные предприятия.

Для лиц с тяжёлыми формами физических ограничений могут быть созданы условия обучения и трудоустройства на дому. Существует ряд документов, закрепляющих за детьми-инвалидами

определённые льготы. Это законы: об образовании (1995 г.), о социальном обеспечении (1985 г.), о детях (1991 г.), Общие инструкции об устройстве детей (1991 г.), акт о дискриминации инвалидов (1993 г.). Наиболее важным итогом международного года инвалидов явилась Всемирная программа действий в отношении инвалидов, принятая Генеральной ассамблеей в её резолюции 37/52 от 3 декабря 1982 г. Международный год и Всемирная программа действий дали мощный толчок прогрессу в этой области. В ходе их осуществления подчёркивалось право лиц с ограниченными возможностями на равные с другими гражданами возможности и на равное улучшение условий жизни в результате экономического и социального развития. Кроме того, впервые инвалидность была определена как функция отношений между лицами с ограниченными возможностями и их окружением. Также необходимо отметить нормативно правовые акты в государствах Западной Европы, и США, которые закрепляют права семей, воспитывающих ребёнка с ограниченными возможностями здоровья, а также создание условий для жизнедеятельности.

Заключение.

Всесторонняя поддержка семей с детьми ОВЗ, создание условий жизнедеятельности является главной задачей любого государства. Государство несёт основную ответственность за социальное благополучие своих граждан и является основным производителем социальных услуг. В нашей стране в последнее время активно организуются мероприятия разного масштаба для поддержки семьи с ограниченными возможностями и создаются на уровне психологической и социальной помощи. Психологическая помощь людям с ограниченными возможностями необходима в первую очередь детям и их родителям, так как семья, это ячейка, где формируется личность.

Литература

1. Думбаев А.Е. Инвалид, общество и право / А.Е. Думбаев. Алматы: Верена, 2006. -180с.
2. Корнюшина Р.В. Зарубежный опыт социальной работы. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2004. -85 с.
3. Новак, Е.С. Социальная работа за рубежом: учеб. пособие / Е.С. Новак, Е.Г. Лозовская, М. А. Кузнецова.- Волгоград : ВолГУ, 2001.- 172 с.

МЕДИАМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Серикбаева Н.Б.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті
Семей, Қазақстан

Аннотация

Мақалада дәстүрлі мәдениетті өзгертетін ақпараттық дәуірдегі заманауи БАҚ-тың дамуы қарастырылады. Медиамәдениет мәселесі және оның ерекшеліктері талданады. Қазіргі ақпараттық қоғамға қатысты зерттеулер мен арнайы ғылыми мақалалардың мазмұны талданады.

Аннотация

В статье рассмотрено развитие современных медиа в информационную эпоху, которое изменяет традиционную культуру. Проанализирована проблема медиакультуры и ее специфика. Проанализировано содержание исследований и специальных научных статей, связанных с современным информационным обществом.

Annotation

In this scientific article, the development of modern media in the information age is not compatible with traditional culture, but the problem of media culture with its own characteristics is comprehensively analyzed. Also, the content of scientific research and special scientific articles related to the modern information society will be re-evaluated to meet the needs of the times.

Түйін сөздер: медиа, медиамәдениет, ақпараттық қоғам, мәдениет, бұқаралық ақпарат, цифрландыру.

Бүгінгі күнде елімізде цифрландыру үдерісіне байланысты ақпараттық қоғамның индустриалды дамудан жаңа өркениеттік бейнесіне өтуінің динамикалық қалыптасу кезеңі жүзеге асырылуда. Қазіргі уақытта елімізде белсенді түрде бұқаралық ақпаратты тұтынатын ақпараттық қоғам қалыптасты. Осы саладағы зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, қазіргі біз өмір сүріп отырған қоғам: ақпараттық-коммуникативтік технологияларды дамытуға негізделген, мемлекет пен жеке тұлғаларға ақпаратты кедергісіз алу арқылы қажетті білімнің бәріне кедергісіз қол жеткізуге мүмкіндік беретін және әлем мәдениетін қабылдай отырып, өз мәдениетінің дамуына жол ашатын мәдени ақпараттық қоғам болып табылады.

Республика көлемінде мәдениетаралық байланыстар кеңейді: біз халықаралық форумдар мен конференцияларға белсенді қатысамыз, кәсіби тәжірибе алмасамыз, интернет арқылы бүкіл әлеммен ашық байланыс орнатамыз, дамыған шет мемлекеттерде біліктілікті көтеруге, медиа арқылы үздіксіз түрде білімімізді жетілдіруге және т.б мүмкіндігіміз бар. Сол үшін де, медиа-ресурстардың дамуы мен білім беру саласындағы инновацияларға байланысты, жыл сайын әлеуметтік-мәдени, педагогикалық-психологиялық салаларда мамандарды кәсіби даярлауға қойылатын талаптар жоғарылауда.

В.А.Кравец, Е.В.Мурюкина және В.Н.Кухаренконың анықтамасы бойынша, ақпараттық мәдениет кең мағынада, бұл жалпы адамзаттық тәжірибеге біріктірілген ұлттық және этникалық мәдениеттердің өзара әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған қағидалар мен механизмдердің жиынтығы деп түсіндіріледі. Ал, тар мағынада: тұтынушыға теориялық және тәжірибелік мәселелерді шешу үшін қажет болатын ақпаратпен өзара әрекеттесудің әртүрлі тәсілдерін меңгерту, сонымен қатар адамдың ақпаратты және ақпараттық құралдарды тиімді пайдалану, ақпаратты сақтау және таратуға деген дайындығын қалыптастыру болып табылады [5].

Қазіргі заманауи отандық жоғары білім берудің бәсекелік деңгейі – оқытушылар мен студенттердің инновацияларды игеруі, қарқынды даму үстіндегі әлемдік сұраныстар мен талаптарға жылдам бейімделуі арқылы анықталады. Дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне сүйену, олардың ең озық жетістіктерін бойға сіңіру және медиақұралдар арқылы таралатын ақпараттарды саналы тұрғыдан қабылдау болашақ маманның медиалық сауаттылығы мен мәдениеттілігін талап етеді.

Соңғы жылдары медианың жұмыс істеу заңдылықтары өзгеріп, оның тұлға дамуына тигізетін ықпалы да арта түсті. Осы жағдайда, қоғам және мемлекет ең алдымен педагогика саласының мамандарының медиамен мәдени тұрғыда байланыс жасау құзыретінің болуын қажетсінеді. Жоғары

оқу орнындағы кәсіби маман даярлау үдерісінде медиақұралдардың өнімдерін қарқынды пайдалану – педагогика ғылымының назарын медиабілім беруге, ақпаратпен «сауатты» жұмыс істеу біліктілігін қалыптастыруға аударудың негізгі себебі болып табылады. Медиамәдениет» түсінігінің мәні мен мазмұны «экрандық мәдениет», «кибермәдениет», «медиалық өнер» және т.б ұғымдарға жақын келеді. Яғни, медиамәдениетті жаһанданудың, баспалық, аудиолық, визуальды, аудиовизуалды және мәдениеттің басқа да түрлерінің дамуы, өркендеуі негізінде пайда болған түсінік ретінде қарастыруға болады [4].

«Медиамәдениет» термині мәдениеттанымдық теорияның қазіргі заманауи үлгісі ретінде ақпараттық қоғам мәдениетінің ерекше түрін белгілеу үшін ғылымға енгізілген. Ресейлік мәдениет пен әлеуметтануға қатысты зерттеу жұмыстарында «бұқаралық ақпарат құралдары», «бұқаралық коммуникация құралдары» сияқты ұғымдар кеңірек қарастырылса, Батыс Еуропалық елдерде «масс-медиа» түсінігін қолдану көбірек тәжірибеге енген.

Медиамәдениет – «медиа» және «мәдениет» деген екі ұғымнан құралған біріккен сөз. Медиамәдениет түсінігінің мәні мен мазмұны көптеген ғылымдарға ортақ кейбір түсініктермен сәйкес келеді, атап айтқанда: «библиографиялық мәдениет», «кітап оқу мәдениеті», «библиографиялық білім», «библиографиялық сауаттылық», «компьютерлік сауаттылық», «медиа сауаттылық», «ақпараттық мәдениет» және т.б [2].

Бүгінгі күндегі медиамәдениет – бұл ақпараттық ағынның қарқындылығы (ең алдымен аудиовизуалды: теледидар, кино, видео, компьютерлік графика, интернет), бұл адамның қоршаған әлемді әлеуметтік, адамгершілік, психологиялық, көркемдік және интеллектуалдық аспектілерде кешенді түрде игеру құралы. Бұқаралық ақпарат құралдарының барлық түрлері (аудиолық, баспалық, визуалды, аудиовизуалды) ақпарат беру мәдениетін және оны қабылдау мәдениетін қамтиды. Медиамәдениет медиамәтіндерді «оқуға», талдауға және бағалауға, медиа шығармашылықпен айналысуға, БАҚ арқылы жаңа білімді игеруге және т.с.с қабілетті тұлғаның даму деңгейлері жүйесі ретінде де қызмет ете алады. Медиамәдениеттің дамуына – бұл өркениет эволюциясы тұрғысынан заңды, тарихи шартталған үдеріс деп баға беруге болады.

«Медиа» (латын тілінде «media», «medium» – құрал, тасымалдаушы) XX ғасырда «бұқаралық мәдениет» құбылысын анықтап көрсету үшін ғылымға енгізілді («mass culture», «mass media»). «Масс-медиа» ұғымы бұқаралық байланыс құралдары түсінігімен сәйкес келеді. Медиа бұқаралық коммуникация құралы ретінде баспа материалдарын, теледидар, радиобағдарламалар, ғаламтордағы видео, аудио және мәтін түріндегі ақпараттарды, сонымен қатар кино, видео, ұялы телефон байланыстарын қамтиды [4].

Э.Тоффлер өзінің зерттеулерінде адамзаттың әлеуметтік даму динамикасы XX ғасырда әлеуметтік коммуникацияның медиалық құралдары кеңістігінің қалыптасуына ықпал жасады деп есептейді. Ғалымның пікірінше, жаңа құндылықтар мен технологиялардың әсерінен әлемде жаңа идеялар мен түсініктер пайда болады [3].

«Мәдениет» сөзі әлемнің барлық тілдерінде кездеседі және үнемі өзгерістермен, адамның өзара әрекеттесу, коммуникация, әлеуметтену үдерісіндегі дамуымен байланысты түсіндіріледі. Ол кезкелген білім саласында немесе іс-әрекетте қол жеткізілген даму деңгейі.

Мәдениет сөзі латын тілінен алынған, «culture» – өңдеу, тәрбие, даму деген мағынаны білдіреді. Мәдениет түсінігін әртүрлі жағынан талдауға болады: ол бір жағынан мәдениетті қоғам немесе белгілі бір кәсіби топтың адамдары ұстануы тиіс нормативтік ережелер немесе үлгісі ретінде қарастырылса, екінші жағынан адамның білімділігі, ақыл-ойының көрсеткіші арқылы сипатталады. Мәдениетті – адамның өмір сүру салтымен байланыстыруға да болады.

Қазіргі уақытта медиа бізге сыртқы әлемді көрсететін «сиқырлы терезе» ғана емес, сондай-ақ, біздің санамызға түрлі идеяларды кіргізетін есік деп айтсақ болады. Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдарының жаңа түрлері пайда болып, жаңарудың, дамудың жаңа жолына түсті. Қазақстандағы әрбір тұлға мемлекеттік және жекеменшік деңгейдегі көптеген теле, радио, баспа, спутниктік телевизия, ғаламтор және т.б. жұмыс істеп, ақпарат алуға. Олардың өнімдері бір-бірінен құрылымы, мазмұны, тақырыптары, жанры, саяси астары, дизайны немесе жарнамасы т.б. бойынша ерекшеленеді. Медианың коммерциялануы, рейтингке бағдарлануы, аудитория арасында тез таралуы мен көп қаралым жинауы нарықтың негізгі шарты мен талабына кіреді. Бірақ, бұл жағдай бағдарламалар мен сайттардың көбіне ойын-сауықтық, көңіл көтеру жағына көңіл бөліп, материалдың мәдени, танымдық мүмкіндіктерінің ескерілмей қалуына себеп болуда [1].

Медиабілім мен медиамәдениет XX ғасырдың соңғы жылдары ғана ғылымға енгізілгенімен, ақпараттық қоғамның қалыптасып, барлық саладағы цифрландыру үдерісіне байланысты орта және

жоғары білім беру жүйесінің маңызды талабына айналды. Шетелдік және отандық зерттеу еңбектерінде бұл мәселе төңірегінде түрлі идеялар мен тұжырымдар қалыптасқан. Медиақұралдар адамзат өмірінің маңызды бөлшегіне айналғандықтан, адамға олармен сауатты жұмыс істеу біліктілігі қажет. Ақпаратты іріктеу, сыни талдау, қабылдау және бағалаудың өзі жеке тұлғадан белгілі бір дәрежедегі «мәдениетті» талап етеді. Ақпаратты таңдау, қабылдау, оны өзінің қажеттілігіне сәйкес пайдалану және тарату мәдениеті болашақ маманның ақпараттық мәдениетінің маңызды бөлшегіне кіреді. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы алынған алуан түрлі ақпараттар ағынына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарын жеткілікті түрде қабылдай алатын, ең бастысы, сыни тұрғыдан бағалай алатын, оны оқу үдерісінде де, күнделікті өмірінде де, дұрыс және сауатты қолдана алатын жас ұрпақты дайындау маңызды.

Медианың қалыптасу кезеңі мен қазіргі жағдайын салыстырмалы түрде талдайтын болсақ, бүгінгі күнде медиабілімнің мазмұны медианың техникалық құралдарының қалыптасуы және оның интеграциясымен; интернеттің қарқынды дамуымен; қоғамның танымының өзгеруімен, білім беру жүйесінде медиа өнімдерін кеңінен пайдаланумен, масс-медиаға біршама еркіндіктің берілуімен т.б ерекшеленеді.

Сонымен, медиамәдениетті – адамзат тарапынан мәдени-тарихи даму барысында қалыптасатын ақпараттық-коммуникативтік құралдардың, материалдық және интеллектуалдық құндылықтардың жиынтығы деп анықтауға болады. Ол ақпаратты жеткізе білу мәдениеті мен оны қабылдай алу мәдениетінен тұратын, медиамәтіндерді талдайтын, бағалайтын, медиа шығармашылықпен айналысатын, медиа саласы бойынша білімін жаңа ақпараттармен үнемі толықтырып отыратын болашақ маманның кәсіби маңызды сапасы деп түйіндеуімізге болады.

Әдебиеттер

1. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. – М.: АСТ, 2003. – 557 с.
2. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Он томдық. 1 том. XX ғасыр мәдениетінің антропологиясы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 552 б.
3. Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс / Н.С.Злобин. – М.: Наука, 1980. – 250 с.
4. Комаров М.С. Введение в социологию / М.С.Комаров. – М.: Наука, 1994. – 317 с.
5. Кравченко А.И. Социология / А.И.Кравченко. – М.: Екатеринбург: Логос-Деловая книга, 1999. – 368 с.
6. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации. – М.: Социальные отношения, 2003. – 248

АДДИКТОЛОГИЯ, КАК УЧЕБНАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА В ИЗУЧЕНИИ ПСИХОЛОГИИ НАРКОМАНА, ПОМОЩИ ЕМУ В РЕАБИЛИТАЦИИ И ПРОФИЛАКТИКЕ НЕРАЗВИТИЯ НАРКОЗАВИСИМОСТИ

Махмутов А.Э.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

Аннотация

В статье кратко изложена история формирования зависимости от каннабиоидных наркотиков и героина на примере города Алматы в Казахстане. Дается описание современных синтетических, дизайнерских наркотиков, таких как мефедрон, скорость, амфетамины, представлены последствия к которым может привести их употребление. Указаны пути решения по борьбе с наркопреступностью и профилактики неразвития наркозависимости, в частности, путем запуска учебной программы для студентов под общим названием Аддиктология.

Аннотация

Мақалада Алматы қаласы, Қазақстан мысалында каннабиноидты есірткі мен героинге тәуелділіктің қалыптасу тарихы қысқаша сипатталған. Мефедрон, жылдамдық, амфетаминдер сияқты заманауи синтетикалық, дизайнерлік препараттардың сипаттамасы және олар әкелуі мүмкін салдарлар берілген. Есірткі қылмысына қарсы күресті шешу жолдары мен нашарлықтың дамымауының алдын алу бойынша студенттерге «Аддиктология» жалпы атауымен оқыту бағдарламасын іске қосу көрсетілген.

Annotation

The article briefly describes the history of the formation of addiction to cannabiod drugs and heroin on the example of the city of Almaty, Republic of Kazakhstan. A description of modern synthetic, designer drugs such as mephedrone, speed, amphetamine and the consequences they can lead to is given. Ways to the solutions for combating drug crime and prevention and development of drug addiction has been shown, by starting a study program for students under the general title Addictionology.

Введение

Вот уже 30 лет, как Республика Казахстан, является независимым и суверенным государством. На протяжении своей независимости общество Казахстана, пережило три этапа своего формирования и становления, начиная с 90-х годов.

На заре 90-х годов XX века, в самый трудный период становления, после падения Советского Союза, в Казахстане была, слабо развита экономика, многие предприятия были закрыты, либо обанкрочены, простому населению, достаточно трудно было адаптироваться к новым социальным и экономическим реалиям, появилось много людей, лишившихся работы, самозанятых, активно начала развиваться и преступность с появлением ОПГ, рекетирство, наркоторговля и т.д.

В рамках статьи проанализируем историю такого негативного явления современного общества, как наркомания, о том к каким последствиям она может привести, как для человека, употребляющего наркотики, так и для общества в целом.

Наркомания, как явление была развита издревле на территории всего земного шара. Если же рассмотреть период Советского Казахстана, а именно на примере города Алма-Ата, то на заре 1970-1980-ых годов в городе, среди молодежи того периода, были развиты наркоманские движения. Тогда в основном употребляли каннабис содержащие наркотики, такие, как марихуана и ее производные: гашиш, «центр» и «ручник». Также была развита героиновая наркомания. Получаемый из опиума-сырца, героин был популярен в 1980-е годы, но особо не прижился среди молодежи, так как обладал сильным привыканием, формировавшим зависимость, в дальнейшем от передозировки, приводящем к летальному исходу.

Каждый десятый из молодежи на заре перестройки употреблял героин, по ним велась статистика в МВД, в наркодиспансерах оказывалась медицинская помощь зависимым людям. Частично зависимые, обладавшие сильной волей были вылечены и прошли реабилитацию, но большая часть героиновых наркоманов, увы не пережила миллениума. Последние остатки героиновых наркоманов, ушли в мир иной на заре начала 2000-х, либо от одной наркозависимости, перешла в ряды алкогольной

зависимости, пополнив ряды алкоголиков. В дальнейшем по классике жанра за совершение преступных деяний и преступлений села в места не столь отдаленные, а именно в тюрьмы и досиживает свои сроки там.

Основная часть

Данное сообщение, делается на основе личного наблюдения, будучи свидетелем того времени. Могу упомянуть несколько районов того периода, где была развита наркомания, а именно: микрорайоны Айнабулак, Коктем, Казахфильм, Алмагуль, Геологострой, Орбита, Центр (Золотой квадрат), р-он Алматы 1, Нижняя пятилетка, Шанхай. Юноши того времени, на наш взгляд, каждый второй употребляли план (марихуану), каждый 10-ый пробовал героин. В основном была популярной в Алма-Ате, марихуана, которая приводит к привыканию, порождает, конечно некую форму зависимости от нее, но не тотальную. Марихуану активно, курили, вплоть до 2012 года, к героину, анашакуры, относились в основном негативно и не одобряли его. От употребления анаши, никто из тогдашних наркоманов не умирал, не было и непонятных суицидов. Кокаин, мог себе позволить не каждый наркоман, так как стоимость была им неподъемной, да и чистого кокаина по сути и не было в то время. Поэтому в основном молодежь употребляла марихуану, ее стоимость была подъемной от 2000 тысяч тенге за коробок до 5000 тысяч за стакан, в среде молодежи, называемый индеец-высоко отборной марихуаны.

В целом употребление марихуаны, являлось частью субкультуры молодежи того времени, так как тотального наркозависимого поведения у них не было. Начинали курить анашу, уже со школы – с 7-8 класса, курили в студенческие годы, курили и во время работы, чисто так, для себя. Употребление анаши, можно условно сравнить с распитием пива и проведением, так сказать досуга, это в целом считалось нормой, для молодежи того периода.

Но в начале 2013 года, на рынок выходят новые синтетические, так называемые дизайнерские наркотики, такие как мефедрон, «лзд», «скорость», под общим названием соль и амфетамины. Популярными они стали, благодаря низкой стоимости, доступности и того качества кумара, тех ощущений к которым они приводили наркомана. Обычный нормальный, молодой современный человек, в жизни не употреблявший марихуану или гашиш, попробовав «скорость» или мефедрон, быстро «подсаживается» к ним, у него развивалась сильная наркотическая зависимость, и юноша уже не может жить без них. Ломка от мефедрона и «скорости», очень сильная и не сравнится по своим ощущениям с героиновой ломкой.

В частности, употребление мефедрона приводит к сексуальной активности, постоянному желанию безудержного полового акта по несколько часов подряд, как у мужчин, так и у женщин. Человек под воздействием мефедрона, не может остановиться, ему нужна постоянная подпитка своей сексуальной энергии. Партнеров он меняет, как перчатки и особо не разборчив в выборе партнера для секса. Под воздействием мефедрона, он может вступить в половой акт и с представителем своего же пола, что часто приводит к развитию гомосексуализма, у человека в принципе бывшего с нормальной половой ориентацией. Так называемая ломка, нехватка действия мефедрона, приводит к тому, что за дозу, будь-то женщина или мужчина готовы переступить через себя и вступить в половой, оральный акт с малоизвестным человеком. В свою очередь, без расборные половые акты, могут привести к половым болезням и развитию ВИЧ (спида), среди наркозависимых людей.

Люди, употребляющие «скорость», ощущают себя всемогущими богами, они всегда активные, постоянно что-то делают, находятся в поиске острых ощущений, у них отсутствует чувство страха и времени. Такие наркоманы под влиянием дозы, могут сутками не спать, не есть. Время обычно проводят в увеселительных заведениях, ночных клубах, подкрепляя наркотическое состояние алкоголем и энергетиками, доводят свою психику, буквально до сумасшествия. Если еще к этому прибавляется игра в азартные игры в казино на тотализаторах, то это приводит и к развитию игровой зависимости (лудомании) от азартных игр, что вкупе приводит, как к психологическим проблемам, так и социально-экономическим. Так как, такой наркоман, находится в иллюзии вседозволенности, он прожигает все свои финансовые средства, начинает занимать в долг, как на дозу, так и на игру, закладывает автомобили, квартиры и т.д., В целом в поисках денег идет на преступление, совершает кражи, итог может оказаться в тюрьме.

Момент ломки у них проходит очень остро. Они испытывают состояние белой горячки. Им кажется, что их кто-то, или что-то преследует, у них развиваются галлюцинации. Они слышат какие-то голоса, которые, якобы управляют и повелевают ими. Нередко в состоянии ломки, такие наркозависимые люди накладывают руки на себя, либо могут нанести себе телесное увечье, на пример вспороть себя ножом, порезать шею, отрубить палец. В последнее время увеличилось число суицидов,

не исключено, что большинство из них, совершено в результате наркотической ломки, просто четкой статистики никто не ведет.

Амфетаминовые наркоманы по своей симптоматике напоминают «скоростных», в отличие от них они могут контролировать себя, от суицидальных наклонностей, так как постоянно находятся в состоянии гиперактивности, чувствуют постоянный прилив энергии.

В свое время амфетамин, разрабатывался в США, как медикаментозный препарат, для солдат, воевавших во Вьетнамской войне, для того, чтобы солдат находился в состоянии постоянной боеготовности, не уставал. При употреблении амфетамина в паре с морфием он не чувствовал боли при ранениях и мог продолжать вести бой. Амфетамин, употребляющий наркоман, не чистый, так как в его состав входят кристаллы скоростной соли, либо мефедрона, для более сильного наркотического воздействия.

Все эти виды наркотиков, относятся к синтетическим, получаемым искусственно в лаборатории. Их действия на организм человека, особенно на головной мозг и в целом психику человека, колоссально вредные. Так как, от природы человек получает чувство радости, под влиянием гормона дофамина. Например, условно говоря, после еды, человек чувствует удовольствие на 20%, после употребления того же алкоголя на 40 %, занятия сексом 80 %, употребления марихуаны на 150-170 %, а после употребления той же скорости уровень дофамина в крови человека увеличивается на 1500, 2000 %, поэтому человек, очень быстро подсаживается на эти синтетические наркотики.

На сегодняшний день, распространение вышеперечисленных синтетических наркотических средств, осуществляется бесконтрольно, через Интернет, посредством интернет-сайтов, с использованием мессенджера Телеграмм-канала. Очевидно, что все наркоторговцы, находятся за рубежом, есть мнение, что в Российской Федерации и КНР. Так как, расчет за дозу, происходит в рублях, по курсу тенге, через интернет-приложение Киви-кошелек. Доставку наркотиков, осуществляют курьеры, посредством закладок. За свои услуги они получают денежное вознаграждение в размере от 5000 до 10000 тысяч тенге. В основном доставку наркотиков осуществляют наркозависимые люди и в основном за дозу. Те же курьеры занимаются и рекламой наркотических средств, посредством расклейки объявлений.

Выводы

Для того, чтобы ужесточить работу с распространением наркотиков внутри мегаполисов, как правило, большая часть синтетических наркоманов, находится в крупных городах, да и по всей стране в целом, правомерным будет блокировать сайты Телеграмм канала. Так же нужно пересмотреть уголовное наказание за распространение наркотических препаратов. На сегодняшний день, уголовное наказание за наркопреступление составляет до 20 лет в колонии особого режима содержания, возможно по этой части количество преступлений не снижается. Поэтому для сбытчиков, предлагаю установить высшую меру наказания, пожизненный срок. В противном случае, число наркопреступлений по сбыту и распространению, уменьшаться не будет.

Если же рассмотреть на перспективу, то целесообразнее будет, начиная со школы, далее в университетах, институтах и колледжах, ввести учебную программу, под общим названием «Аддиктология». В рамках такого курса будет рассказываться о вреде наркотиков и о последствиях, к которым они могут привести. Не секрет, что синтетику, некоторая часть молодежи, начинает употреблять со школьной скамьи. Каждый пятый ученик старших, классов, по крайней мере, хоть раз в жизни пробовал марихуану, не исключено, что и синтетические наркотики тоже. Каждый третий студент, хоть раз пробовал синтетические наркотики, так как их доступность, очень широка, но последствия к которым они могут привести колоссальные. Не говоря о той части молодежи, по какой-то причине не поступивших на обучение в колледжи и вузы, молодежи из неблагополучных семей, предоставленных сами себе, безработных и т.д.

Заключение

В свое время, на заре начала 2000-х, массово по телевидению велась пропаганда в виде рекламных роликов табачной продукции и алкоголя, массово рекламировались сигареты, пиво и водка, что в конечном счете, сформировало слой людей – курильщиков, считавших, что употребления алкоголя, является нормой времени и модно. Благо тогда не так массово был развит интернет. Аналогичная ситуация происходит и сейчас, идет тайная, завуалированная пропаганда так, называемых дизайнерских синтетических наркотиков с колоссальным, эйфорийным влиянием на сознание молодого человека, что это «круто и модно» и т.д. Поэтому, чтобы в корне искоренить влияние и пропаганду

синтетических наркотических средств, считаю необходимым, в рамках эксперимента открыть учебную программу под общим названием «Аддиктология». В дальнейшем внедрить данную учебную программу в вузах Казахстана, колледжах, и других профильных и непрофильных учреждениях образования. Так, как подрастающая молодежь с еще неокрепшим сознанием это наше будущее, будущее нации, до которой надо донести информацию о вреде и пагубности наркотиков, наркотической, алкогольной зависимости и лудомании, зависимости от азартных игр. Нужно разъяснить все последствия, к которым могут привести, преступления, связанные со сбытом, распространением наркотических средств, последствиям развития игровой зависимости и алкоголизма.

Наша общая задача, вырастить здоровое и осознанное поколение, считаю, что всеобщими усилиями, можно будет полностью нейтрализовать такие формы зависимого, аддиктивного поведения, так как они чужды нашей культуре и истории.

ДҮНИЕТАНУ ПӘНІ САБАҚТАРЫНДА 2-СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Тасболат А.З., Сенкубаев С.Т.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жаратылыстану ғылымын оқудың өзектілігі ашылады, соның арқасында студент табиғат байлығымен, қоршаған ортамен әрекеттесу технологияларымен, табиғи ресурстарды сақтау және экологиялық ойлауды дамыту қажеттілігімен танысады.

Аннотация

В статье раскрыта актуальность изучения естествознания, благодаря чему учащийся знакомится с богатством природы, технологиями взаимодействия с окружающей средой, необходимостью сохранения природных ресурсов и развития экологического мышления.

Annotation

Establishing a relationship by connecting people and the environment. Getting to know nature's riches and protecting them passing them on to future generations. Knowledge is the source of natural science. It should never run out. Conservation is not just about using it; it's about building flexible skills rather than wasting it.

«Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев: «Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білуге тиіс. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» [1], - деп тұңғыш президентіміздің жолдауына құлақ асатын болсақ, басатауыштан-ақ балаларымыз үш тілділікті меңгере отырып білім мен тәрбие алуы тиіс екенін бізге мақсат ретінде жеткізбек. Оқытудың әр түрлі әдіс-тәсілдері мен құралдарын тиімді қолдана отырып, әлемдік білім деңгейіне ену, олардың алған білімін өмірде қолдана білу негізгі мақсат болып табылады. Сол себепті «Жаратылыстану» бағдарламасын «Өмірмен байланыс» атты негізге тіреліп отыр [2].

Өмірде тек қана теория қолданылмайды, сол себепті практика мен зерттеу, әр түрлі тәжірибелермен ұштастыра білуіміз қажет. Бастауышта бұл пәннің енгізілу мақсаты да осы болып отыр, яғни зерттеу жұмыстарын жастайынан қызығушылықтарын ояту мақсатында.

Себебі «ғылым» тақырыбы зерттеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Оқулықта «Мен зерттеушімін», «өсімдіктер», «жануарлар», «адам», «күш пен қозғалыс», «жер және ғарыш», «табиғат физикасы», «жарық», «дыбыс» сияқты бөлімдер бар» [3].

Жаратылыстану – табиғатты, ондағы жүретін әр түрлі үрдістер мен құбылыстарды зерттейтін ғылым болғандықтан үнемі даму үстінде, бұл пәнде күнделікті жаңалықтар ашылып, тәжірибе, эксперименттер жүргізіліп отырады. Осы пән арқылы ғалымдар біздерге жана мүмкіндіктер ашып, олармен танысуға зор ықпалын тигізуде. Ғаламшарымызды сақтап қалуға және оны тек жақсы жағынан өмірде қолдануға мүмкіндіктер бар. Осындай мүмкіндіктерді пайдалана отырып, оқушылар зерттеуге технологияларды қолдана отырып өздері де қызықты жаңалықтар ойлап табуға мүмкіндіктері бар [4].

«Өткенің адамға мәлім, болашағың Аллаға аян».- деп қазақ атамыз айтып кеткендей, қазіргі заман бой жарыстыратын емес, ой жарыстыратын заман болғаны жастардың санасына біткен. Тілі шықпаған баланы ағылшын үйірмесіне апарамыз, одан аса қала еңбектеген баланы бала бақшағы сүйрейміз. «Батар күннің атар тағы бар». Білім сапасы, жас жеткіншек жастан бастап ғылымға ден қойғаны ең бірінші мұғалімдердің тәжірибесіне тікелей байланысты. Қазіргі заманғы ғылымның сан түрлі бағыттары бар. Ғылыммен тығыз байланысты ғалымдар зерттеу жүргізуді теория жүзінде де, практика жүзінде де үйренді. Олар қолда бар барлық құжаттарды зерттейді немесе әртүрлі эксперименттік бақылаулар жасайды. Бастауыш мектептен заманауи жағалаудағы шет тілдерін енгізу, сонымен қатар бірінші сыныптан бастап жаратылыстану ғылымдары. Бастауыш мектептегі білім табиғи білімге деген ұмтылысты дамытады, олардың біздің әлем туралы ой-өрістерін кеңейтеді, әлем

туралы ғылыми түсініктер мен түсініктерді дамытады. Әлемді қорғау және бағалау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушыларына «ғылымды» оқып, игеруге мүмкіндік беретін мазмұнға келетін болсақ: – әлемнің күрделілігі мен алуан түрлілігі. – табиғи құбылыстар мен процестер арасындағы байланыс; – Тірі және Өлі табиғаттағы кейбір табиғи құбылыстар мен процестердің себептері. адам қызметінің көптеген түрлері үшін білімнің маңыздылығын түсінеді.

Ғылымның негізгі мазмұны – оқушы білімді түпкілікті түрде алмайды, керісінше оны өзі шығарады, өзінің оқу қызметінің мазмұны мен түрлерін түсінеді, оның грамматикалық жүйесін түсінеді және қабылдайды, оны дамытуға белсенді қатысады. Бұл, өз кезегінде, білім, білік, дағды және білім мен біліктің кең ауқымын белсенді және табысты дамытуды қамтамасыз етеді.

Дүниетану балаларға білім берудің ерекше ғылым түрі. Бұл жаратылыстану ғылымдарының негіздері курсынан алынған білімге сүйене отырып, бастауыш мектепте дүниетанудың тақырыптарын оқыту үшін қажетті білімді, теориялық және әдістемелік шеберлікті және педагогикалық шеберлікті үйрететін ғылым.

Жаратылыстану ғылымдарының негіздерін, яғни қоршаған ортаны, заттарды, денелерді, құбылыстарды, процестерді, қоғамдық қатынастарды, әдістер мен жас ерекшеліктері туралы теориялық білім беретін сабақ. Бастауыш сынып оқушыларына сәйкес білім беру, кіші жастағы оқушылар әлемге тұтастай қарайды, ал оның көріністерін биологиялық, физикалық және химиялық құбылыстарға бөлмейді. Жаратылыстану ғылымдарын кешенді оқытудың бірінші кезеңі табиғат құбылыстары туралы дұрыс және біртұтас түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді және жаратылыстану ғылымдарын одан әрі саралап зерттеу үшін белгілі бір негіз жасайды. Оны зерттеу барысында материализм мен дүниені қабылдауды, құбылыстардың, эволюцияның заңдылықтары мен идеяларының өзара байланысын түсінуге қадамдар жасалады.

Қоршаған орта туралы оқыту баланың ақыл-ойын дамытуға бағытталған үлкен мәселелерді шешеді. Оның байқау қабілеті белгілі бір заттар мен құбылыстарды зерттеу барысында дамиды. Бақылау – заттар мен құбылыстарды саналы түрде қабылдау, олардың ерекше және жалпы белгілерін табу, белгілі заңдылықтарды байқау, оларды талдау және қорытынды жасау қабілеті. Бақылау тұрақты жаттығулар кезінде біртіндеп дамиды. Мұның бәрі баланың ойлау қабілеті мен қоршаған орта туралы білімін дамыту үшін маңызды. Жаратылыстану ғылымдары индукция және логикалық дедукция әдістерін үйретіп, құбылыстардың мәніне терең бойлай білу қабілетін дамытады.

Балалардың ойлауын дамыту бірнеше кезеңнен тұрады.

1. Құбылыстар мен дәлелдерді бақылау.

2. Керек жауапты табу үшін сұрақ қою.

3. Әр түрлі болжамдар арқылы мүмкін болатын нәтижеге қол жеткізу.

4. Гипотезаны зерттеп, дұрыс жауабын іс жүзінде тексеріп, логикалық тұрғыдан талдап, қорытынды жасай білу.

Мектептің оқу-тәрбие жұмысының ажырамас бөлігі болып табылатын сыныптан тыс жұмыстар мен білім беру мен тәрбиенің жалпы мақсаты баланың өмірде, қоғамда және қоғамда қажетті әлеуметтік тәжірибені игеруін қамтамасыз ету болып табылады. Құндылық жүйесін қалыптастыруға бағытталған. Сабақтары нашар оқушыларды оқудан шығару керек деген пікір бар. Бірақ бұл дұрыс емес, өйткені сіз оқушылардың бос уақыттарын тиімді пайдалануға көмектесуіңіз керек. Бұл міндеттер сыныптан тыс жұмыстардың негізгі мүмкіндіктері мен тенденцияларын анықтайды. Нақты тәрбие жұмысында ол сыныпқа, мұғалімге және жалпы сыныптан тыс жұмыстардың ерекшеліктеріне сәйкес анықталады. Оқу іс-әрекетінің сапасын оқушылардың ықпалымен де бағалауға болады. Олардың назары, эмоционалдық қабілеттері, болып жатқан оқиғаларға және белсенділікке қызығушылығы, немесе керісінше, немқұрайлылық маңызды мәселелер болып табылады. Оқушылардың іс-әрекетін бақылау, олармен сөйлесу және сауалнама алу орындалған жұмыстың тиімділігін терең бағалауға мүмкіндік береді. Сыныптан тыс және сыныптан тыс жұмыстардың мәртебесі мен нәтижелері білім беру кеңестері мен білім беру қоғамдарында үнемі талқылануы керек. Оқушыларды білім беру қызметін бағалауға тарту жақсы, өйткені сіз мектеп радиосын, қабырға газеттері мен галереяларын пайдалана аласыз. Мұндай жұмыс формаларының нәтижелері – мұндай ұжымда кең талқылауды қажет ететін байқаулар, викториналар, ай сайынғы викториналар және т.б. өткізіліп отыруы тиіс.

Сыныптан тыс жұмыстың ең кең тараған түрі – клуб жұмысы. Мұны ұйымдастыруда мұғалімнің шығармашылық дербестігі айқын көрінеді. Сыныптан тыс жұмыстың, ең алдымен кең ауқымды тапсырмаларды орындауға бағытталуы керек, сонда ғана ол оқушылармен ынтасын толығымен қанағаттандыра алады.

Сыныптан тыс жұмысты түрлі іс-әрекеттермен тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдаланып, оқушының қоғамдағы рөлін мақсатқа ала отыру керек. Оны жан-жақты және дәлме-дәл үйлесімді дамытуға мектептегі сыныптан тыс жұмыстар арқылы ұйымдастырып бейнелеудің негізі құралады. Дегенмен, сыныптан тыс тәрбие жұмысының ұзындық принципі бар. Бастауыш мектепте сыныптан тыс жұмысты бір принципі – оған оқушылардың өз ынтасымен келуі. Сыныптан тыс жұмыстың түрлі бағыттары мен ұйымдастыру түрлері бар. Балалардың өз ынтасы мен қабілеттерімен таңдап алу мүмкіндіктері бар. Сыныптан тыс жұмысында тәрбие беру барысында ішкі қарым қатынас, қарама-қайшылықтар айқын көруге болады. Өйткені әр түрлі мұғалімдер мен оқушылардың мінездерінен айырмашылық табуға болады. Осы айырмашылықты практика барысында талай басымыздан өтіп, қиындықтар туғызды. Мұғалімдер мен оқушылар ұжымы жетекшілерімен қоғамдық ұйым өкілдерімен, ата-аналарымен баланың өзін көрсете алатындай нәтижеге жеткізе аламыз. Сыныптан тыс жұмысқа оқушыларды қабылдаған кезде олардың әрқайсысының жеке ерекшеліктеріне қарап қабылдаса, олардың әлеуметтік ортасында жұмыс жасау жеңілрек болады, кез келген қиындықты оңай жеңе алады.

Сыныптан тыс сабақтың түсіндірмелі бес түрі бар. Осы сабақтың тиімділігі бойынша сабақта қолданылған нәтиже сынып оқушыларының қатысуы бойынша зерттеу жүргізілді.

Сыныптан тыс жұмыстар оқушыларға табиғат сырларына қанығуға, оларға деген құштарлықты оятуға, өз бетінше жұмыс істеуге деген белсенділікті арттырып, білімдерін тереңдетуге мүмкіндік ашады. Сыныптан тыс жұмыстар барысында баланың бойында жауапкершілік пен тәрбиенің басқа да әр түрлі жақтары дамиды. Бұл мұғалімнің тамаша көмекшісі. Содан кейін ол түрлі іс-шараларды ұйымдастыруда жетекші болады.

Сыныптан тыс жұмыстардың айырмашылығы, сыныптан тыс жұмыстарды оқушы оқу бағдарламасына сәйкес орындауы керек, ал сабақтан тыс жұмыстар оқушының белсенді және дайын болатын ұйымдастырылған оқытудың қосымша формасы болып табылады.

Әд ебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
2. Жаратылыстану. 1-сынып. Оқулық. / С.Н.Кузнецова, Ә.Қ.Жамиева, Д.Н.Сапақов, И.Н.Васева, М.Қ.Құсайынова, М.Қ.Тасболатова – Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДДБҰ, 2016. – 45 б.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, екінші басылым, 2015 ж. – 16 б.
4. Жаратылыстану Оқулық 1-бөлім (екі тілде). Авторлар: Бигашина П.К., Жуманкулов А.Ж., Кажекенова Э.А., Тураканова Г.А., Нұр-Сұлтан қ. 2015ж. – 5 б.
5. Қазбекова Н.Т. “Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік оқытудың элементтерін қолдану”. // 12 жылдық білім, 2006-№1. – 33 б.
6. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы
7. Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы», 27 шілде 2007 жыл. – 47 б.

ҚУЫРШАҚТАР ТЕАТРЫНЫҢ БАЛА ТІЛІН ДАМУДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Маханова Б., Акишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Жаңа ғасыр қарсаңында Қазақстан Республикасы өзінің бірегей даму жолын, оның ішінде жас ұрпаққа білім мен тәрбие берудің жаңа үлгілерін жасаудың маңызды міндетін белгіледі. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа кезеңіне көшу жағдайында елімізде сапалы білім беруді қамтамасыз ету бойынша жаңа міндет күн тәртібіне қойылды.

Аннотация

В преддверии нового века Республика Казахстан определила свой уникальный путь развития, в том числе поставила важную задачу формирование новых моделей образования и воспитания подрастающего поколения. В условиях перехода на новый этап социально-экономического развития страны на повестке дня поставлена новая задача обеспечения качественного образования в стране.

Annotation

On the eve of the new century, the Republic of Kazakhstan, which has defined its own unique development path, is making the formation of new models of education and upbringing for the younger generation a major task. In the context of the transition to a new stage of socio-economic development in the Republic of Kazakhstan, the provision of quality education is one of the most important issues on the agenda.

Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына жолдауында негізгі бағыттардың бірі ретінде білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің негізгі бағдары деп көрсетілген. Онда «бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» делінген. Және «қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды» деп баса айтылған. «Бүкіл әлемдегі сияқты, Қазақстан да мектепке дейінгі білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек» делінген [1].

Қазақстан Республикасы «Білім туралы заңының» 23-бабына және Қазақстан Республикасы үкіметінің 1999 жылғы 22 қарашадағы №1762 бұйрығына сәйкес «Балаларды міндетті мектепалды даярлау мәселелері» туралы Қаулысы, оның ережесі мен тұжырымдамасының ұсынылуы, балаларды мектепке даярлау бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселе екендігін көрсетеді. Отбасында және балабақшада, мектеп жанында баланы мектепке даярлау бағдарламаларының, оқу-әдістемелік құралдарының жарық көруі тәрбиеші-педагог мамандарын даярлау мәселесінің сан қырына жаңаша қарауды талап етіп отыр [2]. Білім беру саласындағы осы іргелі мемлекеттік саясатта білім беруді одан әрі жетілдіру мен дамытудың басты жолы ретінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту – баланың жас шамасын және өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, оның жеке адам ретінде қалыптасуы мен дамуына жағдай жасайтын Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесінің бірінші деңгейі болып есептеледі. Осыған байланысты соңғы жылдары мектепке дейінгі ұйымдарда баланың толыққанды өсіп-жетілуіне ерекше көңіл бөліне бастағаны белгілі. Бұрынғы одақтық бағдарламаларда баланың жеке тұлға ретінде дамуына нақты әсер ететіндей емес, жалпы ұжымдық мақсатқа жету жолдары ғана көзделген. Әрі баланың өз ой-пікірін, сезімін еркін дамытып, үлкендермен, құбылыстармен қарым-қатынаста болуына, ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ойдағыдай көңіл бөлінбей келгені белгілі. Сондықтан Қазақстан Республикасын «Білім туралы» Заңы, «Қазақстандағы мектепке дейінгі тәрбиенің тұжырымдамалары» басшылыққа алына отырып, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен білім беру мазмұнын түбегейлі жаңартуға негізгі тірек бола алатын, қазақ халқын елдік рухани ерекшелігіне бейімделген жаңа «Балбөбек» бағдарламасы жасалды.

«Балалардың мектепалды дайындығына талаптың жоғары деңгейде қойылуы, оларды мектепке дайындаудың алғышарты болып табылады. Тіл қатынас құралы болғандықтан, алдымен баланың тілін дамыту мәселесіне баса назар аудару қажет» [3].

Қуыршақ театры дегеніміз әр түрлі қуыршақтар арқылы сюжетті- рөлді ойын көрсететін театр өнерінің бір түрі. Қуыршақты актер қимылға келтіреді, оның сөзін көбінесе өзі, кейде көркем сөз білім алушы айтып тұрады. Қуыршақ түріне, оны қимылға келтіру тәсіліне, сахнасына қарай қуыршақ театры бірнеше топқа жіктеледі: киімелі(қолға киіп ойнайтын), сылдырмақты(жіп немесе сым арқылы қозғалтатын), суретке түсірілген қуыршақтармен(қағаздағы қуыршақ кескінін экранға түсіретін) ойын көрсететін театрлар. Қуыршақтар театры туралы алғашқы деректер Аристотель, Геродот, Ксенофонт, Апулей еңбектерінде кездеседі. 11 ғасырда «Діни жазба» тақырыбына ойын көрсететін қуыршақ театрының ерекше түріпайда болды. Театр ойынындағы басты бейне Марияның атымен марионетка қуыршағыдүниеге келді. Шіркеу мен бай- манаптарды келеке еткен халық қуыршақ театрыжайындағы тұңғыш жазбамұра Италияда сақталған.19-ғасырда француз қуыршақ театры өркен жайды. Қазіргі кезде Еуропа мен Америка елдерінде кең дамыған. Ежелгі шығыс елдерінде қуыршақ театрының репертуары мифтік сюжеттер мен батырлық эпостарға, сықақ әңгімелерге құрылған.

Ресейде қуыршақ театрының пайда болуы скоморохтар ойынымен тікелей байланысты. Қуыршақ театры Кеңес одағында кең қанат жайған. 1931 жылы 24 мемлекеттік қуыршақ театры жұмыс істеді. 1933 жылы Мәскеуде Мемлекеттік Орталық қуыршақ театры ашылды.

Қазақ жерінде қуыршақ театрының дамуы ұлттық ойындармен тікелей байланғысты. Ертеден келе жатқан «Ор теке» ойыны осыған дәлел болды. Ағаштан жасалған киік немесе ат мүсіншесін жіпке іліп, домбыра тартқанда ішекпен қозғалып билететін. 1937 жылы Алматы қаласында қуыршақ театры ұйымдастырылды. Қуыршақ театры негізінен, балалар аудиториясына арнап спектакльдер қоюмен шұғылданады. Кейбір ұжымдардың қойылымдарында үлкендерге де арналған пьесалар бар.

Қуыршақ театрының басқа театрлық қойылымдардан ерекшелігі қуыршақтар саусаққа киіліп, қимыл арқылы ойналады. Әр қуыршақты ойнатушы сөйлетіп тұрады. Ойнатушы қуыршақты ойнатқанда актер болуы тиіс, олар қуыршақты тиісті бір ырғақпен қозғалдып, оның дауыс ырғағын салып, мимикаға келтіру керек. Актер өз жұмысында «саусақ қаптық», шыбықтық, жалпақ пішінді (көлеңкелі театрда қолданылады) қуыршақтарды, марионеткаларды, автоматтарды (механикаларды) пайдаланады.

Қойылымға қажет құралдар, жылжымалы сахна да тақырыпқа сай және әсем безендірілген болуы шарт. Қойылатын спектакльдегі әр кейіпкердің сахнаға шығу музыкасын да дұрыс таңдау – өнер. Қуыршақ театрының қойылымдарына берілген шығарманың тәрбиелік мәні де ескеріледі [4].

Қуыршақтар мен өнер көрсету үлкен шеберлікті талап етеді. Біріншіден, рөлде ойнайтын оқушының ынтасы болуы шарт. Қойылым көрсетілетін декорация, қуыршақтар әсем безендірілген болса көрерменнің назарын өзіне тартып, көңіл-күй сыйлайды. Екіншіден, қойылатын шығарманың мазмұнын біліп, сөйлейтін сөздерді жатқа орындай білу шеберлігі болып табылады. Үшіншіден, Қойылатын кейіпкердің дауыс ырғанын келтіріп, образға сай орындалу, қуыршақтардың қимыл қозғалысын орындай білу шарт және де қойылатын шығармадағы кейіпкерлердің сөдері тым ұзақ болмауы тиіс.

Театрдың тағы бір түрі – ойыншықтар театры. Ойыншықтар театрын үстел үстіне қойып ойнатады. Ойыншықтар театрын қуыршақ театрына қарағанда ойнау әлдеқайда жеңілдірек. Қуыршақ театрында ойнаушы саусақтармен жақсы жұмыс жүргізіп отыру шеберлігіне ие болады. Осындай әрекет оқушының әдеби шығармашылық қабілетін ғана дамытып қоймай, оның саусақ маторикасын дамытады.

Қуыршақ театрын пайдалану арқылы баланың тілінің дамуы бойынша жасалған жұмыстардың нәтижелерін талдай келе балалардың тілін дамыту деңгейін арттыруға көмектесті деген қорытынды шығаруға болады.

Қуыршақ театры арқылы баалалардың тілінің даму мәселесі бойынша жұмыс жасай отырып, қуыршақ театрын толыққанды, жүйелі түрде пайдалану балалардың тілін дамытудың тиімді құралы болып табылады деген қорытындыға келдік. Қуыршақ театры балалардың тілін дамыту бойынша жұмыстың жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді. себебі оларға тілдің дәлдігі мен көркемдігін, ана тілдің байлығын жанды және бейнелі сөздер арқылы ашып көрсетеді. Қуыршақ театры мен сахналанған қойылымдардың ерекше қарапайымдылығы, қанықтығы, шығармашылығы, тұрақты қайталаулары оның балалардың тілін дамыту факторы ретіндегі қызметін арттыра түседі. Қуыршақ

театры арқылы бала көптеген жаңа образдармен танысады, әр түрлі сезімдерге үйренеді. Олардың тілдері эмоционалды және поэтикалық сөздермен толығады [5].

Қуыршақ театры арқылы баланың тілін дамыту мәселесі бойынша жұмыс жасай отырып, қуыршақ театрын толыққанды, жүйелі түрде пайдалану балалардың тілін дамытудың тиімді құралы болып табылады деген қорытындыға келдік. Қуыршақ театры балалардың тілін дамыту бойынша жұмыстың жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді. Себебі оларға тілдің дәлдігі мен көркемдігін, ана тілдің байлығын жанды және бейнелі сөздер арқылы ашып көрсетеді. Қуыршақ театрының ерекше қарапайымдылығы, қанықтығы, бейнелілігі, тұрақты қайталаулары оның балалардың тілін дамыту факторы ретіндегі қызметін арттыра түседі. Қуыршақ театрынан бала көптеген жаңа образдар мен кейіпкерлерді үйренеді. Олардың тілдері эмоционалды және поэтикалық сөздермен толығады. Театр балаларға әр түрлі көркемдегіш құралдарды пайдалану арқылы тыңдалған нәрсеге өзінің қатынасын білдіруге көмектеседі. Қуыршақ театрын пайдалану, мектепке дейінгі балаларға жиі өткізу барысында баланың тілін дамытуға маңызы зор.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан халқына жолдауы. стана, 2012.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 22 қараша, 23 бап. –Алматы, 1999.
3. Баймұратова Б.Б., Сәтімбекова М.С., Жұмабекова Ф.Н. «Балбөбек» бағдарламасы. – Алматы: Шартарап, 2000.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер. ҚР МЖМБС 1.001-2009. Ресми басылым. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Астана.
5. Мектепалды даярлық білім беру бағдарламасына әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2016. – 70 бет.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН САБАҚ ЖҮЙЕСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ ӘДІСТЕРІ

Бейсенбекова А.С., Сенқубаев С.Т.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Ақпараттық қоғамның басты талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияларды пайдалану дағдыларын дамыту, оқушыларды ақпараттық сауаттылыққа тәрбиелеу және 21 ғасырдың заманауи жағдайларына бейімделу яғни цифрлық қоғамға бейімделу.

Аннотация

Основным требованием информационного общества является обеспечение обучающихся основами информационных знаний, развитие способностей логического мышления – структурного мышления, формирование навыков использования информационных технологий, воспитание у студенческой молодежи информационной грамотности и адаптации к современным условиям XXI века, то есть адаптироваться к цифровому обществу.

Annotation

The main requirement of the information society is to provide students with the fundamentals of information knowledge, develop logical and structural thinking abilities, form information technology skills, and educate the student society to be information literate and adapt to the current century, i.e., adapt to the information society.

Қазақстандық білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі мен жаңа мазмұндағы жүйесінің басты міндеті – қазіргі заманғы ғылым мен тәжірибенің жетістіктері негізінде алынған білімді қажет жағдайда пайдалану икемділігін меңгерген, өз бетінше дұрыс, тиімді шешімдер қабылдайтын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да, білім саласындағы міндеттерді жүзеге асыру үшін, мектеп ұжымында әр мұғалім күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерді сабақтарында енгізіп отырады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше жан-жақты сауатты маман болу мүмкін емес [1].

Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік және көптеген адами қабілеттің қалыптасуына игі әсерін тигізеді. Өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Оқыту мен тәрбиелеуге тың әдіс-тәсілдер енгізілді. Нәтижесінде тұтас педагогикалық үрдістер өзгертіліп, білім берудің тиімді деп танылған жаңа технологиялары дүниеге келеді. Кез-келген оқыту технологиясы мұғалімнен терең теориялық, психологиялық, педагогикалық, әдістемелік білімді, үлкен педагогикалық шеберлікті, шәкірттердің жан дүниесіне терең үңіліп, оны ұғына білуді талап етеді. Сондықтан оқушының рухани өсуіне жағдай туғыза алатын, жаңалықтарды қабылдауға даяр, өз әрекетіне өзгеріс енгізе алатын педагогтар ғана бүгінгі қоғамның мүддесі мен әр баланың үрдісінен шыға алады. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім, жеке тұлғаны тек қана педагог қалыптастыра алады [2].

Бастауыш сынып мұғалімі үшін оқушы жазылмаған тақта секілді таза, пәк. Бастауыш сыныпта оқытудың негізгі міндеті-баланың жеке басының жан-жақты қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін анықтау мен дамыту, білімдерін ашу, дұрыс түсінік қалыптастыру. Бұл міндетті жүзеге асыру оқушыны іс әрекетті атқарушы объектіден нәтижесінде жеке тұлғаның өз ісін өзі басқаруға, орындауға қабілетті субъектіге көшіру арқылы мүмкін болады. Білім беру жүйесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқыту үрдісін жетілдіру, оқушының танымдық қабілетін дамыту саналы деңгейге көтеру – бүгінгі күнгі күрделі мәселе. Білімді жеке тұлғаға бағыттау, оқушының өзін-өзі тануы, өзін-өзі тәрбиелеуі, ақыл-ойын дамытуы, яғни, жан-жақты дамыған жеке тұлға тәрбиелеу мұғалімдер алдына тың міндеттерді жүктеп, жаңашыл іс-әрекетке жетелейді. Инновациялық тұрғыдан білім беру жүйесі ақпараттандырумен тығыз байланысты. Білім беруді ақпараттандыру дамуының жаңа кезеңінің ерекшелігі – бұл проблеманың инструментальдық емес, мазмұндық аспектілерінің басымдылығында және олардың шешілуінен білім сапалығы, оның әлеуметтік мәнділігінің орны анықталады. Психологтардың зерттеулеріне сүйенсек, ойлау стилі бастауыш

сыныптан-ақ оқушыларда жете қалыптаса бастайды. Оқушылардың бастауыш мектепте қазіргі ақпараттық технологияларды адамзат іс-әрекетінің түрлі салаларында қолдана білудің қажетті дағдыларын игеріп үлгеруіне мүмкіндік туады. Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты – білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу мен тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс – тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабаққа тиімді пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда – оқу үрдісін дамыту. Бұған Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылған «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелетіні анық» деген пікірі нақты дәлел [3].

Бүгінгі таңда алдымызға қойып отырған басты мақсат – оқушыларға тек білім, білік дағдыларын меңгерту ғана емес, өзін – өзі дамытуға ұмтылатын, ақылды, алғыр, ой – өрісі кең, ақпарат көздерін өз бетімен қолдана алатын, талантты жастарды тәрбиелей отыра, еліміздің мүддесіне қызмет етуге бағыт-бағдар беру. Үнемі дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ықпалы ерекше. Жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат – мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Жалпы алғанда, жаңа технологиялардың 40 – астам түрлері бар. Оқушы тұлғасының дамуына, қабілетінің артуына жаңа технологиялар айтарлықтай ықпал жасайтыны сөзсіз және бұл қазіргі таңдағы білім беру жүйесінің дамуындағы елеулі бағыт. Сондықтан да болар қазіргі кезде біздің ұстаздар да осы жаңа технологиялар элементтерін өздерінің тәжірибелерінде пайдаланып жүр. Жаңа технологиялар арасынан ақпараттық технологиясына назар аударсақ, оқытудың ақпараттық технологиясын оқу үрдісінде тиімді қолдану үшін бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекеті, психологиялық, тұлғалық, элеуметтік және физиологиялық даму ерекшеліктерін есепке алу керек.

Ақпараттық технологияны қолдану барысында ескере өтетін ерекшеліктер: Оқу іс-әрекетіндегі ерекшелік – ақпараттық технология арқылы білім беру үрдісін ұйымдастыру бастауыш сынып оқушыларының оқу материалдарын жеңіл меңгеруін, компьютерде жұмыс істеу дағдыларымен қарулануын жүзеге асырады. Психологиялық ерекшелік – ақпараттық технологияны мектепте қолдану бастауыш сынып оқушыларының білуге, оқуға құштарлығы, танымдық қызығушылығы, қиялы, логикалық ойлауы мен есте сақтау қабілеттерінің дамуына үлкен септігін тигізеді. Тұлғалық ерекшелік

– бастауыш мектептің бағдарламасы баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға, оның өзіндік оқу-танымдық әрекетін дамытуға бағытталған. Бастауыш сынып оқушыларының өз мүмкіндігін көрсете білуі үшін ақпаратты өзіндік іздеу, жоспарлау, бөлшектеу, біріктіру, суреттеу, жалғастыру және тиімді пайдалану, өз іс-әрекетінің дұрыстығын тексеріп бақылау икемділігін бойына сіңіру әлдеқайда маңызды да күрделі. Ақпараттық технологияны бастауыш сыныпта қолдану барысында оқушылардың оқу икемділігі дамиды. Шығармашылық оқу икемділігі, өзіндік жұмыс жасауды жоспарлау, бақылау, бағалау икемділіктері дамып, өзіндік ойлау икемділігі өрбіп, компьютер арқылы оқу материалдарын, оқыту және бақылау бағдарламаларын іске қосу, орындау дағдылары қалыптасып, компьютерлік стандартты бағдарламалармен, электрондық оқу басылымымен жұмыс жасау икемділіктері жетіле түседі.

Ақпараттық технологияны қолдануға негізделген қазіргі білімнің парадигмасы өз бетімен дамып, өз-өзін тежей алатын шығармашыл, жан-жақты біліммен, мәнді қызығушылықпен және дәстүрлі емес жағдаяттарда жауапты шешім қабылдай алатын үздіксіз дамыған ақпараттық қоғамда өз орнын таба білетін жеке тұлға түріндегі нәтижеге бағдарланғандығында [4]. Сол себепті құзыреттілікке бағдарланған оқу үрдісін бастауыш сыныптан бастап қолдану өз нәтижесін беретіні сөзсіз. «Адам ұрпағымен мың жасайды» – дейді халқымыз. Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес миллиондаған жылдар жасап келеді. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз – оқу. «Надан жұрттың күні – қараң, келешегі тұман», - деп М. Дулатов айтқандай, егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ. Ендеше, тәуелсіз еліміздің тұғырын биік ұстар қыз-ұлдарымыздың бойына дұрыс тәрбие сіңіре білейік.

Қазіргі білім беру ісінің басты шарттарының бірі болып білім алушының өзіне керекті мәліметті өзі іздеп табуына үйретіп, олардың өз оқу траекторияларын өзінің таңдай білуі есептеледі. Менің ойымша, ақпараттық-білім беру ортасын жобалаудағы басты мақсат оқушының өздігінен оқуға талаптандыру, яғни ізденімпаздыққа үйрету болып саналады.

Осылайша оқыту құралдарының бірі – электрондық оқулық. Ол оқушыларды даралай оқытуда жаңа информацияларды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктерді тесттік бақылауға арналған программалық құрал. Білім беру жүйесінде электронды оқулықтарды пайдаланып, үлкен табыстарға жетуге болады. Электронды оқулықтарды пайдалану барысында оқушы екі жақты білім

алады: біріншісі -пәндік білім, екіншісі – компьютерлік білім. Электронды оқулықтарды пайдалану оқушының өз бетінше шығармашылық жұмыс жасауына, теориялық білімін практикамен ұштастыруына мүмкіндік береді. Электронды оқулық арқылы оқушы көптеген қосымша материал ала алады, осы алған мәліметтерін компьютерден көргендіктен есінде жақсы сақтайды, өз бетінше жұмыс жасау қабілеті қалыптасады. Осылайша жас ұрпақты оқытуда инновацияны пайдаланудың – шығармашылық жетістіктің негізгі көзі [5].

Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты – оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық-ізденіс қабілетін , шығармашылық қабілетін дамыту. Мұның тиімді жағы: электронды оқулықта әр сабаққа арналған бейне көрініс, анықтама сөздік, диктант, тест тапсырмаларын , қайталау сұрақтарын пайдалана аламыз. Электронды оқулықты қолдану арқылы сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды қолдану тиімділігі, оқушының пәнге қызығушылығы, білім, білік, дағды деңгейін қалыптастыруы, білімнің тереңдігі, тексеру түрлері, бағалауы, практикалық дағдыларды игеруі артады. Оқушылардың өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып, онымен өз ыңғайына қарай жұмыс істей алады .

Ойымызды қорытындылай келе, ұстаз үшін нәтижеге жету шәкіртінің білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалімдерміз. Оқушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. –Астана, 2007, 2022.
2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қаңт.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН КӨТЕРУГЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

Аймагамбетова Ж.Р., Рақымжан Ә.Қ.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада бастауыш сынып оқушыларын оқытуға ынталандыру, оларды мектептегі білім беру, әлеуметтендіру және тәрбиелеу жағдайларына бейімдеу кезеңінде психологиялық-педагогикалық қолдау мәселелері ашылған.

Аннотация

В статье раскрыты вопросы мотивации обучения школьников начальных классов, их психолого-педагогической поддержки в период адаптации к школьным условиям обучения, социализации и воспитания.

Annotation

In the article, the questions of the motivation of primary school students, their psychological and pedagogical support during the period of adaptation to school conditions of education, socialization and education are discussed.

Кез-келген іс-әрекеттің нәтижелі болуы, оған деген мотивацияның жоғары болуы нақты мақсат қоюмен тікелей байланысты екендігі белгілі. Сол сияқты оқу іс-әрекетінде де мақсат қоюдың орны ерекше. Оқу іс-әрекетінің ішкі түрткісі, дәлірек айтқанда мотивінің қалыптасуына ықпалын тигізетін факторлардың бірі студент үшін оқудың мәні. Студенттердің оқудың мәнін саналы түсінуі олардың оқу іс-әрекетіне ұмтылысының тууына жағдай жасайды. Бұл туралы А.К. Маркова былай деп жазады: «Оқу іс-әрекетінің мотивтерін қалыптастыру – бұл оқуға деген ішкі ұмтылыстың пайда болуына және студенттердің оның мәнін саналы сезініп өздерінің мотивациялық сферасын өз бетімен әрі қарай дамытуға жағдай жасау». Осыған түсінік бере отырып, «Оқу мәні, – бұл студенттердің оқуға ішкі қатынасы. Оқу мәні студенттің бағыты, яғни оқу іс-әрекеті мотивін анықтайды», – деп жазады А.К.Маркова. Яғни, әрбір бала үшін оқу мәні ол ортасынан құндылықтар, идеалдар жүйесіне байланысты, осының арқасында студенттердің санасында оқуға дейін де оның мәні жөнінде түсінік қалыптасады, оқу барысында бұл көптеген өзгерістерге ұшырауы мүмкін [1].

Оқу мотивациясы оқу іс-әрекетіне, оқудағы іс-әрекетке енетін мотивациялардың жеке түрі ретінде анықталады. Кез-келген басқа түр сияқты оқу мотивациясы да осы іс-әрекетке тән өзгеше факторлар қатарымен анықталады. Біріншіден, ол білім беру жүйесімен, оқу іс-әрекеті жүзеге асатын білім беру мекемесімен анықталады; екіншіден, білім беру процесін ұйымдастырумен; үшіншіден, оқушының субъектілік ерекшеліктерімен (жасы, жынысы, интеллектуалдық дамуы, қабілеттері, жеке адам талабының дәрежесі, өзін-өзі бағалауы, басқа оқушылармен өзара әрекеттесуі); төртіншіден, педагогтың субъектілік ерекшелігімен, ең алдымен, оның оқушыға, ісіне деген қатынастар жүйесімен; бесіншіден, оқу пәнінің өзгешелігімен.

Оқу мотивациясы, оның басқа түрлері сияқты жүйелі болып табылады. Ол бағыттылығымен, тұрақтылығымен және өзгермелілігімен сипатталады. Л.И. Божовичтің зерттеуі бойынша мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетін зерттеу материалдары негізінде келесі жайт атап көрсетілген: оқу мотивациясы түрткілер бағыныштылығымен анықталынады және де олардың ішінде осы іс-әрекет мазмұнымен және оның орындалуымен байланысты ішкі түрткілер немесе баланың қоғамдық қатынастар жүйесінде белгілі бір орынға ие болуға ұмтылуымен байланысты кең әлеуметтік түрткілер үстем болуы мүмкін. Бұл жерде жас ұлғаюымен бірге өзара әрекеттесуші қажеттіліктер мен түрткілердің дамуы, жетекші үстем қажеттіліктер мен олардың иерархиялануының өзгеруі жүреді. «Оқу мотивациясы үнемі өзгеріп отыратын және бір-бірімен жаңа қатынастарға түсуші түрткілер қатарынан қалыптасады (мектеп оқушысы үшін оқу қажеттілігімен маңызы, оның түрткілері, мақсаттары, эмоциялары, қызығулары). Сондықтан мотивацияның жетілуі бұл жай ғана оқуға деген жағымды қатынастың өсуі немесе теріс қатынастың тереңдеуі емес, ал оның артында тұрған мотивациялық аясы құрылымының, оған енетін түрткілердің күрделенуі, олардың арасында жаңа, неғұрлым кемелденген, кейде қарама-қайшы қатынастардың пайда болуы». Осыған сәйкес оқу іс-

әрекетінің мотивациясын талдауда тек үстем түрткіні анықтап қана қоймай, сонымен қатар адамның мотивациялық аясының бүкіл құрылымын есепке алу да қажетті. Оған: оқуға деген қажеттілік, оқу маңызы, оқу түрткісі, мақсат, эмоциялар, қатынас пен қызығу енеді [2].

Мотивация белсенділік бастауы ретінде және кез-келген іс-әрекеттің түрткілер жүйесі ретінде түсініле отырып, түрлі аспектілерде зерттеледі, осыған байланысты оны әр автор түрліше түсіндіреді. Зерттеушілер оны бір нақты түрткі ретінде де, түрткілердің тұтас жүйесі ретінде де және де қажеттіліктерді, түрткілерді, мақсаттарды, қызығушылықтарды және олардың күрделі шырмалануы мен өзара әрекеттесуін қамтитын ерекше аясы ретінде де қарастырады.

Түрткіні түсіндіру бұл түсінікті не қажеттілікпен, не осы қажеттілікті бастан кешіру және оның қанағаттануымен, не қажеттілік затымен теңестіріледі. Түрткіні «затталған қажеттілік» ретінде түсіну А.Н. Леонтьев бойынша, оны іс-әрекеттің өзінің құрылымына енетін ішкі түрткі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Әдетте, ғылыми еңбектерде мотивацияның екі түрі көрсетіледі: ішкі және сыртқы.

Сыртқы мотивация сыртқы – факторлардың, басқа адамдардың немесе белгілі бір оқиғалардың әсерінен пайда болады. Оған мысал ретінде оқытушының қатаң талабын, оқушыны берілген тапсырманы орындаған оқушыға жоғары баға алуға қосымша мүмкіндіктер беруін жатқызуға болады. Өкінішке орай, мотивацияның бұл түрі тапсырма орындауға мәжбүрлеген тиісті фактордың босаңсуына немесе аяқталуына байланысты тез тоқтайды. Сондай-ақ, мотивацияның бұл түрі жиі қолайсыздық туғызып, әртүрлі психологиялық жайсыздыққа соқтыруы мүмкін.

Ішкі мотивация – бұл адамда өзінің ойы, ақылы, ынтасы, қажеттілігі, эмоционалдық әсерленуі арқылы пайда болатын мотивация. Онда белгілі бір әрекетті аяқтауға (мысалы, сабақ оқу) және нақты нәтижелерге қол жеткізуге деген ішкі саналы қажеттілік туындайды. Бұл мотивация көңіл-күйді көтеретін жағымды жаймен өрнектеледі, алайда оны (мотивацияны) табу өте қиын, ал оны ұзақ уақыт бойы ұстап тұру одан да қиын.

«Түрткі» түсінігі енді «мотивация» түсінігі, ол «іс-әрекеттің нақты формаларының пайда болуын, бағытын және де іске асырылу тәсілін анықтайтын тұлғаның өз мінез-құлқының ішкі және де сыртқы факторларын байланыстыруының күрделі механизмі ретінде болады» [3].

Ең кең болып табылатын, тұлғаның аффективтік, еріктік аяларында, қажеттіліктің қанағаттануын бастан кешіруді де қамтитын мотивациялық аясы түсінігі. Жалпы психологиялық контексте мотивация күрделі бірлестігі, субъектке қажеттіліктер, қызығушылықтар, құмарлықтар, мақсаттар, мұраттар түрінде көрінетін және де тікелей адамзат іс-әрекетін детерминациялаушы мінез-құлқтың қозғаушы күштерінің бірлігін білдіреді. Сөздің кең мағынасында, мотивациялық аясы немесе мотивация осы көзқарас тұрғысынан, тұлға өзегі ретінде түсініліп, оған бағыттылық, құндылық бағдар, ұстанымдар, әлеуметтік күтімдер, тартылыс, эмоциялар, еріктік сапалар сияқты және тағы басқа әлеуметтік-психологиялық мінездемелер топталынады. Осылайша, әртүрлі тұрғыдан қарастырылғанға қарамастан мотивацияны көптеген авторлар адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын детерминациялаушы психологиялық әртекті факторлардың жүйесі, жиынтығы ретінде түсінеді деп бекітуімізге болады. Мотивациялаудың бірнеше ережелерін келтіруге болады:

- Оқушыларды мақтауға тұрарлық ісі үшін мақтаңыз.
- Сындарлы түрде сынаңыз.
- Өз оқушыларыңыздың дамуына көмектесіңіз.
- Зорлап ынталандыру тиімсіз болуы мүмкін.
- Оқушыларды маңызды мәселелерді шешуге тартып отырыңыз.
- Нақты және орындалатындай мақсаттарды белгілеңіз.
- Сабақтарда әр түрлі тәсілдерді қолданыңыз.
- Еркіндік ұстауына мүмкіншілік туғызыңыз.
- Адал және татулық қарым-қатынасты ұстаныңыз!

Сондай-ақ, оқушыларда жағымды мотивацияның қалыптасуы. Оқу мотивациясы проблемасын зерттеуде оқушылардың ақыл-ойы дамуының деңгейі мен олардың мотивациялық саласының мотивацияларының қалыптасуы, дамуы арасындағы байланыс атап өтіледі. Бұл « ақыл-ой дамуының жоғары бастапқы деңгейі, бір жағынан, бала мотивациясының бастапқы деңгейінің жүзеге асуының аса маңызды шарты болса, келесі жағынан – оқу іс-әрекеті процесінде жағымды мотивацияның қалыптасуының шарты болып табылады» деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Бұл жерде ақыл-ой дамуының жоғарғы деңгейі мен қалыптасып келе жатқан жағымды мотивациялық беталыстар арасында тікелей байланыс орнатылады, және керісінше. Сонымен бірге, оқу іс-әрекетінің алғышарты болып табылатын мотивация мен жоғары және орташа мотивациялы балаларды оқытудың табыстылығы арасында тәуелдік айқындалады.

Сондай-ақ, оқу іс-әрекетін ұйымдастыру үшін аса маңызды оқу іс-әрекетінің мақсатын ұйғаруды өзгерту арқылы мотивацияны қалыптастыру мүмкіндігі және өнімділігі жайлы жағдай да бекітіледі. Жеткіншектерде тұлғалық-мәнді мағына құраушы мотив қалыптастырылуы мүмкіндігі және осы процесс оның мінездемесінің қалыптасуының белгілі бір кезектілігінде жүзеге асады. Алдымен оқу-танымдық түрткі ақтарыла бастайды, содан кейін үстемдеуші бола бастайды және дербестікке жетеді, содан кейін барып қана сезіледі, яғни бірінші шарт оқу іс-әрекетінің өзінің жетілуі, ұйымдасуы. Бұл жерде мотивацияның іс-әрекет нәтижесі емес тәсілдерге бағытталған кезде артығырақ қалыптасады. Сонымен бірге, мотивацияның бұл сипаттамасы түрлі жас кезеңдерінде оқу жағдайының сипатына және мұғалімнің бақылауының қатандығына байланысты түрліше көрінеді [4].

Оқушы неғұрлым кіші болса әрекеттегі оқу мотивациясының оқу жағдайының сипаты мен мұғалімнің бақылауының қатандығына тәуелділігі, танымдық мотивацияның бірінші сатысы ретінде әрекеттігі қалыптасуының жағдайдың міндеттілігі мен мұғалімнің қадағалауынан тәуелдігі тығыз болады. Жалпы мектеп оқушыларының оқу мотивациясын зерттеу оның өз-өзінен қалыптасуының, оның тек іс-әрекет тәсіліне ғана бағдарланған жастық ерекшеліктерді есепке ала отырып мақсатты түрде сатылап дамуының принципиалды мүмкіндіктерінің жеткіліксіз деңгейін көрсетеді.

Мектеп оқушыларының оқу мотивациялық аясын талдау үшін олардың оған деген (оқуға) қатынасының сипаты маңызды. А.К. Маркова қатынастардың үш түрін анықтай отырып – теріс, бейтарап және жағымды қатынастар, оқушының оқу үрдісіне араласуы негізінде соңғы қатынастың нақты саралап жіктелуін келтіреді. Бұл мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетін басқару үшін өте маңызды. Сондықтан да оқуға деген жағымды қатынасты төмендегідей бөледі: а) жағымды, айқын емес, белсенді, мектеп оқушысының оқуға кірісуге дайындығын білдіретін; б) жағымды, белсенді, танымдық; в) оқушының қарым-қатынас субъект ретінде, тұлға және қоғамдық мүшесі ретінде араласуын білдіретін жағымды, белсенді, тұлғалық-әуестік; басқаша айтқанда, оқу іс-әрекеті субъектінің мотивациялық саласы немесе оның түрткілері тек қана көп компонентті емес, сондай-ақ әр текті және әр деңгейлі, мұның өзі тағы да оның қалыптасуы мен есепке алынуынан ғана емес, барабар талдауының өте қиын екеніне көз жеткізеді.

Жалпы психологиялық анықтауда қызығушылық бұл – танымдық қажеттіліктерді эмоционалдық бастан кешіру. Оны оқу мотивациясының компоненттерінің бірі ретінде сипаттай отырып, күнделікті, тұрмыстық, тіпті кейде кәсіби педагогикалық қарым-қатынаста «қызығушылық» термині жиі оқу мотивациясының синонимі ретінде пайдаланылатынына назар аудару қажет.

Мұғалімге, оқуға қызығушылықтың пайда болуы үшін (танымдық қажеттіліктің қанағаттануын эмоционалдықбастан кешіру ретінде) жағдай жасаудың және қызығушылықтың өзінің қалыптасуының маңыздылығын көптеген зерттеушілер атап көрсеткен. С.М. Бондаренко жүйелік талдау негізінде оқушы үшін қызықты болуын ықпал ететін негізгі факторларды атады. Осы талдауға сай, оқуға қызығушылықты тудырудың маңызды алғышарты ретінде іс-әрекеттің кең әлеуметтік түрткілерін тәрбиелеу, оның мағынасын ұғыну, өз іс-әрекеті үшін зерттеп отырған үрдістерінің маңыздылығын түсіну болады.

Оқушыларда оқыту мазмұнына және оқу іс-әрекетінің өзіне қызығушылықты тудыру үшін маңызды шарт – оқуда ақыл-ойдың дербестігін және бастамшылдықты көрсете алу мүмкіндігі. Оқыту әдістері неғұрлым белсенді болса, соғұрлым оқушыларды қызықтыру жеңіл. Оқуға деген тұрақты қызығушылықты қалыптастырудың негізгі құралы-шешілуі оқушылардан белсенді ізденістік іс-әрекетті талап ететін сұрақтар мен тапсырмаларды пайдалану.

Оқуға қызығушылықты қалыптастыруда проблемалық ситуацияны жасау, ол оқушылардың өздерінде бар білім қорымен орындай алмайтын қиындықтармен қақтығыстыру үлкен рөл ойнайды; қиындықпен кездесе отырып олардың жаңа білімдерді алудың немесе бұрынғы білімдерді жаңа жағдайда қолданудың қажеттілігіне көздері жетеді. Үнемі қауырттылықты – талап ететін жұмыс қана қызықты. Ақыл-ойдың қысылуын қажет етпейтін жеңіл материал қызығушылық тудырмайды. Оқу іс-әрекетіндегі қиындықтардан өту, оған деген қызығушылықтардың пайда болуының маңызды шарты. Оқу материалының және оқу міндетінің қиындығы қай кезде қызығушылықтың өсуіне әкеледі десек, онда тек қиындық шама жетерлік жеңе алатындай болған кезде ғана кері жағдайда қызығу тез төмендейді.

Оқу материалы және оқу жұмысының тәсілдері жеткілікті түрде сан-алуан болуы керек. Әр түрлілік оқушылардың оқу барысында түрлі объектілермен қақтығысуымен ғана емес, сондай-ақ бір объектіде жаңа жақтар ашылу мүмкін болуымен қамтамасыз етіледі. Оқушыларда танымдық қызығушылықты қоздырудың амалдарының бірі – шеттеу, яғни оқушыларға үйреншікті және күнделіктіден жаңаны, күтпегенді, маңыздыны көрсету. Материалдың жаңалылығы – оған

қызығушылықтың пайда болуының аса маңызды алғышарты. Алайда, жаңаны танып білу оқушыда осы уақытқа дейін жинақталған білімге сүйенуі тиіс.

Егерде, оқушының оқуға – үйренуге деген ықылас-ынтасы, ниеті мен зауқы болмаса, оқу нәтижесінің мардымды болуы екіталай. Француз жазушысы Анатоль Франс кезінде «тамақ тек зор тәбетпен ішкенде ғана сінеді» – деген екен. Мотивация – әрбір оқушының білімге деген қажеттілігі мен мұқтаждығы, құлшынысымен ұмтылысы, ынтасы мен көңілі, қызығушылығы мен құмартушылығы, оның білім процесінде алдына қойған мақсаттары мен мүдделері. Мұнда басты мәселе әр оқушының жеке «Менімен» байланысты, яғни мотивация оқушының білімге деген қатынасымен тікелей байланысты болып, оқу процесінде шәкірттің үйрену әрекеттерімен айқындалады.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.А. ҚР Президентінің Қазақстан-2050 стратегиясы –қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан Халқына Жолдауы. – Астана: Жазушы. 2012ж. – 135 б.
- 2 Ананьев Б.Г. О психологических эффектах социализации // Человек и общество. – Л., ЛГУ, 1971, -с. 144-151
- 3 Матюхина М.В. Мотивы учения младших школьников и их формирование // Возрастная и педагогическая психология. -М.: Просвещение. 1984-с.101-115
- 4 Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М., Мысль, 1976, -с. 156

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ КӨРІНІСІ МЕН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Барсаева А.Ж., Бегалиева Н.У.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерінің көрінісі мен дамуының жас және гендерлік ерекшеліктері қарастырылады. Ойлау мен шығармашылық қиялды дамыту үшін бастауыш сынып оқушыларымен орындалатын тапсырмалар тізімі ұсынылады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің ерекшеліктерін диагностикалау нәтижелері беріледі.

Түйінді сөздер: шығармашылық, шығармашылық қабілет, бастауыш мектеп жасындағы балалар, дивергентті ойлау.

Аннотация

В статье рассматриваются возрастные и половые особенности проявления и развития творческих способностей детей младшего школьного возраста. Для развития мышления и творческого воображения предлагается перечень заданий для учащихся начальной школы. Приведены результаты диагностики особенностей творческих способностей студентов.

Ключевые слова: креативность, творческие способности, дети младшего школьного возраста, дивергентное мышление.

Annotation

The article examines the age and gender characteristics of the manifestation and development of creative abilities of children of primary school age. To develop thinking and creative imagination, a list of tasks for elementary school students is offered. The results of the diagnosis of the features of the students' creative abilities are given.

Key words: creativity, creative ability, children of primary school age, divergent thinking.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі сөзсіз өзекті. Өртүрлі білім беру салаларында шығармашылық қызметті ұйымдастыру барысында бастауыш мектептің басты міндеті – баланың жеке басын жан-жақты дамыту жүзеге асырылады. Шығармашылық қызмет тәуелсіздікті, бастамашылықты, белсенділікті дамытуға және өз идеяларын жүзеге асыру, жаңа нәрсе жасау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Бастауыш мектеп жасындағы кезең – бұл тәжірибеге ашықтықты, барлық жаңа-жаңа білім мен дағдыларға бейімділікті, бұрыннан бар дағдыларды байытуды, шығармашылық өнім жасауға деген ұмтылысты қамтитын негіз құрылған кезең. Қабілеттер психологиялық-педагогикалық категория болып табылатындығын және бір адамды екіншісінен ажырататын жеке қасиеттер ретінде түсінілетіндігін білеміз. Жеке психикалық функцияларды жүзеге асыруға ықпал ететін, өзіндік көріну шарасы бар және іс әрекетті игеруде табысты және сапалы болатын функционалды жүйелердің қасиеті ретінде де түсінеміз[1]. Өртүрлі қабілеттердің ішінде психологтар шығармашылықты іс-әрекетте бұрын-соңды болмаған сапалы жаңа нәрсе жасау мүмкіндігі ретінде ерекше атап көрсетеді. Шығармашылықтың жалпы әмбебап қабілеті-бұлқиялдың, фантазияның, болжамдардың, идеялардың пайда болуымен байланысты шығармашылық. Шығармашылық құбылысын зерттеу кезінде оның әр түрлі жас кезеңдеріндегі көрінісі мен дамуының ерекшеліктерін есте ұстаған жөн, яғни осы мәселенің онтогенетикалық аспектісіне назар аудару керек.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту жалпы білім беру жүйесі үшін өте маңызды. Өзіндік көркемдік іс-әрекет дағдылары дамыған, шығармашылық қабілеттерін көрсететін бастауыш мектеп жасындағы балалар болашақта да оларды дамытуды жалғастыруда. Бастауыш мектеп жасындағы балаларды мектепте оқытудың сәттілігі шығармашылық қабілеттердің даму деңгейіне, коммуникативтілікке, өнер саласындағы танымдық қызығушылыққа, тәуелсіздікке және басқа да маңызды факторларға байланысты.

Сонымен, белгілі психолог Л. С. Выготский баланың өміріндегі шығармашылық іс әрекеттің маңызды рөлін атап өтіп, шығармашылық қалыпты және балалар дамуының тұрақты серігі болып табылады деп көрсетті [2]. Жоғарыда келтірілген анықтамадан шығармашылық қабілеттер іс-әрекетте

калыптасады және дамиды. Осының салдарынан олардың дамуы үшін баланы ерте жастан бастап оның жасына қол жетімді іс-әрекетке қосу қажет. Мектеп жасына дейінгі балалар қарапайым суреттерді сала бастайды, модельдеумен айналысады, музыка тыңдайды және әуеннің ырғағын ажырата отырып, онымен бірге қозғалады [3]. Олар есейген сайын, бастауыш мектеп жасына көшу кезеңінде шығармашылық қызметке қосылу мүмкіндіктерінің ауқымы кеңейеді. Жоғарыда аталған жастағы балаларға іс-әрекеттің сәтті және тиімді әсер етуі үшін ол тек жағымды эмоциялар тудырып, ләззат, бақыт сезімін тудырып, баланың мүмкіндіктерінен асып түсетін мақсаттарды көздеуі керек.

Шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыру мен орындауда шығармашылық қабілеттердің дамуы бірінші кезектегі маңызға ие. Шығармашылық қабілеттерін дамыту проблемасын Б. М. Теплов терең ашты. Оның пікірінше, «қабілет» ұғымының мәні келесідей: «біріншіден, қабілеттердің астында, әрине, бір адамды екіншісінен ажырататын жеке психологиялық ерекшеліктер бар. Екіншіден, қабілеттер барлық жеке ерекшеліктер деп аталмайды, тек кез-келген іс-әрекеттің немесе көптеген іс-әрекеттердің сәттілігіне қатысты» [4, 356-бет].

Қабілеттер адамның жеке типологиялық қасиеттері ретінде іс-әрекетте дамып, осы әрекеттің табыстылығын анықтайды. Сонымен қатар қабілеттер тек қажетті әрекеттерде ғана дамиды. Мысалы, музыканы, математикалық – математиканы оқымай, музыкалық қабілеттерді дамыту мүмкін емес. Бұл үлгі шығармашылыққа да қатысты.

Т.А. Маркова «бастауыш мектеп жасында бала технология сабақтарында ұйымдастырылатын әртүрлі іс – шараларда-ойын, модельдеу, дизайн, қолдану және т. б. көптеген құралдарды игеруі керек. Аспаптық әрекеттер – бір объектінің екіншісіне әсер ететін әрекеттер. Тіпті ең қарапайым қол құралдарын пайдалану адамның табиғи күшін арттырады, қозғалыстар мен әрекеттерді тиімді орындауға мүмкіндік береді. Іс-әрекет құралдары жас ерекшеліктеріне және оларға қойылатын эргономикалық талаптарға сай таңдалса, іс-әрекеттің орындалу сапасы айтарлықтай жақсарады» [5, 54 б.].

Бала ересек адамның жүйелі бақылауымен және түзетуімен жаттығу барысында аспаптық әрекеттерді меңгереді. Баланың осы немесе басқа құралды қолдану принципінің өзін меңгеруі және оны әртүрлі жағдайларда өз бетінше қолдана бастауы маңызды. Ал, егер кішкентай бала затты өз мақсатына сай пайдалануды үйренсе, егде жаста ол оны әмбебап ретінде әртүрлі мақсаттарда – ойында, құрылыста, жұмыста қолдана бастайды.

Балалар психологиясы саласындағы көптеген зерттеулер кіші мектеп оқушылары өздерінің белсенді іс-әрекеттерінің көп бөлігін қиялдың көмегімен жүзеге асыратындығын дәлелдеді. Олардың ойындары-қиялдың жемісі, олар шығармашылық қызметпен үлкен қызығушылықпен айналысады. Жоғарыда айтылғандар бастауыш мектеп жасындағы қиял функциясының маңыздылығын асыра бағалау қиын, ол өсіп келе жатқан тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуда шешуші рөл атқарады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің ерекшеліктерін анықтау бойынша біз ұйымдастырған тәжірибелік-практикалық жұмыс мектеп базасында жүргізілді. Респонденттер саны 45 адамнан тұратын 3-сынып оқушылары болды. Зерттеуге 45 бірінші сынып оқушысы қатысты, оның ішінде 24 ұл және 21 қыз.

Зерттеудің әдіснамалық негізі шығармашылықты дивергентті ойлауға негізделген әмбебап шығармашылық қабілет деп есептейтін Дж.Гилфорд теориясы болды[6]. Шығармашылық, оның ойынша, ойдың икемділігі, ойлаудың еркіндігі, ойдың өзіндік ерекшелігі мен толықтығы сияқты компоненттерден тұрады. Қыздар мен ұлдардың шығармашылық қабілеттерінің деңгейін анықтау үшін вербалды және вербальды емес шығармашылықты диагностикалау әдісі (Дж.Гилфорд пен П.Торренс Э.Туниктің модификациясында) қолданылды, ол жоғарыда аталған компоненттердің барлығын ескереді. Алдын ала нұсқаулықта балаларға тапсырмаларға мүмкіндігінше әртүрлі жауаптар беру, шығармашылық қабілеттері мен қиялдарын көрсету, мүмкіндігінше көптеген керемет және стандартты емес жауаптар ойлап табуға тырысу ұсынылды.

Бұл диагностика ауызша (ауызша) және вербалды емес (бейнелі, көркемдік) шығармашылықты ескереді. Бұл балалардың шығармашылық қабілеттерінің деңгейі туралы толық түсінік алуға, олардың көріністерінің ерекшеліктерін гендерлік айырмашылықтар мен оның жалпы жас ерекшелігі тұрғысынан бөлуге мүмкіндік береді.

1-суретте ауызша және вербалды емес шығармашылық диагностикасының барлық субтесттері бойынша ұлдар мен қыздардың орташа нәтижелері келтірілген (Дж. Гилфорд және П. Торренс модификациясында Е. Туник).

Дәл осы мәліметтерге сүйене отырып, біз екі топтағы шығармашылықтың басым көрсеткіші еркіндік екенін анықтадық – қыздарда 45% және ұлдарда 41%.

Икемділік көрсеткіші бойынша нәтижелер төмен-қыздарда 33% және ұлдарда 34%. Индикатордың төменгі нәтижесі – қыздарда 22% және ұлдарда 25%.

Шығармашылық диагностикасының нәтижелеріне сүйене отырып, бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерінің кейбір ерекшеліктерін ажыратуға болады. Бірінші сынып оқушылары тапсырмаларды ынтамен орындады, жауаптар санында бір-бірінен асып түсуге тырысты, бірақ олардың барлығы бірдей ерекшеленбеді, балалар бір-бірін көп жағдайда қайталап, кейбір тапсырмаларда нұсқаулардан асып түсті.

Шығармашылық қабілеттердің орташа мәндеріне сүйене отырып, бастауыш мектеп жасындағы қыздарға жоғары вариация мен өнімділік тән, олар ұлдарға қарағанда уақыт бірлігіне көбірек идеялар бере алады деген қорытынды жасауға болады. Ұлдар мен қыздардың өзіндік ерекшелігі деңгейі бірдей деңгейде, олардың кейбір суреттері стандартты емес және асимметриялы болды, бірнеше күрделі суреттер ерекшеленді.

Зерттеу нәтижелерінің дұрыстығын бағалау үшін Стьюденттің t-критерийі математикалық статистика әдісі қолданылды, қыздар мен ұлдар арасында тек вербалды шығармашылықтың көрінісінде сенімді айырмашылықтар бар екенін және вербалды емес шығармашылық бірдей деңгейде екенін анықтады. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, ұл балалармен жұмысты күшейтуді ұсынуға болады ауызша-логикалық ойлау, сезімдер мен эмоцияларды сөзбен жеткізу көрінісі т.б.

Шығармашылық ойлау мен шығармашылық қиялды дамыту үшін бастауыш сынып оқушылары келесі тапсырмаларды ұсынуы керек: қиялды дамытуға арналған жаттығулар; өзіндік ерекше идеяларды қалыптастыру; себеп – салдарлық байланыстар орнату; болжамды сипаттағы болжамдар жасау; сіз объектінің қарама-қарсы белгілерін бөлу; кеңістіктік объектілерді ұсыну және т.б.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін сәтті дамыту үшін сабақтың кейбір ережелерін тұжырымдауға болады:

1. Мұғалім үлгі болуы керек. Шығармашылық қабілеттер балалар мұғалімнің іс-әрекетін бақылай отырып, үлгі бойынша өз идеяларын жүзеге асыра алатын кезде сәтті дамиды.

2. Ақылға қонымды іздеуді ынталандыру. Тәуекелді және стандартты емес шешімдерді ынталандыру балалар психологиясының шығармашылық компонентін ашуға ықпал етеді.

3. Қателіктерге жол беріңіз. Балаларды өз кемшіліктері үшін ұрыса, олар болашақта соны жасауға қорқады, сондықтан олар тәуекелге барудан қорқады, өз бетінше ойлауға тырыспайды, жаңа ештеңе жасамайды.

4. Баланы шығармашылыққа баулитын атмосфераны құру. Оқушының шығармашылық жұмысын сынамау керек, оның қызметінің нәтижесін бағалауда баланың шығармашылық динамизмін тежейтін дәреке сөздерден аулақ болу керек.

5. Оқу жоспарына студенттерге жаңа нәрсе жасай алатын ақпарат қорын толықтыруға және жүйелеуге мүмкіндік беретін бөлімдерді енгізген жөн. Сондай-ақ маңызды шарт-сабақта шығармашылық қабілеттеріңізді көрсету мүмкіндігі.

6. Балаларды шығармашылық процесті басқару дағдыларын қалыптастыру үшін топтық шығармашылық жұмысқа тарту қажет.

7. Оқыту бағдарламасының сұрақтары мен тапсырмаларының айтарлықтай бөлігінде осындай тұжырымдар болуы керек

- құрастыру;
- ойлап табу;
- идеяны табу;
- себебін анықтау;
- болжамды ұсыну;
- елестетіңізші... егер солай болса, онда...

8. Стандартты емес есептерді шешуде идеяларды табу, тұжырымдау және бірінші болып ұсыну қабілетін ынталандыру және психологиялық қолдау.

9. Шығармашылық идеялар мен шығармашылық қызмет нәтижелерін ынталандыру. Балаларды шығармашылық жаңалықтың қуанышын сезінуге үйрету, шығармашылыққа деген қажеттілікті тәрбиелеу керек.

Осылайша, оқытуда бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің көріну және даму ерекшеліктерін ескере отырып, біз қазіргі қоғамның тез өзгертін жағдайларына оңай бейімделетін жан-жақты үйлесімді дамыған тұлға аламыз.

Әдебиеттер

1. Хуторский, А. В. Развитие творческих способностей / А. Хуторский. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 248 с..
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л.С.Выготский. – СПб.:СОЮЗ, 1997. – 96 с.
3. Кислов А.В. Диагностика творческих способностей ребенка: практическое пособие / А.В.Кислов. – М.: Речь, 2011. – 101 с.
4. Психология и психофизиология индивидуальных различий: избранные психологические труды / Б. М. Теплов ; под ред. М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., стер. – Москва : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 2009. -638, с.
5. Маркова, Т. А. Воспитание трудолюбия у дошкольников[Текст] / Т. А. Маркова. – М. : Просвещение, 1991. – 112 с.
6. Guilford J.P. Traits of creativity in Creativity and its Cultivation. Harper and Row, 1959. – pp. 142-161.

АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЧЕЛОВЕКА В ИНОСТРАННОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Абдухалық Т.Н., Мынбаева А.К.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Бұл мақалада біздің негізгі зерттеу тақырыбымыз бойынша алыс және жақын шет ел авторларының соңғы жарияланымдары зерттелген. Психологиялық әл-ауқат әртүрлі көзқарастардан қарастырылғаны анықталды. Зерттеушілердің көпшілігі әл-ауқат адамның өмірлік тәжірибесін жақсартатын оңтайлы психологиялық қызметтің белгісі деп келіседі. Психологиялық әл-ауқат әдетте адамның оң және теріс тәжірибелерімен өзара әрекеттесуі негізінде сандық түрде бааланатыны атап өтілді. Өмірдің барлық кезеңдерінде жақсы физикалық және психикалық денсаулықпен байланысты психологиялық әл-ауқатқа жету үшін өмірде мақсатқа ие болудың маңыздылығы атап өтілді. Психологиялық әл-ауқат пен жеке тұлғаның денсаулығы өзін-өзі жүзеге асырумен, әсіресе жастық шақта тығыз байланысты

Аннотация

В статье изучены публикации авторов о психологическом благополучии. Установлено, что психологическое благополучие рассматривалось с разных точек зрения. Большинство исследователей сходятся во мнении, что благополучие является признаком оптимального психологического функционирования, которое улучшает жизненный опыт человека. Отмечено, что психологическое благополучие обычно оценивается количественно на основе взаимодействия индивида с положительным и отрицательным опытом. Подчеркнута важность наличия цели в жизни для достижения психологического благополучия, которое коррелирует с хорошим физическим и психическим здоровьем на всех этапах жизни. Психологическое благополучие и здоровье личности неразрывно связаны с самореализацией личности.

Annotation

This article examines the latest publications of authors from far and near abroad in terms of the topic of our main research. It was found that psychological well-being was considered from different points of view. Most researchers agree that well-being is a sign of optimal psychological functioning that improves a person's life experience. It is noted that psychological well-being is usually quantified based on the interaction of an individual with positive and negative experiences. The importance of having a goal in life to achieve psychological well-being, which correlates with good physical and mental health at all stages of life, is emphasized. Psychological well-being and personal health are inextricably linked with self-realization, especially during adolescence.

Согласно последним зарубежным исследованиям, психологическое благополучие – это многомерная и динамичная конструкция, состоящая из системы измерений, в которых получение положительного опыта и удовлетворение основных потребностей считаются необходимыми.

Психологическое благополучие рассматривалось с разных точек зрения, и различные академические области проявили интерес к этой конструкции из-за ее влияния на другие измерения, такие как индивидуальная производительность, уровни удовлетворенности или характеристики межличностных взаимодействий [1].

Психологическое благополучие включает в себя субъективные, социальные и психологические аспекты, поведение и практики, связанные со здоровьем, которые придают смысл жизни человека и позволяют ему реализовать свой максимальный потенциал [2].

Большинство исследователей сходятся во мнении, что благополучие является признаком оптимального психологического функционирования, которое улучшает жизненный опыт человека; поэтому оно понимается как набор конфакторов, которые мотивируют людей стремиться к удовлетворению своих ожиданий [3].

Некоторые ученые подчеркивают личные обстоятельства индивида в контексте благополучия; люди не в состоянии изменить эти обстоятельства, например, свою страну проживания или физический пол [4]. Принимая во внимание взаимосвязь между психологическим благополучием и

индивидуальными немодифицируемыми характеристиками, различные исследования проанализировали конструкцию с разных точек зрения [5, 6].

Согласно этим исследованиям, субъективное психологическое благополучие является важным фактором для достижения человеком оптимальной производительности, то есть полного удовлетворения своих ожиданий в жизни; поэтому удовлетворение ожиданий часто рассматривается как прогностическая переменная позитивного индивидуального развития и ассоциируется с высоким уровнем общего благополучия [7].

Социокультурный контекст, в котором развивается молодой человек, представляет собой вселенную возможных ожиданий, которые он может представить для своей жизни, и возможных стратегий, которые он может применить для удовлетворения этих ожиданий [8].

Таким образом, психологическое благополучие является уникальной чертой каждой популяции, модулируемой видимыми типами занятий и интересов, которые вдохновляют ожидания индивида [9].

Контекст также может представлять особые проблемы, например пандемия COVID-19, характеризующаяся тревогой и страхом целых групп населения, особенно для людей с более низким уровнем автономии и жизнестойкости [10].

Например, у латиноамериканской молодежи субъективное психологическое благополучие ассоциируется с потребностями в социальном взаимодействии, часто удовлетворяемыми в непосредственном социальном контексте, дополнительной функцией которого является обеспечение безопасности при переходе во взрослую жизнь. У этих молодых людей, как правило, развиваются гедонистические увлечения, такие как просмотр телевизора или прослушивание музыки, которые также используются в качестве методов отвлечения и уклонения. Во время перехода к взрослой жизни молодые люди с более высоким уровнем благосостояния начинают сосредотачивать свою энергию на личном удовлетворении и самореализации, в то время как молодые люди с более низким уровнем психологического благополучия, как правило, сосредотачиваются на социальной деятельности [11].

Психологическое благополучие, по-видимому, не связано с полом, за исключением отношения к личному успеху, что говорит о том, что стратегии преодоления трудностей у мужчин и женщин схожи, но определенное социокультурное влияние модулирует гендерные роли и ожидания [12].

У молодых испанцев психологическое благополучие связано со смыслом жизни и самокомпетентностью, которые способствуют автономии. Кроме того, адаптивные способности подростков позволяют им применять стратегический подход к достижению своих целей, что связано с высоким уровнем внутренней мотивации [13].

В общих чертах, две философские позиции определяли психологические исследования психологического благополучия: гедонизм, который фокусируется на счастье в жизни, и эвдемонизм, сосредоточенный на наслаждении значимыми переживаниями [4].

В соответствии с этими двумя философскими позициями были предложены различные теоретические модели благополучия. Гедонистическая перспектива подчеркивает оценку позитивных аспектов, таких как удовлетворенность жизнью и позитивный аффект [14]; конструкция психологического благополучия строится вокруг аффективных и когнитивных оценок своей жизни. С другой стороны, в эвдемонической перспективе основное внимание уделяется намеренной приверженности, личной самореализации, автономии и самопринятию. Эти подходы расходятся друг с другом, и, следовательно, результаты исследования представлены под определенным углом зрения [14].

Тем не менее, психологическое благополучие обычно оценивается количественно на основе взаимодействия индивида с положительным и отрицательным опытом [7].

Чувства счастья и удовлетворенности жизнью универсальны, хотя источники счастья и удовлетворенности могут различаться в разных обществах и культурах [15].

Теоретическая модель психологического благополучия включает шесть различных аспектов позитивного функционирования: автономию, овладение окружающей средой, личностный рост, цель в жизни, позитивные отношения с другими и самопринятие [14]. Шестифакторная модель психологического благополучия обеспечивает всеобъемлющую теоретическую основу для анализа положительных результатов у молодых людей [16].

Исследования психологического благополучия традиционно проводились с использованием ряда различных переменных, таких как устойчивость, стратегии преодоления или способность адаптироваться к трудным условиям, для установления возможных ассоциаций. В этой связи была подчеркнута важность наличия цели в жизни для достижения психологического благополучия, которое коррелирует с хорошим физическим и психическим здоровьем на всех этапах жизни [17].

Необходимо также отметить важность формулирования своей цели в жизни для молодых людей; возможность достижения такого идеала становится двигателем проактивности, который мотивирует индивида к развитию в его или ее контексте, используя различные навыки, связанные с достижением цели [18].

В теоретической модели психологического благополучия определения автономии и позитивных отношений с другими соответствуют основным потребностям в автономии и отношениях для любого индивида [1].

Автономия является фундаментальным аспектом в формировании психологического благополучия подростков и молодых взрослых и отрицательно коррелирует с одиночеством и самоощущаемой изоляцией на этом этапе жизни [19].

Автономия является ключевым фактором успешного перехода к взрослой жизни, состоящим из поведения (индивидуальной способности действовать независимо от других), когнитивных способностей (включая самоэффективность, которая дает людям возможность действовать в различных областях своей жизни) и эмоций (связей, построенных с другими).

В рамках семейных отношений в подростковом возрасте существуют, по крайней мере, три аспекта, связанные с автономией. Первое измерение – поведенческое, и оно относится к способности молодого человека действовать независимо. Второе измерение – когнитивное, и оно включает в себя приобретение чувства компетентности и свободы действий, которые позволяют человеку решать, как взять под контроль свою жизнь. Третье измерение – эмоциональное; это относится к воспринимаемой независимости в форме уверенности в себе и индивидуальности, а также к формированию новых эмоциональных связей повышенной симметрии по сравнению с теми, которые сформировались в детских отношениях [3].

В академической литературе автономия также положительно ассоциируется со свободой и отрицательно – с препятствиями, с которыми сталкиваются люди, чтобы в полной мере пользоваться своими гражданскими правами и участвовать в общественной жизни. Исследователи подчеркивают роль, которую играют условия окружающей среды и социальные агенты в поощрении самоопределения как предпосылки для достижения автономии.

В неблагоприятном контексте, когда люди испытывают недостатки или неравенство по отношению к другим, инструменты сообщества могут устранить эти недостатки, создавая пространство для диалога и информации, в котором молодые люди могут определить преимущества, которые можно использовать, чтобы максимизировать их способность действовать для достижения своих собственных целей.

Первое подтверждение автономии заключается в социальных правах, которые связаны с принадлежностью к сообществу; они определены и защищены правовой системой и, следовательно, связаны с принятием гражданства. Таким образом, автономия приобретает политическое и социальное измерение, связанное с механизмами, которые гарантируют возможность осуществления самоопределения в обществе; осведомленность о таких правах является первым шагом.

В этом отношении многочисленные отношения, построенные отдельными людьми, и бесконечные возможности для экспериментов позволяют развивать приверженность своим ожиданиям и повышать психологическое благополучие, два аспекта, которые влияют на способность человека преодолевать личные проблемы.

Социальная адаптация обусловлена будущими ожиданиями человека в жизни и воспринимаемой самоэффективностью, которые способствуют предположению, что его поведение повлияет на последующий успех; поэтому молодые люди, которые имеют позитивные убеждения относительно своих академических перспектив и перспектив трудоустройства, принимают поведение, благоприятствующее самореализации. Эти черты становятся защитными и мотивирующими факторами, которые поддерживают стремление людей к достижениям и повышают их психологическое благополучие в будущем.

Необходимо отметить и влияние гендерных ролей и готовности индивида принять их в качестве факторов, обуславливающих их способность приспосабливаться к окружающей среде. Текущая дискуссия о гендерных ролях среди мужчин сосредоточена вокруг их отказа интерпретировать эти роли в нормативном смысле, передаваемом их культурой, что приводит к конфликту, который влияет на их уровень психологического благополучия. В этом контексте исследования, которые не включают анализ этого воздействия, могут не учитывать его объяснительную силу для понимания психологического благополучия.

Характер перехода человека во взрослую жизнь влияет на его психологическое благополучие, но также и на события, которые оказывают неблагоприятное влияние на этот процесс, вспомогательные факторы и личностные переменные. Например, молодые люди, которые открыты для взрослой жизни, поддерживают позитивные отношения со своим окружением, общительны и ставят личные цели, необходимые для успешного прохождения этого этапа. Кроме того, самооценка связана с более высоким уровнем автономии и с более высоким психологическим благополучием.

Психологическое благополучие определяет успех молодых людей во время переходного периода. Некоторые авторы считают важным, чтобы молодые люди развивали устойчивость как механизм повышения их готовности противостоять вызовам взрослой жизни, когда их способность адаптироваться к новым условиям сталкивается с жизненно важными вызовами. Это имеет решающее значение [5].

Таким образом, психологическое благополучие и здоровье личности неразрывно связаны с самореализацией, особенно в период юности. Уместно, что оба эти явления отражают один и тот же процесс целостного и продуктивного существования личности в определенных социокультурных условиях.

В экзистенциальном измерении самореализацию можно рассматривать как функцию и признак существования психологически здорового человека, живущего полной и активной жизнью, ощущающего свою неразрывную связь с миром и с самим собой [20].

В онтологическом смысле самореализация есть естественный и характерный способ бытия человека как творческого и спонтанно-развивающегося субъекта, т. Е. как здорового человека [21].

Многие современные авторы и ученые видят решение проблемы психологического благополучия молодежи в обеспечении полноценной самореализации. Эти исследования в большей степени сформировались под влиянием гуманистической психологии. В связи с этим базовыми составляющими психологического здоровья считаются гармоничность личности, ее зрелость и самореализация [22].

Согласно исследованиям гуманистической психологии, самореализация трактуется как важнейшее онтологическое состояние и модальность полноценно функционирующей личности. По своему генезису самореализация является результатом продуктивной социализации личности и порождается неким внутренним экзистенциальным стремлением к самоактуализации. Стремление к самореализации как ведущий мотиватор в подростковом периоде жизни психологически воодушевляет и мобилизует юношей и девушек, активизирует их способности и внутренние ресурсы для самовыражения, приобретения ценного жизненного опыта, самовыражения в обучении, науке, обществе, бизнесе, культуре и т. Д. [22].

Представители эвдемонического подхода считают, что продуктивная самореализация и самоопределение личности имеют большое значение в поддержании психологического благополучия. Важно отметить, что эти и другие подходы указывают на определяющую роль социальных и культурных условий в развитии и воспитании здоровой личности. В связи с этим подчеркивается значение системы образования в процессе формирования психологически здорового жизнеспособного молодого поколения [22].

Поэтому для здорового развития личности в системе образования необходим комплекс различных условий и мероприятий по поддержанию психологически безопасных и жизнеутверждающих норм и практик социокультурного роста, задающих положительные доминанты сознания, поведения и социальных отношений. К числу ведущих психологических механизмов обеспечения психологического здоровья студентов, на наш взгляд, относится наличие устойчивого и продуктивного опыта их самореализации в образовательном процессе.

Целью наших дальнейших исследований является определение психологических условий и признаков самореализации молодежи. Считаем необходимым изучить потребностно-мотивационные особенности молодых людей, смыслообразующие характеристики, свойства самоотношения и целеустремленность. В результате мы планируем доказать связь между уровнем самореализации молодых людей и положительной мотивацией обучения, а также целостностью и смысловой состоятельностью их Я-концепции.

Литература

1. Gao, J., and McLellan, R. (2018). Using Ryff's scales of psychological well-being in adolescents in mainland China. *BMC Psychol.* 6:17. doi: 10.1186/s40359-018-0231-6
2. Brim, O. G., Ryff, C. D., and Kessler, R. C. (2019). *How Healthy are We?: A National Study of Well-Being at Midlife.* Chicago: University of Chicago Press.

3. Bojanowska, A., and Piotrowski, K. (2019). Values and psychological well-being among adolescents—are some values ‘healthier’ than others? *Eur. J. Dev. Psychol.* 16, 402–416. doi: 10.1080/17405629.2018.1438257
4. Yough, R. (2017). *Personal Autonomy: Beyond Negative and Positive Liberty*. London: Routledge. doi: 10.4324/9781315203348
5. Mota, C. P., and Matos, P. M. (2015). Adolescents in institutional care: significant adults, resilience and well-being. *Child Youth Care Forum* 44, 209–224. doi: 10.1007/s10566-014-9278-6
6. Lun, V., and Bond, M. H. (2016). Achieving subjective well-being around the world: the moderating influence of gender, age and national goals for socializing children. *J. Happin. Stud.* 17, 587–608. doi: 10.1007/s10902-015-9614-z
7. Reis, H. T., Sheldon, K. M., Gable, S. L., Roscoe, J., and Ryan, R. M. (2018). *Daily Well-Being: The Role of Autonomy, Competence, and Relatedness. Relationships, Well-Being and Behaviour*. London: Routledge, 317–349.
8. Uribe, A., Ramos, I., Villamil, I., and Palacio, J. E. (2018). La importancia de las estrategias de afrontamiento en el bienestar psicológico en una muestra escolarizada de adolescentes. *Psicogente* 21, 440–457. doi: 10.17081/psico.21.40.3082
9. Klainin-Yobas, P., Thanoi, W., Vongsirimas, N., and Lau, Y. (2020). Evaluating the english and thai-versions of the psychological well-being scale across four samples. *Psychology* 11, 71–86. doi: 10.4236/psych.2020.111006
10. Koenig, H. G. (2020). Maintaining health and well-being by putting faith into action during the COVID-19 pandemic. *J. Religion Health* [Epub ahead of print]. doi: 10.1007/s10943-020-01035-2
11. Cabrera, C. C., Caldas, J., Rivera, D., and Carrillo, S. M. (2019). Influencia del programa “Florece” en el bienestar psicológico de jóvenes universitarios. *Arch. Venezolanas Farmacol. Terapéutica* 38, 553–563.
12. Blanco, H., Peinado, J. E., Jurado, P. J., and Blanco, J. R. (2019). Invarianza factorial del cuestionario de bienestar psicológico de ryff en universitarios, de acuerdo al género. *Formación Univ.* 12, 47–54. doi: 10.4067/S0718-50062019000300047
13. Meléndez, J. C., Agustí, A. I., Delhom, I., Reyes, M. F., and Satorres, E. (2018). Bienestar subjetivo y psicológico: comparación de jóvenes y adultos mayores. *Summa Psicol. UST* 15, 18–24. doi: 10.18774/448x.2018.15.335
14. Ryff, C. D. (2019). Entrepreneurship and eudaimonic well-being: five venues for new science. *J. Bus. Ventur.* 34, 646–663. doi: 10.1016/j.jbusvent.2018.09.003
15. Soenens, B., Vansteenkiste, M., and Van Petegem, S. (2017). Psychology and Culture Construct “Autonomy” Çiğdem Kaçitçibaşı. *Autonomy in Adolescent Development*. London: Psychology Press, 209–230. doi: 10.4324/9781315636511
16. Sulimani-Aidan, Y. (2016). Future expectations as a source of resilience among young people leaving care. *Br. J. Soc. Work* 47, 1111–1127. doi: 10.1093/bjsw/bcw077
17. Xi, J., Lee, M. T., Carter, J. R., and Delgado, D. (2018). Gender differences in purpose in life: the mediation effect of altruism. *J. Hum. Psychol.* 1–25. doi: 10.1177/0022167818777658
18. Hung, I., and Appleton, P. (2016). To plan or not to plan: the internal conversations of young people leaving care. *Qual. Soc. Work* 15, 35–54. doi: 10.1177/1473325015577408
19. Inguglia, C., Inguglia, S., Liga, F., Coco, A. L., and Cricchio, M. G. L. (2015). Autonomy and relatedness in adolescence and emerging adulthood: relationships with parental support and psychological distress. *J. Adult Dev.* 22, 1–13. doi: 10.1007/s10804-014-9196-8
20. Шутенко, Е.Н. (2014). Социальная феноменология и субъективные показатели самореализации студенческой молодежи. *Перспективы науки и образования*, 4(10), 80-84.
21. Рубинштейн, С.Л. (2012). *Человек и мир*. СПб.: Питер, 224.
22. Shutenko, Elena; Shutenko, Andrey; Kanishcheva, Marina A.; Kovtun, Julia J.; Lokteva, Anna V. & Derevyanko, Julia P. Субъективные факторы и психологические особенности самореализации студентов как отражение их психологического благополучия в процессе обучения. <http://www.revistaespacios.com/a19v40n29/19402924.html>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОЯВЛЕНИЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЦ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Қонысбай Т.Е., Аймағанбетова О.Х.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация

Мақалада психологиялық құбылыс ретінде егде жастағы адамдардың эмоционалды әл-ауқатын теориялық және әдіснамалық зерттеудің негізгі нәтижелері келтірілген. Эмоционалды әл-ауқатты түсінудің негізгі проблемалары және алдыңғы факторлар, қолайсыздықтың себептері және оның депрессиялық тенденциялар ретінде мүмкін көріністері, сондай-ақ құбылыстың көріну ерекшеліктері ашылады. Кеш жетілу дағдарысын зерттеудің өзектілігі, эго-жеке тұлғаның негізгі аспектілерімен даналық жасына өтудегі мүмкін қиындықтар негізделді. Теориялық талдау негізінде Э. Эриксон мен Е. Л. Солдатова бойынша нормативтік жас дағдарыстары туралы гипотезалар қалыптасады.

Аннотация

В статье изложены основные результаты теоретико-методологического исследования эмоционального благополучия пожилых людей как психологический феномен. Раскрываются главные проблемы понимания эмоционального благополучия и предшествующие факторы, причины неблагополучия и его возможные проявления как депрессивные тенденции, а также особенности проявления феномена. Обосновывается актуальность изучения кризиса поздней зрелости, возможные трудности к переходу возраста мудрости с основными аспектами эго-идентичности личности. На основе теоретического анализа формируются гипотезы о нормативных возрастных кризисах по Э. Эриксону и Е.Л. Солдатовой.

Annotation

In this article, the main results of the theoretical and methodological study of the emotional well-being of the elderly as a psychological phenomenon are presented. The main problems of understanding emotional well-being and the preceding factors, causes of discomfort and its possible manifestations such as depressive tendencies, as well as the peculiarities of the manifestation of the phenomenon are revealed. The relevance of the study of the crisis of late maturity, possible difficulties in the transition to the age of wisdom and the main aspects of the ego-identity of the personality is substantiated. On the basis of theoretical analysis, hypotheses about normative age crises according to E. Erikson and E.L. Soldier.

Ключевые слова: позднезрелый возраст, эго-идентичность, возрастные кризисы, эмоциональное благополучие, возрастные новообразования, депрессивные тенденции.

Введение

Актуальность данного исследования обусловлена в первую очередь практической значимостью изучения эмоционального благополучия пожилых людей. Можно сказать, что старение населения представляет одну из сложных социальных проблем в обществе и в науке. В пожилом возрасте происходят изменения социального статуса, связанное с прекращением трудовой деятельности, возможным отсутствием внешних коммуникации, снижением материального состояния, семейного статуса, зависимостью от членов семьи, которые могут привести к депрессивным состояниям, апатии, ухудшению здоровья или обострению хронических заболеваний, одиночеству, тревоге, ощущению беспомощности и собственной невосребованности.

Данные, полученные в настоящем исследовании, имеют значение:

- для установления депрессивных тенденции проявляющихся в поведении и личности казахстанцев пенсионного возраста из разных национальностей (казахи и русские);
- для выявления особенностей течения нарушения психологического спектра и осознание их пожилыми людьми;
- для сравнения показателей и тем самым сделать заключение на их основе;
- для разработки индивидуальных и профилактических программ психологической реабилитации для помощи пожилым людям справляться самостоятельно и с помощью близких при проявлениях

особенностей эмоционального неблагополучия и изучение социо-демографических, клинических и психологических факторов риска их возникновения.

Цель исследования: выявить особенности эмоционального благополучия лиц пожилого возраста.

Эмоциональное благополучие как психологический феномен

Благополучие как совокупность объективных обстоятельств, определяющих оптимальное течение жизни человека, отражает наличие необходимых ему благ или указывает на субъективную оценку овладения этими благами. Субъективное ощущение благополучия является основанием внутренней гармонии человека, позволяющей ему эффективно функционировать и развиваться. Учитывая семантическую широту и неоднозначность понятия благополучия, в настоящее время исследователи сосредотачиваются на различных сторонах данного феномена. В зарубежной психологии различаются понятия субъективного и психологического благополучия. Термин «субъективное благополучие» связан с одним конструктом и инструментарием, а термин «психологическое благополучие» связан с другим конструктом и инструментарием. Работы отечественных авторов посвящены анализу таких аспектов благополучия, как эмоциональное благополучие (Александрова, Данилова, Калина, Пахалкова, Одарущенко), психоэмоциональное благополучие (Петунова, Подольский, Карабанова, Идобаева, Хейманс, Бережнова, Скларова, Скларова, Карташова), личностное благополучие (Батулин, Башкатов, Гафарова), а также материальное, физическое, психологическое, духовное, социальное благополучие (Л.В. Куликов, А.В. Воронина, Н.А. Батулин, С.А. Башкатов, Н.В. Гафарова) [1, с.2].

Эмоциональное благополучие – это показатель, по которому определяется эмоциональное состояние личности, а именно качественные аспекты. Это очень важный показатель для оценки психологического состояния в данное время или в определенный промежуток времени личности, и насколько жизненно необходимые потребности по А.Маслоу покрываются, это может быть потребность в элементарных материальных благах, потребность в безопасности и защите, возможно потребность в каких-либо социальных контактах, общении субъекта и адекватное взаимодействие с миром.

«В экзистенциально-гуманистической философской антропологии и «вершинной» психологии (Б. Г. Ананьев, К. Бюлер, К. Роджерс, С. Л. Рубинштейн, А. Маслоу, В. Франкл и другие) человек рассматривается как высшая ценность, особое внимание уделяется его способности к развитию и саморазвитию, стремлению к «акме». Эта способность определяет самоактуализацию как стремление человека к самовоплощению, к актуализации заложенных в нем потенциалов, проявляющееся в стремлении к видовой идентичности. Понятие «самоактуализация», означает практический аспект деятельности на внешнем плане, поступки и действия, направленные на выполнение жизненного плана. Оно тесно связано с понятием самореализации [2, с.10].»

Если актуализация (actualization) – имеет значение деятельности как процесса, трату сил (от латинского корня *ictus* – поступок), имеющую вещественный результат, то реализация (realization), в истолковании Оксфордского словаря современного английского языка – это прежде всего, осознание, мыслительная (когнитивная) деятельность. Е.Е.Вахромов (2001) видит проявления самореализации в построении и корректировке, перестройке «концепции Я», включая «идеальное Я», картины мира и жизненного плана, осознании результатов предшествующей деятельности. Самоактуализация и самореализация оказываются, таким образом, двумя неразрывными сторонами одного процесса, процесса развития и роста, результатом которого является самоактуализировавшаяся личность, человек, максимально раскрывшая и использующая свой потенциал [2, с.11].

Согласно Д. Ялом (2008), старость является периодом важных для человека изменений, так как именно в этот период жизни человека открывается возможность экзистенциального видения собственного бытия. Целостный взгляд на жизнь помогает понять смысл собственной деятельности, примириться, принять свою личность и свое прошлое, наметить поправки и обрести совсем новое и холистическое осмысление собственного бытия. Следовательно, в этом новом экзистенциуме человек должен понять смысл своего существования и уровень своего восприятия концепции «Я».

Понятие кризиса возрастного развития периода поздней зрелости

Нормативно возрастные кризисы развития – это переходные этапы возрастного развития, занимающие место между стабильными (литическими) возрастами. В советской психологии понятие кризиса введено Л. С. Выготским и определяется как целостное изменение личности ребёнка, регулярно возникающее при смене (на стыке) стабильных периодов, обусловленное возникновением основных психологических новообразований. В психологии существует множество подходов к определению и классификации возрастных кризисов развития [3, с.301].

Основы понимания кризиса развития были заложены Л.С. Выготским. Опираясь на философские идеи развития и количественных изменений, качественных преобразований, Выготский выделил стабильные (литические) и критические периоды (кризисы) развития. Противоречия и кризисы являются движущей силой развития, следовательно человек развивается только через успешное прохождение этих кризисов и вследствие этого появляются возрастные новообразования.

Возрастное новообразование – системное личностное качество, приобретение, соответствующее определенному возрасту, которое определяет новый взгляд человека на мир. Возрастные новообразования в период взрослости опосредованы задачами следующей

возрастной стадии, латентно формируются в предшествующей стадии, проявляются и интериоризируются в периоды нормативных кризисов. Интериоризация новообразований взрослости в возрастном кризисе определяет психологическую готовность к переходу на следующий возрастной этап [4, с.1].

Переход к пенсионному возрасту (возрасту мудрости). Характеристики образа возраста: сохранение активности, мудрость, хранение опыта, солидность, степенность, забота о здоровье, пассивность, снижение возможностей, смирение с изменениями. Новообразования кризиса перехода к пенсионному возрасту (возрасту мудрости) описаны не были, хотя очевидно, что теоретическая концепция нормативных кризисов Е.Л. Солдатовой может быть использована и для описания развития в период старости [5].

Возрастными новообразованиями этого периода являются:

– обретение отстраненности от происходящего, созерцательности, отсутствия жизненных целей, ориентации на прошлое;

– резюмирование прожитой жизни;

– осознание и решение экзистенциальной проблемы конечности бытия;

– перенос энергии на другие формы активности и на новые роли;

– адаптация к физическим изменениям [5, с.111].

По Э. Эриксону, основной задачей периода поздней зрелости (мудрости) является обретение целостности эго (эго-интеграции) [6], которой характерны такие особенности как:

- личностное пристрастие к порядку и осмысленности;

- постнарциссическая любовь человеческого эго, как переживание опыта, который передает некий духовный опыт и жизненный смысл, несмотря на то какой ценой оно достигнуто;

- принятие своего индивидуального жизненного пути как то, что было суждено случиться и не заменяющегося;

- новая, отличающаяся любовь к своим родителям;

- доброжелательное отношение к прежнему образу жизни, придерживавшимся принципам и деятельности как к аспектам человеческой культуры.

Выводы

Эмоциональное благополучие у пожилых людей является очень важным феноменом проявляющих их качество жизни, удовлетворенность жизнью и диагностически важным качественным показателем, определяющим благополучное или неблагополучное перенесение возрастного кризиса развития личности. Тем самым, при благополучном перенесении, переход личности к стадии мудрости и целостности с последующим возрастным новообразованием либо же отчаяние и одиночество при неблагополучном переживании кризиса. И следовательно, отчаяние, одиночество и неудовлетворенность своей жизнью, своим прошлым определяется как эмоциональное неблагополучие. И прежде всего несамоактуализировавшиеся и не достигшие эго-идентичности к позднезрелому возрасту люди пожилого возраста, у которых не удовлетворены какие-либо потребности по пирамиде Абрахама Маслоу, являются наиболее уязвимой социальной группой. И поэтому данная статья и научная работа является очень актуальной, практически значимой и потребностной.

Таким образом, теоретический анализ дает понять следующее:

– субъективное ощущение благополучия человека является основанием его внутренней гармонии, позволяющей эффективно функционировать и развиваться;

– старость является периодом важных изменений для человека, так как дает возможность видеть экзистенциальность бытия;

– самая основная задача возраста мудрости является обретение эго-идентичности;

– новообразования поздней зрелости: личностное притяжение к порядку и осмыслению; формирование созерцательной, сдержанной, внутренне независимой жизненной позиции; адаптация к

социальным и физическим изменениям; перенос энергии на другие виды активности; достижение компромисса с «Я» эго-идентичностью как целостная личность

Литература

1. Карапетян Л.В. Феноменологический анализ эмоционально-личностного феномена, – Екатеринбург: Мир науки, культуры, образования, 2017. – 6 с.
2. Бетина Е.М. Самореализация личности в пожилом возрасте через преодоление возрастного кризиса: Диссертация. – Тамбов: Издательство Тамбовского Университета, 2007. – 177 с.
3. Зинченко В.П., Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. – М.: АСТ, СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. – 630 с.
4. Солдатова Е.Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости: Монография. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 267 с.
5. Завьялова И.Ю. Психологический анализ развития личности в нормативном кризисе поздней взрослости. – Урал: Изд-во ЮУрГУ, Вестник №19, 2012. – 112 с.
6. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Лет. сад, 2000. – 415 с.

КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Кішібаева Д.Ж., Жолдасова А.Б.

*Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан*

Аннотация

Ғылыми мақалада кәсіби өзін-өзі анықтау және осы процесс барысындағы жоғары сынып оқушысының іс-әрекетті саналы түрде өзін-өзі реттеу мәселесіндегі зерттеудің дәстүрлі немесе диагностикалық түрлерін қолдану, педагогикалық-психологиялық, сонымен қатар практикалық кеңес беруді, болашақ маман ретінде дайындауды, оқушыны еңбек субъектісі ретінде алып, оған болашаққа бағыт-бағдар беруде психологиялық тұрғыдан қолдаудың маңыздылығын анықтайды. Педагог-психологтарға кәсіби бағдар беру еңбек саласының бір жүйесі ретінде қарастырылған. Жоғары сынып оқушыларына кәсіби тұрғыдан кеңес беру көптеген сұрақтарды қамтып өтеді, атап өтсек: психофизиологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, экономикалық, медициналық және танымдық сұрақтарды қамтиды. Сондықтан біздің қоғамда жоғарғы сынып оқушыларының кәсіби бағытталуы мен мамандық таңдауға саналы түрде дайындығының ішкі субъективті факторын зерттеу қажеттілігі психология ғылымы үшін ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Annotation

In the scientific article, the use of traditional or diagnostic types of research on the problem of professional self-determination and conscious self-regulation of the activities of a high school student during this process, pedagogical-psychological, as well as practical counseling, training as a future specialist, the student's labor takes him as a subject and determines the importance of psychological support in guiding him to the future. Professional guidance to pedagogues-psychologists is considered as a system of the labor field. Professional counseling for high school students includes many questions, in particular: psychophysiological, socio-pedagogical, economic, medical and cognitive issues. Therefore, in our society, the need to study the internal subjective factor of professional orientation and conscious preparation of high school students to choose a profession is one of the most important issues for psychological science.

Аннотация

В статье рассматривается использование традиционных или диагностических видов исследования проблемы профессионального самоопределения и сознательной саморегуляции деятельности старшеклассника в ходе этого процесса, педагогико-психологического, а также практического консультирования. Профессиональная ориентация педагогов-психологов рассматривается как система сферы труда. Профессиональное консультирование старшеклассников включает множество вопросов, в частности: психофизиологические, социально-педагогические, экономические, медицинские и познавательные.

Кіріспе. Қазіргі таңда психология ғылымында кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесін зерттеу өзектілігі жаңа қоғам талаптарына сай еңбек сипаты және мазмұнының жылдам әрі аумақты өзгеруіне байланысты кәсіби кеңес пен мамандық таңдауға психологиялық дайындықты қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық өңдеулерін жүзеге асыру маңызды мәселелердің бірі. Мектеп психологының жоғарғы сынып оқушыларымен жұмысының негізгі бағытының бірі – кәсіби өзін-өзі анықтауына кеңес беру екені белгілі.

Соңғы жылдары жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі өзекті бола бастады. Адамның болашақ тағдыры мамандықты дұрыс таңдауға байланысты, сондықтан жоғары сынып оқушылары үшін бұл процесс әрқашан қиын, жауапты міндет болып табылады. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтаудағы педагогикалық-психологиялық қолдаудың рөлі қабілеттер мен мотивтерді анықтау, мамандық пен кәсіби бағытты таңдауға дайындықты қалыптастыру болып табылады.

Статистикаға сәйкес, студенттердің 40% – ы бірінші курстан кейін мамандық таңдауда қателескенбіз деп санайды. Бұл мамандық таңдау кезінде көптеген адамдар тек ата-аналарының кеңестерін немесе болашақ жұмыс туралы идеяларын басшылыққа алуынан. Сондай-ақ, кәсіпті дұрыс таңдамаудың себептері таңдалған еңбек саласында жоғары сынып оқушысының жеке тәжірибесінің

болмауы және кәсіптер туралы ақпараттың жеткіліксіздігі болуы мүмкін. Бұдан шығатыны, кәсіби өзін-өзі анықтау кезінде көптеген жоғары сынып оқушылары толыққанды таңдау жасауға дайын емес.

Кәсіби анықталу жүйесінің білімдер саласында жетіспей жатқан тұстарының бірі жоғары сынып оқушыларының ішкі қалауларын, олардың қызығушылықтарын, білімділігін, қабілеттерін зерттеу және өзіндік бағалауларын, мамандық таңдауға байланысты зерттеу мәселелері әлі де жеткіліксіз. Оқушылардың мамандық таңдау себептерін арнайы зерттеген А.К.Абенова болды [2, 254 с.]. Оның ғылыми жұмыстарында жастардың мамандық таңдаудағы түсініктері төмен, және олар болашақ мамандықтың айналасындағы адамдардың ақылымен таңдайды деп көрсетілген.

Негізгі бөлім . Кәсіби өзін-өзі анықтауда үш негізгі құрамдас бөлікке сүйену керек: «Мен қалаймын», «Мен жасай аламын» және «Мен міндеттімін». «Мен қалаймын» деген жерде – тілектер, қызығушылықтар, «қолымнан келеді» – таңдалған мамандықты дамытуға ықпал ететін жеке қасиеттер мен физиологиялық даму ерекшеліктері, ал «қажетті» – осы мамандық бойынша мамандардың болуына экономиканың талаптары.

Бірақ бұл спецификацияны қажет ететін өте кең позиция. Сонымен қатар мамандық таңдауда неғұрлым нақты факторларды атап өтуге болады: қызығушылықтар мен бейімділіктер; мүмкіндіктері; таңдаған мамандығының беделі; оны білу; ата-аналардың, мұғалімдердің ұстанымы; сыныптастарының, достарының және құрдастарының позициясы; еңбек нарығының қажеттілігі; таңдау және кәсіби мақсаттарға жету үшін нақты іс-әрекет бағдарламасының болуы.

Жоғары сынып оқушылары арасында барлық қажетті мәліметтерді (белгілі бір жас кезеңіндегі психикалық даму ерекшеліктеріне, өмірлік тәжірибенің болмауына және т.б. байланысты) бірнеше оқушылар ғана өз бетінше талдай алады. Кәсіби өзін-өзі анықтау процесінде жоғары сынып оқушыларына психологиялық қолдауды ұйымдастыратын маман психологтың көмегіне мұқтаж.

Қазақстанда кәсіптік бағдарлану мәселелерімен Г.А. Уманов, А.П. Сейтешов, Б.Ж. Сыдықов, Л.В.Левонов, Б.А. Оспанов, Л.Х. Мажитова, Ж. Асқарова айналысты. Педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.П.Сейтешов [3, с.189], Пути профессионального воспитания учащихся молодежа – деген еңбегінде мамандыққа баулу және кәсіби бағдарлау баланың дүниеге көзқарасының қалыптасуына негіз болады деп дәлелдеген. Педагогикада кәсіптік бағдар беру еңбек саласының бір жүйесі болып қарастырылады. Қазіргі қоғамда жоғарғы сынып оқушыларының кәсіби іс-әрекет пен мамандық таңдауға саналы дайындығының ішкі субъективті факторын зерттеу қажеттілігі педагогика және психология ғылымдары үшін маңызды болып табылады.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогресі қарқынды дамып отырған заманда адамның интеллектуалдық еңбек үлесі өсіп, білім деңгейіне және әрбір жеке тұлғаның шығармашылық даралығының дамуы мен кәсіби бағыттылығына қойылатын талаптар арта түсуде. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында [1] «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен тәжірибе жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, еңбек нарығында бәсекелесуге қабілетті білікті жұмысшылар мен мамандар даярлау, олардың біліктілігін арттыру» мәселесі аталып көрсетілген.

Кәсіби қызығушылықтар мен бейімділіктерді дұрыс анықтау болашақта мамандыққа қанағаттанудың маңызды факторы болып табылады. Кәсіпті дұрыс таңдаудың себебі мүдделер бойынша кәсіби таңдауды жүзеге асыра алмаумен байланысты сыртқы (әлеуметтік) факторлар да, өзінің кәсіби бейімділігін жеткіліксіз білумен немесе болашақ кәсіби қызметтің мазмұны туралы жеткіліксіз түсінікпен байланысты ішкі (психологиялық) факторлар болуы мүмкін.

Сыртқы әлеуметтік факторларға мыналар жатады: басқалардың кеңестері, тілектері, әлеуметтік стереотиптер, қоғамда қалыптасқан идеялар, көбінесе теріс әсер етеді. Бұған белгілі бір кәсіптің беделі, танымалдығы жатады. Заңгер, экономист, бағдарламашы, менеджер сияқты мамандықтарды көбінесе жастар таңдайды, өйткені олар қазіргі заманда беделді болды. Сонымен қатар, мұндай мамандықтарды таңдайтын адамдар әрдайым іс-әрекеттің мазмұны туралы, не істеу керектігі, осындай жұмысты орындай алатындығы туралы ойлана бермейді.

Ішкі факторларға "кәсіптің немесе кәсіпқойдың бейнесі" жатады – болашақ мамандыққа ғана емес, сонымен бірге болашақ өмір салтына, мамандықтың әлеуметтік және жеке маңыздылығына, басқа адамдарға басшылық жасау мүмкіндігіне және т. б. байланысты идеялар мен үміттердің жиынтығы. «Кәсіптік бағдарлану» ұғымы басқа да ғылыми ұғымдар сияқты үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Ол уақыт талаптарына сәйкес қоғамның көзқарасына, сұранысына, әдістеріне, кәсіптік бағдарланудың мағынасына қарай өзгеріп, дамып отырады. «Кәсіп» (лат. *professio*-белгілі бір іс-

әрекеттің көрсеткіші, мамандық, profiteer-өзімнің ісім деп қарастырамын) – белгілі бір еңбек іс-әрекеті [4,б 145] Т.Жолмұқан Кәсіптік бағдар еңбегінде.

Мамандық таңдау-адамның екінші рет өмірге келуі деп айтуымызға да болады. Адамның әлеуметтік құндылығы, оның адамдар арасындағы орны, жұмысын ынтамен орындауы, физикалық және жүйке-психикалық денсаулығы, қуаныш пен бақыт өмір жолының-мамандығының қаншалықты дұрыс таңдалғанына байланысты...

Мектепте оқушыларға көптеген маңызды мәселелерге бағдар беріледі. Физика, химия, география, ботаника, зоология сияқты пәндер бізді жансыз және жабайы табиғат әлеміне әкеледі. Тарих пен әдебиет – әлеуметтік құбылыстар әлеміне, математика-сандық қатынастар мен кеңістіктік формалар әлеміне, астрономия тіпті бізді өз планетамыздан тыс шығарады. Жоғары сынып оқушысы үшін белгісіз әлем бар, ол -Мамандықтар әлемі . Әр мамандық өз маманы үшін қызықты және таңғажайыпты жеке бір әлем .

Біздің еліміздегі әлеуметтік және ғылыми-техникалық прогресс күрделі техниканы басқарумен байланысты жаңа кәсіптердің пайда болуына, ауыр және зиянды еңбек түрлерінің өлуіне әкеледі. Мындаған түрлі мамандықтар бар, олардың көпшілігі оқушыларға белгісіз. Өмір жолын, мамандықты таңдау-көптеген белгісіздер бар міндет. Қалай қателеспеуге, оны дұрыс шешуге болады?

Әр мамандық сөзсіз ерекше қабілеттерді қажет етеді және оларды қалай анықтауға, табуға және дамытуға болады? Оқушыларға шынайы бейімділіктері мен мүдделерін ажырата білуі өте маңызды, сондықтан да оқушылар маманның кеңесіне мұқтаж. Мысалы, оқушы дәрігер немесе мұғалім болғысы келеді, олар науқастарға көмектесуге немесе жас ұрпақты тәрбиелеуге құмар болғандықтан емес, бұл мамандықтар "лайықты" деп саналатындықтан. Оқушы ұл бала өзі үшін өте маңызды және "мәңгілік" мамандықты таңдады – тігінші болуды шешті, бірақ бұл туралы сыныпта айтуға ұялады: "сәнсіз" мамандық. "Сәнді" кәсіп түрлері бар, бірақ қазіргі уақытта қоғам бұл салаға жаңа кадрлар ағынын қажет етпейді. Заңгер немесе экономист дипломы бар , алайда жұмыссыз танысымыз барлығымызда дерлік бар. Керісінше, өте маңызды және қажет, бірақ көзге түспейтін мамандықтар бар. Мамандық талантты, білімді қажет етеді, бірақ оның орнына адамға не бере алады? Алға жылжудың болашағы бар ма? Маман ретінде адамның өсуінің мүмкіндіктері қандай? Адам өмір жолын осы мамандыққа арнауға лайықты ма? Осы және басқа да көптеген сұрақтар туындайды және өмір жолын таңдау кезінде ескерілуі керек мәселелер туындайды. Жалпы білім беру ұйымында маманның психологиялық-педагогикалық қолдауы мамандық таңдауды қамтамасыз ете алуы қажет, оқушылардың өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалау деңгейін жоғарылатуға көмек беру маңызды, бұл қазіргі уақытта өте маңызды, ол үшін ең алдымен:

– жеке психологиялық ерекшеліктерін, мүмкіндіктерін, бейімділігі мен қызығушылықтарын талдау;

- оқушылардың белгілі бір кәсіпке бейімділігін анықтау;

- мамандық таңдау кезінде объективті және субъективті факторлар мен жағдайларды ескеру деген болатын[5]И.В. Арендачук .

Жоғары сынып оқушыларымен кәсіби өзін-өзі анықтауды қолдауға бағытталған жұмысты бастамас бұрын, психолог кәсіби өзін-өзі анықтау жолында оларға қандай көмек қажет екенін түсінуі керек. Психологиялық ғылыми дереккөздердегі зерттеулер көрсеткендей, өмірлік ұстанымына байланысты кәсіби өзін-өзі анықтауда тұлға үш бағыттың біріне бейім болуы мүмкін: бейімделу (адаптивті), диагностикалық немесе дамытушы- құндылықтық.

1. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың *бейімделу бағытына* жоғары сынып оқушысының жұмыс орнын таңдауы, кәсіптік дағдыларды қолдану нүктесін анықтауы (болған жағдайда), оқу бағытын минималды шығындар (материалдық) тұрғысынан таңдауы жеткілікті. , физикалық, эмоционалдық немесе кез келген басқа себептерді жан-жақты қарастыруы жатады. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың бұл саласы заманауи қоғамның шындықтарына бейімделуге мүмкіндік береді. Ол таңдау жасауда үлкен автономияны қамтамасыз етпейді.

2. *Диагностикалық бағыт* өзінің бейімділігін, қабілеттерін, физикалық мүмкіндіктерін материалдық қамтамасыз ету, бедел және т. б. тұрғысынан ең тиімді деп санайтын кәсіптің талаптарымен байланыстыруға негізделеді, яғни. Ф. Парсонның кәсіптік бағдарлауының үш факторлы моделіне сүйенеді (мамандыққа үміткердің психикалық және жеке ерекшеліктерін зерттеу; кәсіптің талаптарын зерттеу және оларды психологиялық тұрғыдан тұжырымдау; жоғарыда аталған факторларды салыстыру және ұсынылған мамандық туралы шешім қабылдау, ол адамның ерекшеліктерінің мамандық талаптарына сәйкестігі негізінде жүзеге асырылады). Кәсіби өзін-өзі анықтаудың осы бағытын ұстанатын студенттер шешім қабылдауда тәуелсіз, бірақ ата-аналар сияқты маңызды адамдардан

немесе мектеп психологы, әлеуметтік немесе психологиялық қолдау орталығындағы кәсіби кеңесші психолог сияқты мамандардан көмек, қолдау, ұсыныстар алғысы келеді. Жоғары сынып оқушылары үшін кәсіби өзін-өзі анықтаудың мақсаты- өз идеяларының дұрыстығына көз жеткізу, олардың белгілі бір кәсіптің талаптарына қаншалықты сәйкес келетінін анықтау.

3. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың *дамытушы-құндылықтық бағыты* өзінің жеке және физикалық ерекшеліктерін таңдалған кәсіптің ерекшеліктерімен салыстыру қабілетіне ғана емес, сонымен қатар жақын болашақта қоғамдағы өзгерістерді, таңдалған кәсіптің мазмұнындағы мүмкін өзгерістерді, орындалатын жұмыстың құндылығы туралы өзіндік идеялардың өзгеруін және т.б. ескеретін болады, болашақ кәсіби қызметтің семантикалық компонентіне сүйенеді. Жағдайға байланысты адамның өзінде өзгерістер мүмкіндігін болжайды, өмір бойы білім алуды жалғастыруға дайындықты қалыптастырады.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық сүйемелдеудің негізгі мақсаты – оқушының кәсіби дамуының болашағын өз бетінше және саналы түрде жоспарлауға, түзетуге және жүзеге асыруға дайындығын кезең-кезеңімен қалыптастырудан тұрады. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық қамтамасыз ету бұл мәселені шешудің кешенді тәсілі болып табылады және кәсіби бағдар шеңберінде анықталған жеке және топтық іс-шараларды ұйымдастырудан тұрады.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін – өзі анықтауының басты мақсаты-оқушының саналы түрде өзін-өзі құруға және жеке даму перспективаларын жүзеге асыруға, белгілі бір кәсіби қызметте өз мағынасын өз бетінше табуға дайындығын қалыптастыру деген [6, б.134] С.Ю.Жданова.

Қорытынды. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы психологиялық сүйемелдеу бойынша жұмыс тиімділігінің негізгі критерийі болып табылады. Ол жоғары сынып оқушыларын әртүрлі кәсіптермен таныстыруға, мамандық таңдау үшін қажетті қабілеттер мен қызығушылықтарды анықтауға, белгілі бір мамандықты таңдау мотивтерін негіздеуге, сондай-ақ оқушыларға мамандықты саналы түрде таңдаудың ерекшеліктерін түсінуге көмектесуге бағытталған әңгімелер циклі арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды психологиялық қолдаудың маңызды міндеттерінің бірі-жоғары сынып оқушысының жеке басына уақытылы қолдау көрсету ғана емес, сонымен қатар осы процестің қиындықтарын өз бетінше жеңуге ықпал ету, кәсіби өзін-өзі анықтауға жауапкершілікпен қарауға үйрету, сонымен қатар кәсіби жолды өз бетінше саналы түрде таңдауға көмек көрсету болып табылады. Педагог-психолог маман жоғары сынып оқушысының кәсіби өзін-өзі анықтауына әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар оның кәсіби перспективаларын жүзеге асыру үшін қол жетімді және түсінікті құралдармен қарулануға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. Алматы, 2007.
2. Абенова А.К. Научно-педагогические основы профессионального самоопределения старшеклассников в системе «школа – вуз»: диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.01 / 2015. – 254 с.
3. Сейтешов А.П. Пути профессионального воспитания учащихся молодежи. – Алматы: Мектеп, 1988-189 с.
4. Жолмұқан Түрікпенұлы. Кәсіптік бағдар. – Алматы: Санат, 1995-145 бет.
5. Арндачук, И.В. Психолого-педагогическое сопровождение самоопределения и профессиональной ориентации учащихся студентов психологических и педагогических специальностей – Москва: Перо, 2015. – 149 с.
6. Жданова С.Ю. Особенности представлений студентов о карьере // Вектор науки ТГУ. 2014. – Т.4. – №7. – С. 102-105.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДА АУЫЗША ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫМЕН ТАНЫСУ ПРОЦЕСІНДЕ ҮЙЛЕСІМДІ СӨЙЛЕУДІ ДАМУ ТҮРІНДЕ ҮЙЛЕСІМДІ СӨЙЛЕУДІ ДАМУ ТҮРІНДЕ

Жұбанышқалиева М., Ақишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Тақырыптың өзектілігі-ойындар балалардың қоршаған әлемді тануының, шығармашылық дамуының амбебап құралы болып табылады. Бастауыш мектептегі дидактикалық ойын оқу құралы болып табылады және баланың қажеттіліктерін қанағаттандырады.

Аннотация

Актуальность темы заключается в том, что игры являются универсальным средством познания детьми окружающего мира, творческого развития. Дидактическая игра в начальной школе является средством обучения и соответствует реализации потребностей ребенка.

Annotation

This issue is relevant because games are a universal method for expanding children's understanding of the world and fostering their creative growth. Because they integrate learning with play. Play in elementary school is the junction of the teacher's activities and the child's requirements. The game's various functions guarantee that it has an all-encompassing effect on the growing personality.

Баланың өмірі мен дамуының әр кезеңі белгілі бір жетекші қызмет түрімен сипатталады. Жетекші дегеніміз-бұл балалар психикасының сапалы өзгеруі, жеке тұлғаның негізгі психикалық процестері мен қасиеттерінің қалыптасуы, осы жасқа тән психикалық неоплазмалар пайда болатын әрекет. Ойын басым болатын мектепке дейінгі балалық шақтан мектеп өміріне көшу, мұнда оқу маңызды рөл атқарады. Педагогикалық тұрғыдан ойластырылған болуы керек. Балалардың дамуын зерттеу ойында психикалық процестер басқа әрекеттерге қарағанда тиімдірек дамидынын көрсетеді, сондықтан ойынға деген сенім бастауыш сынып оқушыларын оқу жұмысына қосудың маңызды жолы болып табылады.

Л.С.Выготский өткен ғасырдың 20-жылдарында балалар ойынының мазмұны мен динамикасының өзгеруіне назар аударды. Л. с. Выготскийдің "педагогикалық психология" кітабының тарауларының бірі ойынның педагогикалық маңыздылығын зерттеуді қамтиды", – деп жазады л. с. Выготский, ойын кездейсоқ нәрсе емес, ол әр түрлі халықтардың мәдени өмірінің барлық кезеңдерінде үнемі пайда болады және адам табиғатының жойылмайтын және табиғи ерекшелігін білдіреді. Олар мінез-құлықтың жоғары формаларын ұйымдастырады, өте күрделі мінез-құлық міндеттерін шешумен байланысты, олар ойнаудан шиеленісті, парасаттылық пен тапқырлықты, әртүрлі қабілеттер мен күштердің бірлескен және аралас әрекетін талап етеді.

Ойынның ерекшелігі-барлық мінез-құлықты белгілі шартты ережелерге бағындыру, ол бірінші болып ақылға қонымды және саналы мінез-құлықты үйретеді. Ол балаға арналған алғашқы ой мектебі. Кез-келген ойлау қоршаған орта элементтерінің жаңа немесе қиын соқтығысуына байланысты белгілі қиындықтарға жауап ретінде пайда болады.

Ойында баланың күші әрқашан шектеледі және басқа ойыншылардың көптеген күш-жігерімен реттеледі. Кез-келген тапсырма-ойын өзінің мінез-құлқын басқалардың мінез-құлқымен үйлестіре білу, басқаларға белсенді қарым-қатынас жасау, шабуыл жасау және қорғану үшін оның міндетті шарты ретінде кіреді

Балалар ойыны-бұл балалардың іс-әрекетін және олардың арасындағы қарым-қатынасты жаңғыртудан тұратын және балалардың физикалық, ақыл-ой және адамгершілік тәрбиесінің құралдарының бірі болып табылатын пәндік және әлеуметтік-мәдени шындықты бағдарлауға және білуге бағытталған балалардың іс-әрекетінің Тарихи пайда болған түрі.

Ойын технологиялары оқу-тәрбие процесінде маңызды орын алады, өйткені ол білім алушылардың танымдық қызығушылықтары мен белсенділігін арттыруға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар бірқатар басқа функцияларды орындайды:

1. Материалдың ерекшелігін ескере отырып, дұрыс ұйымдастырылған ойын есте сақтауды үйретеді, студенттерге сөйлеу дағдылары мен дағдыларын дамытуға көмектеседі.

2. Ойын-оқушының пассивтілігін жеңудің бір әдісі.

3. Ойын-оқушылардың ақыл-ой белсенділігін ынталандырады, зейін мен пәнге танымдық қызығушылықты дамытады.

Сабаққа ойындар мен ойын сәттерін қосу Оқу процесін қызықты және көңілді етеді, балалардың көңіл-күйін көтереді, материалды игерудегі қиындықтарды жеңуді жеңілдетеді. Көптеген ойындар мен жаттығулар әртүрлі қиындықтардың материалына негізделген, бұл жеке тәсілді жүзеге асыруға, әр түрлі деңгейдегі оқушылардың бір ойынға қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Ойын мен ойын сәтін әртүрлі сабақтарда қолдануға болады. Бұл жаңаны түсіндіру сабағы, өткенді бекіту сабағы, аралас сабақ, интеграцияланған сабақ және т. б. болуы мүмкін.

Ойындар байқауды дамытуға, талдауға, салыстыруға, логикалық ойлауға, зейінді шоғырландыруға, есте сақтау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушылары үшін геймплей оқу тәжірибесінен гөрі қызықты. Сондықтан, егер сіз ойын және оқу әрекеттерін біріктірсеңіз, бастауыш сынып оқушыларын дамыту мәселесінде жетістіктерге қол жеткізуге болады. Ойында балалар жаңа әлеуметтік рөлдерді игереді, жағымды эмоциялар алады. Олар шаршамай, білімді жеңіл және қол жетімді түрде алады.

"Ойын педагогикалық технологиялары" ұғымы әртүрлі педагогикалық ойындар түрінде педагогикалық процесі ұйымдастырудың әдістері мен әдістерінің кең тобын қамтиды, олар жалпы ойындардан ерекшеленеді, өйткені олар оқытудың мақсатына және соған сәйкес педагогикалық нәтижеге ие, олар өз кезегінде негізделген, айқын түрде ерекшеленеді және оқу-танымдық бағытымен сипатталады. Педагогикалық ойынның ерекшелігі-оқытудың сынып – сабақ жүйесінің жағдайы ойынның "таза түрінде" көрінуіне мүмкіндік бермейді, мұғалім балалардың ойын әрекетін ұйымдастырып, үйлестіруі керек.

Сабақтың ойын формасы сабақтарда ойын әдістері мен жағдайларын қолдана отырып жасалады, олар оқушыларды оқу іс-әрекетіне ынталандыру, ынталандыру құралы ретінде әрекет етуі керек. Ойын техникасын әдетте балалар ойынға деген жас талпынысына жауап беретіндіктен қуанышпен қабылдайды; олардың тәрбиешісі әдетте тәуелсіз балалар ойындарына тән тартымды тапсырмалар мен әрекеттерді негізге алады. Оларға тән құпияның, интриганың және шешудің, іздеу мен табудың, күту мен Тосынның, ойын қозғалысының, жарыстың элементтерін пайдалану балалардың ақыл-ой белсенділігі мен ерік-жігерін ынталандырады, оқу-танымдық материалды саналы түрде қабылдауды қамтамасыз етеді, ойдың мүмкін болатын шиеленісіне және бір бағыттағы әрекеттердің тұрақтылығына үйретеді, тәуелсіздікті дамытады.

Ойын әдісі балаларды оқу мазмұнынан алшақтатпауы керек, керісінше оған көбірек назар аударуы керек. Ойын техникасын таңдағанда, сіз оны қолданудың табиғилығына ұмтылуыңыз керек, бұл бір жағынан балалар ойынының логикасына, екінші жағынан мұғалімдер шешетін міндеттерге байланысты.

Әдебиеттер

1. Аванесова, В. Н. дидактикалық ойын оқытуды ұйымдастырудың бір түрі ретінде– М.: Бастауыш Мектеп, 1982. – 290 б.
2. Ающенко, О.А. ойында дамыту– Мн.: Амалфея, 2000. -147с.
3. Баев, П.М. және т. б. орыс тілі сабақтарында ойнаймыз [Мәтін]– М.: Орыс тілі, 1989. – 86 б.
4. Белоус, а. Н. бастауыш мектеп жасындағы балалардың интеллектуалды-танымдық саласын дамыту / Белоус а. Н. // – Мн.: Беларусь, 2002. – 289 Б.
5. Выготский, Л. С. Баланың психологиялық дамуындағы ойын және оның рөлі [Мәтін]– М.: Психология мәселелері, 1966. – 190 б.
6. Выготский, Л. С. Педагогикалық психология [Мәтін] – М.: Педагогика, 1991. – 300 б.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

*Баймухамбетова К.М., Ыбраимжанов К.Т.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Талдықорған, Қазақстан*

Аннотация

Қазіргі уақытта оқытудың инновациялық технологияларын қолдана отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда қазақ тілін оқыту әдістемесінің маңызы артып келеді. Мақаланың мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін қазақ тілін оқытудағы инновациялық кәсіптік іс-әрекетке дайындаудың инновациялық әдістерін нақтылау.

Кілт сөздер: *инновациялар, инновациялық кәсіби қызмет, болашақ бастауыш сынып мұғалімдері, қазақ тілін оқыту әдістемесі, инновациялық әдістемелер, әдістемелік жүйе.*

Аннотация

В настоящее время возрастает значение методики преподавания казахского языка в подготовке будущих учителей начальных классов с применением инновационных технологий обучения. Цель статьи - раскрыть инновационные методы подготовки будущих учителей начальных классов к инновационной профессиональной деятельности в обучении казахскому языку.

Ключевые слова: *инновации, инновационная профессиональная деятельность, будущие учителя начальных классов, методика преподавания казахского языка, инновационные методики, методическая система.*

Annotation

At present, the importance of the methodology of teaching the Kazakh language in the preparation of future primary school teachers for innovative professional activities is increasing. The article discusses the innovative methods used in the lessons for future primary school teachers on the subject "Methods of teaching the Kazakh which contribute to the effective organization of the educational process. The purpose of the article is to clarify the innovative methods of preparing future primary school teachers for innovative professional activities in teaching the Kazakh language.

Keywords: *innovations, innovative professional activity, future primary school teachers, methods of teaching the Kazakh language, innovative methods, methodological system.*

Кіріспе

Жаңа формация мұғалімі – бұл пәндік білім жүйесінің, іскерлік пен дағдының, кез-келген ғылыми білім сапасын меңгерген маман ғана емес, оқыту әдістемесі жүйесімен білім алушыларды қоғамдық сұранысқа сай даярланған инновациялық әдіс-тәсілдермен қаруланған тұлға. Сондықтан да біз бұл тармақшада қазақ тілін оқытуда болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін инновациялық кәсіби іс-әрекетке даярлаудың әдістемелік жүйесін жасауды жөн деп санадық. Себебі, жеке оқыту әдістері ғана таңдалып қоймай, инновациялық кәсіби іс-әрекетті дамытудың біртұтас әдістемелік жүйесін құру қарастырылады. Әдістемелік жүйеде әртүрлі әдістер арқылы білім берудің мақсаты мен мазмұнына жету жолдары, оқыту мен оқудың әдістемелік тетіктерінің іске асуы, болашақ мұғалім тұлғасын дамыту жолдары қамтылады.

Ғалымдардың еңбектерін талдау барысында әдістемелік жүйе бойынша әртүрлі зерттеу нысаны алынғанын көрсетті. Оқу сапасы оқытудың әртүрлі әдістерін шебер байланыстыруға және қажетті әдісті керек уақытында қолдана білуге байланысты екені мәлім. Ғалымдар: А.Байтұрсынов «Тіл тағылымы» [1], А.Жапбаров «Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдысын қалыптастыра оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» [2], Ф.Ш.Оразбаева «Тілдік коммуникацияның негіздері» [3], Ш.Х.Сарыбаев «Орыс мектебінде қазақ тілін оқыту тәжірибесі» [4], А.С.Амирова «Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың теориясы мен практикасы» [5], Қ.Молдабек «Бастауыш сыныпта қазақ тілін қатысым әдісі арқылы оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері» [6] атты еңбектерінде мұғалім еңбегінің нәтижесі пәнді оқытуда әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана алуына тікелей байланысты болатындығын анықтаған.

Бұл ғылыми еңбектер зерттеу жұмысымыздың негізгі бағытын айқындауда басшылыққа алатын әдістемелік ұсыныстарымен құнды.

Негізгі бөлім

Жоғары оқу орнында болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қазақ тілін оқытуда қолданылатын инновациялық әдістерді тиімді пайдалану арқылы білім алушылардың білімге деген қызығушылықтары артып, тәжірибеде кәсіби жүзеге асыру арқылы өз нәтижесін береді. Қазіргі заманауи үлгіде білім беру әдістемесіне – ең алдымен инновациялық әдістерді әр сабақта күнделікті қолдану және инновациялық технологияларды пайдалана отырып, жұмыс жүргізу деп білеміз. Бұл тұрғыдан қарағанда білім алушылар оқытушымен бірге топтық жұмыс жасауда ұйымшылдыққа, бірлесе отырып, оқытудың қазіргі инновациялық әдістерін талдауға үйренеді. *Оқытудың инновациялық әдістері* – оқу мазмұнына сай білім, білік, дағды қалыптастыру жолында оқытушы мен білім алушының өзара бірлесе жүргізген жүйелі, мақсатты әрекетінің үдерісі екендігі туралы анықтаманың мәні білім беру саласындағы мамандарға түсінікті. Қазақ тілі пәнін оқыту әдістері саласында бүгінге дейін жинақталған маңызды ойларды, негіздемелерді, үлгілерді жетілдірудің, бүгінгі күн талаптарына сай жаңарған әдістемемен оқытудың қоғамдық маңызы зор.

Жоғары оқу орнында болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қазақ тілін оқытуда түрлі инновациялық әдістерін көрсетуге болады. Солардың ішінде:

1. *Оқытудың креативтік-инновациялық әдістері* – креативтілік әрбір білім алушыға өз міндеттерін жүзеге асыруда әртүрлі әдіс-тәсілдерді ойлап табуды білдіреді. Әрбір ойлап табылған әдіс-тәсіл оларға өз жұмысында икемділігін арттырады, кәсіби шеберлікке баулиды. Бұл әдіс, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби біліктілік деңгейін арттыруға бағытталған белсенді оқыту әдісіне жатады. Белсенді оқыту әдістері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерді қарқынды танымдық қызметке тарту, оқыту-тәрбиелеу үрдісіндегі білім алушылардың ойлау жүйесін қалыптастыру, білім алушылардың сабаққа белсенді қатысуына жағдай жасау, оқытушы мен білім алушы арасындағы өзара байланысты жақсарту т.б. арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдердің бойында инновациялық білімнің, кәсіби қабілеттер мен дағдылардың қалыптасуына жағдай жасайды.

2. *Интерактивтік әдіс* – интерактивтік оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушылардың өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Бұл әдісті сабақ барысында тиімді пайдаланып, алға қойған мақсатқа жету үшін белсенді оқытудың талаптарын есепке алып, алғышарттарын қанағаттандыру керек. Интерактивті оқыту әдістері білім алушыларға әртүрлі білімдерді синтездеу кезінде инновациялық өнім жасауға жағдай жасайды. Түрлі ситуациялар мен мәліметтерді талдап, сараптап, зерттеу барысында жаңалық ашуға көбірек мүмкіндік береді. Интерактивті әдіс негізінде оқыту мақсаты – білу емес, үйрене білу.

3. *Кері байланыс* – білім алушының қазақ тілін оқуда қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді. Кері байланыс сабақтың соңында ғана емес, сабақ барысында білім алушылардың өз бетімен орындайтын тапсырмаларының соңында жүргізіліп отыруы керек. Рефлексия мақсаты – еске түсіру, өзінің сабақ бойындағы іс-әрекетіне баға беру, талдау және мәселелердің шешу жолдарын іздестіру.

4. *Топтық және жұптық* – жай сабақ құнарсыз тамақ секілді, адам бойына жұқпайды, қызықты сабақтар, мұғалімнің ашқан жаңалығы, әдістемелік ізденісі, қолданған әдіс-тәсілдері арқылы ерекшеленіп шәкірт жүрегінен орын алады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қазақ тілін оқытуда оқыту үдерісін жандандыру, тіл дамыту жаттығуларын қолдану, инновациялық әдістерді енгізу бүгінгі күннің басты талабы. Сондықтан төменде бірнеше топпен және жұппен жүргізілетін әдіс түрлерін келтіреміз.

› *Джигсо әдісі* – топтарға мәтін бөлігі таратылады. Мәтін бөлігін оқып, өз топтарында талқылайды. Талқылауға аз уақыт ғана беріледі. Бастапқы топқа қайта келіп, қолдарындағы мәтін бөліктерін құрастырады. Топтарға мәтіннің толық нұсқасы таратылады. Толық мәтін мазмұнымен танысып, мәтін желісін топ мүшелері бірлесе отырып, аяқтайды. Джигсо әдісімен жұмыс ақпарат алу мен пысықтауға, ойлауға ықпал етеді. Оқытудың осы топтық әдісін жүзеге асыру мақсаты – жалпы мәселені алдымен жұпта, кейін топта талқылау, үйрену мен үйрету. Білім алушының оқуға деген қызығушылығы артады, топта жақсы қарым-қатынас қалыптасады, саналы тәртіп орнайды.

› *POGIL (сұранысқа бағытталған оқыту) әдісі* – бұл әдісті қолдану оқытудың тиімділігін арттырады. Білім алушылар жаңа оқу материалын оқу үдерісінде белсенді қатысады. POGIL әдісі білім алушыларды бірінші орынға қойып, оқытушыларға оқытуды оңтайландыруға арналған құралдарды ұсынуға арналған. POGIL басқа тәсілдерден екі нақты жолмен ерекшеленеді. Біріншісі – процестің қажетті және мақсатты дағдыларын дамытуға нақты және саналы екпін. Екіншісі – аудиторияның ерекше материалдарын пайдалану және дизайн. Бұл әдіс бойынша білім алушылар арнайы әзірленген

қызметті шешу үшін шағын топтарда жұмыс істей алады. Әрбір білім алушыға белгілі бірі рольді орындауға тағайындалады. Оқытушы оқу процесін жеңілдетуге көмектесу үшін тиісті уақытта араласа отырып, білім алушылар арасындағы пікірталасқа тыңдаушы ретінде ғана әрекет етеді. Өз топтарында білім алушылар мәселелерді талқылай және талдай алады. Ортақ идеяларды қарауға және маңызды ұғымдарды өзінің түсінігін құрауға көмектесу үшін жасалған сұрақтардың жауаптарын талдай алады және өз идеяларын тұжырымдап, басқа топтармен бөлісе алады. Бұл әдісті қазақ тілін оқытуда қолдану арқылы білім алушыларға сын тұрғысынан ойлай отыра тапсырмаларға көңіл бөлуге көмектеседі.

› *Төңкерілген сынып әдісі* – бұл қазіргі білім берудің бірнеше үрдістерін біріктірген оқыту принципі. Бұл әдіс шамамен бірдей нәтижелерді көрсететін түрлі тәсілдерді қамтиды (білім алушылар мен оқытушылардың жоғары қанағаттануы, білім алушылардың білім алуға белсенді қатысуы және материалды неғұрлым тиімді меңгеруі), сондықтан оқытудың осы принципін білім берудің заманауи инновациялық үрдісіне жатқызуға болады. Төңкерілген сынып термині сабақ жоспары кері-қайта берілгенін білдіреді. Әдетте оқытушы алдымен жаңа тақырып туралы әңгімелейді, содан кейін онымен байланысты жаттығулар қатарын орындауға ұсынады және үй тапсырмасын қояды. Осы әдіс шеңберінде мұғалім тақырып бойынша әңгіме жазады және білім алушы оны жаңа материалды зерделегенге дейін өз бетінше зерттей алады. Осылайша, сабақ уақытын білім алушылардың сұрақтарына жауап бере отырып, туындаған қиындықтарды шеше отырып, материалды талқылай және пысықтай отырып, әлдеқайда тиімді пайдалануға болады. Аталған әдістің тиімділігі: тәжірибеге уақыт пайда болады, тақырыптың ең қиын аспектілерін талқылау мүмкіндігі, білім алушылар мен оқытушының талқылауға түсіп өзара әрекет ету мүмкіндігі.

› *Фишбоун әдісі* – тақырып аясындағы өзекті мәселелерді айқындата отырып, білім алушыларды сыни тұрғыдан ойлауына мүмкіндік береді. Балықтың басына тақырыпты, жоғарғы сүйектеріне тақырыптың негізгі сұрақтары, төменгі сүйектеріне жауаптары, құйрығына қорытынды ой жазылады. Осылайша білім алушылар өтілген тақырыптардың тапсырмаларын белсенді орындайды. Бұл әдіс арқылы мәселелерді анықтауға, сипаттауға, сұрақ құру және шешімін табуға болады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жоғары оқу орнында бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда қазақ тілін оқыту әдістемесінің жалпы мәселелерін инновация тұрғысынан оқып, кәсіби даярланған болашақ бастауыш сынып мұғалімі жоғары нәтижеге қол жеткізеді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне қазақ тілін оқытуда қалыптасатын білім, білік, дағды негіздері аясында оқытушы оқыту әдістемесінің жалпы теориялық қағидаларын, оның жетістіктерін озық тәжірибемен ұштастыра отырып, өзінің кәсіби қызметін жоғары сапалық деңгейде атқаруға ұдайы ұмтылуы аса маңызды. Мұндай жағдайда қазақ тілін оқу арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби білімі мен дағдысын, біліктілігін жоғары оқу орнынан кейін өздігінше ұдайы жетілдіріп отыруының өмірлік пайдасы маңызды. Осылайша, ұсынылған инновациялық әдістер қазақ тілін оқытуда болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін инновациялық кәсіби іс-әрекетке даярлаудың тиімді бағыттарын анықтайды. Дамып келе жатқан қоғамға заманауи білімді кәсіби маман қажет. Оқытушының мақсаты – пәндік білімді бере отырып, тәжірибе барысында жоғарыда аталған инновациялық әдістерді қолдану арқылы білім алушыларды инновациялық кәсіби іс-әрекетке даярлауда басты бағыт болу қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Қазақ ілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері. – Алматы: Ана тілі, 1992. –448б.
2. Жапбаров А. Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдысын қалыптастыра оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Шымкент. «ИП Валиев» баспасы, 2011. –260б.
3. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік коммуникацияның негіздері. Оқулық. Алматы: Рауан, 1995. -252б.
4. Сарыбаев Ш.Х. Орыс мектебінде қазақ тілін оқыту тәжірибесі. А: ҚазМем.біріккен баспасы, 1941. -116б.
5. Амирова А.С. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. Пед.ғыл.док. дисс. 13.00.01 – жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика. – Алматы, 2009. -371б.
6. Молдабек Қ. Бастауыш сыныпта қазақ тілін қатысым әдісі арқылы оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері. Пед.ғыл.док. ...дисс. 13.00.02 – оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі (бастауыш, орта және жоғары білім беру жүйесіндегі қазақ тілі). – Алматы, 2010. -32б.
7. Бабанский Ю.К. Педагогика. Под. Редакцией Н.Б.Бабанского. -М., Просвещение, 1983, -с.608
8. Пышкало А.М. Методика обучения элементам геометрии в начальных классах: Пособия для учителей. –Издание 2-е., Исправленное и дополненное. -Москва, Просвещение, 1973, -с.208.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТУРЫДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жусупова О., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Оқу үрдісінде оқушының білім алуға, өз бетімен әрекет етуге деген құлшынысын оятуға, ақыл-ойының дамып, тіл мәдениетінің жетілділуіне тұртки болатын танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың тиімді әдіс- тәсілдерін іздестіру жолдары баяндамада қарастырылады

Аннотация

В докладе рассматриваются пути поиска эффективных методов и способов организации познавательной деятельности, стимулирующих стремление студента к обучению, к самостоятельной деятельности, к развитию его мышления, повышению языковой культуры.

Annotation

In the process of education, the report examines ways to search for effective methods and ways of organizing cognitive activities that stimulate the student's desire for learning, independent activity, the development of ego thinking, and the improvement of language culture.

Бастауыш мектеп – бұл оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан да бастауыш білім берудің алғашқы сатысы. Соған сәйкес бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің міндетті мемлекеттік стандарты жетілдірілді. Мемлекеттік стандартта дамыта оқыту ұстанымына сәйкес білімнің теориялық деңгейін көтеру, оқу- әрекетін қалыптастыруда білімнің танымдық , шығармашылық ролін мақсат етіп қояды. Пәндерді оқыту арқылы ұлттық және әлемдік тәлім нәрімен сусындаған, болашақ халық игілігін жасайтын азамат тәрбиелеу. Ал міндеті- оқушылардың танымдық деңгейін кеңейту, шығармашылық және еңбек біліктерін, қабілеттерін дамыту, рухани байлықты дамытуға жағдай жасай, салауатты өмір салтын насихаттау. Соның негізінде ұшқыр ойлы, жаны сұлу, тәні сау, шығармашылықпен ойлай білетін дара тұлғаны тәрбиелеуге ұмытылуымыз қажет. Оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін, белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етіп, ізденісіне, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше. Оқушылардың оқу – танымдық іс – әрекеті – күрделі процесс. Ол іс – әрекет мақсатын, мазмұны мен қорытындысын, түрлері мен әдістерін, мотивтерін, деңгейлерін қамтиды. Оқу – танымдық іс – әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл- амалдарынан тұрады. Оқу үрдісі оқушылардың оқу- танымдық әрекеті негізінде жүзеге асады, ал оқу – танымдық әрекеті негізінде оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасады. Танымдық белсенділіктің орындалуы оқушылардың оқу материалын түсінуге, өткенді жаңамен байланыстыруға, негізгісі мен қосымшасын анықтауға, алған білімдерін тәжірибеде пайдалануға, өз пікірлерінде оларға сүйенуге ұмтылысынан көрінеді. Білімді саналы меңгеру өз бетімен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін ақыл-ой еңбегінің өзіндік тәсілдерін игермейінше іске аспайды. Оқушылардың белсенді танымды іс- әрекетінің көздейтін мүддесі – білімнің қоғамдық мәнін ұғыну, қоғамға қызмет ету қарқынын үдету негізінде дамыту. Белсенділіктің ең жоғарғы көрінісі оқушылардың алған білімдерін өмірде, тәжірибеде нәтижелі пайдалана білуі болып табылады. Оқушылардың танымдық белсенділігі мына үш белгіге тән: Оқу- танымдық әрекеттің қоғамдағы маңыздылық бағыты; Оқу- танымдық әрекеттің интеллектуалдық сипаты; · Оқу- танымдық әрекеттің реттеушілік сипаты. Сондай –ақ, танымдық белсенділігін дамыту тиімділігі мынадай жетекші фактормен анықталады: · Оқушылардың жас ерекшеліктерін есепке алу; · Оқу үрдісінде мәселелік оқытуды кеңінен енгізу; · Материалдарды айтып түсіндіруде жүйелік ұстанымын қамтамасыз ету; Бірте-бірте күрделене түсетін тапсырмалар кешенін шешудегі қол жеткен табыстарды «нығайтуды» қамтамасыз ету, т.б. [1]. Оқу үрдісі оқушылардың танымдық әрекеті нәтижесінде жүзеге асады, ал танымдық әрекеті негізінде оқушыларда танымдық белсенділік қалыптасады. Демек, оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру- оқу үрдісін ұйымдастыра білудің маңызы зор. Сабақ беруде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға

қойылатын негізгі талаптар: Оқушыларға қойылған оқу міндеттерінің мәні әрқашан түсінікті болуы керек, олар оқытудың мақсатын түсіну керек. Сабақ мәселе қоюмен басталу керек және оқушылардың алдыңғы тәжірибелеріне, олардың білім жүйесіне сүйене отырып жүргізілуі керек. Мұғалім оқушылардың оқытылатын материалға қызығушылығын арттыру үшін барлық тәсілдерді пайдалануы керек. Оқушылардың белсенділігінің маңызды шарты оқыту процесіндегі өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау болып табылады. Сондықтан да оларды осындай қызметке қажеттілік пен дағды қалыптастыру мұғалімнің бірден бір міндеті болып табылады. Өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бағалау қазіргі оқыту технологиясының міндетті элементі болуы қажет. Білімді саналы және белсенді меңгеруде басты рөл жарқын үлгілерді белгісіз оқушының қосымша оқу материалын пайдалануы арқасында көрініс табатын қызығушылыққа беріледі. Саналылық және белсенділік принциптерін жүзеге асыру үшін оқылатын материалдың тек мазмұнына ғана емес, сондай-ақ оқыту процесінің өзіне де қызығушылық қалыптастыру қажет. Оқушыларға тек жаңа ақпарат алу ғана емес, сонымен қатар оқу, оларға таным процесінің өзі де қызық болуы керек. Бұл ережелерді сақтау жалған білім жинақтауды емес, сенімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. [2]. Оқыту үрдісінде оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін білімдер мен әрекет тәсілдерін алуды қажеттендіруді қалыптастыратын шарттарды, өзін-өзі бейімдеу шарттарын, мәселелерді шешудің түрлі нысандарын ұйымдастыру дағдыларын дамытудың шарттарын қамтамасыз етуі тиіс. Оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғарғы деңгейі танымдық міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуда неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің оқытушының көмегімен орындалатынымен сипатталады, мұнда мұғалім танымдық тапсырма беріп, оның шешуін бақылауы немесе оқушыға шешу тәсілдері көрсетуі тиіс. Төменгі деңгейде оқушыға белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана танымдық әрекетін ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың негізгі факторларына оладың өз мүмкіндігін сезінуі, оқушылардың өз таңдауымен жұмыс істеуі, оқу үрдісіне баланың өз әрекетінен қанағаттануы; оларға мұғалім тарапынан қойылатын талап пен қабілеттерінің сәйкес болуы; мұғалімнің өзіндік жұмысты ұйымдастыра алуы, т.б. жатады. Бұл факторлар оқу мотивтерінің өрісін кеңейтіп шығармашылық әрекетіне негіз қалайды. Қабілеттер оқушыға дайын түрде берілмейді, ол оқыту барысында жүзеге асатын дамудың нәтижесі. Оқу, білім алу қабілеттерінің деңгейі әр оқушыда әр түрлі болғандықтан, мұғалім танымдық тапсырманы беру кезінде оны ескеруі тиіс. Төменгі сынып оқушыларының танымдық белсенділігін арттыру үшін білімді меңгерудің мынадай мақсаттары керек: ·Мақсатты қоя алу (мақсатты түсіндіру); Мақсатты жүзеге асыра білу (орындалатын бөлігі) ·Нәтижені бағалай алу (бақылау, баға). Бүгінгі мектептерде тек қана екінші буын –орындалатын бөлім ғана жүзеге асады. Сондықтан да ол мектеп тәжірибесінде кең таралған, өйткені мұғалім оны оңай қолдана алады. Мақсатты қоя білуге тоқталсақ, онда ол мақсаттың тек қана жекеленген, бөлек, бір-бірімен бірікпеген оқу үрдісінің мұндай түрі оқушылардың өз қызметін бақылап, оған баға беріп, нәтиженің тиімділігін қалыптастырмайды. Басқаша айтқанда, оқушының танымдыққа емес, тіпті оқу үрдісіне деген қызығушының артуы екіталай. Осы көрсетілген үш элементтің жүзеге асырылуы үшін оқу пәні ішкі ой ерешеліктеріне, яғни, ол ойдың даму тарихы мен қалыптасуына, сонымен қатар әр оқу пәні – жалпы білім жүйесінің тек бір ғана бөлігі екенін түсінгенде ғана іске аспақ. Яғни, қазіргі заманғы оқу үрдісінің мазмұнына деген көзқарас оның диалектикалық дамуында ғана қарастырылуы керек. Басқа сөзбен айтқанда, пәндік білім беру жүйесінің негізінде диалектикалық қайшылық, яғни, бір жүйеде нақты пәнді алсақ, білім беру жүйесінің дамуына мүмкіншілік беретін қозғаушы күш деп қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларында ұғынатын түсініктер оның маңызын жаттап алып көптеген жаттығуларды, есептерді орындағаннан емес, оларды түсіну арқылы ғана болады. Танымдық белсенділік барысында логикалық ойлауы дами бастайды. Сонымен, оқушылардың танымдық белсенділігінің көрсеткіштері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: 1. Білімді өз бетінше алуы және оны түрлі жағдайда қолдана білуі; 2. Іргелі білімдерге қол жеткізу; 3. Танымдық тапсырмаларды шешу біліктері; 4. Өзбетіндік оқу әрекетіне қызығушылығы, әрекет тәсілдерін білуі; 5. Тұтас педагогикалық үрдісте мұғалімнің оқуы мен мақсатты өзара әрекеті; 6. Әрекетке бейімделуі мен өзін-өзі бақылау. Оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру үшін мұғалім тарапынан ұйымдастырушылық пен дұрыс басшылық және оған оқушылардың өздері белсенділік танытпағы ләзім. Ал оқушылардың жеке басының дамуына белсенді болуы үшін оны қажетсінуі, ізденуі, бағдарлай білуі, зерттеу біліктері болуы қажет. Бұл жерде оқушылардың қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың танымдық жан

қуаттарының оянуына ықпал етудің, сол жолда ізденісін, талабын ұштап, білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Әдебиеттер

1. Рысбекова А. «Танымдық қабілетті арттыру шрттары », «Қазақстан мектебі» журналы №7-2010ж, 38-39 беттер.
2. Ильясов С. «Танымдық белсенділікті дамыту – өзекті мәселе», «Қазақстан мектебі» журналы №2-2011 ж, 66-67 беттер.

COACHING: AN EFFECTIVE MEANS FOR SUCCESSFUL LEADING

M.S. Tileubayeva, A. Bakitzhan, A.T. Dochshanova, D.B. Rustamova
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

Annotation

The article deals with the current issues of coaching as an effective means for successful leading. The problem is that career guidance is based on tests and do not reflect the disposition of students. Therefore, through coaching, the teacher, having instructions for action, can determine the strengths and weaknesses of the individual. The purpose of our study is to develop plan for teachers to follow coaching method in career guidance. Interview and observation methods were used in our study. Expected result is to identify student's strengths, preferences and determine the scope of their future profession by conducting coaching sessions.

Key words: coaching, professional orientation, profile education, career guidance, coaching techniques, effective methods.

Аннотация

Мақалада табысты көшбасшылықтың тиімді құралы ретінде коучингтің өзекті мәселелері қарастырылған. Мәселе кәсіптік бағдар беру тәсіліне негізделген және оқушылардың шынайы дарындылығын көрсетпеуінде. Сондықтан коучинг арқылы мұғалім іс-әрекетке нұсқау бере отырып, жеке тұлғаның күшті және әлсіз жақтарын анықтай алады. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – мұғалімдерге кәсіптік бағдар беруде коучинг әдісін қолдану жоспарын құру. Зерттеуімізде сұхбат және бақылау әдістері қолданылды. Күтілетін нәтиже коучинг сабақтары арқылы студенттің күшті жақтарын, бейімділігін анықтау және оның болашақ мамандығының ауқымын анықтау.

Түйін сөздер: коучинг, кәсіптік бағдар беру, мамандандырылған білім беру, кәсіптік бағдар беру, коучинг техникасы, тиімді әдістер.

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы коучинга как эффективного средства успешного лидерства. В настоящее время профориентация строится на тестах, что не всегда полно отражает истинные таланты учащихся. Поэтому посредством коучинга преподаватель, имея инструкцию к действию, может определить сильные и слабые стороны личности. Целью исследования является разработка плана использования учителями метода коучинга в профориентации. В нашем исследовании использовались методы интервью и наблюдения. Ожидаемый результат – выявление сильных сторон, предпочтений студента и определение сферы его будущей профессии путем проведения коуч-сессий.

Ключевые слова: коучинг, профессиональная ориентация, профильное образование, профориентация, методики коучинга, эффективные методы.

Introduction

Using coaching for influence in education is forceful. It is an essential element of any school or college systems redesign and has proven to have significant and far-reaching benefits. Simply put, coaching is about creating opportunities for dialogue, positive, and solution-oriented two-way conversations. **Creating a coaching culture** has many benefits in an education setting.

Coaching is without doubt an outstanding pedagogy in itself. When teachers learn the skills associated with coaching, such as deep, sharp, and thoughtful questioning techniques, exceptional listening skills, and the ability to inspire others to find their own solutions, take on challenges, and have a high degree of self-confidence, they see how learning to be a coach will help them become best practices [2].

Teachers, who can coach, naturally raise self-awareness within their learners. They help to build their self-reflection and their independence to solve problems, work collaboratively and accept mistakes as essential to learning.

The main goal of this article – to study the theoretical foundations of coaching and introduce this method to solve some tasks in a secondary educational institution.

The object of article – to study of coaching as a method to achieve certain goals and results.

The subject of article – using the results of the study to solve the career guidance of secondary school students.

The research hypothesis of this article lies in the necessity and importance of introducing coaching as a method and instrument into the education system to solve the problem of career guidance for students and future specialists.

The role of the leader is to inspire all staff to achieve the carefully crafted vision linked to positive outcomes for all. Senior leaders must have the influencing skills to communicate that vision and create an inspirational canvas so that teaching and learning, curriculum innovation and the well-being and motivation of staff and learners is woven. Defining the priorities and entrusting successful implementation requires a coalition of talented senior teams. They must work together to empower others to be instrumental in making change happen.

Issues for investigation

The purpose of this empirical study is to find out on the basis of interviews and observations the influence of coaching on choosing the profession of students aged 13-15.

The main questions appear in investigation:

- Can coaching affect student performance and guide students to find the right occupation, and if so, how is it expressed?
- How can coaching motivate students to learn and develop in choosing their own future occupation?

Method of research

Interview and observation methods [7] are used. These methods provide information about both the coach and the taught students about their own experiences, thoughts and feelings.

Interviews lasted about 3 hours and observed both trainers and students in the coaching process. Questionnaire was used as a starting point for the interview and the responses recorded on a dictaphone and immediately translated into computer text. Coach A is certified professional, while coach B is a teacher at school. 4 students were divided between coaches. After two weeks of coaching period the interview also held to find out the results of co-working process. Interview questions were open-ended and thought-provoking.

Observations (coaching conversations) were also recorded and then transcribed. The students in this survey were trained one to three times, 30 minutes each. The students also approved participation of an observer.

Given ethical consideration the coaching process can be perceived as delicate so the names of participants are hidden.

Method and guide that coach-teachers used in coaching

In recent years, the GROW method has been actively developed (Whitmore, 1998). The method takes as its starting point what coaching can be supporting people so that they succeed in solving the challenges and challenges they may face[15].

Authors Miller and Rollnick (1993) have shown that it is possible to help people become motivated by conversation. They call the method "motivational conversation" and are based on the theory "a client-oriented methodology and a sensitive approach". According to these researchers, you can make it easier for people to implement change by guiding them, getting them to believe in their abilities, and then following them through the various stages of change.

Phase 1. G: Trainer formulates goal; short term and long term – maybe a dream or wish.

Phase 2. R: What does it look like now and what can be changed?

Phase 3. A: What choice can be made? Listed here are as many options as possible.

Phase 4. P: What needs to be done, when, by whom and the desire to do it. Internal and external obstacles. Willpower score.

Guide that coacher-teachers used to held session

First stage	First meeting should have: At the first session, it is necessary <i>to establish contact</i> with the student, collect primary information and discuss further tasks and actions. This information and action plan are the basis for further discussions. You don't have to "know everything" about your student or really "solve all the problems". It is much more important to achieve his trust and openness. Remember that the discussion process is a catalyst and the student will continue to have thoughts and ideas after coaching. So sometimes just "laying out" the facts and tasks is much more important than you think. As a coach, you can add value to a discussion by gently guiding it, asking questions to get the background and key objectives of coaching, and then guiding the discussion to the student's area of interest. By the end of the session, both of you should have a clear understanding of the coaching method and next steps. If you have agreed on specific actions (for example, emailing key points of discussion or setting up the next session), this should be done quickly and professionally.
-------------	---

Feedback	Getting feedback can be an effective help to the student. Someone else's opinion is often new information for the student, which becomes a starting point for discussion, helping him to think about his developmental goals. The coach must follow the principles of getting feedback, writing a resume, getting permission, and sharing that information with the student. If you are well prepared, the process will be effective and will bring invaluable benefits to your student.
Questions for reflection	Reflection allows us to strengthen our self-awareness, learning and a new type of behavior. This is an additional option that can be offered to help the student to study after the session and between sessions.
Personal development plan	This plan allows you to reach a mutual understanding of the goals and objectives of coaching. It will also allow tracking of the <i>student's development</i> after the completion of coaching. It should be a short, concise text with a link to the relevant information or topic of discussion. The plan needs to be updated over time by regularly rereading and reflecting on the content.

Results and discussions

Career goals. In the course of the coaching, participants' openness to career was studied. Participants with concrete career plans were asked to explain why they are interested in professional interests. In this context, examples for imitation and experience are of special importance. Participants with less concrete career plans were asked what aspects would be important for them in their future career, for example, salary, type of work, etc. d.

I concept. The participants' assessments of their scientific and humanitarian abilities in the first part of the coaching were also discussed. Here, the important topic was how the participant explained his achievements. Students attributed their success to diligence, academic abilities or luck – a set of explanations that could open up a conversation about alternative reasons that could also be relevant. It turned out to be useful to focus attention on the students' self-esteem to put into doubt typical regularities in their explanations of achievements in science. This can strengthen their confidence in their abilities in this area.

We ask about the reasons. Participants often talked about their thoughts or feelings on specific topics or recounted past experiences. Such statements included, for example, the reasons why the participant spoke about their particular career aspirations or personal opinions. One strategy has been to question these explanatory models. The trainer asked the participant to explain her comments, especially if she motivated them with negative attitudes towards stable personality traits, for example: "I'm not good at science." By questioning these types of explanatory patterns, the coach attempts to identify points where change is possible, challenge established negative attributions, and create space for new, more constructive ways of self-definition.

Encouraging. Coaches often encouraged respondents to be more open to a career or to trust their abilities. If a participant seemed to distrust her skills, the strategy was to encourage her to have more confidence in her abilities. In these cases, the coach can show good work and present it as a measure of skill. If the interview with the trainer showed that the participant was still unsure about her career choice, she was encouraged to take part in additional or other career guidance activities.

Reflection of self-perception of the participants. During the interview, the performance tasks of the participants were discussed. At the same time, some of the trainers showed the participant alternative interpretations of her results. The trainers focused on the inconsistency of the results of the participant with her own assessment of the tasks. For example, if a participant has shown progress, the trainer will talk about the learning process she may have gone through and highlight her ability to learn and improve. In case of unsatisfactory performance of tasks, the trainer assessed the possibility of the influence of external factors. This was done to engage participants in a differentiated understanding of the various factors that may be relevant to explaining their results.

All the students found their passion and eager to realization of thoughts into reality. Student 1 have chosen chemistry as a major science subject and will enter technical university to deliver development in production of hypoallergic goods.

Student 2 realized that history the most interesting and found question that really fascinate and bring joy in researching the information, so now he still is choosing to be architect or researcher.

Student 3 decided that biology and animals will excite student for the rest of the life. So in the future he is planning to be a vet. The student is searching Universities around the world to enter there in 2 years period

Student 4 unfortunately, have not decided yet, despite the fact that 2 different directions are necessary for him. They are physics and oratory, but there are some fear to be a teacher, but coach-teacher will work with the student to overcome inner barriers and decide the best option to choose.

Conclusion

Trainers in this study underwent special training to prepare them for work. This training allowed the trainers to focus on aspects related to coaching sensitivity to diversity, such as typical models of self-esteem and career aspirations. Thus, the preparation represents an important prerequisite for the coaching to take into account the diversity within the professional orientation. Careers and teachers outside the school can prepare for professional orientation based on the three main categories described in this article. After the first coaching sessions, teachers and professional guidance consultants can try to take a break from work to think about coaching. This can be done according to the scheme established in this study. This self-reflection can inspire further education. Therefore, the teacher should be able to professionally provide professional orientation to the students in the school.

References

1. Coaching in Education – a powerful strategy for change (2021). [online] Available at: <https://learningcultures.org/news/coaching-for-impact-in-education/>.
2. Glynis Frater. *Coaching for Impact in Education*. <https://www.linkedin.com/pulse/coaching-impact-education-glynis-frater>
3. Pater, R. (2020). Coaching for Teachers: What school leaders need to consider. [online] blog.irisconnect.com. Available at: <https://blog.irisconnect.com/uk/coaching-for-teachers>.
4. www.etymonline.com. (n.d.). coach | Origin and meaning of coach by Online Etymology Dictionary. [online] Available at: <https://www.etymonline.com/word/coach>.
5. Ibarra, H. and Scoular, A. (2019). The Leader as Coach. [online] Harvard Business Review. Available at: <https://hbr.org/2019/11/the-leader-as-coach>.
6. Indeed Editorial Team (2021). Coaching Leadership: How to Become a Coaching Leader and When to Use This Style. [online] Indeed Career Guide. Available at: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/coaching-leadership>.
7. Mcleod, S. (2015). Observation Methods – Naturalistic, Participant and Controlled | Simply Psychology. [online] [Simplypsychology.org](https://www.simplypsychology.org). Available at: <https://www.simplypsychology.org/observation.html>.
8. Duke.edu. (2010). LibGuides: Qualitative Research: Observation. [online] Available at: <https://guides.library.duke.edu/c.php?g=289813&p=1934020>.
9. Э. Парслоу, М. Рэй. Коучинг в обучении: практические методы и техники – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.
10. Тимоти Голви (Timothy Gallwey) «The Inner Game of Tennis»./Пер.с англ. М.: Олимп-Бизнес, 2010.
11. Aikens, N., S. Atkins-Burnett, and Y. Xue. “Background Review Framework for Study 5: Identifying Existing Literature on Coaching Models.” Mathematica Policy Research: Memo submitted to First 5 LA, January 2011
12. Antonova, N.V. and Naumtseva, E.A. (2022). The Problem of Coaching Effectiveness: Research in the Framework of Coaching Psychology. *Современная зарубежная психология*, (1), pp.94–103. doi:10.17759/jmfp.2022110109.
13. Anon, (n.d.). *Модель внедрения коучинга в школы Казахстана как метод повышения квалификации педагогов – Коучинг в образовании*. [online] Available at: <https://coachingineducation.ru/model-vnedreniya-kouchinga-v-shkoly-kazakhstana-kak-metod-povysheniya-kvalifikacii-pedagogov/> [Accessed 19 Oct. 2022].
14. Тюляковна, Т.Г. and Юрьевна, Х.А. (2016). Тенденции развития и использования коучинга в образовательном пространстве. *Научный журнал NovaInfo*, [online] 46, pp.311–315. Available at: <https://novainfo.ru/article/6352> [Accessed 19 Oct. 2022].
15. Rothwell, W.J. and Behnam Bakhshandeh (2022). *High-Performance Coaching for Managers*. CRC Press.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ӨЗАРА ӘРЕКЕТ

Жұбаназарова Н.С., Умирзакова Г.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Абай атындағы гимназия-мектебі

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Педагогикалық коммуникация-бұл белгілі бір педагогикалық ерекшеліктерді қамтитын және жағымды психологиялық орта құруға, сондай-ақ оқу іс-әрекетін психологиялық белсендіруге бағытталған мұғалім мен оқушы арасындағы кәсіби қарым-қатынас. Оқу процесінде оқушының жеке басына жеткілікті көңіл бөлудің болмауы педагогикалық қиындықтарды тудыруы мүмкін. Жақсы педагогикалық көзқарас білім алушылардың мотивациясын дамытуға және оқу іс-әрекетінің шығармашылық сипатын жүзеге асыруға, білім алушының жеке басын дұрыс қалыптастыруға жағдай жасайды.

Аннотация

Педагогическая коммуникация – это профессиональные отношения между учителем и воспитанником, включающие в себя определенные педагогические особенности и направленные на создание положительной психологической среды, а также на психологическую активизацию учебной деятельности. Отсутствие достаточного внимания к личности учащегося в учебном процессе может вызвать педагогические трудности. Хорошие педагогические отношения создают условия для развития мотивации обучающихся и реализации творческого характера учебной деятельности, правильного формирования личности обучающегося.

Annotation

A pedagogical relationship is a professional relationship between a teacher and an educator that includes certain pedagogical services and is aimed at creating a positive psychological environment as well as psychologically revitalizing learning activities. Lack of sufficient attention to the personality of the student in the teaching process can cause pedagogical difficulties. The normality of the pedagogical relationship creates conditions for the development of the motivation of learners and the creative nature of educational activities, resulting in the correct formation of the learner's personality.

Кіріспе

Оқытушы еңбегінің мазмұны білім алушының психикалық дамуына ықпал ету болып табылады, ал оның негізгі құралы оның баламен психикалық өзара әрекеттестіктігі, педагогикалық қарым-қатынасы.

Педагогтың педагогикалық және коммуникативтік мәдениетінің негізгі көрсеткішінің бірі оның бейвербалды коммуникацияның субъектісі ретіндегі құзыреттілігі жатады. Вербалды емес мінез-құлық тұлғаның психоэмоционалды күйінің негізі болып табылады.

Педагогтардағы эмоционалды күйлердің кең тараған түріне эмоционалды теңсіздік, агрессиялық, фрустрация, көңілі толмау, қысымдылық жатады. Егер мұғалім осы күйлерді басынан кешіріп жүрсе, ол оның ым-ишарасынан, сөзінен, мимикасынан көрініс табады.

Өкінішке орай, қазіргі заман мұғалімдерінің педагогикалық қарым-қатынасында ым-ишараны, мимиканы, өзінің жүріс-тұрыс, қимыл-қозғалыстарын орынсыз қолдану жайты орын алуда. Қарым-қатынастың вербалды емес элементерін орынсыз қолдану немесе дұрыс қолдана алмау мұғалім мен оқушы қарым-қатынасында тиімді нәтижеге қол жеткізуге кедергі келтіреді. А.С. Макаренко айтпақшы, «қалай тұру, қалай отыру, дауыс ырғағын қалай қолдану, қалай жымыю, қалай қарау секілді қарапайым нәрселерге бізді ешкім үйретпеді. Ал, негізі оны үйренуге болады және үйрету де керек. Мұнда үлкен шеберлік талап етіледі» 1.

Педагогтың кәсіби іс-әрекетіндегі негізгі мәселердің бірі – оның вербалды емес қарым-қатынасында агрессиялықтың, үстемділіктің басым болуы. Педагогикалық қызметте мұғалімнің әлеуметтік деңгейіне сәйкес қалыптасқан вербалды емес қарым-қатынас элементтерін төмендегідей жіктеуге болады:

- меңзеу ишарасы – сұқ саусақпен немесе көрсеткіштермен орындалады;
- көзілдіріктің үстінен қарау – балалар мұны сынау немесе агрессия ретінде қабылдайды.

- үстемдік, басымдық ету, агрессияның ым-ишаралары;
- сақтық, күмән келтіру, сенімсіздік ым-ишаралары – қол саусақтарын айқастырып отыру;
- ашушандық сигналдары, мазасыздық сигналдары – көзілдіріктің ұшын, қаламның басын тістеу, үстелді қағу, сақинасын шешіп-кию.

- қорғаныс жесттері – кеуде тұста қолдарын айқастыру немесе аяқтарын айқастырып отыру.

Педагогикалық әрекетте мұғалім мен оқушы, мұғалім мен мұғалім арасында орын алатын вербалды емес қатынастардың бірнеше сипаттамалары бар:

Бет әлпеті – адам сезімінің негізгі көрсеткіші. Жағымды (бақыт, қуану, таңдану) және жағымсыз (қайғы, ашу, менсінбеу) эмоциялардың көрініс табатын аймағы.

Адамның бет әлпетінің мимикалық көріністері қарым-қатынаста үлкен рөл атқарады. Әріптесінің немесе оқушының бет әлпетіне қарап, оның айтқысы келгенінен көп ақпарат алуға болады.

Бет әлпетінің мимикалық қозғалыстарын дұрыс қолдану арқылы мұғалім өзінің эмоциялық күйі туралы мәлімет береді, белгілі бір оқушыға, оның жауабы мен тәртібіне қатынасын көрсетеді. Осы жөнінде А.С. Макаренко: «Мимиканы игермеген ұстазды жақсы тәрбиеші деуге болмайды» деген 1.

Визуалды (көз арқылы) байланыс. Көз арқылы жасалған байланыс негізгі реттеуші қызмет атқарады. Оқушыға бағытталған көзқарас арқылы мұғалім сынып назарын өзіне немесе сабақтың негізгі құндылығына аудара алады, ара қашықтықты сақтайды, көңілі толмау немесе қаталдық таныту сезімдерін көрсетеді.

Визуалды байланыс оқушының жауабын тыңдауда үлкен рөл атқарады. Оқушының жауабы кезінде көңіл бөліп тыңдау кері байланыс орнатуға мүмкіндік туғызады. Е.А. Петрованың пікірінше, мұғалім оқушыға неғұрлым жақын болса, көзқарастың ықпалы соғұрлым жоғары болады 2.

Тұлғааралық кеңістік. Мұғалім көзқарасының әсері оқушымен қарым-қатынас қашықтығына байланысты. Мұғалім балаға неғұрлым жақын тұрса, соғұрлым визуалды байланыстың ықпалы зор болады. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың қашықтығын психология ғылымының проексемика деген саласы зерттейді.

Проксемика бойынша қарым-қатынастағы қашықтықтың бірнеше түрлері анықталған:

1. Жыныстық – барлық зоналардың ішінде негізгісі болып табылатын адамның жеке кеңістігі. Бұл зонаға адамның өзімен эмоционалды жақын қатынастағы тұлғалар ғана кіреді және оның ара қашықтығы – 15-46 см аралығын қамтиды.

2. Жеке зона – бұл көбінесе қонақта, ресми кездесулерде, кештерде болатын адамдар зонасы. Бұл зонада бейвербалды зонадан көрі сөз арқылы қарым-қатынас басымырақ болады. Мұнда адамдар ақпарат алмасып, тәжірибе жинақтайды. Ара қашықтығы – 45-75 см (45см-1,2 м).

3. Әлеуметтік зона – басқа адамдармен қатынас кезінде ара қашықтық сақталатын зона, яғни іс жүзінде, қағаз жүзінде немесе ресми сипаттағы қатынас жатады. Жұмыс барысындағы басшы мен қызметкер немесе мұғалім мен оқушы. Ара қашықтығы – 75-200 см (1,2-3м.).

4. Қоғамдық зона – адам үлкен бір аудиториямен немесе адамдар тобымен жұмыс кезінде (оратор, лектор, сахнадағы әртіс) осы зона сақталады. Негізгі рөлді – бейвербалды іс-әрекеттер, ым-ишарасы, жүріс-тұрысы, дауыс ырғағы атқарады 3.

Тактильды байланыс немесе жанасу. Вербалды емес байланыстың бұл түрін қолдану әсіресе кіші бастауыш мектеп жасында үлкен рөл атқарады. Жанасу арқылы мұғалім балаға деген қатынасын көрсетіп, өзіне баланың зейінін аудара алады. Оқушының қолынан ұстау, арқасынан сипау арқылы сабаққа назарын арттыруға, жақсы жауап үшін мақтауға, мұғалімдер арасында мазасыздықты, уайымды, сенімсіздікті басуға болады.

Дауыс аппараты – мұғалімнің негізгі құралы болып табылатын дауыс ырғағы, тембрі, артикуляциясы. Педагогикалық қызмет барысында мұғалім дауыс ырғағы мен тембрін өзгерту арқылы әріптесінің мінез-құлқын басқарып, оған эмоционалды тұрғыда ықпал ете алады. Ал, оқушылар мұғалім сөзінің тазалығына, анықтылығына, дұрыстылығына ерекше мән береді. Сондықтан да педагог қарым-қатынастың осы техникаларын меңгеруі қажет. А.С.Макаренко айтпақшы, «бері кел сөзін – 15 түрлі дауыспен айтуды және бет-әлпетімізде 20 түрлі мимиканы жасауды үйренген кезде ғана шебер ұстаз атануға болады» 1.

Дауыс ырғағы – әріптесінің сезімін түсінуге ерекше тәсіл болып табылады. Мәселен, қуану, сенімсіздік немесе ашу мен қорқынышы кезінде адамның даусы қатты шығып кетуі мүмкін, уайым және мазасыздық кезінде адам тез сөйлейді, ақырын сөйлеу адамның шаршап немесе қайғырып тұрғанын, бірнәрсеге аландаушылығын білдіреді.

Вербалды емес өзара әрекетте жағымсыз салдардың алдын алу үшін ым-ишараны, жест-мимиканы, дауыс ырғағын, ара қашықтықты, тактильды байланысты педагогикалық іс-әрекетте дұрыс

қолданудың тәсілдерін меңгеру қажет. Вербалды емес қатынастың тәсілдерін меңгеру мұғалімнің оқушыға ықпалын арттырып, бірлескен іс-әрекет үшін жағымды, шығармашылық ортаны құруға жағдай жасайды. Бұл үшін мұғалім:

- ым-ишара, мимика туралы, оның ролі мен қызметі, жүйесі туралы ілімін кеңейтуі керек;
- өзіндік мимикасы мен ым-ишарасын жүзеге асыруға, өзі үшін табысты деп саналатын түрін дамытуға дағдылануы қажет.

Негізгі бөлім

Педагогикалық процестегі қарым-қатынас А.А. Леонтьевтің пікірінше, адамзат дамуының жетістіктерін бала игеру үшін қажетті және арнайы жағдай жасайды. Демек, Л.М. Митина айтқандай, «оқытушы мен білім алушының өзара әрекеті ең алдымен танымдық сипаттағы ақпараттармен алмасудан тұрады. Ал, бұл ақпараттардың берілуі сөз арқылы және вербалды емес коммуникация құралдарының көмегімен жүзеге асады» 4.

Педагогикалық қарым-қатынас жасау барысында оқытушы білім алушының көзқарасы, эмоционалдық жай-күйі, белгілі бір нәрсеге деген қатынасы туралы мәліметтердің басым бөлігін оның сөзінен емес, ым-ишарасы, дауыс ырғағы, жүріс-тұрысы, тыңдау әдебі арқылы алады. Ендеше, педагогикалық процесс барысында мұғалім-мұғалім, мұғалім-оқушы қарым-қатынасындағы ескеруіміз керек негізгі вербалды емес элементтерді төмендегідей сипаттасақ болады:

1. Мұрнын ұстау немесе мұрнының ұшына қолын тигізу – «сізбен келіспеймін немесе сіздің сөзіңіз сенімсіздеу» деген күйді сипаттайды.

2. Өтірік жөтелу – өзіне сенімсіздік немесе сақтану кезінде орын алады.

3. Иегін қасу – келесі әрекетін немесе айтар сөзін ойластыру кезінде немесе шешім қабылдар кезде байқалады.

4. Көзілдірігін шешу немесе көзілдірікке қатысты басқа да іс-қимылдар – «тоқтай тұрыңыз, енді мен айтайын», «енді мені тыңдаңыз» дегенді білідеріді.

5. Саусақтарын немесе шынашағын аузына салып отырса – ішкі қажеттілік пен қолдауды қажет етеді.

6. Сұқ саусағы жоғары бағытталған – сыни қатынас. Қарым-қатынас барысында әріптесін сынап отырғанын немесе оған деген жағымсыз қатынасты білдіреді.

7. Алақанымен (саусағымен, жұдырығымен) аузын жауып отыру – жалған сөйлеп отырғанын немесе шындықты жасырып тұрғанын, кейде күмән мен сенімсіздікті білдіреді.

8. Мұрнының үстін, қасын немесе көзінің айналасын қасыса – алаңдаушылық, күмәндану.

9. Бос сөздермен «комплимент» айту – жағымпаздану;

10. Сұраққа ұзақ ойлану, арасында жөтелу, сұрақты қайта сұрау – баланың сабаққа дайын еместігін немесе жауабының шынайы еместігін білдіреді.

11. Саусақтарының ұшы біріктірілген, алақаны ашық – өзіне сенімділікті, өз пікірін білдіріп, белгілі бір идея ұсынған кезде байқалады. Көбінесе, басқарушы тарапқа тән.

12. Құлағына қол тигізу, құлағын қасу немесе құлағының ұшын ұстау – «сізді жеткілікті тыңдадым, енді мен айтайын» 5.

Қарым-қатынастың вербалды емес аспектілері өзара қатынасты реттеуде, байланыс орнатуды елеулі рөл атқарады, сонымен қоса оқытушының да, оқушының да эмоционалдық жағдайы мен ахуалын анықтауда үлкен рөл атқарады. Ендеше, педагогикалық өзара әрекетте вербалды емес қарым-қатынасты дұрыс игеріп, оларды тиімді қолдану үшін бірнеше арнайы түзету-дамыту жаттығулары туралы да білгеніміз абзал. Оларды үлкен бірнеше түрлері бар:

1. Коммуникацияның вербалды емес құралдарына сезімталдықты дамыту жаттығулары:

- «Айна»
- «Жест»
- «Сәлемдесу»
- «Эмоциялық күй».

2. Педагогикалық қарым-қатынаста ым-ишараны сезіну және жүзеге асыру жаттығулары:

- «Жағдайдан шығу».
- «Сыныпты қарсы алыңыз»
- «Ескертулер»
- «Лектор»

3. Дауыс ырғағының ерекшеліктерін сезіну жаттығулары:

- «Сезім және интонация».
- «Фраза»

- «Интонацияны ажырату»
- 4. Визуалды байланыс маңыздылығын түсінуге арналған жаттығулар мен ойындар:
  - «Бос орын»
  - «Көзбен байланыс»
  - «Шериф және кісі өлтіруші»б.

Қорытынды

Сонымен, бейвербалды қарым-қатынас тілін игеру қажеттілігі бірнеше себептермен анықталады. Біріншіден, сөз арқылы тек дәлелдік білімді беруге болады, алайда адамның сезімі мен жай-күйін білдіруі үшін бір ғана сөз жеткіліксіз. Кейде «сөзбен қалай атып жеткізерімді білмей тұрмын» дейтін сөз тіркесінің қолданылуы тегін емес. Яғни, сөз арқылы берілмеген мәліметтерді вербалды емес қарым-қатынас элементтері толықтырады. Екіншіден, сөз арқылы адам өздерін қалай басқара алатындықтары туралы ақпарат береді. Мәселен, өз ашуын басқара алмаған адам даусын көтеріп, айқайлап жіберуі мүмкін. Яғни, вербалды емес қарым-қатынас адамда бейсаналы түрде жүзеге асады. Қарым-қатынас кезінде өз әрекеті мен сөзін қаншалықты сәйкестендіріп, басқарамын деген адамның өзінде кейде жасырын сезімдеру ым-ишара, жест арқылы білініп қалады. Ал, бұл өз кезегінде сөз арқылы айтылған мәліметтің шынайылығына көз жеткізуге немесе күмән тудырған жағдайды анықтауға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Макаренко С.А. Собр.соч. Т.5. – М.: Педагогика, 1989. 84-171 с.
2. Петрова Е.А. Жесты в педагогическом процессе: Учебное пособие. – М.: Моск.городское пед. Общество, 1998. С.29.
3. Невербальные средства общения / Сост. Поваляева М.А., Рутер О.А. – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. С.135.
4. Митина Л.М. Управлять или подавлять: выбор стратегии профессиональной деятельности педагога // Директор школы. – 1999. -№2. С. 15.
5. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам. – М.: ЭКСМО, 2004. – 288 с.
6. Семёнова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога: Учебное пособие.-2-е изд., доп. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. – 256 с.

MOTIVATIONAL PECULIARITIES OF SCHOOLCHILDREN IN THE UPDATED FORM OF LEARNING

Zhenis A.K., Isina S.S., Sadykanovna R.E.

*Karaganda university of the Academician E.A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan*

Annotation

This article is about changes in education. Renewed training is a review of the structure and content of the educational program, methods and approaches to training and education. Upon admission to raising the level of secondary education, student performance is assessed using a system of criteria-based assessments. A criteria-based assessment system is characterized by a formal and cumulative assessment, rather than a traditional assessment.

The article clarifies the features of motivation of students studying in modern and traditional teaching methods. Educational motivation is defined as a separate type of motivation, which is part of educational activity, educational activity. Like any other trend, the motivation for learning is determined by a number of factors that are inherent in this activity. Firstly, it is an educational system with an educational institution in which educational activities are carried out; secondly, the organization of the educational process; thirdly, the characteristics of the student; fourthly, the system of relations of the teacher with subjective qualities, primarily to the student, to activity; Fifth, this is determined by the specifics of the subject.

Аннотация

Обновленное обучение представляет собой пересмотр структуры и содержания образовательной программы, методов и подходов к обучению и воспитанию. Критериальная система оценивания включает формативное и суммативное оценивание, а не традиционное оценивание. В статье уточняются особенности мотивации студентов, обучающихся при современных и традиционных методах обучения. Учебная мотивация определяется как отдельный вид мотивации, входящий в состав учебной деятельности. Как и любое другое направление, мотивация к обучению определяется рядом факторов, присущих этой деятельности.

Аннотация

Жаңартылған оқыту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнына, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдеріне шолу. Критериалды бағалау жүйесі дәстүрлі бағалау емес, формалды және жиынтық бағалаумен сипатталады. Мақалада заманауи және дәстүрлі оқыту әдістерінде оқитын студенттерді ынталандыру ерекшеліктері нақтыланған. Тәрбиелік мотивация оқу әрекетінің, оқу әрекетінің бөлігі болып табылатын мотивацияның жеке түрі ретінде анықталады. Кез келген басқа тенденция сияқты, оқу мотивациясы осы қызметке тән бірқатар факторлармен анықталады.

Motivating the learner to learn is pertinent to curriculum implementation. This is because motivation is an influential factor in the teaching-learning situations. The success of learning depends on whether or not the learners are motivated. Motivation drives learners in reaching learning goals. It is important to recognize the fact that motivating learning is a central element of good teaching. This implies that learners' motivation is probably the single most important element of learning.

A great deal of works are being done in our country in order to proceed into the content of modernized education. Innovative projects, innovative events, programs for development of educational organization taking place in our Republic could be a proof for that. This system of events has been included into the practice of Nazarbayev intellectual schools since 2015. In 2012-2013 new textbooks were processed. In 2014 "Profession-oriented school" program was developed which is dedicated to professional training and based on social-humanitarian and scientific-mathematical directions. Reforms and changes being implemented in our country are streams for proper development of school pupils. In accordance with it, structural perception of these changes must be our objective in solving this problem. Therefore, development of essential qualities of young generation, their spiritual education is becoming a crucial issue these days. From this perspective, psychological issues are being considered. One of them is the impact of changes within the framework of the program "Spiritual modernization" on psychological peculiarities of pupils. Not only does it influence pupils' emotional state, but also their motivation [1].

Educational achievements depend not only on brain competence and skills, but also on mental process and memorizing methods, motivational needs of pupil's individuality. A child should be enthusiastic about study process apart from learning. Positive attitude to learning is achieved by plenty of needs and incentives which are formed by properly organized study process. Furthermore, developed needs assist in realizing methods and approaches. The latter are designed to find satisfaction. Cognitive interests, capabilities, skills, competences, habits and pupil's personality are developed from motivational and needs sector [2, p.22-26].

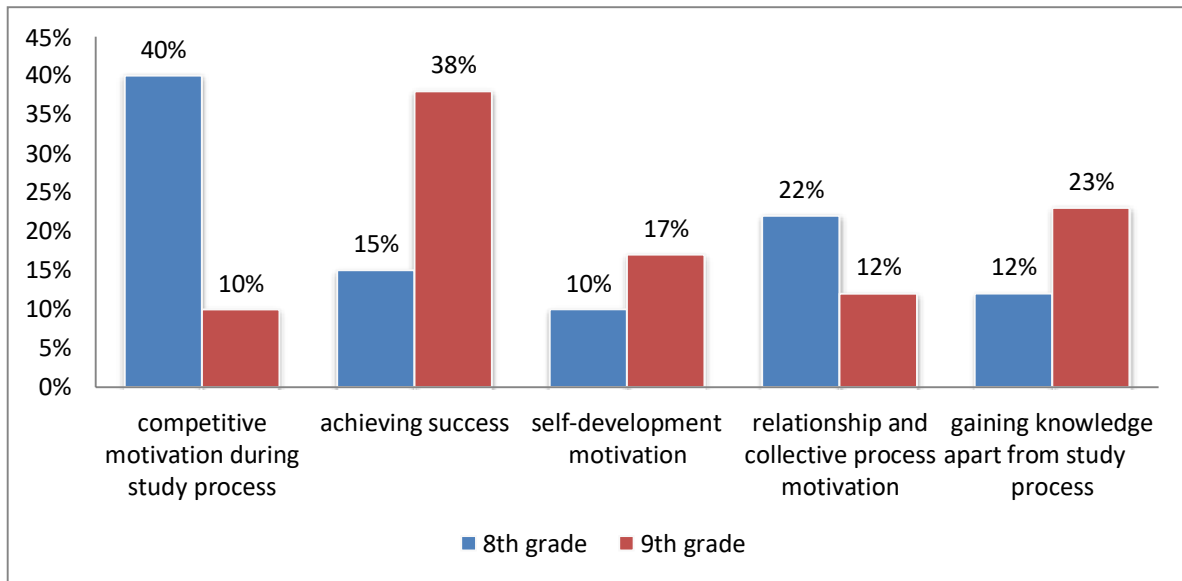
Study motivation is a separate type of general motivation in education sector. As like any type of motivation, it is distinguished by particular features common to education sector: first of all, it is identified in relation to a particularity type and profile of educational institution; secondly, by arranging educational process, by its advantages; thirdly, by teacher's subjective particularities, their position and attitude to pupils and process, moreover, by characteristics, position and study plan of educational process. According to Markova, study motivation consists of a range of requirements which collaborate with each other and change constantly. Motivation is not only a positive or negative attitude for a pupil, but also complexity of motivational structure, emergence of new, full scale and controversial relationships between them. A. K. Markova demonstrates hierarchy of this structure, considers it in relation to education, and ascribes to it necessity in education, a sense of study, emotion, attitude and interest [3, p.43].

Motivation of learning activities helps the pupil to concentrate on what he is doing, and thereby to gain satisfaction. Continuous motivation is needed to help learners concentrate on the lessons to be learned. The importance of motivation in its simplest form is seen in the experiments made in the way animals and human beings learn.

L. S. Vygotskii has also a point of view about it. According to him «pedagogics ought to be directed not for tomorrow, but for the next day of a child's development.

In fact, a human's motivational sphere is formed and persistent. Motivational sphere plays an important role here. Its future depends directly on this period. Occupational choice is a crucial step for a man. While making such a choice, a human relies on his or her experience, parents' direction, dreams for achieving to one's capacity, profession and interest. All of those keeps changing with age [4, p.63].

In order to identify pupils' motivation in study process, «Research of motivation of study process» a method suggested by Ye. A. Kalinina was conducted. 40 people participated in this research. The research was conducted at school 36 in Karaganda city. The research was conducted in 8th and 9th grades. Having analyzed the responds of 8th and 9th grades, it can be concluded that there is a difference between 8th and 9th grades. «Competitive motivation» showings in study process were high among 8th grade 40%, whereas motivation showings in «achieving success» were 38% among 9th grade. Children with high educational attainment showed clear responds in achieving aims – accurate completion of a task, gaining necessary results – «self-development» motivation rank was 10% and 17% among 8th grade and 9th grade respectively, «relationship motivation» 10% and 12 % respectively. – «Gaining new education apart from study process» motivation has high percentage among 9th grade 23% (1 picture). With the development of aims a pupil learns to start plans for identifying oneself, there is a necessity and opportunity for development of one's study process which allows to get knowledge apart from school program. Therefore, 8th grade pupils are directed into responds such as «competitive motivation during study process», «relationship and collective process motivation», whereas in 9th grade there is a positive trend of growing «motivation in achieving goals», «self-development motivation», «gaining knowledge apart from study process». This shows that 9th grade pupils compared to 8th grade pupils understand that successful school education can be a base for development during post- school education, moreover knowledge can be useful for achieving well-being, forming a social responsibility and joining new social communities. Forming of an intellectual system and its further development is connected with entering whole society; reflexion, being able to criticize one's own point of view, emphasis on theory; idealization; being able to distinguish words, behaviour, habits, controversies; pursuing self-development and individualization. (picture – 1).

Picture 1. Motivation of schoolchildren' learning activities

The motivational part of pedagogical conditions assumes stimulation of motivation of self-education; the substantial part of pedagogical conditions consists in orientation of process of self-education to formation of modern psychological knowledge, with providing its personnel, methodical, material components; the activity part of pedagogical conditions provides active participation and self-estimation of pupils of a level of development of professionally important qualities during introspection of efficiency of the self-educational work [5].

In conclusion, pupils' motivation is a flexible system that can be influenced. Even if a pupil has not chosen a future profession wisely, purposeful development of a constant system of motivations can help a future specialist adapt one's profession and career development. A choice of future profession and research of a system of incentives while mastering that profession allow to complement study incentives and influence on forming professional proficiency of students. Efficiency of study process depends directly on importance of motivation of mastering a future profession. Therefore, if we want to modify and improve education quality, we should modify education reforms. Practical and accurate rendering of those reforms and changes depends on teachers' activity. Learning is self-initiated, but it must be aided by motives so that the learner will persist in the learning activity. A definite motive is valuable in all work, as motives make for readiness. The greater the readiness, the greater will be the attention given to the work on hand and the sooner will the desired result be achieved.

References

1. President of RK N. A. Nazarbayev's message to Kazakhstan nation, 12 April 2017.
2. Barber M., Murshed M., How to achieve constantly high quality education at school. -M.: Science, 2008. 59p.
3. Dzhakupov S.M. Psychological structure of study process. -2 ed.- Almaty: Kazak, university, 2009.308p.
4. Amirova B.A., Zhenis A.K. «Emotional state of school graduates related to changes in education sector. Current development processes of psychological science and experience and future international scientific-methodical materials. Almaty: Kazakh university publishing house, 2017. P.137-139.
5. Aplashova A.Z., Amirova B.A., Abildina S.K., Tusupova M.M., Autalipova U.I. Activization of self-education of students – psychologists. Life Sci J 2014;11(5s):145-148]. (ISSN:1097-8135)

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ БАҒДАРЛАНУЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Сматова К.Б., Бекмурзаева А.Т., Сәрсембетова Б.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, №25 орта мектебі

Тараз, Қазақстан

Аннотация

Мақалада жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағдарлануын психологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізудің маңызы және жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беру барысында моральдық-эмоционалды қолдау көрсету, болашақ мамандығын таңдау мен жоспарлауға көмектесу жұмыстарын ұйымдастыру қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматривается важность проведения психологических исследований профессиональной ориентации старшеклассников и оказание морально-эмоциональной поддержки в процессе профессиональной ориентации, помощь в выборе и планировании будущей профессии.

Annotation

The article discusses the importance of conducting psychological studies of professional orientation of high school students and providing moral and emotional support to high school students in the process of professional orientation, assistance in choosing and planning a future profession.

Кіріспе. Кәсіптік бағдар беру – бұл мамандық таңдауда және кәсіптік дамуды жоспарлауда кешенді көмек көрсету жүйесі болып табылады. Кешенді кәсіби бағдар беру жұмысы бірнеше дәстүрлі бағыттарға бөлінеді. Олар: кәсіби ақпарат беру, кәсіби үгіт-насихат жұмыстары, кәсіптік білім беру, кәсіби психодиагностика. Білім алушыға моральдық-эмоционалды қолдау көрсету, болашақ мамандығын таңдау мен жоспарлауға көмектесу жұмыстары әдетте жеке, кәсіптік консультациялар арқылы жүргізіледі.

Кәсіптік бағдар беру педагогика мен психологиядан тыс кең ауқымды бағыт болып саналады, оған кәсіп таңдауда көмек көрсету жөніндегі түрлі шаралар кешені кіреді және кәсіптік кеңес беру – кәсіби өзін-өзі анықтауда жеке бағдарланған жүйелі жұмыстар жиынтығы. Профориентология – бұл кәсіптік бағдар және кәсіптік кеңес беру туралы ғылым [1]. «Профориентология» термині пайда болғанға дейін «Кәсіптік бағдар беру», «Кәсіби өзін-өзі анықтау», «Мансап» ұғымдары жан-жақты қолданылған.

Негізгі бөлім. Кәсіби өзін-өзі анықтау – бұл нақты ғылыми ұғым, оны ресми түрде тұжырымдау оңайырақ болып келеді, ал жеке өзін-өзі анықтау – күрделі философиялық ұғым. Дж.Сьюпер өмір бойы мансап жолында адам көптеген таңдау жасауға мәжбүр болады деп санаған, мансаптың өзі «ауыспалы таңдаулар жүйесі» ретінде қарастырылады. Жалпы алғанда, кәсіптік бағдарлаудың негізгі мақсаты кәсіби өзін-өзі анықтаған субъектіні қалыптастыру болып табылады.

Е.А.Климов кәсіби өзін-өзі анықтаудың екі деңгейін анықтап көрсеткен болатын. Олар: гностикалық (сана мен өзін-өзі тануды қайта құру); практикалық (адамның әлеуметтік мәртебесінің нақты өзгеруі жайында). Өзін-өзі анықтау моделі ретінде жеке кәсіби перспективаларды (ЖКП) құру схемасын Е.А.Климов ұсынған. Бұл схеманы «кәсіби өзін-өзі анықтау» ұғымын нақтылауда, жалпы пайымдаудан практикалық іс-әрекетте және кәсіптік бағдарлаудың жаңа әдістерін жасау кезінде қолдануға болады. Е.А.Климов бойынша ЖКП құндылықтары мен мағыналық компоненттері және оны ұйымдастыру сауалнамасының схемасы қарастырылған (Кесте 1). Кестенің сол жағында ЖКП құру схемасының компоненттері келтірілген, ал оң жағында сыналушылармен жұмыс жасау үшін тиісті сұрақтар берілген. Егер жұмыс сыныппен жүргізілсе, онда әр оқушы алдына берілген парақ бетіне нұсқау бойынша жазып бере алады.

Жеке кәсіби перспективаны (ЖКП) құру схемасы

ЖКП компоненттері	ЖКП ұйымдастыру бойынша сауалнама схемасы
Адал еңбектің құндылығын түсіну (өзін-өзі анықтаудың құндылық-адамгершілік негізі).	Қазіргі уақытта адал жұмыс істеу керек пе? Неліктен?
Мектептен кейінгі кәсіптік білім алудың қажеттілігін түсіну.	Мектептен кейінгі білімді алу қаншалықты қажет?
Елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы жалпы бағдар және оның өзгеруін болжау.	Елдегі әлеуметтік жағдай бойынша таңдалған мамандық қаншалықты сұранысқа ие?
Кәсіби еңбек нарығын білу (бұл өзін-өзі анықтаудың макроақпараттық негізі болып табылады).	Тапсырма түріндегі сұрақ: 3 минуттың ішінде берілген 1-әріптен басталатын мамандықтарды жазып шығу қажет.
Ұзақ мерзімді кәсіби мақсатты (арманды) бөліп көрсету және оны басқа маңызды өмірлік мақсаттармен үйлестіру.	20-30 жылдан кейін мамандық бойынша өзіңізді қалай көресіз?
Қазіргі кәсіби мақсаттарын алдағы мақсатқа жетудің кезеңдері мен жолдары ретінде бөліп көрсете алу қабілеттілігі.	Мақсатыңызға жету жолында негізгі 5-7 кезеңді талдап қарастырыңыз.
Нақты таңдалған мақсаты мен мамандығын білу, мамандығы бойынша оқу орындары, жұмыс орындары жайлы ақпараттану (бұл жасалатын кәсіби таңдаудың микроақпараттық негізі болып табылады).	Тапсырма түріндегі сұрақ: таңдалған мамандық бойынша, болашақ қызметте және университетте немесе колледжде оқуға байланысты болуы мүмкін жағымсыз 3-дәйекті түсінікті келтіріңіз.
Қойылған кәсіби мақсаттарға қол жеткізуге әсер етуі мүмкін жағдайлардың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы түсінік қалыптастыру.	Кәсіби мақсатқа жету жолында қандай нәрсе кедергі болуы мүмкін?
Өз кемшіліктерін жеңу және өз мүмкіндіктерін оңтайлы пайдалану жолдары туралы түсінікті дамыту.	Сіз өзіңіздің кемшіліктеріңізбен қалай жұмыс істейсіз және мамандық алуға қалай дайындаласыз?
Мақсаттарға жету жолындағы сыртқы кедергілер туралы түсінікті қалыптастыру.	Мақсаттарға жетуге не нәрсе кедергі болуы мүмкін?
Сыртқы кедергілерді жеңу жолдарын білу.	Сіз кедергілерді қалай жеңесіз?
Негізгі таңдау бойынша сәтсіздікке ұшыраған жағдайда резервтік таңдау жүйесінің болуы.	Сізде негізгі таңдаудан бөлек басқа дайындалған таңдау нұсқалары бар ма?
Болашақ кәсіби жұмысының мәні туралы терең түсінік қалыптастыру.	Сіз өзіңіздің кәсіби өміріңіздің мәнін қалай көресіз? Сіз не үшін мамандық бойынша жұмыс жасағыңыз келеді?
Жеке кәсіби перспективаны тәжірибе жүзінде іске асырудың басталуы.	Жоспарларыңызды жүзеге асыру үшін қазіргі таңда қандай іс-әрекет жасаудасыз?

Оқушының сауалнамаға толық жауап беру уақыты шамамен 30-35 минут аралығын қамтиды, толық жауап берілгеннен кейін нәтижелер өңделеді. Сыныппен жұмыс жасауға арналған сауалнамада және жеке әңгімелесуде қолданылатын сұрақтардың тұжырымдамасы олардың негізгі мағынасын сақтай отырып өзгеруі мүмкін. Сауалнама нәтижелерін өңдеудің әртүрлі нұсқалары бар, атап айтсақ: бірінші нұсқада жауап парақтары жиналып, психолог-кеңесші өзі жауаптарды бағалау жүйесі бойынша қарастырады. Әр берілген сұрақ бойынша бағалаудың болжамды критерийлері: 1 ұпай – сұраққа жауап беруден бас тарту; 2 ұпай – қате жауап беру немесе жауабы жоқ екенін мойындау; 3 ұпай – минималды нақты жауап (мысалы, ЖОО түсемін, бірақ қайсысы екені белгісіз); 4 ұпай – негіздемесі барынша көрсетілген нақты жауап; 5 ұпай – басқа жауаптарға қайшы келмейтін нақты және негізделген жауап. Ал екінші нұсқада, ең алдымен оқушылар өз жауаптарын өздері бағалайды (1-2 анонимді жұмыс алдын-ала бірлесіп талданады, ал оқушылар бағалау жүйесін басқа адамдардың мысалдарымен игереді), содан кейін психолог-кеңесші парақшаларды жинайды, оларды бағалайды және оқушылардың өзін-өзі бағалауымен салыстырады.

Оқушының мамандық таңдауда ішкі белсенділігін қалыптастыру арқылы, ол психологтың басым көмегінен кәсіби бағдар бойынша өз мәселелерін шешуге үйренеді. Сонымен қатар, психолог пен білім алушы арасындағы қарым-қатынас схемасын объект-субъект ретінде белгілеуге болады, мұнда кәсіби кеңесші біртіндеп оқушыға өз бастамасын береді, яғни субъектіден пассивті бақылаушы мен кеңесшіге айналады [2]. Кәсіби өзін-өзі анықтауға арналған тұлғаның белсенді ұстанымдары мыналарды қамтиды:

- өзін-өзі анықтау барысында туындайтын мәселені байқауға дайын болу;
- өз бетінше шешім қабылдауға тырысу;
- кәсіби психолог-кеңесшінің көмегіне жүгінуге дайын болу;
- кәсіби психолог-кеңесшімен мәселе бойынша келісілген талаптарды барынша орындауға дайын болу;
- кәсіби кеңес беру шеңберінен тыс белгілі бір әрекеттерді өз бетінше жасауға дайын болу (психологтың ұсынысы бойынша);
- жеке тұлға өзінің өмірлік жағдайына, сондай-ақ қоғамдағы жағдайға біршама басқаша қарауға дайын болу, бұл белгілі бір деңгейдегі батылдықты қажет етеді.

Бірақ барлық оқушылар мұндай талаптарға дайын емес, сондықтан олардың белсенді болуына ықпал жасайтын мынадай жүйелі жұмыс жоспары қажет:

- оқушылармен эмоционалды және сенімді байланыс орнату;
- оқушылар мәселесін бірлесіп нақтылау: мұнда психолог өзін-өзі анықтау жағдайын бағалаудың әдістерін қолдана алады, олар түсінікті болып қана қоймай, сонымен бірге оның жағдайын бағалауға көмектеседі;
- оқушылар мәселесін бірлесіп шешу: мұнда кәсіби психолог-кеңесші мәселенің қалай шешілетінін және мүмкіндігінше оны шешуге мүмкіндік беретін әдістемелерді қолдана алады;
- оқушылармен жүргізілген жұмыс барысын бірлесіп қорытындылау, ол үшін түсінікті және қолжетімді әдістерді қолданған жөн;
- жұмыс барысында кәсіби психолог-кеңесшінің белсенділігін төмендету, ал оқушының өз мәселелерін тәуелсіз шешуге мүмкіндік беру қажет.

Оқушыларға кәсіби бағдар барысында белсендіру мыналарды қамтиды: пассивті тұлғаны белсендіру, оның қызығушылығын, рефлексиясын, тәжірибесін және болашақ өмірге деген үмітін ояту; оқушыларды саналы, мақсатты, еңбек нарығын болжайтын және өзін-өзі анықтау жағдайын жоспарлай білетін белсенді тұлғаға айналдыру [3].

Қорытынды. Оқушының пассивті позициясында кәсіби психолог-кеңесші оған тек ықтимал болжамды шешімдерді ұсынады. Мұнда білім алушы жай ғана бағдарланған жағдайда болады, алайда кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби кеңес беру мәселелерін шешудің келесі деңгейлеріне көшу толығымен қамтылмаған. Кәсіби бағдарлау барысында оқушының әртүрлі кәсіптік бағдарлау мәселелерін өз бетінше шешуге дайындығы біртіндеп қалыптастырыла бастайды. Сонымен, оқушылармен кәсіби бағдар беру барысын нақты диалог режимінде ұйымдастыруға болады. Бұл жағдайда субъектілік қатынастардың схемасы жүзеге асырылады және арнайы ұйымдастырылған өзара әрекеттесу мен ынтымақтастық арқылы оқушы белсенділігі барынша көрініс табады. Мұны екі тараптың бірлескен әрекет деп атауға болады.

Қазіргі заманауи білім берудің басты мақсаты – дайын білімді меңгеріп қана қоймай, білік пен дағды арқылы дербес, шығармашыл, сын тұрғысынан ойлайтын, теория мен практиканы ұтымды

ұштастыра білетін, жаңашыл жас буын өкілдерін жан-жақты дамыған тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды жүзеге асыру барысында мектеп оқушыларына қойылып отырған келелі мәселелер де күн сайын артып келеді. Өйткені еліміздің болашағы мен басты тұлғасы – бүгінгі мектеп оқушысы мен ертеңгі студент. Осы орайда, жас ұрпақты өзіне ұнаған тиісті мамандықты сапалы, әрі саналы талдап алуға дайындау – кәсіби бағдар жұмыстарының маңызды бөлігі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Мельникова М.А. Организация и проведение профориентационной работы / М. А. Мельникова, А. А. Васильев // Среднее проф. образование. – 2021. – № 12. – С.37-39.
2. Мендаева Д. Как помочь школьникам узнать о профессиях. Конспект занятия / Д. Мендаева // Упр. нач. шк. – 2021. – № 3. – С.40-47.
3. Ермохина О. Опыт профориентационной работы с воспитанниками / О. Ермохина // Беспризорник. – 2021. – № 2. – С.38-42.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ АДАМДАР АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Асылханова М.А., Құлымбаева А.К.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Қарым-қатынас адам психикасы мен оның мінез-құлқының мәдени, саналы қалыптасуы мен дамуында үлкен рөл атқарады. Қарым-қатынас арқылы адам жаңа қабілеттер мен қасиеттерді аша алады. Басқа адамдармен белсенді қарым-қатынас жасай отырып, ол тұлға ретінде дами алады.

Аннотация

Общение играет большую роль в культурном, сознательном формировании и развитии психики человека и его поведения. Благодаря общению человек может открыть в себе новые способности и качества. Активно взаимодействуя с другими людьми, он может развиваться как личность.

Annotation

Communication plays a big role in the cultural, conscious formation and development of the human psyche and its behavior. Through communication, a person can discover higher abilities and qualities. By actively interacting with other people, he can develop himself as a person.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық өзгерістері мен мәдениеті қарым-қатынаста өркениетті елдердің қатарында. Мемлекеттің жетістігі мен дамып жетілуінің қайта жандануы мен тұрақтылығының негізгі міндеттерінің бірі. Қазіргі ХХІ ғасырда қоғамымыздың дамуы сан-салалы жақтардан хабардар, өзгермелі жағдайларға бейімділігі жоғары тұрақталған тұлғаны қалыптастырумен бірге, адам әрекетінің қозғаушы күші ретіндегі мемлекеттер аралық тұрақты қарым-қатынасты қолдайды. Педагогикалық қарым-қатынас – бұл мұғалім мен білім алушылар арасындағы коммуникация арқылы ақпарат алмасу, мәдениеттілік пен тәрбиеліліктің әсер етуі мен коммуникациялық әдістер арқылы қарым-қатынастың ұйымдастырылуын қамтитын әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынастардың толық жүйесі. Қарым – қатынастың адам өміріндегі мәні мен маңыздылығы өте зор. Қарым-қатынас, бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс, ол адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамти отырып, оның өміріндегі ең жоғары қажеттіліктердің бірі. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланысты емес көрінеді. Бірақ қарым-қатынас сөзімен біз кәсіби, жеке шығармашылық және тағы басқа қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қарым-қатынастарын түсіндіруге тырысамыз. Адам қоғамда, өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сай өз пікірі мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың өзге қатынасушыларымен бірлескен іс-әрекет ықпалымен түрлі сезімдерді бастан кешеді. Алайда мұның барлығы өзге адамдармен ақпарат және қарым-қатынас алмасудан ғана болады, оларды жақсы тани отырып, біздің әрқайсысымыз қандай болса да қарым- қатынасқа түсеміз, араласамыз. Әр адам өзінің негізгі ерешеліктерін жеке қарым-қатынас тәжірибесі арқылы, отбасындағы, мектептегі, көшедегі тікелей қарым-қатынастар арқылы қалыптастырады. Мұны қазақстандық психолог Шерьязданованың: «еңбегінде қарым-қатынас – баланың қалыпты психикалық дамуының маңызды факторы және ажырамайтын шарты ретінде қарайды. Ол қоршаған адамдармен қарым-қатынас қажеттілігін бастапқы мәні бар маңызды табыстылық ретінде зерттеп, қарым-қатынасты іс-әрекет ретінде түсінудің негізгі ережесін ұсынды: «біріншіден, қарым-қатынас іс-әрекеттің заты немесе объектісі бірлескен іс-әрекеттегі серіктес немесе қарым-қатынас потенциалының субъекті ретіндегі басқа адам деуі, ал екіншіден, қарым-қатынас әрбір іс-әрекет сияқты адамның қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған. Қарым-қатынастағы қажеттілік басқа адамды бағалауға талпынудан тұрады, ол өзінің тұлғасын және өзін бағалауға, сол адамның бағасынан өзін анықтауға, қарым-қатынас мотиві арқылы басқа адам немесе, дәлірек айтқанда адамның сол қасиеттері туралы түсінігі үшін баланың үлкендермен өзара әрекетке түсуі болып табылады»-деген[1, б 20].

Негізгі бөлім

Педагогикалық оқу-тәрбие процесінде де адамдар арасындағы қарым-қатынастың жеке түрі болып табылады. Педагогикалық қарым-қатынастың эффективтілігі бойынша көптеген ғалымдардың еңбектері және тағы басқа жазбаларын арнаған. Бұл зерттеулердің авторлары педагогикалық процесті, мұғалім мен білім алушыдан тұратын байланыс ретінде қарастырады. Қарым-қатынас білім алу үшін даму, нығайту және туындаудың маңызды факторы болып қалады. Заманауи қалыптасқан адамдар, ақпаратты бұқаралық коммуникация арқылы қабылдаса, қалғандары тұлға аралық қарым-қатынас каналдары арқылы қабылдайды.

А.Н. Леонтьевтың зерттеулерінде «Педагогикалық қарым-қатынас» сәйкестілігіне қарай «адамзаттың даму тарихы жетістігіндегі перзентке арнайы және қажетті жағдай қалыптастыруды қамтиды»-деуі. Мазмұны танымдық және формасы бойынша бірлескен-диалогтық іс-әрекеттің қалыптасу процесі индивидуалды іс-әрекеттің мақсаттарының, мағыналарының және мотивтерінің өзара бір-бірімен байланысуы мен түйісуі барысында жүзеге асады. Жаңа мақсаттардың қалыптасу процесі – бірлескен танымдық іс-әрекеттегі мақсатқа мазмұны жағынан – практикалық, ал формасы бойынша бірлескен мақсаттардың қалыптасуынан басталады. Бірлескен іс-әрекет мақсаттардың келесі кезеңінде мағыналық пен танымдық қасиеттердің, танымдық процестерінің арқасында бірлескен танымдық іс-әрекеттің сапалы қайта өзгеруін білдіре отырып, бірлескен ойлау мақсаттарыда қайта өзгереді [2, б 35]. Қарым-қатынас – адамдар арасындағы, бірлескен іс-әрекет қажеттілігін туғызып, байланыс орнататын күрделі процесс, екі немесе одан да көп адамдардың арасындағы танымдық, эмоционалды ақпарат, тәжірибе, білімдердің дамып қалыптасуы қарым-қатынас негізінде болады. Көптеген ғалымдар өз еңбектерінде, қарым-қатынасты жоғары дәрежедегі динамикалық -элеуметтік, психологиялық құбылыс-деуі. Қарым-қатынас арқылы жеке тұлғаның дамуындағы маңыздылығын зерттеген психолог ғалымдар көптеген теорияның негізін қалады.

Білім жүйесін жаңарту және реформалау жағдайында мамандарды даярлау сапасына талаптар күшейді. Бұл іс-әрекеттің когнитивтік, эмоционалды, коммуникативтік және оқыту нәтижелері үшін жауапкершілікті арттырады. Тұлғааралық қарым-қатынастың құрылымдық көрсеткіштері,- психология ғылымындағы негізгі ұғымдардың бірі – қарым-қатынас. Қарым-қатынассыз жеке адамды түсіну, оның дамып-жетілуін талдау мүмкін емес.Тұлғааралық қарым-қатынас түрлері мен формалары бойынша әр алуан.

Тұлғааралық қарым-қатынас психологиясы, психология ғылымдарының бір саласы және оның пәні ретінде, сұхбат жүргізу барысында психологиялық тұрғыдан сауатты болу, тиімді қарым-қатынас туралы білімдер жүйесін қалыптастыру. Қарым –қатынассыз жеке адамның тұлғалық қалыптасу үрдісін, жалпы қоғам дамуын түсініп талдауға болмайды.

Тұлғааралық қарым-қатынас туралы ғалымдардың пікірі бойынша, қоғамдағы адамдарды біріктіру және дамыту тәсілі болу керектігі кезек күттірмейтіндігін айтқан. Тұлғааралық қарым-қатынастың мақсаты, адамдар арасындағы келіссөздерді тиімді жүргізу мен өзара түсіністікке қол жеткізу. Қарым-қатынас жасау барысында екінші адамды тыңдап, түсіне білудің маңызы зор. Бұл басқа адамның ішкі жан дүниесін түсініп, оған өз ойын дұрыс жеткізуге мүмкіндік береді. Тура, жанама, тікелей, біреу арқылы тікелей емес. Алғашқысы тікелей қарым-қатынас, соның негізінде тікелей емес қарым-қатынас пайда болады.Тікелей емес қарым-қатынас – жазбаша түрдегі немесе техникалық құралды пайдалану негізіндегі толық емес психологиялық контакт. Адамзат тәжірибесін игеруде жазудың, кітаптың, басқа әр түрлі техникалық құралдың пайда болуы тікелей емес қарым-қатынас жасаудың жүйесін күрделендіреді.Қарым-қатынас ары қарай жеке адамаралық және көпшіліктік қарым-қатынас болып бөлінеді. Жеке адамаралық қарым-қатынас – топтарда, жұптарда жеке дара ерекшеліктерін білу, қайғы-қуанышына ортақтасу, түсіну, бірігіп іс-әрекет ету негіздерінде қалыптасатын түрі.Көпшіліктер арасындағы қарым-қатынас – көпше түрдегі таныс емес адамдардың және көпшіліктік мәлімет құралдары арқылы қарым-қатынас жасау, осындай қатынастың түріне өнер, эстетикалық қарым-қатынастарды да жатқызуға болады. Қарым-қатынаста адамдар өзін көрсетеді, өзі үшін және басқалар үшін психологиялық қасиеттерін аша түседі. Сонымен бірге ол қасиеттері қарым-қатынаста қалыптасады да. Адамдармен қарым-қатынаста адамның адамзаттық тәжірибені игеруі, қалыптасқан мораль, құндылықтар, білім мен іс-әрекет түрлерін игеруі, жеке адам және дара адама түрінде қалыптасуы іске асырылады. Яғни, қарым-қатынас адамның психологиялық дамуының маңызды факторы. Жалпы алғанда, қарым-қатынасты былай анықтауға болады: адамның бүкіл өмірі барысында психикалық процестері мен мінез-құлқы қалыптасатын жан-жақты шындық. Қарым-қатынас мәселесінің концептуалды негіздері туралы кеңес ғалымдары В.М. Бехтерев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, М.М. Бахтин, В.Н. Мясичев және т.б. қарым-

қатынасты адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі және индивидуализациялануының, тұлға қалыптасуының маңызды шарты ретінде қарастырды [2, б 44].

Қазіргі психологияда қарым-қатынас табиғи және әлеуметтік құбылыстардың барлық түрлерін сипаттау үшін пайдаланатын, өзара әрекеттестігі түсінігінің синонимі ретінде қарастырылады. С.И. Ожегов сөздігі бойынша, өзара әрекеттестік – екі құбылыстың өзара байланысы. Философиялық сөздікте өзара әрекеттестік – «өзара ықпал», «кез келген байланыс және материалды объектілер мен құбылыстар арасындағы қатынас» ретінде пайымдалады. Ал өзара әрекеттестік – «субъектінің бір-біріне тікелей немесе жанама ықпал ету, олардың өзара шарттастығын тудыратын процесс» ретінде анықталады.

В.А. Петровский пайымдауынша, «іс-әрекетті жүзеге асыру процесінде адам объективті түрде басқа адаммен белгілі бір байланыс жүйесіне түседі». Осылайша, байланыс алмасу әрекеттермен, заттармен, ақпаратпен т.б. және өзара ықпал кез келген өзара әрекеттің мазмұны болып табылады.

Тұлға – психология ғылымының негізгі ұғымдарының бірі. Тұлға деген ұғымды түсіну және тұлғаның психикалық қалыптарын сипаттауға мүмкіндік беретін негізгі қасиеттерді бөліп көрсету үшін бұл ұғымды ғалым Б.Г. Ананьев ұсынған. Сондықтан адамды тұтастай сипаттайтын ұғымдарға арналған классикалық дәптердегі «индивид – іс-әрекет субъектісі – тұлға – жеке тұлға» ұғымдарының қатарында қарастырайық.

Қарым-қатынас трактовкасында талдау деңгейіне қатысты, бұл сұрақта қарым-қатынас психологиясының позициясын анықтау үшін бірден бізге бірқатар категорияларды кіргізуге тура келеді. Ол жүйеде біріншіден қарым-қатынастың тиісті орынын табу керек. Бұл категориялардың мәнісі: а. іс-әрекет, ә. өзара әрекет – интеракция, б. қарым-қатынас, в. өзара қатынас, г. қоғамдық қатынас.

«Қарым-қатынас ұжымның немесе әлеуметтік топтың өмір тіршілігінің ішкі механизмін құрайды». Бұл – ақпаратты жеткізу емес, ұжым өмірінің ішкі механизмі ретінде басқа адамдармен өзара әрекеті. Бұл – сондай-ақ, ақпаратты жеткізу емес, идеялар, мүдделер және т.с.с. алмасу және белгілі бір қалыптарды қалыптастыру, қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгеру. Әлеуметтік топ іс-әрекетінде қарым-қатынастың қолданылуын зерттеу емес, бұл қарым-қатынас психологиясын емес, әлеуметтанудың зерттеу пәні, қарым-қатынастың өзін оның қалыптасуы және дамуы барысында, оның механизмдері мен құралдарын қарым-қатынас іс-әрекетінің бөліктері ретінде зерттеу. Ең соңында, ерекше маңызды жағдай – адам іс-әрекетінің басқа түрлерімен, ең алдымен тәжірибелік және танымдық іс-әрекетімен қарым-қатынастағы өзара қатынастарды талдау – осының барлығы қарым-қатынас психологиясының жеке пәнін қалыптастырады.

Тұлға – бұл адам сезімдерінің, ойларының және мінез-құлқының үйлесімді көрініс табуына жауап беретін сипаттамалары.

Қарым-қатынас – кең мағынада адамдар арасындағы бірлескен іс-әрекеттің кез – келген формасы. Сондықтан коммуникация қарым-қатынастың бір түрі ретінде қарастырылады.

Коммуникация – бұл қарым-қатынас бойынша серіктестер арасындағы өзара ақпарат алмасу процесі. Ол білімді, идеяны, пікірді, сезімді беруден және қабылдаудан тұрады. Коммуникацияның әмбебап құралы – сөз, оның көмегімен ақпарат беріліп қана қоймай, сонымен қатар бірлескен іс-әрекетке қатысушылардың бір-біріне әсер етуі де жүзеге асады.

Тұлғааралық қатынастар, негізінен, тұлғаға қатысты психологиялық мәселелер, қызығушылықтар және қажеттілік айналасына шоғырланған.

Адамдардың бірін-бірі тануы – күрделі, де көп сатылы. Ол сезінуден басталып, ойлаудан аяқталып, соңында сезімдік және қисынды бейнелеудің барлық деңгейлерінен өтеді. Танылатын адамның сыртқы келбетінің сипаттамаларын тану негізінде оның бейнесін құра отырып, бұл адаммен бірлескен іс-әрекет етуші субъект, әдетте мұндай мағынамен шектелмейді, ол дереу осы адам туралы түйіндер жүйесін құрайды, олардың мазмұны адамның қабілеттіліктерін көрсететін немесе оның нақты шындықтың түрлі қырларына деген қатынасын білдіретін, сонымен қатар оның белгілі бір әлеуметтік-топтық тиесілілігін және т.с.с. байқататын сапаларды көрсету ретінде қарастырылады.

Қорытынды

Қарым-қатынас – бірлескен іс-әрекетте қалыптасатын негізі құрылым, сонымен қатар мәдениет сапасын анықтайтын қоғамдық тарихи дамудың жемісі. Ал қарым-қатынас процесінде адамның ұжымдағы әрекет бірлігі қамтамасыз етіледі, жүріс-тұрыстың қалыптасуы және тұрақталуы, тұлғалардың өзара бірін-бірі қабылдауы, еңбек пен таным субъектісі іс-әрекетінде сенім тудыратындықтан, адамның қасиеттері қалыптасады, эмоциялық күйлерін реттеу қамтамасыз етіледі. Сондықтан, тұлғаның қалыптасуы қарым-қатынас пен іс-әрекет процесінде жүреді. Қарым-қатынас – күрделі процесс, оған көңіл күй, жағдайлар, адамның мінез-құлқы, оның ашық – жарқындығы немесе

керісінше, ұяңдығы сияқты түрлі факторлар әсер етеді. Қарым-қатынас түрінің ресми немесе ресми емес болуына қарай өзін-өзі ұстау мәнерін, дауыс ырғағын, қимыл-әрекетті, сөз бен тіркестерді дұрыс таңдай білу қажет. Жалпы қарым-қатынас процесінде ұлтаралық қатынастар да маңызды орын алады. Жаһандану – динамикалық халықаралық байланыстардың дамуы мен саяси байланыстардың шекаралық қарым-қатынастары. Қазіргі заман талаптарына сай болып отырған әр елдің халықтардың мәдени дәстүрліктерімен ерекше танысу айтарлықтай үлкен орын алып отыр. Ол үшін олардың шығу тегіне байланысты сұраныс туындауы қажет. Ал менталитет – әр халыққа тән, бір – бірінен ерекшеліп тұратын, қандай халықтар топтарына жататынын мәлімдейтін қасиеттер жиынтығы. Осы ұлтаралық қатынас бейнесінің формасы ретінде этникалық стереотиптерді тұрмыстық – сана күйіне байланысты О.Х. Аймағанбетова қарастырды. Ал қазақстандық этнопсихологияның негізін салушы Қ.Б. Жарықбаевтың еңбегінде әрбір халықтың рухани әрекетінің миф, фольклор, тіл, дәстүр, салт, әдет-ғұрып, дінін, т.б. жетістігін сол халықтың психологиясын, сана – сезімін көрсететін негізгі өлшемдер деп есептейді. Демократияландыру әлеуметтік қоғам тең дәрежелі деңгейге көтеріліп барлығы бір қатарлы саналып, жеке адамдардың мәдени қатынастарын көлденеңінен жауапкершілікке тартады. Осындай жағдайда, ол азамат болып қалыптасады және бірлескен іс-әрекеттегі қатынасты қамтамасыз етіп, барлық болатын жағдайларға дайындық ісшаралар ұйымдастырып отырады. Сонымен қатар адамдардың әрқайсысына жеке заңды, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты заңмен қорғалады. Қарым-қатынас психологиясы жөніндегі атақты маман В.А. Кан-Калик қарым-қатынастың 6 моделін көрсетеді. Олар: біріккен әрекет негізіндегі қарым-қатынас; достық негіздегі қарым-қатынас; диалогтық қарым-қатынас; қорқыныш қарым-қатынасы; арақашақтық қарым-қатынас; ойын қарым-қатынасы; Қарым-қатынас формасының дамуына көңіл бөлмеуінсіз, тәрбие, білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, өнер, саясат, идеология және т.б. сияқты адам іс-әрекеті аймақтарын көз алдыңызға елестету мүмкін емес. Сондықтан қарым-қатынас сұрақтары бойынша білімдер жиынтығын жүйелендіру маңызды, бірауақытта әлеуметтік коммуникацияның позитивті, дәстүрлі формаларын сақтай және бекіте келе, олардың жаңа түрлерінде адам қажеттілігін зерттеу.

Ғалымдардың зерттеуінше, белсенділікті басқа адамдардың қоғамдағы орнын өзгерту немесе сақтау мақсатында оларға ықпал ету түрінде, сонымен қатар өзінің жеке және басқа адамдардың өміріндегі жағдайларды туғызу, өзгерту түрінде көрініс табуы мүмкін деп атап көрсетті.

Сонымен қарым-қатынас пен іс-әрекет байланысын түрліше түсінуге болады. Ол, Г.М. Андрееваның пікірінше, адамның әлеуметтік болмысының екі жағын бейнелейтін, тең мәнді категориялары ретінде болуы мүмкін және қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде интерпритацияланады.

Қарым-қатынас, ортақ нәтижеге қол жеткізу мен қатынасты жақсарту мақсатындағы олардың күшін біріктіруге және келісімге келуге бағытталған екі немесе одан да көп адамның өзара әрекеттесуі.

Қарым-қатынас барысында қиындықтардың немесе коммуникативтік қайшылықтардың тоғысуында терминологиялық немесе концепциялық айырмашылықтар бар. Біз мынадай қалыптасқан анықтамаға жүгіндік: қарым-қатынас қиындықтары дегеніміз жеке тұлғаның оның қарым-қатынасқа қанағаттанбауынан қарым-қатынас мотивтері мен мақсаттарын жүйелі түрде жүзеге асырмаған жағдайдағы қарым-қатынастағы түрлі ауытқушылықтар. Көбінесе қиындықтар байланыс орнату және жалғастыру барысында туындайды, әңгімелесушілердің тұлғааралық қатынастарының типіне, олардың арасындағы мағыналылық қайшылықтардың болуына немесе қарым-қатынас жағдайының ерекшеліктеріне негізделген. Адам қарым-қатынаста іс-әрекеттің нақты мақсаттарын жүзеге асырып және бұл кезде ол дұрыс тыңдалған, түсінікті болуын қалайды. Ақпаратпен алмаса отырып, тұлғаның қатынасына қоғамның жалпы мәдениеті ізін қалдырғанын сезбейді де. Бұл факторды дұрыс қабылдамау қарым-қатынасқа негативті әсерін тигізеді. Егер адам екіншісіне бір нәрсені дәлелдей алмаса, онда ол қызықпаушылығын, түсіне алмаушылығын айтып, өз құрбысын кінәләуға бейім болады.

Қарым-қатынастың тәсілдері мен формаларына мән беріп, оның нақты стратегиясы мен тактикасын өңдеу керек. Тәрбиелік кешеннің бір бағытты және қызықты қатынасы жанұя, мектеп, өндіріс, бұқаралық ақпарат құралдары, арнайы мекемелер жеке тұлғаға әсер етеді де, тәрбиелік іс-әрекетте қарым-қатынас мәдениетінің жалпы сұрақтарын қоюды және шешуді негіздейді.

Мұндай қарым-қатынастардың жақсы қалыптасуына әсер ететін жағдай ортаға дұрыс бейімделуден басталады. Әлеуметті бейімделу мәселесі ғылымның көптеген аймағында зерттеу пәні болып табылады және әр ғылым өз тұрғысынан қарап бұл процестің мәнін меңгереді. Жалпы әлеуметтік бейімделу тұлғаның не топтың әлеуметтік ортамен қарым-қатынасы.

Әдебиеттер

1. Ломов Б.Ф. Категория общения и деятельности в психологии. М.: – 1979
2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 2003
3. Канн-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения.
4. Зимняя И.А. Педагогическое общение как форма реализации учебного сотрудничества преподавателя и студентов. – М.: 1989
5. Мардахасев Л.В.Қарым-қатынас психологиясы. 1989

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЖӘНЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ОҚУ ЖӘНЕ КӘСІБИ МОТИВАЦИЯ ДЕНГЕЙІН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Дауткалиева П.Б., Аманова И.К.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Туран Университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада студенттердің оқу мотивациясының ерекшеліктері, болашақ мұғалімдердің оқу және кәсіби мотивация деңгейлерінің эксперименттік зерттеу нәтижелері ұсынылған. Болашақ мамандарды даярлауға қойылатын заманауи талаптар жоғары оқу орнының алдына студенттердің кәсіби құзыретін және мотивациясын қалыптастыру міндеттерін қояды. Белгілі бір педагогикалық мамандықты игерген қазіргі заманғы түлек болашақ педагогикалық іс-әрекеттегі жоғары ынтылан-дыру, ұтқырлық, мақсаткерлік және білім беру саласында бәсекеге қабілеттілік сияқты сипаттамаларға ие болуы керек. Демек, студенттердің кәсіби қызметте өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылуына ықпал ететін кәсіби мотивацияны қалыптастыру мен дамытуды ұйымдастыру үшін психологиялық-педагогикалық шарттарды жасау керек.

Аннотация

В статье представлены особенности учебной мотивации студентов, результаты экспериментального исследования уровней учебной и профессиональной мотивации будущих педагогов. Современные требования к подготовке будущих специалистов ставят перед высшим учебным заведением задачу формирования профессиональных компетенций и мотивации студентов. Современный выпускник, освоивший определенную педагогическую специальность, должен обладать такими характеристиками, как высокая мотивация в будущей педагогической деятельности, мобильность, целеустремленность и конкурентоспособность в сфере образования. Следовательно, необходимо формирование профессиональной мотивации, способствующей стремлению студентов к самореализации в профессиональной деятельности.

Annotation

The article presents the features of students' learning motivation, the results of an experimental study of the levels of learning and professional motivation of future teachers. Modern requirements for the training of future specialists place before the higher educational institution the task of forming the professional training and motivation of students. A modern graduate who has mastered a certain pedagogical specialty should have such characteristics as high motivation in future pedagogical activities, mobility, purposefulness and competitiveness in the field of education.

Therefore, the formation of professional motivation, which contributes to students' desire for self-realization in professional activities

Кілт сөздер: ЖОО студенттері, педагогикалық мамандық, кәсіби мотивация, психологиялық-педагогикалық жағдайлар, модель, мотивация құрылымы.

Кіріспе. Қазақстандағы қазіргі экономикалық және әлеуметтік түбегейлі өзгерістер процесі бүгінгі күні біліктілігі жоғары, шығармашылық ойы жақсы дамыған, мемлекеттің өндірістік және қоғамдық даму деңгейіне белсенді әсер ете алатын мамандарды қажет етеді. Қазіргі таңда интеллектуалды ресурстарды нәтижелі қолдану тек жеке аймақтардың ғана емес, мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Осы кезде қазіргі қоғам дамуына лайықты мамандарды дайындау негізгі міндет ретінде алдыңғы орынға шықты.

Кәсіби мотивацияны қалыптастырудағы негізгі компонент – бұл тек кәсіби емес, сонымен қатар тұлғалық өсуге бағдарлану. Мұғалімнің тұлғасы оның кәсіби қызметінің құралы болуы керек және үнемі өзін-өзі танып, өзін-өзі дамытып және өзін-өзі жетілдіріп отыруы керек. Бұл білімді студенттік өмір кезеңінде өзіне сіңіру керек [1].

Негізгі бөлім. "Студенттердің оқу іс-әрекетінің мотивтерін зерттеу" (А.А. Реан, В. А. Якунина) әдістемесін қолданған кезде біз студенттердің оқу-кәсіби мотивациясының ерекшеліктерін зерттеп,

анықтадық: коммуникативті, аулақ болу мотивтері, бедел мотивтері, кәсіби, шығармашылық мотивтер, оқу-танымдық, әлеуметтік [2].

Эксперименттік топтардың студенттеріне "студенттердің оқу іс-әрекетінің себептерін зерттеу" әдістемесі бойынша екі кезеңде зерттеу жүргізу ұсынылды: бірінші кезеңде – ұсынылған мотивтердің әрқайсысын баллмен бағалау, екінші кезеңде-ұсынылған мотивтерді саралау. Тест сұрақтарын біз 5 балдық жүйе бойынша бағаладық: 1 балл – мотивтің ең төменгі мәні, 5 балл – ең жоғары. Тестілеу нәтижелерін өңдеу кезінде сауалнаманың әр шкаласы бойынша орташа көрсеткіш есептелді.

Өткізілген тестілеу және алынған деректерді саралау нәтижесінде біз 7 мотивациялық шкаланы талдадық (кесте 1).

Кесте 1

Тәжірибелік топтар студенттерінің тренингке дейінгі оқу мотивациясының сандық сипаттамасы

№	Мотивтер топтамасы	Орташа көрсеткіштер				Салыстыру	
		Х/БЭ ₁	Ф/МЭ ₂	ППЭ ₃	И/ФЭ ₄	χ^2	мәнділігі
1.	Танымдық мотивтер	3,49	3,33	3,85	3,40	3,620	0,013
2.	Қашу мотиві	4,88	4,56	4,17	4,63	2,520	0,023
3.	Беделділік мотиві	3,34	2,85	3,98	3,09	3,320	0,014
4.	Кәсіби мотивтер	3,15	3,14	4,83	3,16	4,420	0,006
5.	Өзін-өзі жетілдіруде шығармашылық мотиві	3,45	3,63	3,99	3,41	3,520	0,018
6.	Оқу-танымдық мотиві	3,07	3,27	4,09	3,32	3,820	0,010
7.	Әлеуметтік мотивтер	3,78	3,67	3,56	3,99	3,620	0,012

Әр түрлі институттарда оқитын студенттер үшін мотивтердің маңыздылығын зерттеу кезінде студенттердің әр эксперименттік тобындағы ең маңызды және ең маңызды емес мотивтерді көрсететін нәтижелерді саралау жүргізілді.

Алынған мәліметтер эксперименттік топтар студенттерінің көпшілігінің мотивациялық құрылымында аулақ болу себептері мен әлеуметтік мотивтер үлкен орын алады (кесте. 7).

Осылайша, біз кәсіби және оқу-танымдық мотивтердің төмен деңгейде екендігі туралы қорытынды жасай аламыз. Дәл осы мотивтер университетте оқу кезеңінде жетекші болуы керек. Шығармашылық өзін-өзі тану мотивтері мен коммуникативті мотивтер де төмен деңгейде.

Мұндай көрсеткіштер бізді болашақ мектеп мұғалімінің оқуға деген ұмтылысын арттыру керектігін көрсетеді, одан әрі өзін-өзі дамытуға және кәсіби өсуге, кәсіби мотивацияны қалыптастыру қажеттілігіне тағы бір рет сендіреді [3].

Қорытындылай келе, кәсіби дайындықтың мотивациялық аспектілерін зерттеу нәтижелері жеке тұлғаны оқыту және өзін-өзі дамыту процесін одан әрі жетілдіруге негіз болатындығын атап өткен жөн. Зерттеу нәтижелері мотивация бағытына байланысты (сыртқы немесе ішкі мотивацияның үстемдігімен) студенттердің санаттарын анықтау үшін; резервтерді іздеу және оны жетілдіру бағыттары тұрғысынан кәсіби дайындық процесінің тиімділігін зерттеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Химия-биология институтының студенттерінде "кәсіби мотивтер" мотивтері әлеуметтік мотивтерден кейін екінші орында, "оқу-танымдық" мотивтер жетінші орында болды (кесте. 7).

Физика-математика институтының студенттерінде мотивтердің айтарлықтай таралуы, "кәсіби" мотивтер төртінші орында. Әрбір төртінші болашақ мұғалімнің шығармашылық өзін-өзі тану мотивтері "мен" коммуникативті төмен деңгейде болды.

Психология-педагогика институтының студенттерінде мотивациялық белгілердің біртектілігі байқалды. Кәсіби себептерді бағалау нәтижелері басқа тәжірибелік топтардың студенттерімен салыстырғанда жоғары нәтиже көрсетті.

Тарих және филология институтының студенттері бесінші орында. Сондай-ақ, осы топтың студенттері әлеуметтік мотивтердің ауырлығымен ерекшеленді.

Статистикалық талдау барлық институттардың студенттер тобында бірдей параметрлердің сенімді айырмашылықтарының 7 мотивациялық шкаласының ешқайсысын таппады (кесте 1).

Физика-математика институтының студенттері психология-педагогика факультетінің студенттерімен салыстырғанда мотивтердің ауырлығы, "шығармашылық өзін-өзі тану" және "оқу-танымдық" процестер айтарлықтай төмен болды. Бұл практикалық қызметтің нақты мақсаттарына: кәсіби пәнге айналу, тұрақтылыққа кепілдік беру және материалдық әл-ауқатқа қол жеткізуге байланысты болуы мүмкін.

Осылайша, осы зерттеудің нәтижелері эксперименттік топтар студенттерінің кәсіби мотивациясының сапалық және сандық сипаттамаларында айтарлықтай айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Студенттердің жалпы, оқу және кәсіби мотивациялық бағыты, сондай-ақ студенттердің жеке-жеке ерекшеліктері және интерналдылық бақылау (СБД) деңгейінің көрсеткіштері туралы алынған әртүрлі бастапқы мәліметтер бойынша педагогикалық мамандықтар студенттерінің барлық эксперименттік топтары кәсіби мотивацияның қалыптасу деңгейіне бөлінуге жатады.

Эксперименттік мәліметтерге сүйене отырып, эксперименттік топтардың студенттері кәсіби мотивация критерийлерінің әртүрлі нұсқалары бар үш топқа бөлінді (кесте 2).

Кесте 2

Эксперименттік топ студенттерін кәсіби мотивацияның қалыптасу деңгейлері бойынша бөлу

№	Кәсіби мотивация деңгейі	Студенттердің пайыздық көрсеткіштері							
		Х/БЭ ₁		Ф/МЭ ₂		П/ПЭ ₃		И/ФЭ ₄	
		Абс	%	Абс	%	Абс	%	Абс	%
1.	Жоғары	5	16,2%	4	13,5%	8	25%	6	18,7%
2.	Орташа	12	36,9%	12	37,6%	14	43,7%	10	31,2%
3.	Төмен	15	46,9%	16	48,9%	10	31,2%	16	48,9

Кәсіби мотивацияның деңгейлері былай белгіленді:

- 1) кәсіби мотивацияның жоғары деңгейі (бұған 16,2% -Э1; 13,5%-Э2; 25% -Э3; 18,7%- Э4 кірді).
- 2) кәсіби мотивацияның орташа деңгейі (36,9% -Э1; 37,6%-Э2; 43,7% -Э3; 31,2%- Э4).
- 3) кәсіби мотивацияның төмен деңгейі (46,9% -Э1; 48,9%-Э2; 31,2% -Э3; 48,9%- Э4).

Эксперименттік топтар студенттерінің кәсіби мотивациясын зерттеу бойынша анықталған эксперименттің нәтижелері эксперименттік топтар студенттерінің кәсіби мотивациясының қалыптасу деңгейлерін анықтауға мүмкіндік берді:

Студенттердің бірінші эксперименттік тобы (Х/ Б Э1) бойынша төмен деңгей 46,9% – да (15 студент) анықталды, орташа деңгей 36,9% – да (12 студент), жоғары деңгей тек 16,2% – да (5 студент) көрініс тапты.

Студенттердің екінші эксперименттік тобында (Ф/М Э2) – төмен деңгей 48,9% (16 студент), орташа деңгей 37,6% (12 студент), жоғары деңгей 13,5% (4 студент) құрады.

Үшінші эксперименттік топта (П/П Э3) – субъективті бақылаудың төмен деңгейі 31,2% – ды (10 студент), орташа деңгей 43,7% – ды (14 студент), жоғары деңгей 25% – ды (8 студент) құрады.

Төртінші эксперименттік топта (Т/Ф Э4) төмен деңгей 48,9% (16 студент), орташа деңгей 31,2% (10 студент) және жоғары деңгей 18,7% (6 студент) құрады.

Тәжірибелік топтар студенттерінің қалыптастырушы эксперимент жүргізгенге дейінгі кәсіби мотивация деңгейлері суретте графикалық түрде көрсетілген.

Кәсіби мотивацияның қалыптасуының әрбір деңгейінің психологиялық сипаттамасы педагогикалық мамандықтардың эксперименттік топтары студенттерінің кәсіби қалауларын, мотивацияның құрылымын, мотивациялық бағытын, жеке-типологиялық ерекшеліктері мен коммуникативтік қасиеттерін зерттеуден алынды.

Айқындаушы эксперимент кезеңінде жүргізілген талдау педагогикалық мамандықтардың эксперименттік топтары студенттерінің кәсіби мотивациясының үш деңгейін анықтауға мүмкіндік берді [4].

Кәсіби мотивацияның қалыптасуының **төмен деңгейі** сыртқы жағымсыз мотивтерге бағытталған студенттерге тән (сыннан, жазадан аулақ болу), оқу және кәсіби іс-әрекеттің мотивациясы гедонистік бағдармен сипатталады. Осы топтың студенттері үшін негізгі жеке қажеттіліктерді қанағаттандыруды анықтайтын педагогикалық кәсіби қызметтің тұтынушылық мотивтері үлкен мәнге ие. Мұғалімнің күрделі, қарқынды жұмысы, жауапкершіліктің жоғары деңгейі, кәсіптің шығармашылық сипаты, үнемі белсенділік, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі жетілдіру мұндай студенттерді көп тартпайды, керісінше оларды қорқытады және педагогикалық қызметке итермелейді. Кәсіби мотивациясының деңгейі төмен студенттер өзін-өзі жетілдіруге, дамытуға, кәсіби қызметте өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін іске асыруға ұмтылмады. Осыған байланысты студенттердің оқу және кәсіби қызметі сыртқы себептермен анықталады. Бұл студенттердің оқу-кәсіби қызметі әдістемелік, теориялық, практикалық, әдістемелік дайындық түрлерінің төмен деңгейімен сипатталады.

Кәсіби мотивацияның қалыптасуының **орташа деңгейі** келесі сипаттамаларға ие: оң сыртқы мотивацияның жоғары мәні және педагогикалық іс-әрекеттің тұтынушылық мотивтерін жоғары бағалау кезінде ішкі мотивацияның төмен деңгейімен сипатталады. Олар үшін болашақ кәсіби қызметте материалдық қажеттіліктер маңызды болып табылады. Кәсіби жоспарлар көбінесе кәсіби қызметті жүзеге асыруға емес, мансап құруға бағытталған, осыған байланысты мұғалім кәсібінің әлеуметтік маңыздылығына, жоғары білімі бар маман мәртебесін алуға, сараланған кәсіби таңдау мүмкіндігіне, тар педагогикалық мамандандыруға және т.б. ерекше назар аударылады. Мұғалім мамандығында студенттер үшін адамдарға әсер етудің тартымды мүмкіндігі бар, бұл таңдалған кәсіби қызметтегі биліктің мотивін сублимациялауды ұсынады. Студенттердің осы тобының оқу-кәсіби қызметі өзін-өзі реттеудің орташа деңгейімен сипатталады. Әлеуметтік мәртебеге ие болуға, мансаптық өсуге ұмтыла отырып, осы топтың студенттері өзін-өзі жүзеге асырудың төмен деңгейімен, педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнына, оның құндылықтарына деген қызығушылығымен сипатталады. Студенттердің бұл тобы оқу және кәсіби қызметтің орташа деңгейімен сипатталады, оны жүзеге асыру белгілі бір уақыт пен күш жұмсауды қажет етеді.

Кәсіби мотивацияның қалыптасуының **жоғары деңгейі**: ішкі мотивацияның басым болуы, педагогикалық қызметке қызығушылық. Кәсіби мотивацияның жалпы құрылымында кәсіби қызметтің сыртқы мотивтері аз рөл атқарады. Студенттердің оқу-кәсіби қызметі сапалы кәсіби білім алуға ұмтылысты, болашақ педагогикалық іс-әрекетте өзін-өзі жүзеге асыруды, оны шығармашылық тұрғыдан жүзеге асыруды қамтамасыз ететін өндірістік мотивтермен анықталады, бұл танымдық белсенділіктің жоғары деңгейінде көрініс табады. Мұндай студенттер прогрессивті кәсіби-тұлғалық қалыптасумен сипатталады. Студенттердің осы тобының оқу-кәсіби қызметі өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейімен сипатталады. Олар өздерінің қабілеттері мен мүмкіндіктерін барабар бағалаумен, нақты оқу және кәсіби мақсаттарды қоюмен, жетістікке жетудің оңтайлы деңгейімен сипатталады. Мұғалім мамандығына құндылық қатынасының жоғары деңгейі студенттердің педагогикалық іс-әрекеттің құндылықтарын қабылдауын, таңдаған мамандыққа қанағаттанушылығын, кәсіби білімнің, дағдылардың және дағдылардың жоғары деңгейіне жетуге, қажетті кәсіби қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған оқу-кәсіби қызметтің бағытын көрсетеді.

Қорытынды

Болашақ мұғалімдердің кәсіби мотивациясының анықталған ерекшеліктерін ескере отырып, олардың оқу және кәсіби қызметін реттеуге болады. Кәсіби мотивацияның жоғары деңгейі бар студенттер үшін оқу-кәсіптік және болашақ педагогикалық іс-әрекетте өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылыс тән болғандықтан, студенттердің осы тобын мектеп мұғалімдерімен бірлесіп тарту арқылы жүзеге асатын іс-шаралар бар білімі мен қалыптасқан кәсіби дағдыларын практикада іске асыру мүмкіндігін беру олар үшін ынталандырушы фактор болып табылады.

Осылайша, жүргізілген эксперименттік зерттеу кәсіптік оқытудың ерекшеліктеріне байланысты педагогикалық мамандықтар студенттерінің кәсіби мотивациясының қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді [5].

Болашақ мұғалімдердің кәсіби мотивациясының ерекшеліктері алдағы уақытта педагогикалық білім берудің тиімділігін арттыру міндеттерін неғұрлым табысты шешуде: педагогикалық қызметті жүзеге асыруға мотивтелген студенттерді іріктеуді жүзеге асыруға; кәсіби қызметте өзін-өзі танытуға, олардың кәсіби мотивациясының жеке ерекшеліктерін ескере отырып өзін-өзі жетілдіруге бағдарланған жоғары білікті мамандарды кәсіби даярлауды жүзеге асыруға; болашақ мұғалімдердің кәсіби мансабының бағыттарын жоспарлауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту //URL:<http://adilet.zan.kz/>(дата образования 20.04.2018).
2. Реан А. А. Практическая психодиагностика личности. – СПб.: 2001.- 223 с.
3. Якунин В.А. Психология учебной деятельности студентов. – М.: Логос, 1994. – 155 с.
4. Қалымбетова Ә.К., Баратова С.М., Дуйсенбеков Д.Д. Кәсіби мотивация және жас мамандардың кәсіби мотивациясының психологиялық ерекшеліктері. //Вестник КазНУ. Серия психология и социология. – 2015. № 1 (52) – с.62-70
5. Романова Е.В. Особенности формирования профессиональной мотивации у студентов старших курсов педагогического вуза – автореф. дис. канд психол. наук. – Москва, 2010. – 26 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ТӘРБИЕЛЕУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕР БОЙЫНА ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мамырбекова Г.А., Тойлыбек Г.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Осы мақалада тәрбие мен білім берудің мақсаты бірыңғай процесс ретінде жоғары оқу орнының алдына қойылған кәсіптік және жалпы білім беру міндеттері тұрғысынан қарастырылады. Жоғары оқу орындарының міндеттеріне ұлттық және ұлтаралық бағдарларды енгізудің маңыздылығы білім берудің жаһандану әлеміндегі этносаралық қатынастардың күрделі және өзекті мәселесімен анықталатындығы туралы айтылған.

Аннотация

В статье рассматривается цель образования с точки зрения единства профессиональных и общеобразовательных задач, поставленных перед вузами. Отмечается важность внедрения национальных, межнациональных и глобальных ценностей в образовательный процесс вузов, что определяется сложной и актуальной проблемой межэтнических отношений в глобализирующемся мире.

Annotation

This article examines the purpose of education and upbringing from the point of view of professional and general educational tasks assigned to the university as a single process. It is noted that the importance of introducing national and interethnic orientations into the tasks of universities is determined by the complex and urgent problem of interethnic relations in the globalizing world of education.

Тәрбие мен білім берудің мақсаты бірыңғай процесс ретінде жоғары оқу орнының алдына қойылған кәсіптік және жалпы білім беру міндеттері тұрғысынан қарастырылады. Жоғары оқу орындарының міндеттеріне ұлттық және ұлтаралық бағдарларды енгізудің маңыздылығы білім берудің Жаһандану әлеміндегі этносаралық қатынастардың күрделі және өзекті мәселесімен анықталады.

Тұңғыш президентіміз Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласында «Жаңғырудың негізгі шарты – өзіндік ұлттық кодты сақтау, ұлттық тарихи тамырға берік тірек. Қазіргі заманда, жаһандану дәуірінде оның халқымыз үшін маңызы ерекше деп ойлаймын» деген болатын.

Негізгі база ретінде ұлттық код қолданылады. Ұлттық код дегеніміз не деген сұрақ жиі қойылады. Біздің ойымызша, қазақ қоғамында қай заманда да адамдардың дүниетанымын, мінез-құлқын, дүниеге көзқарасын, тарихқа деген қызығушылығын, қонақжайлылығын, ашықтығын қалыптастыратын жеті ата-тегі, тіл, жер, ел сияқты түйінді ұғымдар арқылы айқындалған.

Осы орайда жас ұрпақтың тәрбиесіне көңіл бөлу керек. Бұл үдеріске жалпы қоғам, әсіресе, ел үшін маман дайындайтын оқу орындары атсалысуы керек. Өскелең ұрпаққа дұрыс тәрбие мен бағыт-бағдар берсе, бұл бүкіл қазақ елінің рухани жаңғыруына жол ашады [4].

Ұлттық тәрбие мен білім – қоғам дамуының органикалық бөлігі, сондықтан да «Болашақ мамандарға ғылыми негізделген, дұрыс ұйымдастырылған ұлттық тәрбие беру қазақ халқының тарихи даму бағыты деңгейінде олардың ұлттық өзіндік санасын қалыптастыруды ғана көздемейді, сонымен бірге бүкіл Қазақстан халқының даму болашағы ретінде қарастырылады».

Ұлттық тәрбиенің мақсаты: ұлттық санасы, ұлттық рухы, отансүйгіштік рухы, тарихи санасы және әлеуметтік жады дамуы жоғары, қоғамның әлеуметтік белсенді мүшелерін, мамандардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу; кәсіпқойлық пен бәсекеге қабілеттілік рухы, мемлекетіміздің тұрақтылығын, тәуелсіздігін, қауіпсіздігін сақтау үшін белсенді және батыл әрекеттерге дайын, басқа мәдениет өкілдерімен сындарлы диалог құруға қабілетті болуы шарт [7].

Осы мақсатқа сәйкес қазіргі жағдайда болашақ мамандарға ұлттық тәрбие берудің негізгі міндеттері мыналар болуы керек:

- Университеттің педагогикалық үдерісінде өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру субъектісі ретінде студент тұлғасының ұлттық өзіндік санасын қалыптастыру.

- Болашақ мамандардың бойында (ұлтына қарамастан) қазақ халқының ұлттық мәдениетіне терең бойлау арқылы оның негізі ретінде жоғары деңгейдегі ұлттық болмыс пен ұлттық рухты

қалыптастыру, оның ең маңызды құрамдас бөліктері тарихы, тілі, салт-дәстүрі, қазақ халқының болмысы, сонымен қатар қазақ халқының ұлттық мүдделерін, ұлттық құндылықтары мен құндылық бағдарларын саналы түрде қабылдау [1].

• Болашақ мамандардың (мемлекет құрушы ұлт өкілдерінің) бойында өзіндік ұлттық тамырларға, өз халқының қалыптасу және даму тарихына оның өткенімен, бүгінгімен және болашағымен бірлікте және сабақтастықта мағыналы қатынасты қалыптастыру. ұлттық рухты, жеңіс рухын, патриоттық рухты, тарихи сана мен әлеуметтік жадыны дамыту;

Ал енді әлеуметтік тәрбиеге келер болсақ, бұл жеке тұлғаның әлеуметтік дамуының арнайы ұйымдастырылған процесі, ол әлеуметтік мінез-құлық нормаларын игеруге және әлеуметтік даму бағдарларын жасауға бағытталған. Әлеуметтік тәрбие өскелең ұрпақтың бойында әлеуметтік қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Әлеуметтілік жеке адамдарда қалыптасады және әлеуметтік қарым-қатынас жүйесінде, әлеуметтік ортада өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру дағдыларын қалыптастыруда көрінетін интегративті жеке қасиет ретінде әрекет етеді.

Әлеуметтік тәрбие білім беру қызметінің барлық деңгейлерінде жүзеге асырылады. Олардың әрқайсысында оның өзіндік ерекшеліктері бар, тәрбие қызметін жүзеге асырудың нақты әдістері мен құралдарын қолдануды қамтиды. Педагогикалық процесте әлеуметтік тәрбиені жүзеге асыру әр студенттің шығармашылық әлеуетін ашу арқылы, дамудың әр жас кезеңінде белгілі бір педагогикалық әдістерді, құралдар мен тәрбиелік әсер ету технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылады [2].

Жоғары білім берудің қазіргі даму кезеңінде студенттердің ұлттық өзіндік санасын қалыптастыруда әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің, оның ішінде психологиялық-педагогикалық пәндердің рөлі артып келеді.

Жоғары оқу орны қызметінің жетекші функциялары ретінде білім беру, кәсіби бағдарлау, сондай-ақ коммуникативті, құндылықты бағдарлау және өзектендіру функцияларын атап өтуге болады. Шын мәнінде, бұл функциялардың әрқайсысы әлеуметтік тәрбиенің жекелеген аспектілерін жүзеге асырумен байланысты:

- Студенттердің мағыналық шығармашылығын дамыту.
- Тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру.
- Этикалық сананың дамуы.
- Тіршілік әрекетінің құндылық бағдарларын қалыптастыру.

Жоғары оқу орны шеңберінде студенттер қатыстырылатын және сақталуы қажет өзіндік дәстүрлер мен мінез-құлық нормалары бар [3].

Білім беру қызметінің белгілі бір бағыты барысында студенттер құндылықтарға, мәдениетке, әлеуметтік мінез-құлықтың моральдық нормаларына, кәсіби мінез-құлық нормаларына және кәсіби қызмет саласындағы өзара әрекеттесу ережелеріне тартылады. Мұның бәрі студенттердің әлеуметтік тәрбиесінің аспектілері.

Жоғары білім беру жүйесіндегі әлеуметтік тәрбие өзекті педагогикалық проблема болып табылады. Ол студенттердің әлеуметтік тәрбиесін жүзеге асыру тәсілдерін белсенді зерттейді және дамытады. Сонымен қатар, олар әлеуметтік даму тенденцияларына, әлеуметтік қажеттіліктер динамикасына және қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму бағыттарына сәйкес тез әрекет етуді және уақтылы өзгеруді талап етеді.

Әлеуметтік-мәдени орта-бұл әлеуметтену процестері жүзеге асырылатын, тұлғааралық қарым-қатынас негіздері мен белгілі бір қызмет түріндегі мәдени бағдарлау дағдылары қалыптасатын мәдени-білім беру кеңістігінің бөлігі.

Жоғары оқу орны да өзінің әлеуметтік-мәдени ортасын қалыптастырады. Онда әр студенттің іс-әрекеті дамиды, білім беру қызметі барысында ойлау тәсілдерін қалыптастырады [5].

Жоғары оқу орнында әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыру қажеттілігі келесі аспектілерге байланысты:

1. Мемлекет пен әлемнің әлеуметтік-мәдени кеңістігінің даму тенденциялары. Олар: қоғамды ақпараттандыру, ғылыми-техникалық прогресс, қоғамның барлық салаларын дамытудың серпілісі, еңбек нарығындағы өзгерістер және т. б.

2. Мемлекеттің әлеуметтік-мәдени өзгерістері. Әрбір жеке адамға жаңа жеке талаптар қойылады. Кәсіби ортада әлеуметтік серіктестік дағдыларын қалыптастыру және әр адамның әлеуметтік процестерге қосылуын жүзеге асыру қажеттілігі туындайды.

3. Жас ұрпақтың жеке басына түбегейлі өзгерістер енгізілді. Қазіргі уақытта қоғамның даму тенденциялары әлеуметтік кеңістікте эгоцентрлік позицияларды иеленетін еркін, кедейсіз жастардың

қалыптасуына әкеледі. Бұл олардың әлеуметтік мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруды, моральдық және әлеуметтік қасиеттерін дамытуды талап етеді.

4. Жоғары білім берудің тәрбие функцияларының жойылуы. Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарының қызметі көбінесе студенттердің тар кәсіби дамуына бағытталған.

5. Жоғары оқу орындары студенттерінің әлеуметтік бастамашылығының төмендеуі.

Жоғары оқу орнының әлеуметтік-мәдени ортасы қоғамның өмір сүруінің моральдық негіздерін қабылдай отырып және оларды білім беру кеңістігіне қоса алғанда, мемлекеттің әлеуметтік ортасының құндылықтарына негізделеді.

Ұлттық сана тәрбиенің барлық негізгі бағыттарында көрінеді: интеллектуалды, рухани-адамгершілік, эстетикалық, еңбек, физикалық, патриоттық, құқықтық, экономикалық және т.б.

Студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыру үдерісіндегі кешенді тәсіл ЖОО-да зияткерлік, рухани-адамгершілік, еңбек, эстетикалық, дене шынықтыру, патриоттық және басқа да тәрбие тараптарының бірлігін нығайтуда көрінеді [6].

Жалпы, студенттің жеке басының ұлттық сана-сезімін қалыптастыру, егер ол үздіксіз жасалса, жас адамның өмірінің барлық аспектілерін қамтыса, оның этносының ұлттық сана-сезімі мен жеке тұлғаның өзіндік ұлттық сана-сезімі арасындағы алшақтықты жоюға әкелсе, сәтті болуы мүмкін. Студенттің жеке басының ұлттық сана-сезімін қалыптастыру процесінің ерекшелігі ұлттық және ұлтаралық сала туралы білімді жүйелі жинақтау, сенімдерді күшейту, тұлғаның қазақстандық қоғам өміріндегі ұлттық және ұлтаралық құбылыстарға оң бағдарларын белсенді дамытуға мүмкіндік беретін тұрақты дағдылар мен мінез-құлық нормаларын әзірлеу болып табылады.

Әдебиеттер

1. Кентбеков С.К., Мухтарова Ш.М. Формирование национального самосознания студентов в воспитательной работе вуза: методические рекомендации. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 82 б.
2. Уледов А.К. Общественная психология и идеология – М.: Мысль, 1985. – 268 б.
3. Фридман Л.М. Пушкина Т.М., Каплунович И.Я. «Изучение личности учащихся в ученическом коллективе» – М.: Просвещение, 1968. – Б. 44-45.
4. «Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан». (Одобрена распоряжением Президента Республики Казахстан 23 мамыр 1996 ж. N2995.) // Казахстанская правда. 1996. 29 мамыр.
5. Тесленко А.Н. «Педагогика и психология социализации личности»: Учебное пособие. – Астана: ЕАГИ, 2011.
6. Хотинец В. Ю. Этническая идентичность и толерантность – Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002.
7. Жарықбаев Қ.Б., Ахметова М.К. «Казахская психологическая мысль. Основные её развития: Монография. Том второй. – Алматы: Нур-Принтб 2016. – 313 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мусахунов М.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлау мәселесі психологтардың ойлау мәселесіне, шығармашылық қабілетке берген анықтамалары айтылады. Психолог мамандар мен мұғалімдердің бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауындағы ерекшеліктері мен мінез – құлқындағы кездесетін мәселелердің қарастырады.

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема творческого мышления учащихся начальной школы. В статье описаны определения, данные учеными, в том числе зарубежными, советскими и отечественными психологами. Психологи и педагоги рассматривали психологические особенности творческого мышления и поведения младших школьников.

Annotation

This article deals with the problem of creative thinking of elementary school students. The article describes the definitions given by many scientists, including foreign, Soviet and domestic psychologists, to the problem of thinking and creativity. Psychologists and teachers consider the features of creative thinking and behavior of younger students.

Қабілетсіз бала болмайды, тек баланың қабілетін дамытуға көмектесу керек. Заманауи білім біздің қоғам дамуының осы кезеңінде мемлекет алға қойған жаңа міндеттерді шешеді. Заманауи білім беру жағдайында оқушыға білім, біліктілік, дағдыны меңгеру, адам қызметінің қалыптасқан әдістерін меңгеру ғана емес, сонымен қатар оны жүзеге асыруға шығармашылық көзқарасты меңгеру, тұрақты танымдық қызығушылықтар мен оқу мотивтерін дамыту, үнемі өзін-өзі тәрбиелеу қажет. Сонымен, оқушылардың ой-өрісін дамыту, шығармашылық ойлауын қалыптастыру міндеттері алға шығады.

Шығармашылық ойлау дегеніміз не? «Ойлау» ұғымының анықтамасына көшейік.

А.Н. Леонтьев бойынша ойлау дегеніміз – шындықты өзінің объективті қасиеттерінде, байланыстары мен қатынастарында саналы түрде бейнелеу процесі, оған тікелей сезімдік қабылдауға қол жетпейтін объектілер кіреді.

А.В. Брушлинский ойлауды сөйлеумен, практикалық іс-әрекет негізінде туындайтын шындықты талдау барысында мәні бойынша жаңа нәрсені өз бетінше іздеу мен ашудың әлеуметтік шартты психикалық процесімен ажырамас байланыс деп айтқан.

Педагогикалық сөздікте мынадай анықтама берілген: ойлау – адамның объективті шындықтың заттары мен құбылыстарын олардың мәнді байланыстары мен қатынастарындағы жанама және жалпылама білімі.

Психологиялық сөздікте: ойлау – қоршаған шындықты жалпылама және жанама бейнелеумен сипатталатын таным процесі.

Ойлау қорытындылар жүйесін құруға, жаңа білім алуға көмектеседі. Ойлау әрекет пен сөйлеумен тығыз байланысты.

Адам шындықты оған әсер ету арқылы зерттейді. Сонымен, әрекет ойлаудың өмір сүруінің бастапқы формасы болып табылады.

Әртүрлі ақыл-ой операциялары алдымен практикалық болып жасалды, кейін олар теориялық ойлау операцияларына айналды.

Адамның ойлауы тілсіз мүмкін емес. Мәселені шешу сапасы мен мәселені дауыстап немесе өзіне тұжырымдау арасындағы тәуелділік дәлелденді. Сонымен, мәселені дауыстап тұжырымдағанда, ол әлдеқайда жақсы шешіледі, ал керісінше, тіл бекітілгенде (тіспен қысылғанда) мәселені шешу сапасы нашарлайды

Анықтамалардағы негізгі ойларды қорытындылай келе, ойлау деп айта аламыз:

1. Бұл шындықтағы жалпы және маңыздының жалпыланған және жанама көрінісі болып табылатын психикалық процесс.

2. Ойлау іс-әрекеттің мақсаттарын, құралдарын, бағдарламаларын қалыптастырумен байланысты болғандықтан, адамның мінез-құлқына қатысты реттеушілік қызмет атқарады.

3. Ойлау – әлеуметтік шартты процесс: адамның іс-әрекеті барысында алынған білімсіз мүмкін емес. Демек, ойлау, біріншіден, оқу материалын түсіну ретінде оқу іс-әрекетінде көрінеді.

Шығармашылық ұғымы әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ұлы ойшылдардың назарында болған. Ежелден-ақ ойшылдарымыз Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Абайды ерекше толғандырып, өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытуды әрдайым көтеріп отырды. Классик педагогтар К.Д. Ушинский, Ы. Алтынсарин, А.С. Макаренко еңбектерінде шығармашылықты дамытудың жолдарын қарастырса, оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар берудің ең алғаш білім мазмұнын енгізген М.Жұмабаев болды. Ол балалардың ойларын дамыту туралы: «Ойлау – жанның өте қиын ісі» деп атап көрсете келе, мұғалім баланың ойлауына, шығармашылық іс-әрекетіне үнемі жағдай туғызу керектігін атап көрсетеді.

Шығармашылық ойлау қасиеттерінің сипаты мен көрінісін анықтайтын көптеген факторлардың болуы мәселенің күрделілігін анықтайды. Е.П. Торренс, Дж.Гилфорд және басқада шетелдік психологтар шығармашылық ойлау көбінесе «креативтілік» терминімен байланысты, оны жаңа нәрсе жасауға немесе ашуға байланысты ойлау деп санайды.

Қазіргі кезде ойлауды зерттеуші ғалымдар продуктивті ойлаудан репродуктивті ойлаудың айырмашылығы мәселесін кеңінен қарастыруда. Бұл ретте, В.Н. Дружинин, А.М. Матюшкин, Я.А. Пономарева, И.Я. Лернер сынды ғалымдар болды. Мәселен, В.Н. Дружинин шығармашылық ойлау білімнің трансформациясына байланысты (бұл жерде ол қиял, фантазия, болжамды қалыптастыру және т.б. байланысты) деп ойлайды.

Я.А. Пономарев, шығармашылық ойлаудың мәні зияткерлік белсенділікке және оның қызметінің жанама өнімдеріне, сезімталдыққа бара – бар келеді дейді.

И.Я. Лернер, шығармашылық үдерісіндегі оқушылар өздерінің жеке қасиеттерін көрсете отырып, субъективті түрде жаңаны жасайды деп санайды.

Бастауыш мектеп кезеңі шығармашылық ойлауды дамытуда маңызды рөл атқарады, өйткені осы кезеңде жеке тұлғаны қалыптастыру белсенді және саналы фазада көрінеді. Бала өзінің әлеуметтік рөлін алғаш рет саналы түрде түсінеді, оның іс-әрекеттері мен әрекеттерін біледі. Егер бастауыш мектепке дейінгі баланың негізгі әрекеті ойын болса, енді ол бірінші әлеуметтік бағаланатын әрекет-оқуға ауысады. Оқу процесінде жас оқушылар мінез-құлқының еркін реттелуін белсенді дамытады.

Оқу үдерісінде кіші жастар мінез-құлықтың ерікті түрде реттелуін, ауызша-логикалық ойлауды, шығармашылық қиялды, қызығушылықты және когнитивтік қызметті белсенді түрде дамытады. 6-11 жастағы балалар болашақта шығармашылық ойлауды дамытуға негіз болатын мүдделер мен қажеттіліктерді дамытады, ал оқушыларда шығармашылық ойлауды дамыту-нақты үдеріс.

Балалар шығармашылығының айрықша ерекшелігі – өнімнің субъективті жаңалығы. Баланың «ашылуы» жаңа және ерекше болуы мүмкін, бірақ шығармашылық болуы мүмкін емес, мұны психолог ойластырған жоспарға сәйкес жүзеге асырады. Бала бұрын белгілі болған шешім ұстануы мүмкін, бірақ ол көшірмеген, өз бетінше ойлап тапқан. Бастауыш мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне назар аудару керек: бейнелі сипаттағы ойлау, ақырындап ырықсыз есте сақтаудан ырықты түрде есте сақтауға көшу, сондай-ақ осы жастың жаңа қалыптасуы, яғни саналы және ерікті мінез-құлыққа, әрекет пен рефлексияның ішкі жоспарына көшу. Баланың мектепке дейінгі алған тәжірибесі оның бастауыштағы шығармашылығының дамуының алғы шарты болып табылады. Шығармашылық белсенділігінің жемісті дамуы бала тәжірибесінің қаншалықты өнімді және бай болуына да байланысты.

Психолог мамандардың анықтауы бойынша бала ой-өрісінің дамуы оның тілінің дамуымен ажырамас бірлікте. Сондықтан бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық ойлауын дамытудың маңызды міндеті – оларды шешудің тәсілдерін ауызша сипаттау, жұмыс әдістерінің тарихын жеткізу, тапсырмалардың негізгі элементтерін, имиджі және графикалық бейнесін түсіндіре отырып үйрету. Оқушыларға қажетті сөздік қорын меңгерту олардың ішкі жоспарын қалыптастыру мен дамыту үшін өте маңызды. Кез – келген шығармашылық процесте бұл мәселе бірінші кезекте шешіледі, содан кейін сыртқы ортаға ауысады.

Практикалық тәжірибе оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың ең тиімді әдістерін анықтауға мүмкіндік береді:

- оқу үдерісінде әртүрлі шығармашылық жаттығулар мен тапсырмалардың болуы;
- оқушыларды шығармашылық тапсырмаларды топпен бірге орындауға баулу;
- дидактикалық және рөлдік ойындарды қолдану және т.б.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту білім берудің барлық кезеңдерінде маңызды, бірақ бастауыш сыныптарда шығармашылық ойлауды қалыптастыру аса маңызды. Баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Оқушылардың танымдық қызығушылығы оянбаған жерде пән бойынша сапалы білім беру мүмкін емес. Баланы шығармашылық адам ретінде қалыптастыру білім алуға стандартты емес тәсілдерді қолдану, оны әртүрлі ойындар, сабақтан тыс іс-шаралар және шығармашылық кештермен айналысуға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушысының ойлауы үш жолмен жүзеге асырылады: көрнекі-тиімді, көрнекі-бейнелі, ауызша-логикалық. Бір жастағы балалардың ойлау деңгейі айтарлықтай ерекшеленеді.

Сондықтан мұғалімдердің, психологтардың міндеті-бастауыш сынып оқушыларының ойлауын дамытуға сараланған көзқарас. Оқу қызығушылықтарын дамыту оқу жұмысын ұйымдастыруға тікелей байланысты. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауын дамыту үшін оқу-тәрбие және ойын іс-әрекетін, танымдық ойындарды тұрақты ынталандыру, ойын-сауық жағдайын жасау, өмірлік тәжірибеге, оқу-тәрбие және ойын іс-әрекетінің жағдайына сүйену қажет.

Осылайша, оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамыту қазіргі білім берудің негізгі міндеттерінің біріне айналуда. Осыған байланысты кепілдендірілген нәтижемен жаппай білім беруде қолдануға болатын оқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытудың осындай әдістерін әзірлеу қажеттілігі туындады. Өмірдің барлық салаларында өзгерістер бұрын-соңды болмаған жылдамдықпен жүреді. Жаңа технологияларды тәжірибеден тыс қолдану қоғамның шығармашылық ойлауы бар, өндірістік және әлеуметтік өмірге жаңа мазмұн енгізетін, болашаққа қатысты жаңа міндеттерді қоя және шеше алатын адамдарға деген қажеттілігінің артуына әкелді.

Әдебиеттер

1. Учитель Республики 2008 I-XII
2. Республиканский научно-методический журнал. 2011. – №2.
3. Бастауыш мектепте оқыту. 2019. №11
4. Лернер И.Я Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Пособие для учителя.-М.,1982.
5. Пономарев.Я.А. Психология творения. Воронеж,1999.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Тлеубаева Д.С., Дарибаева М.Д.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан

Аннотация

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытудың психологиялық-педагогикалық аспектілері қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматриваются психолого-педагогические аспекты развития логического мышления учащихся начальной школы.

Annotation

This article discusses the psychological and pedagogical aspects of the development of logical thinking of elementary school students.

Kіріспе

Бүгінгі уақыттың негізгі талаптарының бірі – білімді әлемнің бүтіндей бейнесін қабылдай алатын, логикалық ойлауы дамыған жаңаша, тәуелсіз ойлай алатын шығармашыл адамға айналдыру. Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласы, құштарлығы болуы керек».

Негізгі бөлім

Педагогикадағы оқушылардың логикалық ойлау мәселесін педагогика классиктері де зерттеді (Я.Коменский, И.Песталоцци, К.Ушинский), бірақ оны зерттеу әсіресе 20 ғасырдың 50-ші жылдарынан басталды, оған АПН оқыту әдістері институты құрастырған "Бастауыш мектепте оқу процесінде логикалық ойлауды дамыту" әдістемелік хатын жариялау қызмет етті. Бұл құжатта педагогика ғылымы мен практикасының алдында мынадай міндеттер тұжырымдалды:

а) оқушылардың жалпы білім беретін пәндерді оқыту процесінде олардың логикалық ойлауын дамыту;

б) оқушыларға логикалық білім мен іскерліктің мәні мен мәнін түсіндіру;

в) жоғарыда көрсетілген міндеттерді жүзеге асырудың жолдары мен құралдарын анықтау.

50 жыл бұрын қойылған міндеттер әлі күнге дейін мұғалімдердің назарында, оқу бағдарламаларына түсіндірме жазбаларында, мұғалімге арналған әдістемелік әдебиеттерде талаптардың бірі ретінде көрінеді. Бұл талапты заманауи оқыту жүйесінде жүзеге асыру, мұғалімдер атап өткендей, оқушылардың игеруіне арналған ақпарат көлемін ұлғайтудан жалпы логикалық ойлау дағдыларын қалыптастыруға (В.Демичева, Н.Мельник, О.Перькова және Л.Сазанова, И.Устименко, С.Швайка) назар аударудан тұрады. Сонымен қатар, мұғалімнің оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастыру және дамыту бойынша жұмысындағы басты нәрсе-балаларға басқа білімдерді тартпай-ақ (А.Гетманова) осы пайымдаулардың мазмұнымен шектеле алатындай етіп, оларға бастапқы ретінде ұсынылатын пікірлерден қорытынды жасауға үйрету. әртүрлі тұжырымдармен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру [1, б.42].

Бастауыш мектепте балалар салыстырудың, жіктеудің, жалпылаудың логикалық әрекеттерінің элементтерін игеруі керек.

Бастауыш мектеп жасында ойлау айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Ол дерексіз және жалпыланған сипатқа ие болады. Психолог Л.Обухова атап өткендей, зияткерлік операцияларды орындау кезінде жас студенттер бірқатар қиындықтарға тап болады:

1) дыбыстық сөзді талдау және сөйлемдегі сөздерді талдау кезінде;

2) балалар мөлшері мен санын шатастырады саны туралы идеялар нақты мазмұнмен қаныққан;

3) ұғымдарды анықтауда.

П. Халперин және В.Давыдов сияқты зерттеушілер балалардың мөлшері мен санын шатастыру фактілерін атап өтті (кіші оқушыға 4 кішкентай үйірме және 2 Үлкен және қай жерде үлкен екенін сұрайды, бала 2 үлкен екенін көрсетеді).

Басқа ғалымдар (Л.Выготский және А.Лурия) сөйлеу бастауыш мектеп жасындағы балаға әйнек ретінде көрінетінін, ол арқылы бір нәрсе көрінетінін, бірақ әйнектің өзі (сөздер) көрінбейтінін атап өтті [2, б.33].

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту мәселесімен көптеген шетелдік және отандық ғалымдар айналысты. Ғалымдар И. Лернер, И. Никольская, Н. Партиев, Н. Подгорецкая, А. Столяр, Н. Талызина бастауыш мектеп түлектеріне логикалық сауаттылықтың қажетті деңгейін қамтамасыз етпейтіндігін теориялық және тәжірибелік тұрғыдан дәлелдеді [3, б.12].

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту мәселесі бастауыш мектептің міндеттеріне өте өткір екенін атап өтуге болады. "Логикалық ойлау" анықтамасын бермес бұрын, "логика" және "ойлау" деген не деген сұрақтарға жауап беру керек. Ыңғайлы болу үшін анықтамаларға конент-талдау жасалды.

Ойлау туралы айтатын болсақ, кіші мектеп жасында ойлау айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды деп айтуға болады. Ол дерексіз және жалпыланған сипатқа ие болады.

Бастауыш мектеп жасында ойлау басым функцияға айналады. Осының арқасында ойлау процестері қарқынды дамып, қайта құрылады, ал екінші жағынан, басқа психикалық функциялардың дамуы ақыл-ойға байланысты болады.

Ойлау-бұл мидың қоршаған әлемді бейнелеуінің ең жоғары формасы, адамға ғана тән ең күрделі танымдық психикалық процесс.

Егер адам өзінің білімі тек көру, есту, жанау және басқа да анализаторлар беретін көрсеткіштермен шектелсе, қоршаған әлем туралы аз білетін еді. Адамның ойлауы әлемді терең және кең тану мүмкіндігін ашады

Осылайша, ойлау, біріншіден, жанама білім. Екіншіден, ойлау-бұл әлемнің объектілері мен құбылыстары арасындағы қатынастар мен тұрақты байланыстарды білу (бейнелеу).

Ойлаудың толық және егжей – тегжейлі анықтамасы келесідей естіледі-бұл қоршаған әлемді жанама және жалпыланған білім (рефлексия) процесі.

Ойлау процесі қабылдау, ұсыну немесе тұжырымдамаға қаншалықты негізделгеніне байланысты ойлаудың үш негізгі түрі бөлінеді: пәндік-тиімді (көрнекі-тиімді); көрнекі-бейнелі; дерексіз (ауызша-логикалық).

Заттық-әрекетті ойлау-объектімен практикалық, тікелей іс – әрекеттермен байланысты ойлау; көрнекі-бейнелі ойлау-қабылдауға немесе бейнелеуге негізделген ойлау (жас балаларға тән). Көрнекі-бейнелі ойлау тікелей берілген, көрнекі өрістегі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ойлауды дамытудың келесі жолы ауызша-логикалық ойлауға көшу болып табылады-бұл қабылдау мен ұсынуға тән тікелей көрінуден айырылған ұғымдармен ойлау.

Ойлаудың осы жаңа формасына көшу ойлау мазмұнының өзгеруімен байланысты-заттар мен құбылыстардың маңызды қасиеттерін және олардың арасындағы қатынасты көрсететін ұғымдар. Бастауыш мектеп жасындағы ойлаудың бұл жаңа мазмұны жетекші оқу іс-әрекетінің мазмұнымен берілген.

Ауызша-логикалық, тұжырымдамалық ойлау бастауыш мектеп жасында біртіндеп қалыптасады. Осы жас кезеңінің басында визуалды-бейнелі ойлау басым болады, сондықтан егер оқытудың алғашқы екі жылында балалар визуалды үлгілермен көп жұмыс жасаса, онда келесі сыныптарда мұндай сабақтың көлемі азаяды. Оқу іс-әрекетін игеріп, ғылыми білімнің негіздерін игерген сайын студент біртіндеп ғылыми ұғымдар жүйесіне қосылады, оның ақыл-ой операциялары нақты практикалық іс-әрекетке немесе көрнекі тірекке аз байланысты болады. Ауызша-логикалық ойлау оқушыға объектілердің көрнекі белгілеріне емес, ішкі, маңызды қасиеттері мен қатынастарына назар аудара отырып, мәселелерді шешуге және қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оқу барысында балалар ақыл-ой іс-әрекетінің әдістерін игереді, "ақыл-ойда" әрекет ету және өз ойлау процесін талдау қабілетіне ие болады. Балада талдаудың, синтездеудің, салыстырудың, жіктеудің, жалпылаудың логикалық операциялары бар.

Олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты және олардың толық қалыптасуы тек кешенде мүмкін. Тек олардың өзара шартты дамуы жалпы логикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Логикалық талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау және жіктеу әдістері оқушыларға 1-сыныпта қажет, оларды игерместен оқу материалын толық игеру болмайды.

Жоғарыда айтылғандардан логика психология мен педагогиканың тәуелсіз бірлігі ретінде әрекет ете алатын ойлаудың құрамдас бөлігі екендігі айқын.

Егер біз логиканың шығу тегіне жүгінетін болсақ, онда оның тарихы оқиғаларға қаншалықты бай болғанын, осы ғылымға қолданылатын әдіс қалай жетілдірілгенін, проблематиканың қалай байытылғанын көре аламыз. Бұл қазіргі логика өте күрделі және танымның біртекті саласы емес екендігіне әкелді.

Жалпы алғанда, логиканы олардың формальды дұрыстығы (дұрыстығы) және практикалық тиімділігі тұрғысынан қарастырылатын әр түрлі интеллектуалдық операциялардың жалпыға бірдей маңызды (білімнің барлық салаларында әрекет ететін) ғылымы ретінде сипаттауға болады.

"Логикалық ойлау" анықтамасына сүйене отырып, осы мәселемен айналысқан бірнеше көрнекті ғалымдарды атап өткім келеді.

XX ғасырдың әйгілі ғалымы Жан Пиажет ақыл – ойдың дамуы барысында ағзаның қоршаған ортаға бейімделуі жүреді, психикалық даму кезеңдері-Бұл бала біртіндеп жағдайдың барабар схемасын қалыптастыруда біртіндеп өтетін ақыл-ойдың даму кезеңдері. Мұның негізі-логикалық ойлау. Ойлауды дамыту процесі-бұл экстерниоризация процесі, яғни ойлау аутистикалық, ішкі болып көрінеді, содан кейін экоцентризм сатысынан өтіп, сыртқы, реалистік болады.

Тағы бір көрнекті мұғалім Л.Выготский алғаш рет қоршаған ортаның даму маңыздылығы туралы тұжырымнан баланың психикасын іс жүзінде өзгертетін, адамға тән жоғары психикалық функциялардың пайда болуына әкелетін қоршаған ортаға әсер етудің нақты механизмін анықтауға көшті. Выготский белгілердің интерьерін – адамның жасанды түрде жасаған ынталандыруларын-өзінің және басқалардың мінез-құлқын басқаруға арналған құралдарды осындай механизм деп санады [4, б.58].

Сонымен қатар, белгілер әлеуметтік дамудың өнімі бола отырып, бала өсіп келе жатқан қоғамның мәдениетінің ізін қалдырады. Балалар қарым-қатынас процесінде белгілерді үйренеді және оларды ішкі психикалық өмірін басқару үшін қолдана бастайды. Балалардағы белгілерді интернационализациялаудың арқасында сананың символдық функциясы қалыптасады, логикалық ойлау, ерік-жігер, сөйлеу сияқты адамның психикалық процестері қалыптасады. Басқаша айтқанда, белгілерді интерьерлеу-бұл балалардың психикасын қалыптастыратын механизм.

Подласый жүйелілік пен жүйелілік қағидаттарында логикалық ойлаудың дамуын сипаттайды:" егер оқушыларды логикалық ойлауға дағдыландырмаса, онда олар үнемі өздерінің ақыл-ой әрекеттерінде қиындықтарға тап болады" [4. б.123].

"Орталықтандыру феноменін" (эгоцентризм) зерттей отырып, Д.Эльконин мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетінің жетекші түрі рөлдік ұжымдық ойында "танымдық эгоцентризмді" жеңумен байланысты негізгі процестер жүреді деген болжам жасады.

Балалардың әртүрлі ойындарындағы бір рөлден екіншісіне жиі ауысу, баланың позициясынан ересек адамның позициясына ауысу баланың заттар мен адамдар әлеміндегі өз позициясының абсолютті екендігі туралы идеяларын жүйелі түрде "шайқауға" әкеледі және әртүрлі позицияларды үйлестіруге жағдай жасайды. Бұл гипотеза В.Недоспасованың зерттеуінде сыналды.

Қорытынды

Мұғалімдер мен психологтардың еңбектерін талдай отырып, логикалық ойлауды адам логикалық құрылымдар мен дайын ұғымдарды қолданатын ойлау процесінің бір түрі ретінде анықтауға болады.

Сондай – ақ, логикалық ойлау – оқушылардың қарапайым логикалық әрекеттерді (талдау, синтездеу, салыстыру, жалпылау және т.б.), сондай-ақ күрделі логикалық операцияларды (теріске шығаруды құру, бекіту және теріске шығару әр түрлі логикалық схемаларды-индуктивті немесе дедуктивті) қолдана отырып, ойлау құрылысы ретінде) жасау қабілеті қарастырылды.

Психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, кіші мектеп оқушыларының логикалық ойлауының анықтамасы жасалды.

Осылайша, бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауы – бұл оқушылардың толыққанды оқу іс-әрекетін қалыптастыру үшін қарапайым логикалық әрекеттерді қолдану қабілеті, оған мыналар кіреді: оқу міндетін бөліп көрсету және сақтау; мәселелерді шешудің жалпы тәсілдерін өз бетінше табу және игеру; өзін және өз іс-әрекетін барабар бағалау және бақылау; рефлексияны және іс-әрекеттің өзін-өзі реттеуін меңгеру; логикалық есептерді қолдану; жалпылаудың әртүрлі нысандарын, соның ішінде теориялық түрлерін меңгеру және пайдалану.

Әдебиеттер

1. Абрамова. Г. С. Практическая психология: учебник для вузов. –М. 2005.
2. Выготский Л.С., Луриямен А.Р. "Қылықтар тарихының этюдтары" – М.,1931.
3. Выготский Л.С. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. – 384 бет. ISBN 9965-409-98-6
4. Подласый И.П. Педагогика. Теория и технологии воспитания : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлениям подгот. и специальностям в обл. «Образование и педагогика» / И.П. Подласый. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 463 с. : ил. – (Педагогика и воспитание).

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОТБАСЫНЫҢ РОЛІ

Жумағалиева Г.Б.

№8 «Балбөбек» бөбекжайы

Семей, Қазақстан

Аннотация

Мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі ағымдағы жағдайды талдай отырып, ата-аналардың қызметі мен бала тәрбиесінің оқу-тәрбие үдерісінің барлық қатысушыларымен ынтымақтастық бағыттары зерттелді.

Аннотация

Анализируя современную ситуацию в дошкольном образовательном учреждении, было проведено исследование активности родителей и направлений сотрудничества со всеми участниками образовательного процесса по воспитанию ребенка.

Annotation

Analyzing this situation in a preschool educational institution, a study was conducted of the activity of parents and cooperation with all participants of the educational process from the child's point of view.

Дәстүр бойынша ата-аналардың негізгі институты – отбасы. Бала кезінен отбасында алған нәрсені ол кейінгі өмір бойы сақтайды. Отбасының тәрбие институты ретіндегі маңыздылығы баланың өмірінің көп бөлігінде болатындығына байланысты және оның жеке тұлғаға әсер ету ұзақтығы бойынша ата-ана тәрбиесі институттарының ешқайсысы отбасымен салыстыра алмайды. Онда баланың жеке басының негіздері қаланады және мектепке түсу үшін оның жартысынан көбі жеке тұлға ретінде қалыптасады.

Отбасындағы баланы тәрбиелеу – өткен және қазіргі кездегі зерттеушілерді толғандыратын мәселелердің бірі. Отбасылық тәрбие барлық уақытта өзекті мәселе болды, бар және болады, егер қазіргі ата-аналар баланың психологиялық-педагогикалық тәрбиесі мәселесінде жеткілікті күзиретті болмаса, онда олар өскелең адамды тұлға ретінде қалай тәрбиелейді?

Балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы эмоциялы негізде, өзара сүйіспеншілікке, қамқорлыққа, құрметке, туған адам үшін алаңдаушылық пен уайымға негізделген, бұл отбасылық байланыстарға ерекше сипат береді.

Зерттеушілер баланың жеке басының қалыпты, үйлесімді дамуынан ауытқуды тудыратын ата-ана стиліндегі бірнеше аспектілерді атап көрсетеді: гипер-немесе гипопротекция, баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру немесе елемей, ата-аналардың балалармен қарым-қатынасындағы сәйкессіздік, талаптарды асыра бағалау немесе жеткіліксіздік, шектеу, тыйым салудың шамадан тыс болуы немесе олардың жеткіліксіздігі, санкциялардың шамадан тыс болуы немесе олардың толық болмауы, осы аспектілердің барлығы ата-аналардың тәрбиенің психологиялық-педагогикалық негіздерін білмеуінің себебі болып табылады. Бұл мәселеде ата-аналардың сауатсыздығы біртіндеп дауларға, жанжалдарға, құрметсіздікке, қорқынышқа әкеледі [1].

Отбасылық тәрбие мәселелеріне арналған кең ауқымды зерттеулер отандық және шетелдік классикалық педагогтардың еңбектерінде қарастырылған (П.Ф. Каптерев, Я.А. Коменский, П.Ф. Лесгафт, Дж. Локк, В.А. Сухомлинский, А.Н. Острогорский, И.Г. Песталоцци, В.А. Стоюнин, К.Д. Ушинский және А.С. Макаренко) отбасы мәдениеті туралы баланың жеке басын қалыптастырудағы ата-аналардың басым ролі туралы; отбасылық құрылымның балаларға әсері туралы; өзін-өзі тәрбиелеу және отбасылық тәрбие саласындағы теориялық білімді кеңейту тұрғысынан ата-аналар үшін педагогикалық әдебиеттің пайдасы туралы мәселелері.

А.С. Макаренко бала тек отбасында дұрыс және толыққанды білім ала алады деп сенді. Ата-аналар балаға отбасы, ең алдымен, ұжым, ал бала оның бір бөлігі екенін көрсетуі керек. Балалар үшін ата-аналар беделге ие болуы керек және оған билік етуі керек, бірақ олардың іс-әрекеттері мен тәрбие әдістерінде шексіздікке жол бермеуі керек. Отбасы баланың тек отбасы мүшесі ғана емес, сонымен бірге өз Отанының азаматы екенін түсінуі керек. Егер ата-аналар өздерінің беделін балалар алдында ұсына алса, оны үнемі өз әрекеттері мен мінез-құлқымен растайтын болса, онда олар өздерінің лайықты тәрбиесіне жағдай жасай алады [2].

К.Д. Ушинскийдің пікірінше, отбасы мектеп жасына дейінгі баланың негізгі тәрбиелік ортасы болып табылады. Онда бала қоршаған әлем туралы алғашқы идеяларды алады, белгілі бір әдеттер мен дағдыларды қалыптастырады. Әрине, ата – ана-бұл бала үшін қиын Жолды жарықтандыратын мысал, нұсқаулық, маяк.

Л.Н. Толстой баланы тәрбиелеу ата – ананың басты міндеті деп тұжырымдады. Көптеген тәрбиешілер сияқты Толстой да отбасы ішіндегі қарым-қатынаста, отбасы мүшелерінің өзара құрметінде, бір-біріне деген терпыласы мен төзімділігінде дұрыс және сапалы тәрбиенің кепілін көрді. Ата-аналар адамгершілік тәрбиесіне ие болуы керек, балаларына үлгі болып, олармен мүмкіндігінше көп қарым-қатынас жасауы керек. Швейцариялық педагог Песталоцци отбасындағы тәрбие балалардың барлық қасиеттерін үйлесімді қалыптастыруға және дамытуға бағытталуы керек деп есептеді. Баланы ерте жастан бастап еңбекқорлыққа баулып, физикалық деректердің дамуына ықпал етіп, оған төзімділікті, адамгершілікті, басқа адамдарға деген құрмет сезімін тәрбиелеп, оны қоршаған шындықпен таныстыруы да маңызды [3].

Отбасылық тәрбие жүйесі ұрпақтан-ұрпаққа тізбек арқылы беріледі. Әр бала отбасында ересектердің оған деген көзқарасын есіне алады, өседі және ата-ана болады. Оның баласын тәрбиелеудегі ұстанымы ата-анаға негізделген болады.

Педагогика қазіргі қоғамның отбасының тәрбиелік функциясын ата-аналардың мақсаттары мен құралдары, құқықтары мен міндеттері, балаларды тәрбиелеу процесінде ата-аналардың мектеппен және басқа да балалар мекемелерімен өзара әрекеттесуі тұрғысынан қарастырады, отбасылық тәрбиенің резервтері мен шығындарын және олардың өтемақы жолдарын анықтайды.

Психологтар отбасылық тәрбиенің әртүрлі стильдерін зерттей отырып, баланың мінез – құлқы мен дамуына теріс әсер ететін, оның дүниетанымын және өзін-өзі сезінуін бұрмалайтын қолайлы стильдер де, қолайсыз стильдер де бар деген қорытындыға келді. Отбасылық тәрбие стилі ата-аналардың тәрбиелік ұстанымдарының реттілігімен де анықталады [4].

Қазіргі кезеңде мектеп жасына дейінгі балалардың отбасылық тәрбиесі мәселесіне теориялық талдау жүргізе отырып, баланың жеке басының негізгі қасиеттерін қалыптастыруға әсері проблемасы қазіргі уақытта өте өзекті екенін анықтады.

Мектеп жасына дейінгі балаларды отбасылық тәрбиелеу проблемасы – үнемі өзгеріп отыратын жас кезеңдерінен тұратын үздіксіз процесс (сәби, ерте балалық шақ, мектеп жасына дейінгі бала, бастауыш сынып оқушысы, жасөспірім, ерте жасөспірім, жетілу); қызмет түрлері (трансформациялық, танымдық, құндылық-бағдарланған, коммуникативті); сыртқы әсерлер мен ішкі күштердің әсерінен, нақты жағдайлар мен жағдайлар. Отбасында баланың жеке басының негізі қаланғандықтан, ол бірінші және негізгі әлеуметтік институт болып саналады.

Отбасы – некеге, қандас туыстыққа немесе тұрғын үй мен бюджет қауымдастығына негізделген шағын топ, оның мүшелері күнделікті өмір қауымдастығымен, өзара моральдық жауапкершілікпен және өзара көмекпен байланысты. Отбасында ерлі-зайыптылардың, ата-аналардың және балалардың, балалардың өзара қарым-қатынасын реттейтін нормалар, санкциялар мен мінез-құлық үлгілерінің жиынтығы жасалады.

Отбасылық тәрбиенің мақсаты – балаларды «ересек» өмірге дайындау, гигиеналық дағдыларды, тұрмыстық дағдыларды қалыптастыру; қарым-қатынас мәдениеті; физикалық, интеллектуалдық, экспрессивті, жеке даму; жеке қабілеттерді дамыту; белгілі бір мамандыққа немесе қызмет саласына дайындық. Отбасылық тәрбиенің маңызды факторы-қарым-қатынас стилін таңдау (авторитарлық, демократиялық, рұқсат етуші). Отбасылық тәрбиенің мазмұны, сипаты мен нәтижелері отбасының әлеуметтік мәртебесіне, құндылық бағдарларына, талаптардың деңгейіне және т.б. байланысты тәрбие функциясын орындау барысында отбасы жас ұрпақты әлеуметтендіруді, қоғамның жаңа азаматтарын дайындауды қамтамасыз етеді.

Баланың жеке басын толыққанды дамыту үшін ата-аналар тәрбие процесінде туындайтын мәселелерді сауатты шешу үшін отбасылық тәрбиенің кейбір психологиялық-педагогикалық негіздерін білуі керек.

Отбасылық тәрбие мәселелерін зерттеу барысында кеңес педагогтары А.С. Макаренко мен В.А. Сухомлинский пікірінше, отбасындағы табысты тәрбиенің маңызды шарты ата-аналардың беделі (басу, қашықтық, сыпайылық, педантизм, резонанс, сүйіспеншілік, мейірімділік, достық және пара беру); отбасылық тәрбие әдісі (сендіру, жеке мысал, көтермелеу, жазалау және т.б.). Бұл әдістерді дұрыс таңдау баланың санасы мен мінез-құлқына үлкен әсер етеді [5].

Сонымен, А.С. Макаренко нақты билік ата-ананың азаматтық іс-әрекетіне, ата-ананың азаматтық сезіміне, баланың өмірі туралы ата-ана біліміне, оған көмектесуге және оны тәрбиелеу жауапкершілігіне негізделгенін атап көрсетеді.

Қазіргі заманның отбасылық тәрбиесінің өзекті мәселелерін талдай отырып, негізгі мәселелер бөлінді: экономикалық және әлеуметтік қиындықтар; қоғамның материалдық әл-ауқаты бойынша күрт стратификациясы; халықтық педагогика дәстүрлерін ұмыту; қоғамның урбанизациясының күшеюі; ересек балаларды ата-аналарынан ерте бөлу мүмкіндіктерінің артуы; тек бір бала болатын отбасылар санының өсу тенденциясы; балалардың кино психикасына және кино психикасына ықпалының күшеюі бейнефильмдер; отбасының моральдық-психологиялық климатындағы өзгерістер.

Қорытындылай келе, жұмыстың теориялық талдауын жүргізе отырып, біз қойылған міндеттерді орындадық, отбасылық тәрбиенің негіздерін, отбасылық тәрбиенің ерекшелігін және баланы тәрбиелеудегі отбасының маңыздылығын анықтадық; отбасылық тәрбиенің мәселелерін қарастырдық, сонымен қатар қазіргі ата-аналардың тәрбиесіндегі мәселелермен таныстық.

Әр ата-ананың белгілі бір педагогикалық тәжірибесі бар, өйткені бала кезінен үйренген тәжірибе өз балаларын тәрбиелеуге беріледі. Әр бала ата-анасын байқаусызда қайталайды, аналары мен әкелерін, ата-әжелерін көшіреді. Әр түрлі тағдырлар, өмірбаяндар және мұның бәрі көрінбейтін жіңішке жіптермен баланың жанымен байланысады, оның тағдырына әсер етеді.

Балаларды отбасылық тәрбиелеу мәселелерін зерттеу толық деп саналмайды және бұл мәселені келесі аспектілерде одан әрі зерттеуді қамтиды:

- отбасындағы баланы адамгершілікке тәрбиелеу;
- ойын отбасылық тәрбиенің маңызды шарттарының бірі ретінде;
- ата-ана тәрбиесі және ата-ана әсері;
- мәдени дәстүрлердегі отбасылық тәрбиенің мазмұны және т.б. [6].

Балабақша тәрбиешілерінің тәжірибесінде ата-аналармен бірігіп жұмыс істеудің әр түрлі формалары қалыптасқан (әңгімелесу, дөңгелек үстел, пікірталас, отбасы бөлмесінде жұмыс ұйымдастыру, психологиялық тренинг т.б.) және жемісті түрде қолдануда. Олар ата-аналармен жекелеп және ұжымдық жұмыстар жүргізеді. Ата-аналар өздерінің педагогикалық білімдерін толықтырып, өз балаларының даму ерекшеліктерін көру үшін ашық көріністерге белсене қатысады. Бала тәрбиесіне тек ясли-бақша, мектеп, оны қоршаған орта ғана емес, сонымен қатар отбасы, яғни әкесі, анасы, атасы, әжесі, ағасы, әпкесі де әсерін тигізеді.

Отбасы – адам баласының өсіп-өнер алтын ұясы. Адамның өміріндегі ең қуанышты қызық дәурені осы отбасында өтеді. Бала өмірінің алғашқы күнінен бастап ата-ана өздерінің негізгі борыштарын – тәрбие жұмысын атқаруға кіріседі. Бүгінгі таңдағы отбасы тәрбиесінде қоғам ата-аналар алдына үлкен жауапкершілікті жүктеп отыр. Бүгінгі тәрбие берудің негізгі міндеті ең алдымен дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, ар-ожданы мол, мәдениетті, парасатты, еңбекқор, іскер, бойында басқа да ізгі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Біздің балабақшада аталған мәселені ата-аналармен, әлеуметтік серіктестермен бірлесе отырып, сауалнама және мониторинг, жобалық іс-шаралар, бірлескен танымдық және ойын-сауық шаралары, байқаулар, ата-аналар жиналыстары арқылы шешеміз. «Біздің сәби» ата-аналармен бірлескен жұмысы жүргізілуде – онда семинарлар, практикалық сабақтар, шеберлік сабақтары өткізіледі. Сондай-ақ, балабақшаға бармайтын ата-аналарға арналған консультативтік орталығы жұмыс істейді, онда балабақшаға бармайтын балаларды тәрбиелеу және дамыту мәселелері бойынша көмек пен қолдау көрсетіледі.

Мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі осы жағдайды талдай отырып, біздің ата-аналарымыз белсенділік танытып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық қатысушыларымен ынтымақтасады.

Мектепке дейінгі балалық шақ деп аталатын жас кезеңі тәрбиелік және қоршаған орта әсерлеріне ең сезімтал. Мектеп жасына дейінгі баланың отбасы оның жеке тұлғасын қалыптастыратын бірінші және көбінесе іс жүзінде жалғыз орта болып табылатын білім беру ортасы ретінде әрекет етеді. Мектепке дейінгі жаста тұлғаның негізі қалыптасады, оның негізінде одан әрі тәрбие мен оқыту құрылады. А.Г.Харчеваның «бала үшін отбасы – бұл «әлеуметтік микрокосмос», онда мектеп жасына дейінгі бала бірте-бірте әлеуметтік өмірге қосылады» деген тұжырымымен толық келісуге болады.

Әдебиеттер

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2008. – 400с.
2. Макаренко А.С. Педагогические работы 1936-1939. – М.: Директ- медиа. 2014. – 566с.
3. История зарубежной дошкольной педагогики: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дошк. педагогика и психология» / Сост. Н. Б. Мчедлидзе и др. – 2-е изд., доп. – М.: Просвещение, 1986. – 464с.
4. Кулик Л.А. Семейное воспитание: Учебное пособие. – М.: Просвещение 2003. – 175с.
5. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 232 с.
6. Лазарев А.А. Семейная педагогика: Учебное пособие. – М.: Академия 2005. – 314с.

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЕСКЕ САҚТАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

*Дарибаева М.Д., Балгинбекова К.Б.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада есте сақтау қабілеті зерттеліп, бастауыш сынып оқушыларының ойлау, есте сақтау қабілетінің даму ерекшеліктері сипатталған.

Аннотация

В статье рассматривается способность к запоминанию школьника и описываются особенности развития мышления и памяти учащихся начальных классов.

Annotation

The article discusses the ability to "remember" and describe the peculiarities of the thinking and memory development of primary school peoples.

Кіріспе

Қазіргі таңда бастауыш сынып оқушыларының есте сақтау қабілетін дамыту мәселесі өзекті және әлеуметтік маңызы бар. Өкінішке орай, мектептегі оқу тәжірибесінде мектеп оқушыларының бойында жаттаудың барабар, ұтымды әдіс-тәсілдерін қалыптастыруға жеткілікті көңіл бөлінбей келеді.

Жад – бұл бұрынғы тәжірибені ұйымдастыру және сақтау, оны әрекетте қайта пайдалануға немесе сана саласына оралуға мүмкіндік беретін процесс.

Ес адамның қабілетінің негізінде жатыр және оқудың, білімді меңгерудің, іскерлік пен дағдыны дамытудың шарты болып табылады. Жадсыз жеке адамның да, қоғамның да қалыпты жұмыс істеуі мүмкін емес. Жадтың арқасында адам жануарлар әлемінен ерекшеленіп, қазіргі биіктерге жетті. Ал бұл функцияны үнемі жетілдірмей, адамның одан әрі ілгерілеуі мүмкін емес.

Сондықтан адамзат үшін есте сақтау механизмдерін дамыту және зерттеу мәселесі өте өткір мәселеге айналған.

Біз өз жұмысымызда адамдардағы есте сақтаудың жеке ерекшеліктерін, сонымен қатар есте сақтау қабілетін жақсарту жолдарын қарастырамыз.

Негізгі бөлім

Балалар өздерінің өміріндегі жарқын және әсерлі оқиғаларды, эмоционалды бай оқиғаларды, ертегілерді, суреттерді немесе сипаттамаларды жақсы есте сақтайды. Дегенмен, бала мектепке келген сәттен бастап есте сақтау үшін арнайы мақсат қоюды талап ететін көптеген міндеттерге тап болады. Ақпараттың, ережелердің, тапсырмалардың көшкіні бірінші сынып оқушысына түседі: күнделікті тәртіп, сыныпта, мектепте, көшеде өзін-өзі ұстау ережелері, оқытылатын ғылым негіздерінен алғашқы ақпарат. Мұның бәрі жеткілікті жарқын, әсерлі, баланың тікелей қызығушылығын тудыруы мүмкін емес, сондықтан ол еріксіз есте қалады.

Егер сөйлеу, ойлау, қабылдау процестерінің дамуы қалыпты жағдайда жүрмесе баланың ой-өрісінің дамуы да кейін қалады. Бала бұл жаста өзін еркін ұстап, өз бетімен әрекет жасап үйрене алмайды, олардың дамуында жол көрсететін, өмірге бейімделуіне жағдай жасайтын адам болу керек. Қандай адамзат баласы болмасын баланың әлеуметтік жағдайына бейімдейтін, үйрететін ата-анасы болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық процестерінің дамыту үшін өткізілген эксперименталдық жұмыс. [1, б.18]

Балалардың ойлауын сезімін, еркін зерттеу керек болса, бұл үшін психолог қандай болмасын бір әрекет ұйымдастырады. Мысалы, өзіне тән ережелері бар ойын ұйымдастырылса, сол ойын үстіндегі балалардың психологиялық ерекшеліктері жазылып, кейін оған мұқият талдау жасалынады. Осы зерттеуде балалардың жас ерекшелігіне байланысты ақыл-ой әрекетіндегі сөз бен көрнекіліктің ара қатынасы үнемі өзгеретіндігі, балалардың жасы өсіп, білім қоры молайған сайын олардың ойлауы тереңдеп, жалпыланып қана қоймай, ондағы образдардың біртіндеп толық және мағыналы бола түсетіндігі де байқалған.

Кіші жастағы балалардың алдында әртүрлі мнемоникалық («мнема» – есте сақтау) тапсырмалар тұрады. Есте сақтаудың бірінші міндеті шын мәнінде ақыл-ой міндеті:

1) берілгенді түсіну;

2) айтылғанның жалпы мағынасын анықтау, мәтіндегі сөз тіркестері, тапсырма деректері арасында байланыс орнату, т.б.

Есте сақтау қабілеті қалай ұйымдастырылады, ол сақтау және көбейту ерекшеліктеріне байланысты, т.б. олардың күшіне, толықтылығына, дәлдігіне.

Мектепке дейін бала негізінен оны қатты қызықтыратын ойынмен айналысады және ол өзін қызықтыратын барлық нәрсені жақсы есте сақтайды. Өйткені, ол өзіне жаттауды ерекше міндет етіп қоймайды, жаттау ешбір ниетсіз жүреді.

Кіші жастағы балалар басқа позицияда. Материалды есте сақтау, содан кейін қайта жаңғырту міндеті өз алдына маңызды болады. Енді бала мұғалімнің оған қызық па, қызықтырмайтынына қарамастан, оның бәрін есте сақтауы керек. Демек, енді бала есте сақтауды басқаша, мақсатты түрде пайдалануы керек. Бір нәрсені дұрыс жаңғырту үшін алдымен оны есте сақтау керек.

Есте сақтаудың тиімділігіне эмоционалдық қатынас, материалға деген қызығушылық әсер етеді. Балаларда білімге деген қажеттілікті тудыру, меңгерілетін білімді түсінікті, қолжетімді ету маңызды. Жетекші Мәдина Досқұлқызының айтқанын мысалға келтіргім келеді: 2 курс студенттердің алдында лекция барысында 45 жыл бұрын үйренген неміс тілінде ана туралы әнін айтып, неліктен осы ән көпке дейін есінде қалғанын сұрады.

Студенттердің жауаптары әртүрлі болды. Айтылған көптеген жауаптармен оқытушымыз келісті. Неміс тілі мұғалімі Иван Федорович Тиссеннің жазбасы бар проигрывательді алдын-ала дайындайтынын, проигрывательді көргенде оқушылар сабақта ән айтатындарына қуанатынын айттып есіне түсірді. Сабақта көптеген көрнекіліктер, карточкалар пайдаланып, неміс тілі мұғалімі толығымен неміс тілінде сөйлетін. Оқушылардың қызығушылығын тудырған сабақты осылайша ұзақ уақыт есте сақталғанын айттып кетті.

Көптеген мұғалімдер қайталауды кез келген материалды есте сақтаудың ең тиімді құралы деп санайды. Дегенмен, бір материалдың көп қайталануы балалардың зерігуін және қызығушылығын жоғалтатыны анықталды. Сондықтан қайталаулар әртүрлі болуы керек. Кіші жастағы балалардың алдына қандай да бір жаңа оқу міндеттерін қою керек. Сөзбе-сөз меңгеруді қажет ететін ережелерді, заңдарды, ұғымдардың анықтамаларын жай жаттап алуға болмайды. Мұндай материалды есте сақтау үшін кіші оқушы оның не үшін қажет екенін білуі керек. Балалар сөздерді ойынға немесе қандай да бір еңбек әрекетіне қосса, әлдеқайда жақсы есте сақтайтыны анықталды. Жақсы есте сақтау үшін достық жарыс сәтін, мұғалімнің мақтауын алуға деген ұмтылысты, дәптердегі жұлдызшаны, жақсы бағаны пайдалануға болады.

Баланың басқалардың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің ерекшеліктерін меңгеру қабілеті зор. Бұл мағынада қабілетсіз балалар жоқ. Ересектердің іс-әрекетін ұйымдастыру баланың болашақтағы мінез-құлқының үлгісі болып табылады. Бұл тұрғыда қабілеттер ғана қалыптасып қоймайды, сонымен қатар қабілетсіздіктер де қалыптасады. Дұрыс ұйымдастырылмаған оқуға көмектесу, үй тапсырмасын орындау кезіндегі қолайсыз жағдай баланың есте сақтаудың, ойлаудың дұрыс емес әдістерін түзетіндігіне, демек есте сақтаудың, пайымдаудың, пәнге зейінін шоғырландырудың қабілетсіздігіне әкеледі. Ал біз оны қабілетсіз деп есептейміз, бұл қабілетсіздікті, бұл қабілетсіздікті өзіміз де бір уақытта дамытуға көмектестік деп күдіктенбейміз. [2, б.102]

Кіші жастағы балалар материалды әртүрлі есте сақтайды және қайта шығарады. Және жақсы немесе нашар ғана емес, сонымен қатар өз жолында, өйткені жадыда үлкен жеке айырмашылықтар бар. Ол кейбір заттарға, құбылыстарға қатысты жақсы, басқаларға қатысты жаман болуы мүмкін. Кейбір балалар өлеңді өте жақсы және өте нашар жаттайды – математикалық формулаларды, ережелерді, басқалары – керісінше. Кейбір мектеп оқушылары алған білімдерін тез еске түсіріп, дұрыс жауап бере алады, ал басқалары бұрын есте қалғандарын тез әрі оңай қайталай алмайды. Мұндай балалар сабақтың қарқынын бәсеңдетеді, бұл мұғалімді жиі тітіркендіреді, бірақ бәрібір бұл жерде асығыстық орынсыз: шыдамдылық таныту керек, оқушыға ойлануға уақыт беру, оның ойын жинақтау керек. Егер оқушы мұғалім өз орнына қойғанша сұраққа жауап беруге үлгерме, жоқ па деп уайымдамаса, ол бірте-бірте бұрын меңгерген материалды тез жаңғыртуға үйренеді. Бірақ, ең алдымен, барлық балалар әртүрлі екенін білу керек. Олар жұмысқа әртүрлі тәсілдермен (тез және баяу) қатысады, мұғалімнің сабақта түсіндіріп жатқанын әртүрлі тәсілдермен қабылдап, жүзеге асырады, олардың танымдық және ақыл-ой әрекетінің өзіндік жеке стилі, зейін, қабылдау, есте сақтау, елестету ерекшеліктері бар. Олар психикалық дамуы мен қабілеттерімен, мінездерімен, бейімділіктерімен, қызығушылықтарының, талғамдарының, үйірмелерінің, идеалдарының тұрақтылығымен, оқыту мотивтерімен, темперамент қасиеттерімен ерекшеленеді. Олардың жетістіктер мен сәтсіздіктерге, мектеп пен жеке пәндерге, жолдастары мен

мұғалімдеріне деген көзқарасы басқаша, құрдастар тобында басқаша ұстанымға ие. Бұл заңдылық: кішкентай мектеп оқушыларының әрқайсысының өз өмірбаяны, өмірлік тәжірибесі бар. [3, б.56]

К.Д.Ушинский: Баланың жадында бір нәрсені мықтап қалдырғысы келетін педагог балалардың мүмкіндігінше көп сезім мүшелерін – көзді, құлақты, дауысты, бұлшық ет қимылдарын сезінуін және тіпті мүмкін болса, оның қимыл-қозғалысын мұқият бақылауы керек деген. иіс және дәм сезу – есте сақтау әрекетіне қатысты.

Адамның есте сақтау қабілетінің мәні мен маңызы ерекше ғой. Мектеп қабырғасында тиісті бағдарламаны балаға меңгеріп, білімі мен білігін дамыту үшін оның есте сақтау қабілетіне жүк те артып отыр. Осы орайда есте сақтау қабілетінің жұмысын жеңілдету үшін, мәліметтерді есте сақтаудың тиімді әдістері мен тәсілдерін меңгеру қажет. Есте сақтау қабілетіне байланысты келесі жаттығуларды ұсынып отырмыз.

«Фотоаппарат» ойыны. Қысқа мерзімдік көру арқылы есте сақтауды дамыту Алдымен балаға өзін фотоаппарат ретінде сезінуін ескерту, содан соң балаға үстел үстіндегі заттарды есте сақтап қалуын ескертеді. Бір-екі минуттан кейін баланың көзін жұмып, ойында қалған заттарды айтқызу. (топпен жұмыс).

«Құрама сөз» ойыны. Қысқа мерзімдік естіп, есте сақтаудың сөздегі көлемдігін дамыту. Балалар сіздер менің айтқанымды қайталап отырыңыздар! Бір сөз оқылады содан соң екеу, үшеу солай жалғаса береді. Сөздерді есте сақтаңыздар! [4, б.47]

1. От
2. От, үй
3. От, үй, ат
4. От, үй, ат, балық «Шыпан»
5. От, үй, ат, балық, бор
6. От, үй, ат, балық, бор, тау
7. От, үй, ат, балық, бор, тау, бал
8. От, үй, ат, балық, бор, тау, бал, қайың (топпен жұмыс)

Қорытынды

Сондықтан баланы бастауыш сыныптан бастап шығармашылықпен ойлауға, өз бетімен шешім қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға үйрету қажет. Оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту – бүгінгі күннің басты талабы. Бұл бізден тәрбиешілерден өнімді жұмысты талап етсе, балалардан сол бастауыш сынып оқушысына лайықты тұлғаны талап етеді. Ол дегеніміз, балалардың алған білімдерін меңгеруі үшін көп еңбекті қажетсіндіреді. Оны жүзеге асыру жолдары балалардың есте сақтау қабілетін дамытуға септігін тигізетін оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімді әдіс-тәсілдерін ұсынууды міндеттейді. Яғни, оқу тәрбие барысындағы балалардың есте сақтау қабілетін дамыту, сол арқылы қарым-қатынас жасай білуге үйрету өзекті мәселені танытады.

Әдебиеттер

1. Дубровина И.В., Кіші мектеп оқушыларының естелігі – М.: Прогресс, 1999. – 526 б.
2. Поцелуева Л.А. бастауыш сынып мұғалімі. Ғылыми мақалалар жинағы. 2018
3. Аткинсон Р. Адамның жады және оқу процесі. / Р. Аткинсон. – М.: Прогресс, 1999. – 526 б.
4. Маматқаримова Л.М. Оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыту. «Шыпан» ЖОМ. Түркістан. 2016.

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

*Исмаилова Р.Б., Күлімбетова А.А.
Алматы технологиялық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада жоғарғы оқу орындарындағы білім беруде заман талабына сай ақпараттандыру үдерісі айқындалады. Сонымен қатар жаңа технологияларды қолданылудың тиімділігі мен кемшіл тұстары аталып өтіледі. Білім беру үрдісіндегі жаңа технологиялар қолдану жетістіктер қарастырылады.

Аннотация

В статье раскрывается современный процесс информатизации в вузовском образовании. Отмечается эффективность и недостатки применения новых технологий. Рассматриваются достижения применения новых технологий в образовательном процессе.

Annotation

This article reveals the modern process of informatization in higher education. The effectiveness and disadvantages of the use of new technologies are noted. The achievements of the application of new technologies in the educational process are considered.

Жаңашылдыққа, жаңа көзқарастар мен жаңалықтарға толы қазіргі заманда өмір сүру барысында біз жаңа білімдерді, түсініктерді және идеяларды кездестіреміз. Осы тұста біздің ел дамыған ел ретінде білім беру жүйесіндегі ерекше маңызды мәселе ретінде оқытуды ақпараттандыру, білім беру үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану деп санап, жас ұрпақтың зияткерлік, кәсіптік, азаматтық және көптеген адами қасиеттері қалыптасқан заманауи тұлға болып шығуына аса назар қояды. Білім беру тұжырымдамасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейіне көтерілуі болып табылады.

Оқытудың инновациялық технологиясы аясында қазіргі заманғы ұстаз алдында студенттерді оқытудың жаңа әдістерімен таныстырып, тәжірибеде қолдана білуге үйрету мақсаты тұр. Бірақ бұл толығымен дәстүрлі оқытудан бас тарту деген сөз емес. Керісінше оқыту барысында табысқа жету олардың арасындағы ерекшелік пен үйлесімді дұрыс ұғынуға байланысты болады деген түсінте жұмыс жасау. Осы тұста сапалы нәтижеге жету үшін ұстаз бен шәкірттің білім жолындағы педагогикалық қарым-қатынас ұстанымын, білім алу барысындағы оқытушы мен шәкірттің әрекетін айқындап алу қажет.

Білім беру ақпараттық жаһанданумен түйісу барысында. Бұл білім алушыларға жаңа материалды меңгеруге ыңғайлық пен қолжетімділік туғызып отыр.

Білім беру барысында инновациялық технологияларды пайдалану әсерінен білім беру үрдісін интенсификациялау мен модернизациялаудың барынша ұтымды тәсілдері іздестірілуде. Ал білім беру үдерісіндегі модернизациялаудың құраушы бөлігі ол – техникалық құрылғылар болып табылады. Ол арқылы дәстүрлі оқытуға байланбай-ақ жаңа материалды игеруге, сапалы нәтиже шығаруға болады.

Техникалық құрылғыларды пайдалану арқылы студенттермен вебинар арқылы, онлайн-кездесулерді мессенджерлер мен сервистер арқылы, арнайы жабдықталған компьютерлік аудиторияларды практика өткізу арқылы, ыңғайластырылған сайттардағы жеке кабинеттер арқылы байланысқа шыға отырып, тапсырма беру, практикалық және лабораториялық сабақтар өткізу, жаңа материалды студентке дәйекті де, кәсіби түрде жеткізуге мүмкіндік туады.

Білім беру практикасында көбінесе видеоконференция ұйымдастыру технологиясы қолданылады. Оған себеп, сол уақыт аралығында арақашықтықта отырған адамдардың бір-бірімен жүзбе-жүз ақпарат алмаса алу мүмкіндігінің туындауы. Немесе басқа оқу орнының оқытушысымен ақпарат алмасу мақсатында видеоконференция ұйымдастыру қажеттігі.

Толықтай және тұтас білім беру мақсатында кейс-технологияларды білім беру үрдісінде қолданылады. Кейс-технология инновациялық оқытудағы қашықтан оқытудың түрі ретінде қарастырылады. Бұл технология пәнді тереңдете оқытуға, оқытудың жеке темпін ұйымдастыруға негізделген.

Заманауы ұстаз мультимедиялық бағдарламалық өнімдерді өзінің кәсіби практикасының негізі ретінде алуы керек. Электронды анықтамалар, энциклопедиялар, сөздіктер мен анықтамалар білім беру үрдісінде кеңінен қолданысқа ие болды. Өзін өзі оқыту мен өз деңгейін жоғарылатуға бұл бағдарламалармен жұмыс жасау үлкен септігін тигізеді.

Білімді бір жүйелендіруге ұстаздың оқыту барысында анимацияланған сызбалармен, карталармен, электронды анықтамалармен жұмыс жасау арқылы білім беру барысын қызықты формада әрі жарқын етуі тірек болады.

Оқу үрдісінде қолдануға болатын заманауи технологиялық жетістіктерге интерактивті сауалнама жүйесін жатқызуға болады. Бұл жүйе арқылы әрбір білім алушының материалды игерудегі деңгейі мен сапасын сараптауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар аралық бақылау мен қорытынды бағалау жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл жүйе оқытушы дәріс барысында компьютер немесе басқада құрал арқылы аудиторияға сауал қойып, аудитория сұраққа тетікті басу арқылы қарапайым жолмен жауап жазу негізінде жүзеге асырылады.

Қазақстандағы білім берудегі инновацияландырудың қазіргі кезеңдегі маңызды бағытының бірі оқу процесіне қатысатын әртүрлі технологияларды біріктіруге ұмтылу болып табылады, бұл олардың оқу процесінде қолданылуына оң әсер етеді.

Дәстүрлі оқыту процесінде студент материалды жаттанды түрде қабылдануына, дайын материалды сөзбе сөз жаттап алуымен ғана шектеледі. Бұл тұста студенттің кәсіби тұрғыдан шеберлігі шындалмайды, кабинеттегі ыңғайласу деңгейі ескерілмейді. Сол себепті де ақпарат шоғырланбағын, студент санасына ыңғайласпаған, стандартты түрде беріледі. Бұл жағдайға себеп, дәріс барысында тыңдаушы алдына мультимедиялық құралдар мен жабдықтардың қолданылмауы, электронды білім беру құралдармен студенттердің арасындағы қарым-қатынастың орнамауы.

Өзекті ақпаратты берілген тақырып бойынша меңгеруге онлайн форматтағы оқыту үлкен септігін тигізеді. Студенттердің қолайырақ жағдайда білім алуы үшін қазіргі заманғы ыңғайластырылған кабинеттердегі компьютерлер мен басқа да құрылғылардағы жұмыс жасауы үлкен септік тигізеді. Электронды оқулықтар арқылы білім алу, ескіліктегі оқулықтар арқылы білім алуға қарағанда қолайлы әрі білім алушы ыңғайына ыңғайластырылған. Бұл ақпарат құралы арқылы студент өзіне қолайлы қоршаған ортада, үйде немесе кез келген оқу аудиторияларында еш кедергісіз білім ала алады. Үй жағдайындағы білім алу әлеуметтік және денсаулық мәселесі бар жандарға таптырмас жағдай.

Инновациялық технологияларды ұстаздар келесідей оқу үрдісінің кезеңдерінде қолдана алады:

- Дәріс өткізуге арналған теориялық материалды дауындауға;
- Студенттердің материалмен жұмыс жасауына ыңғайластырылған нұсқаулық жасау барысында;
- Дәріс өткізуге мультимедиялық материалдар мен көрнекіліктерді әзірлеуге;
- Білім алушының ақпаратты меңгерудегі дәрежесін анықтауға;
- Білім алушылардың білім деңгейінің қорытынды статистикалық анализін әзірлеуге.

Студенттің өзіндік жұмысын бағалауда жоғарғы оқу орындарының ұстаздары студенттің жұмыс жасау барысындағы өз технологияларын қолдануына, бағдарламалық қамтамасыздандыру мен техникалық қамтамасыздандыру деңгейіне баса назар аударады.

Жаңа технологияларды қолдана отырып оқытудың артықшылықтары соңғы 20 жыл шамасында айқын білінуде. Қазіргі таңдағы оқу үрдісіндегі жаңа технологияларды қолданудың артықшылығына: сабақ өткізіп алған жағдайдағы студенттің материалды игере алу мүмкіндігін; қолайлы жердегі білім алуы; кез-келген жоғарғы оқу орындарындағы материалдық базаға қол жеткізуін; тез әрі қарапайым, қолжетімді ізденіс жүргізе алуын; инновациялық технологиялар арқылы кәсіби тұрғыда білім ала алуын; өзін жаңа білім алуға деген ынтасының артуын артыруын жатқызуға болады. Бұл тек білім алушы тарапынан алынған артықшылық емес, оқытушы тарапынан да алынған артықшылықтар.

Бірақ, таяқтың екі ұшы болатын секілді, білім беру үдерісіндегі жаңа технологияларды пайдаланудың кемшіл тұстары да бар. Сол тұстарға толығырақ тоқталсақ олар: интернет желісі арқылы білім берудің тез дамуы, тарауы салдарынан білім беру сапасы төмендеп кетуі, яғни жалған ақпарат арқылы немесе дәйексіз ақпарат арқылы студент жалған ақпарат арасында шырмалып қалуы; жаңа технологияларды біліксіз қолдану салдарынан қабылдаудың кері кетуі, яғни қабылдау деформациясының пайда болуы; тірідей тілдесуден алшақтау әлеуметтік мәселелерге әкелуі; электрондық білім берудің құрылымды болмауы салдарынан, тек қосымша ақпарат берумен ғана шектелу салдарынан білім беру сапасының ақсаңдауы жатады.

Бұл оқулықтарды жоюға тікелей септігін тигізетін, электрондық оқытуды кәсіби деңгейге жеткізетін, инновациялық технологиялардың дамуын ынталандырасын өкімет болып табылады.

Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық, ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деген сөздері біздің жаһандық дамуларға бетбұрыс берген еліміздің білім беру үрдісінің заман талабына сай болуына үлкен назар беретінінің айқын дәлелі деп айтуға болады.

XXI ғасырдағы Қазақстандағы білім беру үдерісіне жаңа технологиялардың әсеріне келетін болсақ, оқу үдерісіне инновациялық технологияларды қолдану, көрнекі технологияларды қолдану аясында өзекті мәселелерді көтере отырып зерттеу жұмыстарын еліміздің Г.Қ. Нұрғалиева, Б.А. Қойшыбаев, Е.Ы. Бидайбеков, М.З. Изотов, Ж.А. Қаратаев секілді көрнекті ғалымдар жүргізіп келеді. Республикамыздың бірқатар жоғарғы оқу орындары, заманауи кәсіптік оқыту орталықтары соңғы 2 жыл шамасында бүкіләлемдік пандемия салдарынан білім берудің ұстаздарға арналған жаңа системасына ауысты. Қашықтан оқыту мен электронды білім беру құралдары кез келген білімге құштарлығы бар адамға, ниет еткен адамға кәсібилігін жоғарлатуға, кәсіби дайындықтан өтуге, сонымен қатар қысқа мерзімдегі күнделікті ағымнан ауытқымай білім алуға мүмкіндік жасады. Ол жас ерекшелігіне, денсаулық және әлеуметтік жағдайға қарамастан, гендерлік тепе-теңдікте жүзеге асырылып отыр.

Қорытындылай келе, біз қарастырған инновациялық оқыту әдістерінің орталық буыны – бұл студенттердің шығармалышық, танымдық, коммуникативтік дамуына ықпал ететін белсенді әдістер деп айта аламыз. Сондықтан инновациялық әдістерді қосу ЖОО-ның білім беру процесіне жоғары білікті мамандарды даярлау үшін міндетті шарт болып табылады. Оқу процесінде осындай әдістерді қолдану студенттерді дербес оқу-танымдық іс-әрекетке итермелейді, бұл дәлелді, шығармалышылық білім беру атмосферасын құруға көмектеседі және сонымен бірге оқу, тәрбие және дамыту міндеттерінің бүкіл кешенін шешуді қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктер. – Алматы: Білім, 2008. – 172 б.
2. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану: Оқу құралы – Алматы: 2009. – 163 б.
3. Дудченко В.С. Основы инновационной методологии. – М.: Институт социологии РАН, 2007. – С. 150
4. Базилевич С.В., Брылова Т.Б., Глухих В.Р., Левкин Г.Г. Использование инновационных и интерактивных методов обучения при проведении лекционных и семинарских занятий. Наука Красноярья. 2012.
5. <http://www.unesco.kz>
6. <http://docplayer.com/171465713-Innovacionnye-technologii-v-vuze.html>

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ишанханқызы А.

*Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова
Алматы, Казахстан*

Аннотация

Құзіреттілікке негізделген әдіс бірінші кезекте мұғалімнің санасын емес, танымда, адамдар арасындағы қарым-қатынаста, кәсіби өмірде, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауда туындайтын мәселелерді шешу қабілетін алға қояды. Бұл процестің өзегі функционалдық сауаттылық болып табылады, өйткені ол «адамның қолданбалы білім негізінде өмір мен қызметтің әртүрлі салаларындағы стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілеті» деп түсініледі.

Аннотация

Компетентностный подход в подготовке кадров выдвигает на первое место требование не информированности педагога, а умение решать проблемы, возникающие в познании, во взаимоотношениях людей, в профессиональной жизни, в личностном самоопределении. Ядром данного процесса выступает функциональная грамотность, т.е. «способность человека решать стандартные жизненные задачи в различных сферах жизни и деятельности на основе прикладных знаний»

Annotation

The competence-based approach puts forward in the first place not the awareness of the teacher, but the ability to solve problems that arise in cognition, in relationships between people, in professional life, in personal self-determination. The core of this process is functional literacy, as it is understood as “a person’s ability to solve standard life tasks in various areas of life and activity based on applied knowledge”

Глобализация предъявляет чрезвычайно высокие требования к конкурентно способности нашей экономики. Сегодня конкурентоспособность страны – одна из самых влиятельных концепций в глобальной экономике и политике, поскольку охватывает не только экономические показатели, но и оценивает важнейшие не экономические явления. В глобальном экономическом пространстве невозможно существовать без современной системы образования, которая реализует образовательные программы высокого качества, характеризующиеся доступностью и эффективностью.

Современный период развития Казахстана четко обозначил новые приоритеты в области образования, соответствующие мировым тенденциям. В Послании Президента РК народу Казахстана (2014 г.) указывалось, что развивающемуся казахстанскому обществу нужны современно образованные, нравственно воспитанные, предприимчивые люди, которые могут самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя их возможные последствия, способные к сотрудничеству, отличающиеся мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладающие развитым чувством ответственности за судьбу страны. [1]

Развитие профессиональной компетентности педагога по формированию функциональной грамотности учащихся включает: цели повышения профессиональной компетентности учителя; программу обучения; комплекс организационно-педагогических условий; систему оперативного управления процессом повышения профессиональной компетентности учителя; уровни проявления профессиональной компетентности учителя в педагогической деятельности (критический, допустимый, оптимальный), отражающие степень его владения умениями проектировать и организовывать образовательный процесс с учетом формирования технологического, коммуникативного и личностного компонентов функциональной грамотности учащихся. [2]

Российский ученый А.И. Уткин определил процесс глобализации как главный процесс эпохи [3, с. 42.]. И главенство данного процесса определяется родом сущностных черт: с одной стороны, его масштабом, всеохватностью, буквально с каждым годом усиливающейся интенсивностью, с другой стороны – последствиями, масштабы и глубина которых естественным образом тоже имеют тенденцию к возрастанию. Одной из определяющих черт глобализационного процесса является наличие в нем устойчивой тенденции к ускорению и усилению. Наука – главное средство и инструмент по устранению

негативных явлений и последствий, вызванных данными процессами. Человечество страдает от недостаточной развитости науки.

В настоящее время проблема глобализации занимает важное место в научных исследованиях. Значимость ее изучения обусловлена, с одной стороны, возрастающей социально-экономической и культурной политическою важностью осмысления положительных и отрицательных последствий глобализма, с другой стороны, недостаточной научной разработанностью данной проблематики в конкретных областях деятельности. Особенно актуальным исследование преимуществ и недостатков глобализации становится в образовательной сфере, ответственной за развитие человека, а на более высоком уровне обобщения – за функциональную компетентность педагога.

Процесс глобализации был невозможен без развития науки и техники. Именно то обстоятельство, что научные формы познания практически невозможно ни прервать, ни изъять из человеческого бытия, делает невозможным прекращение поступательного движения человечества, а вместе с тем и прекращение процесса глобализации, который является на деле всего лишь очередной и неизбежной ступенью в этом движении, когда накопленный человечеством объем знаний, существенно расширяя его возможности практически во всех направлениях его деятельности, позволяет ему более эффективно и масштабно вести свое производство.

Что касается профессиональных компетенций педагога, то психологическая компетентность стоит на одном из первых мест. Профессиональный педагог должен быть профессиональным психологом. Он должен, прежде всего, знать особенности своей личности, свои сильные и слабые стороны, обладать адекватной самооценкой, навыками саморегуляции. С другой стороны, педагог должен знать своих учеников, понимать их возрастные, индивидуальные особенности, использовать эти знания в процессе налаживания взаимодействий с учащимися. Кроме того, педагог должен располагать обширным запасом знаний из области психологии управления, конфликтологии, психологии общения и других областей психологического знания. Компетентность часто понимается как единство теоретической и практической готовности педагога к выполнению профессиональных функций. Компетентность включает в себя не только характеристики профессиональной деятельности педагога, но и характеристики его личности. С точки зрения компетентностного подхода педагог должен быть личностью самостоятельной, инициативной и ответственной. [4]

Компетентность – осведомленность, авторитетность, обладание компетенцией, знаниями, позволяющими судить о чем-либо, качество человека, обладающего всесторонними знаниями; это системное проявление знаний, умений, способностей и личностных качеств, позволяющих успешно решать функциональные задачи, составляющие сущность профессиональной деятельности. Компетентность – круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлен; круг чьих либо полномочий, прав. [5, 14–24 с.]

В процессе формирования профессиональной компетентности и всех выделенных ее компонентов можем выделить несколько основных разделов. В первом разделе происходит формирование базовой компетентности, когда еще в процессе обучения в школе учащиеся получают основные знания в различных предметных областях. Здесь же формируются основные умения и навыки по применению полученных знаний в практической деятельности. В следующем разделе происходит становление общей компетентности. На заключительном профессиональном этапе формируется профессиональная компетентность, когда во время педагогической практики и в дальнейшей профессиональной образовательной деятельности педагог, владея высшими образцами приемов и методов обучения, пытается найти нестандартные решения, оригинальные способы обучения и воспитания, ориентированные на личность каждого конкретного учащегося. Когда педагогом движет постоянное стремление к самосовершенствованию, саморазвитию, творческому поиску, к исследованию оригинальных идей своих коллег и генерации собственных эффективных систем обучения на основе имеющегося багажа научных знаний. Изучение специальной литературы и проведение исследования позволяют сделать вывод о том, что сначала усваиваются и формируются основные, минимально необходимые общепрофессиональные знания, умения и навыки, на основе которых потом выстраиваются базовые профессиональные ориентиры, впоследствии переходящие в готовность профессиональной реализации и саморазвития личности. То есть базовая компетентность является основой для формирования общей, которая в свою очередь является необходимой базой для формирования профессиональной компетентности. Также необходимо помнить, что система подготовки функционально компетентного педагога будущего в современных условиях должна быть ориентирована на выполнение определенного набора требований к выпускнику педагогического вуза, которые должны найти соответствующее отражение в учебном процессе. [6]

Таким образом, система развития функциональной компетентности педагога, должна быть спроектирована и реализована как открытая система, готовая к дальнейшему совершенствованию. Основой такой системы должна стать ориентация ее на динамично меняющуюся действительность, на постоянное и непрерывное развитие. На каком бы высоком уровне ни была теоретическая и практическая подготовка педагога, современный педагог обязан постоянно и непрерывно повышать свою профессиональную компетентность. Подготовка функциональной компетентности педагога к работе в современных условиях глобализации должна быть ориентирована не только на решение тех задач, которые сегодня возникают перед педагогом, но и на готовность решать задачи, которые пока ему не знакомы, но могут появиться в будущем. Поэтому цели, задачи, средства, формы, механизмы и способы взаимодействия педагога надо определять таким образом, чтобы рассмотренное понятие профессиональной компетентности стало важным и ценным, если не для всех, то хотя бы для большинства будущих специалистов.

На наш взгляд, важно понимать и качественно оценивать степень проникновения глобализации, в пределах которой образование выступает как созидательный процесс, отвечающий интересам не только отдельного человека, но и Казахстана в целом.

Литература

1. Послание Главы государства народу Казахстана. 11 ноября 2014.
2. «Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы».- Постановление Правительства РК от 25 июня 2012 года № 832.
3. Уткин А.И. Главный процесс эпохи. США: экономика, политика, культура.- Москва: Логос, 2001.- №1, 42 с.
4. Андреев А.Л. Компетентностная парадигма в образовании: опыт философско-методологического анализа. Москва: Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU, 30 октября 2007.
5. Иванов Д.А. Компетенции и компетентностный подход в современном образовании. Завуч. Управление современной школой, 2008.– № 1, 14–24 с.
6. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя. Москва: Советская педагогика. 1990. № 8.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ САМОСОЗНАНИЯ И ЦЕННОСТНЫХ ОСНОВ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Жалпанова Р.Р.

*Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан*

Аннотация

В данной статье рассмотрены актуальные проблемы формирования самосознания, развитие ценностных основ молодого поколения Республики Казахстан, а также проблемы духовного воспитания молодежи на примере разработанных и практикуемых теорий и методик обучения и воспитания. Уделяется внимание школьной программе обучения учебных заведений.

Ключевые слова: *молодежь, самосознание, ценности, воспитание, интеллектуальный потенциал, возможности, патриотизм, семейные ценности.*

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының жас ұрпағының өзіндік санасын қалыптастырудың, құндылық негіздерін дамытудың өзекті мәселелері, сондай-ақ әзірленген және тәжірибелік әдістемелер мысалында жастарды рухани тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасында, сондай-ақ әртүрлі ұйымдарда және әртүрлі деңгейде жүргізілетін теориялар. Олардың негізгі кемшіліктері, сондай-ақ осы әдістердің негіздерін жетілдіру әдістері талданады.

Annotation

This article discusses the current problems of self-awareness formation, the development of the value foundations of the young generation of the Republic of Kazakhstan, as well as the problems of spiritual education of young people on the example of developed and practiced methods and theories conducted in the Republic of Kazakhstan, as well as in different organizations and at various levels. Their main disadvantages are analyzed, as well as methods for improving the basics of these techniques. Attention is paid to the school curriculum and teachers of educational institutions.

Keywords: *youth, self-awareness, values, upbringing, intellectual potential, opportunities, patriotism, family values.*

Со времени обретения Казахстаном независимости произошли преобразования в политической, социально-экономической, правовой и культурной сферах жизни. Процесс становления казахстанской молодёжи совершается в условиях реформ прежних ценностей советского периода и новой структуры ценностей, а также социальных отношений, в условиях современного казахстанского общества. Наблюдается тенденция подмены ценностных основ высокой культуры среднестатистическими стандартами массовой потребительской культуры, изменение молодежного осознания от коллективистских моральных ценностей к прагматично-индивидуальным. Это, а также показывает критическую необходимость в четко организованной национальной стратегии обновления и развития нового поколения, консолидирующей социум.

На фоне мировоззренческого неопределенного состояния молодёжи, коммерциализации и разрушительного воздействия СМИ и распространения массовой культуры коммерциализации, навязывания норм и стереотипов общества потребления, порождает нравственную деградацию субъекта, а также снижает ценность человеческих жизней. Размытие ценностных основ происходит вкупе с консервативными разновидностями общественной морали, некоторой незаинтересованности молодого поколения в национальной культуре, исконным традициям и многовековой истории. Указанные факторы в сочетании с процессами материального расслоения и обособления социальных институтов, возникших при переходе к коммерческим отношениям, закономерно приводят к расширению зоны десоциализации молодёжи, растерянному состоянию, апатичному, пессимистическому настрою молодых людей, их неверию в будущее. Это приводит к противозаконным и асоциальным видам самореализации молодого поколения, а именно росту криминальных побуждений среди молодежи, отчужденности от трудового участия, наркомании, алкоголизму, появлению интереса и готовности к участию в неформальных молодёжных объединениях.

Исходя из возрастных, социально-психологических и мировоззренческих особенностей молодежи, ее представители остро нуждаются в социокультурной идентификации, а потому в большей степени, чем другие возрастные общественные группы восприимчивы к воздействию трансформационного развития, связанным с усвоением систем ценностей, норм, формирующих определенную разновидность поведенческой структуры. Процесс социального становления молодежи, выбора жизненного пути и стратегий развития, осуществляется через обучение, воспитание, усвоение и преобразование опыта старших поколений. Молодость представляет собой период активного формирования устойчивой системы ценностей, становления самосознания и социального статуса личности. Ценностные ориентации, социальные нормы и установки молодежи «определяют тип сознания, характер деятельности, специфику проблем, потребностей, интересов, ожиданий молодежи, типичные образцы поведения».[1]

В целом, положение молодого поколения в казахстанском обществе характеризуется как противоречивое. На первый взгляд, они являются самой мобильной, динамичной частью современного общества; с другой точки зрения, в силу ограниченного характера его практической, созидательной деятельности, неполной включенности молодежи в структуру общественного порядка – представляются самой социально неподготовленной, а значит, и уязвимой частью общества. Воплощение жизненных целей, идей и в целом планов подрастающего поколения во многом зависит от материальных ресурсов родителей, в соответствии с этим могут возникать определенные межпоколенческие разногласия. В молодежном сознании и поведении самым причудливым образом могут сочетаться противоречащие друг другу черты и качества: стремление к идентификации и обособление, подражание и отрицание общепринятых норм, стремление к общению и отрешенность от внешнего мира.

Говоря о молодежной социокультурной среде, конечно же, нельзя не отметить и ее определенные особенности, требующие похвалы и поощрения. Нынешняя молодежь в общем плане настроена патриотично, верит в будущее нового Казахстана, проявляет интерес за продолжение изменений и перемен в целях повышения социально-экономического благополучия и процветания страны, организации и развития гражданского общества и правового государства. Они предполагают в недалеком будущем жить в великой стране, которая обеспечивает достойную жизнь своим гражданам, и в которой соблюдаются их права и учтены свободы. Молодое поколение намного легче приспосабливается к новым экономическим условиям, они сейчас более рациональны, прагматичны, реалистичны ориентированы на стабильное развитие. Молодежь более свободно ориентируется в выборе профессии, стандартах поведения, отборе спутника жизни, стиля мышления, в отличие от своих сверстников прошлого поколения.

С каждым годом увеличивается социально-экономическая развитие общества; иногда снижается интеллектуальный потенциал молодежи, инновационные возможности общества. Молодежь оказалась наиболее ущемленной частью общества. Ярко выражен явный конфликт между интересами молодежи и реальными возможностями социальной мобильности. Возникает резкое разграничение и социальное дистанцирование молодежи, основанные на имущественной стратификации, социальном происхождении и собственном положении в обществе. Молодые люди различаются по материальным возможностям, ценностным ориентациям, образу и стилю жизни с учетом социальных, возрастных признаков различных общностей. У молодежи возникает задача о жизненных перспективах: её творческой самореализации (приобретения образования, профессиональной деятельности, карьерном повышении), материальном и душевном благосостоянии, возможностях обеспечения своей будущей семьи, как социальнозначимой ячейки общественного строя. Очевидны проблемы занятости молодежи, ухудшения её материально-бытового положения, доступности образования. Молодежная среда частично стала опасной криминогенной зоной. Произошло резкое омоложение преступности, усиление её группового характера, рост числа преступлений, совершенных несовершеннолетними. Каждое новое поколение молодежи в сравнении с предыдущими поколениями по основным показателям социального положения и развития гораздо менее духовно и культурно развито, гораздо сильнее безнравственно и криминально, отдалено от знаний и образования, имеет меньшую профессиональную подготовку и в меньшей степени ориентировано на труд.

В нынешнее время создано общество, в котором материальные блага находятся в приоритете, соответственно формируются ценностные ориентации и культурные ориентиры молодого поколения. В самосознании современных молодых людей преобладают потребительские тенденции. Культ потребления и модных веяний с каждым днем шаг за шагом завладевает сознанием молодежи, принимая универсальный характер. Преобладают тенденции к укреплению стандартов культурного и досугового времяпрепровождения, которая в свою очередь подкрепляется потребительским отношением к

культуре. Необходимо отметить и аполитичность молодежи, которая расценивает со стороны социума и государства отношение к себе, как безразличное. Исходя из этих предпосылок современное молодое поколение стало отчужденным и замкнутым. Молодежь поглощена внутренними проблемами выживания в сложное для них время. Они стремятся получить ту культуру и то образование, которые помогут выжить и добиться высот, успеха и благосостояния.

В целом для сегодняшней молодежи характерно изменение жизненно-важных ориентиров от общественной составляющей к индивидуальной. Материальные блага ценятся намного выше свободы, ценность оплаты труда в нынешнее время превзошла над преимуществом интересной работы. Для молодежи на первом месте находятся следующие проблемы: рост цен, инфляционные риски, увеличивающийся с каждым днем уровень коррумпированности госструктур, нарастание неравенства доходов и социального неравенства, усугубление расслоения на богатых и бедных, экологические проблемы, пассивность граждан и их безразличное отношение к происходящему. Из особых проблем, которые испытывает молодое поколение, превалируют задачи материальной обеспеченности и здоровья, впрочем, ориентация на здоровый образ жизни формируется недостаточно активно. Возросло количество молодых людей, употребляющих курительные средства.

Оздоровление молодежной среды, осуществляющей формирование ценностных ориентаций современной молодежи РК, может быть осуществлено посредством совершенствования системы, форм и методов осуществления молодежной политики.

Также требуется больше внимания уделять теории и методике духовного воспитания молодежи. Большинство рекомендуемых методик носят характер упрощенных мероприятий в сочетании с тренингами, тестами. Концептуальная разработка воспитания в значительной степени сводится лишь к сфере школьного воспитания. Говоря о конкретных принципах работы педагога в области духовно-нравственного воспитания и роли в формировании самосознания, то следует обратить внимание на следующие составляющие: развитие мотивации и умения осознавать смысл своих действий, создание доброжелательной обстановки при взаимодействии с учащимися, синтез обучения и воспитания в педагогической практике, межпредметность и ориентированность на эффективные ожидаемые результаты.

Целесообразно, чтобы кроме педагогов в разработке воспитательной работы приняли участие философы, социологи, психологи, культурологи, а также иные подходящие специалисты. Только в результате комплексных исследований, на основе выяснения общих и глубоких проблем возможно определить конкретное направление духовно-нравственного воспитания. В то же время специальное назначение имеют труды в области социальной психологии, относящиеся к исследованиям проблем становления и развития подрастающего поколения. Только на таком теоретическом фундаменте, при участии государственных и общественных организаций, различных социальных институтов, может организовываться успешная молодежная политика. С учетом, что школа сама по себе не имеет возможности решить вопросы, связанные с воспитанием, чрезвычайно важно укрепление института семьи, потому что воспитательная работа берет начало в семье, а школа, в свою очередь, обязана организовывать, проводить и завершать воспитательную работу. Таким образом, непереносимого решения требует целый спектр в равной степени важных вопросов по поддержке института семьи: необходимость поддержки многодетных семей, семей, которые относятся к социально-незащищенным слоям населения, семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями развития. Нецелесообразно забывать и о поддержке семей с одаренными детьми, также ждут помощи и совершенно обычные семьи, которые и создают базу семейной структуры нашей страны, при этом особого внимания требуют сельские семьи, чьи проблемы в частности остаются без должного внимания. Главная цель общества – это крепкая семья, с почитанием духовных семейных традиций и ценностей во благо будущего поколения, развития и процветания народов.

Литература

1. Шкавро В.С., Петровская О.А. Семья как ценность у молодежи // Материалы VII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL: <https://scienceforum.ru/2015/article/2015011899/>
2. Чупров В. И. Социология молодежи: учебник / В.И. Чупров, Ю.А. Зубок. – Москва: ИНФРА-М, 2020. – 336 с.
3. Аносов А. П. Проблемы молодежи. – Москва: Инфра, 2007. – 215 с.

ТҰЛҒАНЫҢ ЖАҢА ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ

Турдалиева Ш.Т.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз, Қазақстан

Аннотация

Мақалада тұлғаның даму процесіндегі қарым-қатынас ерекшеліктері қарастырылады. Тұлғаның жаңа ортаға бейімделуі оның басқалармен қарым-қатынасы арқылы жүзеге асырылады. Қарым-қатынас – адамзат үшін әр түрлі жаста, әр түрлі деңгейде қалыптастыруды қажет ететін процесс. Ол бірін-бірі қабылдауы, ақпарат алмасуы, байланыс орнатуы. Сондықтан, кез келген қарым-қатынас адамдар арасындағы жай байланыс емес екендігі отандық және шет ел ғалымдарының теориялық тұжырымдары мен тәжірибелік зерттеулерінде қарастырылған.

Түйін сөздер: тұлға, қарым-қатынас, өзіндік бағалау, әлеуметтік жетілу, әлеуметтену.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности современного общения в процессе развития личности. Адаптация личности к новой среде осуществляется через ее взаимоотношения с окружающими. Общение – это процесс, который необходимо формировать для человечества в разном возрасте, на разных уровнях. Он может принимать друг друга, обмениваться информацией, устанавливать связи. Поэтому в теоретических выводах и экспериментальных исследованиях отечественных и зарубежных ученых рассматривается, что любые отношения – это не просто отношения между людьми.

Ключевые слова: личность, общение, самооценка, социальная зрелость, социализация.

Annotation

The article discusses the features of communication in the process of Personality Development. The adaptation of a person to a new environment is carried out through his relationship with others. Communication is a process that requires formation for humanity at different ages, at different levels. He perceives each other, exchanges information, establishes communication. Therefore, the fact that any relationship is not just a connection between people is provided for in the theoretical conclusions and experimental studies of domestic and foreign scientists.

Keywords: personality, relationships, self-esteem, social maturity, socialization.

Кез келген жаңа ортаға келген тұлға бейімделу кезеңінен өтеді. Сол сияқты қарым-қатынас жүйесінде сәтті бейімделген тұлға өзінің тереңдігімен, ішкі жайсыздығымен, қобалжуымен, әсіресе коммуникативтік сапаларын бағалауда өзіндік бағалаудың қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Тұлғаның жоғарғы оқу орындарында дамуы мен қалыптасуының жетістігі таным және қарым-қатынастағы даму нәтижесі деңгейінің барлық психикасының негізгі құрылым астымен байланысты болып табылады. Олар: интеллектуалды, эмоционалды, мотивациялық және т.б.

Тұлғаның дамуы, оның іс-әрекет кезінде жинақталатын тәжірибесіне және біліміне байланысты. Себебі білім адамның дүниетанымына, құбылыстар ерекшеліктерін айқындауға және іс-әрекетті ғылыми негізде құруға әсер етеді. Қ.Б. Жарықбаевтың пікірінше, қандайда болмасын бір іспен айналысатын, азды-көпті өмір тәжірибесі, білімі мен дағдысы, икемі, дүниетанымы, сенімі мен талғам мұраты, бағыт-бағдары бар адамды тұлға деуге болады [1].

Тұлғаның бейімделу жетістігінің тәуелділігін /негізгі тиімділік көрсеткішінен/ психикасының құрылым астынан біреуден, кейде сирек екеу-үшеуден ашады. Мұнда, ережеге сай, тұлғаның бейімделуінің кез келген біреуін зерттеуде психикалық сапаларының бәрінен бұрын танымдық көрсеткішпен сипаттауға болады.

Осы мәселені А.В. Сиомичев теориялық мазмұнда кәсіби мамандықты меңгеруге бейімделе бастаған тұлғаның өзіне қарағанда «идеалды» тұлға қалыптастырушы ретінде, ал кешені бойынша танымдық және коммуникативтік сапаларымен қатар бірнеше сатыда жоғары бағалай келе, оның бір мезгілде өзін идеалды асыра бағаламайтындығын түсіндірді [2, 9 б]. Басқа сөзбен айтқанда, бұл таңдауда өзіндік және «идеалды» бағалауда әр түрлі диапозондары төмен болады. Оның танымы мен қарым-қатынас саласында бейімделудің психологиялық ерекшеліктерін қарастырып, қарым-қатынаста жақсы бейімделген тұлғаның өзіндік ерекшелігі факторлы құрылымда болады. Осы арқылы

сол ұқыптылық пен көпшілділік таңдау факторлардың болмауынан және шартты түрде әлеуметтік жетілген факторлар деп аталған екі жаңа фактордың пайда болуынан көрінетіндігін тұжырымдады.

Тұлғаның кәсіби мамандықты меңгеруі еңбек субъектісі ретінде болашаққа бағыт-бағдар алуы, яғни кәсіби анықталуы болып табылады. Кәсіби өзіндік анықталуда өзара байланысқан гностикалық және практикалық қатынастар жүйесін Е.А. Климовтың еңбектірінен көруге болады [3, 65 б]. Яғни гностикалық – сана мен өзіндік сана сезімнің өзгеру формасы, ал практикалық – қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орны мен әлеуметтік беделінің өзгеруі. Кәсіби өзіндік анықталу тұлғаны қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Ол тұлғаның творчесвалық потенциалын көрсетеді.

Әлеуметтік жетілудің бірінші факторының мазмұны барлық психикалық құрылым асты зерттеу көрсеткіштерімен анықталады. Олар: зейін, интеллект, мінез-құлықтың эмоционалды – ерік бейнесін сипаттайтын тұлғалық ерекшеліктер, сонымен қатар бағытталудың құрылым асты көрсеткіштері. Одан басқа бұл факторға белгілі мөлшерде тұлғаның әлеуметтік тәжірибесінің сипаттамасы болып табылатын жас ерекшелік көрсеткіші де кіреді. Бұл фактордың көрсеткіш кешені адамның оптималды тұлғааралық өзара әрекеттесуге қабілеттілігі немесе қабілетсіздік бейнесі туралы түсінікпен сәйкестенеді. Әлеуметтік жетілудің екінші факторының мазмұнын анықтайтын көрсеткіштердің құрылымы зерттелетін көрсеткіштің кеңейтілген диапозонына қосылады. Олардың сәйкестігі әлеуметтік белсенділіктің шеткі полюсін көрсетеді, ал оларға шеттен тыс шаттану, немесе теріс әрекет /негативті/ және салғырттық жатады.

Ғылыми әдебиеттерде «әлеуметтік орта» адамның ішкі және сыртқы әлемін жанамалайтын факторы ретінде немесе осы сыртқы әлемнің өзгеше бөлімі ретінде сипатталады. Егер «әлеуметтік ортада» жанамалы бастаманы қарастыратын болса, ол жалпы әлеуметтік-мәдени тәжірибенің нақты тасымалдаушысы ретінде болады. Дәл осылайша пайымдау «әлеуметтік ортаны» еліктеу, үйрену үшін үлгі ретінде қызмет ететін индивидтің «микроклиматымен» (бала үшін ол – жақын ересектер шеңбері) теңестіруге мүмкіндік береді. Индивидті үйрету жүзеге асатын, олардың өзара әрекеттестігі басқа индивидпен, оның хабарламаларымен және нұсқауларымен жанамалануы мүмкін. Егер үйрету нәтижесінде үйренуші үйретушінің айтқандарын түсініп, оның нұсқауларын орындаса, онда екіншісі кейінгі уақытта жағдайдан шеткерілеуі мүмкін [4, 18 б].

Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор Қ.Б. Жарықбаев былай деген: «Адамның психологиялық ерекшеліктері, оның өмір сүретін ортасына қоғамдық тікелей әсер етуінен қалыптасып отырады. Жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады» [5, 66 б]. Сондықтан адамның жеке басының психологиясын ұғынуда оның бағытын көрсететін компоненттермен қатар (әлеуметтік орта, білімі, нақтылы кәсібі және т.б.) танымдық ерекшеліктерін де толық меңгеруімізді талап етеді.

Адам мамандығы, жынысы, ұлты бойынша кім болмасын, әрқашанда үш негізгі тіршілік әрекетінің бірлігінде болады. Олар: еңбек, таным және қарым-қатынас. Еңбек іс-әрекеті адами болмыстың негізгі мазмұнын құрайды. Осы байланыстар және қатынастар қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылады, осыған орай ұжымдық еңбек іс-әрекеті процесінде адамдар арасында қызметтерді үйлестіру және бөлу мүмкін бола бастайды. Кейбір мамандықтар үшін қарым-қатынас еңбек іс-әрекетінің негізгі формасы болып табылады (лектор, актер, мұғалім).

Н.И. Рейнвальд тұлғаның өмірлік жолының негізгі кезеңдеріне /сатысына/ мыналарды жатқызды:

1. Балалық шақ (ерте балалық шақ, мектепке дейінгі және мектеп жасы);
2. Мектептің жоғары сыныптарында, тікелей өндірісте жүзеге асырылатын, сонымен қатар жоғары немесе орта арнайы білім формасын алуда болатын таңдау мен мамандықты меңгеру;
3. Таңдаған мамандық аумағындағы еңбек іс- әрекетінің интенсивті кезеңі;
4. Өмір жолын аяқтайтын кезең.

Осы жіктеулерді ол «Тұлғаның психологиялық зерттеудегі іс-әрекет принципі» зерттеуінде қарастырған [6, 14 б]. Осыдан адамдардың әр бір жас ерекшелік кезеңінде қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі, еңбекті бөлісудің бірлескен сипаттамасы қарым-қатынас қажеттілігін тудырады, өзінің қозғалысын басқа адамдардың қозғалысымен келісімді жасауға талпыныс пайда болады, олардың жағымды бағалауына қол жеткізеді (түсіну мен сыйлау), басқа адамдарға қажетті, өзара ықпал, өзара ынталандыруда белсенділігін қалыптастыру даярлығы көрінеді

Іс-әрекет – табиғи және әлеуметтік болмысты мақсатты түрде қайта жасаудан тұратын адамдардың қоғамдық-тарихи болмысының арнайы формасы. Табиғат заңдарына қарағанда, қоғам заңдары болмыстың жаңа формалары мен қасиеттерін жасайтын, кейбір негізгі материалды өнімге

айналдыратын адам іс-әрекеті арқылы байқалады. Субъектінің жүзеге асыратын кез келген іс-әрекеті мақсат, құрал, қайта жасау процесі және оның нәтижесінен тұрады. Іс-әрекеттің орындалуынан субъектінің өзі маңызды даму арқылы өзгереді және дамиды.

Адамда іс-әрекеттің мақсаты болып оның жасалатын нәтижені алдын-ала көру бейнесі ретінде пайда болады. Іс-әрекеттің қайта жасаушы және мақсат қоюшы сипаты оның субъектісіне кез келген жағдай шеңберіне шығуға және оны қоғамдық-тарихи болмыстың кең контекстіне ене отырып, оның ұсынатын кез келген детерминанттарын құруға, сонымен қатар осылайша берілген детерминанттар шеңберінен шығатын құралдарды табуға мүмкіндік береді. Адамның іс-әрекеті үнемі саналы түрде орындалады. «Сана» түсінігінің мазмұнын ашу үшін, адам іс – әрекетінің қоғамдық сипатын және оның идеалды тіршілігінің болуын екеру қажет. Іс-әрекет тікелей ұжымдық, сол сияқты индивидуалды формада болады. Ал адам өзін қоғамдық тіршілік ретінде сезіне отырып, кез келген ортаға бейімделіп, тіршілік әрекетін жасайды.

Сананың пайда болуында оның көпжақты өлшемі іс-әрекетпен байланысты. Субъектінің ішкі және сыртқы әрекеті шындықтағы психикалық бейнелеумен жанамаланып, реттеледі (А.Н. Леонтьев).

С.М. Жақыпов бірлескен іс-әрекеттің негізін құрушы қарым – қатынас екеніне сипаттама берді [7]. Оның пікірінше, адамның саналы іс-әрекетінің дамуы мен қалыптасуы процесінде қарым-қатынас маңызды орын алады. Сондықтан, қарым-қатынас бірлескен іс-әрекеттің жалпы мақсатын қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады.

Тұлғаның даму процесінде В.С. Мерлин өзіндік сананың құрылымында оның даму фазасы ретінде негізгі төрт компонентті бөліп көрсетті. Олар:

– Ұқсастық – сыртқы әсердің негізінде пайда болған түйсінуден өз денесінде болып жатқан түйсінуді ажырата алудың бастауынан көрінеді;

– Мен санасы – белсенділіктің бастапқы сатысы іс-әрекет субъектісі ретінде сипатталады.

– Өзін – өзі бақылаудан алынған мәліметтерді жалпылау арқылы өзінің психикалық қасиеттерін саналы ұғыну.

– Өзін-өзі бағалау. Бұл – қарым-қатынас пен іс-әрекеттің жинақталған тәжірибесі негізінде тұлға дамуында жасөспірімдік кезеңде қалыптасатын қабілеттілік.

Кез келген адамның бойында ішкі түрткі, қызығу сезімдері болады. Бұл «Мен концепциясы» негізінде орындалады. Өзін – өзі бағалау – тұлғаның өзіндік дамуы мен жетілуінің маңызды факторларының бірі. Тұлғаның өзін – өзі бағалауы оның дұрыс, үйлесімді қалыптасуы негізінде болады. Өзін – өзі бағалау – адамның өзінің психологиялық сапалары мен қылықтарын, жетістіктері мен сәтсіздіктерін, кемшіліктері мен артықшылықтарын бағалауы. Сондықтан адамның өзіне деген қатынасы оның тұлғалық дамуындағы ең маңызды қасиеттерінің бірі болып саналады.

Жеке тұлғаға бағдарланған іс-әрекет оның тек дүниетанымын кеңейту ғана емес, сонымен қатар оның танымдық іс-әрекетінің дамуына да ықпал етеді. Осы мәселені шешудегі маңызды фактор бірлескен іс-әрекетке қатысушылардың субъект-субъекттік өзара үйлесімді психологиялық жағдаймен қаруландыру нәтижесінде қарым-қатынас процесі арқылы тұлғаны дамыту мен жаңа ортаға бейімдеу болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. – Алматы: Қазақстан, 1996 -160 б.
- 2 Сиомичев А.В. Психологическое особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в ВУЗЕ: автореф. дис. на канд.психол.наук: 19.00.01. – Л., 1985- 18 с.
- 3 Климов Е.А Психология профессионального самоопределения: – Ростов-на Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
- 4 Гараи Л., Кёчки М. О психологическом статусе деятельности и социального отношения // Психологический журнал.- 1990.- №5.- С.17-26.
- 5 Жарықбаев, Қ. Жантану [Мәтін] : Оқулық / Қ. Жарықбаев. – (Өңделіп, толықтырылып оныншы басылуы). – Алматы : Эверо, 2014. – 696б.
- 6 Рейнвальд Н.И. Принцип деятельности в психологическом исследовании личности: автореф. дис. на канд. психол. наук.: 19.00.01. – М.: 1985- 22 с.
- 7 Джакупов С.М. Целеобразование в совместной деятельности: автореф. дис. на канд.психол.наук. 19.00.01. – М., 1985- 22 с.
- 8 Төлешова, Ү.Б. Психологиялық-педагогикалық практикум – Алматы : "Қазақ университеті", 2020. – 102 б.
- 9 Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы : Эпиграф, 2017. – 152 б.

ASSERTIVENESS OF HIGHER EDUCATION SYSTEM PARTICIPANTS IN A VUCA WORLD

A.N. Kalzhanova

*Sh. Ualikhanov Kokshetau University
Kokshetau, Kazakhstan*

Annotation

The article provides an analysis of theoretical material about the VUCA world, the higher education system and assertiveness, and also concludes that assertiveness, being an internal quality of personality, most effectively helps to cope with the external changes that the VUCA world brings.

Аннотация

Мақалада VUCA әлемі, жоғары білім беру жүйесі және талапшылдық туралы теориялық материалға талдау жасалады, сондай-ақ талап қою тұлғаның ішкі сапасы бола отырып, VUCA әлемі әкелетін сыртқы өзгерістермен күресуге барыныша тиімді көмектеседі деген қорытындыға келеді.

Аннотация

В статье проводится анализ теоретического материала о мире VUCA, системе высшего образования и ассертивности, а также делается вывод о том, что ассертивность, являясь внутренним качеством личности, наиболее эффективно помогает справляться с внешними изменениями, которые несет мир VUCA.

The modern continuously changing world imposes special requirements on the individual, his ability to be active, maintain stability, but at the same time have flexibility, as well as the ability not only to change under different circumstances, but also to change circumstances that can have a negative impact. Researchers and politicians, leaders of large companies, heads of educational institutions, etc. from all over the world, attention is increasingly being paid to the relatively new concept of VUCA world. According to S. Shambach [1], this concept was first applied after the end of the Cold War in the US military system and was an abbreviation of the words: Volatility, Uncertainty, Complexity and Ambiguity, but this concept quickly began to be applied in other areas.

According to P. Lemoine, P. Hackett, & M. Richardson [2], at the present stage of human development, the concept of VUCA world clearly defines the situation in the higher education system. In this regard, J. Breen [3] believes that all participants in the educational process of higher education institutions should have both soft and hard skills that could balance among themselves. Also, in his opinion, it is very important to be able to adapt and be flexible in various situations where it is necessary to show creative and creative abilities. Thus, R. Waller, P. Lemoine et. Al. [4] it is assumed that the concept of VUCA very accurately describes the modern problems of the world and the higher education system:

- economic uncertainty;
- strict document management;
- global information technologies that are being introduced into the educational space with incredible speed;
- rapid loss of relevance of information;
- lack of concentration on one problem, etc.

Thus, higher education institutions around the world are trying to develop the potential for adaptation and modification of new knowledge, information and changes.

Meanwhile, according to A. Saavedra & V. Opfer [5], there is still a need to give an accurate description of the signs of the VUCA world, which may be as follows:

- rapid development of information technologies and their impact on the consciousness of the individual;
- the emergence of new and obsolescence of some professions, due to changes in technological and educational spheres;
- high speed of appearance of new information and rapid obsolescence of the old;

– rapid change and instability of people's emotional state.

Thus, falling under the harsh conditions of a rapidly changing world, the higher education system has to face new challenges and solve them in the most effective way, however, the question remains what higher education should include and how it can contribute to the development of positive changes. So, let's start with the definition of education. According to K.B. Zharykbayev [6], education is skills that contribute to the development of creative abilities of the individual, as well as scientific educational systems that consider cognitive learning; a system of practical exercises and skills, scientific knowledge, ethical and aesthetic ideas that can be learned in the learning process. It is assumed that the set of these qualities will contribute to the comprehensive development and adaptation of all participants in the learning process. In the article by S. Marginson [6], the higher education system integrates with the process of globalization and rapid changes that are taking place around the world. In this article, the author believes that higher education should include the following: cooperation, openness, initiative, setting one's own boundaries, quick response to what is happening around, the connection between moral and material.

Thus, based on the above mentioned, it is necessary to understand how the participants of the educational process should follow all the changes taking place around, but at the same time maintain psychological health. In this regard, there is a new need to clarify the concept of assertiveness of participants in the educational process, which is an indicator of a psychologically healthy personality, and to determine its role in the VUCA world.

Assertiveness can positively affect self-esteem, problem-solving and decision-making processes, as well as academic and professional achievements. The appearance of the term “assertiveness” is associated with the work of A. Salter “Conditioned reflex therapy”, published in 1949. It should be mentioned that assertiveness in his theory was considered as a constructive way of interpersonal interaction.

A. Salter [8] defined assertiveness as a characteristic feature of a mentally healthy person. In this regard, assertiveness is an important social skill that contributes to personal well-being. Most definitions of assertiveness emphasize the direct expression of feelings, desires and thoughts in interpersonal contexts.

Assertiveness has long been recognized by researchers, clinicians and others as a desirable style of interpersonal communication and a necessary social skill. According to M. Landazabal [9] assertiveness is the core of interpersonal behavior and the basis of perceptual attitude. Assertiveness is also usually described as an honest and true expression of one's views, needs, desires and emotions without denying or infringing on the rights of others. Theoretical analysis of the literature shows that whether it is high-risk disputes, formal or informal negotiations, or everyday disagreements, changes, assertiveness affects personal success and achievements.

When a person does not know how to show assertiveness and it is not sufficiently developed, whether in a single case or constantly, this can lead to complex consequences, since it will be difficult for a person to build correct attitude to environment. Assertiveness, according to H. Opatha & H. Opatha [10], can be evaluated as an expression of self-esteem. Assertiveness includes aspects of the people's self-esteem, self-expression and social relevance, and differs from both passive and aggressive communication style. In this regard, assertiveness during adolescence plays a key role in future social communication and personal relationships, can lead to quick decision-making process.

According to another scientist B. Hekmati [11], assertiveness plays an effective role in the prosperity of higher education process participants' talent and the growth of their creativity. Therefore, N. Edwards et al. [12], in their study describe that many authors recognize assertive behavior as the most constructive method of communication in the educational process and its application in teaching practice increases not only the effectiveness of educational activities, but also has a positive educational impact on people, accelerating the development of their valuable personal qualities.

In the online dictionary of psychological terms of American Psychologists Association [13] assertiveness is described as an adaptive style of communication in which individuals express their feelings and needs directly, while maintaining respect for others. A lack of assertiveness may contribute to depression and anxiety, whereas maladaptive approaches to assertiveness may manifest as aggression.

Also, assertiveness is one of the essential personal characteristics that support a person in communicating with others. Assertiveness is a personality trait characterized by positive social behavior that allows one to defend one's rights and achieve a set goal [14, 261 p.].

According to N. Epstein [15], assertiveness is the ability of a person not to depend on external influences and assessments, to independently regulate our own behavior and be responsible for it, and to be flexible to different changes.

Based on the above, it can be concluded that assertiveness, being an integrative quality of personality, contributes to:

- the fastest and most effective way to adapt a person to various external and internal changes;
- quick decision-making without violating personal and other people's borders;
- higher education system participants' adaptation to different challenges;
- maintaining the stability of emotional state and psychological health in various situations;
- the ability not only to adapt to the requirements of the VUCA world, but also to manage changes.

In conclusion, it can be noted that despite the global changes which take place in the global educational space; the introduction of the concept of VUCA in the process of higher education, assertiveness helps to maintain the necessary balance between internal and external, and also has positive effects on the positive attitude of all participants in the process of higher education to the instability around.

References

1. Shambach S.A. Strategic leadership primer. Second edition. – States Army College, Department of command, Leadership, and Management, Carlisle Barracks, Pennsylvania, 2004. – 75 p.
2. Hackett P. T., Lemoine, P. A., & Richardson, M. D. Impact of technology ambiguity on leadership in global higher education. In Encyclopedia of strategic leadership and management – Hershey, PA: IGI Global, 2017. – Pp. 270-281
3. Breen J. M. Leadership resilience in a VUCA world. In Visionary leadership in a turbulent world: Thriving in the new VUCA context. – Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2017. – Pp. 39-58
4. Waller R.E. et al. Global higher education in a VUCA world: Concerns and projections //Journal of Education and Development. – 2019. – Vol. 3. – №. 2. – P. 73
5. Saavedra A.R., & Opfer V.D. Learning 21st-Century Skills Requires 21st-Century Teaching. Phi Delta Kappan, 94(2), 2012. – Pp. 8-13. <https://doi.org/10.1177/003172171209400203>
6. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
7. Marginson S. What is global higher education? – Oxford Review of Education, 2022. – Pp. 1-26.
8. Salter A. Conditioned reflex therapy. – New York: Capricorn, 1949. – 245p.
9. Landazabal M. Intervención con adolescentes: impacto de un programa en la asertividad y en las estrategias cognitivas de afrontamiento de situaciones sociales. – Psicología conductual, 2001. – Vol. 9. – №. 2. – Pp. 221-246.
10. Opatha H., Opatha H. Assertiveness and its relationship with self esteem: an empirical study of Senior Managers in a Sri Lankan Bank. – Asian Journal of Social Sciences and Management Technology, 2020. – Vol. 2. – №. 2. – Pp. 52-60.
11. Hekmati B. An investigation of the relationship between assertiveness and creativity among students in the high school second grade students in Tehran. – Journal of PayameMoshaver, 2002. – Pp. 1-7.
12. Edwards N., Peterson W. E., Davies B. L. Evaluation of a multiple component intervention to support the implementation of a ‘Therapeutic Relationships’ best practice guideline on nurses’ communication skills – Patient education and counseling, 2006. – Vol. 63. – №. 1-2. – Pp. 3-11. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2006.07.008>
13. Assertiveness. Online APA dictionary of psychology [online dictionary of psychological terms]. Available at: <https://dictionary.apa.org/assertiveness> (Accessed:09.08.2020).
14. Blynova O. et al. Assertiveness as a Factor of Students’ Choice of Behavior Strategies in Social Interaction. – Revista Inclusiones, 2020. Vol. – 7. – №. 4. – Pp. 259-272.
15. Epstein N. Social consequences of assertion, aggression, passive aggression, and submission: Situational and dispositional determinants. Behavior Therapy, 1980. – Vol. 11, – Pp.662-669. [https://doi.org/10.1016/S0005-7894\(80\)80005-0](https://doi.org/10.1016/S0005-7894(80)80005-0).

АУЫЗША ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУІН ДАМУЫҒА ӘСЕРІ

Макадиева М., Акишева А.К.

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Баланың сөйлеуінің дамуы жалпы сөйлеуге деген қызығушылықтың қалыптасуымен, атап айтқанда, оны жетілдіру және байыту қажеттілігімен тығыз байланысты.

Аннотация

Развитие речи ребенка тесно связано с формированием интереса к речи вообще, в частности, потребности в ее совершенствовании и обогащении.

Annotation

The development of a child's speech is closely related to the formation of interest in speech in general, in particular, the need to improve and enrich it.

Оқу процесінің проблемасы-бұл әлем туралы білім алу ретінде ғана емес, сонымен қатар осы әлемді әртүрлі жеке ресурстармен тану тәсілдерін игеру ретінде оқуға деген көзқарасадамның өзі өз қызметін жоспарлаған кезде, ол тек нәтижеге назар аудармай, өз жоспарларын белсенді түрде жүзеге асыру жолдарын таңдайды. Егер бала таным тәсілдерін, құралдарын меңгере алмаса, білім бағаланбайды. Интерактивті оқыту технологиясын қолдану оқытудың тиімділігіне сапалы әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың белсенді ойлау және шығармашылық қызметіне оң әсер етеді. Бүгінгі таңда оқытудың ең үлкен проблемасы бастауыш мектептегі оқу процесін оңтайландыру болып табылады. Бұл бастауыш мектеп-бұл оқушыны одан әрі оқыту мен тәрбиелеу үшін табанды негіз. Әрбір жас кезеңі белгілі бір тәжірибенің жинақталуына ықпал етуі керек, содан кейін келесі қондырмалар үшін берік негіз болады, келесі жасқа ауыртыпалықсыз ауысуды қамтамасыз етеді. Мектептегі оқытудың екінші кезеңіне бейімделу кезеңінен сәтті өту үшін танымдық процестің кейбір ерекшеліктерінің қалыптасуы үлкен маңызға ие. Сонымен, бастауыш мектепті бітірген кезде бала материалды механикалық емес, мағынасын түсініп, өз жауабын дәлелдей білуі, логикалық және креативті пайымдай білуі керек. Оң оқу мотивациясының болуы да маңызды. Бейімделу кезеңінен сәтті өтудегі маңызды рөл балалардың жеке ерекшеліктеріне – басқа адамдармен байланыс орнатуға, қажетті қарым-қатынас дағдыларын игеруге, басқалармен қарым-қатынаста оңтайлы позицияны анықтау қабілетіне беріледі.

Интерактивті технологиялар-бұл оқу процесінің барлық қатысушыларының өзара әрекеттесуіне негізделген оқушының ұжымдық жұмысқа қатыспауы мүмкін емес оқу процесін ұйымдастыру. Интерактивті технологиялар барлық оқушыларды тақырыпты талқылауға, тапсырмаларды орындауға, сондай-ақ оқушылардың өзіндік жұмысына тартуға бағытталған. Олардың қатысуын қызықты, ынталы, нәтижеге жетуге бағытталған ету.

Интерактивті формаларды өткізу кезеңдері.

Жылыту.

Топтарға біріктіру.

Топта оқушылардың оқу қызметін ұйымдастыру.

Қорытындылау

Топтық шешімдердің тұсаукесері

Рефлексия

Мұғалімнің проблемалық-іздеу әдістерін игеруі-бұл оқушылардың шығармашылық-зерттеу қызметін ұйымдастырудың ең сенімді жолы, демек интерактивті оқыту.

Интерактивті режимде құрылған сабақтар, ең алдымен, оқушылардың қызығушылығын тудырды, өйткені олар сабақта әдеттегі және біршама скучно жұмыс тәртібін бұзды, әркімге пассивті тыңдаушы емес, белсенді қатысушы, оқу процесін ұйымдастырушы ролінде болуға мүмкіндік берді.

Интерактивті режимде өткізілген сабақтар маған барлық оқушыларды белсенді жұмысқа қосуға, әр оқушының проблемаларды шешуге қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, нәтижесінде

әлсіздер өз күштеріне белгілі бір сенімділікке ие болады, күшті адамдар жолдастарына материалды түсінуге көмектесудің пайдасын сезінеді. Интерактивте жұмыс істеу барысында оқушылардың коммуникативтік дағдылары, ынтымақтастық және өзара әрекеттесу қабілеті қалыптасады, сыни ойлау қабілеті дамиды, бұл олардың болашақ кәсіби қызметі үшін қажет.

Интерактивті оқыту бір уақытта бірнеше мәселелерді шешеді:

– коммуникативтік дағдылар мен дағдыларды дамытады, оқушылар арасында эмоционалды байланыс орнатуға көмектеседі;

– ақпараттық мәселені шешеді, өйткені оқушыларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді, онсыз бірлескен қызметті жүзеге асыру мүмкін емес;

– жалпы оқу дағдылары мен дағдыларын дамытады (Талдау, синтез, мақсат қою және т. б.), яғни оқу міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді;

– тәрбие міндетін қамтамасыз етеді, өйткені ол командада жұмыс істеуге, басқалардың пікірін тыңдауға үйретеді.

Интерактивті оқытудың мәні мынада: оқу процесі іс жүзінде барлық оқушылар таным процесіне қатысатындай етіп ұйымдастырылған, олар білетіндері мен ойлары туралы түсінуге және рефлексиялауға мүмкіндік алады. Білім беру, оқу материалын игеру процесінде оқушылардың бірлескен іс-әрекеті әркімнің өзінің ерекше жеке үлесін қосатынын, білім, идеялар, іс-әрекет тәсілдерімен алмасатынын білдіреді. Сонымен қатар, бұл жаңа білім алуға ғана емес, сонымен бірге танымдық іс-әрекеттің өзін дамытуға, оны кооперация мен ынтымақтастықтың жоғары формаларына аударуға мүмкіндік беретін мейірімділік пен өзара қолдау атмосферасында болады. Қазіргі уақытта бастауыш мектептің негізгі міндеті-оқушыларды біліммен байыту емес, оларды өз бетінше білім алуға, тыңдауға және диалогқа қатысуға, проблемаларды ұжымдық талқылауға қатысуға, құрдастар тобына кіруге және құрдастарымен және ересектермен өнімді өзара әрекеттесу мен ынтымақтастықты құруға үйрету. Жоғарыда айтылғандардың бәрін мен оқу қабілеті деп атайтын едім. Бұл дағдыларды игеру үшін оқушының сабақта белсенді ұстанымы қажет.

Сабақтардағы интерактивті іс-шаралар ұйымдастыру мен дамытуды көздейді өзара түсіністікке, өзара іс-қимылға әкелетін диалогтық қарым-қатынас әр қатысушы үшін ортақ, бірақ маңызды міндеттерді бірлесіп шешу. Интерактивті оқыту бір спикердің де, бір пікірдің де екіншісіне үстемдігін жоққа шығарады. Диалогтық оқыту барысында оқушылар сыни тұрғыдан ойлауды, мән-жайларды және тиісті ақпаратты талдау негізінде күрделі мәселелерді шешуді, балама пікірлерді таразылауды, ойластырылған шешімдер қабылдауды, пікірталастарға қатысуды, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды үйренеді. Ол үшін сабақтарда ұйымдастырылады жеке, жұптық және топтық жұмыс, ғылыми жобалар, рөлдік ойындар қолданылады, құжаттармен және әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс жасалады, шығармашылық жұмыстар қолданылады. Мұғалімнің интерактивті сабақтардағы орны оқушылардың сабақтың мақсаттарына жету бағытына байланысты.

Әдебиеттер

1. Ваганова Н.А. оқушылардың шығармашылық әлеуетін көрсету ерекшеліктерін зерттеу.
2. Білім беру жүйесіндегі жаңа педагогикалық және ақпараттық технологиялар. Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров-М.: "Академия" баспа орталығы, 2004
3. Выготский Л.С. балалар психологиясының мәселелері. – С. – Пб.: Одақ, 2002.
4. Ковалева Т.М. инновациялық мектеп: аксиомалар мен гипотезалар. – М.: Ресей білім академиясының баспасы, 2003.
5. Романовская М.Б. бастауыш сыныптардағы жобалар // бастауыш мектеп меңгерушісі, 2007 ж., №6.
6. Шкуричева Н.А. неліктен бірінші сынып оқушыларына бейімделу кезеңінде сабақта жұптық жұмыс қажет // бастауыш мектеп, 2006 ж., № 8.
7. Никишина И.В. Әдістемелік оқытудың интерактивті формалары. 2007 ж.

ОҚУ ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Малик А., Баймахова А.Ш., Әліпбек А.З.

*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы
Қазақстан*

Аннотация

Мақалада оқу-тәрбие процесі жүйесіндегі оқушылардың зияткерлік әлеуетін дамыту-білім беру стандарттары шеңберіндегі жалпы білім беру жұмысының негізгі бағыттары қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматривается развитие интеллектуального потенциала учащихся в системе учебно-воспитательного процесса, основные направления общеобразовательной работы в рамках образовательных стандартов.

Annotation

The article considers the development of the intellectual potential of students in the system of educational process – the main directions of general education work within the framework of educational standards.

Оқу тәрбие жүйесінде оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамыту – жаңа білім беру стандарттары шеңберінде жалпы білім беру мекемелері жұмысының негізгі бағыты. Сондықтан психологиялық қызметтің басты міндеті – балалар өз мүмкіндіктерін ашып, жоғары технологиялық бәсекеге қабілетті әлемде өмір сүруге дайындай алатын психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жүйесін құру. Білімнің жоғары деңгейімен қатар оқушыларды әлеуметтендіру мәселесі де оқытудың маңызды міндеті болып табылады. Психолог оқушылардың пәндік құзыреттіліктерінің қалыптасуын, олардың жеке дамуын және нәтижесінде олардың әлеуметтену деңгейін бақылауы керек. Тұлғаның дамуы – бұл адамның өз қызметіне, басқа адамдарға, өзіне қатысты жауапты ұстанымын қалыптастырумен байланысты процесс.

Интеллект (латын тілінде «intellectus» – түсіну, таным деген түсінікті білдіреді) – жоғары сатыдағы жануарлар мен адамдарда туа берілетін мінез-құлықтың қарапайым түрін айтамыз. Интеллект ұғымы адам ақыл ойының ойлау қабілетінің ерекшелігін, қасиеттерін, сапасын бейнелейді.

Әлеует (лат. potentia – күш) – қолда бар және белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу, қандайда бір тапсырмаларды орындау үшін жұмылдырылуы мүмкін құралдар, көздер, қорлар[1].

Қазіргі уақытта ақпарат көлемінің өсуі, қоғамның қарқынды дамуы тез өзгертін өмір жағдайларына бейімделуге қабілетті дамыған және үйлесімді тұлғаның дамуына себеп болып табылады. Қазіргі тұлғаның әлеуметтік тапсырыстары адамның интеллектуалдық қабілетіне негізделген. Интеллектуалдық қабілеттердің қалыптасуы бала дамуының алғашқы кезеңінде болып, өмірінің соңына дейін жалғасатыны бұрын айтылған. Демек, мектеп – балалардың интеллектісін дамытатын әлеуметтік институт.

Мектептегі білім беру мәселесі – әрқашан өзекті. Мұғалім және басқа ересектермен бірлесе отырып психолог оқушылардың дамуын бақылауды қамтамасыз етеді, білім беру ортасының жайлылығына, оның балалар үшін қауіпсіздік деңгейіне баға береді. Бірақ ең маңызды сәттердің бірі – кіші қатысушының психологы оқу тәрбие процесін құру кезінде негізгі ұстанымға ие болуы керек. Ол оқу нәтижелерін өлшеуге, яғни оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру деңгейін анықтауға жауап береді. Мектепте олардың қабілеттеріне, бейімділіктеріне, қызығушылықтарына, мүмкіндіктеріне сараланған көзқарас пайда болуы керек. Бұл оқу процесінде әр баланың даму ерекшеліктерін, осы процестің оның жеке мүмкіндіктеріне сәйкестігін ескеруге жауапты психолог.

Адамның интеллектуалдық қабілетінің көрсеткіші болып ойының тереңдігі, логикалық белсенділігі жатады:

– қызығушылық жан-жақты танып білуге бағыттылық, құмарлық. Бұл ойлаудың белсенді таным іс-әрекеті;

– ой тереңдігі – негізгі жанамадан, қажеттілікті кездейсоқтықтан бөле алу қабілеті;

– ойлаудың белсенділігі мен жылдамдылығы – адамның кең қолданыстағы тәжірибесін басқа салалармен байланыстырылып, жылдам байланыстыру.

– ойлаудың логикалығы – зерттелетін объектінің барлық мүмкіндігі мен қабілеттілігін ескере отырып талқылаумен сипатталады;

– ойлаудың дәлелдігі – керек кезде заңдылықтарды, тұжырымдарды, қорытындыларды тиімді қолданумен сипатталады;

– сыни ойлау – кез келген қорытындыға ойша сыни баға бере алу;

– ойлау кендігі – сұрақты толық қамти алу қабілеті[2].

Жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын қалыптастыру және оларды қолдану – бастауыш сыныптың білім беру бағдарламасының өзекті аспектісі. Осы ойлау дағдыларын қалыптастырудың ең басты тәсілдерінің бірі – *дәлелдеу*. Дәлелдеу бастауыш сыныптарда кез келген пікірталас бастау, жүргізу және оны бағамдау үшін маңызды, әсіресе, математика үшін оның маңызы өте зор, себебі онда бір есептің бір ғана шешімі болғанымен, оған жетудің тәсілдері толып жатыр. Бұл сондай-ақ, жаңартылған білім беру бағдарламасында басым болып табылатын бірнеше құндылықтар мен дағдыларды, мысалы, шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау, қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытудың негізгі тәсілі. Осы ойға тұспа-тұс келетін білімнің жаңа мазмұны бойынша студенттердің әлеуметтік интеллектуалдық қабілетін дамыту жолында әлеуметтік интеллектуалдық қабілеттің құрылымын толықтыра түсер тұлға бойында рухани құндылықтар мен дағдылардың болуы шарт.

Г.П. Геранюшкина әлеуметтік интеллектуалдық қабілетті зерттей келе тиімді қалыптастырудың шарты ретінде рефлексия мен эмпатияны дамыту болып табылатындығын айтқан. Яғни рефлексия және эмпатия дамыған болса, онда әлеуметтік интеллектуалдық қабілет та дамиды [3].

Зерттеулерге сүйенер болсақ, біз әлеуметтік интеллектуалдық қабілет дамуы өзіндік таным үдерісі негізінде іске асып, рефлексия мен идентификация механизмдері ретінде жүреді, нәтижесі тиімді қарым-қатынас құру екендігін аңғарамыз. Бұл ретте А.Е.Жұмабаева өз еңбегінде: оқушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыру жолдары: олардың өзара оқушы-оқушы не мұғалім-оқушы, оқушы-мұғалім түрінде бір-біріне сұрақтар беруі; сабақта өзара пікірлесіп отыруы; қарсы топ оқушыларының қиын сұрақтарға жауап беру еркіндігінің болуы, деп тұжырым жасайды [4].

И.Н. Семенов пен С.Ю. Степановқа сәйкес, зияткерлік рефлексия пәндік-операционалды шешімін іздеу үдерісінде ой қозғалысын шарттастырады, құралы және мазмұны тұрғысынан өз ойлау үдерісін бақылауға және саналы түрде реттеуге мүмкіндік береді. Осылайша, болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріндегі интеллектуалдық қабілеттің болуы рефлексияға мүмкіндігін қалыптастыру іс-әрекеттің объективті және пәндік құрамдас бөлігіне сүйенеді, ол өз кезегінде педагогикалық қарым-қатынас үдерісіндегі өзара әрекеттестік жағдайының сапалы шешімін шарттастырады[4].

Е.В. Смирнов және А.П. Сопиков «рефлексия» түсінігінің әлеуметтік-психологиялық анықтамасын «өзге адам үшін ойлау, өзге адамдар ойларын түсіне білу, рефлексия деп аталады». А.А.Бизяева педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексияны «кәсіби мәселені оймен талдау үдерісі, оның нәтижесінде мәселе мәнінің тұлғалық боялған саналы түрдегі қабылдауы және оны шешудің жаңа алғышарттары туындайды» деп пайымдаған. Жоғарыда келтірілген ғалымдардың сөздерінен біз студент-жастардың педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексияға мүмкіндігін қалыптастыру үдерісі жағдаяттың пәндік, объективті сипаттамасына ғана емес, оның тұлғалық, субъективті құрамдас бөліктеріне де сүйенеді [5].

Болашақ педагогтарды жоғары білім беру жүйесінде дайындау кезінде педагогикалық іс-әрекеттің пәндік жағына аса назар бөлінетінін айта кеткен жөн, сонымен қатар болашақ педагогтар мен білім алушылар арасындағы жағымды өзара әрекеттестік біліктіліктерін игеру де тысқары қалмайды.

Б.А.Тұрғынбаева еңбектерінен, біз жаңалық ашу барысында логикалық содан соң шығармашылық ойлау орын алатынын көреміз. Ал ғалым шығармашылық ойлауға мына негізде анықтама берген, шығармашылық ойлау – ойлау түрлерінің бірі, субъективтік жаңа өнімдердің жасалуымен және оны жасау жөніндегі танымдық іс-әрекеттің өзіндегі жаңа түзілімдердің болуымен сипатталады. Бұл жаңа түзілімдер мотивацияға, мақсаттарға, бағамдауларға, мағына-мәндерге қатысты. Ал шығармашылық ойлау – дайын білімдер мен біліктерді қолдану үрдісіндегі репродуктивті ойлаудан ерекшеленетін мәселені тиімді шешудің жаңа жолдарын таба алу [6].

Оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамытуда қарастырылған жаңартылған білім мазмұны бойынша нормативтік құжаттамалардың көмегімен мынадай педагогикалық негізгі тұжырымдарды шығарамыз:

– әлемнің көп деңгейлілігі мен адам болмысы субъектінің көпөлшемділігі арасында өзара тығыз байланыстың байқалуы;

– адамның субъекті әлемін оның әлеуметтік рөлдерін орындаумен теңестіруге болмайды, оған өзі қарым-қатынас жасауға мәжбүр қоғамның өкілі, агенті деп қарамауымыз керек;

– әлеуметтік интеллектуалдық қабілетті дамытуда адамның білімін субъектілер арасындағы және диалогтік аясында ашу басқалармен терең, ашық немесе жасырын, ортақтастығын көрсетеді;

– әрбір адамның субъективтілігін мойындау, топтардың әлеуметтік әріптестігі мен мәдени қарым-қатынасының болуы.

Әлеуметтік интеллектуалдық қабілет әлеуметтік шынайылықты тану құралы, әлеуметтік құзыреттілік – оны тану өнімі ретінде шығады.

Оқушылардың үлгеріміндегі өзгерістер бастауыш мектептен орта мектепке көшумен байланысты. Психологиялық-педагогикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша интеллектуалдық даму деңгейі айтарлықтай төмен. Балалар зейінсіз, сөйлеулері нашар дамыған, есте сақтау қабілетінің нашарлығына жиі шағымданады. 6-7-сыныптарда үлгерім 5-сыныпқа қарағанда төмендейді, білімде олқылықтар пайда болады. Оның себебі жас ерекшелігіне байланысты организмнің қайта құрылымдауы, сонымен қатар оқу үлгерімінің төмен болуының жиі кездесетін себебі – оқуға адекватты мотивацияның болмауы.

Бастауыш сынып оқушысының психологиялық бейнесін де оның қарым-қатынасты қалыптастыру ерекше орын алады, өйткені орта деңгейге өту кезінде қарым-қатынас жетекші әрекетке айналады. Сондықтан бастауыш сынып түлектерінің табысты коммуникативті іс-әрекеттер тәжірибесі мен рефлексия қабілеті дамығаны маңызды. Бастауыш мектеп жасында-ақ оқушыларға жоғары сезімдердің іргетасын салу қажет. Мысалы: патриотизмнің, гуманизмнің, еңбекқорлықтың және т.б., өйткені ол болмаса, тұлғаның толық дамуы мүмкін емес.

Педагог-психологтың барлық жұмысы дәл осындай оқушыны қалыптастыруға бағытталған, ол біз қалыптастырған «бастауыш мектеп түлегі бейнесіне» жетуге ұмтылумен анықталады. Оқушының психологиялық негізін қалыптастыру, оның құрылған психологиялық портретіне сәйкес даму бағыты – жұмыстың барлық саласында жүзеге асырылатын психологиялық қызметтің негізгі міндеттері.

Бастауыш мектепте баланың алғашқы қабілеттері, бейімділіктері, қызығушылықтары және мүмкіндіктері көрінеді, сондықтан осы кезеңде әр балаға ол үшін жеке маңызды іс-әрекетте табысқа жету жағдайын жасау өте маңызды, оқушының кез келген жетістігін оң эмоционалды бағалау қажет. Осыған байланысты, қосымша білім беру аясында әрбір оқушының жеке басын барынша ашуға ықпал ететін, ол өзін шын мәнінде табысты сезіне алатын түрлі психологиялық бағдарламаларды кеңейту және енгізу қажет.

Әдебиеттер

1. «Жоғары білім беру – интеллектуалдық ұлт қалыптастырудың стратегиялық ресурстары» әл Фараби атындағы ҚазҰУ-дың оқытушы-профессорлар құрамының XXXX ғылыми-әдіснамалық конференциясының материалдары. –2015, қаңтар. –15. – Т. 1
2. Айзенк С.Б., Г. Пакула А., Гоштаутас А. Стандартизация личностного опросника Айзенка для взрослой популяции Литвы // Психол. журн. –2015. –Т. 12, № 3. – С. 83-89.
3. Абдубакова, Л.В. Мектеп оқушыларының интеллектуалдық дамуы / Л.В.Абдубакова, С.А.Абиева. – Мәтін: тікелей //Жас ғалым. – 2020. – № 23 (313). – С. 578-580.
4. Векслер Д. Диагностика невербальной креативности //Методы психологической диагностики. – М.: РАН, 2018. –С. 5-39
5. Вертгеймер М. Продуктивное мышление М., Директор – Медиа, 2016. 548 с.
6. Гилфорд Д. Три стороны интеллекта //Психология мышления / Ред. А. М. Матюшкин. – М.: Прогресс, 2015.-318 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ

Абдыкаримова Ж.З., Какабаева Д.С.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Бастауыш сынып бағдарламасы барлық таным үдерістері жедел дамыту жолдарын ескере отырып жасалған оқулықтар мазмұны ойлауды дамытуға үлкен үлесін қосады. Дегенмен осы проблеманы шешу үшін әр мұғалім ойлау қабілетінің ерекшеліктерін, оны дамыту жолдарын толық түсінуі қажет.

Annotation

The content of the textbooks, created taking into account the ways of rapid development of all cognitive processes in the elementary school program, makes a great contribution to the development of thinking. However, in order to solve this problem, every teacher needs to fully understand the features of thinking ability and the ways of its development.

Аннотация

Содержание учебников, включающих задания по развитию всех познавательных процессов в программе начальной школы, вносит значительный вклад в развитие мышления ребенка. Однако для решения задачи развития мышления ребенка также каждому учителю необходимо в полной мере понимать особенности мыслительных способностей и пути их эффективного развития.

Жас ұрпақтың қалыптасуына әсер ететін факторлардың бірі, дәстүрлі мәдениетіміздің бір бағыты халықтың тарихи айнасы. Танымдық үдерістер, қоршаған ортасы, айналасы, ұрпақтан-ұрпаққа мұрагерлік жолымен жететін мәдениеті, оның ішінде қарастырып отырған танымдық қабілеттерін қазіргі жас ұрпақ өміріне енгізу, сонымен қатар бұл мәселені бүгінгі күн талабына сәйкес баланың пайдалы жақтарын көрсете отырып іске асыруды орындау, қазіргі дербес қазақ ғылымының зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі болып саналады.

Қазіргі Қазақстан Республикасында болып жатқан әлеуметтік –экономикалық және саяси өзгерістер білім саласын жетілдіруге талап етеді. Әсіресе, білім беру салаларында гуманитарландыру мен демократияландыру процестері, ең алдымен, білім мазмұнының жаңартуына сәйкес қазіргі заман талаптарына сай болуы қажет етеді.

Оқушылармен сабақтан тыс жүргізілетін тәрбие жұмыстары сабақтан тыс немесе сабақтан тыс жұмыс деп аталады. Бұл мұғалім сабақ үстінде жүзеге асыратын тәрбие жұмысын толықтыра және тереңдете отырып, ең алдымен балалардың таланттары мен қабілеттерін неғұрлым толық ашудың, олардың бір нәрсеге қызығушылығы мен ынтасын оятудың құралы ретінде қызмет атқарады, ол оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың және олардың адамгершілік мінез құлыққа жаттығуын ұйымдастырудың формасы болып табылады [1].

Сабақтан тыс тәрбие жұмысы–тұлғаның әлеуметтік қалыптасуын қамтамасыз етуде оған жағдай туғызатын мұғалімдердің басшылығымен ұйымдастырылған және сабақтың мақсатымен өзара байланысты болып келетін тәрбие жұмысының дербес түрі.

Сабақтан тыс жұмыстардың мазмұны – оқушының теориялық білімін кеңейтіп, толықтыра түседі және оқушылардың жеке қабілетін дамыта түседі. Оқушылардың сыныптағы және сабақтан тыс әрекеттерінің кірігуі қоршаған орта туралы біртұтас түсінік қалыптастыруға, теория мен практика арасындағы байланысты қамтамасыз етуге, оқу-тәрбие үрдісін құруда және оқушы тұлғасын қалыптастыруда үйлесімдікке жетуге, мұғалімдер мен сынып жетекшілерінің педагогикалық шеберліктерін жетілдіруге, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы ынтымақтастықтың дамуына ықпал етеді.

Қазіргі кезде оқыту мен тәрбие беру үдерісінде сабақтан басқа сабақтан тыс жұмыстардың орны ерекше. Білім мазмұнын әлемдік оқыту жүйесіне теңестіру, сонымен бірге қазақ халқының ұлттық ерекшелігін ескере оқытудың маңызы артуда [2].

Оқушылардың білімін дамыту жолдарының бірі ретінде сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру мәселелерін Р.Ж. Қоянбаев., З. Абилова, К.Б., Бозжанова, Е. Омар, С. Нұрмағанбетов т.б. зерттеу еңбектерінде қарастырады.

Сабақтан тыс оқытуды ұйымдастырудың бірнеше формалары бар: Олар: оқу-саяхат, топ-серуен, үйірме, клуб жұмысы, ертеңгілік, ғылыми жұмыстар, іскерлік ойындар, диспуттар, байқау, көрмелер, олимпиадалар, пәндік апталықтар, онкүндіктер, айлықтар т.б. жатады.

Сабақтан тыс тәрбие жұмысының дамытушылық қызметінің маңызы ерекше. Ол белгілі бір әрекетке байланысты оқушылардың психикалық процестерін, оқушыларды жеке-дара қабілеттерін дамытуды көздейді. Соған орай баланың жасырын қабілетін анықтау, бейімін, қызығушылығын дамытуды мақсат тұтады. Егерде оқушы бір нәрсеге қызығушылығы болса, онда мұғалім сол сұраққа қатысты қосымша қызықты мағлұмат беріп, оқуға қосымша әдебиет ұсынып, оған жағдай туғызып, сонымен бірге оны қызығушылығын арттырады.

Қазіргі оқу үрдісінде жеке тұлғаны қалыптастырудағы үйірменің рөлі. Сабақтан тыс жүргізілетін жұмыстардың кең тараған түрі – үйірме жұмысы. Мұны ұйымдастыру жүргізу үстінде мұғалімнің шығармашылық дербестігі айқын көрінеді. Үйірме жұмысы алдымен кең тынысты шараларды жүзеге асыруға бағытталуы тиіс, сонда ғана ол оқушылардың ынта – ықыласын толық қанағаттандыра алады [3].

Үйірме жұмысын негізінен теориялық және практикалық бағытта жүргізуге болады. Үйірме жұмысын қамтуда оқушылардың ынта ықыласын ескеру маңызды мәселе. Мұғалім оқушылардың талаптар мен сұраныстарын қанағаттандыра отырып, үйірме мүшелерін ортақ іске жұмылдыруы тиіс. Үйірменің жетекшісі алынған тақырыбының үйретушілік және тәрбиелік маңызына ерекше мән бергені жөн.

Бастауыш мектеп балаларға белгілі бір білім беріп қана қоймай, оны жалпы дамыту, яғни сөйлеу, оқу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды шынайы түрде бақылап, талдау жасауға үйрету, ойын дұрыс айтуға, салыстыра білуге, дәлелдеуге, сөйлеу мәдениетіне үйретеді. Баланы оқыта отырып, оны шығармашылық бағытта жан-жақты дамытады.

Оқушының бос уақытын тиімді ұйымдастыру, оған дұрыс бағыт беріп отыру-барша қауымның ортақ ісі. Оқушы жан-жақты болып өсу тек қана оның мектепте өткізген уақытымен шектелмейді. Бүгінгі таңда жаңа білімді адамды қалыптастыру барысында мектептің қызметі күннен-күнге ұлғая түсуде.

Сабақтан тыс жұмыстарда балалар жасампаздық немесе рөлдік ойындарға ерекше орын береді. Бұл жастағы балалардың ойын іс – әрекеті әрдайым жасампаз болады. Ойында балалар өздерін еліктіретін белгілі бір өнегеге ұқсап бағады. Сондықтан мұғалім балалар ойынына мұқият қарап, олардың орынды өнегеге еліктеуіне жәрдем етуі керек. Оқушылардың ойын іс – әрекетінің құндылығы оның барысында түрлі қиындықтарды жеңуінде, өз тәртібін басқаратынында, батыл, жігерлі және орнықты бола алатындай ойын ұйымдастырылса, ойын өмір мектебі, өз құрдастарының ұжымына еңбек және қарым-қатынас мектебі бола алады. Ойын ұйымшылдық сезімді бекітіп, баланың бастамасы мен өз бетіндігін бекітеді [4].

Сабақтан тыс жұмыстарды түрлі іс-әрекеттердің тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдаланып, баланың қоғамдық мәнін мақсатты, жан-жақты және үйлесімді дамытады. Мектептегі сабақтан тыс тәрбие іс-әрекеттің мазмұнына, ұйымдастырылуына және әдістеріне қойылатын талаптарды бейнелейтін тәрбиенің жалпы принциптері негізінде құрылады. Дегенмен, сабақтан тыс тәрбие жұмысының өзіндік принциптері бар. Бастауыш мектепте сабақтан тыс жұмыстың бір принципі – оған оқушылардың өз ырқымен қатнасуы. Сабақтан тыс жұмыстардың түрлі бағыттары мен ұйымдастыру түрлері бар. Балалардың өз ынтасы мен қабілеттерімен сәйкес істерді таңдап алу мүмкіндіктері бар. Сабақтан тыс жұмыстарда тәрбие барысының ішкі қарам –қайшылықтарын айқын көруге болады. Мұғалімдер, оқушылар ұжымы жетекшілері, қоғамдық ұйымдар өкілдері, ата – аналар балаларға өзін көрсете алатын іс әрекет түрлерін таңдап алу қажет екендігіне кеңес бере алады. Сабақтан тыс жұмыс балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере құрылса, олардың әлеуметтік ортадағы кез келген қарым – қатынасын реттеуге болады.

Сабақтан тыс оқушылардың бастамаларын және өзіндік іс – әрекеттері болу принципін есепке алу арқылы да жүргізіледі. осы принципті еске ала отырып, мұғалім, ата – аналар, жұртшылық өкілдері, қамқоршы оқушылар іс – әрекет түрлерін ұсынады. Ұсыну қызықты істерді оқушылар өз бастамасына сай таңдап алатындай болып шығуы керек. Сабақтан тыс жұмыстың өзі де ұдайы дамиды. Бұл оқушылар құрамын, олардың қызығуын есепке алып отыруға жағдай жасайды [5].

Педагогика ғылымында сабақтан тыс жұмыстардың түрлерін топқа бөлу айқын қалыптасқан жоқ. Дегенмен, мектеп тәжірибесінде Сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру түрлерінің жүйесі айқын көрінеді. Бастауыш мектеп жасындағы балалармен Сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастырып, өткізуге жетекшілік рөл – мұғалімдікі. Ол ата – аналардың, жұртшылықтың, еңбек ұжымдарының,

қамқоршы оқушылардың күшін біріктіреді. Сабақтан тыс жұмыстар бұл кезде оқушылар ұйымдарының іс – әрекетімен тығыз бірлікте жүргізіледі. Оқушылардың қоғамдық мәнінің әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруға, жасампаздық қабілеттері мен дарындарының дамуына мүмкіндік береді [6].

Қорытындылай келе, оқыту барысында оқушылардың сыныпта алған білімін дамытып, оны ары қарай жетілдіруде сабақтан тыс жұмыстардың маңызы зор. Сабақтан тыс жұмыстардың оқушылардың белсенділігін арттыруда, өзіндік көзқарасының қалыптасуында, білімін жетілдіруде бірден – бір маңызды тәрбие құралы екендігін көреміз. Сабақтан тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушылар бойында ұйымдастырушылық, белсенділік дамиды. Бағалы моральдық қасиеттер қалыптасады. Сабақтан тыс оқытуды жүйелі түрде ұйымдастыру, адам тәрбиесіне айтарлықтай үлес қоса алады.

Әдебиеттер

1. Қалиұлы Серғазы. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздермен тарихы. – Алматы, 2003.
2. Сабилов Т.С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. – Алматы, 1999.
3. Кәрімбаев Нұрсұлтан Жастарға жол нұсқайтын кітап // – Егеменді Қазақстан. 2007.26.01
4. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. – Алматы. 1996.
5. Қоқымбаева Т. Мектеп оқушыларына ұлттық тәрбие берудегі халық педагогикасының маңызы. – Мектептегі психология. 2007 №1.
6. Жарықбаев Қ. Б., Қазақтың тәлім – тәрбиелік ой – пікір антологиясы. – Алматы, 1998.

БІРІНШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ВИЗУАЛДЫ-КЕҢІСТІКТІК КӨРІНІСТЕРІНІҢ БҰЗЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКА БОЙЫНША ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫН ИГЕРУДІҢ СӘТТІЛІГІНЕ ӘСЕРІ

Аязбаева А.Б., Акишева А.К.

*А. Мырзахметова атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Баланың кеңістіктегі бағдарлану мәселесі өзекті, себебі ол баланың шындықпен өзара әрекеттесуінің барлық салаларына еніп, кеңістіктегі бағдар оның өзіндік санасының, жеке басының дамуына әсер етеді және әлеуметтену процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл мәселе заттардың пішіні мен өлшемі туралы түсінікті де, кеңістіктегі заттардың орналасуын ажырата білуді, әртүрлі кеңістіктік қатынастарды түсінуді де қамтиды.

Annotation

The problem of spatial orientation of the child is multifaceted. Entering all areas of the child's interaction with reality, spatial orientation affects the development of his self-consciousness, personality and is an integral part of the socialization process. This problem includes the understanding of the shape and size of objects, the ability to distinguish the location of objects in space, and the understanding of various spatial relationships.

Аннотация

Проблема пространственной ориентации ребенка актуальна, поскольку включает в себя понимание формы и размеров предметов, умение различать расположение предметов в пространстве, понимание различных пространственных отношений. Входя во все сферы взаимодействия ребенка с действительностью, пространственная ориентировка влияет на развитие его самосознания, личности и является составной частью процесса социализации.

Қазіргі заманда 6 жасар балаларды мектепке оқытуға дайындау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Алты жасар баланың алғаш рет мектепке келуі – балаға да және оның ата-анасына да өте жауапкершілікті кезең болып саналады. Оқу әрекетіне еш ауыртпалықсыз әрі табысты кірісіп кету үшін баланың дені сау және жан-жақты даярланған болуы қажет. Мектепте оқу – бала өміріндегі әр түрлі жүктемесі бар ең маңызды кезеңге жатады: бала өміріндегі әлеуметтік -психологиялық өзгерістер – жаңа қарым-қатынастар, жаңа міндеттер, «оқушының» жаңа әлеуметтік рөлі. Оқушы болу баланы саналы түрде өзінің орнын, мұғалімнің позициясын, қарым-қатынастағы белгіленген ара қашықтықты, осы қарым-қатынастар құрылатын ережелерді талап етеді. Мұнда баланың мектепке бейімделуінің бірінші кезеңінде баланы бірге алып жүретін адамдар – мұғалімдер мен ата-аналар қандай іс-әрекеттерді таңдайтындығы; қандай да бір қиын жағдайда тиімді әрі дер кезінде психологиялық қолдау көрсету мүмкіндіктерінің қалай болатындығы өте маңызды рөл атқарады. Әсіресе алғашқы күндер (кейбір балалар үшін алғашқы айлар) қиын болады. Бұл уақытта жаңа жағдайға бейімделудің қиын үдерісі жүріп жатады. Бейімделу кезеңінде баланың ұйқысы бұзылады, тәбеті тартпайды, ашушандық, мазасыздық, тұйық мінезділік, жылау, балаға тән емес көп сөйлегіштік немесе сөзге сарандық және т.б. өзгерістер болады. Бұлардың барлығы жүйкесінің шаршауының сыртқы көрінісі болып табылады, бірақ бұл өзгерістер уақыт өте келе қалпына келеді, балалар мектеп өміріне үйренеді, аз шаршайды; көңіл-күйлері көтеріңкі жүреді, ата-аналарымен, құрдастарымен еркін араласады, тапсырмаларды орындауға тырысады. Көптеген балалардың мектепке бейімделу үдерісі осылайша орын алады. Ал кейбір балаларда жаңа жағдайға бейімделу аса ауыр міндет болып табылады: олар жиі әрі ұзақ ауырады, ауырғаннан кейін ағзалары әлсіреп, қарсы тұру қабілеті төмендейді. Неліктен көптеген балалар оқудың алғашқы кезеңін бұлай қабылдайды? Мәселе өте күрделі. Балалардың мектепке бейімделу ерекшеліктерінің басты себептердің бірі – баланың денсаулық жағдайы, биологиялық жетілу деңгейі, сондай-ақ оқыту үдерісіне қажетті сол біліктер мен әрекеттердің дамуы болып табылады.

Физиологиялық бейімделу. Жаңа талаптармен жағдайларға үйрене келе бала ағзасы бірнеше кезеңнен өтеді: 1. Алғашқы 2 – 3 аптасы физиологиялық екпінде өтеді. Осыған байланысты қыркүйек айында балалар жаңа талаптарға бейімделе алмай көп ауырып қалады. 2. Келесі бейімделу кезеңі – тұрақсыз ыңғайлану. Бала ағзасы жаңа жағдайда өзіне жақын нұсқаны табады. 3. Бұдан кейінгі тұрақты ыңғайлану кезеңі басталады. Бала ағзасы жүктемеге аз күш жұмсайды. Бірінші сынып оқушыларының физиологиялық бейімделудің қиындығын, көптеген ата – аналар мен мұғалімдер дұрыс бағаламауға бейім тұрады. Сонымен қатар, дәрігерлердің бақылауы бойынша 1 – тоқсанның соңында оқушылардың арықтауы, қан қысымының төмендеуі, ал басқаларында керісінше байқалады. Осы қиындықтардың туындауы балалардың үйдегі еркелігіне әкеп соғады. Әлеуметтік – психологиялық бейімделу. 6 – 7 жастағы бала мектепке барғанда жетілуіндегі ерекше кезеңнен өтеді. Бұрынғы бөбектің мәртебесі өзгеріп, жаңа әлеуметтік «оқушы» мәртебесіне ие болады. Баланың «мен» деген әлеуметтік мәртебесі пайда болды деп есептеуге болады. 1 сынып оқушыларының сырт келбетінің өзгеруі жеке тұлғаның өз бетінше білім алуы, құндылықтарды қайта бағалауымен ершеленеді. Бұрынғы мәнді маңыздылар екінші дәрежелік болады, ал оқуға деген көз қарас құнды бола бастайды. Баланың 6-7 жас кезеңінде сезім саласында салмақты өзгерістер болады. Бірінші сыныптар үшін аса маңызды: – баланы мектеп өміріне төселуге үйрету. Оқушының «ішкі көз қарасын» қалыптастыруда жаңа деңгейде ересектермен араласу қажеттілігі және танымдық қажеттілігі туындайды. Мектеп ережесіне сәйкес мектеп деген не, не үшін білім алу керегін баламен әңгімелесе отырып түсіндіру қажет. Бірінші сынып оқушысы үшін өзінің мектеп ортасына қабылданғанын сезіну өте маңызды. Мектепте жемісті оқу үшін өзінің күшіне, өзінің қабілетіне және мүмкіндігіне оқушы сенімді болуы керек. Өзінің оқушы атанғандығы туралы оң көз қараста болуы, оған өзгерген өмір жағдайына және оқушылық дәрежеге нық тұруына жақсы бейімделу мүмкіндігін береді, сондай – ақ мектепке деген жақсы сезімді қатынас қалыптастырады. – оқушы күн тәртібін жасау. Мектеп күн тәртібін бірізділікпен құру. – баға туралы ұғымды түсіндіру, өзін – өзі бағалауды және әр-түрлі тәсілдердің дұрыстығын, ұқыптылығын, әдемілігі сияқты әдістерді баламен бірге қызығушылығын арттыра отыра, осының барлығына қол жеткізуге мүмкіндік туады. – балаға сұрақ қоюды үйрету. – балаға өз сезімімен қалай дұрыс жұмыс істеу керегін үйрету, өз сезімдерін басқару тәсілдерін дамытуды үйрету. – тәртіпке сай оқушы өзін ұстауы тиіс, назар қойып тыңдап және тапсырманы анық орындап, ауызша жұмыс істегенде және де көзбен көріп қабылдау бойынша бейнелеу. Бұған ереже бойынша ойындар және дидактикалық ойындар көмектеседі. Көптеген оқушылар тапсырманы ойын арқылы жақсы түсінеді. – Оқу дағдысы таным және әлеуметтік танымнан құралады, сондай-ақ Н.И. Гуткиннің есебі бойынша оқу дағдысы қажетті өз бетінше деңгейде қамтамасыз етеді. – араласу дағдысын дамыту. Жайлы бейімделудің белгілері: Біріншіден оқу барысында балаға қолайлы болуы керек. Өзіне сенімсіздік және қорқыныш сезімдері болмайды, мектеп барлық жағымен оған ұнайды. Екіншіден бала жеңіл түрде берілген тапсырманы лезде орындауы тиіс. Егер мектеп қарапайым және дәстүрлі бағдарламада жүргенде, бала сабақ барысында қиындықтарға тап болған жағдайда, сынап мінемей, басқа балалармен салыстырмай қолдау көрсете білу керек. Балалар әр-түрлі болады. Егер сабақ барысы қиын болған жағдайда және шет тілдерін қоса алып жүру балаға тым артық салмақ болады. Уақытында дұрыс жолға сала оң бағыт беру керек, бұлай болмаған күнде денсаулығы сыр беруі мүмкін. Мұндай жағдайларда, бала тереңдетілген сыныптан, қарапайым сыныпқа ауыстырса өзін қолайлы сезінетін болады.

Мектеп табалдырығын аттаған күннен бастап балаға күш беріп, қолдау көрсете білсе, бала қалыптаса бейімделіп кетеді. Үшінші табысты бейімделудің белгісі – баланың өз бетінше жұмыс жасауы, тапсырманы аяқтап болған соң ғана ересектер көмегіне жүгінуі аса маңызды. Ата-аналардың баланың орнына үй тапсырмасын жасайтын кездері болады, бұл қарама-қарсы әрекет, бұдан бала өзіне деген сенімсіздікті жоғалтады. Басынан баланың өзіне қарсы сұрақ қойып, ата-аналар көмектесуді азайтуы керек. Ең бастысы бала өзінің қоршаған ортасына, яғни сыныптас достарына және ұзтазына бейімделуі. Ата-аналардың балаларға сабақтан тыс көп қыдыратына, үйге кеш оралатына шағым айтады. Бір жағынан бұл көп достар табуға және қоршаған ортасын танып білуге көптеген көмегін тигізеді. Мұғалімнің алдында оқушы өзін қалай ұстау керегін айтып түсіндіру керек. Алғашқы ұзтаз – бұл оқушы және де отбасы үшін аса маңызды адамдардың бірі. Басынан бастап бір-бірімен тығыз байланыс орнату, сіздің балаңыз үшін аса маңызды және де балаңыз сізді мақтан тұтатын болады! Мұғалімнің айтқанымен келісіңіз, ата-аналармен мұғалімнің келісі болмаған жағдайда бала зардап шегеді. Әр бір мұғалім сізден қолдау күтеді, ешқашан сынап мінеуге асықпаңыз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қаңт.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 1999. – 23 шілде. – 2–5-б.
7. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «ДайырБаспа», 2010 ж.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ДАМУЫ ОРТАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУҒА БЕЙІМДЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ермуқанова К.У., Сенкубаев С.Т.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Қазіргі кезде балаларды мектепке дейінгі ұйымдардан бастап, көптілікке үйретіп, баланың тілін дамыту мақсатында көптеген жұмыстар атқарылады. Баланың ақыл – ойы мен интеллектуалды дамуына жаңартылған бағдарламалар бойынша, түрлі әдіс – тәсілдерді қолдану арқылы баланың өсіп жетілуі мен дамуына көптеген жағдайлар жасалынған. Баланың тамаша сезімінің дамуын тек қана дыбыс үндестігін дұрыс айтуды пайдалана білуімен шектестіріп қоймай, ол өзінің тілін, оның әрі бейнелі түрде мәнерлеп оқуға немесе мәнерлеп сөйлеуге үйретіп, тырысуында.

Аннотация

В настоящее время проводится множество мероприятий в целях развития детской речи, начиная с дошкольных организаций, обучения множественному числу. По обновленным программам умственного и интеллектуального развития ребенка создаются условия для роста и развития ребенка с использованием различных методик. Развитие тонкого чутья ребенка не ограничивается только умением правильно употреблять звуковые созвучия, но он и пытается научить свой язык, образно читать или красноречиво говорить.

Annotation

At present, many activities are carried out in order to develop children's language, starting with preschool organizations, teaching plurals. According to the updated programs for the mental and intellectual development of the child, many conditions have been created for the growth and development of the child by using various methods. The development of the child's fine sense is not limited only to the ability to use sound harmonies correctly, but he also tries to teach his language, figuratively to read or speak eloquently.

Сөйлеу тілі – ауызша тілдің ең қарапайым түрі. Ол жағдайлық, эмоциялық сипатқа ие әрі қарапайым болып келеді, өйткені арнайы дайындықты қажет етпейді. Байланыстыра сөйлеуге үйрету эстетикалық тәрбиеге де әсер етеді: әдеби шығармаларды қайта әңгімелеп айту, балалардың дербес шығармалары тілдің бейнелігі мен мәнерлілігін дамытады, балалардың көркем-сөйлеу тәжірибесін байытады. Өз тілінің даму барысында балалардың тілі олардың әрекет және қарым-қатынас сипатымен байланысты. Әлем күннен күнде түрлене келе, көптеген тілдердің алуандығымен таң қалдырады; сол себептен бала бір тілден аса, яғни бірнеше тілдік ортаға тап болатын жағдайлар көбеюде. Қоғам қазіргі білім беру жүйесіне түпкілікті айрықша мақсат қоюда. Бүгінгі күні мектепте уақыт өте келе жоғарғы оқу орны мен ғылымға интеграцияланатын білім берудің инновациялық моделі қалыптастырылуы қажет. Қазіргі кезде жалпы білім беру орындарында инновациялық технологиялар мен жаңашыл білім беру технологияларын енгізу баланың ары қарай колледжда, ЖОО-да оқуын сапалы және сәтті білімін жалғастыруда потенциал қалыптастырады. Бұл өз кезегінде қазіргі заманғы ұрпақтың бүтіндей болашағына әсер етеді.

Мектепке дайындық мәселесі ҚР Бірінші Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан халқына жолдауы» тұрғысынан айрықша мәнге ие болды. Негізгі мақсаты ұлттық құндылықтарды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу. Педагог технологиялық әдістерді қолдана отырып, балаға сапалы да саналы білім беру, олардың ойлау дағдылары мен есте сақтау қабілеттерін жетілдіре отырып еркін сөйлей білуге жеткізу. Педагог өз шеберлігімен баланы жұппен, топпен жұмыстандыру арқылы ұйымдастырылған сабақтар баланың дарындылығын дамытып, шындау жолдарының бірі болып табылады. Бала басқа адамның ойымен де есептесу қажет екенін түсінеді [1].

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған Тілдерді қолдану мен дамытудың Мемлекеттік бағдарламасында еліміздегі өмір сүріп жатқан халықтардың мәдениеті мен дәстүріне құрметпен қарайтын, үш тілді еркін меңгерген, көпмәденилік тұлғаны тәрбиелеу ісіне көп мән беріледі. Бұл мемлекеттік бағдарлама аясында тілдерді үйрену ісіне ерекше көңіл бөлінуде.

Тәуелсіздік тізгіні қолымызға тиіп, егеменді ел болған алғашқы күндерден бастап-ақ елімізде тіл саясаты Еліміздің бірінші президенті Н. Назарбаевтың тікелей басшылығымен саликалы да, сындарлы түрде жүзеге асырылуда. Елбасы жыл сайынғы Қазақстан халқына арнайтын дәстүрлі жолдауларында да тіл саясатына, оның ішінде қоғамдағы мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру мәселесіне тоқталмай өткен емес.

Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде Елбасы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр. Әсіресе, өскелең ұрпақтың, жастар алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр.

Мемлекет басшысы Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», - деген болатын [2].

Қазіргі мектеп бағдарламасында оқушыларға орыс тілін, ағылшын тілін үйренуге аса зор көңіл бөлінеді. Сондай-ақ, балалардың интеллектуалды дамуына байланысты көптеген орталықтар, білім беру орындары ашылып жатыр. Мектепте оқушы үлгерімінің төмен болуының себебі, көп жағдайда, танымдық әрекетінің қалыптаспауы, танымдық процестерінің әлсіздігі, мотивацияның болмауы және т.б. болып табылады. Танымдық әрекетінің қалыптасуының психологиялық бұзылудың бастысы – ойлауға қабілетінің төмендігі, яғни жалпылау процестері, психикалық процестердің қозғалысы мен темпінің бұзылуы, қабық функциялар қатарының, зейіннің, естің жеткіліксіздігі. Баланың білімпаздық, ақыл-ой белсенділігінің деңгейі – оның интеллектуалдық дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Егер баланың көзқарасы, пікірі қате болып, қате нәтижелерге әкелсе, бұл опасыздық емес – оның жасы кіші және еркін қиялдануға бейімделген. Бұнда нәтижесі емес, оны түсіну құштарлығы басты болып табылады. Бала ойнау кезінде оның ойы қаншалықты бай және әр түрлі екенін, қоршаған өмірден алған әсерлерді жеңіл қабылдайды ма? Ойыншықтарды, басқа заттарды қалай қолданатынын бақылау қажет. Егер баланың дамуы қалыпты болса, бала ойынның сюжетін өрбітеді, ойыншықтармен қатар түрлі заттарды қолданады. Баланың ойы тұрақты, бай және ойын кезінде толықтырылып отырады. Бүгінгі күні балалардың ақыл-ойының толық даму мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Ақыл – ойы толық дамыған бала сабақты жақсы оқиды, берілген материалды тез қабылдайды, өзінің күшіне сенімді, жаңа ортада өзін жақсы сезінеді. Сол себепті білім беру әрекетін ұйымдастыру барысында зейін, есте сақтау, ойлау қабілеті, елестету, сөздік қорын дамыту және жаттықтыруға көп көңіл бөлінеді [3].

Бала психологиясын, тілі мен дүниетанымының қалыптасуын біршама зерттеген еңбектерімен танымал болып, бала дамуының когнитивтік теориясын жасаған швейцариялық атақты психолог әрі философ Ж. Пиаже [4] бала 6-7 жасында өзінің қай ұлтқа жататындығы жайлы алғаш рет есітіп, хабардар бола бастайды; 8-9 жасында өзінің, ата-анасының қай ұлттан екендігін, ана тілін, туған жерін білетін болады; 10-11 жасында ол өзін сол ұлттың өкілі ретінде толық сезініп, тарихының, мәдениетінің өзгешеліктерін айыра алады, яғни, оның ұлттық сана-сезімі, болмысы толық қалыптасады деп, жазады. Демек, бала 10-11 жасында белгілі бір ұлттың өкілі болып қалыптасады екен. Ал бұл кезде баланы басқа тілде тәрбиелеу – оны көзбе-көз басқа ұлтқа қарай итеру болып шығатындығы ешбір дәлелді қажет етпесі анық [4].

Қазіргі ХХІ ғасырдың балалары интеллектуалды тұрғыда түсіну мен қабылдау қабілеттері дамыған, ақыл – ойы терең қалыптасқан» болып келеді. Баланың ақыл – ойын дамытуға арналған бағдарламалар, әр түрлі ойындар өте көп. Интеллектуалдық дамыту ойындары балалардың түсіну және қабылдау қабілетін, ақыл-ойын дамытуға, түсінік-ұғымдарын қалыптастыруға, білімді терең меңгеруіне игі ықпал етеді. Интеллектуалдық дамыту ойынының негізгі құрылымдық ерекшелігі – ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе ересектер ұсынатын ойын ережесінің қатаң сақталуы, педагогтың ойынды ұйымдастыруға даярлығы, баланың жас және жеке даму қабілеттерінің ескерілуі. Ақыл-ойды тереңдетуге бағдарланған интеллектуалды ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып білімін жетілдіреді, қолданып көргенін, танып- білгенін есінде сақтайды. Нәтижесінде қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді, тұрмыс пен қызмет түрлерін ажырата бастайды. Еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін қалыптастырады. Ойынның ережелері ойнаушының қисынды ой қабілетінің дамуы, бір-біріне деген сыйластық, қажеттіліктерімен санасуы әр оқушының жеке әрекетінен туындайды. Ойынның басты шарты жеңіске жету болса, әр ойыншы өз қарсыласының мүмкіндігімен санасып, бір-біріне деген сенімен арттырады. Ақыл-ойын дамытатын ойындарды меңгерген балалар логикалық ойлауының жоғарғы дәрежесімен, математикалық шешімдер қабылдай білуімен, талдау жасай

алуымен ерекшеленеді. Пішіндер мен түстерді ажырата алуы, салыстыра білуі қабілеттері дамып, қабылдауы мен танымы кеңейеді. Интеллектуалдық дамыту ойындарында балалар талдау (тұтасты жеке бөліктерге ойша бөлу), жинақтау (бөліктері тұтасқа ойша біріктіру), салыстыру (ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табу), жүйелеу (заттарды, құбылыстарды топтарға бөлу) сияқты ойлау тәсілдерін меңгереді. Ойынның баланың интеллектуалдық дамуына ықпал ету мүмкіндігі педагогика ғылымы саласында жан-жақты қарастырылып, ойын әрекеті оқу әрекетінің жетекші формасына айналған. Ойын, ойыншық сөздері ой сөзімен тікелей байланысты, сөйтіп, ойнау біруақытта ойлаумен әрекеттеседі. Ойын – бұл қарым-қатынас, өмірлік тәжірибе жинақтау құралы. Ұлы педагог В.А.Сухомлинский: «Ойынсыз ақыл ойдың қалыпты дамуы мүмкін емес» – дейді. Өйткені кез келген адам бала кезінен өмір әлеміне ойын арқылы кіріп, дүниені ойын әрекетімен тани бастайды. Қоршаған дүние туралы түсінік ойын арқылы қалыптасады. Л. Выготский: «Ойнай жүріп балалар қоршаған орта жайында білімдерін толықтырады, дербес шешім қабылауға дағдыланады, ойлау барысында ұтқырлық пен тапқырлық танытады – дейді. Бұл өмір тәжірибесінен алынған. Ойын – бала табиғатымен егіз, өйткені бала ойынмен өседі, оның жан-жақты дамуына тікелей ықпал етеді. Ол – баланың миын жаттықтыратын, әрі тынықтыратын негізгі жаттығу.

Мағжан Жұмабаев: «Ойын – баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма. Баланы бір нәрсе бүлдірмес үшін тек шеттен бақыла. Есте болуы керек, бақылау деген сөз – қарауылда тұрған солдаттай қабағыңды түйіп, қарап тұр деген сөз емес, олай тұрсаң бала ойынына кірісуші болма!»- деп ескертеді. Ойнап отырған баланың назарын басқаға аудару оның ойын бөлгенің деп түсіну қажет. Бұл жөнінде ұлы педагог К. Ушинскийдің «Ойын баласын ойын үстінде үйрет» – дейді. Ойын қызметін зерттеуші С. Тарасовтың пікірінше: «Ойын – бұл еркін және ерікті іс-әрекет. Бұйрық бойынша ойын, бұл ойынға жатпайды. Ойын – бұл күнделікті өмірде бір уақыт аралығында әрікті іс-әрекетпен айналысуға арналған, өзіндік бағыты бар әрекет». Балалар ойындарының тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С. Макаренко былай деп жазады: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін, еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады. Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу алдымен ойыннан басталады». А.М. Горький: «Ойын арқылы бала дүниені таниды» – десе, А.С. Сухомлинский: «Ойынсыз ақыл – ойдың қалыпты дамуы жоқ және болуы мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз – ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты» – дейді. Л.С.Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин сияқты белгілі психолог ғалымдар: «Ойын баланың өзіндік өмірі» – деген ортақ тұжырым жасайды. Ал біздің халық даналығы: «Ойлы бала, ойыннан өседі» – дейді.

Грузин педагогы Ш.А. Амановили ойын арқылы балаларға өте қиын әлемдік танымды түсіндіре білді. Ол өз Балаларымен ойын ойнағанда өзін балалармен бірдей қоя отырып, олардың көңіліне, ойына, санасына пайдалы ұғымды беріп, өз ісіне сенімді болып, қиындықтарды жеңе білуге үйретті – баланың көздерінде білімге деген құштарлықты байқады. Сөйтіп ойын арқылы оқыту нәтижесінде белгілі бір тақырыптар бойынша топтастырылған дидактикалық ойын пайда болады. Берілген ойындарды қолдану іс-әрекеттерінің әсерлілігін арттырып, балалардың логикалық ойлауын, математикалық қабілеттерін дамытады. Бұл ойындарды тәрбиешінің шығармашылықпен түрлендіре отырып, балалардың психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеріп, жаңа тақырыпты өткенде, өтілген материалды қайталағанда білімді тиянақтау кезінде іс-әрекеттердің мазмұнына сай пайдалануға болады. Сондықтан мұндай ойындар ойнау балалардың ойлау, қабылдау, еліктеу қабілеті және заттардың түрін, түсін, көлемін ажырата білуін дамыта түсу үшін өте қажет [5].

Ойымды қорытындылау келе, екі тілді ортада баланы интеллектуалдық дамыту кешені дидактикалық ойындар негізінде құрылады. Әр дидактикалық ойынның танымдылық және тәрбиелік мазмұны болады. Олар – оқыту мақсаттарын іске асыруға арналған арнаулы ойындар. Әрқайсысының өзіндік мәні, ерекшеліктері, мазмұны, ережелері, тәртібі, білімдік, тәрбиелік, дамытушылық функциялары бар. Интеллектуалдық дамыту ойындарының ерекшелігі – оның әрекеттік сипатында. Мұнда балалар ойын шығарушылар, ойынды жасаушылар болып табылады. Олар ойында өздеріне мәлім өмір құбылыстары мен оқиғалары туралы білімдерін бейнелейді, оларға өзінің қатынасын білдіреді. Интеллектуалдық дамыту ойындары педагогикалық үрдісті ұйымдастырудың құралы болып табылады. Педагогикалық ойынның айырмашылығы алдыға қойған мақсаты мен міндеті бар, оқу- танымдық бағыттылығымен сипатталатын құнды ерекшеліктерінің болуында.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Халыққа жолдауы. Қазақстан – 2030. – Астана, 1997.
2. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы, 2008.
3. Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / АН СССР. Ин-т языкознания; Отв. ред. Е.С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 239
4. Ж. Пиаже. Избранные труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. М., 2004, 659-бет
5. Аймауытов Ж. «Тәрбиеге жетекші», Қызылорда. – 2016 ж

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН БОЛДЫРМАУ ҮШІН МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ

Жеңісқызы Д., Акишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

«Бала тәрбиесі – отбасынан басталады» деп дана халқымыз айтып кеткендей, отбасындағы тәрбие балаға берілетін ең алғашқы білім көзі, нәрі болып табылады. Мақалада баланың девиантты мінез-құлқының шығу тегі отбасындағы тәрбие мәселелеріне байланысты болуы мүмкін екендігі айқындалады.

Аннотация

Как говорят наши мудрецы, «Воспитание ребенка начинается с семьи», воспитание в семье – это первый источник знаний и «питания», данный ребенку. В статье раскрывается, что истоки девиантного поведения ребенка могут быть связаны с проблемами семейного воспитания.

Annotation

As our sages say, "Education of a child begins with a family", education in a family is the first source of knowledge and nutrition for a given child. The article reveals that the origins of a child's deviant behavior may be related to the problems of family education.

Жалпы жас ұрпақ тәрбиесіне халқымыз да, бала тәрбиесі, отбасындағы қарым – қатынас, ата – ананың бала тәрбиесіндегі рөлі тағы басқадай тақырыптар жайлы маңызы зор, тәлімді де парасатты насихаттар айтуға жалыққан емес. Баланы тәрбиелеу ешқашан салғырт қарауды қаламайтын, күрделі де жауапты, маңызы зор іс.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алғаннан бастап мемлекеттік саясатта келер ұрпақтың денсаулығы, тәрбиесі басты назарда болып келеді. Қазақстан Республикасы Ата заңының 27-бап, 2-тармағында «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың табиғи құқығы, әрі парызы» делінсе, «Қазақстан – 2030» бағдарламасында, «Әкелер мен аналар, аталар мен әжелердің өз балалары мен немерелері алдындағы жауапкершілігін күнделікті есте ұстауы» туралы ескертілген. Бұдан әрбір ата-ана өз перзентінің әдепті, саналы, иманды да ибалы, отанының сүйікті және кішіпейіл азаматы болып жетілуіне қоғам алдында өз жауаптылығын түсінуі керек. Яғни, қоғамның басты мақсаты – психологиялық, физиологиялық денсаулығын қалыптастыру болу керек [1].

Қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік, саяси тұрақсыздықтар бала мінез – құлқындағы ауытқушылықтарға алып келеді. Қоғам өмірінің барлық жақтарын қамтитын түпкілікті өзгерістер, сонымен бірге адам іс-әрекетінің көптеген салаларын жетілдіруді ынталандыратын позитивті өзгерістер жағдайында негативті тенденциялар да күшейіп келеді. Әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, жұмыссыздық көптеген адамдардың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, әлеуметтік және психологиялық бағыттала алмау мен бейімделе алмау, жалпы адамзаттық адамгершіліктік және рухани құндылықтарды талап етудің төмендеуі, күрделі криминалды жағдай, әлеуметтік институттар іс – әрекетінің нашарлауы және т.б. Қалыптасқан социомәдени жағдай алкоголизм және нашақорлық, адамгершіліктік деградация, қылмыстардың жаңғыруы сияқты қолайсыз құбылыстардың дамуына алып келеді. Девиантты мінез – құлыққа қатысты мәселелер үнемі ғалымдардың назарында болды, мысалы Ресейлік педагогиканың келесідей классиктері П.П. Блонский, Л.С. Выготский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский т.б ғалымдардың, психология саласында Б.Г. Ананьев, С.А. Беличева, А.С. Белкин, В.Г. Бочарова, Б.З. Вульф, А.Д. Гонеев, СИ. Григорьев, В.И. Загвязенцев, Е.В. Змановская, В.Т. Лисовскийдің және әлеуметтанушылар А.В. Мудрик, М.И. Рожков, В.Д. Семенов, Л.С. Славина В.А. Сластенин және т.б көрнекті ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады.

Қиын балалар мәселесін отандық ғалымдардан педагогикалық тұрғыдан, Л.К. Керімов, Г.А. Уманов, И. Трифанов, Д. Қазымбетова т.б., психологиялық тұрғыдан М.М. Мұқанов, Ж.Н. Намазбаева және т.б қарастырған. Қиын балалар мәселесінің әлеуметтік жағдайын Ш.Е. Жаманбалаева қарастырған [2].

Л.К. Керімовтың еңбегінде қиын оқушыны жеке – дара қайта тәрбиелеу тұжырымдамасын және ондағы педагогтың іс – әрекеттің белгілі жүйесі жасалған [3].

Д. Қазымбетова өз еңбектерінде қоғамда неге девиантты мінез – құлық болады деген сұрақты және девиантты мінез – құлықтың болу себептері мен мүмкін боларлық шешу жолдарын көрсеткен [4].

Ал, Ш.Е. Джаманбалаеваның еңбектерінде девиантты мінез – құлықтың әлеуметтік аспектілері зерттеліп көрсетілген [5].

Қоғамдық жаңарту кезеңінде, Қазақстандағы әлеуметтік саяси, экономикалық қатынастардың сипатының өзгеруі өз кезегінде қоғамдық білім, тәрбие институттарының да жұмыс бағыты мен мазмұнына жаңа талаптар қойып отыр. Бұл дегеніміз – қоғамдағы мектеп, отбасы орны, оның басты міндеті – бала тәрбиесінде болған көзқарасты өзгертіп жаңа тұрғыдан тану мәселесін туындатты.

Девиантты мінез – құлықтың пайда болуына отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауы: Олар: әке – шешесінің теріс үлгісі, ата-ананың біреуінің болмауы, үй ішіндегі еңсені басатын ауыр жағдай – отбасында өнебойы болып тұратын ұрыс, жанжал. Баланың табиғи психологиялық ерекшеліктерін ескермеу. Өкінішке орай отбасының теріс қылықтарын атап көрсету оңай, түзету қиын. Мектептегі оқу – тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруда кеткен кемшіліктер: жекелеген оқушылардың мінез – құлық ерекшеліктерін, ынта – ықыласын, қызығушылығы мен талап – тілегін ескермеу.

Сонымен девиантты мінез-құлықты балаларды әлеуметтік – педагогикалық мінездемелері жағынан төрт топқа бөлеміз. Бірінші топқа жататын девиантты мінез – құлықты балалардың мінез-құлқында дөрекілік, қатігездік, мейірімсіздік, үлкен – кішіні сыйламау сияқты әдет-дағдылар толық қалыптаспағанымен, олар іштей өз жүріс – тұрыстары мен іс – әрекеттеріне баға бере алмайды. Бірақ өз мінез – құлқын өзгертуге талаптанады. Екінші топқа жататындар адамгершілік қадір – қасиеттерді төмендей бастаған, әлеуметтік байдарлары қоғамға жат сыңаймен сипатталады. Бұлар қатігездік қылықтарымен қатар, ұрлық, тонау, зорлық – зомбылық жасау, темекі мен наша тарту, уытты сұйық заттарды иіскеу сияқты әдеттерге икемдене бастаған. Бұл топқа тәртібі нашарлаған, құқық тәртібін бұзушы жасөспірімдер жатады, бірақ бұл балалар әлі бұзыла қоймаған, өз мінез – құлықтарын түзетуге мүмкүндік қабілеті бар, тек педагог тарапынан басқаруды талап етеді. Үшінші топқа өз мінез – құлықтарын басқара алмай, өзін – өзі тәрбиелеуге бейімділіктері жоқ балалардың шағын тобы жатады. Қоғамға жат мінез – құлықтары қалыптаспағаны сонша, олар өздерінің теріс қылықтарына талдау бере алмайтын кәмелетке жасы толмаған қылмыскерлер. Бұл топқа қатігездік, зорлық-зомбылық көрсетумен қатар ұрлық, тонау, ішімдік және наша тарту істеріне әбден машықтанған жасөспірімдер енеді. Төртінші топқа жүйке ауруларына (невроз, неврастения, кісіні мезі қылатын әдет) шалдыға бастаған балаларды жатқызамыз. Мұндай балаларға педагогтар мен дәрігерлер тарапынан дербес қарым – қатынас, ілтипат, сый – құрмет, жылы лебіз қажет [6].

Қоғамда қалыптасқан мінез – құлқы ауытқыған «қиын» немесе «тәрбиесі қиын» балалардың әрекеті девиация деп аталады. Балалардың мінез – құлқындағы ауытқулар көбіне туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқулардан емес, отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеуден пайда болады. Осы аталып көрсетілген ауытқу девиантты мінез – құлық деп аталады.

Бала мінезін тәрбиелеудің сан қырлы жолдары бар. Мектеп мұғалімдері «қиын» балаларға теріс көзбен қарайды. Олардың мұндай балалармен жұмысы келеңсіз, стимуляция әдісімен бүкіл сынып алдында жүйке жұқартатын әңгіме, жазалау т.б. түрінде жүзеге асады. Әдетте, бұл әрекеттің барлығы оң нәтиже бермейді, керісінше қиын жеткіншектердің мұғалімге, мектепке кектенуі күшейе түседі және қарсы келуіне әкеліп соқтырады.

Отбасы – Бала – Мектеп. Бұлар – бір-бірінен ажырамас үштік одақ болып табылады. Ата – ана тарапынан, мектеп қабырғасынан жылылық сезінбеген балалар өмірде өзін ешкімге қажетсізбін деп есептеп, уайымға шалдығады.

Бала үшін ата – анасынан артық адам жоқ. Баланың бас ұстазы – ата –

анасы. Ендеше, әрбір ата – ана өз перзентін мәдениетті, адамгершілігі мол, білімді, ата – салтын, ана тілін қастерлейтін ұлтжанды адам етіп тәрбиелеу ата – аналық міндеті деп түсінуі керек. Дана халқымыз «Арудың алдын ал» демекші кез – келген мәселені пайда болмай тұрып жойған жөн. Дегенмен, қиын оқушының өзі де бұзылған бала емес екендігін сезінуі керек.

Менің ойымша, мұндай қиын өтпелі кезеңде ата – ана тарапынан балаға дұрыс қарым – қатынас жасай білуі керек. Дұрыс қарым – қатынас дегеніміз – дұрыс сөйлей білу. Яғни, «Мен саған сенемін», «Мен сені жақсы көремін», «Мен әрқашан сенімен біргемін», «Сенің жетістігіңе мен сенемін» т.б.

Девиантты мінез – құлықты балаларды түзету – күрделі, әрі қиын әрі ұзақ процесс. Оны іске асыруда көп шыдамдылық пен белсенділік қажет. Қазіргі, осы саладағы әлеуметтік, педагогикалық талаптар мен жүзеге асырылып жатқан тәжірибелер негізінде бұл саладағы тәрбие міндеттерін жүзеге асыруда мынадай шарттарды орындау қажеттігі туады: балаға ілтипатпен, ізгі тілектестікпен қарау;

оның жағымды қасиеттеріне сүйену; оның адамгершілік күшіне, потенциалды мүмкіндіктеріне сену;– оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін жасалған жалпы білім беретін бағдарламаларды тиімді пайдалану; салауатты өмір салтын қалыптастыруға, қауіпсіз тіршілік етуге бағытталған тәрбиелік бағдарламаларды ұштастыра пайдалану; девиантты мінезге ие балалардың білім алуы мен бос уақытын пайдалы іс – әрекеттермен өткізу жолдарын қарастыратын жаңа кешенді бағдарламалар құру [7].

Өзімнің педагогикалық – психологиялық қызметімде кездескен қиыншылықпен бөлісер болсам, мектепте мінез – құлқы ауыр бір оқушы бар. Ол оқушы толық емес отбасынан. Яғни, анасы әкесімен 3 жасында ажырасып кеткен. Анасының әкесімен ажырасып кеткеніне үнемі анасын кінәлап, өмірге жағымсыз көзқараспен қарайтын. Сол оқушымен коррекциялық, яғни мінез – құлқын түзету барысында жұмыстар жүргіздім. Атап айтсам, жеке тұлғаны зерттеу мақсатындағы М.З. Друзкевичтің «Әлемде жоқ жануар», А. Ассингердің «Қарым-қатынастағы агрессивтілікті бағалау», Басс – Даркидің «Девиантты күйін анықтау» әдістемелерін пайдалана отырып, «Міне менімен не болып жатыр?», «Біз нені жақсы көреміз?», «Шеңбер бойынша фраза», «Танысыңыз, шетелдік!» және т.б. тренингтерін жүргізіп отырдым. 1 наурыз – Алғыс айту күніне орай «Анама алғыс» тақырыбында эссе жазып келуін сұрадым. Және де қоғамдық іс-шараларға қатыстырып, мешіт имамдарымен бірлескен жиналыс өткіздім. Солай оқушының анасына деген көзқарасының өзгеруіне ықпал жасадым. Осылай оқушының жүрегіне жетер жол тауып, жұмыла жұмыс жасасақ біз алмайтын асу жоқ деп ойлаймын.

Қорыта айтқанда, алдағы уақытта жұмысым одан әрі нәтижелі болуы үшін, оқушылардың нақты жағдайын анықтап, диагностика жасау арқылы, талдау нәтижесі бойынша психологиялық сүйемелдеу жұмыстарын жүйелі жасап отырамын., мынау – мектептің жұмысы, анау – ата – ананың міндеті етіп бөліп жармай – ақ, жас ұрпақты келешек өмір, елдігіміз үшін бірігіп тәрбиелегенге не жетсін.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан Республикасы Ата заңы», 27-бап, 2-тармағы.
2. Жұмабаев Ә. Қиын балалар арасында жүргізілетін педагогикалық жұмыс. – Алматы.1977.23 б.
3. Керімов Л.К. «Қиын жасөспірімдерді жеке – дара қайта тәрбиелеу теориясы мен практикасы» – Алматы, 2003. – 123 б.
4. Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: дис. на соиск. учен. степ. канд. наук. – Алматы, 1999. С. 36
5. Джаманбалаева Ш.Е. Социальные проблемы девиантного поведения. Автореферат. – Алматы, 1996. – С. 323.
6. Выготский Л.С. Т.4. Детская психология. – М., 1984. – С. 258.
7. Социально-педагогическая деятельность образовательных учреждений: новые подходы и перспективы // научный информационно – метод. Сб. – М.: Центр инноваций в педагогике, – 189 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС – ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Жусупова А.О., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Қоғамның дамуымен байланысты білім беру саласындағы өзгерістер баланың психикалық процестерінің дамуына әсер етеді. Дәстүрлі білім беруде және бастауыш мектептің жаңа оқу бағдарламаларының мазмұнында өзгерістер бар. Қазіргі таңда екінші сынып оқушылары оқитын бағдарлама бірінші сынып оқушыларының оқулығына енгізілген. Сол сияқты мектеп оқулықтарында да басқа да өзгерістер көп. Тақырыптар мен тапсырмалар әртүрлі деңгейде беріліп, баланың психикалық процестерінің дамуына көптеген жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Annotation

Changes in the field of education are the main reason for the rapid development of the child's mind. It is not possible to equate traditional teaching with modern curriculum content. Currently, the program studied by 2nd graders is included in the textbooks of 1st graders. Similarly, there are many changes in school textbooks. Themes and tasks are given at different levels and create a lot of opportunities for the development of the child's mind.

Аннотация

Изменения в сфере образования, диктуемые развитием общества, влияют на развитие психических процессов ребенка. Происходят изменения в традиционном обучении и в содержании новых учебных программ начальной школы. В настоящее время программа, изучаемая второклассниками, включена в учебники первоклассников. Точно так же есть много других изменений в школьных учебниках. Темы и задания даны на разных уровнях и создают массу новых возможностей для развития психических процессов ребенка.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері, барлық салаларда өзгерістер болып жатыр. Білім саласындағы өзгерістер түбегейлі деп айтуға болады. Қазіргі білім беру жүйесі әлемдік жаһандандудың барлық талаптарына сай келеді. Тәжірибесі мол білімді, парасатты маман даярлау барлық оқу орындарының негізгі мақсаты. Сондықтан да қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің міндеті, жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, ғылым, тәжірибе жетістіктерін, қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйелерін қалыптастыруға негізгі жағдайлар жасалу керек екендігі айтылған.

Елбасымыз әр жылғы жолдауында білім саласына көп көңіл аударады. Өркениетті мемлекет болып даму үшін, білім саласы мықты болу қажет. Осы орайда дамыған елдер қатарына қосылып, әлемдік деңгейге жету үшін елімізде жасалынып жатқан өзгерістер, талпысынстар, білім берудің әр түрлі әдістерін қолдана отырып, терең білімді, жан – жақты, өз болмысын дамыта алатын тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән береді. Яғни, мектептегі білім мен тәрбие әр оқушының танымдық қасиетін дамытып, шығармашылық әрекеттерін дамытуға жол ашу қажет.

Баланың алғашқы ұстазы – оны мектеп табалдырығын алғаш аттаған кезде қарсы алатын, бар мейірімі мен шапағатын төгіп, алғаш қалам ұстатып, оқу мен жазуға үйрететін, әріп танытатын мұғалімі. Мұғалім мектептегі басты тұлға. Мұғалім бойындағы ең асыл қасиеттердің бірі ол балаға деген сүйіспеншілігі. Мұғалім жұмысының нәтижелі болуы, көптеген жағдайда да балаға деген сүйіспеншілікке байланысты. Бірақ мұғалім болу үшін, тек сүйіспеншілік жеткіліксіз, ұстаздық мамандықты игеру үшін адамның өз ынтасына, шығармашылығына, бейімділігі және мол ынтасына да байланысты. Ғұлама педагог, ағартушы Ыбырай Алтынсарин : «Мұғалім балалармен істес болады, егер олар бірнәрсені түсінбесе, онда мұғалім шәкірттерін кіналамай, олардың көкейіне қрондары алмағаны үшін өзін-өзі кіналауі тиіс» деп жазған. Біздің пікірімізше, балаға деген мейірімділік пен сүйіспеншілік – ең алдымен өз мамандығын жақсы көріп, түсінуі, балаға үйретем деген ынтасының болуы және өз пәнінен көбірек ақпарат пен білімін толықтыру және балаға сол білімін үйрету болып табылады. «Надан адамның күні – қаран, келешегі тұман», – деп Міржақып Дулатовайтып кеткендей, егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ. Бүгінгі өмір талабы да ақыл-ойы терең, шығармашылық

қабілеті жоғары жеке тұлғаны қалыптастыру. Сондықтан оқушыларымыздың іскерлік дағдылары мен білімге деген құштарлығын ояту, талап-жігерлерін жетілдіру тек ұстаздардың қолында. Себебі, иманды қыз бала, адамгершілігі мол ер-азамат бұл кез-келген мемлекеттің байлығы. Қадыр Мырзалиев ағамыз айтқандай: «Елдікті білу өз тарихыңды зерттеуден басталады» деген, яғни оқушыларымызды ұлтжанды, тәрбиелі азамат етіп тәрбиелеу, шығармашылыққа шыңдау міндет.

Шығармашылық дегеніміз кең мағынада адамның өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі, өмірде сапалы әрі дәлелді шешімдер қабылдай алуына, өмірден өз орнын табуына көмектесетін әдіс-тәсіл. Жалпы ұстаздардың басты мақсаты мен міндеттері оқушылар бойында шығармашылық қабілеттері мен интеллектуалды дамуыларын ұштастыру. ҚР-ның Білім туралы Заңында «Әр баланың интеллектуалды дамуы, жеке адамның дарындылығын таныту деген сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отыр» деп жазылған. Өз зерттеу жұмысымызда интеллектуалды даму дегенді, оқушы бойындағы дарындылық қасиет және ақыл ой дамуымен теңедім. Дарындылық табиғи талантпен шектелмейді, шыдамдылық пен көп еңбекті қажет етеді. Оқушы бойындағы интеллектуалды қабілет пен шығармашылық қасиеттерін қалай дамытуға болады? Көптеген педагогтар мен психологтардың тұжырымдарына сүйене отырып, баланың бос уақытын тиімді ұйымдастыру оқушы өмірінде ерекше орын алатынын меңгердім. Сондықтан оқушының бос уақытын дұрыс ұйымдастыру, сүйікті ісімен айналысуы, адамгершілік, ақыл-ой, эстетикалық т.б. Дамуларын әрі қарай шыңдау түсуге көмектеседі. Баланың шығармашылық қабілетін дамыту тек мұғалімнің ғана міндеті емес, сол сияқты отбасының да маңызы өте зор. Бірнеше жыл жұмыс істеу барысында, өз тәжірибеме сүйене отырып, оқушылардың шығармашылық қабілеттері екі түрлі әрекетте дамитынын анықтадым. Біріншіден, кез келген оқушы оқу әрекетінде адамның жылдар бойы жинақтаған тәжірибесін меңгерсе, екіншіден, кез келген оқушы шығармашылық әрекет арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамыта алады. Оқу әрекетінен шығармашылық іс-әрекеттің айырмашылығы-баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуы, өзінің идеясын жүзеге асыра алу қабілеті. Шығармашыл ұғымын кеңінен қарастыратын болсақ, оқушының дарындылығы, ғни бір іске деген қызығушылығы, және іске асыруға деген талпынысы. Оқушылар арасында шығармашыл емес оқушылар кездесе ме? Өз тәжірибеме сүйенетін болсам, шығармашыл емес оқушылар болмайды деп айтқым келеді, тек сол дарындылықты әрі қарай дамытып, дер кезінде анықтай алатын ұстаз және отбасы тарапынан көп мүмкіндік жасалуы қажет. Яғни мектеп пен отбасы арасында тығыз қарым – қатынас орнауы қажет. Кей жағдайда ата – аналар баланың бос уақытын дұрыс ұйымдастырмайды, яғни баланы әр түрлі секциялар мен шығаршылығын дамытатын үйірмелерге жазады. Бірақ уақыт өте келе, бала өз қалауына байланысты, өзіне ұнайтын үйірмелерге қатысады. Яғни, ата – ана тарапынан оқушылағ деген қысым болмауы керек. Сол кезде оқушының шығармашылық және интеллектуалды дамуы қатар жүреді деген ойдамыз. Жаңартылған бағдарлама бойынша да оқушыны еркін тәрбиелеу негізгі мақсат болып отыр.

Оқушының интеллектуалды дамуын зерттеген педагогтар өте көп. Ақыл-ой тәрбиесін беру жолдарын Л.С. Выготский, Л.В. Занков т.б. Терең зерттеді. Оқушының интеллектуалды дамуын өсіру үшін, білімді бере беру жеткіліксіз, ақыл-ой жұмысының тәсілдеріне үйрету керектігін де дәлелдеген. Осыған байланысты қазіргі кезде оқушыны интеллектуалды және шығармашылық жағынан дамытатын үйірмелер өте көп. Осыған мысал ретінде, біздің мектебімізде «Менталды арифметика», «Он саусақ» т.б. Пәнінен оқушыларға үйірме ашылып өз жұмысын жалғастырып келеді. Осындай үйірмелердің мақсаты – оқушы бойындағы дарындылық қабілеттерін дамыту, ақыл – ойын өсіру. Қосымша үйірмелерге үзбей қатысатын оқушылардың сәл де болса, басқа оқушылардан айырмашылығы болады. Кейде логикалық есептерді тез шеше алады, әр түрлі тапсырмаларды тез орындай алады. Әрине оқуда өзін жақсы көрсетуі тек үйірмелерге қатысудан ғана емес, бұл үлкен талап пен еңбектің жемісі болып табылады.

Ұстаз әр оқушының шығаршылық іс-әрекетінің дамуына жағдай туғызуы керек. Оқушының шығармашылық іс – әрекетіне жағдай туғызу дегеніміз оқушыны ойлай білуге үйрету екені сөзсіз. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған баладан шығармашылық қабілетті талап етпес бұрын, оны соған үйреткен жөн. Оқушының ойлауын, зейінін, интеллектісін дамыта отырып, ойлау қабілетін, шығармашылық іс-әрекетін жоғары деңгейде көтеруге болады. Балалардың шығармашылық қабілеті мен интеллектуалды дамуын көбінесе математика сабақтарында дамытуға болады. Қазіргі жаңартылған оқулықтарда әсіресе, 1 сынып математика оқулығында баланың ақыл-ойын өсіруге байланысты логикалық есептер өте көп. Кішкентай балалар логикалық есептерді тез шығару үшін, мұғалімнің сабақ беру әдіс-тәсілдері де түсінікті әрі оқушыларға сіңімді болуы қажет.

Балалар тәрбиенің ерекшелігін, заңдылықтарын үлкендерден үйреніп, өздеріне насихат етеді. Балаға жалпыадамзаттық құндылықтарды игерту үшін, ұлттық дәстүрмен байланыстырып,

этнопедагогика бағытын ұстанған өте жөн. Қазақ халқымыздың мәдениетін, дүниетанымын, өнерін сүю, шығармашылығын түсіне алу бұның барлығы баланың ақыл ой белсенділігін қалыптастыру бағытында жүреді.

Оқушылардың ақыл – ой белсенділігін дамыту мақсатында математикалық білім өз орнын алады. Қазіргі кезде мектепте де, сыныптан тыс та баланың дамуына көптеген жағдайлар жасалған. Мысалы: мектептерде шахмат үйірмесі, яғни шахмат ойынының пайдасы бір бөлек. Ғалымдар шахматтың пайдасы жөнінде ертеде айтып, адам өміріне қажет болатындығын дәлелдеп кеткен. Баланың санасын дамытып, ақыл ойының өрістеуіне үлкен үлес қосады. Сонымен қоса, менталды арифметика баланы тез есептеуге үйретіп, ақыл ойының дамуына септігін тигізеді. Сол сияқты оқушының дүниетанымының кеңеюі, сөздік қорының мол болуы, білім сапаттылығына математика, ана тілі, химия, физика сияқты пәндердің алатын орны бөлек.

Өз жұмысымызды қорытындылай келе, мынадай түйін түюге болады: баланың интеллектуалды және шығармашылық дамуы дұрыс ұйымдастырылған демалыс пен еңбек түрлерінің ретпен жүргізіліп отыруын қажет етеді. Ата – ана мен мұғалім бірлесе тығыз жұмыстар орындаса, және оқушы осылардың бәрін біріздік жүйемен басшылыққа алып отырса, оқу еңбегінің тиімділігі артады. Бастауыш сынып оқушылары болғандықтан оқушыны мадақтап, ынталандырып отырған дұрыс. Оқушының қиялын дамыта отырып, ойын дамытамыз. Ойы дамыған оқушымыздың интеллектуалдық дамуы артады, шығармашылық әрекеті жоғары деңгейге көтеріледі. Жан-жақты дамыған ұрпақты тәрбиелеу барша ұстаздардың ортақ міндеті.

Әдебиеттер

1. Ш. Құрманалина, Б. Мұқанова, Ә. Ғалымова, Р. Ильясова Педагогика. 3 басылым.- Астана:Фолиант, 2014.-472 бет.
2. С. Қалиев, Қ. Жарықбаев. Қазақ тәлім-тәрбиесі.- Алматы: Сана, 2015.
3. Т. Сабыров. Оқыту теориясының негіздері.- Алматы, 2013.
4. К.Ж. Қожахметова. Сынып жетекшісі.- Алматы: Әлем, 2012.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЕНГІЗУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Имаканова К.К., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады

Аннотация

Инклюзивное образование используется для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в общеобразовательных школах. Поэтому в основе инклюзивного образования лежит идеология отрицания любой дискриминации детей, обеспечения равного отношения ко всем людям, создания особых условий для детей с особыми образовательными потребностями. Это направление способствует успеху детей в учебе и создает хорошие условия жизни.

Annotation

Inclusive education is used to describe the process of education of children with special needs in general education schools. Therefore, inclusive education is based on the ideology of denying any discrimination of children, ensuring equal treatment of all people, and creating special conditions for children with special educational needs. This direction contributes to children's success in education and creates good living conditions

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне байланысты, отбасының қатысуымен білім беру саласында қарастыратын инклюзивті білім беру. Осы мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз – барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беруге толық енгізу және әлеуметтік ортаға бейімделуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру саласында оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат [1].

Инклюзивті білім беру немесе «білім баршаға» бағдарламасы – барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламаны Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы мақұлдап, БҰҰ-ның Конвенциясына 2006жылдың 13желтоқсанында енгізіл. Сонымен, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жүргізетін мектептерде білім мазмұнын үш түрлі бағдарлама бойынша реттеген абзал. Атап айтқанда: жалпы мектептерге арналған типтік оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың ақаулық типтеріне сәйкес арнаулы білім беру бағытындағы оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып әзірленетін оқытудың жеке бағдарламасы [2].

Инклюзивті білім беру – бұл білім беру жүйесін трансформациялау процесінің бірі, ол барлығына сапалы білім беруге қол жеткізу үшін жағдай жасауға бағытталған. Инклюзивті білім беру ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды дене, психикалық, зияткерлік, мәдени, этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан жалпы білім беру кеңістігіне қосуды, сапалы білім беру жолындағы кедергілерді жоюды, сондай-ақ әлеуметтік ортаға бейімделуді және интеграциялауды көздейді.

Қазақстан Республикасының білім берусаясатындағы жоғары міндет – мемлекетіміздің тұрғындарын сапалы білім берумен қамтамасыз ету, білім берусапасын жоғарлату болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011 -2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру жүйелеріне енгізу, инклюзивті білім беруді жетілдіру мәселесі енгізілген. 2010 жылы Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңына өзгерістер және толықтырулар енгізілді: «Мемлекет, даму жағдайы мүмкіндігі

шектеуліазаматтардың білім алуына, дамуының бұзылуын түзетуге және әлеуметтік бейімделуіне білім берудің барлық деңгейлеріне ерте жастан оның ішінде инклюзивті білім беруді дамыту жолымен қамтамасыз етеді». Бұл өзекті мәселе педагог мамандардың инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеу құзыреттілігін көтеруді басты орынға қояды.

Инклюзивті білім беру мәселесі шет елдерде 1970 жылдан бастау алады, ал 90 жылға қарай АҚШ пен Еуропа өздерінің білім беру саясатына осы бағдарламаны толық енгізді. Ал, біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілді. Осы бағдарлама төңірегінде инклюзивті білім беруді жетілдіру мәселелері қарастырылып, 2015 жылға мына міндеттерді шешу көзделген:

- мүмкіндіктері шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламалары жасалады;
- мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортада біріктіріп оқыту ережесі әзірленеді;

- түрлі кемістігі бар балалар үшін бірігу нысандары анықталады;

- мүгедек балаларға қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру қағидалары әзірленеді. Мемлекеттік бағдарлама негізінде 2020 жылға қарай мектептерде мүгедек балалар үшін көтергіш жабдықтар, пандустар, санитарлық бөлмелерде арнайы құралдар орнату, тұтқалармен, арнайы парталармен, үстелдермен және басқа да арнайы компенсаторлық құралдармен жабдықтау арқылы «кедергісіз аймақтар» құруы жоспарланған. 3030 мектепте мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқытуға және тәрбиелеуге тең қол жеткізу үшін жағдайлар жасалу міндеті (мектептерде педагог-дефектологтардың, балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің, арнайы жеке техникалық және компенсаторлық құралдардың болуы) алға қойылған. Үйде білім алатын мүгедек балалар жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріле отырып, компьютерлік техникамен қамтамасыз ету сияқты істері жүзеге асырылмақшы. Осылайша мемлекетіміз мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік қорғау, олардың қоғамға етене араласуына, оларды оңалту, жұмысқа орналастыру және жаңа жұмыс орындарын құру, білім алу, оқыту, қайта мамандандыруда қолдан келгенше жағдай жасамақшы [3].

Саламан Декларациясына сәйкес инклюзивті білім беру саясатының міндеттері мынадай:

Әрбір бала білім алуға құқылы және оны алуға тиіс.

Әрбір баланың дара қабілеттері, қызығушылықтары, қажеттіліктері және оқуға деген мұқтаждықтары болады.

Білім беру жүйесіне оң өзгерістер, яғни осы мұқтаждықтарды қанағаттандыру мақсатына орай өзгерту.

Осыған орай, инклюзивті білім берудің негізгі 8 принципі туындайды. Яғни ол мына принциптер:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктерімен анықталады.
2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті.
3. Әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы.
4. Барлық адам бір-біріне қажет.
5. Білім шынайы қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асады.
6. Барлық адамдар құрбы-құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді.
7. Әрбір оқушы үшін жетістік кеңетілуінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру.
8. Жан- жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді.

Сонымен қорыта айтқанда, инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту арқылы барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісін дамытуға болады. Мұндай оқыту түрі арнаулы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды, қайта жақындатады. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуға жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз. Сонымен қоса, инклюзивті оқыту үрдісі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеудің бастауы болмақ [4].

Әдебиеттер

1. Бгажнокова И.М. «Школа для детей с нарушениями интеллекта: тенденции перспективы развития» Дефектология. 2004ж
2. Жарықбаев Қ. Жалпы психология, 2000
3. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы. ҚР 2002ж №343 заңы
4. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы.- Астана, 2010.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІ БАРЫСЫНДА ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Әбдібек Н.М., Әліпбек А.З., Сыдықов М.Е.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада студенттердің танымдық қызығушылығын арттырудың арнайы оқу орындарында қолдануға болатын әдістері сипатталған.

Аннотация

В статье описываются методы повышения познавательного интереса учащихся, которые можно применить в специальных учебных заведениях.

Annotation

This article describes the cognitive processes of students. You can get acquainted with the methods and researchers necessary to increase the cognitive interest of students in special educational institutions.

Оқушылардың оқу белсенділігінің мәселесі – терең педагогикалық зерттеулердің пәні. Бұны зерттеуге М.А.Данилов, Р.Г.Лемберг, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, М.Н.Скаткин, И.Ф.Харламов, Т.И.Шамова, Г.И.Шукина, А.Х.Аренова және т.б. үлестерін қосты [3].

Оқу белсенділігінің әдіснамалық негізі – таным теориясы болып табылады. Танымның мақсаты – жеке тұлғаның санасындағы объективтік шындықтың бейнеленуі болып табылады. Тәжірибелік және рухани әрекетте жеке тұлға өзін қоршаған әлемге әсерін тигізе отырып, өзінің қажеттілігі мен мақсаттарына сәйкестендіріп оны өзгертеді және таниды. Бұл таным процесінің ең жалпы үлгісі. Алайда, белсенді танымның ерекшелігін түсіну үшін, ең алдымен таным процесінің ағымдық сипаты мен субъектінің бір-бірінен ерекшеленген толық бейнесін, таным субъектінің санасындағы шынайы дүниенің бейнеленуінің (репродуктивті және продуктивті) екі деңгейін белгілеу қажет. Оқушының білімді және әдістерді меңгерудегі мақсатты бағытталған еске түсіру іс-әрекеті оқушылар жағынан әр уақытта белсенді болып келеді, тек бұл белсенділіктің деңгейі әртүрлі болады (мысалы, оқушының шынайы оқу қабілеті жоғары болғанымен, оның төмен көрсеткіш көрсетуі) [3].

Оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытпай, оқытудың процесін жүзеге асыру мүмкін емес. Оқушылардың оқу танымдық іс-әрекетінің формаларының бірі – өзіндік жұмыс. Өзіндік жұмыс – оқушының ойлау қабілетін, ақыл-ой және іс-тәжірибесінен туындайтын оқу, тану әрекеті. Оқушылардың белсенділігін арттыруда практикалық жұмыстың маңызы зор. Сыбайлас бұрыштардың қосындысы тақырыбын өткен кезде, шәкірттерге жеке-жеке сыбайлас бұрыштардың сызбалары таратылады. Дайын сызба бойынша транспартирдің көмегімен сыбайлас бұрыштардың шамасы анықталып, ол сыбайлас бұрыштардың қосындысы жайындағы тұжырымды оқушылар оңай анықтайды. Математиканың сан алуан сырын сандар әлемінің қызық құбылысын, ойын элементтерінен өрнектеген сабақ қызықты әрі ұтымды. Ойын сабақтарында берілетін тапсырмалар қарапайымнан басталып, біртіндеп қиындап оқушылардың танымдық қызметін белсендіруге назар аударылады. Оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту міндеттерін шешуге бағытталған бірқатар тәсілдер мен әдістер ішінде анықтамалық әдебиеттерді пайдалана білу машықтарын қалыптастырудың маңызы зор. Өмірде кездесетін математикалық шамалардың сандық мәндерімен танысады, таблицаларды оқи және түсіне білу, мұның барлығы олардың ой-өрісін кеңейтуге, кітаппен жұмыс істеуге дағдысын қалыптастыруға әкеледі. Оқушылардың оқу танымдық іс-әрекетінің нәтижесі олардың білімді өз бетінше талдап және бір жүйеге келтіре алатын тапсырмаларды орындауы болып табылады. Математика сабақтарында ойындарды ұйымдастыру барысында ең бастысы – оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйене отырып, өз беделімен қадір-қасиет іскерлік дағдысын дамытуға болады. Осылайша математика сабағында оқушылардың танымдық, іскерлік дағдыларын қалыптастыруға болады[4].

Жалпы қазіргі таңдағы түбірлі өзгерістер ғылым алдында аса зор ауқымды міндеттер қойып отыр. Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір адамда сапалы және терең білім мен іскерліктің болуын және жастардың белсенді, шығармашылықпен жұмыс істеуін және кеңінен ойлауға қабілетті болуын талап ететіні өзектілігі туындауда.

Оқушылардың оқыту белсенділік мәселесі – терең педагогикалық зерттеулердің пәні. Бұны өңдеуге М.А. Данилов, Р.Г. Лемберг, И.Я. Лернер, М.И. Махмутов, М.Н. Скаткин, И.Ф. Харламов, Т.И. Шамов, Г.И. Щукина, А.Х. Аренова еңбектерінен қарастырылған болып табылады [3].

Сондықтан да, оқу процесінің негізгі мақсатылығының міндеттеріне – арнайы педагогикалық әдістермен мақсатты және жүйелі түрде оқушылардың интеллектін, шығармашылық ойлауын дамыту жолы, яғни ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру мақсатында өзбетінше білім алу дағдыларының дамуына негіз салу болып табылатындығы даусыз. Білім беру жүйесінің шығармашыл, техниканы басқарудың жана әдістерін таба алатын батыл да жаңашыл, ақыл-ойы дамыған адамдарды даярлау талап етіліп жатыр. Кез келген білім пәнін оқыту процесін жетілдіру үшін оқушылардың танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын арттыруға негізделген оқыту жүйесін жетілдіруде болып табылады [3].

Қазақтың ағартушылары Абай Құнанбаев, Ы. Алтынсарин қоғамдық қайраткер және педагогтар А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов өздерінің еңбектері мен тәжірибелік әрекеттерінде оқушыларды шығармашылықты дамытуға, ойларын жүйелеуге шықырған. Кеңес әдіскерлері мен психологтары Л.С. Выготский, Б.Г. Есипов, Л.В. Занков, В.В. Давыдов, Р.Г. Лемберг, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин дамып келе жатқан оқытудың тәжірибесі мен теориясына және оқушылардың танымдық әрекетінің белсенділігіне үлкен, зор үлестерін қосты [3].

Оқу танымдық қызметі барысында оқушылар қажетті көлемдегі білімді игеріп қана қоймастан, танымдық қабілеті мен шығармашылық ойлауы да дамытылады жетіліп отыруы тиісті шарттардың бірі. Танымдық қабілет пен шығармашылық ойлау процестері қысқа мерзімде қалыптаспайтындығы оқыту процесінде дәлелденген [3].

Танымдық іс-әрекет барысында оқушылардың негізгі іс-әрекеті болып табылатын күрделі үрдіс, ол оқушы міндеттерінің шешіліп, мақсаткерлік, мотив, танымдық ақпаратты қабылдаудан бастап, күрделі шығармашылық үрдістің қалыптасуымен аяқталатын түрлі сезімдік көріністермен т.б. сипатталуы керек [3].

Бұл қызыға оқыту мен тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады. Оны қалыптастырудың негізгі жағдайлары мына жағдайда жүзеге асуына жағдай жасау.

– оқытудың мазмұны, ғылым мен техниканың соңғы табыстары, бұрыннан білетін мағлұматтың жаңа қырынан ашылуы;

– оқушылардың таным әрекетін ұйымдастыру формалары, құралдарын және әдістерін жетілдіру [3].

Тәуелсіз еліміздің өсіп келе жатқан ұрпағын ойлы да іскер, өзіне-өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік азамат етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны айрықша маңызға ие. Бастауыш саты – білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Біздің міндетіміз – жеке тұлғаны дамытып қана қоймай, білімге деген сенімін нығайтуға, оқуға қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру мақсаты тиімді түрде жүзеге асырудың ажырамас шарттардың бірі. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйренетін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білуіміз қажетті құбылыс. «Дамыта оқыту деп – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды» атайды [2].

Дамыта оқытуды ұйымдастыру үшін қандай принциптерге сүйене отырып істеуіміз тиіс? Дамыта оқытуды ұйымдастыру, оқушыға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыруымыз керек. Дамыта оқыту үрдісінде оқушы оқу әрекетімен шұғылданып, теориялық ойлауға икемделеді, білімді өзі меңгеруге мүмкіндік алады. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен сынып оқушылар арасындағы ерекше қарым-қатынас болып табылады. Мұғалім бұл жағдайда танымдық іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, оқушының шығармашылығын арттыруы тиіс. Дамыта оқытуда баланың ізденушілік процесі барысында – зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Осыған байланысты түрлі зерттеушілердің ұстанымдарын ерекше назарға алуымыз қажет. Олар: Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов жасаған жүйесі үш негізгі құраушы теориясын талдай білуіміз қажет [2].

Яғни ол мынадай принциптерге жіктеледі:

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешу жолын бірлесе қарастыруы.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеуі.

Дамыта оқыту ұлы неміс педагогы айтып кеткендей А. Дистервергтің әйгілі «Неміс мұғалімдерінің білім беру ісіне басшылық» атты еңбегінің де негізі болып табылады. Дамыта оқыту деп ол

баланың білім алуға әрекет етуін ұйымдастыратын ерекше оқытуды атаған. «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді» – деген. Ал ойлауға үйрететін сабақты дамыта оқыту сабақтары деп білуіміз тиіс[2].

Білімнің негізі бастауыштан басталатыны баршамызға мәлім. Бастауыш сынып оқушысы не нәрсені болса да білуге құмар болып келеді және де, қолымен ұстап, көзбен көргенді ұнатады. Зейіндері тұрақсыз болғандықтан бір сарынды оқудан тез жалығып отыратыны ғылымда дәлелденген процесс. Сондықтан да оқу мазмұны мен тәрбие әдістерін жаңарту бағытында оқушыларға сапалы да білім мен саналы тәрбие беру үшін жан-жақты іздене отырып, өз алдыма мынандай мақсат қойдым:

Олар: «Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, ынтасын оята отырып, танымдық белсенділіктерін арттыра отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасауымыз қажет»[2].

Әр сабағымды қызықты да позитивті және де, өзгеше өткізу үшін де, әр пән бойынша, яғни әр ғылым бойынша саралап оқытуымыз тиісті.

Танымдық белсенділік дегеніміз – бұл оқушының оқуға, білімге деген ынта-ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі болып табылады. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, оқушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес. Яғни оқушылардың белсенділігі ауызша, жазбаша жұмыстарда, бақылау эксперименттер жүргізу жұмыстарында, бір сөзбен айтқанда, оқу үрдісінің барлық кезеңінде қажет[2].

Ал, «таным – ойдың білмеуден білуге қарай дәл емес, білуден неғұрлым толық дәл білуге қарай ұмтылатын ой-өрісінің күрделі үрдісі» болып табылады. Танымдық белсенділік дегеніміз кейде көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланыстылығында. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласымен таңдаулы қатынасында, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым-қатынасы маңызды жайттардың бірі. Сонымен бірге, адамның барлық жоғарғы таным процестерінің өзінің даму деңгейінен белсендіруде танымдылық белсенділік тұлғаның шындықты қайта құру әрекеті нәтижесінде ұдайы ізденіске жетелейтінін мәнді [2].

Оқушыда белсенділік бір қалыпта болмайды, оның қарапайым және күрделі шығармашылық және т.б. белсенділік түрлері болады. Соңғысы оқушының логикалық ойлау қабілеті мен дербестігін керек етеді. Оқушыларда жас ерекшеліктеріне және психикалық даму дәрежесіне қарай белсенділіктің бірнеше түрі қалыптасып дамиды: қимыл, сөйлеу, ойлау, таным, өзін-өзі тәрбиелеу, қызығушылық, шығармашылық т.б. белсенділіктер.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді [1].

Оқу материалын терең меңгеруге тек оқушылармен жүргізетін жаттығу жұмыстарының нәтижесінде қол жеткізуге болады. Сондықтан мұғалім оқушылардың танымдық қабілетін дамытуда мына қағидаларға сүйеніп отыруы тиіс:

Ол амалдар келесідей :

1. Жаттығу жұмысы пәннің мәніне, тақырыпқа логикалық байланыста болуы керек.
2. Жаттығуларға сұрақтар жүйесі оқушылардың ойлау қабілетін дамытарлықтай болуы тиіс.
3. Жаттығу жұмысы сабақтың барлық кезінде болуы керек. Жаңа сабақты түсіндіруде, бекіту кезінде, білімді тексеруде, сондай-ақ қайталауда да қолданылады.

Қазіргі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс істейтін, тың жаңалықтар ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндетінің тұрғаны баршамызға белгілі. Осы орайда, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудың маңызды мәселе екендігі туындайтыны анық [4].

Сонымен қорыта отырып, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті белсенділігін қалыптастыруда олардың қабілеттерін дамытуға, танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал ете отырып, ізденіс, талабын ұштауға білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше. Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті – күрделі процесс. Сондықтан да ол іс-әрекет мақсатын қамтитын, мазмұны мен қорытындысымен, түрлері мен әдістерін, мотивтерін, деңгейлерін білуіміз шарт.

Әдебиеттер

1. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. – Алматы, «Білім», 2014.
2. Коллективная учебно-познавательная деятельность школьников /Под редакцией И.В. Первина. – М., 2010.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. Университеттер студенттеріне арналған оқу құралы. – Астана, 2014.
4. Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся учебном процессе. – М., 1998.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ СЫН ТҮРҒАСЫНАН ОЙЛАУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Сагидолла С., Сенқубаев С.Т.

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан

Аннотация

Мақалада «сыни тұрғыдан ойлау» ұғымына психология және педагогика тұрғысынан талдау берілген.

Аннотация

В статье представлен анализ понятия «критическое мышление» с точки зрения психологии и педагогики.

Annotation

Nowadays, life has become more complicated, and democratic structures have started to appear in our country. Helping today's schoolchildren overcome the difficulties they will face tomorrow so they can use the knowledge they have acquired at school in their future lives "Critical thinking" is one of the new technologies that teaches students to be ready to solve their own problems and make informed decisions.

Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп өркендеуін, өркениетті дүниеде өзіндік орын алу оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, дамыту бағытына байланысты.

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «Бастауыш мектептің негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, олардың қабілеттерін ашып, дамыту, оқуға деген ынтымақтық тәжірибесінің берік дағдыларын меңгерту» делінген. Тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістер қоғамның жас ұрпақ тәрбиесі үшін жауапкершілігі терең сезіліп отырған бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру бағытында барлық мүмкіндіктерді пайдалануды көздейді. Еліміздің болашағы балалардың білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі кезде білім беру әлеуметтік құрылымының маңызды элементтерінің біріне айналды. Білімнің әлеуметтік рөлінің артуына байланысты адамдардың болашағы алған білімдерінің деңгейіне, сапасына, көлеміне, дәрежесіне тікелей қатысты болады. Сондықтан мұғалімдерге жауапкершілік, үлкен міндет жүктеледі. Мұндай міндетті шешу мұғалімдерден мектепте оқушыларға берілетін негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізі әрі тірегі болатындай етіп, оқытуды, оқу-тәрбие үрдісін, білім мазмұнын түбірімен жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр алуан құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеге батыл енгізуді жүзеге асыруды талап етеді.

Жаңа технологияны әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыру үшін сыныптағы оқушылардың қабілетін байқап, ары қарай дамытуға көп көмегін тигізу қажет.

Бүгінде оқыту процесінде соның ішінде бастауыш сыныптарда жиі қолданып жүрген технологиялардың бірі «Сын тұрғыдан ойлау» технологиясы.

Оқу мен жазу арқылы Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы біздің көптеген тұйыққа тіреліп қалған оқыту мәселелеріне көмектесе алды. Бұл әдістің «сын тұрғысынан ойлау» деп аталғаны сын көзқараспен қарау деген мағына емес, талдап, ойлаумен ұштастыра білім алуды бағыттау оқыту технологиясы.

Сын тұрғысынан ойлау – өте күрделі, маңызды құбылыс. Мұғалім осы әрекетті ұйымдастырушы, бағыттаушы. Оқушы әр түрлі ақпарат көздерінен сусындап, өз түйінін айта білуі керек. Кез келген мазмұнды талдау барысында өз тобымен ұйымдасып пікірлесіп, ең ұтымды жауапты іздеуі керек. «Сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын пайдалана отырып өткен сабақтардың әсері мол. Сабақта оқушылардың сын тұрғысынан ойлау негіздерін қалыптастырудың алғы шарттары мыналар:

- сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру үздіксіз түрде жүзеге асырылуы керек;
  - оқыту үрдісін айқын түрде демократияландыруды қадағалау.
- «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын дамыту төмендегідей нәтиже береді:

- білім алушының белсенділігін арттыру;
- пәнге қызығушылығын арттыру;
- өзіндік көзқарасын білдіруге мүмкіндік беру;
- зерттеуге икемділігін дамыту;
- сөйлесім әрекеті белсенділігін арттыру;
- білім алушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасай біледі;
- басқаларды тыңдауды, кез келген жауапқа сыйластық, түсіністікпен қарау.

Жалпы, сын тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады, олар сұрақтар қойып дәлелдерді талдайды.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түпкір-түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л.Выгодский теорияларын басшылыққа алады. Мақсаты: Барлық жастағы оқушыларға кез-келген мазмұнға сын тұрғысынан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауға сабақтарға үйрету.

Бұл бағдарлама жаңа буын оқулықтарының талаптарын жүзеге асыруда, оқушылардың білім деңгейін көтеруде, балаларды шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға, тез арада дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін бірден-бір тиімді технологиясы. «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын пайдаланатын әр ұстаз өз педагогикалық қызметінде, оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа дегенде көзқарасының мүлдем өзгергенін байқайды.

Сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту – күрделі міндет, сондықтан когнитивті психологияның негізгі түсініктері мен тұжырымдамаларына көңіл аудару қажет.

Когнитивті психология негізін салушылар ақыл, қабілет критерийлерін айқындады. Бүгінде олардың жекелеген деңгейлерді кеңейтумен немесе таралтумен немесе басқа тәртіппен дәйектелім бойынша бөліп берумен ерекшеленетін бірнешеуі белгілі. Сонымен байланысты алғашқы топтастырулардың ішіндегі ең танымалы Блум Таксономиясын қарастырамыз және бұдан әрі оған үнемі жүгінеміз. Сонымен бірге, осы деңгейлердің негізінде сабақтағы оқушылардың міндеттерін анықтау үшін, материал бойынша сұрақтар дайындап және бақылау кезінде оқушыға сапалы баға қоя білу үшін мұғалімнің деңгейлерді «көре» білуі маңызды деп санаймын.

1. Оқыту климаты үшін мұғалім мен оқушы бірге жауапты болады. Оқушылар өз бетімен сұхбаттасу сұрақтарын дайындайды, мысалы, ізденіс тобына рөлдерді бөліп беру, сондай-ақ өз бетімен презентация және басқаларды дайындау үшін стратегияларды таңдап алады.

2. Мұғалімдер оқушылар үшін, оларды қолдай отырып, олар өзінің ойшыл стратегияларымен бөліскенде ойларын моделдейді. Мұғалімдер өз білімін емес, басқаларды мұқият тыңдай отырып, әр пікірге сыйластықпен қарап, адамдардың сыни тұрғысынан ойлауының қалай жүзеге асатынын моделдейді.

3. Сыныпта ізденіс және ашық атмосфера жасалған. Мұғалімдер және оқушылар – *Егер..., не болар еді?* және *Неге?* деген жоғары деңгейдегі сұрақтарды көбірек пайдаланады. Оқушылар кез келген тапсырмалардағы барлық мүмкін рөлдерді орындай отырып, үйрену жауапкершілігін өзіне алады.

4. Оқушыларға сын тұрғысынан оқыту сәттерінде ғана, мұғалім тарапынан қолдау көрсетіледі. Басқаша айтқанда, мұғалімнің қолдауы оқушыға қажет жағдайда ғана беріледі. Қолдау ашық түрде емес, ол астыртын, жетелеу сұрақтары арқылы немесе жоғары деңгейдегі – *Ал егер басқа қырынан қарасаң қалай болар еді, сен жасап көрдің бе?* сияқты сұрақтары арқылы ұсынылады.

5. Жұмыс істеуге жасалған қолайлы жағдайы бар ортаны ұйымдастырудың да үлкен мәні бар. Сыныпта оқушылар кез келген уақытта жауаптар іздестіруде немесе ұжымдық зерттеулерде қажетті кітапты немесе сөздікті ала алатындай, өздерін еркін сезінулері керек.

Белгілі психолог Л.Выгодский: *“Дұрыс ұйымдастырылған оқыту процесі ғана баланың жеке басының дамуын ілестіре алады”*, – дейді. Талабына сай баланың психологиялық ерекшеліктері мен табиғи қабілеттерін ескере отырып, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып, балалардың сабаққа ынта-ықыласын арттыру, ой-өрісін, логикалық ойлау дәрежесін кеңейту арқылы шығармашылық қабілетін арттыру, экономикалық, экологиялық, эстетикалық, халықтық педагогикалық тәрбие беру.

Осы жұмыстарды ұйымдастыру барысында мұғалім үшін ең бастысы сабаққа лайықты әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдау.

Қазіргі технологияны қолдану дегеніміз – келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы үш кезеңнен тұрады:

Қызығушылықты ояту

2-кезең: Мағынаны ашу

Ой толғаныс

Бірінші кезең – оқушыларды танымдық процеске жұмылдырады, өздерінде бар білімді, әсерді, сезімін өзектендіреді, қызығушылығын оятады, оқушыларды оқытуға жағдай тудыратын білімқұмарлық атмосфера жасалынады. Сондықтан сабақта қарастырғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Бұнда ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркендіргіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Оқушылар ойлана бастайды, болжалдайды, жаңа сабақтың тақырыбын ашады.

Мұғалімнің бұл кезеңдегі қызметі – оқушылардың тақырып бойынша білетінін еске түсіруге ұмтылдыру, топтарда жанжалсыз ойлармен алмасуға мүмкіндік беру, аудиторияда айтылған ақпаратты тіркеу. Оқушылардың еркін айтқан барлық ақпараттарын жүйелеу тек қана айтылған пікірлерді тәртіпке салып қоймайды, ол жаңа ақпаратты зерттеуде болашақ жұмысқа бағыт береді. Әрбір оқушы өзінің көңілін қай кезеңге бөлуі керек, ал қай ақпаратты тексеру қажет екенін анықтайды.

Екінші кезең – Мағынаны тану, оқушылар жаңа ақпаратты алғанда, жаңа идеялар ойға келгенде жүзеге асады. Ең маңыздысы – жаңа ақпарат бойынша жаңа ақпарат алу. Егер қызығушылықты ояту кезеңінде өз танымының бағытын анықтаса, енді мұғалім түсіндіру сәтінде күтілетін нәтижеге сұрақтар қою арқылы екпін бере алады. Бұл кезеңде жұмысты ұйымдастыру әртүрлі болады. Түсінік беру, жұппен жұмыс, топпен оқу, бейнематериал қарау т.б. болуы мүмкін. Қай жағдайда да оқушы ақпаратты жеке қабылдайды және жеке зерттейді. Мағынаны тану сатысында да өз бетінше белсенді білім ала отырып, мақсатқа жетуді жоспарлайды. Бұл кезеңде оқушы:

1. Жаңа ақпаратпен танысады.
2. Жаңа ақпаратты өзінде бұрыннан бар біліммен, тәжірибемен байланыстырады.
3. Пайда болған сұрақтар мен қиындықтарға жауап іздейді.

Әдебиеттер

1. Абрамов Г. С. жас психологиясы. – М.: 1998.
2. Андреева Т. М. Әлеуметтік психология. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – М.: 1998.
3. Генварева Ю.А., Левченко Д. В. жасөспірімнің өзін-өзі жүзеге асыру факторы ретінде отбасының педагогикалық әлеуетін дамыту // TGPU хабаршысы, 2016. № 2, Б. 89.
4. Делекреева Н. И. жаңа ата-аналар жиналысы: 1-4 сыныптар. М., 2005.

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЫН ДАМУЫ

Муратай Ж., Навий Л.

А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті

Көкшетау, Қазақстан

Аннотация

Бүгінгі күн – баланың ақыл-ойын дамытуды, ойлау қабілетін жетілдіруді, өзіндік іскерлік қасиеттерін қалыптастыруды, қазіргі заманға лайықты жүйрік етіп тәрбиелеуді талап етеді. Ол үшін баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытудың, бойында оқыту мен тәрбиелеудің негізін қалыптастырудың құралы болып табылатын ойын әрекетін қолданудың әсері мол.

Аннотация

Сегодняшний день требует развития ума ребенка, совершенствования мыслительных способностей, формирования его собственных деловых качеств, воспитания в духе современности. С этой целью большое влияние оказывает использование игровой деятельности, которая является средством развития знаний ребенка с первого дня, составляющим основу обучения и воспитания.

Annotation

Today's day requires development of a child's mind, improvement of mental abilities, formation of his own business qualities, education in the spirit of modernity. For this purpose, the use of game activity, which is a means of developing a child's knowledge from the first day, which forms the basis of education and upbringing, has a great impact.

«Бүгінгі таңда ұрпақ алдында «Қазақстан 2030» бағдарламасындағы: «Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеу қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» деген ұзақ мерзімдік міндетті үшінші мың жылдықта іске асыру жауапкершілігі тұр.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп айтылған. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасында: «Орта білім берудің мақсаты-жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілеттері жеке тұлғаны қалыптастыру» деп көрсетілген.

Ойын – баланың дамып, жетілуіндегі және қажеттіліктерін өтеудегі негізгі іс-әрекеттің бірі болғандықтан, олардың дағдылары, бейімділігі, ептілігі, тіршілікке қажетті әдеттері қалыптасады. Анатомиялық, физиологиялық, педагогикалық, психологиялық жағынан дамып, жетілуде маңызы зор қызметтер атқарады [1].

Ойын технологиясын қолданудағы мақсат: Білім, білік дағдылар жайында түсінік бере отырып, оларды қалыптастыру, тиянақтау, пысықтау немесе тексеру сипатында.

Міндеті: Баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттыру мақсатында іріктеліп алынған мазмұнымен айқындалады. Ойынның тәрбиелік мәнін А.С. Макаренко былай түсіндіреді: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, жұмыстың, қызметтің қандай маңызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан сондай болады». Еңбек үстінде адамның көптеген ерекшеліктері дамиды, өмір сүру барысында ол түрлі жолдармен жарыққа шығады. Үлкендер өздеріне тән ерекшеліктерін еңбектену барысында көрсетсе, ал мектеп оқушылары сабақ үстінде, ойын үстінде көрсетеді. Ойынды тек балаларды қызықтырып, уақыт өткізудің құралы деп қарамай, балаға берілетін білім мен тәрбиенің құнды негізі деп қараған дұрыс. Оқыту-тәрбиелеу жұмысын бағдарлама талаптарына сәйкес ойын түрлерінде ұйымдастыра отырып, баланың ойлануына, тапсырмаларды өз бетінше зерттеп, орындауына, шешім жасауына, өз ойындағысын айту жағдайларына мүмкіндік туғызылса ғана еркін ойлы, өзіне сенімді, ерік-жігерлі, дүниетанымы кеңейген, сөйлеу тілі жақсы қалыптасқан, болашаққа қызығушылығы ояңған дара тұлға ретінде жан-жақты дами алады.

Мазмұндық, рөлдік, логикалық, дамытушылық, танымдық, қимылды ойындар баланың тәлім-тәрбиелік іс-әрекеттерді игеруімен бірге ойлау, қиялдау, есте сақтау, елестету, зейін қою қабілеттерімен қоса, танымдық, іскерлік, шығармашылық қасиеттерін дамытып, қалыптастыруда зор маңыз

атқарады. Өмір тәжірибесін бір жүйеге келтіруге үйретіп, жүйке жүйесін демалдырады. Сондықтан да ойын оқыту мен тәрбиелеуде жетекші рөл атқарады. «Ойын деген менің түсінігімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуанытып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір мағыналары болған » , - деп М.Әуезов ойындарға көңіл бөле отырып, осындай пікірін білдірген. Ойын өмірде пайдасыз көрінгенмен аса қажетті әрекет. Оқушы үшін психологиялық жағымды. Ол кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті үлгерімі төмен, тәртібі қиын , өз ойын айтуға жасқанып жүрген оқушының өзі ойын барысында түрленіп, берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды. Олар өздерінің ойларын, пікірлерін, көзқарастарын таласты түрде дәлелдейді [2].

Ойын түрлері сабақтың, сыныптан және сабақтан тыс шаралардың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдылық маңызы да арта түседі. Мектебімізде дәстүрлі түрде ұйымдастырылып жүрген «Қарсы алу», «Мамандық таңдау», «Жаңа жыл» кештерінде, девиантты балалармен жүргізілетін, ұстаздар күніне арналаған шараларда, интеллектуалдық сайыстарда, сынып және тәрбие сағаттарында «Қызыл табан», «Жарнама», «Балық,құс,аң», «Бір әріпке бес жауап», «Әйнек» , «Әріптердің құпиясы», «Тапқыштар», «Мақал жарыс», «Мамандықтар таңдау» ойындарын жүргізу арқылы оқушылардың дене қимылдарын жетілдіре отырып, логикалық ойлауын, зейінін, байқампаздығын дамытуға, сондай-ақ, білімдерін кеңейте отырып, өз мақсаттарына жетуге болатындығын ұғындыруға, ұйымшылдыққа, әдептілікке үйретуге болады. Мысалы:

«Жарнама» ойыны

Берілген сөздерден жарнама құрастыру. Сөздер: лицей, бақыт, бантик ...

(өткізілетін шараның мазмұнына қарай сөздерді өзгертіп отыру керек). Жұмыс уақыты 5 минут.

«Бес әріпке бес жұмбақ» ойыны

Мысалы: «Б»

. Қыздың аты-Бота

. Оқулықтың аты-Биология

. Дала құсы-Бөдене

. Ата-ананың перзенті-Бала

. Ағаш жаратын құрал- Балта

«Әйнек» ойыны

Қатысушылардың біреуі параққа бір мәтінді жасырады (ол-мамандық түрі, іс-әрекет түрі, жануарлар бейнесі... болуы мүмкін), келесі топтың ойыншылары оны әйнек арқылы, яғни, ым-ишарамен, мимикамен көрермендерге жеткізеді. Олар ұққандарын айтады. Одан әрі ойын жалғаса береді.

«Қызыл табан» ойыны

Ойынның шарты түсіндіріледі. Осы жердегі бір адамның табанына «қызыл табан» белгісі жасырылған. Ол белгі кез-келген адамда болуы мүмкін. Қай топ сол адамды бірінші тауып, әуелі әдепті сөздер көмегімен табанын көрсетуін сұрап, дәл тапса, солар ұтады [3].

«Мақал жарыс» ойыны

I-нұсқа

Оқушыларды топқа бөлу. Алдын ала дайындалып қойылған сөздер топқа беріледі. Қай топ сол сөз кіріктірілген мақалдарды көп тапса солар ұтады. Мысалы: «Ас» деген сөзге-«Ас атасы-нан» деген мақал айту.

II-нұсқа

Қағазға жазылған әр түрлі мақалдар тең етіп екі топқа таратылады. Жүргізуші бір тақырыпты айтады. Сол тақырыпқа қатысы бар мақалы бар бала ортаға шығып, дәлелдер келтіріп, түсіндіруі керек. Қай топтан көбірек, әрі дәлелді жауаптар болса, сол топ ұтады.

«Мамандықтар таңдау» ойыны

Ортаға әр түрлі мамандықтардың аты жазылған қағаздар тасталынады. Әр бала бір-біреуден алады.Әркім өзіне тиесілі мамандық бойынша: шағын көрініс, тақпақ, қысқаша монолог, сипаттама жасап, мамандықты барынша дәріптейді, презентация жасайды. Ойын соңында «Ең жақсы презентация» марапатталады. (барлық қатысушыларды қамту мақсатында әр түрлі марапаттар ұйымдастыруға болады)

Осындай ойындарды тиімді пайдалану оның әсерлігін, тартымдығын күшейтеді. Ойын түрін қолданар алдында мына жағдайларды ескеру қажет:

1.Әр ойынның тәрбиелік, білімділік, дамытушылық, маңызын алдын ала жете түсініп, оның балаларға қандай нәтиже беретіндігін анықтау.

2. Ойын жүргізетін орынның мүмкіндігі, ойын жабдықтарының эстетикалық талаптарға сай болуы, алдын ала әзірлеу.
3. Оқушылардың жас, психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне, сөздік қорына сәйкес келуі.
4. Ойын кезіндегі қозғалысын, техникалық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету.
5. Ойынның оқушылардың ынтасын, қызығушылығын арттыруға бағытталуы.
6. Оқушылардың іс-әрекетінде ойын түрлерімен оқуды байланыстыру және біртіндеп қызықты, жеңіл ойындардан ойын тапсырмалар арқылы оқу-тәрбие мәселесіне көшу [4].

Педагогика, психология ғылымында ойын әрекетінің оқу-тәрбие үрдісінде алатын орны туралы зерттеліп жүрген еңбектер аз емес. Атақты педагогтар В.А. Сухомлинский, Н.К. Крупская, К.Д. Ушинский ойынның балалардың ой-өрісін дамытуда, дүниетанымын қалыптастыруда тәжірибелік маңызы зор екенін айтса, әйгілі психологтар Д.Б. Эльконин мен А.Н. Леонтьев ойынның мінез-құлықтың ырықты дамуының алғашқы баспалдағы, іс-әрекеттегі әдептілікке үйрену мектебі болып табылатынын атап көрсетті. Ойын-оқу, еңбек іс-әрекеттерімен бірге адамның өмір сүруінің маңызды бір түрі. Психология ғылымы оқушылардың психикалық қабілеттерін, ой-санасының даму заңдылықтарын, іс-әрекеттерінің объективті заңдарын және қабылдау, түйсіну, ойлау, пайымдау, қиялдау, психикалық құбылыстарының даму жолдарын зерттейді. Ойынды оқу және еңбек секілді адам іс-әрекетінің бір түрі ретінде таниды.

Ойынның маңызды ерекшелігі – оқытушының атқаратын қызметі. Ол ойынды жүргізушінің рөлін атқара отырып, өзі де ұжымдық қызметке араласады, оқушылардың жолдасы болып табылады. Бұл оқушыларды өзін еркін ұстауға және оларды шығармашылыққа жетелейді. «Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірімен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты», - деп В.А. Сухомлинский айтқандай, оны үйренудің, оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуде пайдасы орасан зор [5].

Әдебиеттер

1. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы. 2006.
2. Даулетбаева Г. Жазғы балалар демалысын қызықты ойындар арқылы тиімді ұйымдастыру.
3. Қызықты психология. Республикалық ғылыми-практикалық, танымдық-психологиялық журнал. №10.2012 ж , №12.2012ж
4. Нұрмұхамбетова Т.Р. Тәжірибелік психология. IVт.
5. Ушинский К.Д. Избранные педагогическое развитие ребенка. Москва. 2009

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ТАРИХИ МӘЛІМЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Муратай А., Акишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Бүгінгі күн – баланың ақыл-ойын дамытуды, ойлау қабілетін жетілдіруді, өзіндік іскерлік қасиеттерін қалыптастыруды, қазіргі заманға лайықты жүйірік етіп тәрбиелеуді талап етеді. Ол үшін баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытудың, бойында оқыту мен тәрбиелеудің негізін қалыптастырудың құралы болып табылатын ойын әрекетін қолданудың әсері мол.

Аннотация

Сегодня необходимо развивать ум ребенка, совершенствовать его мыслительные способности, формировать собственные деловые качества, воспитывать его в духе современности. Для этого большое влияние оказывает использование игровой деятельности, которая является средством развития знаний ребенка с первого дня, составляющим основу обучения и воспитания.

Annotation

Today, it is necessary to develop the child's mind, to improve his thinking ability, to form his own business qualities, and to bring him up in a manner suitable for modern times. For this, the use of game activity, which is a means of developing the child's knowledge from the first day, forming the basis of education and upbringing, has a great effect.

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – оқушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау-құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыру және оқушы әлеуметінің ақпараттық сауатты болып өсуі мен ғасыр ағымына бейімделе білуге тәрбиелеу, яғни ақпараттық қоғамға бейімдеу. Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны. Коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым. Ақпараттық-коммуникативтік технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Ақпараттық – коммуникациялық технологияны дамыту білім берудің бір бөлігі. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану жақсы нәтиже беруде.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияның келешек ұрпақтың жанжақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол. Білім беру ұйымдарындағы электрондық оқыту жүйесі туралы ережелер білім беру ұйымдарындағы электрондық оқытудың мақсатына, мазмұнына құралдарына, формалары мен әдістеріне қойылатын нормалар мен талаптардың жүйесін, ақпараттық-қатынастық технологиялар саласында оқушылар мен педагогтарды дайындау деңгейіне қойыла-тын талаптар жиынтығын тағайындайды, білім беру ұйымдарында ақпараттық-қатынастық технологияларды пайдалану көлеміне қойылатын талаптарды анықтайды.

Білім беруді ақпараттандандыру процесі пән мұғалімдеріне, әдіскерлерге, білім мекемелерін басқарушыларға жаңа ақпараттық технологияны өз қызметтеріне жан-жақты пайдалану саласына үлкен талап қояды. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Білім беруді ақпараттандыру, білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты.

Ақпараттық–коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, Интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. [1,78]

Сол себептен жаңа технологияларды енгізу арқылы, оқу процесінің деңгейі көтеріледі, қазіргі заман талабына сай дамыған тұлға тәрбиеленеді.

Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Қазіргі таңда оқушы ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі:

1. Оқушының өз бетімен жұмыс істеуі;
2. Жаңа ақпаратты іздеуде уақытын үнемдеуі;
3. Білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;
4. Қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
5. Қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
6. Оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы зор.

Заманауи ақпараттық технология құралдарын пайдалана отырып, жұмыс істеу барысында мектеп оқушыларының оқуға, білім алуға деген ұмтылысының артуы ақпараттық технология құралдарымен жұмыс істей алу жаңалығымен ғана емес, сонымен берілегін оқу тапсырмаларын қиындық деңгейі бойынша реттей алу мүмкіндігінен, тапсырманың дұрыс нәтижесі үшін марапаттай алу қызметінен де байқалады. Ең бастысы, оқу материалын түсінбеушіліктен туындайтын білімдегі кемшіліктерді, атап айтқанда үлгермеушілікті жоюға мүмкіндік береді. Заманауи ақпараттық технология құралдары арқылы оқушыларға көмектің белгілі бір түрін ұсынып, оқу пәндерінің материалдарын, тапсырмаларын иллюстрациямен, графикамен және т.б. қамтамасыз етіп, оқушыларға белгілі бір ойын жағдайына жұмылдыра отырып, оқу әрекетін басқаруды айтарлықтай өзгертуге жағдай жасайды.

Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге есептер жинағы, анықтамалар, энциклопедиялар, карталар, атластар, оқу эксперименттерін жүргізу нұсқаулары және т.б. білім беруді басқаратын электрондық оқу құралы. Сонымен қатар электрондық оқулықтарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмалар орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша тапсырмалар мен тарау бойынша тест жұмыстарын орындап, анимациялық практика тапсырмаларымен жұмыс жасауға дағдыланады. Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер, видеокөріністер, дыбыс және музыка тыңдатып көрсетуге болады. Бұл, әрине, мұғалімнің тақтаға жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді әрі әсерлі. Меңгерілуі қиын сабақтарды компьютердің көмегімен оқушыларға ұғындырса, жаңа тақырыпқа деген баланың құштарлығы оянады деп есептеймін. Осылайша, электрондық оқулық – оқушыларды даралай оқытуда жаңа ақпараттарды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктерді тесттік бақылауға арналған бағдарламалық құрал [2,49].

Жалпы білімдік мектептегі қолданбалы бағдарламалық өнімдер негізінде дайындалынған электрондық оқытудың тұжырымдамасы оқыту процесіндегі АҚТ жетістіктерінің өз уақытындағы трансфертін және білім берудің жинақы мазмұнын, іс-әрекеттің интерактивтік тәсілдері мен мектеп оқушыларының жетістіктерін тұлғаландырылған есепке алу негізінде оларды педагогикалық технологиялармен кіріктіруді қамтамасыз ететін электрондық оқулықтардың ақпараттық-білімдік ортасымен жанамаланған білімдік процес субъектілерінің ақпараттық өзара әрекеттестігін бағдарламалауға саяды.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру арқылы жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кезегімен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын жетілдіру қажет.

Сонымен қатар, заманауи ақпараттық технология құралдарымен жұмыс істеу оқушыларды ұқыптылыққа, нақтылыққа, берілген тапсырмалардың нәтижелі орындалуына, басты мәселеге назар

аударылуға баулиды, сондай-ақ, ақпараттық технология құралдарымен жұмыс істеу барысында оқушылардың өзінің жеке іс-әрекетін дұрыс жоспарлауға, дұрыс шешім қабылдай алуға тәрбиелейді.

Жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келе, келесі мәселелерге тоқталып өтуге болады, олар:

1. Заманауи ақпараттық технология оқу құралы ретінде оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. Білім беруді ақпараттандыру оқытуды дербестендіру үшін қолайлы жағдайлар жасайды [3,128].

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдай келе компьютерді қолдану негізінде мектеп пәндерін оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады деуге болады.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Ел басы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Ақпараттық – коммуникациялық технологияны оқу тәрбие үрдісіндегі қолдану оқушының өз мамандығына қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шындап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол.

Әдебиеттер

1. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі // Информатика негіздері. – №4. – А., – 2008. – 78-79 бб.
2. Ғалымжанова М. Ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы білім беру деңгейін көтеру // Информатика негіздері. №3. – А., – 2006. – 49-52 бб.
3. Әлмұхамбетова Б.А., Ғалымжанова М.А. Білім беру жүйесі қызметкерлерінің біліктілігін арттыруда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолданылуы // Информатика негіздері. – №5. – А., – 2008. – 128 б.

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ САТЫСЫНДА ОҚУ ПӘНДЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Муканова Н.К.

*Шәкәрім атындағы №5 көпбейінді гимназия
Семей, Қазақстан*

Аннотация

Аталған ғылыми мақалада бастауыш білім беру сатысында оқу пәндерін интеграциялау арқылы оқыту мәселесі жан-жақты талданып, оқу процесінде пайдаланудың түрлі жолдары тәжірибе арқылы дәлелденеді. Сонымен бірге, тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеулер, арнайы ғылыми мақалалардың мазмұны заман талабына сай қайта сарапталады.

Аннотация

В статье анализируется проблема обучения, связанная с интеграцией учебных предметов на этапе начального образования, опытным путем доказываются различные способы их использования в образовательном процессе. При этом содержание научных исследований и специальных научных статей по теме будет пересмотрено в соответствии с современными требованиями.

Annotation

In this scientific article, the problem of teaching through the integration of educational subjects at the stage of primary education is comprehensively analyzed, and various ways of using them in the educational process are proved by experience. At the same time, the content of scientific researches and special scientific articles related to the topic will be re-examined in accordance with modern requirements.

Интеграциялық оқытуды жүзеге асыру ,оның ғылыми деңгейін арттыру, тұтастай алғанда оқушылардың таным әрекетіне тән дағдыларды қалыптастыру, жас ұрпақтың тіл мәдениетін дамыту міндеті күн тәртібіне қойылған маңызды мәселелердің бірі екені сөзсіз. Интеграциялау – бөліктерді бүтін шығатындай біріктіру, оларды бір тұтас болатындай етіп қосу. Яғни, кейбір пәндерге қатысы бар материалдарды пән ауқымында жеке өткеннен гөрі ,мазмұны кең қамтылатындай кіріктіре отырып оқытылғаны тиімді.

Кіріктіре отырып оқыту-материалды жан-жақты игерту,оқушылардың сабақта алған білімдерін өмірде қолдана білудегі тиімді әдіс. Сонымен бірге оқушының саналық, адамгершілік, эстетикалық көзқарастарын ұштауда, оқу мерзімін тиімді пайдалануда, оқу-тәрбие процесін басқаруда пайдасы зор [1]. Білім беру жүйесіне пәндердің кіріктірілуін енгізу мектептің алдына қойылған міндеттерді шешуге септігін тигізеді. Кіріктірілген оқытудың нәтижесі оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетінің дамуынан көрінеді . Ол тек қана білім берудің құрылымдылығына, жүйелілігіне ғана септігін тигізіп қоймайды, сонымен қатар мәдени сауаттылықты игеруге де үлкен көмек болып табылады

Ал, біле білсек, мәдениет адамның сана–сезімін анықтайды. Ұлы дидактик Ян Амос Коменский “Өзара байланыста болғанның бәрі сол байланыспен берілуі керек”, – деп айтқан.Сонымен, білім беруде интеграцияның мәні неде?

Біріншіден, айналаны қоршаған орта туралы жалпы түсінік беру. *Екіншіден*, пәндерді жақындату тәсілі. Бұл байланысты үш немесе төрт пәнді бірден кіріктіру арқылы дамытуға болады. Осындай сабақтар балалардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар жаңа сөздің мәнін толық түсінуге, сауатты сөйлеуді қалыптастыруға септігін тигізді. Тұлғаны дамыту және қалыптастыру, дүние, табиғат, қоршаған орта және адам, олардың өзара байланысы жөнінде біртұтас көзқарас қалыптастыру; оқушылардың әр түрлі әрекеттері үшін барынша жағдай туғызу – бұл білімді кіріктірудің негізгі мақсаты. Бала мектепке келгеннен кейін осы тұтастық пәндер арасындағы шекараның салдарынан бұзылады да, нәтижесінде оның алған білімі өзара нашар байланысады. Білім – тұтастық және оқушы алдында да сол күйде болуы керек [2]. Интеграция мазмұнды кең қамтуға, уақытты үнемдеуге, міндетті пәндер санын азайтуға мүмкіндік береді. Бастауыш сыныптарда танымдық әрекетті талдау бастапқы деңгейде болады, әзірше құбылыстарға тереңдеп енбейді. Бәрі туралы аздап интегралды келу дәл осы бастапқы буынға сәйкес келеді. Бәрі туралы аздап интегралды келу дәл осы бастапқы буынға сәйкес келеді. Бастауыш мектеп жасындағы оқушылар (тек олар ғана емес) жеке білімдерін практикада қолдана алмайтындығын, өзін қоршаған дүние туралы ұғымдарды, олардың жүйесін талдай, қорытынды жасай білмейтіндігін, білімді жаңа жағдайға көшіре

алмайтындығын көрсетті. Бұл бастауыш сынып оқушыларында өзіндік және жүйелік ойлаудың қалыптаспағандығының дәлелі. Оқушылардың жүйелік ойлауы, танымдық әрекеттің шығармашылық тәсілдері, оқушыда құндылық бағдардың қалыптасуына, білімнің жеке элементтері арасында байланыс орнығуына жағдай туғызады [3].

Кіші мектеп жасындағы оқушы қорытылған ақпаратты қабылдауға, білім-құйманы, мысалы, ерекше сападағы білімді қалыптастыруға қабілетті ме? Америкалық ғалымдар: Р. Карплас, Д. Сиск, С. Кейплен, Р. Хенви және т.б. сол сияқты, ресейлік ғалымдар: В.В. Давыдов, Л.В. Занков, Л.В. Тарасов және т.б. адам зиялылығының 80%-ы сегіз жасқа таман қалыптасатындығын және оның 50%-ы төрт жаста қалыптасатындығын дәлелдейді. Олай болса, егер балаларды қорытып ойлау әдістеріне үйретсе, олар дүниені тұтастықта көруге, интеграциялық құрылымда нәтижелі білім алуға қабілетті деген сөз [4].

Бүгінгі күні білім мазмұнын кіріктіріп оқыту арқылы оның ғылыми деңгейін көтеру мәселесі қойылып отырған жағдайда бастауыш сыныптар оқушыларға табиғат, адам, қоғам жайында беретін білім негізінде олардың дүниетанымын қалыптастыру үшін дүниетануды оқытудың ғылыми әдістемелік жүйесін жасау орынды талаптардың бірі. Дүниетану пәні бойынша оқушыларға еліміздің табиғаты, табиғи байлығы, эканомикасы, ғылымы мен мәдениеті, эйтика, әдеп, эстетика, адам табиғат арасындағы қарым-қатынас түрлері жайында ғылыми сарамандық ұғымдар беріледі. Пәнді оқып меңгеру барысында оқушылар дүниенің үш құрамдас бөлігі: адам, қоғам, табиғат саласынан білім алады. Биология, химия, география пәндерінің бастама негізі қаланады. Атап айтсақ, қоршаған дүние заттары, құбылыстары, табиғат, экология туралы ғылыми түсінік қалыптасады. Тарихи деректер жайында жалпы мағлұмат алып, халықтың салт-дәстүрі, тұрмыс тіршілігі, табиғат байлығы, мәдени-әдеби сабақтастықты көре білуге үйренеді. Пәннен алған ұғымдарын басқа пәндерге кіріктіре оқу арқылы дүниенің тұтастығы жайында жүйелі білім негізі қалыптасады.

Бастауыш сыныптағы барлық пәндер негізінен балалардың қоршаған дүниені тану процесіне өз үлестерін қосады. «Бір пәнді екінші пән өзінің кейбір бөлшектерімен толықтырып отырады», - деп ойлаймын. Бастауыш сынып пәндерін оқытуда бірнеше пәнді интеграциялау мүмкіндігі бар. Өз сабақтарымда тиісті білім беру саласынан алынған білімдерін дер кезінде пайдаланып, тақырыпты жалғастырып, білім, білік, дағдыларын қалыптастырамын. Білімді интеграциялау бағыты әр түрлі пәндердің даралығын болдырмай, жалпы бөлімдер кіріктірілген кешендер пәнаралық ортақ мүдделерді біріктіретін кіріктірілген блоктар құру арқылы білім мазмұнының құрылымын және оның ғылыми негіздерін, ғылыми көзқарастарға арқау болатын ғылыми ұғымдарды, оларды оқушыға меңгертудің әдіс тәсілдерін, құралдарын қажетті деңгейде синтездеуге, сөйтіп білімнің бөлшектенуін, қайталануды оқушыға шамадан тыс жүк түсуін болдырмауға мүмкіндік беріп, бұларды сапа жағынан мүлдем жаңа сатыға көтереді.

• Кіріктіру сабақтарын даярлау және жүзеге асыру кезінде білім көптеген мәліметтермен толығады: сабақтың құрамына білім көзі ретінде кіретін пәндер, қосымша әдебиеттер, зерттеулер, балалардың бұрынғы білімі, тәжірибесі, мұғалімнің түсіндіруі, оқушылардың жауабы т. б. Бастауыш сыныптардағы пәндердің басты мақсаты—оқушының жеке тұлғасын қалыптастыру, оларды қоршаған ортаның әсемдігін өнер түрлері арқылы түсіне білуге тәрбиелеу.

Сабақтың мазмұны мұқият және мақсатқа бағышталып сараланып, бір түрлерін кірістіру, екіншісін алып тастау қатаң түрде тақырыпқа сай жүзеге асырылады, бұл оның мазмұндық тұтастығы мен нәтижелі болуының қажетті шарты болып табылады. Оқушылардың айналадағы дүниені танып білуінде ерекше роль атқаратын пәндердің бірі “Дүниетану”. Бұл пән мазмұнында адамның табиғатпен, қоғаммен, басқа адамдармен этикалық, құқықтық қарым қатынасына айрықша мән беріліп, оқушыларды осындай қарым-қатынастарды және өміріне денсаулығына сауатты қатынасын тәрбиелеу көзделген.

• Әсіресе бұл пәнді ана тілі, еңбек, бейнелеу, музыка пәндерімен кіріктіргенде оңды нәтижеге қол жеткізуге болады.

Бүгінгі күні білім мазмұнын кіріктіріп оқыту арқылы оның ғылыми деңгейін көтеру мәселесі қойылып отырған жағдайда бастауыш сыныптар оқушыларға табиғат, адам, қоғам жайында беретін білім негізінде олардың дүниетанымын қалыптастыру үшін дүниетануды оқытудың ғылыми әдістемелік жүйесін жасау орынды талаптардың бірі. Дүниетану пәні бойынша оқушыларға еліміздің табиғаты, табиғи байлығы, эканомикасы, ғылымы мен мәдениеті, эйтика, әдеп, эстетика, адам табиғат арасындағы қарым-қатынас түрлері жайында ғылыми сарамандық ұғымдар беріледі. Пәнді оқып меңгеру барысында оқушылар дүниенің үш құрамдас бөлігі: адам, қоғам, табиғат саласынан білім алады. Биология, химия, география пәндерінің бастама негізі қаланады. Атап айтсақ, қоршаған дүние заттары,

құбылыстары, табиғат, экология туралы ғылыми түсінік қалыптасады. Тарихи деректер жайында жалпы мағлұмат алып, халықтың салт-дәстүрі, тұрмыс тіршілігі, табиғат байлығы, мәдени-әдеби сабақтастықты көре білуге үйренеді. Пәннен алған ұғымдарын басқа пәндерге кіріктіре оқу арқылы дүниенің тұтастығы жайында жүйелі білім негізі қалыптасады.

Дүниетану пәнінің мазмұны “табиғат” блогы бойынша ана тілімен табиғат объектілерін, құбылыстарын, әсем көріністерін, өсімдіктер мен жануарларды оларды қорғау қажеттігін бейнелейтін шығармалар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыз-әңгімелер арқылы кіріктіріледі. Қазақ тілі пәні бойынша тоқталар болсақ бұл пәнді де көбінесе ана тілі, дүниетану, бейнелеу сабақтарымен байланыстыруға болады. Бастауыш сыныптың сауатташу мен дүниетану пәндерінің Кіріктіру сабақтарында мұғалім балаларға өсімдіктердің, аңдардың, адамның дене мүшелерінің атаулары, жер, су аттарын қазақ тілінде дұрыс атауға үйретеді. Тұлғаны дамыту және қалыптастыру, дүние, табиғат, қоршаған орта және адам, олардың өзара байланысы жөнінде біртұтас көзқарас қалыптастыру мақсатында көп жылдық тәжірибемді жинақтай келе «Мен және табиғат» атты көмекші құрал даярлаудағы мақсатым да дүниенің біртұтастығы, оның нысандары мен құбылыстарының байланыстылығы жайлы түсініктер қалыптастыру. Көмекші құрал оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, дидактиканың «жеңілден ауырға», «қарапайымнан күрделіге» принциптеріне негізделіп отырып құрастырылған. Үш тілде оқыту идеясы сөздік түрінде берілуі, мәтіндерге иллюстрациялар есте сақтау қабілеттерінің артуына көмектеседі [5].

Дүниетану пәнінен көмекші құрал мазмұны әр тарау, тақырып бойынша қызықты деректер, мәтіндер, өлең, жұмбақ, ойын, шығармашылық деңгейдегі тапсырмаларды қамтыған. Пәнаралық кіріктіру мақсаты жүзеге асқан. Оқушылар қоршаған орта, қоғам туралы мағлұмат қана алып қоймай, ойлау, тұжырым жасау қабілеттері, ауызекі сөйлеу тілдері дамиды, сөздік қорлары молаяды.

Сонымен білім беру үрдісіндегі интеграция (кіріктіру) әр түрлі пәндер арасындағы тұрақты байланыстарды нығайту және мектептен тыс іс – шараларда бұрын алған білімдерін байланыстыру мақсатымен жүйелі түрде жүзеге асырылатын үрдіс.

Әдебиеттер

1. Аймағамбетова Қ., Ким Н. Дүниетану 2-сынып. Алматы: Алматыкітап, 2013.
2. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. – Алматы, 2007.
3. Аганина Қ.Ж. Қазақстанда білім беру процесін жетілдіру мәселесіне. // БІЛІМ әлемінде. В мире образования, In the world of EDUCATION №5, 2010 ж. 3-5 б.
4. Бейсенбаева А., Сейдіғазым Н. «Интеграциялық оқытуды жүзеге асыру». – Алматы, Қазақстан мектебі журналы, №5 2002. – 55-56 бб.
5. Ходжаева Б.Л. Дүниетану әдістемелік құрал. – Алматы: Алматыкітап, 2013.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мошекенова С.Д., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Ұлттық тәрбие беру өзекті мәселеге айналууда. Жастардың патриоттық сезімін арттыру жолында ұлттық тәрбие көздерімен сусындата білім беру қажеттігі туындап отыр. Осы мәселені іске асыру үшін болашағымыздың рухани дамуын дұрыс жолға қоя білуіміз керек.

Аннотация

Национальное образование становится актуальным вопросом. Для повышения патриотизма молодежи необходимо обеспечить образование в комплексе с национальными образовательными источниками. Для того, чтобы осознать эту проблему, нам нужно уметь поставить духовное развитие нашего будущего на правильный путь.

Annotation

National education is becoming an urgent issue. In order to increase the patriotism of young people, there is a need to provide education in combination with national educational sources. In order to realize this problem, we need to be able to put the spiritual development of our future on the right track.

Халқымыздың орасан зор адамгершілігімен, үлкенге деген құрметімен, кішіге ізетімен, қонақжайлылығымен, ақыл – парасатымен, көсемдігімен, шешендігімен, әділдігімен, өз мүддесін ұлт мүддесімен ұштастыруымен, ұлтжандылығымен, көрегендігімен ерекшеленетін салт-дәстүрі мен әдет – ғұрыптарын, мол мәдени, рухани мұраларын сақтап, оны заман өткен сайын еселеп жаңғырта түсетін қырларын оқушыларға ұғындыра білім беруді негіздеу қажеттігі айқын. Ұлттық тәрбиені білім беру үрдісіне ендіру бүгінгі таңда өзіндік ерекшеліктерімен айшықталары анық. Бұл жолда біз ұлттық құндылықтарды, мәдениетті, тарих, дәстүрімізді бүгінгі күнмен сабақтастыра өзге халықтарға таныту ол пәннің ғылыми мағынасын тереңдете түседі [1].

Ұлттық құндылықтарға әр халықтың ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық, рухани және мәдени құндылықтары жатады. Осы құндылықтарды ұрпағымыздың бойына сіңіріп, оқу – тәрбие үдерісінде ұлтжандылыққа, отаншылдық пен салт – дәстүрімізді құрметтеуге баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеу – ұстаздар алдындағы басты міндет. Ұлтымыздың тұнып тұрған асыл мұра, рухани байлығын оқыту үдерісіне енгізу арқылы қазақ халқының құнды ойларын, даналық пәлсапасын, өмірлік тәжірибесін халық игілігі үшін қолдана алатын жан-жақты дамыған, білімді, өзіндік көзқарасы бар жеке тұлғаны қалыптастырамыз. Ғасырлар шеруінде халқымыздың алақанына салып аялаған баға жетпес рухани мұрасы, даналық дариясы оның әдебиетінен көрініс табады. «Туған тілін сүюден басталатын махаббат, елжандылықтан адамзатты шексіз құрметтеуге дейін өседі. Жасынан туған халқының даналығымен сусындап, оның өсиетінен нәр алып, әдебиетті сүйіп, сол арқылы ұлтжанды азамат болып өсері хақ», – дейді аса көрнекті әдебиеттанушы Ш. Елеукенов [2].

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы міндет – өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы, келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл парасаты мол, мәдени – ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу кезек күттірмейтін іс екені сөзсіз. Халық даналығында: «Бір баланы адам етіп өсіргенше, бір шаһар апат болады» деген сөз бар. Осы салыстырудың өзі-ақ баланың шын мәніндегі Адам болып қалыптасуы қыруар уақыт пен тер төгетін еңбекті қажет ететін аумағы кең, жауапкершілігі мол күрделі іс екенін ұқтырса керек. «Ту жанында қисық ағаш жатпайды» дегендей, сом тараулы тәрбие жолының тоғысар тұсы халықтың өзінде, ата – баба салт санасында, дәстүрінде. Жас ұрпақты ұлттық мақтаныш пен ұлттық патриотизм рухына қалай тәрбиелесек, еліміздің халқымыздың болашағы, даналығы да солай айқын көрінеді. Даналық білімнен нәр алады. Даналыққа апаратын жол ұзақ әрі қиын. Сондықтан жастарға басты қиындықтарды көре білетін, әлеуметтік ақыл – ойға сәтті кіруге көмектесетін жақсы жолбасшы керек. Ғалымның ісі – ғалымдағы заңдылықтарды ашып, оны сөзбен формулаға айналдыру. Әдіскердің міндеті – ғалымның ашқан жаңалығын білімге айналдырудың құралын табу. Педагогтың

міндеті – ғалым мен әдіскердің міндетін кең көлемде қоса отырып, оқушының тұтас ойлау қабілетін қалыптастыру [3].

Ұлттық тәрбие біздің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін асыл қазынамыз. Ол болашақ ұрпақты өмір сүруге тәрбиелейтін үлкен тәрбие кітабы. Ал тәрбие тамыры тереңде – халық қазынасында, оның қадір қасиеті мен бітім – болмысында. Бұл қазына ұлттық құндылықтар арқылы бала бойына сіңетіні даусыз. Ұлттық құндылықтар дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтқанда, ұлттық құндылықтар белгілі бір ұлтқа ұлт азаматына тән зат адами қадір-қасиет, яғни ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар. Ол – тәрбие мен оқытуға бағытталған мұрағаттар. Оларға меймандостық, кісілік, сыйластық, имандылық, кішіпейілділік, салауаттылық, қайырымдылық, ізгілік, еркіндік, өнерпаздық, сыпайылық, мәдениеттілік, шығармашылық, рухани байлық, махаббат сынды қасиеттер жатады. Кез-келген ұлттың сипаты бес қағидаға келіп тіреледі. Біріншісі – тілі, екіншісі – діні, үшіншісі – дәстүрі, төртіншісі – тарихы, бесіншісі – атамекені. Құндылықтар – шынайы ғана болады, ол адамға тәуелді емес, дей тұрғанмен ол ең алдымен адам санасында орын алады. Құндылықтарды сезім арқылы қабылдап, ал сана арқылы түсінуге болады, соның нәтижесінде тұлға құндылықты игереді, соған сай әрекет етеді. Тәрбие бала тумай тұрып, дүниеге келмей тұрып берілуі тиіс. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: – Болашақ ұрпағымызды тәрбиелегенде, оларға жастайынанимандылық пен ұлттық қасиеттерді сіңіре білсек, сонда ғана біз ұлттық рухы дамыған, Отанының гүлденуіне үлес қоса алатын азамат өсіре аламыз деген болатын – деген болатын. Сондықтан қатардағы пендені нағыз толық қанды тұлғаға айналдыру үшін ұлттық құндылықтар арқылы тәрбие берудің маңызы зор [4].

Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамыта отырып, нақты әрекет арқылы оқытуда төмендегі құндылықтардың болуы қажет:

– белсенді қарым-қатынас: оқушы мен мұғалімнің әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отыруы;

– индивидуалдік: мұғалімнің әр жеке оқушының ерекшелігін дамыту, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуы;

– өзіндік тәртіп: өзіндік бақылау мен бағалауды шешім қабылдауды үйрену;

– шыдамдылық: әр түрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлері мен ерекшеліктерін құрметтеу, қабылдау. Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

– Жас ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыру;

– жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;

– ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәден етін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;

– жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездері қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана біз мақсатқа жете аламыз. Жаңа Қазақстан үшін қазақ өркениетін дамыту, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, т.б. ұлттық құндылықтар аясында кеңейту – өзекті мәселенің бірі. Сондықтан алдымызда тұрған үлкен мақсат – ұлттық мұра құндылықтарын қазіргі таңның мәдени жетістітерімен үйлестіру. Жас ұрпақ тәрбиесінде үйлесімділік заңы салтанат құруы шарт. Яғни ол өзінің өсу, есею кезінде ақ сүт беріп асыраған ата – анасымен де, көкірек көзін ашқан ұстаздарымен де үйлесім таба білуі тиіс. Сонда ғана тұлға бойында ұлттық рухани қасиеттер бірте-бірте қалыптасары сөзсіз. Тұлға бойындағы рухани құндылықтарды қалыптастырудың көзі, отбасы, әулет, әлеуметтік орта, мемлекет болса, ұлттық құндылық, ұлттық салт-сана, ұлт алдындағы міндет, парыз, намыс, ұлттық рух, ұлттық салт-дәстүр, тұлға бойындағы ұлттық құндылықтың жоғары көрсеткіші. Тәрбиенің негізі болып саналатын адамзаттық құндылықтардың бірі тәрбиенің басқа адамға деген қажеттілігі, басқа адамдарды сүйе білу қажеттілігі болып табылады.

Елбасының «Қазақстан – 2050» Стратегиясында қойып отырған мақсат – міндеттер еліміздегі тәрбие беру жүйесін ұлттық құндылықтар негізінде жасау қажеттілігін тағы да дәлелдеп отыр. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге-жерге, тілімізге, дінімізге деген құрмет жатыр. Ұлттық тәрбие атауын алғаш әдеби-педагогикалық оқулықтарға енгізген Мағжан Жұмабаев болды. Ол педагогиканың ұлттық тәрбиеден бастау алатыны жайлы айтқан. «Педагогика» атты еңбегінде былай дейді: «Ұлт тәрбиесі бая-ғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет ететін болғандықтан, әрбір тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті». Сондықтан келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет. Олай болса, басты мақсат – жас ұрпақты ұлттық игіліктер мен адамзаттық құндылықтар, рухани – мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу [5].

Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін бойына сіңіру, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру. Осы ретте халық тәрбиесінде қыз бала тәрбиесінің де өнегелі үлгілері мол. Отбасында онымен негізінде әйел-аналар айналысып, мінез-құлқының сымбатына сай болуына басты назар аударған. Қыз баланың бойына инабаттылық, сыпайыгершілік, ізеттілік қасиеттерін дарыта отырып, оның жан дүниесінің жете қалыптасуына мән берген. Халқымыз қыз психологиясының ерекшелігін жақсы түсіне білген. Әрбір отбасы, әке-шеше, аға-жеңге бойжеткен баласын ылғи да жібектей мінезі мен уыздай тәтті қылығымен, әдепті-ізеттілігімен, иманды-инабаттылығымен, күміс күлкісімен көргісі келген. Осындай ұлттық тәлім-тәрбие алған қыз бала болашақта ардақты ана, сүйкімді жар болары сөзсіз.

Ұлттық қалпымызды сақтап қалуда қазіргі жастарды әртүрлі діни теріс ағымдардан қорғаштаудың маңызы зор. Тәрбие жұмысына ғылыми, әдіс-тәжірибелік, ақпараттық және сараптамалық қолдау көрсету жолдары мақсат еілген. Осы орталықтың күшімен өткізіліп тұратын іс-шаралар барысында дін мен қоғамға байланысты өзекті мәселелер дер кезінде қойылып, талқыланып, нақты шешімдер табуға көмектеседі.

Сондай-ақ, ұлттық құндылықтарды жастар бойына сіңіруде ақын-жазушылар мен еліміздің ұлтжанды азаматтарымен, атап айтқанда, екі мәрте Кеңес Одағының батыры, ұшқыш, қазақ халқының қыраны, мақтанышы Талғат Бигелдиновтың, «Жүрегіме жігер берген саз әлемі» атты кездесу кеште Қазақстан Республикасының халық әртісі, алтын дауысты Нұрғали Нүсіпжановтың, ақын, композитор, драматург, «Платиналы Тарлан» сыйлығының иегері Исраил Сапарбайдың, қазақ киносының тарланы Нұржұман Ықтымбаевтың, спорт әлеміндегі орны ерекше Жақсылық Үшкемпіровтың, «Адамзаттың ардақтысы» атты рухани-мәдени шарада айтыскер ақын Серік Қалиев пен ақын, журналист Жарқын Сәленұлының адам бойынан табылуы керек болған құнды қасиеттер жайлы сөз қозғауы, т.б. әсерлі әңгімелері, өнегелі өсиеттері, өмір жолдары арқылы жас буынның санасында отансүйгіштік, ұлтжандылық сезімдерін оятты. Олардың ғибрат сөздері, даналық ойлары, ұлт тағдыры туралы толғаныстары жас ұрпақтың жүрегінде мәңгі ұялап қалары сөзсіз [6].

«Ел боламын десең, бесіңді түзе» дегендей, ертеңгі ұрпақтың тәрбиесін бүгіннен бастап қолға алып, жастарымызды ұлтын сүйетін ұлт-жанды, Отанын сүйетін патриот, жоғары адамгершілік иесі, ұлттық рухы биік парасатты азамат етіп тәрбиелеу үшін оларға ұлттық тәрбие қажет екенін өмірдің өзі-ақ көрсетіп отыр. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Елдік мұрат жолындағы ұлы ерлік әрқашан аталарымыздың бойынан табылған. Тәуелсіз елді өз қолымен құрған буыннан басталған ұлы істерді кейінгі ұрпақтың лайықты жалғастыратынына сенемін», – деген болатын. Ұлы тұлғалардың, халық ардақтыларының жүрегіне үңіліп, ғибратқа толы ғұмырынан тағылым алу – бізге парыз. Сондықтан жас ұрпақты Отанын сүйе, ол үшін аянбай қызмет етуге, елжандылық пен ерлікке тәрбиелеу – біздің басты міндетіміз болмақ [7].

Қорытынды келе, ұлттық тәрбие – ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Оның мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Ал міндеті – мәдени – әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу, қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеуде жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру, бүгінгі қазақ елінің индустриалдық – инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін парасатты, ұлттық сипаттағы белсенді іс – әрекетке тәрбиелеу, білім және мәдени – рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету, қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана – сезімін ұлттық рухта қалыптастыру. Тәрбиенің басты нысаны – елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздықпен күресу болса керек. Халқымыздың маңдайына біткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгі – насихаты – асыл мұраларымызды жастардың бойына сіңіріп, ұлттық мәдениетімізді сақтай білейік!

Әдебиеттер

1. «Тәрбие тұжырымдамасының негіздері». 2015 ж.
2. Елеуқенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: Санат, 1977.
3. Қалиев С., Майғоранова Ш., Нысанбаева Г.. Тәрбие хрестоматиясы. – Алматы: «Ғылым», 2001ж.
4. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Алматы кітап. 2009.- 390.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Мектеп, 2001. – 140 б.
6. Есім Ғарифолла. Ұлттық өркениет және мәдени бағдар // Қазақстан: сындарлы жылдар және ғаламдық мәселелер. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 305 б.
7. Назарбаев Н.Ә «Қазақстан-2050» стратегиясы. / Егемен Қазақстан 2014.- 6 ақпан.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҮНЕМШІЛДІККЕ ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Халитова И.Р., Садуақасова Ф.Ф.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Нарықтық экономика жағдайында өсіп келе жатқан жас ұрпақты экономикаға тәрбиелеу, оның құрамды элементтері үнемшілдік, ұқыптылық, қолда барды көбейту, сақтау секілді әрекеттерге үйретуді қажетсінеді.

Аннотация

Необходимо воспитывать молодое поколение, подрастающее в условиях рыночной экономики, быть экономически грамотным, обучать его таким действиям, как бережливость, пунктуальность, приумножение и сбережение имеющегося.

Annotation

It is necessary to educate the young generation growing up in the conditions of the market economy, to teach its constituent elements such as thrift, punctuality, increasing and saving what is available.

Үнемшілдік-сараңдық деген сөз емес. Үнемдеу – материалдық, энергетикалық, еңбек және басқа да ресурстарды ұқыпты пайдалану [1]. Демек, үнемділік әрбір нәрсенің шегін білу.

Неге үнемшілдікке үйретуді мектеп жасына дейінгі баладан бастаған дұрыс?

Әр нәрсені балаға ең кішкене кезінен үйрету керек екенін халқымыз «Баланы бастан...» деген. Мектепке дейінгі ұйымдарға арналған үлгілік бағдарламаларда мәселенің осы тұсын жеке-дара көрсеткен дұрыс болатын секілді. Себебі қазіргі заманда барлық нәрсе, тіпті жерасты байлығына дейін азайып бара жатқан жағдайда бүгінгі жас ұрпақ ертеңгі осы елдің азаматтарын үнемшілдікке үйрету ең алдымен олардың әр қайсысының жеке басына, сосын елге ұтымды болар еді.

Мектепке дейінгі жаста балаларда танымдық үдерістер барысында тәрбиелік ықпал ететін әрекеттер де жүзеге асады. Мінез-құлық дағдылары қалыптасады, ересектер мен құрдастармен қарым-қатынастары дами бастайды. Адамның бес жасқа дейінгі алған тәрбиесі бүкіл өмірден алған тәрбиесінің 90 пайызын құрайтынын ескерсек, үнемшілдікке үйретуді мектеп жасына дейінгі кезеңнен бастап үйрету керек деген қортындыны толығымен растаймыз.

Мектеп жасына дейінгі балаларды үнемшілдікке үйрету- экономикалық тәрбиені жүзеге асыру аясында ұйымдастырылады. Тәрбие- кең ауқымды процесүдеріс. Оның құрамына: үйрету, дағдыландыру, әдегтендеру, сана-сезім қалыптастыру секілді т.б ұғымдар кіреді. Өз мақаламызда үйрету ұғымын негізге алдық. Өйткені тәрбиелеудің өзі мектеп жасына дейінгі баланы әрқандай іс-әрекетке үйретуден басталады.

Үйрету дегеніміз- мақсатты бағытталған іс-әрекет, дағдыны баланың бойына сіңіру. Үйретудің тәрбиелеу үрдісіне қатысы- сол үйрету арқылы ересек топтағы баланы әртүрлі жақсы іс-қимылдарға дағдыландыруға болады. Айталық заманымыздың ең күрделі мәселесі- суды үнемдеу. Мектеп жасына дейінгі балаларға судың да сұрауы бар екенін ұқтыра алсақ, бұл қоғам үшін үлкен пайда болары сөзсіз. Оны балаға ең бірінші судың құндылығын айта отырып үйретеміз. Бұл-су. Біз оны ішеміз, тамаққа қосамыз, жуынамыз. Ол адам үшін өте маңызды, онсыз өмір сүре алмаймыз деп қажеттілігін түсіндіреміз. Сосын қолыңды жуып болған соң суды ысырап етпе, дереу судың шүмегінен суды тоқтатып қой, егер текке ағыза берсең ол азайып тіптен таусылып қалу мүмкін деп баланы суды үнемдеп пайдалануға үйрету керек.

Ұқыптылық-үнемшілдіктің бастамасы. Балалар күнделікті өзі қолданып жүрген заттарына, қағазға, дәптерлерге, қарындаштарға, бояуларға, мұқият қарау керек. Мұның бәрі балалар үшін қолжетімді және күнделікті оларды пайдаланады, сондықтан балалар көбінесе оқу құралдарын бағаламайды. Аяқталмаған альбомдарды, қарындаштарды тастай салады, ұқыпсыздық танытып жоғалтады. Тіптен жасаған жұмысы көңілінен шықпаса қағаздарды жыртып, қаламдарды сындыра салады. Отбасында да, балабақшада да заттарға деген мұндай көзқарасты құптамай керсінше жөнге салу керек. Балалармен әңгімелесу кезінде әр нәрсенің артында көптеген адамдардың еңбегі тұрғанын көрсету керек. Балаларды тағамға, ең алдымен нанға мұқият қарауға үйрету маңызды. Ас атасы-нан

деп атам қазақ бекер айтпаған. Балабақшада тәжірибеде жүргенде байқағаным балалар нанды жемесе ойнап отырады, оны қолдарымен қысып, бүлдіріп мыжғылайды. Әрине осы орайда «нан қоқымын шашпандар» деп түсіндірме жұмысын жүргізу ата-ана мен тәрбиешінің міндеті. Нанның қандай еңбекпен келетінін бала жете түсіну үшін ересектер үлгі көрсете отырып, ақыл айтса нұр үстіне нұр болушы еді.

Мектеп жасына дейінгі баланың дамуы мен қоршаған әлемді тануына ойыншықтың әсер орасан зор. Максим Горький балаларға дүние жүзі туралы, өз елі туралы білім беру қажет екенін айта келіп, былай деп жазды: «Бұған қызықты, ақылды және қарапайым жазылған шағын кітап арқылы әбден жетуге болады, ал қызықты ойыншық арқылы жету одан да оңайырақ» деді. Баланың таным процесіне ықпалын осы сөзден білуге болады. Ойыншықпен ойнау барысында да үнемшілдік пен ұқыптылық керек. Көбінесе балалар ойыншығының қолын, аяғын, дөңгелегін, әртүрлі бөлшектерін жұлып, лақтырып тастайды. Ол ары қарай ойнауға жарамсыз болады. Ұсқынсыз ойыншықты көрген ата-ана жаңасын алып береді. Егер балаға қонжықтың қолын жұлма оның қолы қатты ауырады ғой деп түсіндірсе балада жанашырлық сезімі оянады. Ойыншықтарды осылай сақтай аламыз.

Қазір нарықтық экономика яғни маркетингтің гүлдеп тұрған тұсы. Дүкенге кірсең көздің жауын алатын тәттілер жетерлік. Сәйкесінше сол тәттілерге құмартып ата-анасының құлақ егін жейтін бала да табылады. Бала таңдаған заты дәмді ме, дәмсіз бе, пайдалы ма, зиянды ма оған бас қатырмайды тек ата-анасынан талап етеді. Әрине көбіне ата-аналар бас тартады, қалауын құптамайды. Бала агрессивтік мінез құлық көрсетіп жылайды, ашуланады, ренжиді. Ересектер баланың меселін жығып, көңіл күйін түсірмейін деп алып береді. Бұл оқиға ары қарай жалғасын таба береді. Ал бала ысырапшылдыққа әдеттенеді. Абай «Қуанбандар жастыққа»-деп басталатын өлеңінде:

Адалдан тапқан малыңды

Салда сақта қапшыққа...

Қолдағыңды қорғап бақ,

Мал арзан деп аптықпа... деп үнемшілдікке, қолда барды сақтауға, оны артырып көбейтуге үйретеді.

Абай Құнанбайұлының "Ғылым таппай мақтанба" өлеңіндегі «еріншек, бекер мал шашпақ» деген өлең жолын осы тұста негізге алмақшымын. Бекер мал шашатын ұрпақ қайдан шығуы мүмкін? Бала күнінде солай қалауының барлығын ала берсе, есейіп ер жеткенінде қанағат, рақым, ойламайтын тұлға пайда болатынын біле берсек болады.

Балаларды киімдерін, ойыншықтарын, жиһаздарын, ыдыс-аяқтарын және басқа заттарды сақтауға үйретуді неғұрлым ерте бастасаңыз, соғұрлым олар тезірек ұқыпты болады, ересектердің еңбегіне деген құрмет, салғырттыққа төзбеушілік қалыптасады.

Балалар – біздің болашағымыз. Олар әлемдегі ең жақсыға лайықты. Бұл мақаламен балаларға сараңдық танытып, дүниенің асылдарынан құр қалдыру керек демеймін. Мақаламыздың басында айтқандай адам әрнәрсенің шегін білуі керек. Неғұрлым сана-сезіміне ерте әсер етсе, соғұрлым нәтижесін де ерте алуға болады.

Сөзіңді түзе – әдетіңе айналады, әдетің – мінезіңе айналады, мінезің – сенің тағдырың,-деп Шәкәрім Құдайбердіұлы айпақшы барлығы біз біле бермейтін қарапайым іс-әрекеттен, сөзден басталады. Балаға үнемшілдік, ұқыптылық дағдыларын қалыптастырсақ бүгінде өз оқу құралдарына, ойыншықтарына мұқият болып, ересектердің еңбектеріне құрметпен қарайтын болады. Өмірдегі барлық дүние маңдай тердің нәтижесі екенін тереңнен түсінеді. Бала кезінен бойына сіңген дағдының арқасында балада жауапкершілік дамиды. Экономикалық сауаты артып, бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасады.

Әдебиеттер

1. Орысша-қазақша түсіндірме жалпы сөздік: Көлік / профессор Е. Арын – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ. 2006.

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫНДАҒЫ КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ҚЫСЫМЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛДЫН АЛУ

Оспанова Д.К., Акишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада білім беру ұйымындағы тұлғааралық қарым-қатынаста балаларға, кіші мектеп оқушыларына қысым көрсетудің педагогикалық алдын алу мәселелері қарастырылған.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы педагогической профилактики оказания давления на детей, младших школьников в межличностных отношениях в образовательной организации

Annotation

The article deals with the issues of pedagogical prevention of pressure of younger schoolchildren in interpersonal relationships in an educational organization

Жасөспірімдер мен ұстаздар арасындағы өзара қарым-қатынас жасау мәселесі-психология ғылымындағы және тәлім-тәрбие ісіндегі әрі маңызды, әрі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Бұл салада жүргізілген бірсыпыра зерттеулер мен осы бағытта жинақталған тәжірибелердің нәтижелері жасөспірімдер мен ұстаздар, оқушылар мен тәлімгерлер арасындағы қарым-қатынас орнатуда айтарлықтай ерекшеліктер мен сипаттар түрліше түсініктер бар екендігін көрсетті. Міне, мұндай мәселедегі елеулі жәйттің бірі-мұғалім мен шәкірттер арасындағы қарым-қатынас жасауда әрқилы қиыншылықтардың үнемі кездесіп отыратындығы. Егер кіші мектеп жасындағы балалар үшін мұғалім барлық бейнесімен ерекше із қалдырып, оларға күшті әсер ететін тұлға болып саналатын болса, ал ересек балалар мұғалімнің әрбір қимыл-қозғалысына, іс-әрекеті мен сөйлеген сөзіне, оның ақыл кеңесіне, өзге адамдармен қарым-қатынасына, шәкірттерге қоятын түрлі талаптарына өздерінше іштей сын көзімен қарайды. Осы мәселені анықтау бағытында арнайы жүргізілген психологиялық және педагогикалық зерттеулер төменгі сынып оқушыларынан гөрі ересек оқушылар арасында үлкендердің айтқан сөздеріне құлақ аспау және айтқанынан қайтпайтын мінез көріністерінде әрқилы кедергілер мен себептер болатындығын анықтады. Әрине, мұндай мәселенің түпкі себептерін психологиялық жағынан тереңірек зерттеу-тәлім-тәрбие ісінде маңызды мәселе болып саналады. Бізде, атап айтқанда, Қазақстанда, әсіресе қазақ мектептері мен арнаулы білім беретін орта дәрежелі оқу орындарында ұстаз бен шәкірттер арасындағы қарым-қатынас орнату, олардың арасында кездесіп қалатын қиыншылықтар психологиялық тұрғыдан әлі де қызу қолға алынып, тиянақты іздестірілмеген мәселелердің қатарына жатады. Ал, мұғалім мен шәкірттер арасындағы қатынасты іздестірудегі ғылыми-педагогикалық бірең-сараң әдебиет пен мақалаларда тек ұстазға қажетті сапаларды сөз етумен шектеледі. Осы кезде тәлім-тәрбие ісіндегі жасөспірімдермен қарым-қатынас жасауда мұғалімнің өзіндік сапа ерекшеліктерімен қатар, оның өзге адамдармен, әсіресе шәкірттердің даралық ерекшеліктерімен санасып отыру қажеттігіне баса мән беріледі. Осындай талапты анықтап оны жүзеге асыру жолында мұғалімнің бойында өзіндік сапа, ұстаздық қасиет және арнайы білімі болу керек деген міндет қойылады. Ұстаздар мен шәкірттер арасындағы қарым-қатынастың бірсыпыра жәйттерін психологиялық тұрғыдан анықтау мақсатымен Алматы қаласындағы бірнеше мектептерде арнайы тәжірибелік зерттеулер жүргізіліп, онда мақсат етіп қойылған мәселенің жай-жапсары іздестірілді. Бұл зерттеуде негізгі мәселе-мұғалімдік мамандыққа қойылатын жасөспірімдердің талабын психологиялық тұрғыдан негіздеп, ұстазға тән сапалар мен ерекшеліктердің сырын ашып көрсету және оны педагогикалық және методикалық жағынан алып талдау. Зерттеу арқылы іздестірілетін мәселенің түйінін шешу үшін мынадай тәсіл қолданылды. Мұғалімнің ұстаздық қызметіндегі барлық іс-әрекеттерін оқушылардың ой-пікірлері бойынша қалайша бағаланатынын анықтау ниетімен ұнамды және ұнамсыз жақтары деп екі жікке бөлінді. Осы сапалар мен ерекшеліктерден мұғалімнің ұстаздық қызметіндегі даралық қасиеттері мен мамандық біліктілігіне қойылатын талаптар айқындала түсер деген жорамал жасалды. Соның нәтижесінде шәкірттер тарапынан мұғалімге қойылатын талаптар мен тілектердің мән-жайын қарастырып мынадай төрт топқа бөліп іздестірілді де, олардан тиісті қорытындылар жасалды. Бірінші топқа ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынастағы мұғалімнің адамгершілік сапалары жатады. Олар: игі

тілек, шәкірттерге мүмкіндігінше ықыласты көмек көрсету, олардың жан дүниесін түсінуі. Мұндай қасиеттерді шәкірттер өз ұстаздарының бойынан көргісі келеді. Ал, ұстаздардың бұларға немқұрайлы, селқос, ықыластыз қарауын оқушылар ұстаздың ұнамсыз қасиеттері деп санайды. Екінші топқа мұғалімнің ұстаздық шеберлігіне байланысты қойылатын талап-тілектер. Мұғалімнің өз пәнін жетік білетіндігі балаларға оқу материалдарын жете түсіндіріп ұғындыра алатындығы, әр алуан амал-тәсілдер қолданып, сабақты тартымды және қызықты етіп өткізетіндігі. Үшінші топқа ұстаздық жасөспірімдердің бірімен-бірінің өзара қарым-қатынасына, олардың өміріндегі күйініш-сүйініштеріне, табыстары мен сәтсіздіктеріне, әр түрлі қоғамдық-көпшілік жұмыстарға қатысуына байланысты көңіл бөліп, мән беруі, ұстаздың класс жетекшілік жұмысындағы іс-әрекеттері жатады. Төртінші топтағы шәкірттер, мұғалімнің жеке басына тән мінез-құлықтарының ерекшеліктерін атап көрсетеді. Шәкірттердің ұстаз бойындағы сапалары мен ерекшеліктері туралы көзқарастары мен өзіндік пайым-түсініктерін мынадай төрт топқа бөліп анықтап көрсетейік: 1. Мұғалімнің адамгершілік сапалары мен өзіндік қасиеттері; оқушыларға деген қатынасы; 2. Мұғалімнің өз пәнін жетік меңгеруі мен ұстаздық шеберлігі; 3. Мұғалімнің класс ұжымын басқарып, оған жетекшілік ете алуы; 4. Мұғалімнің мінез-құлқындағы даралық сапалары, бойындағы қасиет ерекшеліктері. Арнайы зерттеу нәтижелерін талдай отырып, мұғалім жайындағы шәкірттердің пікірлерін топтастыра отырып қарастырылғанда ұстазға тән 27 ұнамды сапалармен бірге 27 ұнамсыз ерекшеліктердің бар екендігін атап көрсетуге болады. Сол шәкірттердің мұғалімнің мінез-құлқы жайындағы ұнататын сапалары мен қарым-қатынас жасауда талап етілетін жағымды сипаттар мынадай: Бірінші топқа жататын сапалық ерекшеліктер: а) шәкірттердің адами қасиеттерін ескеріп онымен үнемі санасып отыруы; ә) жасөспірімдер мен ересек адамдарға бірдей деңгейде қарым-қатынас жасап, олардың пікірлерімен санасуы; б) оқушыларға сенім білдіру; в) шәкірттердің бойындағы кемшіліктерді көпшілік талқысына салмай, жеке өзіне оңаша айтуы; г) шәкірттермен сөйлескенде үнемі сыпайылық пен әдептілік үлгісін көрсету; ғ) кімге де болса игі тілекпен ықыласты көмек көрсету; Ұстаздар мен шәкірттер арасында дұрыс қалыптаспаған қарым-қатынастар тәлім-тәрбие істерінің жемісті жүргізілуіне елеулі нұқсан келтіреді. Мұндай жәйттер арнайы іздестірілген тәжірибелер арқылы анықталды. Біріншіден, бір кластағы оқушылардың жеке пән мұғалімдеріне қатынасы; екіншіден, сабақ жүргізген пән мұғалімдерінің ерекшеліктері; үшіншіден, оқушылардың жеке пәндерге деген ықылас-ынтасы; төртіншіден, мұғалімдердің класс ұжымымен қарым-қатынасының сипат Мұғалім мен оқушылар арасындағы кездесіп отыратын наразылық пен даудамайдың туындау себептерін психологиялық тұрғыдан ашып көрсетудің маңызды екендігіне жете түсініп, мектеп тәжірибесінен жинақталған материалдарды топтастыра отырып іздестірілді. Осы мақсатқа орай мектепте жүргізілген бақылау нәтижелері 4-кластан бастап, олар 6-класқа көшкенге дейінгі мерзім арасында іздестірілді. Мұндай бақылаудан тиісті қорытындылар жасау үшін 4-клас оқушылары таңдап алынды. Осы клас ұжымымен жүргізілген бақылау бойынша оқушылардың бәрін қамтып, олардың мұғалімдеріне де түрліше көзқараста екенін байқатты. Мысалы, кейбір пән мұғалімдері өз сабақтарын қызықты етіп ұйымдастырып өткізетін болса, онда сабақтарға оқушылар да белсене қатысып, өтілген материалдарды тиянақты меңгеруге ұмтылады. Ал, кейбір сабақтарда оқушылардың бірсыпырасы оларға енжарлықпен қатысып, кейбір реттерде оғаш қылық көрсетті. Әдетте мұндай сабақтарда мұғалім мен оқушылар арасында наразылық тудыруға себеп болады. Мәселен, осы мектептің 5-класында өтілген орыс тілі сабағында кластағы оқушылардың басым көпшілігі бөгде нәрселермен шұғылданып, өзара дабырлап сөйлеп отырды. Мұғалімнің тәртіпке шақырған ескертуіне де миығынан қарап немқұрайлы күйін байқатты.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қаңт.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 1999. – 23 шілде. – 2-5-б.
7. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «ДайырБаспа», 2010 ж.

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ЖОБАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Хохоон Р., Акишева А.К.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада компьютерлік ақпараттық технологияларды қолдана отырып, бастауыш сынып оқушыларының жобалық іс-әрекетке дайындығын қалыптастырудың педагогикалық шарттары мен моделін тәжірибелік-эксперименттік жолмен әзірлеу, теориялық негіздеу және тексеру мәселелері қарастырылған.

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы экспериментальной разработки, теоретического обоснования и проверки педагогических условий и модели формирования готовности младших школьников к проектной деятельности с использованием компьютерных информационных технологий.

Annotation

The article considers the issues of experimental and experimental development, theoretical justification and verification of pedagogical conditions and models of formation of readiness of younger schoolchildren for project activities using computer information technologies.

Қазіргі кезде жұмыс істеп жүрген, өндірістен қол үзбей сырттай оқитын қызметкерлерге де қашықтықтан білім беру жүйесі өте тиімді тәсіл болып табылады. Компьютер оқу материалының берік мүмкіндігін едәуір кеңейтеді. Түсті графиканы, мультимедианы, бейнетехниканың барлық мүмкіндіктерін пайдалану оқушыға ерекше психологиялық әсер етеді. Сонымен қатар компьютер оқу мотивін күшейтуге мүмкіндік береді.

Телекоммуникациялық құралдарын пайдалану оқу үрдісінде жаңа құбылыс болып табылады. Компьютерлік телекоммуникациялардың осы заманғы жүйесі физика бойынша өткізілетін, әр аймақ оқушылары қатыса алатын оқу жобаларын ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Мультимедиа-оқытудың әр түрлі құралдарын пайдалану: басылған оқу құралдары, аудио және видео жазбалар, компьютерлік оқу бағдарламалары және т.б. Мультимедиа-компьютерде дыбысты, ақпаратты, тұрақты және қозғалыстағы бейнелерді біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология. Ол ақпаратты кешенді түрде бейнелеуді-мәліметтерді мәтіндік, графикалық, бейне, аудио және мультипликациялық түрде шығаруды жүзеге асырады. Бірнеше ақпараттық технологияларды қолдануға арналған мультимедиа білім беру ісінде ең тиімді әдіс болып табылады. Мәселен, компьютер мен адамның арасындағы байланысты арттырады, дауыс шығару, бейне электрондық оқулықтар және оқу құралдары, энциклопедиялар, виртуальдық (компьютермен жасалған) әлем, бағдарламамен оқу және жаттығулар. Мультимедиа технологиясының өркендеуіне байланысты оқу үрдістері түрлі көрнекілік құралдармен толығы бастады. Мультимедиа технологиясы білім беру саласында ең керекті құралдардың біріне, әрі дербес компьютерді кеңінен қолдануға жол ашты. Қазіргі мультимедиа құралдары материалдары жағынан өте ақпараттық құрылымдар жасауға мүмкіндік береді. Мультимедиа құралдардың дыбыстық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, акустика сабақтары бойынша қызғылықты бағдарламалар жасауға болады.

Қазіргі ақпарат көздері-компакт дискілер мен қуатты процессорлар құрамына мәтіндік ақпарат, мультипликация, фото, бейне, модельдеу, дыбыстық сүйемел ететін жаңа сапалы бағдарламалар жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жобаға қатынасушылар эксперименттер өткізіп, зерттеу нәтижелерімен алмасады, электрондық почта бойынша бірлескен талдау жұмыстарын жүргізеді. Мұндай жобалар қазірдің өзінде бірнеше жыл бойына экология саласында жүзеге асырылуда, бірақ оларды физиканы, информатиканы оқытуда пайдаланудың да келешегі мол. Қазіргі кезде АҚШ-та “Community of Explorers” (зерттеушілер қауымдастығы) жобасы жүзеге асырылу үстінде. Оған Калифорния мен Жаңа Англияның 27 мектебі қатынасуда. Жобаға қатынасушылар Science Explorer (ғылыми зерттеуші) және Relleb (релятивистік лаборатория) бағдарламаларының жәрдемімен биология, физика салалары бойынша зерттеулер жүргізеді, сондай-ақ олардың интернет жүйесі бойынша ақпарат жіберуге,

қабылдауға мүмкіндігі бар. Көптеген мектептердің мұғалімдері мен оқушылары ортақ мәселелерді бірлесе шешуге және зерттеу нәтижелерімен алмасуға мүмкіндік алған. Олар ақпаратты мәтіндер, графиктер және сандық мәліметтер күйінде жөнелте алады. Сонымен, мультимедиа технологиясының өркендеуіне байланысты оқу үрдістері түрлі көрнекілік құралдармен толығы бастады. Әсіресе, CD-ROM қондырғысының көмегімен оқушы өзінің білім деңгейін қадағалауға мүмкіндік алды. Бұл қондырғы арқылы компакт дискіге жазылған ақпараттарды оқушы өткен тақырыптарға қайта келу алады. Мысалы, бір дискіге бірден бірнеше томдық мәтіндерді, жүздеген суреттерді көркем графикалық иллюстрацияларды, ондаған аудио-видео фрагменттерді еркін сыйғызып жаза алады.

Білім беру троекторияларын жүзеге асырумен байланысты мәселелерді шешудің айқындалған жолдарының бірі-интернет болып табылады. Интернет жүйесіндегі CD-ROM интерактивті дискілер, хабарландырудың электрондық тақталары, мультимедиалық гипертекстер сияқты жаңа электрондық технологиялар Mosaic және www интерфейстің көмегімен оқушыларды оқу үрдісіне белсенді түрде тартуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, дәстүрлі оқыту әдістерінің көпшілігінен айырмашылығы, оқыту үрдісін басқаруды да жүзеге асырады. Дыбыс пен қиындық, образ бен тақырыптың интеграциясы мүмкіндіктері мол оқыту ортасын жасайды, бұл ортаның дамуымен қатар оқушылардың оқыту үрдісіне қатыстыру дәрежесі де өсе түседі. Жоғарыда айтылғандай жаңа материалды жеткізудің жиі кездесетін түрі электрондық оқулықтар болып табылады. Электрондық оқулықтар бір мезгілде жаттығуларды, лабораториялық жұмыстар мен тесттерді, яғни бір мезгілде білім беру мен бақылау жасауды да құрайды. Жүргізілген тәжірибелер көрсеткендей, жаңа технологиялық оқыту кезіндегі сабақ сапасы мен оқу курстарының құрылымы дәстүрлі әдістерінен әлде-қайда жоғары болады. Электрондық оқулықтың мазмұнды-амалдық компоненті гипермәтін арқылы жүзеге асырылады. Гипермәтіндер сол пән саласы бойынша бейне материалдарымен толықтырылады. Электрондық оқулықтың мотивациялы-тұлғалық компоненті интерактивті жағдайдағы тапсырмаларды орындауға негізделген. Бұл әдістің жүзеге асуы, негізінен, оқыту әдістемесіндегі педагогикалық мәселенің дайындалу деңгейіне және сонымен қатар қашықтықтан оқыту әдістемесіне байланысты. Электрондық оқулықтың бағалық-нәтижелік компоненті тесттер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін оқушы диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады.

Электрондық оқулықтар оқушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына, яғни танымдық белсенділігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтың ішкі мазмұны үнемі интернет желісі және де басқа да электрондық кітапханалар толықтырылып отырады. Сөйтіп, әр оқушы өз мүмкіндігінше, даярлығына сәйкес ақпарат, мәліметтер алып, танымдық өрісін кеңейтіп, белсенді жұмыс жасай алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үрдісіне кеңінен енуі оқушының танымдық белсенділігін таныта отырып, электрондық оқулық көмегімен оқушыларды өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды.

Қазіргі уақытта дәстүрлі оқулықтармен салыстырғанда электрондық оқулықтардың артықшылықтары туралы ккп айтылуда.

Электрондық оқулықтар арқылы:

педагогикалық еңбекті автоматтандыру мен интенсификациялауға (оқыту жүйесін жоспарлауда, сабаққа дайындау барысында, оқу мақсатына сәйкес оқу материалын іріктеуде);

оқытудың ойын түрлерін іске асыру (іскерлік, бақылау-тестілік, т.б.);

оқушының ақыл-ойын, энергиясын шамалайтын экономикалық талаптарды қамтамасыз ету жеткіліксіз модельдеудің динамикалық нәтижелерін көркем түрде беру мен нақты объектілерді машиналы түрде имитациялау;

хабардың мультимедиалық және гипертекстілік берілуін қолдану;

оқушының жеке қабілетін ескеру және достық интерфейсін қалыптастыру арқылы жұмыста жағдай жасау;

үлкен ақпараттық массивтердің сақталу қарапайымдылығы;

Қазіргі уақытта дүние жүзінде электрондық почта көпшілікке белгілі және телефон, радио, факс ретінде кең таралған. Электрондық почта-мұғалімдер мен алыстағы оқушылар арасындағы ақпарат алмасудың тиімді тәсілі. Электрондық почта экономикалық және технологиялық жағынан тиімді технология болып табылады және оқу үрдісі кезінде оқу курстарының мазмұндық жағын жеткізу және оқытушымен оқушымен кері байланысын қамтамасыз ету үшін қолданылады. Бұл уақытта дәстүрлі оқыту кезінде мұғалім мен оқушы арасындағы “диалог” шектеулі түрде іске асады, педагогикалық тиімділігі шектеулі болады. Алайда оқушылар модельді және телефонды каналы бар жеке компьютерді пайдалана алады, электрондық почта консультацияның интенсивті үрдісін іске асырады. Бөлінетін ақпараттық ресурстарға жол табу белгілі бір пәнді игеруде кітапханаларға, ақпараттық-анықтамалық

жүйелерге интерактивті түрде қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл ON LINE режимі белгілі бір секундтар мөлшерінде қажет оқу материалдарын, компьютерлік бағдарламаларды жалпы саны әлемде 125 млн. астам интернет жүйесінің нүктелері мен ірі ғылыми-педагогикалық орталықтардан GORNER, WWW, VERONIKA сияқты компьютерлік жүйелердің көмегімен жүзеге асырады.

Интернеттің электрондық конференциялары, яғни бұл қызметі электрондық почтаның өзіндік дамуы болып табылады. Электрондық конференциялар немесе оларды көбінесе компьютерлік немесе телеконференциялар дейді, кем дегенде пайдаланушының компьютерден мәтіндерін, “конференцияларды” бір-бірінен әр түрлі қашықтықтағы оқушылардың беруімен, алуына мүмкіндік береді. Жұмыс орындарын ақпараттық-техникалық жарақтандыру электрондық почта тәртібіндегі сияқты болады. Бәләм тексеру кезінде, тест ұйымдастыруда компьютердің көмегі ерекше. Өте тиімді және көрнекі етіп Microsoft Excel ортасында тест жызуға болады. Қағаз жүзіндегі тесттер көпке шыдамайды, өзгертуге қолайсыз. Ал, компьютерлік тестті редакциялау оңай.

Оқытуды компьютерлендіру мәселесіне арналған зерттеулерде танымдық белсенділікті қалыптастыруды жеке жақтары ғана қарастырылады. Әрине, жаңа технологияға байланысты ашылып отырған аталмыш мүмкіндіктердің қайсысы болмасын оқытуда бұрыннан бар, қалыптасқан оқыту әдістерін жоққа шығармаса керек. Қайта сол әдістеме ғылымындағы түрлі амал-тәсілдерді толықтырып, жандандырып, түрлендіре отырып, білім сапасын көтеруге қызмет етеді. Сондықтан, жаңа технология-электрондық оқу құралдары, түрлі компьютерлік бағдарлама-мағлұматтар, интернет-жұмыс істеудің ең тиімді жолы болумен қатар, өз бетінше үйренуге тілек білдірушілер үшін де мол мүмкіндіктер ашады. Біздің жүргізген зерттеуіміздің талдауы қазіргі уақытта білім берудің аясы кеңейіп, дидактикалық жаңа бағыттар пайда болып, оқыту мазмұны мен әдісі өзгеріп, байытылып жатқанда компьютерлік технологияны пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастырудың объективті мүмкіндігі болып табылатынын көрсетіп отыр.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қаңт.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 1999. – 23 шілде. – 2-5-б.
7. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «ДайырБаспа», 2010 ж.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НӘТИЖЕСІНДЕ ОҚУ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Имаканова Р.С., Навий Л.

*А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада бастауыш сыныптарда педагогикалық технологияларды пайдалану нәтижесінде оқу сапасын арттырудың жолдары қарастырылған

Аннотация

В статье рассмотрены пути повышения качества обучения в результате использования педагогических технологий в начальных классах

Annotation

The article discusses ways to improve the quality of education as a result of the use of pedagogical technologies in primary classes

Ақпараттық білімнің, орта мен адамның өзара қарым-қатынасын үйлесімді ету және жаңа ақпараттық қоғамда ақпараттық технологияны пайдалану, ақпараттық мәдениетпен байланысын кеңейту мүмкіндіктері мол. Өркениеттің өсуі ақпараттық қоғамның қалыптасуымен тікелей байланысты екенін ескерсек, қазіргі кездегі білім мен техниканың даму деңгейі әрбір адамға сапалы және терең білім мен кәсіби іскерліктердің болуын, жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін талап етеді [1].

Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны. Коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым. Ақпараттық-коммуникативтік технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Ақпараттық – коммуникациялық технологияны дамыту білім берудің бір бөлігі [2].

XXI ғасыр озық технологиялар ғасыры. Сондықтан білім беру жүйесінде жаңа технологияларды тиімді пайдалану заман талабы. Қазіргі кезде ақпараттық технология, қашықтан оқыту, мультимедиялық технологиядың маңызы өте зор. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білімін, білігі мен дағдысын ғана емес, оның жеке бас тұлғасын, білім алу арқылы азамат ретінде дамуын қойып отыр. Дәстүрлі оқыту білім алушыларға дайын, жаңаша оқыту технологиясы процесін ұйымдастыру, басқару және бақылау болып табылады. Жаңаша оқыту технологиясы белгіленген мақсатқа нәтижелі қол жеткізуді қамтамасыз етуде оқытудың формасы, әдістері мен құралдарын ашып көрсетіп, оқу бағдарламасында белгіленген оқытудың мазмұнын жүзеге асыру тәсілі. Оқытуды жаңаша ұйымдастыруда мына міндеттерді қамтуы тиіс:

1. Оқушыларды оқу үрдісін басқаруға қатыстыру;
2. Ұжымдық іс-әрекетті ортақ қарым-қатынас құралы ету;
3. Деңгейіне қарап саралап, ерекшелігіне қарап даралап оқыту.

Міне, осы міндеттерді қамтитын «ақпараттық оқыту жүйесі», «қашықтан оқыту жүйесі», «сын тұрғысынан ойлау» жүйесі білім алушылардың даму заңдылықтарын ескере отырып, теориялық ойлауға бағытталған іс-әрекет арқылы баланың жақын даму аймағында оқытады. Нақ осы мәселелерді жүзеге асыруға бағытталған оқыту технологияларының көпшілігі ұжымдық ой қызметі негізінде баланы өз іс-әрекетінің субъектісі етуге ұмтылады, мақсатты оқу іс-әрекеті барысында нақты оқу міндеттерін шеше отырып, даму педагогикалық ықпалдың алдын алатын іс-әрекеттік оқыту тәсілі арқылы балада ақпараттық және жалпы біліммен қатар, амалдар мен құндылықтар жиынтығын, біліктілігін қалыптастырады [3].

Әр жаңа технология, жобалар білім саласындағы жаңалықтардың басты мақсат, міндеттері бір-біріне жуық, мәндес болып келетіні бізге мәлім. Білім беру жүйесі тиімділігінің басты көрсеткіштерінің бірі – білім сапасы. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанда адам капиталының сапалы өсуі бұл, ең алдымен, білім және денсаулық сақтау. Оқыту үдерісіне заманауи әдістеме

мен технологияны енгізу, педагогикалық құрамның сапасын арттыру, біліктілікті растайтын тәуелсіз жүйені құру, жастар үшін білімге қолжетімділік аясын кеңейту қажет. Білім тек білім беріп қана қоймай, сондай-ақ алған білімін әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалануға икемделуі керек» делінген [4].

Ақпараттық технология – ақпараттарды жинау, сақтау және өңдеу үшін бір технологиялық тізбекте біріктірілген әдістер – технологиялық құралдардың жиынтығы. Оқыту үрдісінде ақпараттық технологияны қолдану білім сапасын жақсартуға көмектеседі. Сонымен бірге кейде қол жетпейтін көрнекіліктерді пайдалануға, білім мен мәліметтерді әр түрлі формада ұйымдастыруға, қажетті модульге тез арада қол жеткізуге көмектесе алады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бап 7-тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» міндеті қойылған [5]. Оқу орындарында компьютермен жұмыс істеу өте пайдалы. Өйткені нашар оқитын білім алушының өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, себебі балаға компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді. Заман талабына сай техникалық құралдарды әр түрлі сабақтарда қолдану мұғалім жетістігіне апаратын тиімді жол.

Бүгінгі күні инновациялық әдістер мен ақпараттық технологиялар қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып айқындалады.

Қазіргі білім беру ісінің басты шарттарының бірі болып білім алушының өзіне керекті мәліметті өзі іздеп табуына үйретіп, олардың өз оқу траекторияларын өзінің таңдай білуі есептеледі. Менің ойымша, ақпараттық-білім беру ортасын жобалаудағы басты мақсат оқушының өздігінен оқуға талаптандыру, яғни ізденімпаздыққа үйрету болып саналады.

Осылайша оқыту құралдарының бірі – электрондық оқулық. Ол оқушыларды даралай оқытуда жаңа информацияларды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктерді тесттік бақылауға арналған программалық құрал. Білім беру жүйесінде электронды оқулықтарды пайдаланып, үлкен табыстарға жетуге болады. Электронды оқулықтарды пайдалану барысында оқушы екі жақты білім алады: біріншісі - пәндік білім, екіншісі – компьютерлік білім. Электронды оқулықтарды пайдалану оқушының өз бетінше шығармашылық жұмыс жасауына, теориялық білімін практикамен ұштастыруына мүмкіндік береді. Электронды оқулық арқылы оқушы көптеген қосымша материал ала алады, осы алған мәліметтерін компьютерден көргендіктен есінде жақсы сақтайды, өз бетінше жұмыс жасау қабілеті қалыптасады. Осылайша жас ұрпақты оқытуда инновацияны пайдаланудың – шығармашылық жетістіктің негізгі көзі.

Электрондық оқулықпен оқытудың негізгі мақсаты – оқыту үрдісін үздіксіз және толық деңгейін бақылау, сонымен қатар ақпараттық-ізденіс қабілетін, шығармашылық қабілетін дамыту. Мұның тиімді жағы: электронды оқулықта әр сабаққа арналған бейне көрініс, анықтама сөздік, диктант, тест тапсырмаларын, қайталау сұрақтарын пайдалана аламыз. Электронды оқулықты қолдану арқылы сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды қолдану тиімділігі, оқушының пәнге қызығушылығы, білім, білік, дағды деңгейін қалыптастыруы, білімнің тереңдігі, тексеру түрлері, бағалауы, практикалық дағдыларды игеруі артады. Оқушылардың өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып, онымен өз ыңғайына қарай жұмыс істей алады.

Ойымызды қорытындылай келе, ұстаз үшін нәтижеге жету шәкіртінің білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалімдерміз. Оқушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер

1. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл.
2. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. – № 2. -34-б.
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан., 2012. № 41-42 (27114). – 28 қант.
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Қазақстан мұғалімі. – 2009. – 23 шілде. – 2-5-б.

ЖЫНЫСТЫҚ ТӘРБИЕ ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

*Мурзагулова М.Д., Тлепова М.Ж., Сулейменова Л.А.
Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті, Астана
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада жыныстық тәрбиенің факторларының жастардың әлеуметтенуіне әсерін анықтауды мақсат етеді. Жыныстық тәрбие туралы еңбек жазған ғалымдардың ғылыми жұмыстары негізінде жастардың жыныстық мәдениетіне тоқталады.

Кілттік сөздер: *жастық шақ, жыныстық тәрбие, жыныстық жетілуді, жыныстық тәрбие принциптері.*

Аннотация

В статье ставится цель выявить влияние факторов полового воспитания на социализацию молодежи. На основе научных работ ученых, написавших труд о половом воспитании, затрагивается сексуальная культура молодежи.

Ключевые слова: *принципы полового воспитания, полового созревания, полового воспитания.*

Annotation

The aim of the article is to reveal the influence of sexual education factors on the socialization of young people. Based on the scientific works of scientists who wrote a work on sexual education, the sexual culture of young people is affected.

Keywords: *principles of sex education, puberty, sex education.*

Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Балаларға ерекше назар аудару керек. Себебі, олардың амандығы – мемлекетіміздің жарқын болашағының сенімді кепілі. Өскелең ұрпақтың үйлесімді дамуы мен бақытты балалық шағы – біздің жалпыұлттық міндеміз» – деп, 2022 жылды «Балалар жылы» деп жариялады. Мемлекет басшысы балалардың бақытты балалық шағында денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру салалары бойынша мемлекет тарапынан нақты шаралар қабылданып, іске асырылуын қадағалады. Олай болса жасөспірімдерге жыныстық тәрбиені, яғни жыныстық ерекшеліктер мен жыныстық айырмашылықтар туралы көзқарастарын, өмірге келгендегі биологиялық, физиологиялық жаратылысын ары дамытып, жетілдіріп, ер адам және әйелдердің тұлға ретінде қоғамдағы өзіндік әлеуметтік мәнін түсіндіру арқылы түбегейлі санасына сіңіру қажет.

Ахмет Байтұрсынов: «Баланы үйінде ұлша тәрбиелесең – ұл болады, құлша тәрбиелесең – құл болады» дегенін ескере отырып, бала тәрбиесінде отбасында ата-ананың балаға берер үлгі-өнегесінің маңызды орын алатынын көреміз. Ғылыми нақтылынған негіздемелер бойынша адам баласы 18 жасқа дейін тәрбиенің негізін бойына жинақтайды, ары дамытып, жетілдіре түседі. Олай болса, ер бала мен қыз баланың сана сезімін жыныстық, гендерлік, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, дұрыс бағытта тәрбиелеу әрбір қоғам мүшесі алдындағы парыз.

Кәсіби психолог маман Сая Бакимова: «Қазақ жастары басқа ұлттың жастарынан түбегейлі өзгеріп, тым артта қалып, тым алға кетіп қалған жоқ. Өзгерісті тек өмір қарқынымен, техника беретін мүмкіндікті пайдалана алу ерекшеліктерінен көреміз. Жас адам үшін тұрақты болатын приоритет: бала шақтан дамиды романтикалық махаббатты жыныстық махаббатқа ұштастырып, тұрақты қарым-қатынас құра алу, өзін жыныстық сәйкестендіру»– деді.

Әлемдік бұқаралық-ақпараттың кеңінен тараған цифрлы қоғамында... әртүрлі елдерде болып жатқан сан қилы оқиғалар біздің қоғам жастарының тәрбиесіне кері әсерін тигізуде. Қазақи ұлттық болмысымызға жат, өрескел бір жынысты топтардың субмәдениетті өкілдерінің әсері жастарымыздың санасын улап, кері түсінік тудыруда. Ұлттық рухы жоғары ұрпақ тәрбиесінде осындай азғыншылықтың алдын алу мақсатында жас кезінен жыныстық-гендерлік тәрбиеге ерекше мән берген жөн.

Жастар мәселесі қазіргі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Оның маңыздылығы өскелең ұрпақ мемлекеттің генетикалық қоры болып табылатындығына байланысты. Өмір сүретін және отбасын құрайтын ұрпақ келесі ғасырда бүкіл халықтың денсаулығы жастардың денсаулығымен айқындалады. Жастық шақ – физиологиялық және эмоционалдық өсіп жетілуімен

бірге әлеуметтік және психологиялық даму кезеңі. Сондықтан қазіргі қоғамның өзекті мәселесі-жастардың тәрбиесіне көңіл бөлу.

Жыныстық тәрбие балалардың жыныстық сана-сезімі мен тәртібін қалыптастыруға жүйелі, саналы жоспарланып жүзеге асырылатын ықпал, оларды отбасылық өмірге дайындау.

Жыныстық тәрбие – өнегелі, физикалық, эстетикалық көз-қарастары тұрғысынан жастарды жыныстық дамуының дұрыс бағдары.

Жыныстық тәрбие – ата-аналарды, балаларды, жасөспірімдер мен жастарды гендерлік мәселелерге дұрыс көзқараста тәрбиелеуге арналған медициналық-педагогикалық шаралар жүйесі. Бұл ұлдар мен қыздардың, ерлер мен әйелдердің киім үлгісі мен мінез-құлқы, олардың қарым-қатынасы мен құқықтары, қандай ойындар ойнау, қалай сөйлесу және немен айналысу мәселелерін қамтитын өте кең аймақ. Жыныстық тәрбиенің міндеті – ер баланы ер-азамат етіп өсіру, ал қызды бақытты және табысты әйел етіп өсіру. Нақтырақ айтсақ, бұл жігіттердің өздерін ұл, ал қыздардың қыздар ретінде тану, олардың жыныстық бағдары дұрыс болуы және ер мен әйел арасындағы қарым-қатынаста өзін лайықты ұстау міндеті. Соңғы онжылдықта жыныстық тәрбиеге қатысты көзқарастар одан да даулы болды. Балаларда жыныстық мәселелерге дұрыс көзқарасты қалыптастыру қажеттілігімен бәрі келіседі, бірақ нені үйрету керек, оны қайда және кім жасау керектігі туралы әркімнің өз пікірі бар. Жыныстық тәрбиенің мәні қоғамдағы моральдық және этикалық нормаларға сәйкес ересек өмірге өзінің физикалық және психологиялық ерекшеліктерін адекватты түрде тани алатын, өмірдің барлық саласында өзінің және қарама-қарсы жыныстағы адамдармен қалыпты қарым-қатынас орната алатын, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын дені сау ерлер мен әйелдерді дайындау болып табылады. Сайып келгенде, бұл эмоционалды түрде жетілген адамды тәрбиелеуді білдіреді. Жыныстық тәрбиенің негізгі міндеттері жалпы білім беру процесінің құрамдас бөлігі болып табылады және қарым-қатынас пен бірлескен іс-әрекеттің әртүрлі түрлерінде жүзеге асырылады. Адамның мінез-құлқы белгілі бір өмірлік жағдайға байланысты және осыған байланысты адамның мінез-құлқын бақылайтын икемді психологиялық механизмдерді зерттеп, насихаттау қажет, ол қарама-қарсы жыныспен тікелей байланыста болған кезде қажетсіз қайғы-қасірет туғызбайды, бірақ түсінікті және табиғи болады [1].

Жыныстық тәрбиенің негізгі принциптері Ю.М. Орлова бойынша [2] (сурет 1).

Сурет 1 – Тәрбиенің негізгі принциптері Ю.М. Орлова бойынша

Жыныстық жетілу жасөспірімдік және жастық кезеңнің орталық психофизиологиялық процесі болып табылады. Жыныстық жетілудің негізінде дене бітімі, әлеуметтік мінез-құлық, қызығушылықтар мен өзін-өзі танудың өзгеруіне әкелетін гормоналды өзгерістер жатыр. Нақ балалық шақта репродуктивті көзқарастар кешені қалыптасады, жыныстық мінез-құлық пен болашақ ұрпағына деген көзқарастың негіздері қаланады. Медициналық және психологиялық зерттеулердің деректері жасөспірімдердің көпшілігі жыныстық даму мәселесіне, гендерлік қатынастарға, жыныстық белсенділіктің басталу жасына және контрацепция мүмкіндігіне шынайы қызығушылық танытатынын көрсетеді. Қазіргі уақытта жасөспірімдердің жыныстық жетілуінің жеделдеуі, олардың мінез-құлқына сыртқы бақылаудың бір мезгілде әлсіреуі жыныстық белсенділіктің ерте басталуының жастарға тән құбылысқа айналуына әкелді. Жыныстық мәдениеті төмен салыстырмалы түрде ерте жыныстық қатынастың болмай қоймайтын салдары венерологиялық аурулардың өсуі, кәмелетке толмағандар арасында кездейсоқ және қалаусыз жүктілік санының артуы болып табылады. Есею – бұл жастардың тәуелсіздікке ұмтылатын, өз болмысын іздейтін, тәжірибе жасайтын, жауапкершілікті үйренетін және құндылықтарды түсінетін қиын кезең. Жастардың ашылуы мен жеке басын қалыптастырудың осы ерекше кезеңінде дұрыс нұсқауларды белгілеу, қолдау көрсету және сапалы ақпарат беру өте маңызды. Жасөспірімдердің жыныстық тәрбиесін тәрбие процесінің толыққанды құрамдас бөлігі ретінде қарастырамыз.

В.В. Марков ағарту (тәрбие) процесінде жасөспірімдердің келесі идеяларды тұжырымдауына ұмтылу қажет деп санайды [3]:

7-11 жас аралығындағы жеткіншектер білуі керек:

1	- жыныстық жетілудің басталуы және ағзадағы күтілетін өзгерістер туралы хабардар болуы;
2	-репродуктивті функцияның биологиялық жағы туралы, бала туу туралы түсініктері болуы;
3	- эмоционалды сферадағы өзгерістер (көңіл-күйдің өзгеруі, басқалармен қарым-қатынастағы жанжалдың күшеюі, алғашқы махаббат және т.б.) және әлеуметтік саладағы (жыныстық жетілудің басталуы, баланың мәртебесінің өзгеруі және т.б.);
4	-достық қарым-қатынастың көп қырлы көрінісі екенін білуі;
5	-отбасында өзара сыйластық пен теңдік қағидаттары негізінде қарым-қатынасты қалай құруға болатынын түсінуі.

11-14 жас аралығындағы жасөспірімдер білуі керек:

1	-моральдық құндылықтарды талқылай білуі, олардың әртүрлі мәдениеттердегі, қоғамдардағы, әртүрлі адамдар арасындағы өзгермелілігін, ұқсастығын білуі;
2	- жыныстық қатынастың әртүрлі формаларының бар екендігін білуі; - жыныстық жолмен берілетін аурулар, оның ішінде ЖИТС туралы хабардар болуы;
3	- егер олар жыныстық белсенді өмірді бастауға дайын емес екенін түсінсе, «жок» деп айта алуы керек; - жасөспірімдерде біреудің пікіріне, таңдауына, жыныстық мінез-құлықты жүзеге асыру формасына төзімділікті қалыптастыруға тырысу;
4	- өз таңдауы үшін жауапкершілікті сезінуі.

14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер білуі керек:

1	- көбеюдің биологиялық аспектілері; - жыныстық қатынас туралы, ерлі-зайыптылар туралы, ажырасу, өлім туралы;
2	-отбасын жоспарлау әдістерінің артықшылықтары мен кемшіліктерін білу және контрацептивтердің қалай көрінетіні және оларды қалай қолдану керектігі туралы түсінік болуы;
3	- өзіне бағытталуы мүмкін девиантты мінез-құлықты білу; - жұпта даулы мәселелерді талқылай білу;
4	- неке құқығының негіздерін білу; - көмек, кеңес алуға болатын қызметтерді білу.

(Марков В.В. Основы ЗОЖ. – М.: Наука)

Жасөспірімдерде жыныстық жетілудің ерте басталуы, жыныстық өмірдің ерте дебюті, бірге өмір сүру немесе некеге тұру, жастардың жыныстық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін[4].

2001 жылы балалардың, жасөспірімдердің және жалпы жастардың репродуктивті және жыныстық денсаулығын сақтау саласындағы тиімді саясатты іске асыруды реттейтін «Қазақстан Республикасындағы адамгершілік-жыныстық тәрбие тұжырымдамасы» әзірленді. Бағдарламалық құжатта балалардың, жасөспірімдер мен жастардың өмірі мен оқуы үшін салауатты және қауіпсіз жағдайлар жасау, зияткерлік, рухани және физикалық күштердің дамуын қамтамасыз ету, адамгершіліктің берік негіздерін қалыптастыру қоғамның басым міндеттерінің бірі болып табылатыны атап өтілді. Бұл тұжырымдама жыныстық қатынас саласындағы жағдайды талдауға негізделді және бірқатар негізгі сипаттамаларды алды. 2002 жылы «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заң қабылданды.

Жыныстық тәрбиеге қатысты қазақстандық саясаттың проблемаларын келесі блоктарға бөлуге болады [5,15-166]:

1	Жастардың жыныстық және репродуктивті денсаулығы тақырыбына тыйым салу;
2	Саяси ерік-жігердің жоқтығы және жастардың жыныстық, репродуктивті денсаулығы проблемаларын шешуге жүйелі көзқарастың болмауы;
3	Жыныстық тәрбие бойынша ведомствоаралық ынтымақтастықтың жеткіліксіздігі;
4	Білім беру жүйесінің әлеуметтік дағдыларды емес, академиялық білім беруге бағдарлануы;
5	Репродуктивті денсаулық бастамаларын біржакты және ресми түрде жүзеге асыру.

(Половое просвещение в системе школьного образования Республики Казахстан: учить нельзя, молчать? Карлыгаш Кабатова Сергей Маринин 2018)

Қорыта келе, жыныстық тәрбие адамның жалпы тәрбиесінің бір бөлігі болып табылады. Жыныстық тәрбие – мәселесі тәрбие жұмысының негізгі бағыттарының жалпы контекстінде ең өзекті мәселелердің бірі. Баланың әлеуметтену процесінің ерекшелігі мектепке дейінгі жаста жыныстық тәрбие бойынша жұмысты заңды деп санауға мүмкіндік береді және бала дамуының басқа кезеңдерінде жалғастыруды талап етеді. Жыныстық тәрбиенің рөлі бала жасөспірімдік жасқа жеткенде артады, оның орталық нүктесі жыныстық жетілу болып табылады. Жасөспірімдік шақта балалардың эмоционалдық күйзелістерін, олардың қалған өмірінде терең із қалдыратын психикалық жарақаттардың алдын алу маңызды. Жыныстық тәрбиеде тәрбие жұмысының жалпы принциптері қолданылады. Ол отбасында, мектепке дейінгі мекемеде, мектепте жүргізілетін тәрбие шараларының құрамдас бөлігі болып, балалардың жынысын, жасын, дайындық дәрежесін ескере отырып, сондай-ақ тәрбие процесінде сабақтастықпен жүзеге асырылуы тиіс. Оның тиімділігінің алғышарты ата-аналардың, медицина қызметкерлерінің, мұғалімдер, педагог-психологтардың, әлеуметтік педагогтардың біртұтас көзқарасы ретінде жоспарлы жұмыс негізінде жүзеге асуы тиіс. Мектептерде жыныстық тәрбие беру мәселесі, жыныстық тәрбие берудің принциптері мен мазмұнын анықтайтын нақты тұжырымдалған бағдарламаның жоқтығынан шиеленісіп отыр, сондықтан көптеген ата-аналар олар мақұлдамайтын идеялар жыныстық қатынаста айтылады немесе насихатталады деп қорқады. Дегенмен, прогресс пен белсенді даму дәуірінде жыныстық тәрбиенің қажеттілігі даусыз.

Әдебиеттер

1. Аккузина О.П. Установки подростков по отношению к началу половой жизни//«Вопросы психологии».- 2001. – №4. – М.: Наука
2. Орлов Ю.М. Половое воспитание, как звено становления личности. – М.: Просвещение
3. Марков В.В. Основы ЗОЖ. – М.: Наука
4. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы. – М.: Мир
5. Половое просвещение в системе школьного образования Республики Казахстан: учить нельзя, молчать? Карлыгаш Кабатова Сергей Маринин 2018.

ЖОО ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ – БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ АЛҒЫШАРТЫ РЕТІНДЕ

Болтаева А.М., Жұбаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация

Мақалада жоғары білім беру дамуының қазіргі кезеңіндегі инновациялық процестердің мәні қарастырылған. Университеттің білім беру бағдарламаларындағы әртүрлі инновациялық технологиялардың сипаттамасы берілген.

Аннотация

В статье рассматривается сущность инновационных процессов на современном этапе развития высшего образования. Представлены характеристики различных инновационных технологий в образовательных программах вуза.

Annotation

The article deals with the essence of innovative processes at the present stage of development of higher education. The characteristics of various innovative technologies in the educational programs of the university are presented.

Бүгінгі заман ағымына сай, білімі мен еәсіби біліктілігі жоғары, бәсекеге қабілетті, жан-жақты, заманауи техника мен инновациялық технологияны меңгерген тұлғаны қалыптастыру жоғары кәсіби білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі. Жоғары оқу орындарындағы әр оқытушының негізгі мақсаты – кәсіби білім сапасын көтеру, оқытудың әдіс-тәсілдерін жетілдіру, студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттыру, олардың танымдық ізденісі мен дүниетанымын қалыптастыру. Осы мақсатта оқытушының өз пәні бойынша білім сапасын көтеруді әртүрлі әдістерді қолданады. ЖОО білім беру сапасын арттыру үшін, оқыту әдіс-тәсілдерін студенттердің тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып таңдауға көңіл бөлу қажет.

Бәсекелестікке қабілетті маман даярлау үшін, кез келген білім ордасындағы оқытушы-профессорлық құрам өз алдына жоғары мақсат-міндеттер қоя отырып, оқыту технологиясын үздіксіз жетілдіріп отыру қажет екені сөзсіз. Қазіргі кезең компьютерлік ақпараттар заманы, әр оқытушы студенттерге тәрбие мен білімді қатар бере отырып, студенттерді таңдаған мамандығының білікті, кәсіби құзыретті және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті маман ретінде қалыптастыруды мақсат ете білуі тиіс.

Жеке тұлға белсенділігі, инновациялық әдістер түсінігіне тоқтала отырып, университет студенттерінің өзін-өзі тануы арқылы өзін-өзі басқаруды, өзін – өзі дамытуды ұйымдастыру мазмұнын ашу, оны теориялық тұрғыдан негіздеу және оның тиімділігін психологиялық тұрғыдан білім сапасын көтеру міндеттерін шешу.

ЖОО оқытушылар білім беру үрдісінде интерактивті техника мен технологияларды енгізудің әдістемелік аспектілерін кеңінен қолданады. Сондықтан да оқу – тәрбие үрдісінде инновациялық әдістерді қолданудың жеке тұлға белсенділігін арттыруда, дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін табу, өзін – өзі дамытуда ролі зор. Инновациялық оқыту әдістерінің түрлері: топтық жұмыс, оқу пікір сайысы (Сократ диалогтары), «ойындық жобалау, «пікірталас», «дөңгелек үстел». т.б.жатады.

Студенттердің жеке тұлғалық белсенділігін арттыруда инновациялық әдістерді қолданудың маңызы зор. Инновациялық әдістің тиімділігі – оқытушы білім беру процесін ұйымдастырушы, бақылаушы деңгейінде ғана көрінеді де, студент белсенділігі арта түседі. Яғни, интеракция кезінде оқытушы білім беру процесіне тікелей қатысқанымен, ол өз мүмкіндігін шектеп, керісінше студенттің белсенді болуына жағдай туғызуы қажет.

Жоғары оқу орындарындағы инновациялық технологияны пайдаланудың мақсаты – кәсіби білім беру процесінің барлық сатысында (1-4курс) бірлескен танымдық-диалогтық іс- әрекетті жүзеге асыруға ұмтылу. Әр студентті индивидуалды жоба тапсырмасымен жұмыс жасата отырып, бірлескен танымдық іс-әрекеттің белсенді мүшесі ретінде топ мүддесіне қызмет жасауға үйрету. Яғни,

студенттердің әрқайсысын өз міндетін жауапкершілікпен атқаруға, топтық интерактивті нәтижеге қол жеткізуге белсендіру.

Инновациялық технологияның негізгі әдістеріне студенттерді білім алу және ақпараттарды өңдеуге жағдай жасайтын әдістер жатады. Жоғарғы оқу орындарындағы білім беру – екі жақты процесс – «оқыту және оқу». Білім беру – қоғамдық қарым-қатынастың субъектісі ретінде болашақ маманды дайындау қажеттілігінен туындаған әлеуметтік негізделген жүйе. Олай болса, білім берудің әлеуметтік қызметі қоғам талабына сай, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Әлеуметтік тұрғыда, тұлғаны қалыптастырудың негізгі көзі – әлемдік мәдениет, адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық байлығы болса, танымдық тұрғыда, кәсіби маман қалыптастырудың негізі -

Инновациялық технологиялар – қазіргі ақпарат ғасырындағы жаңа заманның компьютерлік және телекоммуникациялық мүмкіндігі ретінде кәсіби білім сапасын арттыруда түбегейлі өзгерістерге, оқытушылық қызметтің жаңашылдық сипатына зор үлес қосады.

Қазіргі заманғы оқыту технологияларына келесі талаптар қойылады:

- оқыту мақсатының нақты қойылуымен, оның ғылыми негізделуі, іс – әрекетінің нәтижесінің жоғары сапалы болуы;

- оқу материалын толық қабылдау мүмкіндігінің болуы;
- оқу процесінде қарым – қатынастың еркін болуы;
- оны үнемі жетілдіріп, толықтырылып отыру мүмкіндігінің болуы.

Біздің болашақ мамандарды даярлау процесінде пайдаланып жүрген инновациялық әдістердің ең негізгісінің бірі – «интерактивті оқыту әдісі». Интерактивті оқытудың қолданбалы мақсаттарының бірі – жоғары оқу орнындағы болашақ мамандардың даярлаудағы психологиялық–психологиялық үрдістегі «оқытушы-студент» жүйесіндегі тиімді өзараәрекетестік қарым-қатынас арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту.

Күнделікті дәріс, семинар сағаттарында интерактивті әдіс – тәсілдерді пайдалануды дағдыға айналдыру, әр семинар, практикалық тапсырма сағаттарында мүмкіндіктерін үнемі түрлендіріп отыру болашақ мамандарды кәсіби даярлаудағы басты мақсатқа жетудің алғышарты болып табылады.

Білім беру барысындағы интерактивтік оқу технологиясы дегеніміз – студенттердің оқу іс-әрекеті барысында олардың өзара мотивациялық, зияткерлік, шығармашылық, эмоциялық, танымдық процестегі жетістікке жетуге жағдай жасауға бағытталған, психологиялық тұрғыда әсерлі танымдық бірлескен ортақ қарым – қатынас құруға кепілдік беретін, «оқытушы-студент» бірлескен танымдық іс – әрекетін дәстүрлі формаларымен қатар оқу – ойын, оқу-жаттығу, оқу-іскерліктер, оқу-тренингтер т.б. ұтымды ұйымдастыру әдіс – тәсілдерінің жиынтығы.

Интерактивті әдістер қатарына:

- ми шабуылы әдісі;
- дебат
- проблемалық оқыту
- топтық жобалық жұмыс;
- креатив әдістері;
- рөлдік ойындар;
- дербес зерттеулер;
- іскерлік ойындар;
- портфолио жасау;
- кейс-стадия;
- сыни ойлау әдісі;
- пікірталас;
- эксперттік бағалау т.б. жатқызуға болады.

Сондай-ақ, инновациялық іс-әрекеттің негізгі қызметтеріне білім беру компоненттерінің өзгерістерін енгізеді: мақсаты, мазмұны, оқыту формалары, әдіс-тәсілдері, технологиялары, оқытуды ұйымдастыру және басқару стилдері және т.б.

Жоғары оқу орындарындағы инновациялық өзгерістердің қазіргі уақыттағы бағыттарының қатарындағы маңызды мәселелер:

- кәсіби білім берудің қоғам талабына сай жаңа мазмұнын қалыптастыру;
- оқытудың жаңа технологияларын өңдеу;
- оқыту бағдарламасын меңгерудің әдістері мен тәсілдерін жетілдіру;
- оқыту үдерісіндегі студенттердің кәсіби өзіндік анықталуына мүмкіндік жасау;

- оқытушы мен студенттің өзараәрекеттілік стилін қалыптастыру;
- кәсіби қалыптасудың тиімді бағыттарын қалыптастыру;
- кәсіби даярлау жүйесіндегі шығармашылық пен инновациялық ахуалды дамыту.

Аталған маңызды мәселелер бүгінгі еліміздегі жаңа Қазақстан құру идеясына сай жоғары оқу орындарындағы болашақ психолог мамандарға кәсіби білім беруді дамытудың өзекті міндеттері ретінде қарастырылады.

Болашақ психолог мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін мақсатты дамыту – білімнің инновациялық дамуының маңызды факторы. Инновациялық технологияларды тиімді пайдалана отырып, болашақ мамандарды үздіксіз инновациялық ритмде қызмет жасауға даярлау инновациялық білім беруді дамытудың табыстылығын қамтамасыз етеді. Ал кәсіби даярлықтың маңызды құрылымдық бөліміне қоғамның, еңбек нарығының, жеке тұлғаның, инновациялық технологиялардың және әлемдік даму көкжиегіндегі ақпарат кеңістігінің үздіксіз жаңаруы жағдайында жас маманның өз кәсіби қызметіндегі кәсіби құзыреттілігі мен жаңашылдық қабілеті жатады.

Жоғары оқу орындарының оқытушыларының кәсіби құзыреттілігі – білім берудегі инновациялық технологиялардың дамуының маңызды шарттарының бірі болып саналады. Жоғарыда қарастырылған оқытудың инновациялық технологияларын пайдаланудағы басты назарымыз – кәсіби даярлықтың жай «оқыту-оқу» емес, «оқытушы – студент» білім беру жүйесін бірлескен-диалогтық танымдық іс-әрекетке арқылы шығармашылық пен жаңашылдық тұғырына айналдыру. Кәсіби білімнің инновациялық үрдісте берілуі, оқыту мәселесін жаңа теориялық талдауға, үздіксіз инновациялық қозғалысты қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды. Әрине, бұл өз кезегінде болашақ мамандардың кәсіби даярлау арқылы еліміздегі психологиялық қызмет саласын кәсіби құзыреттілігі жоғары, бәсекеге қабілетті, білікті мамандармен толықтыруды көздейді.

Әдебиеттер

1. Скакун В.А. Введение в профессию мастера производственного обучения: Методическое пособие.-М.:Высшая школа.,2010г.
2. Қабдықайыров Қ., Инновациялық технологияларды диагностикалау. – Алматы. 2015
3. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – //Қазақстан мектебі, №4, 2011. Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №2 (26) 2013ж;
4. Шишов С.Е. Понятия компетенции в контексте проблемы качества образования. «Государства и образования, 2002 г»

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ИНДИВИДУАЛДЫ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ЖОО-НА БЕЙІМДЕЛУІНЕ ӘСЕРІ

Сағынғалиева Ә.Б., Болтаева А.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Аннотация

Бұл мақалада бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына әлеуметтік-психологиялық жағымды бейімделуіне тұлғалық индивидуалды-типологиялық қасиеттерінің әсері қарастырылады.

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние индивидуально-типологических свойств на социально-психологическую положительную адаптацию первокурсников к ВУЗам.

Annotation

This article examines the influence of individual typological properties on the socio-psychological positive adaptation of first-year students to universities.

Кілттік сөздер: Жоғары оқу орны, студент, бейімделу, әдістеме, темперамент, оқу іс әрекеті.

Қазіргі уақытта ЖОО-ның бірінші курстарындағы оқу іс-әрекетінің табыстылығы мәселесі маңызды мәнге ие. Жоғары оқу орындарында оқудың басында студенттердің бейімделуі мен үлгерімі жеке тұлғаның индивидуалды-типологиялық ерекшеліктеріне байланысты болады.

Индивидуалды-типологиялық ерекшеліктердің оқу іс-әрекетінің сәттілігіне әсері, университет студенттерінің оқу іс-әрекетін зерттеуден айырмашылығы, бұрын көптеген отандық және шетелдік психологтар зерттеген. Алайда, студенттердің оқу іс-әрекетіндегі индивидуалды-типологиялық ерекшеліктердің көрінісіне қатысты мәселе жеткілікті түрде дамымаған.

Білім алушылардың қандай жеке ерекшеліктері оқу іс-әрекетінің сәттілігін анықтайтыны туралы әртүрлі идеялар бар: тұқым қуалайтын және туа біткен немесе тәрбие мен оқыту процесінде дамыған. Студенттердің жеке ерекшеліктерін зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды және өзекті болып табылады. Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттеудің маңызды бағыты жеке тұлғалық факторларды, темперамент ерекшеліктеріне, жүйке-психикалық шиеленіс деңгейіне, психикалық денсаулыққа, бейімділікке байланысты тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерін зерттеу болып табылады. Студенттердің индивидуалды-типологиялық ерекшеліктерінің жоғары кәсіптік білім алу кезінде бірінші курста оқудың сәттілігіне әсері туралы зерттеулер ерекше өзекті болып табылады.

Бейімделу (лат. adaptatio) организмнің қоршаған ортаның өзгеретін жағдайларына бейімделуі деп түсініледі.

Студенттердің ЖОО-на бейімделу процесін қарастыру бірқатар аспектілерді қамтиды:

- психологиялық-педагогикалық (студенттердің мектептің формалары мен әдістерінен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дидактикалық жүйеге бейімделуімен байланысты);
- әлеуметтік-психологиялық (әлеуметтік нормаларды меңгеруімен, жаңа ұжымда әлеуметтік мәртебені орнатумен және сақтаумен байланысы бар);
- мотивациялық-тұлғалық (жағымды оқу мотивтері мен жеке қасиеттерінің қалыптасуын анықтайтын);
- психофизикалық (ағзаның функциялары мен реакцияларының жаңа орта талаптарына бейімделуін болжайды). Бейімделу процесі ұзақ және әрдайым сәтті бола бермейді, ал бірінші курс студенттерінің көпшілігінде бейімделу проблемалары туындайды, бұл студенттердің жеке қасиеттеріне, тәуелсіз оқу іс-әрекетіне дағдылардың болмауына, кәсіби өзін-өзі анықтаудың қалыптаспауына байланысты.

Бейімделуде шартты түрде 3 түрі бөлінеді: *физиологиялық, әлеуметтік және биологиялық.*

Студенттердің денсаулық жағдайы оқу процесінде олардың бейімделу резервтерімен анықталады. Бейімделу деңгейі бойынша білім беру ортасында білім алушылардың когнитивті, мотивациялық, әлеуметтік-коммуникативтік байланыстарының қалыптасу дәрежесіне, дамуына, жұмыс істеуінің тұрақтылығына қарай студенттердің жіктелуі бөлінеді:

- бейімделмеген (төмен деңгей), бөлінген бағыттардың кем дегенде біреуінде байланыстың қалыптаспауымен және байланыстардың тұрақсыздығымен сипатталады;

- орташа бейімделген (орташа деңгей), олардың тұрақтылығы болмаған кезде байланыстардың барлық түрлерінің қалыптасуымен немесе кем дегенде бір тұрақты байланыстың болуымен сипатталады, ал басқа байланыстар әлі қалыптаспауы мүмкін;

- барлық байланыстардың қалыптасуымен ерекшеленетін бейімделген (жоғары деңгей) және бұл ретте кем дегенде бір бағытта байланыстың тұрақты жұмыс істеуі байқалады.

Бірінші курс студенттерінің басты мақсаты-оқу іс-әрекетінің әдістері мен әдістерін игеру, студенттің әлеуметтік мәртебесін қабылдау.

Психологияда студенттердің индивидуалды-типологиялық ерекшеліктері, ең алдымен, оқу іс-әрекетінің сәттілігін анықтайтыны туралы әртүрлі идеялар бар: тұқым қуалайтын және туа біткен немесе тәрбие мен оқыту процесінде алынған және дамыған. Әр түрлі жас топтарындағы студенттердің жеке ерекшеліктерін зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан маңызды және өзекті болып табылады.

ЖОО студенттерінің оқу іс-әрекетінің табыстылығы екі көрсеткіште көрінеді: нәтижелі (академиялық үлгерім) және құрылымдық (ЖОО-да оқуға дайындықтың жеке индексінде көрсетілген оқу іс-әрекетінің психологиялық құрылымының қалыптасуы). Нәтижелі көрсеткіш – бейінді және бейінді емес пәндер бойынша аралық аттестаттау және емтихан сессиялары кезеңінде студенттердің алған белгілерінің орташа мәні, сондай – ақ студенттердің академиялық үлгерімінің жалпы деңгейі-бейінді және бейінді емес пәндер бойынша бағалардың орташа сомасы.

Құрылымдық көрсеткіш – студенттердің ЖОО-да оқуға дайындығының жеке индексінде көрсетілген ЖОО студенттерінің оқу қызметінің психологиялық құрылымының қалыптасу деңгейі. ЖОО-да оқуға арналған оқу іс-әрекетінің психологиялық құрылымына кіретін оқу-маңызды қасиеттердің даму деңгейлерінің жиынтық мәнімен олардың құрылымындағы салмақтық мәнін ескере отырып ұсынылған.

Оқу іс-әрекетінің құрылымдық және нәтижелі көрсеткіштерінің маңыздылығына байланысты студенттердің төрт түрі анықталды ("жоғары табысты", "орташа табысты", "төмен табысты", "үйлесімсіз"). "Жоғары табысты" нәтижелі көрсеткішті тип және құрылымдық көрсеткіш дамудың жоғары деңгейімен сипатталады. Түрлердің әрқайсысы индивидуалды-типологиялық ерекшеліктердің ауырлығының әртүрлі өлшемдерімен сипатталады.

Жоғары оқу орындарында оқудың басында студенттердің бейімделуге байланысты қиындықтарды жеңу, өмір сүру кеңістігінде өз орнын табу қабілеті шешуші фактор жас тұлғаның табысты дамуы, ал болашақта – жоғары білімді маман. Жоғары оқу орындарында бірінші курс студенттерін оқыту процесі оңай емес, ол үлкен динамизммен ерекшеленеді.

Студенттердің айтарлықтай бөлігінің оқу орнымен танысуы жаңашылдықтан туындаған дезадаптациямен бірге жүреді. Студент мәртебесі, педагогикалық ұжымға қойылатын талаптардың жоғарылауы, шиеленіс пен қатаң оқу режимі, өзіндік жұмыс көлемінің ұлғаюы. Мұның бәрі бірінші курс студентінен жаңа ортаға және өмірдің сапалық басқа ырғағына сәтті ену үшін өз қабілеттерін айтарлықтай жұмылдыруды талап етеді.

Жоғары оқу орындарында бірінші курс студенттердің бейімделуін кешенді түрде: оның әр түрлі деңгейде дамуы, яғни, жекелеген тұлғалық қарым-қатынас деңгейінде, жекелеген іс-әрекетінде, психофизиологиялық реттеу тұрғысынан қарастыру қажет. Қалыптасу үрдісіне белгілі бір деңгейде тікелей әсер ететін психикалық бейімделу бұл орайда маңызды рөл атқарады.

Студенттердің бейімделу мәселесін шешуге бағытталған педагогикалық үрдістерді ұйымдастырудың біркелкі емес әрекеттерінің: оқытушылардың келіспеушілік әрекеттері, жетекшілердің бұл мәселені шешуде аз көңіл бөлулері нәтижесінде студенттердің оқу-тәрбие үрдісіне қалыптасуы қиындайды. Орта кәсіби білім беру педагогикасында студенттердің оқу-ісі әрекетін қабылдауда қиындық тудыратын психологиялық-педагогикалық себептер әлі де жеткілікті анықталмаған.

Сонымен қатар оқу-тәрбие үрдісінде студенттің әлеуметтік-психологиялық бейімделуін қамтамасыз ететін психологиялық – педагогикалық жағдайлар да анықтауды қажет етеді. Бұл кезеңде студенттер үшін ұстаздар тарапынан психологиялық қолдау ең маңызды рөл атқарады. Мейірімділік, көңіл бөлу студенттің оқу-тәрбие үрдісіне бейімделу уақытын азайтуға мүмкіндік тудырады. Топ жетекшісі студенттердің сабақ үлгерімі мен сабаққа қатысымын бақылап, ата-аналарын хабардар етіп отырады. Әркімге жекелей қарым-қатынас жасау – бұл топтың эдвайзер – жетекшілері жұмысының негізгі мақсаты болып табылады. Олар әр студентпен ортақ тіл табысуға, ашық сөйлесіп, кеңестері мен

ұсыныстарын білдіруге, студенттің өз бетінше көмек көрсетуге, өзінің білімі мен қабілеттілігін бағалай білуге үйретуге тырысады.

Әдебиеттер

1. Ханчук Н.Н. Некоторые актуальные проблемы адаптации студентов в процессе обучения в высшей школе// Проблемы социальной адаптации различных групп населения в современных условиях. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2000. – С. 265.
2. Артемов, С.Д. Социальные проблемы адаптации [Текст] / С.Д. Артемов. – М., 1990.- 180с.
3. Емельянов В. Студенты об адаптации к студенческой жизни // Социс, 2001. № 9. С. 79.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

PLENARY SESSION REPORTS

Түрікпен-ұлы Ж. <i>Арамыздағы абыз ақсақалымыз еді</i>	4
Перленбетов М.Ә. <i>Академик Қ.Б. Жарықбаев және оның «қазақ психологиялық қоғамын» құрудағы рөлі</i>	6
Әмірова Б.Ә. <i>Тарихи психология (психотарих) этнопсихологиялық мәселелерді зерттеудің әдісі ретінде</i>	10
Ахметова М.К. <i>Наука как призвание и профессия</i>	15
Шульга Т.И. <i>Современная история психологии</i>	17
Сабирова Ж.Н. <i>Ғибраты мол ғалым, педагог-психолог</i>	21
Ұзақбаева С.А. <i>Педагогика және психология ғылымдарының корифейі</i>	24
Акажанова А.Т. <i>Өр рухты тұлғалар (XX-XXI ғғ.)</i>	26
Сейітнұр Ж. <i>Қ.Б. Жарықбаев – еліміздегі психология ғылымын институттандыруға үлес қосушы тұлға</i>	32
Бердібаева С.Қ., Ибатулин Б.Ш., Шеримбетов Е.Б., Алпысбаев Т.М., Лимашева Л. <i>Әлемдік психологиядағы жаңа бағыттағы зерттеулер</i>	34

СЕКЦИЯ I

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЛЕМДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ

СЕКЦИЯ I

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ И СОВРЕМЕННАЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В КАЗАХСТАНЕ И МИРЕ

SECTION I

THE HISTORY OF PSYCHOLOGY AND MODERN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL THOUGHT IN KAZAKHSTAN AND THE WORLD

Халитова И.Р. <i>Абай (Ибраһим) Құнанбаев мұраларын психология ғылымдары тұрғысынан зерттеу мәселелері</i>	39
Исламжанова Г.Б., Рахатова К.О. <i>Психологияның тарих пәнімен байланысы</i>	44
Юсупова И.Б., Магниязова С.А. <i>История и этапы развития психологии</i>	47
Молдасан Қ.Ш., Мергенова Р.М. <i>Қазақстандағы практикалық психологияның даму жолдары</i>	50
Қалмаханбет Г.М., Амангелді Г.М., Манабаева С.С., Усипбекова А.С. <i>Ұлттық рухани құндылықтар – оқушылардың дүниетанымын қалыптастырудың құралы ретінде</i>	53

Қасен Г.А. <i>Зачинатель казахской историко-психологической традиции</i>	56
Орынғалиева Ш.О. Мауэнова А.Е. <i>Психологиялық құзиреттілікті дамытудағы жүйелі-компонентті талдаулар</i>	60
Трегубова В.В., Сарыбекова Ж.Т. <i>Этносаралық қатынастардың орталық азия қоғамының психологиялық трансформациясына әсері</i>	64
Абеуова И.Ә., Махаманова М.Н., Қасымбаева Г.Н., Сураншиева М.К. <i>Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың қазіргі қазақстандағы қазақ психологиясы туралы ой-пікірлері</i>	68
Турабаева М.К., Навий Л. <i>Ұлттық және дидактикалық мазмұнды ойындарды қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларының ой – өрісін дамыту</i>	71
Салиханов Д. <i>Қазақстандағы және әлемдегі психология тарихының дамуы</i>	74
Давлетова.А.А., Куандықова.Б.Ж., Исман. А.Д. <i>Қазақ психология мектебінің пайда болуы туралы мақала</i>	77
Садықова А.А. <i>Қ.Б. Жарықбаевтың еңбектеріндегі ортағасырлық ғұлама – ойшылдардың идеялары</i>	80

**СЕКЦИЯ II
ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ,
ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР**

**СЕКЦИЯ II
ПРИКЛАДНЫЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ,
ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

**SECTION II
PRACTICAL PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL,
ETHNOPSYCHOLOGICAL RESEARCH**

Жубаназарова Н.С., Ақаш Ж., Дүйсенбай Г. <i>Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық (индуктивті және дедуктивті) ойлау қабілетінің даму ерекшеліктерінің теориялық негіздері</i>	84
Кудайбергенова С.К., Садықова Н.М. <i>Принципы психологической коррекции негативных эмоциональных состояний увоеннослужащих (на примере птср)</i>	89
Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С. <i>Исследование самооценки и способы ее повышения</i>	93
Красник Ю.Н. Аймаганбетова О.Х. <i>Особенности мотивации профессиональных спортсменов: квалификационный аспект</i>	96
Хафизова Э.Э., Ахтаева Н.С. <i>Влияние самоотношения студентов к своей внешности на их эмоциональную сферу</i>	101
Жеңісова Ә.Е. <i>Социально - личностные предикторы эмоционального выгорания учителей</i>	103
Казиханов Б.М., Касымканов А.Б. <i>Аспекты игрового расстройства</i>	106
Давыдов И.А. <i>Проблематика психоэмоционального выгорания у преподавателей вузов</i>	110
Кудиярова А.М. <i>Психоанализ автобиографической поэмы Шакерима</i>	113

Тюрина А.В., Иванов Д. <i>Психолого-педагогическое консультирование слышащих родителей слабослышащих детей</i>	119
Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Мадалиева З.Б., Казиханов Б.М., Касен Г.А. <i>Жасырын ақпаратты тануадағы психофизиологиялық реакциялар</i>	122
Борисова А. <i>Прокрастинация в студенческой среде и способы ее преодоления</i>	127
Свишникова Н.С. <i>Некоторые результаты исследования особенностей эмоционального здоровья современной личности (на примере показателей социально-психологической адаптации)</i>	130
Тохтаров А.М., Токсанбаева Н.К. <i>Фрустрацияны психикалық күй ретінде теориялық және психологиялық талдау</i>	133
Артес С.С. <i>Нейрографика как инструмент работы с агрессивностью у женщин</i>	136
Калымбетова Э.К., Ажимханова А.М. <i>Кибербуллинг жасөспірімнің психологиялық денсаулығына қауіп төндірудің жаңа формасы ретінде</i>	139
Токсанбаева Н.К., Усербай М.Н. <i>Деструктивті ойлардың студенттерде пайда болуы аурудың көзі ретінде</i>	143
Аймағанбетова О.Х., Адилова Э.Т. <i>Межэтническая и межконфессиональная напряжённость в парадигме исследования этнопсихологии</i>	147
Закарьянова Ш.Н., Баймолдина Л.О., Казиханов Б.М., Аймағанбетова О.Х., Садвакасова З.М., Адилова Э.Т. <i>Полиграфологиялық зерттеулердегі жасырын ақпаратты анықтаудың теориялық негіздері</i>	151
Мурзагильдина Д.И., Кабакова М.П. <i>Социальные фобии как психологический феномен</i>	156
Ким А.М., Дүйсенбеков Д.Д., Кудайбергенова А.Ж. <i>Сот-психологиялық сараптаманың әдіснамалық негіздері. жүйелі тәсіл</i>	159
Бабаев Ш.А. <i>Особенности зависимого поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению</i>	162
Бағыбаева М.И., Амирбекова М.А., Абдраманова Д.Е. <i>Балалардағы созылмалы психосоматикалық бұзылулардың психологиялық ерекшеліктері</i>	165
Дүйсенбаева А.О., Баймолдина Л.О. <i>Денелік-мен имиджінің психологиялық теориялары мен тұжырымдамалары</i>	168
Токсанбаева Н.К., Орынбек Ә.Ж. <i>Эмоционалдық интеллект мұғалімдердің кәсіби стресспен күресу факторы ретінде</i>	172
Vaimushkin N.V., Biali M.Z., Kauinbay A.B., Tileubayeva M.S. <i>Psychological aspects of propaganda in international relations</i>	177
Манарбекова Ж.К., Кабакова М.П. <i>Современные исследования феномена сепарации от родительской семьи: психологический аспект</i>	181
Аяғанова А.Ж., Тұрғазы А.Б. <i>Жастардың интернет -кеңістігіндегі коммуникативті мінез-құлқы</i>	185
Назарова А.Е., Кабакова М.П. <i>Роль совладающего поведения у лиц с нарушением сердечной деятельности с психосоматическим аспектом в послеоперационный период</i>	188
Тленчиева Н.С., Рақышбай А.Б. <i>Жасөспірімдердің эмоционалдық тәжірибесін диагностикалау және түзету мәселелері</i>	192
Тленчиева Н.С., Туяхан А.А. <i>Көп балалы отбасында өскен жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері</i>	195

Тленчиева Н.С., Усен Ж.Б. <i>Жасөспірім шақтағы агрессивті мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері және оны түзету жолдары</i>	199
Тленчиева Н.С., Дарибаев Д.Д. <i>Психикалық жағдай контекстіндегі зерігу құбылысының зерттелуі</i>	202
Тленчиева Н.С., Мырзахмет Л.М. <i>Реніш және оны жеңудің психологиялық ерекшеліктері</i>	205
Қойшиев Қ.Е., Әліпбек А.З., Астаева С.Б. <i>Бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлға ретіндегі қалыптасуына қарым-қатынастың ықпалы</i>	209
Баширов А.Т., Кабакова М.П. <i>К вопросу об индивидуально-психологических особенностях лиц с психосоматическими нарушениями</i>	212
Әліпбек А.З., Сейдаева А.Н., Кенжебекова Ә.К. <i>Жасөспірімдік кезеңде оқушылардың лидерлік қасиеттерін тәрбиелеудің педагогикалық-психологиялық мүмкіндіктері</i>	215
Касымова Г.М., Абильдаева Ж.Б., Қуанышбекова Д.Е., Хайдарова М.М. <i>Проявления школьной тревожности в младшем школьном возрасте</i>	219
Керубаев Д. <i>Кибербуллинг в подростковой среде</i>	223
Дауренбекова А.К. <i>Неке алдындағы даярлықтың психологиялық мазмұны</i>	226
Сарбасова В.Н. <i>Диагностический инструментарий экспериментальной работы по формированию национального самосознания будущих педагогов</i>	230
Дауренбекова А.К. <i>Ертегі терапиясы арқылы түзету-дамыту жұмысын ұйымдастыру жолдары</i>	235
Бейсеналина А.А., Ахтаева Н.С., Кудайбергенова А.Ж. <i>Психологический климат в семье с ребенком с расстройством аутистического спектра</i>	238
Қойшиев Қ.Е., Әліпбек А.З., Қайралла А.Б. <i>Жоғары деңгейлі емтихандарға дайындық кезінде оқушылардың психо-эмоционалды тұрақтылығын дамыту</i>	242
Қабдылғабитова А.К., Ахтаева Н.С. <i>Эмоциональное выгорание психологов, работающих с детьми с ограниченными возможностями здоровья</i>	245
Тынабаева Ж.Г., Садвакасова З.М. <i>Психопросвещение и профилактика психического здоровья сотрудников компании</i>	249
Арықбай А. <i>Влияние перфекционизма на психологическое состояние спортсменов</i>	253
Садвакасова З.М., Аймаганбетова О.Х., Баймолдина Л.О., Касен Г.А., Адилова Э.Т. <i>Профилактика радикалистских настроений у студентов в вузе</i>	256
Борбасова Г.Н., Жолдасова М.К. <i>Экзекутивті бақылау адамның когнитивті функциясын ретінде</i>	259
Старчикова А.А., Кудайбергенова С.К. <i>Исследование феномена созависимости</i>	263
Сары Ұ.Б., Турехул Г.С., Тұрапбай Г.П., Қойшиев Қ.Е., Әліпбек А.З. <i>Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда арттерапиялық әдіс-тәсілдерді қолданудың маңызы</i>	267
Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С., Қойшиев Қ.Е. <i>Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда әлеуметтік желілердің ықпалы</i>	270
Турсунгожинова Г.С., Абишева Ш.Ш., Беленко О.Г. <i>Развитие профессиональных компетенций педагогов в форс – мажорных ситуациях</i>	273

Мансурова Л., Сенкубаев С.Т. <i>Болашақ педагог маман тұлғасын заманауи ақпараттық құралдар көмегімен дамытудың психологиялық- педагогикалық негіздері</i>	276
Черненко Д.Р. <i>Особенности проявлений птср у женщин, перенесших насилие в семье (на примере Казахстана)</i>	278
Иманбаев Н.Ж. <i>Студенттердің эмоциялық күйінің өзгеруіне әлеуметтік желінің әсері</i>	281
Кунсентова А.Г., Садвакасова З.М. <i>Танцевальная терапия и ее особенности в работе с подросткам</i>	285
Құсаин А.Х. <i>Особенности формирования интернет-зависимости в подростковом возрасте</i>	289
Байсова Л.Ж., Токсанбаева Н.К., Молбасынова Ж.М. <i>Сыни тұрғыдан ойлау психологиялық құбылыс ретінде</i>	293
Абдуали Ж., Кабакова М.П. <i>Психологические аспекты повышения качества обучения на примере центров дополнительного образования для школьников</i>	297
Сайлинова К.К., Жубаназарова Н.С., Жанабиллова Л. С. <i>Әлеуметтік интеллект және әлеуметтік жетістік</i>	300
Садықова Н.М., Иманкенова В. <i>Өмірлік таңдау мәселесіндегі шешім қабылдаудың ситуациялық факторлары</i>	302

**СЕКЦИЯ III
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**СЕКЦИЯ III
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНОГО И ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

**SECTION III
CURRENT ISSUES IN HUMANITIES AND
SCIENCE EDUCATION**

Мамырбаева А.Н., Максим Н.Б., Пернебай М., Әліпбек А.З. <i>Оқу-тәрбие жүйесіндегі оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудың маңызы</i>	307
Забродина О.В., Иванов Д.В. <i>Особенности формирования социальной зрелости студентов</i>	311
Абдумуминова Ж.Ж., Амангелді Ұ.Қ., Әліпбек А.З., Усипбекова А.С. <i>Оқушыларды көп мәдениетті орта арқылы патриотизмге тәрбиелеудің ерекшеліктері</i>	315
Әлқожаева Н.С., Батырбекова Д.Д. <i>Арт-технология инновациялық педагогикалық технология ретінде</i>	318
Амирбекова М.А., Сангилбаева А.О., Уақасова М.Б. <i>Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалауына отбасының ықпалы</i>	321
Кожамкулова Н.С., Еламанова А.С. <i>Оқушылардың зияткерлік-шығармашылық әлеуетін дамытудың мәні мен ерекшелігі</i>	325
Иноятова С. <i>Социально-психологические факторы развития лидерских качеств у молодежи</i>	328
Үмбетәлі Г.М., Төрөбай А.Н., Серикбаева М.Б., Усипбекова А.С. <i>Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың отбасына психологиялық көмек көрсетудің маңызы</i>	333

Қоңырбаева С.С., Сахит Н.Т., Тұрап Ж.М., Салматова Б.Б. <i>Болашақ әлеуметтік педагог мамандардың диагностикалық мәдениетін қалыптастыру және білім беру мекемесіндегі тәрбие процесіне қатысуы</i>	337
Ниязалиева М.Қ., Зұлпыхан Ж.Ж., Еден Г.Д., Әліпбек А.З. <i>Заманауи педагог-психологтарды кәсіби даярлау мәселесінің зерттелу жай-күйі</i>	341
Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С., Қойшиев Қ.Е. <i>Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда әлеуметтік желілердің ықпалы</i>	345
Асенова Д. <i>Мировой опыт сопровождения семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями</i>	348
Серикбаева Н.Б. <i>Медиа-мәдениет және оның заманауи ақпараттық қоғамның дамуындағы ролі</i>	351
Махмутов А.Э. <i>Аддиктология, как учебная и практическая дисциплина в изучении психологии наркомана, помощи ему в реабилитации и профилактике не развития наркозависимости</i>	354
Тасболат А.З., Сенкубаев С.Т. <i>Дүниетану пәні сабақтарында 2-сынып оқушыларының адамгершілік мәдениеттерін қалыптастырудың алғышарттары</i>	358
Маханова Б., Акишева А.К. <i>Қуыршақтар театрының бала тілін дамытудағы маңыздылығы</i>	361
Бейсенбекова А.С., Сенкубаев С.Т. <i>Болашақ мұғалімнің ақпараттық мәдениетін сабақ жүйесінде қалыптастырудың оңтайлы әдістері</i>	364
Аймагамбетова Ж.Р., Рақымжан Ә.Қ. <i>Бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясын көтеруге педагогикалық – психологиялық қолдау</i>	367
Барсаева А.Ж., Бегалиева Н.У. <i>Бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттерінің көрінісі мен даму ерекшеліктері</i>	371
Абдухалық Т.Н., Мынбаева А.К. <i>Анализ понятия психологического благополучия человека в иностранной научной литературе</i>	375
Қонысбай Т.Е., Аймаганбетова О.Х. <i>Теоретико методологические основы изучения проявлений эмоционального благополучия лиц пожилого возраста</i>	380
Кішібаева Д.Ж., Жолдасова А.Б. <i>Кәсіби өзін-өзі анықтау процесінде жоғары сынып оқушыларын психологиялық қолдаудың маңызы</i>	384
Жұбанышқалиева М., Акишева А.К. <i>Бастауыш мектеп жасындағы балаларда ауызша халық шығармашылығымен танысу процесінде үйлесімді сөйлеуді дамыту әдістемесі</i>	388
Баймухамбетова К.М., Ыбраимжанов К.Т. <i>Заманауи білім берудегі инновациялық әдістердің қазақ тілін оқытуда қолданылуы</i>	390
Жусупова О., Навий Л. <i>Бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс әрекетін ұйымдастырудың педагогикалық психологиялық шарттары</i>	393
Tileubayeva M.S., Bakitzhan A., Dochshanova A.T., Rustamova D.B. <i>Coaching: an effective means for successful leading</i>	396
Жұбаназарова Н.С., Умирзакова Г.К. <i>Педагогикалық процестегі вербалды емес өзара әрекет</i>	400
Zhenis A.K., Isina S.S., Sadykanovna R.E. <i>Motivational peculiarities of school children in the updated form of learning</i>	404
Сматова К.Б., Бекмурзаева А.Т., Сәрсембетова Б.С. <i>Жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағдарлануын психологиялық зерттеу</i>	407

Асылханова М.А., Кулымбаева А.К. <i>Қазіргі қоғамдағы адамдар арасындағы мәдениет пен қарым-қатынастың маңыздылығы</i>	411
Даутқалиева П.Б., Аманова И.К. <i>Студенттердің оқу мотивациясының ерекшеліктерін және болашақ мұғалімдердің оқу және кәсіби мотивация деңгейін диагностикалау</i>	416
Мамырбекова Г.А., Тойлыбек. Г. <i>Әлеуметтік тәрбиелеу арқылы студенттер бойына ұлттық сананы ғылыми-педагогикалық тұрғыдан қалыптастыру</i>	421
Мусахунов М.С. <i>Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық ойлауының ерекшеліктері</i>	424
Тлеубаева Д.С., Дарибаева М.Д. <i>Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамыту проблемаларының психологиялық-педагогикалық аспектісі</i>	427
Жумағалиева Г.Б. <i>Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудегі отбасының ролі</i>	431
Дарибаева М.Д., Балгинбекова К.Б. <i>Кіші мектеп жасындағы балалардың еске сақтау ерекшеліктерін дамыту жолдары</i>	434
Исмаилова Р.Б., Күлімбетова А.А. <i>Білім беру үрдісіндегі жаңа технологиялардың қолданылуы</i>	437
Ишанханқызы А. <i>Развитие функциональной компетентности педагога в условиях глобализации</i>	440
Жалпанова Р.Р. <i>Актуальные проблемы формирования самосознания и ценностных основ молодого поколения Республики Казахстан</i>	443
Турдалиева Ш.Т. <i>Тұлғаның жаңа ортаға бейімделу процесіндегі қарым-қатынас мәселесі</i>	446
Kalzhanova A.N. <i>Assertiveness of higher education system participants in a vuca world</i>	449
Макадиева М., Акишева А.К. <i>Ауызша халық шығармашылығының бастауыш сынып оқушыларының сөйлеуін дамытуға әсері</i>	452
Малик А., Баймахова А.Ш., Әліпбек А.З. <i>Оқу тәрбие жүйесінде оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамытудың маңыздылығы</i>	454
Абдыкаримова Ж.З., Какабаева Д.С. <i>Оқушылардың танымдық қызығушылығын оқыту үрдісінде қалыптастырудың педагогикалық мәселелері мен шарттары</i>	457
Аязбаева А.Б., Акишева А.К. <i>Бірінші сынып оқушыларының визуалды-кеңістіктік көріністерінің бұзылуы және олардың математика бойынша оқу бағдарламасын игерудің сәттілігіне әсері</i>	460
Ермуканова К.У., Сенкубаев С.Т. <i>Мектепке дейінгі балаларды дамыту ортасы арқылы оқуға бейімдеудің педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері</i>	463
Жеңісқызы Д., Акишева А.К. <i>Бастауыш сынып оқушыларының девиантты мінез-құлқын болдырмау үшін мектеп пен отбасының өзара әрекеті</i>	467
Жусупова А.О., Навий Л. <i>Бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс – әрекетін ұйымдастырудың педагогикалық – психологиялық шарттары</i>	470
Имаканова К.К., Навий Л. <i>Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім беруді енгізудің педагогикалық- психологиялық шарттары</i>	473

Әбдібек Н.М., Әліпбек А.З., Сыдықов М.Е. <i>Оқушылардың оқу іс-әрекеті барысында танымдық белсенділіктің қалыптастырудың маңыздылығы .....</i>	476
Сағидолла С., Сенқубаев С.Т. <i>Бастауыш сыныптың оқу тәрбие үдерісінде сын тұрғасынан ойлауды қолданудың жолдары .....</i>	480
Муратай.Ж., Навий.Л. <i>Ұлттық және дидактикалық ойындар арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойын дамыту .....</i>	483
Муратай А., Акишева А.К. <i>Бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық құзіреттіліктерін қалыптастыру үшін математика сабақтарында тарихи мәліметтерді қолдану .....</i>	486
Муканова Н.К. <i>Бастауыш білім беру сатысында оқу пәндерін интеграциялау арқылы оқыту.....</i>	489
Мошекенова С.Д., Навий Л. <i>Бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің педагогикалық шарттары .....</i>	492
Халитова И.Р., Садуақасова Ғ.Ғ. <i>Мектеп жасына дейінгі балаларды үнемілдікке үйрету мәселесі .....</i>	495
Оспанова Д.К., Акишева А.К. <i>Білім беру ұйымындағы кіші мектеп оқушыларының тұлғааралық қарым -қатынастағы қысымының педагогикалық алдын алу .....</i>	497
Хохоон Р., Акишева А.К. <i>Кіші мектеп оқушыларының компьютерлік ақпараттық технологияларды қолдана отырып, жобалық іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру.....</i>	499
Имаканова Р. С., Навий Л. <i>Бастауыш сыныптарда педагогикалық технологияларды пайдалану нәтижесінде оқу сапасын арттырудың жолдары.....</i>	502
Мурзагулова М.Д., Тлепова М.Ж., Сулейменова Л.А. <i>Жыныстық тәрбие жастардың әлеуметтену факторы ретінде.....</i>	504
Болтаева А.М., Жұбаназарова Н.С. <i>ЖОО инновациялық технологияларды қолдану - бәсекеге қабілетті маман даярлаудың алғышарты ретінде .....</i>	508
Сағынғалиева Ә.Б., Болтаева А.М. <i>Бірінші курс студенттерінің индивидуалды-типологиялық қасиеттерінің ЖОО-на бейімделуіне әсері .....</i>	511

**Профессор Қ.Б. Жарықбаевтың 95 жылдығына арналған
«ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
(ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ) атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
I ЖАРИКБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ»,
посвященной 95-летию профессора К.Б. Жарикбаева**

MATERIALS

**International scientific and practical conference
"ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY DEVELOPMENT"
(ZHARIKBAEV READINGS)
dedicated to the 95th anniversary of Professor K.B. Zharikbaev**

ИБ № 14863

Басуға 01 0 жылы қол қойылды. Пішімі 0x8 1/8.
Көлемі б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №17089.
Электронды басылым. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.